HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ-X

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-IV

ÂYÂNLAR, TANZİMAT, MEŞRUTİYET

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Devlet-i 'Aliyye'nin birinci cildi Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Balkanlar ve Ortadoğu'ya hükmeden güçlü bir imparatorluğa dönüşümünü konu alır. İkinci cilt, padişah otoritesinin zayıfladığı ve yok olduğu 17. yüzyılın ilk yarısındaki iktidar mücadelesini inceler. Üçüncü cilt ise merkezi devlet otoritesinin yeniden kurulduğu Köprülüler dönemini, Orta-Avrupa'da Habsburglarla süren uzun iktidar mücadelesini, mali ve siyasi bunalıma karşı çözüm arayışlarını ayrıntılarıyla ele alır.

Devlet-i 'Aliyye'nin dördüncü cildi, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği askeri ve mali dönüşümü mercek altına alarak başlıyor. 18. yüzyılda güç kazanan âyânların kurduğu düzene karşı merkezi otoritenin yeni yöntem arayışlarıyla devam ediyor.

Aynı dönemde Osmanlı bürokratlarıyla fikir adamlarının Batı karşısında yaşanan mevzi, güç ve nüfuz kaybına karşı arayışları, bu arayışların Patrona Halil İsyanı ile kesintiye uğrayışına rağmen Tanzimat ve Meşrutiyet çizgisiyle devamı ayrıntısıyla inceleniyor. Bu süreçte Tanzimat'ı tasarlayan, uygulanmasında yaşanılan güçlüklere karşı çözüm geliştirerek değişen dünyada ayakta kalmak için fikir üreten Osmanlı devlet ve düşünce adamlarının çabalarının, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına uzanan sonuçları kesintisiz bir bütünün parçaları olarak ele alınıyor.

Halil İnalcık (1916-2016) İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1952'den itibaren aynı üniversitede profesör oldu. 1972'de emekli olunca Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi profesörlüğüne atandı. 1992'de Bilkent Üniversitesi'ne Tarih Bölümü'nü kurmak üzere davet olundu. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere Amerikan üniversitelerinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'te yayınlanan *The Ottoman Empire – The Classical Age (1300-1600)* (Osmanlı İmparatorluğu – klasik çağ) kitabı tüm Balkan dillerine, Arapça ve Ukrayna diline çevrilerek klasik bir kaynak kitap kabul edildi. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* Türkçe, Yunanca, Lehçe ve Arapçaya da çevrildi. Yurt içinde ve yurt dışında kendisine 20 fahri doktora tevcih edildi. İnalcık'ın vefatına dek çalışmalarını sürdürdüğü ve arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi'nde, 2008'de Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (HICOS; Halil İnalcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi) açılmıştır.

Kapak Fotoğrafı: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden II. Mahmud dönemine ait 1830 tarihli bir fermandan ayrıntı

9 786254 058998

(Beş Cilt)

Genel Yayın: 3675

TARİH

PROF. DR. HALİL İNALCIK

DEVLET-İ 'ALİYYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR - IV

ÂYÂNLAR, TANZİMAT, MEŞRUTİYET

Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMRE YALÇIN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKTÖR
TAYFUN ULAŞ

DÜZELTMENLER
ESEN GÜRAY
NECATİ BALBAY

DİZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: KASIM 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-897-1

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Halil İnalcık

Devlet-i 'Aliyye

Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - IV

âyânlar, tanzimat, meşrutiyet

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

B
Osmanlı Yönetiminde Âyânlar Dönemi

C
İlk Batılılaşma Girişimi (1700-1730)

D
Tanzimat (1839-1876) ve İlk Meşrutiyet: Kânûn-i Esâsî (1876)

E
Türkiye ve Avrupa

F
İkinci Meşrutiyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu

Ekler

Önsöz

Devlet-i 'Aliyye'nin IV. cildi Karlofça Antlaşması'ndan Cumhuriyet'in ilanı ve hilâfetin kaldırılmasına kadar geçen dönemi ele almaktadır. Bununla *Devlet-i 'Aliyye* araştırmaları dört cilt halinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan hilâfetin kaldırılışına kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu dört cilt, Osmanlı tarihini kuruluşundan sonuna kadar bütün ayrıntıları ile kapsayan bir Osmanlı tarihi olmamakla beraber birçok soruları özellikle sosyal, ekonomik ve siyasî değişimleri ele alan bir tarihtir. İlk döneme ait soruları özellikle Osmanlı Beyliği'nin doğuşu ve gelişmesindeki aşamaları mevcut yerli ve yabancı kaynakların karşılaştırılması ile incelemektedir. Bu dört ciltte 1950 yılından beri yaptığım araştırmaları bir arada sunmaya çalıştık.

Bu ciltlerde, Osmanlı tarihinin birçok önemli dönemleri, özellikle askerî tarih konuları ayrıntıları ile ele alınmamış; ancak genel tarihi gelişmede rolleri ölçüsünde işaret edilmiştir. Okuyucu bu ciltlerde evvelce yapmış olduğum ve yayınladığım araştırmaları bulacaktır. Son yüzyıl içinde Osmanlı tarihi üzerinde yapılmış olan incelemelerin ve modern tarihçiliğin günümüze kadar gelen yeni görüşlerinin ışığı altında bir Osmanlı tarihini okuyucuya sunmak esas amacımızdır. Cildin sonunda ilave olarak sunduğumuz genel kronolojide, Osmanlı tarihinin bir özeti de sunulmaktadır.

Eserin kaleme alınması yaklaşık 10 sene sürmüştür. Bu ciltlerin, son şekliyle basıma gönderilmesinde yardımlarını gördüğüm meslektaşlarıma ve öğrencilerime burada teşekkür etmek benim için bir ödevdir. İngilizce yazılmış bazı makalelerimin Türkçe çevirisini yapan Dr. Harun Yeni'ye özel teşekkür borçluyum. Bu arada ciltlerin yazımı sırasında devamlı yardımlarını gördüğüm değerli öğrencim Tayfun Ulaş'ı burada şükranla anmalıyım. Kaynak ve araştırmaları temin eden Fatih Bayram, Hakan Arslan, İ. Göksel Baykan ve Ali Işık'a özellikle müteşekkirim. Ayrıca metnin yazım aşamasında özveriyle çalışan sekreterim Birsen Çınar'ın mesaisini burada anmalıyım.

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'nın değerli müdürü Ahmet Salcan'a şükran borçluyum. Eseri dikkatle okuyan değerli editör Emre Yalçın'a özellikle teşekkürlerimi burada tekrar etmeliyim.

HALİL İNALCIK
Bilkent-Ankara, 2015

GİRİŞ

Osmanlı Devlet ve Toplumunda Yeni Dönem (1700-1900)

On yedinci yüzyılda Osmanlı Devleti, Köprülülerden önce, büyük bir bunalım ve kargaşa dönemi yaşamıştı. Vergi kaynakları, askerî grupların (özellikle *altı-bölük sipâhileri*) ve Harem halkının özel çıkarlarına hizmet eder bir duruma gelmişti. 1683-1699 bozgun yıllarında devlet, geleneksel ordunun tamamıyla çöküşü ve malî kaynakların elden çıkışı gibi felaketli gelişmeler karşısında kaldı.

1699 Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde gerçek bir dönüm noktasıdır. Bundan sonra, devleti kalkındırmak için birtakım köklü islahat önlemleri uygulanmaya başlamıştır. Avrupa karşısında yenileşmenin mutlak bir zorunluluk olduğu artık ortaya çıkmıştır. En önemli değişiklik Avrupa karşısında zihniyetteki değişiklikti. Karlofça'dan önce Batı'yı küçümseyen Osmanlı idarecileri, şimdi Avrupa'nın medeniyette, özellikle teknolojide ve askerlikte üstünlüğünü kabul etmişti. Bu zihniyet değişikliği, yenilgi ve 1699 Karlofça Antlaşması ile başlamıştır. Başka bir deyişle, ülkenin kurtuluşunun, Batı'nın teknolojisini almakla mümkün olduğu ana düşüncesi, yani modern Türkiye Cumhuriyeti'ni doğuran zihniyet bu tarihte gündeme gelmiştir. Karlofça'dan sonra, Osmanlılarda Av-

rupa'ya karşı olumlu bir görüş, bir zihniyet değişikliği oluşmuştur. O zamana kadar Osmanlılar kendi kültürlerini, ordularını, devletlerini her devletten üstün zanneder, Avrupa'yı küçümserlerdi. Avrupa'da yapılan keşiflere karşı daima, "Bu kâfir icadıdır" diye tepki gösterirlerdi. Daha sonra Osmanlı Devleti'ni idare edenler anladılar ki, çok güçlü bir hale gelen Avrupa karşısında saldırgan bir politika gütmek yahut bu devletlere karşı uzun savaşlara girmek artık akıl kârı değildir. 1683-1699 dönemindeki savaşlarda uğranan yenilgiler Avrupa'nın üstün olduğu gerçeğini Osmanlılara gösterdi.

1699 Karlofça Antlaşması ile devlet, Macaristan'ı kaybetmiş; Avusturya, Tuna boylarına Bosna'ya kadar ilerlemiş; Rumeli tehlike altına düşmüştür. Başka büyük gelişme ise, Rus Çarlığı'nın 1696'da Azak kalesini alarak Karadeniz'e inmiş olmasıdır. Şimdi devlet, –modernleşmiş ordularıyla– iki büyük düşman, Avusturya ve Rusya'nın ittifakı karşısında varlığının büyük tehlike altına girdiğini görmüş ve köklü islahat gereğini kabul etmiştir. On sekizinci yüzyıl boyunca gelişmeleri, bu koşullar altında değerlendirmek gerekir. Şimdi Avrupa'nın üstünlüğü kabul edildiği için yeni bir tutumla, islahat yoluna gidilmiştir. Değişim azmi, idarede, orduda, kültür hayatında çığır açmıştır. On sekizinci yüzyıl bambaşka bir manzara göstermektedir. İdarede dikkati çeken önemli değişme, artık veziriâzamların askerî kumandanlar arasından değil, Karlofça Antlaşması'nı gerçekleştiren Râmi Mehmed Paşa gibi –günümüzdeki dışişleri bakanına benzetilebilecek– reisülküttâblardan seçilmesidir. On sekizinci yüzyıl boyunca daha çok bürokratların devlet idaresi başına getirildiğini görüyoruz.

Aslında Osmanlıların Avrupa kültür ve medeniyeti karşısında geri kaldığını tarihimizde ilk kez, 17. yüzyıl ortalarında Kâtip Çelebi tespit etmişti. Bu büyük bilimadamı, daha 1650'lerde Avrupa'nın denizde, askerlikte, hatta kültürde üstünlüğünü görmüş ve Osmanlıların çöküş devresine girdiğini şöyle anlatmıştır:

> Devletler, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık devirlerinden geçer. Bizim Devlet-i Osmaniye şimdi ihtiyarlık devresindedir. İhtiyarlıkta insan nasıl dikkatli davranmak lüzumunu duyarsa, Osmanlı Devletimiz de artık savaşlara girmemeli, eskisi gibi fütuhat peşinde koşmamalıdır.

Kâtip Çelebi, Müslüman olmuş bir Fransız'ın yardımıyla Mercator ve Hondios'un kitaplarından, açıklamalı bir çeviri olarak *Atlası Minor*'u yazdı. 1656'da yazdığı *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfarü'l-Bihar*'da Osmanlı Devleti'nin deniz savaşlarını ele alırken denizcilikteki yeni gelişmeleri anlatmaya çalışır. Kâtip Çelebi, o zaman Osmanlı donanmasının Venedik donanması karşısında sürekli yenilgiye uğradığını gözlemlemekteydi. Yirmi yılda tamamladığı *Keşfü'z-Zünûn*, İslam medeniyetinin yazılı eserlerini on beş bine yakın kitap ve on bine yakın yazarı tanıtan büyük bir biyografya ve ansiklopedidir. Batı ilim çevrelerinde *Keşfü'z-Zünûn* kadar ilgi toplamış, değer kazanmış başka kitabımız nadirdir. Eser bugün oryantalistlerin kullandığı bir el kitabıdır. Özetle, bu büyük bilgin, diğerlerinden en az 60, 70 yıl önce Avrupa'nın üstünlüğünü kabul eden uzak görüşlü bir bürokrattır.

Batılılaşma sürecinde, önemli bir isim de Râmi Mehmed Paşa'dır. Karlofça müzakerelerini *reisülküttâb* olarak yürüten Râmi Mehmed Paşa, 1703'te yedi ay kadar sadrazamlık yaptı. İlk Batıcı idareci olan Râmi Mehmed Paşa'nın Batılılaşma fikrini Dimitri Kantemir adlı dostundan aldığını tahmin ediyoruz. Bogdan'a voyvoda gönderilen Dimitri Kantemir bir hümanistti. Latince, Yunanca biliyordu. Osmanlı Devleti'nin gerilemesi üzerine bir Osmanlı çöküş tarihi de yazmıştır. Fener'deki sarayından ayrı Boğaz'da bir de yalısı vardı. Yalısında sazlı, çalgılı davetlerde, Râmi Mehmed Paşa ve başka paşalarla uzun sohbetler yaparlar; "Osmanlı Devleti'nin artık Avrupa karşısında umutsuz kaldığı, eğer Batı'nın teknolojisini benimsemezse Osmanlılar için direnme gücü kalmayacağı" görüşünü tartışırlardı. Kendi adıyla anılan bir nota sistemi icat eden Kantemiroğlu'nun klasik musikîmizde de önemli bir yeri vardır.

Râmi Mehmed Paşa, sadrazamlığı sırasında Batılılaşma yolunda ciddi adımlar attı. Fakat zamanın şeyhülislâmı Feyzullah Efendi'nin hükümet işlerine müdahale etmesine ve rüşvetçiliğine karşı dayanamadı. El altından bir isyan tahrik edip bu rüşvetçi şeyhülislâmdan kurtulmak istediyse de, olay büyüdü ve 1703'te, askerlerin maaşları bahanesiyle bir ayaklanmaya dönüştü. İsyan, Padişah II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine kadar vardı; Râmi Mehmed Paşa da sadrazamlıktan düştü. Bundan sonra başlayan *taassup devri* 1718'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam olmasına kadar devam etti.

Osmanlı Devleti 1718'de yeniden ağır bir yenilgiye uğradı. Avusturya ve Venedik ile imzalanan Pasarofça Antlaşması'ndan (1718) sonra, Osmanlı devlet adamları derin bir zihniyet değişimi geçirmiştir. Artık, Batı karşısında geri kalmışlığın nedenlerini anlamaya çalışmak, Avrupa'nın üstünlük vasıtalarını öğrenmek, bu amaçla başlıca savaş teknolojilerini, savaş taktiklerini taklit etmek, Osmanlı idarecilerinin baş ilgi alanı haline geliyordu. Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi 1720'de Paris'e gönderdiği zaman, ona verdiği talimatta, "Avrupa'daki yeni keşifleri öğren ve onları bize bildir" diye talimat vermiştir. Bu belge, bizde Batılılaşmanın ilk manifestosu sayılabilir. Mehmed Çelebi Fransa'da gördüğü yeniliklerle gerçekten ilgilenmiş ve mesela, Fransa'da karadan denize inmek için yapılan kanal sistemi gibi konular hakkında bilgiler göndermiştir.[1] Mehmed Çelebi'nin oğlu Yirmisekiz-zâde Sait Efendi, Paris'te Fransızca öğrendi; matbaayı gördü ve dönüşte İbrahim Müteferrika ile ilk matbaayı kurdu.

Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul etmek ve teknik alanlarda onu taklit hareketi, 1718-1730 arasındaki bir kültür ve zihniyet değişimi olarak, tarihimizde Lâle Devri adıyla anılmıştır. Bu dönemi üç kişi sembolize eder: Sultan III. Ahmed, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve içki meclislerinin bülbülü büyük şair Nedîm.

İbrahim Paşa Fransız elçisi ile yakınlık sağlamıştı. Ondan teleskop, mikroskop gibi icatları kendisine göndermesini istemiştir. Ayrıca Versailles Sarayı'nın gravürlerini, planlarını getirtti. Kâğıt-

hane'de Fransa saray bahçelerinin benzerleri yapıldı. Lâle Devri özellikle Fransa'nın yalnız teknik sahada değil yaşam sahasında da bir taklidi, Fransız kültürünün üstünlüğünü benimseme cereyanı halinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde aynı Fransa'da olduğu gibi bir malî bunalım sürüp gidiyordu. Fransa'da o zaman büyük bir malî reform gündemdeydi. Kâğıt paranın kullanılması ve alınan diğer malî tedbirler, devamlı olarak malî sıkıntılar içinde bunalan Osmanlılara örnek oldu. Damat İbrahim bilhassa bunlara ilgi gösterdi. 1699 savaşları sırasında Hâzine'de altın, gümüş, para tükenmişti. Hâlbuki Rumeli'ye giren düşmanla savaşı sürdürmek lazımdı. Hazine sıfıra indiği zaman Osmanlılar vesika ile alım satımı öngörmüşlerdi. Kâğıt paraya benzer *kaime*ler ilk defa bu savaş sırasında çıkmıştır. Devlet, ödemelerini *kaime* denilen bu paralarla yapıyordu. Bu da tarihimizdeki bir yeniliktir.

Lâle Devri, Osmanlıların o zamana kadar bütünüyle uzak kaldığı ve yeni yeni tanımaya başladığı yeni bir tarzı, dünyaya yeni bir bakışı temsil eder. Bu dönem, aynı zamanda bir zevk u safa, bir gevşeme, bir sefahat devridir. Osmanlı'nın saray geleneğinde, içki meclisi olarak bilinen ve kökü eski İran'a kadar giden âlemler yapılması ve *Has-Bağçe*'de büyük ziyafetler verilip şiir, musikî, hikâyelerle zevkli vakit geçirilmesi âdettendi. Özellikle 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan sonra bu zevk u safa devamlı bir hal aldı. İçki meclislerinde büyük şairler, karşılıklı şiirler okurlar, usta musikişinaslar icrada bulunurlardı. Bu toplantılara bazen yabancı elçiler de çağırılıyordu. Fransız elçisiyle İstanbul'a gelmiş olan Flaman ressam Jean Baptiste Van Mour, İstanbul'da tarihî yapıları, Osmanlı sarayı ile ilgili sahneleri, kabul törenlerini, portreleri konu alan yüzü aşkın tablosunda Lâle Devri'ni canlandırmıştır. Bu zamanda, ince ve yüksek bir zevke tanık olan bir bahçe ve çiçek kültürü yaygınlaştı. Bu kültürün sembolü olarak zarafeti temsil eden lâle çiçeğine düşkünlük moda haline geldi. Özel üretilen bir lâle yüzlerce altına satılıyordu. Bu tarihi döneme, *Lâle Devri* adını veren ve bu devri şair Tevfik Fikret için tasvir eden büyük tarihçimiz Ahmed Refik'tir. O zaman Fransız elçiliğinde bulunan birtakım zevatın Lâle Devri hakkında anlattıkları ile Levnî'nin *Sûrnâme*'si

ve ressam Van Mour'un tabloları bu devri canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

Lâle Devri'nin önemli özelliği, başta saray olmak üzere yüksek idareciler, paşalar, servet sahibi kimselerde baş gösteren bir lüks ve iyi yaşam hevesiydi: İlk önce bir köşk yapmak gerekiyordu. Haliç'in iki tarafında güzel saraylar, kasırlar inşa edildi. Yüksek sınıfın bu sefahat düşkünlüğünde frenkleşme özentisi de önemli yer tutuyordu. Rokoko mimarisi ile birlikte, ekâbir konaklarında selâmlık kısmının yanında bir de *frenk odası* yapılıyor, burası masalarla, sandalyelerle döşeniyordu. Haliç'e akan Alibey deresi ile Kâğıthane deresi arasında inşa edilen Sâdâbâd Sarayı ile bahçesindeki su kanalları, havuzları, bahçe için Sarıyer'den getirilen ağaçlar, şaşaalı bir eğlence ve gösteri hayatına tanıklık ediyordu. Sarayların ve kasırların bahçeleri, mûsikî ve raksla birlikte, işret meclislerinde bir zevk u safa hayatına ve yüksek sınıfın taşkınlıklarına sahne oluyordu.

Lâle Devri, yüksek sınıfların yaşadığı bu sefahat ve eğlence hayatının yanı sıra faydalı ve güzel etkiler de bırakmıştır. Başta Paris olmak üzere, Batı'ya gönderilen büyükelçiler Türk kıyafetleri ve desenleriyle batılıları adeta büyülüyordu. Avrupa'da Türk modası (*turquerie*) yayılmaya başladı. Osmanlı medeniyetinin birçok önemli eserleri de bu devrin ürünüdür. Şehzadeler için düzenlenen büyük sünnet düğünü Levnî'nin 1720 tarihli *Sûrnâme*'si devri canlı renklerle yansıtmaktadır. Şiir, mûsikî bu devirde büyük gelişme gösterdi. Nâyî Osman Dede, Kantemiroğlu, Tab'î Mustafa Efendi gibi büyük bestekâr ve musikişinaslar bu devirde yetişmiştir. Devrin bu bakımdan gerçek sembolü Nedîm'dir. Nedîm'in dîvânında sefahat, içki, eğlence hayatı, o hava tüm ayrıntılarıyla aksetmiştir. Nedîm'in gazellerinde, esnaflık yapan birçok yeniçeri de vardı.

Patrona Halil, esnafı arkasına alarak ayaklanma hareketine giriştiği sırada sultan ve paşalar Üsküdar'da, bugün Haydarpaşa Lisesi'nin bulunduğu yerdeki Üsküdar Sarayı'nda eğlence hayatına dalmışlardı. İsyan haberini aldıkları zaman pek önemsemediler. Birkaç adam gönderdiler. Bu arada, Patrona Halil'in öncülüğünde ayaklanma büyük ölçüde bir halk isyanı halini almış bulunuyordu.

Saraylar ve konaklar yağmalandı, ateşe verildi. Sultan, ailesi ve yanındakilerle beraber, telaşla İstanbul sarayına geldi. Asilerin öfkesini yatıştırmak için veziriâzam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa isyancılara kurban oldu. Fakat bir gün sonra da III. Ahmed tahttan indirildi. Saltanat değişikliğine neden olan bu ayaklanmanın bütün ayrıntılarını *Abdî Tarihi*'nde buluyoruz.[2]

Batılılaşma sürecinde, kültür unsurları alıntısında ilk ve önemli aktarmalar, savunma araçlarında, silahlarda olmuştur. Bu yaklaşım, İslam kültürüne de ters düşmez; çünkü düşmanı yenmek için onun silahını ve kullandığı taktikleri taklit etmek Şerîatça dine aykırı değildir. Batı'dan bize gelen ilk ilimler de savunma ile ilgilidir. On sekizinci yüzyılda islahatçı bürokratlar Batı'nın modern silahlarını almanın yeterli olmadığını anladılar. Çünkü Osmanlı dünyasında pozitif bilim metotları ve teknoloji gelişmemişti. III. Mustafa zamanında, 1774'te Fransa'dan askerî danışman olarak getirilen Baron de Tott'un idaresinde *sürat topçuları* adlı bir topçu sınıfı kuruldu. Şehirlerin kale sistemiyle korunması konusunda Fransız Vauban'ın istihkâm kitabı tercüme edildi. Fakat asıl büyük değişim, askerlik ilmini öğrenmek için mühendishaneler kurulması ve buralarda ders vermek üzere Fransız hocalar getirilmesidir. 1773'te *Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn* denizcilik, 1795'te *Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn* kara orduları konularında yüksek askerlik teknik ve bilimleri veren okullar olarak açıldı. Fransız devrimi öncesi aydınlanmacı filozofların hazırladığı ünlü *Ansiklopedi* bu okulların kütüphanesine kondu. Fransızca öğrenen Türkler, bu *Ansiklopedi*'yi okuma imkânı elde ediyorlardı.

On sekizinci yüzyıl boyunca dış gelişmeler devleti kökünden sarsan bozgunlarla kendini göstermiştir. 1768-1774 savaşında Rusya, Kırım Hanlığı'nı istila ederek tüm Karadeniz kuzey kıyılarında yerleşmiş, Boğaz'ı ve İstanbul'u ele geçirme ve Bizans'ı ihya etme planları yapmaya başlamıştı.[3] İşte Osmanlı hükümeti, bu genel koşullar altında idarede ve maliyede köklü değişiklikler yapmak zorunda kalmış; savaş teknolojisinde Batılılaşma 18. yüzyıla damgasını vurmuştur. Osmanlı Devleti'nin iki büyük düşmanı olan Avusturya ve Rusya'nın, Osmanlılara karşı bu yüzyılda dönemin

psikolojik değişimini de yansıttığını görüyoruz: Nedîm bir şiirinde, "Artık, musîbetli zamanlar geçti, kendi hayatımızı sürdürelim, eğlenelim, zevk edelim" demektedir.

Bir yandan saray ve yüksek sınıf zevk u safasını sürdürürken, halk, *alafrangalığı* iyi görmüyordu. Halkın bu hayata katılması mümkün değildi. Dindar ve muhafazakâr kesim, saray bahçelerindeki hayattan, açık saçık kadınlardan rahatsız oluyordu. Haliç'e doğru inen sokaklardaki çarşılarda, İstanbul halkının alışveriş yaptığı Kapalıçarşı, Perşembepazarı, Mahmudpaşa Yokuşu gibi ortamlardaki esnafın bağlı olduğu tutucu *fütüvvet* ahlâkı, bu eğlence hayatına tamamıyla ters düşüyordu.

Öte yandan bu dönemde malî ve ekonomik sıkıntı büyük boyutlara ulaşmış, devlet hazinesi ve ekonomi derin bir bunalımla karşılaşmıştı. Özellikle Kapalıçarşı ekonominin nabzını tutuyordu. Lâle Devri'nde sarayın göze batan israfları ve lüks hayatı, frenkleşme eğilimi, zaten geçim sıkıntısı içinde bunalmış olan İstanbulluları çileden çıkarıyor; halk arasında saraya ve idareye karşı kin ve hiddet tohumları ekiyordu. Kimse durumdan memnun değildi. İstanbul halkının büyük bölümünü temsil eden *esnaf*, büyük sıkıntı içindeydi. Koşullar, bir ayaklanma için olgun bir hale gelmişti. Patrona Halil isyanı dediğimiz ayaklanmanın temel nedenleri bunlardır. Bu gözüpek Arnavut, İstanbul'da 700 kadar Arnavut'u etrafında topladı; zamanla, bir ihtilal komitesi kurdu. Lâle Devri ayaklanmasını onun başlattığı doğru değildir. Asıl isyan Kapalıçarşı'da esnaf arasında olmuştur. Patrona Halil de bu koşulları biliyordu. Arnavutlarını alıp Kapalıçarşı'ya gitti. Sultanın, paşaların sefahatine duyduğu öfkeyi avaz avaz bağırarak halkı ayaklandırdı. Çarşı esnafı da seferlerde onlarla müttefik olarak hareket ediyor ve devleti altından kalkamayacağı bir bunalıma sürüklüyorlardı.

On sekizinci yüzyılda eyaletlerde *âyânların* ortaya çıkışı tarihimizde kötü bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Bu görüş, 19. yüzyılda merkeziyetçiliğin yeniden güç bulduğu bir devirde olumsuz bir gelişme olarak düşünülmüş ve tarihte bu şekilde algılanmıştır. Aslında 18. yüzyılda imparatorluğun içinde bulunduğu özel koşullar dolayısıyla bu gelişim normal tarihî bir gelişmedir. Bir cümley-

le, devlet merkeziyetçi sistemini bırakarak, idarede, vergi ve asker toplamada bir âdem-i merkeziyetçiliğe gitmiştir. Dolayısıyla, yeni bir tarihî gelişmeden söz etmek yerindedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, âyân hanedânları döneminde devlet, malî kaynakları ve askerî teşkilatı, Anadolu'da ve Rumeli'de yerel önder aileler eliyle yürütme politikasını, yani âdem-i merkeziyetçiliği kabullenmek zorunda kalmıştır. Sultan *malikâne-mukata'a sistemi*ni bir özel beratla bu yerel büyük ailelere devretmekteydi. Bu nasıl gerçekleşti? Aşağıda bunu açıklamaya çalışacağız.

İmparatorluğun malî teşkilatında vergiler, yerel mültezimler eliyle toplanmaktaydı. Devlet bir vergi kaynağını (*mukata'a*) satışa çıkarır, en fazla öneren *mültezim*e vergiyi toplama yetkisini verirdi. Mukata'ayı alan *mültezim*, devlet güçlerinin de yardımıyla geliri toplar ve *kist* denilen taksitlerle hazineye öderdi. On yedinci yüzyılda, askerî sınıftan *kapıkulu sipâhileri* bazı gelir kaynaklarını toplama yetkisini tekellerine almıştı. Bu gibi vergiler, tekrar *iltizâm usûlü* ile toplanmaya başlandı. On sekizinci yüzyılda mültezimler, iltizâmı genelde üç yıllığına üzerlerine alırlardı. Başka bir usûle göre, gelirler vilayetlere genel vergi tahsildârı *muhassıllar* gönderilerek tahsil edilmeye başlandı. Nihayet maliyede devrimsel bir önlem olarak vergi tahsilatının mültezimlere "hayat boyu" verilmesi usûlü kabul edildi. Bunun bir nedeni, mültezimin maddi durumu ve mahallî vergi toplamadaki etkinliğinin göz önüne alınmasıydı. Bu gibi iltizâmlara *malikâne-mukata'a* adı verilmekteydi. Böylece, birtakım zengin yerli mültezim sınıfı, devlet gelirlerini *malikâne-mukata'a* sistemi ile hayat boyu kendi tekellerine almış bulunuyordu. *Malikâne-mukata'a* iltizâmını üzerine alanlar, şehirlerde tanınmış, zengin kimselerden seçilmekteydi. Bu yerel seçkin sınıf üyeleri arasında, 16. yüzyıl sonundan beri şehirlerde yerleştirilen askerî garnizon komutanları, *yeniçeri serdârları* ve sipâhi bölüklerinin başı olan *kethüdâ-yerleri* bulunmaktaydı. Tabii, onların yanında, mahallînde tanınmış eşrâf, bu gibi *malikâne-mukata'aları* ele geçirmekteydiler. Bu usûl, vilayetlerde devlet adına vergileri toplayan nüfuzlu bir sınıf olarak *âyân*ın ortaya çıkması ve güçlenmesi sonucunu vermiştir.

Malî değişikliğe denk olarak, yerel askerî kuvvetleri toplama ve imparatorluk ordusuna getirme görevi de âyâna verildi. Eyalet askerinin merkezdeki klasik asker ocaklarının yanında önem kazanması, 16. yüzyıl sonlarında meydana çıkan *Askerî Devrim* ile ilişkilidir. On yedinci yüzyıl boyunca devlet, Anadolu'da *levend* denilen delikanlılardan tüfenkli *sekban-sarıca* bölükleri örgütlemeye önem vermişti. İmparatorluk ordularında bu yerel sarıca ve sekban bölükleri, yeni savaş koşullarına göre, yeniçerilerle beraber ordunun ateşli silahlarla donanmış bölümünü oluşturmaktaydı. Bu yöntem 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılda vazgeçilmez bir usûl olarak yerleşmiştir. On sekizinci yüzyılda yerel asker toplama görevi de, para ve nüfuz sahibi âyânlara verildi. Böylece, vilayetlerde *vergi* ve *asker toplama* yetkileri kudretli bir sınıf haline gelen âyân hanedânlarının eline geçmiş bulunuyordu. Yeni koşullar, eski klasik vergi ve asker toplama usûlünün köklü değişimi sonucunu vermiştir. Vergi ve asker toplama yetkisini padişahın bir *beratı* ile resmen ele geçiren bu sınıf mensuplarının önde gelenleri 18. yüzyıl ikinci yarısında, örneğin Anadolu'da Karaosmanoğulları, Yozgat ve havalisinde Çapanoğulları, Rumeli'de Vidin ve Rusçuk âyânları, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa gibi yerel güç sahibi hanedânların ortaya çıkmasına yol açmış, bazılarına *paşalık* unvanı dahi verilmiştir. Kayda değer ki, yerel hanedânlar idaresindeki bölgeler, ekonomik gelişme göstermiştir. Devlet kendisi vergi ve asker toplamada padişahın beratı ile yetki sahibi bir sınıfı kendisi yaratmış bulunuyordu. Sistemin temeli, *malikâne-mukata'a* sistemine dayanıyordu. Bunu Osmanlı devlet idaresinde âdem-i merkeziyetçilik (*decentralization*) usûlünün uygulanması şeklinde anlamaktayız. Tabii, bu derecede güçlü bir hale gelen yerel âyân, imtiyazlarını devam ettirmek için devlete karşı baskı, rüşvet bazen de isyan etme gibi yollarla yarı bağımsız duruma gelmişlerdir. Yerel malikâne-mukata'a sahibi âyânlar yerine, 18. yüzyılın sonlarına doğru yerel güçlü hanedânların, yerel egemenlik iddiasında bulunan hanedânlar durumuna dönüştüğünü görmekteyiz. Âyân kazanılmış haklarını ve durumlarını, eski âyân Âlemdar Mustafa Paşa'nın veziriâzamlığında bir devlet yasası, *Sened-i İttifak* (1808) ile garanti

altına almayı başarmış; fakat Âlemdar'ın katliyle *Sened* hükümsüz kalmıştır.

Tanzimat: Avrupa Kanun ve İdare Sisteminin Kabulü

II. Mahmud (1808-1839) merkeziyetçi mutlak saltanatı ihya etmiş; yeniçerileri ve âyân hanedânlarını ortadan kaldırmış, Batı modeli bir monarşi örgütleme yoluna girmiştir. Asker bölükleri başında bazı sergerdeler dağlık bölgelerde devlete karşı kendi başlarına hareket ediyorlardı. Merkezî idare, bunları *derebeyi* diye ortadan kaldırmaya çalışırdı. On dokuzuncu yüzyılda II. Mahmud döneminde, merkezî padişah otoritesinin yeniden kurulması gündeme geldiği zaman âyânlar, devlet-padişah otoritesine karşı hain durumunda görüldüler ve türlü yollarla bertaraf edildiler. On dokuzuncu yüzyılda merkezî padişah otoritesinin, yeniden teşkilatlandırılmış merkezî bir ordu ve idaredeki malî reformlar sonucunda güçlendiğini, yeni bir döneme girildiğini göreceğiz. Yeni dönemde, gerek *âdem-i merkeziyetçilik* (*decentralization*) usûlü gerekse zarurî olarak başvurulan âyânlık, kötü bir devir olarak algılanacaktır.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu, ardı arkası kesilmeyen gaileler, çoğunlukla parçalanmalarla sonuçlanan büyük buhranlar nedeniyle her taraftan dağılmaya doğru gitmekteydi. İmparatorluğu on yıl kan ve ateş içinde bırakan ve ilk bağımsız Balkan devletinin kurulması ile sonuçlanan "Rum Fetreti"ni (1821-1830) Mehmed Ali isyanı (1826-1839) takip etmiş ve Osmanlı Devleti ağır tehlikelere göğüs gerdikten sonra Avrupa'nın vesayetini kabul etmek suretiyle (Boğazlar Mukavelenâmesi, 1841) bir derece istikrar kazanabilmişti. Tanzimat dönemi (1839-1876), geçen felaketli yüzyılların bıraktığı ve son buhranların sarstığı bu çürük yapıya düzenli bir devlet kadrosu vermek, Osmanlı saltanatını modern esaslara dayanan bir Avrupa devleti yapmak iddiasındaydı. Bir bakıma Tanzimat'ı, *temel kurumları bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, yepyeni bir mede-*

niyetle yükselen ve saldırıya geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma girişiminin kesin aşaması olarak kabul etmek mümkündür. Bu hareketin genel tarih içindeki geniş anlamı da budur.

Bununla beraber, Tanzimat devrine biraz daha yakından bakacak olursak, başka yönleri olduğunu da görürüz: Her şeyden önce, Tanzimat bir Batılılaşma hareketidir. Bu yolda atılan çekingen adımlar, çeşitli tarihi nedenlerle gittikçe hızlanarak Türkiye Cumhuriyeti döneminde varlığımıza hâkim olmuştur. İmparatorluğun ayakta kalmasıyla ilgili bir sorun olarak, Tanzimat tarihindeki en önemli bir nokta da "eşitlik" meselesidir. Sonu gelmeyen reâyâ ayaklanmalarıyla gittikçe önem kazanarak, sonunda 1876 Anayasası'nda en kapsamlı şeklini alan bu siyaset, aslında Batılılaşma hareketiyle ilişkilidir. Çünkü Batı'ya özgü özgürlük esaslarına ilişkin modern ilkenin, anayasanın kabulü ile birlikte, Batılılaşma yolunda kesin adım atılmış oluyordu. Şunu da belirtmeliyiz: 1839 Hâtt-i Hümâyûnu ile resmen açılan Tanzimat devrinin esas amacı, hukuk eşitliği ilkesiyle, Hıristiyan tebaayı Osmanlılık uyrukluğuyla devlete bağlamak, imparatorluğun birliğini koruyup sağlamlaştırmak olmuştur. Bu politikaya tarihte *Osmanlılık politikası* denilmektedir. Bu *Osmanlılık siyaseti*, imparatorluk tarihinin son devrinde iç siyaset, Batılılaşma ve islahat hareketleri, isyanlar, hatta dış politika ile ilgili ya da onları açıklayan en kapsamlı olaydır. Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden bu yeni siyasetin parolası, *imparatorluk tebaasının hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliğidir.* İlerde birçok olayda görüleceği gibi, reâyâ, her türlü angaryanın kalkmasını, her alanda tam bir eşitliğin ve kişisel güvenlik ve özgürlüğün hatta gayrimüslim cemaat meclislerinin sağlanmasını talep etmekte ve bazen de işi, milli ve bağımsız bir idare istemeye kadar vardırmaktaydı. İşte Tanzimat'ın, sırf Avrupa'yı oyalamak için başvurulmuş tedbirlerden ibaret olmadığı, isyan eden geniş reâyâ kitlelerini tatmin etmek amacıyla ortaya atıldığı bundan da anlaşılabilir. Böyle bir girişimin Batılı devletlerce desteklendiği, dolayısıyla devletin dış itibarını da yükselttiği kuşkusuzdur. Tanzimat'ta Osmanlılığın birinci plana gelişinin altında bu gerçek ya-

tar: Gayrimüslimler ya da reâyâ meselesinin imparatorluğun ana meselesi olduğunu, hatta Avrupa'nın istismar ve istila politikasının bile çoğunlukla bunun arkasına gizlendiğini düşünürsek, reâyâya verilecek hukuk eşitliğiyle, imparatorluğun birlik ve bütünlüğünü koruyacak bir Osmanlılık zihniyeti yaratılmak istenmesini daha kolay anlarız.

Tanzimat'ın belli başlı yeniden teşkilatlanması da bu siyasetin bir göstergesidir. Bizzat 1839 Hâtt-i Hümâyûnu, Batı'daki anlamıyla, hükümdarın kendi mutlak hâkimiyetini bazı genel ilkelerle sınırlandırdığını gösteren bir berat niteliğindeydi. İlk adım olarak, vilayet meclisinde yapılan değişiklikle, özellikle o zamana kadar çok geniş yetkilere sahip olan ve bu yüzden suiistimale sapan valilerin yetkilerini kısıtlamak ve her sınıftaki halkın idareye bir şekilde katılmasını sağlamak noktaları düşünülüyordu. Halkın huzur ve güvenliğinin ilk şartı olan idarî alandaki bu yeniliklerle birlikte, özellikle şikâyetlere konu olan malî usûllerde de islahat yapıldı: Önce her türlü devlet gelirinin doğrudan doğruya hazineye gelip her türlü harcamanın da yine oradan yapılması esas tutuldu. Aşar, cizye, mukata'a ve evkaf hasılatı gibi her türlü gelir kaynağının tahsilinde temel olan *iltizâm* usûlü kaldırıldı. O zamana kadar gayrimüslimlere ait cizye vergisini toplayan cizyedârlar veya mültezimler yolsuzluktan çekinmezlerdi. Bu nedenle, cizyenin Hıristiyan reâyâ kocabaşısı ve vekilleri eliyle toplanmasına karar verildi. Nihayet 1856 İslahat Fermanı ile vergi bakımından tam bir eşitlik kurulmuş ve cizye, askerlik bedeline dönüştürülmüştür. Bu politika *Osmanlılık* sözcüğünde tam ifadesini buldu.

İdarede girişilen bu ve benzeri islahat hareketleri, bütün gayretlere rağmen istenen sonucu vermiyor; reâyânın hoşnutsuzluğu ve isyanları devam ediyordu. Zira Batı'da yetişmiş yeni reâyâ kuşakları hürriyet ve millî devlet idealizmi ile isyanlar çıkarmaya başlamışlardı. Bunun başlıca nedenleri arasında, halkın ve memurların yeniliklere direnmeleri, şiddetli çıkar çatışmaları, Tanzimat siyasetinin halk tarafından benimsenmemesi, iç ve dış gailelerin çokluğu vs. sayılabilir. Fakat Tanzimat'ın istenen kaynaşmayı, huzur ve refahı getirememesinin en önemli nedenlerinden biri arazi

meselesiydi. Büyük çoğunluğu köylü olan reâyâ kesimini tatmin etmek için, her şeyden önce, reâyânın maddi ve sosyal durumunu düzeltecek derin bir mîrî toprak ve tarım reformunu gerçekleştirmek gerekiyordu. *Âyânın*, beylerin ve ağaların elindeki mîrî arazinin reâyânın tasarrufuna geçirilmesi meselesi öylesine çetrefilli bir hal almıştı ki, devlet reâyâyı tatmin için yapacağı her girişimde beylerin ve ağaların muhalefetiyle karşılaşmaktaydı (bu durumun çarpıcı bir örneği Vidin Bulgar isyanlarında görülmüştür). Bazen reâyânın ayaklanmasını önlemek için yapılan islahat, bu sefer bey ve ağaların isyanlarına neden olmuştur. Tanzimatçılar islahat esaslarını tespit etmekte güçlük çekmiyor, fakat bunları uygularken imparatorluğa özgü koşulların meydana çıkardığı zümrelerin muhalefetiyle uğraşmak, gerektiğinde kanlı mücadelelere girmek zorunluluğu kendini gösteriyordu.

Bu durumda Tanzimatçılar şunu anladılar: İmparatorluk sosyal ve siyasî bir dengesizlik içinde bocalıyordu. Devlet, eşitlikçi bir Osmanlılığı gerçekleştirmek için her şeyden önce, Anadolu'da ve Rumeli'de hâlâ kuvvetle yaşayan âyânı, büyük arazi sahibi ağaları ve beyleri ortadan kaldırmak zorundaydı. Bu da çok çetin bir mücadeleyi gerektiriyordu. Reâyâyı tatmin etmenin ve yatıştırmanın ilk koşulu buydu. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, vergi ve asker toplama yetkisini ele geçirip yerel güç sahibi hanedânlar olarak ortaya çıkan âyânlar döneminin ve onun sonucu olarak gelişen *âdem-i merkeziyetçilik* usûlünün kötü bir devir olarak algılanmasının altında bu meseleler yatar.

1848 yılında Avrupa'da baş gösteren ihtilallerin Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen en önemli yankıları, Rusların işgal ve kışkırtmalarıyla baş gösteren Eflak ve Vidin ayaklanmalarıdır. İngiltere ve Fransa, Balkanlar'da Rus nüfuzunun önlenmesi için devamlı girişimlerde bulundular. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarına doğru, fiilen Batı devletlerinin vesayeti altına girmiş bulunmakla birlikte Rusya'nın devamlı tehditleri bir türlü bertaraf edilemiyordu. Avrupa'da 1848 devrimlerinden sonra Rusya ile Batı devletleri arasında gittikçe artan rekabet, sonunda Kırım Savaşı (1854-1856) gibi bir uluslararası çatışmaya varacaktır.

Osmanlı tarih ve uygarlığını olabildiğince özetlediğimiz bu bölümde, 1699'da başlayan Batılılaşma tarihimizin geçmişini Râmi Mehmed Paşa'ya kadar götürebilmekteyiz. Bir kültürden diğer kültüre geçişi belirleyen radikal değişimler, ancak öteki medeniyetin üstünlüğünü kabul etmekle gerçekleşir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar, Avrupa kültüründen yapılan alıntılar aslında radikal bir Batılılaşma hareketi değildi. Osmanlılar 19. yüzyıla kadar Batı'dan yalnız teknik unsurları almayı kabul etmiş, askerî savunma ihtiyacı nedeniyle Batı metotları ve pozitif bilimleri bürokrasi eliyle kısmen aktarılmıştı. Modernleşmeye en fazla kucak açan kurumlar daima ordu olmuştur. 1839 Tanzimat döneminden sonra idarî usuller, kanunlar, hatta âdetler de Batı'dan alınmaya başlayınca, geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışmalar ortaya çıkmıştır. Batı karşısındaki bakış değişikliği uzun bir sürecin başlangıcı olmuş, fakat bunun işlemediğini gören Atatürk Türkiyesi'nin, tam bir Batılılaşmayı zihniyetiyle, sanatı, bilimi ve kültürüyle gerçekleştirmesi ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra doruğa erişmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi ve Meşrutiyet

Tarihimizde II. Abdülhamid devrine ilişkin olarak da bazı düzeltmeler yapmak gerekir. Tanzimat'ın Batılılaşma hareketi Midhat Paşa ile eyalet idaresinde ve nihayet 1876'da bir Kânûn-i Esâsî ve meclis teşkili ile doruğa ulaştı. Rumeli'de Karadağ, Bulgar ayaklanmalarını fırsat bilen Rusya'nın savaş ilanı (1877-1878) ve Berlin Antlaşması'nda Rumeli'de büyük kayıplar sonucunda siyasî bakımdan Tanzimat'tan beklenen sonucun gerçekleşmediği görülmüş; Batı'nın ekonomik istismarı da halk kitlelerinde Batı'ya karşı bir akıma yol açmış, bundan faydalanan II. Abdülhamid, Kânûn-i Esâsî'yi ve liberal Batıcı politikayı kaldırmış ve Tanzimat öncesi saltanat rejimini ihya etmeye çalışmıştır.

Tanzimat devrinin aşırı Batılılaşma akımı ve verilen imtiyazlar dolayısıyla, esnafın işlerini kaybetmesi yüzünden, Tanzimat'a karşı halkta yaygın bir tepki ortaya çıkmıştı. Batılı devletler, özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Osmanlı pazarlarına hâ-

kim oldular. Halkın günlük kullanım maddelerinde artık yerli el ve tezgâh sanayii kaybediyor; makine mamulü pamuklular, köylünün kullandığı bezler, halkın ihtiyaç duyduğu basit pamuklular bile artık Batı'dan geliyordu. Bir Batılı gözlemci, İngiliz makine ucuz pamuklularının pazarı istila etmesi üzerine yalnız Üsküdar'da 5000 pamuklu tezgâh dokuyucusunun iflas ettiğini kaydetmiştir. Kırsal hayattaki *Amerikan bezi* deyimi bunu özetler. Halk gözünde bu ekonomik sömürü Batılılaşmaya karşı bir reaksiyon haline geldi. Bir bakıma Abdülhamid, tutucu siyasetiyle bu tepkiyi temsil etmiştir. Aynı zamanda, Abdülhamid sömürgeci devlet İngiltere'ye karşı halkçı ve İslamcı bir politika gütmeye başlamıştır. Halkın genel tepkisi de bunu gerektiriyordu. Çünkü Tanzimatçıların ceza hukukuna, idare hukukuna kadar Batı mevzuatı ve usullerini uygulaması, cemaatlere muhtariyet verecek derecede ileri bir batıcılık genel bir tepki doğurmuştu.

İngiltere 1878 Berlin Sözleşmesi'nden sonra sözde Ruslara karşı koruma bahanesiyle Kıbrıs'a yerleşti. 1882'de Mısır'ı işgal etti. Hindistan yolunu emniyet altına aldıktan sonra, İngiltere'nin gözünde Osmanlı Devleti'nin stratejik önemi kalmadı. Böylece Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü hayatî bir Doğu meselesi olarak benimseyen İngiltere, 1878'den sonra Osmanlı Devleti aleyhine bir politika gütmeye başladı. Daha sonra İngiltere, Fransa ve Rusya ile üçlü antant adıyla, onları tehdit eden büyük Alman İmparatorluğu'na karşı bir anlaşma imzaladılar. Abdülhamid diplomasisi, o zaman gördü ki artık Rusya ile birleşen Batı'dan hayır yoktu. Üstelik Batı'ya bağımlılık yerli sanayimizi de çökertmekteydi. Devletin maliyesi ve vergi kaynakları Düyûn-i Umûmiye İdaresi altında Avrupa'nın kontrolüne girdi. Osmanlı Devleti bir yarı-sömürge durumuna düştü. Oysa Batı'nın fikir ve ideallerini temsil eden Tanzimatçılar ve onların devamı olan Genç Osmanlılar, meşrutî bir rejimin kurtuluş yolu olduğuna inanıyorlardı.

1876 Kânûn-i Esâsî'sini rafa kaldıran Abdülhamid, zaman içinde hafiyeleriyle aydınları takip eden bir baskı rejimi oluşturdu. Aslında Abdülhamid Türkiye'nin aleyhine dönen İngiltere'ye karşı Afrika'da, Orta-Asya'da panislâmizm siyasetini uygulama-

ya başladı ve bütün bu memleketlerde İngiltere'ye karşı panislâmizm politikasını ele aldı. Hatta İngiliz hükümetine karşı ayaklanan İrlanda isyancılarını teşvik eden risaleler gönderdi. Mesela Afrika'ya hocalar göndererek bu kıtada İslamiyetin yayılmasında, Hindistan'da İngiltere'ye karşı, hilâfet ve panislâmizm hareketinin benimsenmesinde Abdülhamid siyasetinin rolü önemlidir. Aslında Abdülhamid bir yandan Batı rejimleri ve ekonomilerine karşı aldığı tedbirler ve meşrutiyet rejimini geri getirmeye çalışanlara yani Batıcı aydınlara karşı izlediği politikalarla tutucu bir görüntü verirken, bir taraftan da ortaokula denk düşen *rüştiyelerde* ve liseye denk düşen *idâdîlerde* Batı'yı düşünce bakımdan benimseyen bir yeni nesil yetiştiriyordu.

Abdülhamid bir Tanzimatçının fikrini geliştirdiği idâdîleri 1880'lerde hayata geçirdi. Osmanlılık birliği siyasetini desteklemek üzere rüştiyelerde ve idâdîlerde Osmanlı tebaası gayrimüslim unsurları –Rumları, Yahudileri, Ermenileri– ve Müslümanları aynı okullarda birleştirdi. İdâdîlerde Fransızca öğretiliyordu. Böylece aslında Batıcı bir eğitim sistemi yerleşmiş oldu. Bu dönemdeki önemli bir gelişme de, özel gazetelerin bir kamuoyu oluşturması ve Batıcı bir kültür ve siyaset akımının ortaya çıkmasıdır. Abdülhamid fikir ve felsefe bakımından da Batı'yı benimseyen bir nesli ortaya çıkarmıştır.

Meşrutiyet rejiminde fikir hareketleri tam bir serbestlik kazandı. Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra Abdülhamid'i destekleyen gerici bir hareket başladı. Aydınlar ordu ile işbirliği yaparak Abdülhamid'i tahttan uzaklaştırdılar. Padişah Selânik'e sürgüne gönderildi. Bundan sonra gelen Meşrutiyet rejimi, cumhuriyet rejimini, Atatürk'ü hazırlayan bir liberalizm ve aydınlanma dönemidir. O kadar ki komünist düşünce ve laiklik bile bu devirde kamuoyu gündemine geldi. İctihâd dergisi etrafında toplanan Garpçılar adlı bir grup, Batı'yı olduğu gibi, yani bütün sosyal-kültürel yapısıyla birlikte almak gerektiğini söylüyordu. Celal Nuri, Hüseyin Cahit, Kılıçzâde Hakkı gibi yazarlar cumhuriyeti hazırlayan fikirleri ortaya attılar. Kılıçzâde Hakkı, bir dosya hazırlamıştı. Bu yazılarında kıyafetimizin Batı tarzı olmasını, Latin harflerinin kabul edilme-

sini savunuyordu. Artık Cumhuriyet'in temellerine, kökenine inmiş oluyoruz. Meşrutiyet devri, Cumhuriyet devrini hazırlayan bir aydınlanma ve uyanma devridir. Meşrutiyet devrinde yetişen genç kurmay subaylar arasında Mustafa Kemal, Enver gibi önderler, bu akımı benimsemişlerdi. Atatürk, genç bir kurmay subayken, Celâl Nuri'yi ve İctihâd dergisini okuyordu. Demek ki, Atatürk'ün esas fikirleri Meşrutiyet devrindeki aydınlanma döneminde gelişmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Batı'nın Rusya ile birlikte hareket etmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefik olarak Almanya'yı seçmesini gerektirmişti. Batılılar arasındaki ittifak Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasını hazırlamıştır. I. Dünya Savaşı arifesinde Batı devletleri müttefik Rusya'ya İstanbul'u vaat etmişlerdi. Mondros felaketinden sonra devletin devamı ancak milli bir Türk devleti kurulmasıyla mümkün olabilirdi. Hâlbuki saray, hilâfet fikri dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu eskisi gibi devam ettirmek çabasındaydı. Batılıların Yunanlıları Anadolu'yu işgale göndermeleri, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkan Yunanlıların yaptığı katliamlar Atatürk'ün milli devlet görüşünü haklı çıkarmış ve bütün Anadolu halkı *Kuvâ-yi Milliye* hareketiyle ayaklanmıştır. İşte Cumhuriyet'e böyle geldik.

A

ASKERÎ VE MALÎ DÖNÜŞÜM (1600-1700)

Devlet-i 'Aliyye'de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm*

On altıncı yüzyılın son on yılı ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal yapının bütününü ve ülkenin sosyal koşullarını etkileyecek olan kimi köklü değişiklikler meydana gelmeye başladı. Bu değişiklikler öyle şiddetli ve kimi zaman öyle aşırı derecede yıkıcıydı ki; yerli ve yabancı çoğu çağdaş gözlemci bunlardan etkilenerek, imparatorluğun yakında çökeceğini öngördüler. Bu da, Osmanlı üst sınıfını – özellikle bürokratları– bu devrimsel değişikliklerin nedenleri ve gerçek yapısı üstünde düşünmeye ve istenilen iyileşme için çözüm önerilerini iktidar mensuplarına sunmaya sevk etti.[1] Bu bürokratlar, sorunlara yönelik gözlemlerinde, sultanın vergi veren tebaası Müslüman reâyânın, sultanın iktidarının bir vasıtası olarak, o zamana kadar yalnızca, bu maksatla yetiştirilen *kul*larına –kölelerine– tahsis edilmiş olan "askerîyye kurumu"nu işgal etmiş olduğu sonucuna vardılar. İran siyaset kitaplarındaki asırlık fikirleri izleyerek, devlet ve toplumun selametinin, her şeyden önce farklı sosyal sınıfların mutlak ayrımına ve bu sınıfları kendi yerlerinde tutmaya bağlı olduğuna inanılıyordu; klasik döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleştirmeye yaklaştığı

* Sayfa 23-66 arasında yer alan bölümler *Archivum Ottomanicum*, VI (1980)'de yayınlanan "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600-1700)" başlıklı makalemin çevirisidir. Tashihlerimle çeviren: Harun Yeni.

eski bir Yakındoğu siyaset teorisi iyi niyetli bürokratlar tarafından değerlendiriliyordu.[2] Kaygıları; kulların yerini reâyânın almasıyla bir yandan sultanın otoritesinin artık sağlanamayacak olması, bir yandan da toprakların işlenmeden ve dolayısıyla vergilerin ödenmeden kalma ihtimaliydi. Bundan başka, onlar bu değişimin nedenlerinin, esasen Kanunî Süleyman ve özellikle de halefleri zamanında sultanın otoritesinin genel olarak zayıflamış olmasında ve rüşvet ile yozlaşmanın, imparatorluğun temel kanunlarının yürürlükte tutulmasını ve tahrifattan korunmasını imkânsız hale getirecek kadar yaygınlaşmış olmasında aranması gerektiğini öne sürmüşlerdi.

Devletin görevlileri olarak merkezî otoriteyi etkileyen olayları ve gelişmeleri birinci elden gözleme imkânına sahip olan bu bürokratlar, tespitlerinde genel olarak haklıydılar. Ama sorunların nedenleriyle ilgili hükümleri ve bu gelişmelerin etkileriyle ilgili tahminleri çoğunlukla yanıltıcıydı. Bunun nedeni, bulgularını Doğulu siyaset teorilerinin geleneksel fikirleri çerçevesinde yorumlamalarıdır. Temel kaygıları, imparatorluğun geçmişteki ihtişam ve refahını sağlamış eski nizâm ve kurumların korunması ve ihya edilmesiydi. Günümüz tarihçileri bu bürokratların düşünüş biçimlerini pek sorgulamamaktadır ve çoğu kez onların iddialarını yeniden üretmeyi yeterli görmektedirler.

Müslüman Anadolu reâyâsının, sultanın kullarınca yararlanılan imtiyazlara ortak olmak için giriştiği bir mücadele olan ve imparatorluğun sosyal ve siyasî temellerini harap eden bu muazzam hareket, ancak yakın bir geçmişte, Osmanlı arşivlerinden temin edilen bulgulara dayandırılarak yeniden yorumlandı. M.Ç. Uluçay, Batı-Anadolu'daki eşkıyalık ve idarî sorunlar üzerine yaptığı çalışmalarında, öncelikle bu mücadelenin çeşitli yönleri üzerine dikkate değer arşiv bulguları yayımladı.[3] Onu müteakiben, Mustafa Akdağ,[4] devrimci mahiyetine vurgu yapmak suretiyle bu mücadelenin ekonomik ve sosyal arka planı üzerine yoğunlaştı. Akdağ arşiv malzemesi kullanarak, *Celâlî* isyancılarının ya da *sarıca-sekban*ların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel bir ekonomik krizin bir sonucu olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında sayıları büyük ölçüde artan Anadolu'nun topraksız başıboş köylüleri, yani *levendler* arasından çıktığını gösterdi. Akdağ bu kargaşa ve huzursuzluk ile köylülerin levendleşmesinin izahı olarak, ge-

nel bir ekonomik çöküşü, yani tahıl üretiminde düşüş, kıymetli metal kıtlığı, açık veren ticarî denge, eyaletlerde halkın devlet ve temsilcileri tarafından aşırı istismarı gibi nedenleri öne sürmektedir. Diğer araştırmacılar ise nüfus baskısına, başka deyişle nüfus artışıyla üretim miktarı arasındaki dengesizliğe vurgu yaparlar.

Diğer Akdeniz devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen bazı temel yapısal değişikliklerin, 16. yüzyıldaki nüfus baskısı sonucu ortaya çıktığı teorisi ilk olarak F. Braudel tarafından ortaya atıldı.[5] Osmanlı kaynaklarını kullanarak meselenin sistematik bir incelemesine ilk girişen M. Cook'tur.[6] Cook, Anadolu'nun, 700 köyü kapsayan üç farklı bölgesinde, yüz yirmi beş senelik bir dönem içinde (y. 1450-1575) "nüfus büyüklüğü ile ekilebilir arazi genişliği göstergelerini saptamak ve karşılaştırmak" üzerinde çalışarak "nüfus artışının, ekilebilir alanlardaki genişlemeden daha hızlı olduğunu" tespit etmiştir.[7] Ancak Cook, nüfus baskısının sosyal düzende oynadığı role fazla yer vermez ve şunu ekler: "Sosyal düzenin bozulmasının izahında nüfus baskısının hızlandırıcı rolü üzerinde kesinlikle durulmalıdır. Ama nüfus baskısı tek hızlandırıcı da değildir." Cook, neyin bu yoksul köylülerin çeteler halinde örgütlenmesine neden olup da on yıldan fazla bir süre boyunca Anadolu'da sultanın otoritesine meydan okuyan Celâlî isyancıları haline getirdiği sorusunu sorar; cevabı ateşli silah donanımlı levendlerden oluşan paralı asker birliklerinin devlet tarafından kullanılmasında bulur.[8]

Değişiklik, reâyâ kökenli paralı asker birliklerinin sayılarının hızla artmasıydı. Ortaya çıkışlarından itibaren onlar, devlet hizmetinde bulunmadıkları zamanlarda bağımsız askerî birlikler ya da silahlı çeteler halinde faaliyete girişebiliyorlardı. Bu yeni akımın nedenlerinden biri, modern savaşın ciddi oranda tüfek kullanımına dayanmasıdır.[9] Dahası, bu yeni silahın kullanımı yalnız geleneksel askerî gruba ayrıca bir prestij kazandırmamaktaydı.[10] Bu durum, niçin bu silahların esas olarak toplumun en alt tabakasınca, yani kırsal bölgelerdeki başıboş köylülerce benimsenmiş olduğunu da kolayca açıklar. Bu bölümde daha sonra da görüleceği üzere, tüfeklere erişimleri kolay olan Bosna, Arnavutluk ve Orta-Anadolu'daki topraksız köylüler, bu değişimi yeni bir geçim yolu olarak gördüler. Avusturya savaşının ağır masraf-

larından kaynaklanan bütçe açıklarının artan baskısı altında olduğu halde, tüfekli piyadeye de son derece ihtiyaç içinde olan devlet, bu başıboş köylülerden yararlanmanın devletin malî ve askerî sorunlarına ucuz ve etkili bir çözüm olabileceğini düşündü. Nitekim nüfus baskısı ve ekonomik bozulma teorilerinin haklılık payı bir tarafa, bu dönemde köylüleri tarımdan uzaklaştıran asıl ve etkin unsur, devletin bu gibi paralı askerlere giderek artan ihtiyacı gibi görünmektedir. Koçi Bey ve diğer çağdaş gözlemciler gibi *Kitâb-i Müstetâb* yazarının, asker olma arzusuyla topraklarını terk eden çok sayıda köylüden bahsedişi dikkate değer. Bu gözlemciler, ülkenin ekonomik gerilemesini de bu toprağı terk edişe bağlarlar.[11] Bilhassa, devletin daha çok paralı asker talebi, öncelikle en elverişsiz koşullarda yaşayan köylülerin (*mücerredân*ın) yani ebeveynleri ve kardeşleriyle birlikte yaşayan bekâr erkeklerin evlerini ve topraklarını terk etmelerine neden oldu. Üretimdeki düşüş ve bunun sonucunda Anadolu'da sosyal düzenin bozulması, ekonominin giderek daha kötüleşmesinin ya da ispatı bize oldukça zor görünen nüfus baskısının bir sonucu olarak değil, daha ziyade köylülerin toprağı terk etmesinin bir sonucu olarak görülebilir.

Orta-Avrupa'daki savaş meydanlarında ateşli silahlı askerlere olan ihtiyacın artması, aynı zamanda malî külfet artışına da neden olmuştu. Bu gelişmeler, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin ortaya çıkışındaki ilk etkenler olarak görünmektedir. Bir diğer etken, Batı'dan ucuz gümüş istilasının yol açtığı Osmanlı para sisteminin çöküşüydü: Enflasyon ve devalüasyonla sonuçlanan, askerî üst sınıf mensuplarını fakirleştiren bir çöküş. Devletin askerî ve malî gereksinimleri, yönetim ve tebaa ilişkisinde köklü bir değişikliği tetikledi ve nihayetinde memleket çapında bir âdem-i merkeziyet siyasetine neden oldu. İlerleyen sayfalarda bu değişikliklerin neden ve sonuçları üzerinde ayrıntılarıyla durulacaktır.

Askerî Teşkilatta Dönüşüm

Kapıkulları

1593-1606 arasındaki uzun savaş döneminde Osmanlı kumandanlarının cepheden gönderdikleri raporlar (*telhîs*),[1] Osmanlı kuvvetlerinin, özellikle yay ve ok, mızrak, kılıç ve kalkandan oluşan konvansiyonel silahlarla donanmış sipâhi birliklerinin Avusturya'nın tüfekli askerlerine karşı etkisiz kaldığını gösteriyordu. Kumandanlar raporlarında, bir an önce ateşli silah donanımlı paralı askerlerin cepheye gönderilmesi konusunda ısrar ediyorlardı.[2] Durumun aciliyetiyle harekete geçen Osmanlı idaresi, ilk olarak yeniçerilerin, yani daimî piyade birliklerinin sayısını süratle artırdı: 1550'lerdeki 13.000'den, 1600'lerde 38.000'e çıkardı.[3] İdare *reâyâ* arasından ateşli silah donanımlı köylüleri paralı asker olarak topladı ve Avusturya cephesine gönderdi.[4]

Yeniçeri birliklerinin artışının iki temel sonucu vardı. Birincisi, *kapıkulları* Osmanlı başkentine ve merkezî idareye hâkim olmaya başladı. 1617 ve 1656 arasındaki dönemde devlet işleri esas olarak; bütün meşru siyasî otoritenin kaynağı olan sultanların ortadan çıkması ve sultan vâlideleri ve saray ağalarının nüfuzuna girmişti. Bu dönemde devlet işleri vâlide ve *şeyhülislâm* ile dinî müeyyidenin kaynağı olan yüksek *ulemâ*dan, yeniçeri ağası, sekbanbaşı ve kul kâhyası gibi yük-

sek rütbeli yeniçeri subaylarından oluşan bir *cunta* tarafından görülüyordu. 1622'de 19 yaşındaki sultan II. Osman'ın etrafında toplanan bir reform grubunun gizli çabaları sonuçsuz kalınca, yeniçeriler genç sultanı ve destekçilerini öldürerek bir darbe (*coup d'état*) gerçekleştirdi. Bu darbeyle, Anadolu başkente karşı muhalefetin merkezi haline geldi. Başkentteki yeniçerilerin Anadolu'daki rakipleriyle mücadelesi, eyaletlerde merkezî yönetimin otoritesinin zayıflamasıyla sonuçlandı.

Yeniçeriler, Osmanlı başkentinde üstünlük kazanmalarından önce de Anadolu'nun çoğu şehir ve kasabasında hâkim bir konumdaydılar. Önceleri sadece, sultanın otoritesinin koruyucuları olarak, kale içinde garnizonlara yerleştirildikleri önemli şehirlere gönderilirlerdi. Ancak Kanunî zamanında meydana gelen Osmanlı şehzadeleri arasındaki iç kargaşa döneminde, özellikle de 1596-1607'deki *Celâlî* isyanları sırasında, yeniçeri garnizonları, esasen güvenlik nedenleriyle, Anadolu'nun neredeyse her şehir ve kasabasına yerleştirildi.[5] Bu sıralarda Anadolu'daki sipâhi birlikleri, taşrayı yağmalamaya devam eden ateşli silah donanımlı âsî *levend-sekban* gruplarına karşı artık etkin bir güç değildi. Bu yüzden, yeniçeriler, şehirlerde serdârların kasabalarda zâbitlerin emrinde olarak bu eşkıyalara yönelik faaliyetlerde kullanıldılar. Genelde belli şehir ve kasabalarda uzun müddet kalan bu yeniçeriler, nihayetinde şehirlileştiler ve yerel sosyo-ekonomik hayata katılımlarıyla kent toplumunun bütüncül bir parçasını oluşturmaya başladılar.[6] Birlik kumandanları (İstanbul'daki *ağa*'ları) onları her ne kadar kontrol altında tutmaya çalıştıysa da, bu yeniçeriler gittikçe daha çok yerel bağımsız birlikler halinde hareket etme eğiliminde oldular; hatta bazı durumlarda *ağa* tarafından yapılan yeni tayinlere –başarıyla– karşı koydular.[7]

Ancak yeniçeriler, aynı dönemde Osmanlı şehir ve kasabalarında oturan yegâne kapıkulları değillerdi. Süvari bölükleri mensupları, *çavuş*lar, kapıcı-başılar gibi diğer kapıkulları da bütün önemli merkezlerde mevcuttu. Örneğin, *kethüda-yeri* (kapıkulu sipâhilerinin yerel kumandanı), yeniçeri serdârından rütbece üstündü; ancak her ikisi de *emîn* ve *mültezim* sıfatıyla hareket edebiliyor ve vergilerin toplanmasında yardımcı olabiliyorlardı.[8] Şehirlerde subaşılık, asesbaşılık ve muhtesiblik gibi önemli görevler çoğunlukla kapıkullarının elindeydi.

On yedinci yüzyılda, Osmanlı şehir ve kasabalarında baskın bir topluluk olarak ortaya çıkan kapıkulları, kısa sürede baskılarını, yerel ticaret ve tarım alanlarına kadar genişlettiler. Kentin sosyo-ekonomik hayatında öncü bir konumda yer almakla kalmadılar, aynı zamanda kent siyasetinde belirleyici bir etken haline de geldiler; merkezî yönetim otoritesinin zayıflamasıyla beraber, eyaletlerdeki yerel özerkliğin temsilcisi olma rolleri de giderek belirginleşti.[9]

Sekban-Sarıca[10] ve Eyaletlerde İsyan

Osmanlı Devleti Orta-Avrupa'daki savaş meydanlarında karşısına çıkan yeni askerî teknolojiyle baş edebilmek için ikinci bir önleme başvurdu: Anadolu'da *sekban* ve *sarıca* olarak bilinen paralı asker birlikleri kurmak. Bu, Osmanlı Devleti için yeni bir şey değildi; zira kuruluş döneminden beri ihtiyaç duyduğunda destek kuvvet olarak paralı asker topluyor ve bunların masraflarını da reâyâya yüklediği olağanüstü vergilerle (*avâriz-i dîvâniyye*) karşılıyordu.[11] On altıncı yüzyıldaki uygulamayı öncekilerden ayıran, bu defa askerlerin Anadolu'daki tüfekli başıboş *levend*lerden toplanması ve bunların *sekban bölükleri* denilen özel birliklere ayrılmasıydı.[12] Bu yeni uygulama, öncelikle askerlik mesleğinin çekiciliğiyle köylerini giderek artan sayılarda terk etmeye başlayan taşradaki genç topraksız köylüler için yeni bir geçim kaynağı sağladı. Genelde *levend* olarak bilinen bu köylüler,[13] hem askerlik hizmeti hem de eşkıyalık için zengin bir insan gücü kaynağı haline geldiler.

Ateşli silah üretiminin devlet tekelinde olmasına karşın, özel sektörde ateşli silah üreten zanaatkârların sayısı 16. yüzyıl sonuna doğru hızla arttı. Üretimdeki bu ani artış, köylülerin ateşli silaha artan talebinin açık bir sonucuydu. Devletin, reâyânın ateşli silah kullanımını yasaklayan en sert emirleri ve bu kanunu uygulamak için reâyânın elindeki bütün ateşli silahlara el koymak suretiyle belli aralıklarla yaptığı baskınlar bile bu duruma bir son veremedi.[14] Üretimdeki artış beraberinde fiyatlarda hızlı bir düşüş getirdi: Bir süre sonra vasat bir tüfek 3 ilâ 5 altın dukaya satın alınabiliyordu – ki bu bir atın değerinin yarısı ya da hatta üçte biriydi.[15] (Bu durum en çok geçimleri doğrudan ateşli silah kullanımına bağlı olan levendlerin çıkarına idi.[16])

Pek tabii ki, erken 17. yüzyıl Osmanlı yazarları, reâyânın silahlanmasını zamanlarının en kaygı verici gelişmelerinden biri olarak kaydettiler. Köylülerin paralı asker birliklerine (*sekban bölükleri*) veya taşrada dolanıp kasaba ve köyleri yağmalayan silahlı çetelere katılmak için köylerini terk etmesi gerçekten de Anadolu tarihinin en önemli olaylarından biridir.[17] Devlet, bu başıboş silahlı çeteler karşısında acizdi; çünkü eyaletlerde güvenlik ve asayişten sorumlu olan timar sahibi sipâhilerin, bunların tüfeklerine karşı tümüyle etkisiz kaldığı anlaşılmıştı. Parayı veren herkesin hesabına çalışan bu levend-sekbanlar ve özellikle de bunlardan oluşan Anadolu'daki bölükler, imparatorluğun âdem-i merkezîleşme (*decentralization*) sürecindeki en önemli unsur haline geldiler: Bunlar, 17. ve 18. yüzyıllarda âsî paşalar ile *âyân*ların askerî güçlerini kurabildikleri başlıca kaynağı oluşturdu.

Timar sisteminin geçerliliğini hâlâ koruduğu önceki dönemlerde, bir taşra idarecisinin merkezî yönetime karşı ayaklanması hemen hemen imkânsızdı. Bir valinin maiyeti (*kapı*) çoğunlukla kendi kölelerinden (*kul*) oluşmaktaydı. Bölük-başılarının (*condottiere* türü bir askerî âmir) emrinde bağımsız askerî birlikler halinde hareket eden sonraki dönemlerin sekbanlarının aksine, bu kulların herhangi bir bağımsızlığı söz konusu değildi: Onlar bir timar arayışında merkezî yönetimle aracılıklarına ihtiyaç duydukları valiye tamamen tâbiydiler; zira merkezî yönetim bütün timar tevcihlerinden ve tüm timar sahiplerinin terfilerinden sorumlu idi. Valinin emrinde, kullardan başka, hem seferler için hem de sivil asayişin sağlanması için kullanılan timar sahibi sipâhiler vardı. Fakat bu sipâhiler, valinin yanındaki görevleri biter bitmez, gelir kaynakları olan köylerine dönme kaygısı içinde oluyorlardı.[18]

Bu dönemde ise eyaletlerdeki valiler[19] *kapı*larını, özellikle savaş ve sefer zamanlarında, giderek daha çok sekban birlikleriyle doldurmaya başladılar. Devlet de, valilerin bu sekban birliklerinin maliyetlerini karşılamak için reâyâya olağanüstü vergiler (*salgun*) yüklemeyi âdet haline getirmiş olmalarına göz yumdu. Sefer dönüşlerinde valiler genellikle bu birliklerin önemli bir kısmını dağıtmak durumunda kalıyorlardı ve benzeri önlemler, asker barındırmak zorunluluğu olmayan görevlere atanan beyler tarafından da alınıyordu.[20] Öte yandan, bölük-başılarının önderliğindeki sekbanlar, maaşlarından tatmin olma-

dıkları anda kolayca o valinin maiyetinden ayrılabiliyorlardı ve bu da sık sık oluyordu.

Sekban birlikleri, yapıları itibariyle aşiret örgütlenmeleri ile Ortaçağın sonuna doğru Avrupa'da ortaya çıkan asker *kumpanya*larına benzetilebilir. Bunlar, birliğinin örgütleyicisi olarak hizmet ve ücret şartlarını belirleyen bölük-başılar tarafından yönetiliyordu. Bir başka deyişle, bölük-başı birliğin bekâsından sorumluydu. Devlet hizmetindeki ya da vali maiyetindeki görevleri sona erdiği anda, bölük-başılarının liderliğinde bağımsız birlikler halinde hareket eden sekbanlar, genellikle Anadolu'da dolanırlardı. Kasaba ya da köyün büyüklüğüne göre zorla para, yiyecek ve hayvan toplayıp halka kendi maaşlarını yüklerlerdi. Yerel direnişle karşılaştıklarında ahaliye karşı güç kullanmaktan çekinmezlerdi. Bu dönemde (1596-1607), Anadolu tarihinde Celâlîler olarak bilinen bu eşkıya-asker birlikleri bütün Anadolu'ya yıkım ve tahribat getirdi. Nüfusun zengin kesimi, İstanbul, Rumeli, Suriye ve hatta Kırım'a kaçarken, çok sayıda köylü de berkitilmiş şehirlere sığınmak üzere topraklarını terk etti.

Büyük Kaçgun olarak bilinen bu anarşi ve bunalım dönemi, Anadolu tarihinde türünün tek örneği değildi.[21] On yedinci ve 18. yüzyıllarda, seferlerde kullanılıp sonrasında maaşsız açıkta kalmış sekban birlikleri, huzursuzluklara neden oldular. Merkezî yönetimin sekbanlara karşı etkisizliğini gören Anadolu halkı, bu eşkıya-askerlere karşı kendini savunmak için silah edinerek, yardım ve destek için kendi yerel liderlerine müracaat etti; bu gelişme eyaletlerde *âyân*ın ortaya çıkışındaki temel etkenlerden biri olacaktır.

Sekban birlikleri genelde 50-100 adamdan oluşurdu. Nadir olarak ortak bir tehdit karşısında bu birliklerden birkaçı, güçlü bir liderin etrafında birleşir ve büyük şehirlere doğru harekete geçerlerdi.[22] Bu gruplaşmalar çoğunlukla kısa süreliydi.

Sekbanların, âsî yeniçerilerin gücünü dengelemek için olası bir kuvvet kaynağı olarak görüldükleri zamanlar ile siyasî amaçlara ulaşmada sekbanları kullanma girişimleri oldu. Örnek olarak, 1622'de bir grup islahatçı, yeniçerilerin başkentteki tahakkümünü azaltmak için, II. Osman'ın Anadolu'da bir sekbanlar ordusuna önderlik etmesini planlamışlardı.

Sekban-Yeniçeri Çekişmesi

Yeniçerilerle sekbanlar arasında, nedensiz olmayan, uzlaşılmaz farklılıklar ve rekabet vardı. İlk olarak, yeniçerilerin sarıca ve sekbanları bastırmak için kullanıldığı zamanlar olmuştu. Bir başka neden ise seferlerde yeniçerilerle aynı görev ve işlevleri yerine getirmelerine karşın, yeniçerilere tanınan imtiyazların sekbanlara tanınmamasıydı. Bu durum temelde, sekbanların reâyâ kökenli olup yeniçerilerin ise kapıkulu olmasından dolayı idi. Sekbanlar 16. yüzyılın ortasından başlayarak, yeniçeri unvanı ve beraberinde onların imtiyazlarını kazanmak için giderek artan bir çaba eğilimi gösterdiler.[23] *Kapıkulu* kökenli Osmanlı yazarları ve içlerinde Koçi Bey, bu dönemin en kritik sorununu, reâyânın yeniçeri birliklerine ve bu yolla saray da dahil olmak üzere bütün kapıkulu teşkilatına sızma girişimi olarak tanımlamakta haklıydı.[24]

1622'de, II. Osman'ın yeniçeriler tarafından katlinin ardından, Anadolu'da vali olan Abaza Mehmed Paşa, etrafında çok sayıda sekban topladı ve sekbanların saldırgan eylemlerinin, sultanın katlinin intikamı için yapılan bir mücadele olduğunu iddia ederek isyanına meşru boyut ve siyasî kimlik kazandırdı. Abaza başkentteki yönetimi kontrolü altında tutan yeniçerilere karşı yıllarca (1623-1628) Anadolu'nun büyük bir bölümünü ele geçirdi. Bunu da çoğunlukla, Anadolu'da esaslı bir yeniçeri avı yürüterek ve onları bulundukları her yerde katlettirerek yaptı.

Abaza Mehmed Paşa ayaklanması, Anadolu tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu ayaklanma, âsî valiler dönemi olarak adlandırılabilecektir. Bu, Abaza Hasan Paşa önderliğindeki ittifakın 1658'de Köprülü Mehmed tarafından bastırılmasına kadar süren, bir dönemin başlangıcını ifade eder.[25]

Sekban birliklerine gelince, onlar 17. yüzyıl boyunca varlıklarını sürdürdüler. Çeşitli defalar, güçlü bir liderin etrafında toplanarak oldukça büyük kuvvetler oluşturmayı başardılar. Ancak bu ittifaklar, genellikle kısa ömürlüydü ve güçlü liderler ortadan kalkınca, yeniden ayrı birliklere bölünüyorlardı. Öte yandan devletin bu birliklere son derece ihtiyaç duyması ve savaş dönemlerinde sayılarını artırmasına

karşın; savaş dönemi dışında neredeyse sürekli olarak boşta kalan sekban birliklerinin memlekette dolaşıp ahalide fazlasıyla huzursuzluğa yol açması sorunuyla karşılaşılıyordu. Sorun, sekban birliklerinin sulh dönemlerinde boştayken para almadıklarından, geçimlerini sağlamak için silahlı çeteler halinde haraç, yağma ve eşkıyalığa yönelmeleri durumundan kaynaklanıyordu. Devleti daha çok kaygılandıran sorun, ödemeleri önceden yapılmış olan sekban birliklerinin, sefer sırasında çoğu kez Anadolu'da kalıp orada eşkıyalığa girişmeleriydi.

Burada, sonraki dönemlerin *âyân*larının aksine, bölük-başılar ile sekban birliklerinin yerel bir tabanı olmadığını eklemek gerekir. Doğrusu, onların çıkarları temelde yerel halkın çıkarlarıyla çatışma halindeydi ve faaliyetleri de genellikle eşkıyalığa yakın işlerden ibaretti. Yine de bunlardan bazıları, öne çıkmayı başardı ve Kara İbrahim Paşa'nın durumunda olduğu gibi bey, paşa ve hatta vezir makamına ulaştı.[26]

İmparatorlukta Sekban Tahakkümü

Levend-sekbanların önemi, Osmanlı Devleti'nin Kutsal Birlik'e karşı ezici bir mağlubiyet yaşadığı[27] ve yeniçerilerin ayaklanmaya koyulduğu 1687-1689 yıllarında zirveye ulaştı. Bu dönemde –saray tarihçilerinin, rivayetlerinde yalnızca basit bir eşkıya reisi olarak betimlemelerinin aksine– Anadolu sekbanlarının liderliğini üstlenen Yeğen Osman, imparatorluğun siyasî yaşamında birinci derecede önemli bir şahsiyet olarak ortaya çıktı.[28] IV. Mehmed'in tahttan indirilişi (8 Kasım 1687) ve bunu takip eden karışıklık döneminde, yeniçeri âsîlerine karşı koyabilecek tek güç olarak o görülüyordu. 1687 baharında Macar cephesinden yenik dönen âsî yeniçeriler İstanbul'a ilerleyip sultanı tahttan indirmeye niyetlendiklerinde, IV. Mehmed, Yeğen Osman'ı önce sancakbeyi yaptı, sonrasında da *serçeşme* rütbesi vererek bütün Anadolu sekbanlarının kumandanı olarak atadı. Yeğen Osman 4000 sekbanın başında İstanbul'a geldiğinde sultan ona özel muamelede bulundu ve onu Rumeli'ye gönderdi. Hatta Yeğen'in arkasından, kızı Hadîce Sultan'ı evlendirme haberini yolladı. Yeğen Osman Paşa, âsîlerin ilerleyişini durdurma ümidiyle Edirne'de savunmaya çekildi. Durduramayınca, işbirliği de yapmak istemeyerek, Rumeli'de hareketsiz kaldı.

IV. Mehmed'in halefi olan II. Süleyman sekbanları, IV. Mehmed'i tahttan indiren yeniçerilere karşı koyabilecek güçte yegâne topluluk olarak görüyordu. Yeni sultan, ilk adım olarak da Yeğen Osman Paşa'yı Rumeli beylerbeyi tayin etti (25 Kasım 1687) ve Macar cephesindeki kuvvetlerin baş-kumandanlığına getirdi. Sonrasında Osman, sekbanlarının sayısını on bine çıkardı ve bunların masrafları için de halka olağanüstü vergiler saldı. Aynı zamanda aile fertlerinin ve ahbâbı bölük-başıların valilik ve diğer üst düzey makamlara atanması için çaba gösterdi. İstanbul'u tahakkümü altında tutan kapıkulu ittifakına karşı devletin kurtarıcısı (*sâhib-i hurûc*) olarak ortaya çıkan Yeğen Osman Paşa, veziriâzam olarak yönetimi devralmak üzere İstanbul'a yürümeyi planladı.

Osman Paşa'nın niyetini anlayan veziriâzam İsmail Paşa, onu bertaraf etmeye karar verdi. Bunun için, sekban birliklerinin tamamen ortadan kaldırıldığını bildiren ve buna karşı çıkan bütün sekbanlar için de ölüm cezası buyuran bir sultan fermanı ile fetvâ aldı. Bundan sonra, eyalet ve sancaklarda *mütesellim* ve *voyvoda* rütbesi taşıyan kişiler ile diğer devlet görevlilerinin (*ehl-i hidmet*) hizmetlerinde ya da kapılarında sarıca ve sekban bulundurmaları yasaktır,[29] diyen ferman, sekbanların imparatorluk dahilinde gerçekten ne kadar baskın bir konumda olduklarının açık bir kanıtıdır. Anadolu ve Rumeli arasında seyahat, sıkı bir denetim altına alındı ve Rumeli'de Yeğen Osman ve yandaşlarına yönelik bir seferberlik (*nefîr-i 'âm*) çıkarıldı ve şöyle buyruldu: "Vâli-yi vilâyet ve mütesellim ve voyvoda ve subaşı ve kethüda-yeri ve serdârı ve köy zâbitleri ve kethüdaları âlât-i harb ile çıkub [sekban ve sarıcaları] şikâr sürer gibi dağ ve sahrâlara sürüb cümleten katl olunmasına şerh verildi."

Anadolu'da halk kendiliğinden silahlanarak devleti bir *nefîr-i 'âm* ilanına mecbur kıldı.[30] Kasabalar, şehirler, her yer çitlerle çevrildi ve silahlı milislerle takviye edildi. Şaşkına dönmüş ve ikmalsiz kalmış olmalarına karşın, sekbanlar hayatta kalmak uğruna savaşmak için birleşmeye başlarken, İstanbul'daki Saray'ın ise bu ani ayaklanma karşısında kafası karışmıştı. Nihayet, yeniçerilere karşı sekbanların desteklenmesinin gerekliliğini savunan bir saray zümresi, sultanı veziriâzamı azl konusunda ikna etmeyi başardı. Seferberlik hali hemen

durduruldu ve her tarafa yerel milis kuvvetlerini lağveden yeni kanunlar gönderildi.

Yeğen Osman Paşa, bu krizden daha da güçlenerek çıktı. Reâyâ kökenlilerin, sancakbeyi ya da beylerbeyi olarak atanmaları ve yeniçeri birlikleri kumandanlarında yapılan değişikliklerin yanı sıra, Rumeli'den sonra Anadolu'daki pek çok sancağın Yeğen Osman Paşa'nın ahbâbı bölük-başılara verilmesi, Saray'ın tutumunda meydana gelen değişikliklerin açık bir göstergesiydi. Çok geçmeden bütün Anadolu sekbanların eline geçti; yol ve geçitleri kontrollerinde tutarak taşraya hâkim oldular. Şimdi iz sürüp buldukları yerde öldürme sırası sekbanlardaydı. Kendilerinden intikam alınmasından korkan köylüler ve kasaba sâkinleri, yine civar şehirlere sığındılar ve çoğunlukla bulundukları yerde etrafa siperler kazıp yerlerini takviye etmeye çalıştılar.

Yeğen Osman Paşa umulmadık bir şekilde, kendisine karşı seferberlik ilanına karışan herkesi ortadan kaldırıp iktidarı tamamen eline geçirmek üzere İstanbul'a hareket etme kararını açıkladığında, haber başkentte panik havası yarattı. Bu sırada İstanbul'a, Avusturyalıların Belgrad'ı aldığı ve bütün Balkanlar'ı işgal için hazırlandıkları haberi ulaştı. Anadolu şehirleri, İstanbul'a gönderilen arzuhallerinin yanı sıra fetvâlarda, sekbanlara karşı yeni bir *nefîr-i 'âm* ilan edilmedikçe düşmana karşı savaşta devletle işbirliği yapmayı reddedeceklerini bildiriyorlardı. Nihayet 1688'de Dîvân-i Hümâyûn toplandı ve bütün sarıca ve sekban birliklerinin ilgâsına ve bu emre uymayanlara karşı *nefîr-i 'âm* askerlerinin kullanılmasına karar verildi. Öncesinde *şeyhülislâm*dan bu yönde bir fetvâ alındı. Ardından destek için Kırım Hanı Selim Giray, İstanbul'a davet edildi. Ancak bu şekilde, sekbanların İstanbul'da iktidarı ele geçirmesine engel olunabildi.

Sofya'da, bir sokak kavgasında kapıkullarıyla güçlerini birleştiren halk, Osman Paşa'nın şehri ele geçirme girişimini sonuçsuz bıraktı. Bunun üzerine, diğer *nefîr-i 'âm* askerleri yol geçitlerini tutarken, tüfekli *nefîr-i 'âm* askerleri ve "her taraftan ellerinde tırpanla reâyâ" sekbanların üzerine doğru ilerlemeye başladı. En sonunda Yeğen Osman'ın etrafındaki sekbanlar dağıtıldı ve Osman Paşa'nın kendisi de yakalanıp idam edildi.

Yaklaşık dört bin sekban Ciricoğlu etrafında toplanıp başarılı bir direnç gösterdi. Merkezî yönetimin Anadolu'ya gönderdiği Hüseyin Paşa'nın kuvvetleri ortadan kaldırılmıştı; böylece Anadolu'da durum biraz daha farklı gelişti. Nihayet burada da sekbanların direnci, *nefîr-i 'âm* askerleri ve bazı aşiret kuvvetlerinin yardımıyla kırıldı.[31] Yine de 1695'te, Anadolu'da hâlâ direnmeye devam eden sarıca ve sekbanların acımasızca ortadan kaldırılmasını isteyen yeni emirler çıkarılmak zorunda kalındı.

1698'de, o zamana kadar hayatta kalmak için mücadele eden sekbanlar, yeni bir örgütlenme içine girmeye ve kendilerine yeni bir yön vermeye karar verdiler; zira hayatta kalmaları için tek şansları devletin hizmetinde bir askerî teşkilat haline gelmeleriydi. Birkaç ileri gelen bölük-başı bir araya geldi ve teşkilatlarının kökenini dayandırdıkları yeniçeri birliklerinden merkezî yönetimle bir anlaşma yapmak için aracı olmalarını istediler. Özel şartlar içeren anlaşma,[32] serçeşme makamının veziriâzamın buyruğu altında yeniden kurulmasını talep ediyordu. Bu makam bütün sekbanları temsil edecek ve onların bütün faaliyetlerinin sorumluluğunu üstüne alacaktı. İkinci olarak, valilerin maiyetindeki sekban bölük-başılarının atamaları, serçeşmenin arzuhali üzerine ve yalnızca sultan tarafından yapılabilecekti. Üçüncü olarak, serçeşme ve bir valinin maiyetindeki bölük-başılar "ittifak ve uyum içinde," eşkıyalığa karışan sekbanların cezalandırılması konusunda bütün sorumluluğu üzerlerine alacaklardı. Bunun karşılığında, sekbanlara maaşları ve 12 *guruş* ikramiye (*bahşiş*), altı aylık peşin ödeme ve iâşe ve at yemi için günlük 0,24 guruştan ibaret olan istihkakları için tam garanti verilecekti; ayrıca seferler sırasında veya sonrasında bunlardan bir kesinti yapılmayacaktı. Anlaşmanın son şartı, valilerin alabildiğince *sekban* istihdam etmelerini kabul ediyor ve sekbanların eşkıyalığa yönelmelerinde sıkça karşılaşılan bir sebep olan sefer dönüşü kovulmalarını yasaklıyordu. İlginçtir ki, bu antlaşma 1808'de *âyân* ve devlet arasında yapılan, *Sened-i İttifak*'a çok benzer:[33] Her iki anlaşma da özel şartlar içerir ve taraflar olarak devletle belli bir örgütlü zümreyi kapsar. Sekbanları devlet kontrolü altına alıp disipline sokacak ve geçimleri için de onlara düzenli bir gelir sağlayacak bu anlaşma, iki tarafın da şartları hayata geçirecek imkânı olmadığından, amacına ulaşmada başarısız oldu.[34]

Avusturya savaşından sonraki fâsılada birçok sekban birliğine ödeme yapılmadı ve onlar da geçimleri için yeniden eşkıyalığa döndüler. Bunun sonucunda 1718'de başkentteki serçeşme makamı bir kez daha lağvedildi ve eyaletlerdeki bütün sekban birlikleri dağıtıldı. Bundan başka, bu karara karşı çıkan sekbanların *nefîr-i 'âm* askerlerince bulunup acımasızca öldürülecekleri duyuruldu.[35] Bu buyruğun temel maksadı, bir kurum olarak sekbanlığı tamamen ortadan kaldırmaktı.

Sekbanların yerini tutacak yeni birlikler kuruldu ama askere alınanlar yine reâyâ levendlerden seçiliyordu. Sekban yerine bu defa *deli*, *gönüllü*, *tüfekci*, *fâris*, *levend* ve *'azeb* gibi farklı isimlerle adlandırılıyorlardı. Yine sekbanlar gibi bunlar da çoğunlukla tüfekli askerdi. Ne var ki, esas sorun hâlâ olduğu gibi duruyordu: Bir kısım levend, devlet ya da bir vali veya âyânın hizmetinde çalışırken diğerleri, yani *kapısız* (işsiz) levendler, Anadolu'da başıboş dolanmaya devam ediyorlardı. Bu suretle, levend/sekban olayı, her dâim mevcut sosyal şartların bir göstergesi ve askerî ihtiyaçların bir sonucu olarak, 18. yüzyıl boyunca, savaş ve barış dönemlerinin fırsat ve ihtiyaçlarına göre dalgalanarak sürdü. Avusturya (1736-1739) ve İran (1722-1746) seferleri ve sonrasında 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı levend birliklerinin sayısında büyük bir artışa sebep oldu.[36] Ancak 1774'te Ruslarla savaşın sona ermesiyle, kendilerinden önceki sekban birlikleri gibi, levendlerin de ortadan kaldırılması emredildi ve bu emre uyulmasını sağlamada bir kez daha *nefîr-i 'âm* askerleri kullanıldı.[37]

Genel Seferberlik (*Nefîr-i 'Âm*) İlanı ve *İl-eri* Teşkilatı

Gördüğümüz üzere, *nefîr-i 'âm* eyaletlerin güvenliğinde oldukça önemli bir rol oynuyordu. Fıkıhta *nefîr-i 'âm*, yaşamsal bir durum ortaya çıktığında devlet başkanı tarafından eli silah tutan tüm halkın savunma işine çağrılmasıdır, bunu ulemânın onaylaması şarttı. Ama aynı zamanda, yerel âyânların liderliğinde yerel milis birliklerinin oluşumunu mümkün kılarak, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda işlemekte olan âdem-i merkezîleşme (*decentralization*) sürecinde de

büyük ölçüde etkin oluyordu. Olup biteni daha iyi anlamak için, imparatorluğun klasik döneminde eyaletlerde güvenliğin nasıl sağlandığına ve nihayetinde bu sürecin nasıl sekteye uğradığına bakmamız gerekir.

On altıncı yüzyılın ortasına kadar, merkeziyetçi sultanlık sistemi dahilinde, imparatorlukta güvenliği sağlamak sultanın mutlak yetkisinin bir parçası olarak görülüyordu. Kamu güvenliğini bozanlar, yalnızca merkezî yönetimi eyaletlerde temsil eden askerle kovuşturulabilirdi; yani bu, aşağıdan yukarı doğru hiyerarşik sırasıyla *timarlı sipâhi*, *subaşı*, *sancakbeyi* ve *beylerbeyi* tarafından yapılabilirdi. Ceza da yalnızca yerel kadı'nın ya da temsilcisinin (*nâ'ib*) hukukî hükmüyle verilebilirdi. Bedensel cezanın uygulanması kesin bir şekilde eyaletlerde kamu güvenliğinden sorumlu şahısların, yani sancakbeylerinin, beylerbeyilerin ve vezirlerin yetkisindeydi.[38] Aslen, timarları dahilindeki cürümler için kadı'nın kestiği para cezalarını tahsil etme hakkı timar sahibi sipâhi ve subaşılarındı. Sonrasında bu hak, hâslarının bir parçası olarak sancakbeylerine devredildi.[39] Kişisel kazanç peşindeki sancakbeyleri, kanunun koruyucusu ve uygulayıcısı olarak hareket ederek maiyetleriyle beraber eyaletlerinde sık sık dolaşırlardı. Bu adâleti sağlama sistemi, çoğunlukla reâyâya yönelik ciddi yolsuzluk ve haksızlıkların daimî bir kaynağı haline geldi. Daha geniş bölgelerde bey ve paşalar, toprakların genişliğinden dolayı ceza, aidat ve harçların toplanması için vekillerini, yani voyvoda ve subaşıları görevlendirirdi. Çoğu kez gelirlerini toplama imtiyazı karşılığı olarak kendilerine toptan ödenen belli bir miktar para üstünden alt kademedeki devlet görevlilerine iltizâma verirlerdi.

Gerileme döneminde reâyâya karşı en baskıcı uygulamalar iki biçim almıştı. Birinde, yöneticiler adına hareket eden vekiller sık sık hakları olmayan ceza ve harçlar toplamaya yelteniyorlardı. Diğerinde ise işsiz levendler ya da sarıca ve sekbanlar, reâyâya kanunsuz nakdî ve aynî vergi yüklemeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Bu uygulama, paşa ve beylerin bütün kuvvetleriyle uzak yerlerde savaşmakta oldukları muhârebe dönemlerinde iyice artabiliyordu. Halkın güvenliğinden sorumlu olanların maiyetindeki sekban ve levendler bile, özellikle maaşları ödenmediğinde, çoğu kez bu tür kanunsuz eylemlere başvuruyorlardı.

Bu şartlar altında merkezî yönetim, reâyâ nüfusu sultanın emriyle devlet kuvvetlerine yardımcı olmak üzere tekrar tekrar seferberliğe çağırarak *nefîr-i ʿâm* ilan etmek zorunda kalıyordu.[40] Yüzyılın sonunda, Anadolu, Celâlî belasıyla uğraşırken (1596-1609), bu halk kuvvetleri yalnızca eşkıyalığa bulaşan sekbanlara karşı değil, aynı zamanda silahlı adamlarıyla büyük gruplar halinde Anadolu'da dolaşıp reâyâ nüfusa zulmeden bütün kapıkulu, voyvoda ve subaşılara karşı da göreve çağırılıyordu. Merkezî yönetimin radikal bir kararıyla, kendilerine verilen yetkiyi kötüye kullanan kapıkulları ve diğer devlet temsilcileri, sultanın otoritesine başkaldıran âsî ilan edildiler.[41] Merkezî yönetimin bu radikal kararının arkasında yatan nedenleri daha iyi anlayabilmek için durumun daha etraflı bir incelenmesine ihtiyaç vardır.

O dönemde reâyâdan zorla bir şeyler koparmak, askerî idareciler ile genel anlamda bütün askerî sınıf için gelirlerini artırmanın bir yolu olarak yaygın bir uygulama haline gelmişti. Anlaşılan o ki, onları buna sevk eden, gelirlerinin hem enflasyon hem de *akçe*'deki devalüasyon[42] sonucu giderek azalmasına karşın, maiyetlerine bakmanın maliyetinin, özellikle seferler sırasında, sürekli artmakta olmasıydı. Bunu da, taşrada suçlu takibi için devriyeye çıkmak ya da Osmanlı toplumunda yerleşik bir yükümlülük olan, reâyâdan hem nakdî hem de aynî armağan almak gibi, eskiden beri var olan gelenekler çerçevesinde yapıyorlardı.[43] Bunların en ağırı, yönetici ve maiyetlerinin levend-Celâlî çetelerine karşı kullanmak üzere hizmetlerinde bulundurdukları çok sayıdaki sekbana bakmak için yerel nüfusa yükledikleri *salgun* ve *salma*lardı (para ve iâşe talebi).[44] On altıncı yüzyılın sonunda durum o kadar ciddi bir hal almıştı ki; 1595'te, idarecilere ve bütün tebaaya hitaben bir buyrukta sultan, bu tür kanunsuz eylemlerde bulunan sancakbeyleri ve maiyetlerinin idam cezasına çarptırılacakları ve bütün varlıklarının da bunların eylemlerinden mağdur olanlara verileceği konusunda sert bir ihtarda bulundu.[45]

Yerel kadılık makamları aracılığıyla devlete gönderilen arzuhallerin içeriğinden, hem âyânlar –nüfuzlu kimseler– hem de sıradan halkın, sekban-Celâlî eşkıyalarının istismarından çok, düzenli askerî-idarî sınıf mensuplarının istismarından endişe ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum sebepsiz değildi. Zira merkezî yönetimin âsî

ve eşkıyaları durdurmak üzere görevlendirdiği müfettiş-paşalar bile, halka kendi masraflarını yüklemekten geri kalmıyorlardı.[46] 1687'de müfettiş-paşa mevkiini kaldıran yeni bir ferman çıkarıldı. Fermana göre, bazı müfettiş-paşalar iki bin kadar levend toplamış ve bunları kasaba ve köyleri talan etmek için kullanmışlardı.[47] Bazen de halka, Celâlîlerin yaptığı gibi kanunsuz vergi koyan, sekbanlarına bakmak durumunda olan valiler oluyordu, dolayısıyla bunlar sultan tarafından âsî ilan ediliyorlardı.[48] Merkezî yönetim Anadolu'da zaman zaman, kendi temsilcileri kanun ve otoriteyi hiçe sayıp kargaşa ve anarşi çıkardığında, onlara karşı örgütlü halk direnişine izin vermek zorunda kalıyordu. Ancak bu tür izinler insanların kendilerini savunmak için seferber olmalarının öncesinden ziyade sonrasında çıkarılıyordu. Bir *nefîr-i 'âm*'ın amaç ve uygulamasına dair, Erivan kadısına 1596'da gönderilen bir adâletnâmede şu ifade yer alır:[49] "Karye ahâlisine birer nefer yarar ve tuvânâ *yigit-başı* ta'yîn eyleyüb ve re'âyâya şart virüb anun gibi bölük halkı ve yeniçeri ve *cebeci* ve *topcı* ve *kapucı* ve *beglerbegi* ve *sancakbegi subaşıları* nâmına köylerine gelüb re'âyâma hilâf-i şer'-i şerîf ve muğâyir-i emr-i münîf salğun salub bayraklar ile gezüb müselmânların ehl ü 'ıyâllerine müte'ârrız olub zulm ü ta'addî eyleyen eşkıya her kim olursa ol asılların demleri heder olmak üzere ile gönderüb mecâl virmeyüb mahallinde şer' ile haklarından geldürüb aslâ ehl-i fesâda fırsat vermeyesin..."

İl-eri olarak bilinen milis kuvvetleri[50] 1598-1605 arasında Anadolu'ya gönderilen hükümlere göre şu şekilde teşkilatlandırılmıştı: Sultanın bu yöndeki fermanının varmasıyla beraber milis kuvvetleri teşkilatlandırma emrini alan kadı, oranın ileri gelenlerini (*âyân*)[51] mübâşirin, yani beylerbeyinin temsilcisinin huzurunda toplardı. Sonra da aralarından *il-başı* veya *il-kethüdası* denilen bir *serdâr* (önder) seçerlerdi. Fermanlara göre, bu şekilde seçilen kimsenin, "Yerel *âyân*dan, ehil, tanınmış, dürüst, varlıklı ve sözü dinlenen" biri olması gerekiyordu; bu tasvir, 18. yüzyıl belgelerinde *âyân*ın tanımına neredeyse harfi harfine uymaktadır. Seçildikten sonra serdârın görevi, her köyden, emri altına *yigit*ler veya il-eriler, yani ateşli silah kullanabilen genç köylüler toplayacak *yigit-başı*lar seçmekti.[52] Sonrasında ihtiyaç duyulduğunda, *yigit-başı*lar ve adamları yerel halk ile birlikte haydut-

lara karşı mücadele yeminiyle serdâr tarafından harekete geçirilirlerdi. Bu andı içenlerin isimleri kadı'nın tuttuğu bir kütüğe (*defter*) kaydedilirdi. On kişi ya da daha fazlasından oluşan bir eşkıya çetesinin eyleme geçtiği anlaşıldığında bu, teşkilatı harekete geçirmek için yeterliydi. İlk olarak bu çetelere kadı mahkemesi huzuruna çıkmalarını emreden bir celb yollanırdı. Eğer celbe uymayı reddederlerse, serdârın komutasında il-erilerin bunlara karşı harekete geçmesi emredilirdi. Çağdaş bir kaynağa göre,[53] *nefîr-i 'âm* yalnızca haydutların değil, aynı zamanda yürürlükte olduğu sürece suçlu olsun olmasın kendilerini tehdit altında hisseden devlet görevlilerinin de korktuğu bir uygulamaydı. Durumdan gittikçe daha çok kaygı duyan devlet, en sonunda *nefîr-i 'âm* kuvvetlerine başkanlık etmek üzere *baş-buğ* denilen kendi baş-kumandanını atadı.[54]

Görüleceği üzere, kadılar ve özellikle eyaletlerdeki *âyân*lar, il-eri teşkilatının kurumsallaşmasında önemli rol oynamışlardır. *Âyân*lar, kadılar aracılığıyla İstanbul'a gönderdikleri, *nefîr-i 'âm* ilanı talep eden dilekçeleriyle (*mahzar*lar) yönetime yalnız büyük bir baskı uygulamıyorlar, aynı zamanda kendi yerel il-eri teşkilatlarının oluşturulmasına da etkin bir biçimde katılıyorlardı.[55] Bunlar genelde eskiden askerî sınıf mensubu olan *âyân*, ileri gelenlerdi; yani kendi yerel il-eri birliklerinin liderliğini üstlenip ve bu birliklerin hizmetlerinden faydalanmış olan eski kapıkulular, ağalar veya zâîmlerdi. Çoğunun, yalnızca köylerin çevresindeki mülklerinin endişesi nedeniyle değil, aynı zamanda *mültezim* ve genellikle tefeci olarak gelirlerini kaybetme korkusu nedeniyle de köylerin huzurunu sağlamada hayatî derecede çıkarları vardı. Serveti ticaretten gelen diğer *âyân*lar da genel olarak kervanların korunmasına ve ticaret yollarında daha fazla güvenliğe ihtiyaç duyuyorlardı. Kentsel ve kırsal bölgelerin karşılıklı bağımlılık halinin durumda payı vardı. Bir yandan, şehirlerin iâşesi ve zanaatlar için gerekli hammaddeler çevre köylerden karşılandığı için, şehir *âyân*larının neden kadı ve şehrin askerî unsurlarıyla işbirliği yapıp etraftaki kırsal bölgenin güvenliğini bozan herkese ve her şeye karşı bu denli mücadele ettiği kolayca anlaşılır. Diğer taraftan, köylerinin yerleşim türü ne olursa olsun köylüler, ürünleri için bir pazar ve mamul eşya ihtiyaçları ile birlikte *âyân* çiftliklerinden tarımsal kredi, tohum

ve hayvan temini ihtiyaçlarını karşılayan şehir ekonomisine son derece bağımlılardı.[56] Köylüler, bundan başka, şehre, tehlike anlarında sığınabilecekleri bir yer olarak da bakıyorlardı.

Nefîr-i 'âm askerlerinin esasen devlet kuvvetleriyle bunların eşkıyalara karşı mücadelesinde işbirliği yapması gerekiyordu, görünüşte bu işbirliği çok daha geniş bir ölçüde idi. 1683-1699 savaşı gibi erken bir dönemde, Anadolu'da, merkezî otoriteyi temsil eden, *serdâr*, *mütesellim* veya *kapıcı-başı* (*ser-bevvâbîn-i dergâh-i 'âlî*) resmî rütbeleriyle bu kuvvetlerin komutasını üstlenebilen şehirli askerî sınıftan ya da şehir eşrâfından yerel liderlerin ortaya çıkışını görmekteyiz.[57]

*Nefîr-i 'âm*ların neden olduğu sosyal değişimin sonuçlarından biri, il-eri teşkilatlarından ayrıldıktan sonra sekban veya levend olarak gelecek aramaya koyulan ve böylece devlet ve temsilcileri için iyi talimli savaşçıları sağlayan *garîb-yigit*lerin, yani genç yurtsuzların, ortaya çıkışı idi. Ancak sıklıkla, *nefîr-i 'âm* askerleri serdârlarının liderliğinde bir grup olarak kalıp, geçim için doğrudan eşkıyalığa yönelmekteydiler.[58] Bu yüzden, çoğu zaman merkezî yönetimin, asayiş tekrar sağlanır sağlanmaz *nefîr-i 'âm* askerlerini dağıtmak ve reâyânın elindeki ateşli silahları toplamak için sıkça düzenlenen baskınları çok doğaldı. Geçici bir tedbir olmasına karşın, *nefîr-i 'âm*, her defasında, imparatorluğun başına bela olan temeldeki sosyal hastalığın açık bir göstergesi oluyordu.

On sekizinci yüzyılda, büyük *âyân*ların askerî güçlerini takviye etme ihtiyacı duymasıyla o dönemin kurumlaşmış levend-sekban teşkilatına daha çok yönelmeleri bu hastalığı dindirdi. Bu durum, pek çok köylü için ekonomik ve sosyal iyileşmenin yolunu açtığından, hem devletin hem de halkın çıkarına idi.[59] Bu akımın sonraki aşamalarında devlet, sancakbeylerini, sarıca ve sekbanların yerine tüfek kullanabilen ama "sekbanlaşmamış" –yani sekban bölük teşkilatından henüz etkilenmemiş– genç köylüleri istihdam etmesi yönünde teşvik etmeye devam etti. Buradaki mantık, kirlenmemiş gençlerin disipline, teşkilatlı sekbanlardan daha iyi cevap vereceğiydi. On dokuzuncu yüzyılda III. Selim ve II. Mahmud'un düzenli ordularının insan gücünün büyük oranda aynı kaynaktan, köylünün geniş insan topluluğundan sağlandığını görmek dikkate değer.[60]

İl-eri teşkilatına gelince, ismi yerini *başı-bozuk asker*ine (düzensiz askerler) bıraksa da, teşkilat, ihtiyaç halinde köylü gençlerin teşkilatlandırılması şeklinde *âyân*ın öncülüğünde devam etti.[61] Hiç de seyrek olmamak üzere, yeniçeri kökenli ağalar –özellikle il-erlerine kumanda eden serden-geçti ağaları yahut eşkıyaya karşı mücadelede kuvvetlerin başında olan bazı şehirli kapıkulları– yerel *âyân*ların iktidarına sahip oluyor, bölgede kendi egemenliklerini tesis ediyor ve böylece fiilen *âyân* sınıfının mensupları haline geliyorlardı. Benzeri bir şekilde, mütesellimler tarafından eşkıya takibinde kullanılan kethüda ve ağalar, emirlerindeki yerel kuvvetlerin yardımıyla, *mütesellim* veya *âyân* sınıfı mensubu olarak güç elde edebiliyorlardı. Yerel tabanlı bir gücün avantajından yoksun olan bu kendi başlarına ileri gelen sınıf, bölgede dolanan haydutlarla işbirliği yaparak ve onları koruyarak yerel desteği güvence altına almaya çalışıyordu. Haydutların faaliyetleri, özellikle kırsal nüfus için endişe ve şikâyet kaynağı haline gelmişti.

Eyaletlerde kamu düzeninin sağlanması, yani jandarma hizmetlerinin yerine getirilmesi temelde vezirler, beylerbeyiler ve sancakbeyleri gibi yüksek rütbeli devlet görevlilerinin veya onların temsilcilerinin – mütesellim, subaşı ve voyvodaların– yükümlülüğündeydi. Yerel *âyân*ların komutasında daimî güvenlik güçlerinin nihaî olarak kurulması beraberinde, esasen Anadolu'da olmak üzere, geniş kapsamlı sonuçları olan değişiklikler getirdi. Merkezî yönetim, 18. yüzyılın ilk yarısında, özellikle de İran savaşları sırasında (1722-1746), bu bölgedeki eyaletlerde kamu düzeninin sağlanmasını ve seferler esnasında ihmal edilen bazı idarî görevlerin icrasını *âyân*lara bıraktı. Buna ilaveten, valiler temsilcilerini yerel ileri gelenler arasından seçiyordu. Bu durum eyaletlerde pek çok *âyân* hanedânlığının ortaya çıkışına yol açan başlıca etmendi; çünkü mütesellim ve voyvodalar görev sırasında bulundurmaları gereken sarıca, sekban veya levendleri görevden ayrıldıktan sonra da maiyetlerinde tutmaya devam etmekteydiler.[62]

Malî Sistemde Dönüşüm ve Sonuçları

Timar sahibi sipâhilerin Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturduğu klasik dönemde, askerî giderlerin önemli bir kısmı (yüzde 30 ilâ 40'ı) timar tahsisi yoluyla, yani devlete ait vergilerin sipâhiler tarafından eyaletlerde kendilerine tahsis edilen timarlardan toplanmasıyla karşılanıyordu. O dönemde merkezî hazinenin temel giderini, kapıkulu maaşları oluşturuyordu. Klasik dönemi izleyen devirde ise askerî giderlerde merkezî hazineyi etkileyen ciddi bir artışa tanık olmaktayız. Bu değişimin nedeni kısmen, o zamana kadar hemen hemen üç katına çıkmış olan kapıkulu sayısı; kısmen de, her askerî seferle çoğalan, sarıca ve sekban birliklerinin giderek artışıydı. Bu yüzden o dönemde devletin temel kaygısı, vaktinde ve yüksek meblağda ödemeler yapabilmek için merkezî hazineye ödenen ve merkezî hazinece toplanan nakit ilave gelirleri nasıl temin edeceğiydi.[1] Başka deyişle devlet, gereken ihtiyaçlarını karşılamak için maliyesini yeniden yapılandırma işiyle karşı karşıyaydı.

Feodal resm ve öşre dayalı vergi sisteminin, imparatorluğun bütün tebaasına uygulanabilir genel bir nakit vergiye dönüşümüne yol açan bir başka önemli faktör, 1580'lerde Avrupa'dan gümüş istilası ve onu takip eden fiyat devriminin[2] Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisidir. Akçenin gerçek değerinin yarıya indirilmesi, devalüasyon, devlet gelirlerinde aynı oranda bir düşüşe yol açtı. Timar ve hâs sahipleri de,

gelirleri genellikle sabit miktarlarda tayin edildiğinden ciddi kayıplar yaşadılar. Öyle görünüyor ki; merkezî yönetim enflasyona karşı önlem almak niyetinde olmasına rağmen, geniş çaplı bir sosyo-politik karışıklığa yol açabileceği korkusuyla geleneksel vergilerde bir artışa gitmek istemiyordu. Dahası, reâyâya ciddi zararı dokunacak olan böyle bir vergi artışından devlet hazinesi değil, timar ve hâs sahipleri faydalanacaktı.[3] Devlet, nedenleri her ne olursa olsun, timar sisteminin bütüncül bir parçasını temsil eden klasik vergi sisteminde değişiklikler yapmak yerine, *avâriz* tarhına, yani genel olarak acil durumlarda devlet hazinesi tarafından toplanan olağanüstü vergilere başvurdu.

Nitekim artmakta olan bütçe açığıyla mücadelede ilk adım olarak, mevcut nakdî ve aynî iki olağanüstü vergi *avâriz-i dîvâniyye* ve *tekâlîf* düzenli gelir kaynakları haline getirildi. İkinci bir tedbir olarak *imdâdiyye* denilen yeni vergiler getirildi. Üçüncü olarak, timar ve hâs arazilerinin gelirleri *mukata'a*lar halinde devlet hazinesi adına doğrudan mültezimler tarafından iltizâm edilmek üzere yeniden düzenlendi. Son olarak da, vergilerin toplu ödemeler şeklinde tayin edildiği, dağılım ve toplanmasının yerel ahaliye verildiği *maktû'* sisteminin kullanımı yaygınlaştırıldı. İmparatorluğun idarî mekanizmasında esaslı değişiklikler gerektiren bu acil durum tedbirleri, devletin âdem-i merkezîleşmesinin ve eyaletlerde *âyân*ın yeni etkin bir sınıf olarak ortaya çıkışının yolunu açtı.

Yeni Vergiler

Avâriz-i Dîvâniyye

İster Doğu'da olsun ister Batı'da, Ortaçağdan beri hükümdarlar, devletin beklenmedik bütçe ihtiyaçlarını karşılamak için geçici, acil durum vergilendirmelerine başvurmuşlardır. Bu vergilendirmeler nakdî veya aynî olduğu gibi; hizmet talebi biçiminde de oluyor ve nüfusun bir kısmından ya da tamamından talep ediliyordu. Bu durum, Osmanlılar için de geçerlidir. Onlar da, özellikle savaş dönemlerinde ordu ve donanmanın artan masraflarını karşılamak için tebaasına acil durum vergileri, *avâriz* koyuyordu.[4] Bu acil durum vergileri ve hizmet

talepleri arasında ilk sırayı *nüzül* olarak bilinen iâşe vergisi alıyordu. İkincisi, reâyânın mallarını önceden belirlenmiş yerlere götürüp satmasını gerektiren *sürsat* olarak bilinen yükümlülüktü. Üçüncü tedbir, *kürekçi* olarak bilinen, reâyâdan donanma filosunda kullanılmak üzere kürekçi toplamaktı. Sonuncu olarak da *avâriz akçesi*, yani nakdî olarak toplanan acil durum vergisi vardı. Çoğu zaman hizmet veya aynî vergilerin yerine, *bedel* denilen belirli bir miktar para kabul hatta ekseriyetle talep ediliyordu. Askerî sınıf mensupları, ulemâ ve berat sahipleri dışındaki, şehirli-köylü, müslim-gayrimüslim bütün yetişkin erkekler avâriz yükümlülüklerine tâbi idi. Vergi mükellefi olanların bir listesini hazırlayıp, bunları üç, beş veya on beş aileden oluşan birimler (*avâriz hânesi*) halinde kaydetmek kadıların vazifesiydi.[5]

Devlet, görünürde eski vergilendirme sistemini muhafaza etse de, gerçekte bu acil durum vergileri, yani *avâriz-i dîvâniyye* devlet bütçesinin hızla artan ihtiyaçlarını karşılamak için giderek daha çok, bütün nüfusa yüklenen senelik nakdî vergiler haline dönüştürülmüştü. Devlet, avârizi muhtemelen 1593-1606 yılları arasında savaş döneminde düzenli olarak alınan nakdî vergi haline getirdi. Avârizin miktarı sabit değildi, devletin ihtiyaçlarına göre değişiyordu.[6] Bu da her defasında önce devletin gereksinimi olan miktarın belirlenmesi gerektiği anlamına geliyordu. Sonrasında her birimin ödeyeceği miktarı tespit etmek için bütün avâriz hânelerinin hesaplamasının yapılması gerekiyordu.

Bir bölgenin sâkinlerinin ödeyeceği avâriz vergisinin kesin miktarı çoğunlukla merkezî yönetimle yerel nüfus arasındaki sıkı pazarlıklar sonucu netleşiyordu. Halk, talep edilen miktarın, takâtlerinin ötesinde olduğunu savunarak ödemeyi reddediyor ve devletin talebini geri çekmemesi halinde toprağı terk etmekle tehdit ediyordu. Bunun üzerine, acil durum yükümlülüklerinin tebaaya ciddi zahmetler getirdiğinin farkında olan merkezî yönetim genellikle, bir iyi niyet gösterisi olarak, bahsi geçen verginin bir miktar düşürülmüş haliyle uzlaşıyordu. Çoğu zaman ahali, devletin taleplerine karşı mücadelesinde halkın temsilcisi olarak davranmaya hevesli yerel *âyân* ve eşrâf tarafından destekleniyordu. Bölgenin bu ileri gelenleri, kadıya baskı yapıyor ve onun aracılığı ve tanıklığıyla halkın taleplerinin merkezî yönetim tarafından duyulmasını sağlıyorlardı.[7] Gerçekte, bu kişiler kendi çıkar-

ları peşindeydi. Çünkü bir yandan avâriz yükümlülüklerinin önemli bir bölümünü onlar üstleniyordu. Öte yandan kendi refahları, reâyânın durumunun iyi olmasına bağlıydı. Avâriz ve tekâlîfin aslî vergilere dönüşmesinden sonra, sürekli gerçekleşen pazarlık buluşmaları *âyânı* devletle ahali arasında giderek artan bir öneme sahip arabulucu konumuna getirdi. Dahası, *âyân* ve eşrâf, kriz dönemlerinde avârizi kendi ceplerinden ödeyip sonradan reâyâdan geri alıyor veya nakit kredileri reâyâya vergi ödemelerine yönelik olarak genişletiyor; kısa sürede, hem merkezî yönetimin hem de yerel ahalinin, kendilerinin finansal desteğine giderek daha çok bağımlı olduğu bir duruma geliyordu.[8] Reâyâ için avâriz, vergilerin en ağırı haline gelmişti.[9] Pek çoğu bu yükten kurtulmak için toprağını terk ediyordu.[10] Devlet de, her defasında hem kaçanların bir an önce yerlerine dönmesini emreden buyruklar çıkarıyor hem de kalanlardan kaçanların hissesine düşen vergilerin tamamının ödenmesini talep ediyordu. Avâriz böylece hem kırsal nüfus hem de şehir nüfusu için giderek daha ağır bir sorun haline geldi. Bu da beraberinde, yoksullara vergilerini ödemede yardım etmek için yerel *âyân* tarafından her yerde para vakıfları ve avâriz sandıklarının kurulması sonucunu getirdi. Özetle; avâriz vergilerinin başı çektiği bu yeni vergi sistemi, *âyân* ve eşrâfın o zamana kadar yabancısı oldukları bir öneme kavuşmaları gibi ciddi sosyal yankılara neden oldu.

Çok eski bir gelenek olarak kadı'nın temel sorumluluklarından biri, bütün avâriz hanelerini kayda geçirmek ve devleti bu konuda bilgilendirmekti. Acil bir durumda, her köy ve kasabanın devletçe talep edilen miktar içindeki payını tayin eden bir *tevzi' defteri* hazırlanması gereken yine kadı'nın sorumluluğuydu. Vergiler, bu deftere göre, imparatorluk başkentinden gönderilen vergi memuru (*mübâşir*) tarafından toplanırdı.[11] Bu vazifeler kadılara *avâriz hanesi* sayısını şişirmemesi ve neticesinde fazladan vergi yüklememesi karşılığında halktan rüşvet almasına olanak sağlıyor ve çoğu zaman da bu konuda onları tahrik ediyordu. Bu görevin kadılar tarafından kötüye kullanımı, yerel ileri gelenler arasında büyük tepki yarattı ve onları kadıları merkezî yönetime şikâyet üstüne şikâyette bulunmaya itti.[12] Bu vaziyeti bir düzeltme gayreti olarak merkezî yönetim, 1683-1699 savaşı sırasında, *âyân-i vilâyet*'in kadılara yalnızca avâriz tarhında değil aynı

zamanda *nüzül*, yani ordunun beslenmesi için iâşe vergisi toplama gibi diğer görevlerde[13] de yardımcı olmasını buyurdu. Avârizin o döneme kadar çoktan temel bir nakdî vergi haline dönüşmüş olmasıyla beraber, 17. ve 18. yüzyıllarda reâyâdan hâlâ aynî nüzül alınmaktaydı. Burada belirtmek gerekir ki; 18. yüzyılda avâriz vergisinden elde edilen gelirler, genellikle levend birlikleri toplanması ve kiralanması için eyalet *âyân*ının eline veriliyordu.[14]

Tekâlîf-i Örfiyye ve Tekâlîf-i Şâkka

On yedinci yüzyılın sonuyla başlayan dönemde, akçenin değer kaybetmesi sonucunda, bey ve paşalar ciddi ekonomik sıkıntı içine girmişlerdi. Acil bir durumda devlete gerekli sayıda birlik temin edememeleri halinde mevkilerini tehlikeye atma korkusundan, kendilerini maiyetlerinde büyük miktarlarda sarıca ve sekban birlikleri muhafaza etmek zorunda hissetmeleri, durumlarını daha da kötüleştiriyordu.[15] Bu yüzden, barış dönemlerinde bile sekban birliklerine bakmaya razı olmalarına karşın bunu yapmak için gerekli parası olmayan valiler, bu yükü reâyâdan çıkarma derdindeydiler. Bunu yapmanın bir yolu, beraberlerinde çok sayıda sekbanla taşrada devriyeye çıkıp bu bahaneyle reâyâdan birlikleri için iâşe toplamaktı.[16] Bir başka yol da; eski bir gelenek olarak, ahaliden, paşaların, hem hizmet bedelini (*â'idât*) hem de örfe (*örf ü 'âdet*) dayanarak sultanın idarî otoritesinin temsilcileri (*ehl-i örf*) sıfatıyla topladıkları vergileri, yani *tekâlîf-i örfiyye* olarak adlandırılan vergileri almaya girişmekti. *Tekâlîf-i örfiyye* tâbiri, daha genel bir anlamda kullanıldığında, avâriz vergilerini dahi kapsamaktaydı ki bu; devlet veya temsilcileri tarafından reâyâya yüklenen bütün olağanüstü vergileri ihtiva etmesi anlamına geliyordu.

Paşalar genel olarak halka kendi vergilerini, *salgun* koyabilirlerdi; ancak bu sadece acil durumlarda sultanın özel izni ile mümkündü. Valiler tarafından, sultanın buyruklarında belirlenen koşulların aksine ve bu koşullara muhalif olarak alınan vergiler, külfetli ve usûlsüz mahiyetlerini vurgulamak için *tekâlîf-i şâkka* (kanunsuz vergiler) olarak adlandırılıyordu. Buna karşın devlet, ihtiyaç zamanında, özellikle seferler sırasında –varsın kanunsuz vergiler yoluyla olsun– çok sayıda

sekban birliği toplayan paşa, hatta serden-geçti (kumandan) istihdam etmekten ve önceden Celâlî, âsî addedilmiş bile olsa ona yüksek bir askerî mevki vermekten rahatsız değildi. Bir başka deyişle, paşaların kendi vergisini salmasına olanak tanıyan bu uygulama, bir gelenek olarak varlığını sürdürdü. Bu türden pek çok olaya rastlıyoruz; örneğin, Âsî Paşalar döneminde (1623-1658) ve 1683-1699 savaşında. Valiler için vergi tahsili ve birliklerine bakmanın en pratik yolu, kırsal bölgelerde para cezalarını toplamak üzere devriyeye çıkmaktı. Bu görünürde yasal bahane altında topladıkları vergiler iki bölümde sınıflandırılabilir: I. *Hizmet akçesi* (hizmet bedeli) II. *Pîşkeş* (hediyeler ve ağırlama giderleri bedeli).

I. *Hizmet akçesi*, yani devlet görevlilerinin kamu hizmetinde bulunurken reâyâdan iâşe ve diğer giderler için aldıkları ücret, en önemli ve en yaygın *tekâlîf-i örfiyye*den biriydi. Miktarı ve toplama koşulları genellikle kanunla belirlenirdi ve belirlenen miktardan fazlasını almak kesinlikle yasaktı. Görevlilerin reâyâdan geleneksel olarak talep ettikleri iâşe ve hizmetlerin yerine nakit meblağlar alınabilirdi. *Hizmet akçesi* daha çok *mübâşiriyye* (görevli ücreti) ve *kapı harcı* (maiyet gideri) olarak bilinirdi. Fakat Osmanlı yönetiminde sıklıkla karşılaşıldığı üzere, çoğu köhne vergi ve resim olup kanunla yasaklanmasına karşın, yerel ve misafir devlet temsilcileri tarafından tekrar ihya edilip yürürlüğe sokuluyordu. Bu yüzden, örneğin, genellikle vergilerin toplanması gibi belli görevleri yerine getirmek üzere merkezî yönetim veya vali tarafından atanmış mübâşirler reâyâdan yalnızca yasal *mübâşiriyye*lerini[17] almakla tatmin olmazlar, halktan aynî iâşe veya karşılığı olan nakdî bedeli ısrarla talep ederlerdi. Sonraları, bütün mübâşiriyyelerin yerel gider kayıtlarına (*tevzî' defteri*) yazılması emredildi.[18]

Keza mütesellim, voyvoda ve subaşıları gibi görevliler de, *hizmet akçesi*ne benzer çeşitli ücretler (*â'idât*) talep etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Örneğin a. eyalet teftiş gezilerinde nakdî alınan *devir akçesi* veya *devriyye*; b. aynî iâşe tarhı veya nakdî karşılığı olan *zahîre-bahâ*; c. atların nallanması ile hayvan yemi nakdî karşılığı olan *na'l-bahâ*. Hayvan ve insanların iâşeleri ile ilgili *tavuk-bahâ*, *yemeklik*, *yemlik*, *kurban akçesi* ve *at-bahâ* gibi daha pek çok vergi

olmasına rağmen saydığımız bu üç vergi, içlerinde en yaygın ve en köklü olanlarıydı. Sultan buyruklarıyla kesin şeklini alan gelenekler, reâyânın üç gün boyunca devlet görevlileri ile onların maiyetlerine ve hayvanlarına barınak ve gıda temin etmesini zorunlu kılıyordu. Buna rağmen devlet görevlileri, gereğinden fazla maiyetle seyahat ederek, bir köyde belirtilen zamandan fazla kalarak ya da ahaliden usûlsüz taleplerde bulunarak bu buyrukları kötüye kullanmaları konusunda sert şekilde uyarılıyorlardı.

II. *Pîşkeş*, yani misafirperverlik ve hürmet göstergesi olarak hediye ve iâşe veya bunların nakdî karşılığının takdimi, Osmanlı toplumunda çok köklü bir gelenekti. Bu, sosyal tabakanın altındakilerin, üsttekilere karşı yükümlülüklerini ifade ederdi.[19] Tahmin edilebileceği üzere, valiler ve diğer devlet görevlileri, bu yerleşmiş gelenekleri sık sık kötüye kullanıyorlar ve bunları usûlsüz ödemelere dönüştürerek kendilerine kanunsuz gelir ve çıkar kaynağı haline getiriyorlardı. Pîşkeş türünden belli başlı yükümlülükler şunlardı: a. *Selâmiyye* veya *selâmlık*, *teşrîfiyye*, *kudûmiyye*,[20] *ikrâmiyye*, *toprak-bastı* ve benzeri isimlerle bilinen karşılama parası; b. paşanın bir konakta, maiyetinin evlerde konaklatılması ya da bu hizmetin nakdî karşılığını gerektiren *mefrûşât-bahâ*; c. paşa ve ağalara uygun kıyafet ve ayakkabı tedariki veya bunun nakdî karşılığı olan *kaftân* ve *çizme-bahâ* vergisi; d. Başka yerlere giderken yapılan konaklama masraflarını karşılamak için alınan *konak* ve *göçek akçesi*.[21] Bunlar, yalnızca paşanın ziyareti zamanlarında toplanan, duruma göre ortaya çıkan vergilerdi. Ancak paşa, eyaletinde ikamet etmeye başladığında, *â'idât* ya da vergi olarak düzenli bir şekilde *devriyye* ve *zahîre-bahâ* toplama yetkisine sahipti.

Bu türden vergi koyanlar yalnızca valiler değildi. Mübâşir ve tahsildârlar, daha küçük çapta olmakla birlikte, kendileri hesabına *mübâşiriyye* ve *tahsildâriyye* gibi resimleri toplamaya yetkililerdi. Ayrıca *vakıf* ve *timar* gelirlerini toplamakla yükümlü tahsildârlara *kolcu akçesi*, *yazıcı akçesi*, *sarrâfiyye*, *akçe-başı* gibi resimleri koyma hakkı veriliyordu. Hatta sekban bölük-başıları bile halktan genelde *konakcı akçesi* ve *çavuş akçesi* olarak bilinen resimleri toplama yetkisine sahipti. Kadılar da kendi adlarına, karara bağlanan her dava veya işlem sonunda kanunla belirli ücretlerden başka *huddâmiyye*, *çukadâriyye*

ve *kethudâiyye* gibi ücretler toplamayı alışkanlık haline getirmişlerdi.[22] Dahası, kadılar ve nâibleri (vekilleri) diğer devlet görevlileri gibi, kırsal bölgeleri dolaşırken ahaliye iâşe tarhı uyguluyorlardı. Bir müfettiş-vali, maiyetinde kalabalık birliklerle bir şehri ziyaret ettiğinde, yerel nüfusa yüklenen erzak ve yemek maliyeti 5000 ilâ 10.000 *guruş* gibi oldukça yüksek meblağlar arasında değişebiliyordu. Çoğunlukla, paşa kendisi gitmeden önce bir adamını o şehre gönderiyor ve üç günlük erzağın önceden hazırlanmasını talep ediyordu.[23]

Burada şunu belirtmek gerekir ki; bir şehrin, vali ziyareti için sarf edeceği meblağ halka kendi *âyân* ve eşrâfı tarafından tarh edilirdi. Bu amaçla önce bir yerel giderler kaydı (*vilayet harcı*) hazırlanır, sonra da belirlenen meblağ mevcut avâriz hanelerine göre pay edilirdi. Bu tür kayıtların örneklerine 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanabilir.[24] Şehir ahalisi genellikle icap eden armağanları önceden toplayıp göndererek müfettiş-valilerin korkulan ziyaretlerini önlemeye çalışırdı. 1685'te Ömer Paşa'ya verilen hediyelere ait kaydın başlangıç satırları şu şekildedir: "Bu sene-i mübârekede Anadolu müfettişi olan emirü'l-ümerâ'i'l-kirâm kebîrü'l-küberâ'i'l-fihâm devletlü Ömer Paşa hazretleri kazâ-i Manisa'ya teveccüh eyledikde def'i içün cümle *âyân* ve eşrâf ittifâkiyle verilen hediyedir ki ale'l-hesâb ancak nefs-i şehir mahallesinden beher hâneye dörder guruş..."[25] Keza yerel halktan gelen şikâyetler üzerine müfettiş-valilerden birinin kanunsuz yollarla reâyâdan aldığı fazla meblağı, sultanın emriyle geri vermek zorunda kaldığını biliyoruz.[26] Bundan anlaşılıyor ki; kent merkezlerindeki sâkinler, yerel *âyân* ve eşrâf önderliğinde valilerin zorla para alma girişimlerine direnmeye çalışıyor ve merkezî yönetim de onları bu yönde teşvik ediyordu. Bazı kent merkezleri, konumlarını güçlendirmek için, kendilerini bütün tekâlîf-i *şâkka*dan muaf hale getiren *mu'âf-nâme* belgesi (*berat*) edinirlerdi. Bu belgeye sahip şehirler, oralarda kalmak isteyen paşaların isteklerini reddetmiş bilinirdi.[27]

Fakat *mu'âf-nâme* bir sözleşme değildi ve daimî haklar tesis edemezdi, çünkü bütün diğer imparatorluk beratları gibi her yeni sultanın tahta çıkışında yenilenmeye tâbi idi. Bu nedenle mu'âf-nâme sahibi Osmanlı şehirlerini, Ortaçağ Avrupa'sındaki özerk kent merkezleri ile kıyaslamak, bu şehirlerin konumunu abartmak olur. Yine

de kent merkezlerine tanınan bu geçici ve sınırlı muafiyetler, devletin bu dönemdeki genel politikasının açık göstergeleri olarak mahallî işlerin idaresinde küçük çapta bir özerkliğin tedricî gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu vergi bağışıklığı aynı zamanda eyaletlerde *âyân*ların öneminin artmasına ciddi oranda katkıda bulunmuştur. On yedinci yüzyılın ortasından itibaren, mahallî işlerde nüfuzlarını artırmak için uğraşan *âyân*lar, bir yandan paşalar ve merkezî yönetim diğer yandan halk arasında aracı olarak; hem de şehir giderleri kayıtlarının hazırlanması ve bunların ahali arasında pay edilmesi ya da tekâlîf tarhlarının hesaplanması ve toplanması gibi pratik meselelerde giderek daha çok sorumluluk almaya başladılar. Gerçekten de 18. ve erken 19. yüzyılda, nüfuzlarının doruğunda olduğu dönemde, *âyân*ların kazâlardaki temel işlevleri, hâlâ mahallî giderleri tespit ile bunları halk arasında pay etmekti. Devletin koyduğu her olağanüstü vergi, nüfuzlarını artırmaktaydı, çünkü bu tür vergileri tevzî‘ defterlerinde derleyip miktarları tayin ederek tarh etmek onların vazifesi haline gelmişti.[28] Bu vergilerin en önemlisi *imdâd-i seferiyye* idi.

İmdâd-i Seferiyye ve İmdâd-i Hazariyye

Merkezî yönetim, 17. yüzyılın ilk yıllarında savaşın neden olduğu maddî sıkıntılarla karşılaştığında, varlıklı kimselerden yüksek meblağlarda borç alırdı. Bu kimseler de, verdikleri borçların tahsili olarak sonrasında reâyâdan vergi toplarlardı. Bu vergiler "acil savaş desteği" demek olan *imdâdiyye* veya *imdâd-i seferiyye* olarak adlandırıldı (bunlar Ortaçağ Batı-Avrupa'sındaki *taille royale*'e benziyordu). Nitekim *imdâd* kelimesi durumun olağanüstü ve son derece acil mahiyetini vurgulamak için kullanılıyordu. 1686 yılının sonuna doğru (hicrî 1098 Muharrem'inde), Macar cephesindeki korkunç yenilginin ardından, merkezî yönetim "memâlik-i mahrûsede olan bi'l-cümle kasabât ve bilâdın â'yân ve tüccârından birer mikdâr akçe istikrâz olunmak" kararı verdi. Buna göre, İstanbul'dan 1500 *kîse* (1 *kîse*= 500 *guruş*, yani 330 altınla eşdeğer), Bursa'dan 200 kîse, Kahire'den 350 kîse, Bagdad'dan 150 kîse, Basra'dan 150 kîse ve diğer şehir ve kasabalardan da imkânları ölçüsünde meblağlar toplanacaktı. Aynı zamanda,

valilerden şahsî imdâdiyye katkıları talep edilmiş ve saray kadınlarından da gelirlerinin yarısı istenmişti.[29] İstanbul'da ulemâ ve halk önderleri imdâdiyyeye katkıda bulunmaya çağrıldıklarında, ulemâ buna çok ciddi bir tepki gösterdi ve muaf tutuldu.[30] O dönemde devlet görevlileri İstanbul'da zengin arıyor ve bu kişilerin varlıkları ölçüsünde katkı alıyorlardı.

İmdâdiyye başlangıçta yalnızca imparatorluğun zengin tebaasından talep edilen bir borç gibi görünmektedir. Şubat 1688'de, o zaman İstanbul'da iktidarda olan kapıkulu cuntası, ilerlemekte olan düşman kuvvetlerini durdurmak için alınan olağanüstü askerî önlemlerden kaynaklanan giderleri karşılamak için gerekli meblağı temin etmek üzere bir *dîn ü devlete imdâd* vergisi –toplamda 10.000 kîse olan bir olağanüstü vergi (*salgun*)– koymayı kararlaştırdı. Belirtmek gerekir ki cuntanın bu kararı yürürlüğe koyabilmek için *şeyhülislâm*dan bir fetvâ alması gerekiyordu. Cunta iktidarının tasfiyesinden sonra, bu imdâdın toplanması terk edildi. Fakat 1698'de, yine savaşla bağlantılı olarak ilave levend askeri almak ve donanmanın artan giderlerini karşılamak için yüksek meblağlara ihtiyacı olan devlet bütün yüksek rütbeli memurlardan 42 kîse, devlet evkafı tasarruflarından 132 kîse, Mısır'ın ileri gelenlerinden de 110 kîse imdâdiyye almaya karar verdi. Bir başka deyişle, ilave vergilerle reâyâyı büsbütün bunaltmak istemeyen devlet, seferlerin bu aşırı giderlerini sarayın iç hazinesi ile zenginlerden alınan katkılardan karşılamaya çalışıyordu.[31] Bu savaş döneminde görünüşe bakılırsa reâyâya imdâd-i seferiyye veya ilave bir avâriz vergisi yüklenmedi. Fakat 1700 ve 1717 yılları arasında bu tür bir imdâdiyye, genel bir vergi olarak konulmuş olmalıdır. Bu durum, 1717 tarihli[32] hem imdâdiyye vergisinde gerçekleşen değişiklikleri gösteren hem de bu verginin gerçek mahiyetine ışık tutan bir islahat buyruğundan anlaşılmaktadır.

1717'de Osmanlı orduları Habsburglardan ağır yenilgiler aldığında, devlet yetkilileri ve deneyimli kişilerden oluşan büyük bir meclis imparatorluk başkentinde, imdâd-i seferiyyenin tahsilatında kullanılan yöntemlerde değişiklikler yapmak üzere toplandı. Bu vergiler ilkin, valilerin emrindeki eyalet sekban-levend birliklerinin giderlerini karşılamak üzere yeniden düzenlendi. Örneğin 1717 yılı için 330 kîselik bir

meblağ, yarısı imparatorluk ordusu için 1064 levend süvari tutulması ve teçhizinde, diğer yarısı da paşanın kendi maiyeti (*kapı*) için harcanmak üzere Anadolu valisine imdâd-i seferiyye olarak tahsis edildi.

Planlanan reformların temel gayesi imdâd-i seferiyyelerin sebebiyet verdiği kanunsuz vergilendirmeleri ortadan kaldırmaktı. Reâyânın esas sıkıntısı, *bayrak akçesi*, *konak akçesi*, *kurban-bahâ* gibi adlarda toplanan ilave vergiler ve özellikle de vali veya temsilcisinin taşrada imdâd-i seferiyye toplamak üzere dolaşırken maiyetindeki sekban-levendlerin maişet giderlerini karşılamak için konulan yükümlülüklerle ilintiliydi. Rumeli, Anadolu, Karaman ve Sivas dışındaki eyaletlerde imdâd-i seferiyye zaten mahallî olarak toplanıyor ve toplu meblağ vali veya temsilcilerine teslim ediliyordu. Reformların amacı, bu toplu imdâdiyye meblağının tahsilatını dört eyalete yaymaktı. Bu, söz konusu eyaletlerin kazâlarına bir miktar özerklik bahşetmek anlamına geliyordu, zira yerel *âyân* ve eşrâfla birlikte şimdi kadılar da bu verginin toplanması sorumluluğunu üzerine alıyordu. Burada devletin kaygısı, mahallî güvenlik meselesinde olduğu gibiydi: Reâyâyı devletin temsilcilerinin yolsuzluklarına karşı korumak. Bu da taşra yönetiminde giderek artan bir özerkliğe yol açtı.[33] Nihayet, merkezî yönetim, *şeyhülislâm*dan sultanın bu meseleyle ilgili emirlerine karşı gelenlerin idamına cevaz veren bir fetvâ alma gereğini duydu. Bu, sultan emirlerinin kendi başına etkili olmadığının bir göstergesidir.

Bu islahat buyruğu, imdâd-i seferiyyenin tarhı ve toplanmasının mahallî olarak yürütülmesi usûllerini de tarif ediyordu: Emrin varmasıyla, eyalet başkentindeki kadı, bölgedeki her bir sancak tarafından büyüklük ve kaynaklarıyla orantılı olarak ödenecek meblağı tayin etmek üzere, bütün "*âyân* ve iş-erleri"ni,[34] yani o eyaletin ileri gelenleriyle devlet görevlilerini, mahkeme binasına davet edecekti. Bu *âyân* meclisinin, o bölgenin kadısı ve merkezî yönetimin yolladığı mübâşirin denetiminde hareket etmesi buyuruluyordu. Eyalet başkentinden başka, her sancağın ileri gelenleri kendi sancak merkezlerindeki mahkeme binasında, kazânın ödeyeceği payı tartışıp belirlemek üzere kazâların bütün ihtiyarlarını bir araya getiren bir toplantı düzenleyeceklerdi. Her kazâ için bu şekilde tespit edilen toplam meblağ, kadı'nın denetiminde bu maksatla hazırlanan kayda uygun olarak, o

kazânın avâriz haneleri arasında bölüştürülecekti. Bu yolla, imdâdiyye vergilerinin toplanması sorumluluğu en küçük idarî birim olarak kazâlara veriliyordu. Ahaliden, *âyân* meclisince belirlenen meblağdan fazlasını almak kesinlikle yasaklanmıştı. Bu konuda yolsuzluklarla ilgili bütün şikâyetler doğrudan merkezî yönetime yapılacaktı. Köklü bir düzenleme olarak kabul edilen bu islahat buyruğu, son olarak, halka duyurulacak; kadı'nın siciline eksiksiz girildikten sonra orijinal nüshası eyalet başkentinin bedestenine konulacaktı. Devlet böylece yerel özerkliğin yolunu açıyordu.

İmdâd-i seferiyye, yönetimde *âyân* hâkimiyeti dönemine zemin hazırlayan temel etmenlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bu vergiyle ilgili uygulamalar, ileri gelenlerin yalnızca paşalar karşısındaki konumunu güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda taşra yönetimi meselelerine daha etkin katılımları için fazlasıyla neden sundu. Nitekim örnek vermek gerekirse, *âyân*lar kendileriyle birlikte bölge sâkinlerini de zaten fazlasıyla ağır olan bu vergi yükünden korumak için pasif direnişe başvurarak bazen imdâdiyye kayıt, tahakkuk ve tahsilat gibi görevlerinin yerine getirilişini aksatıyorlardı.[35] Sonrasında sabırsız paşalar, imdâdiyye vergilerini toplama işini doğrudan kendi üstlerine aldıklarında da yalnızca merkezî yönetimin emirleriyle ters düşmüş olmuyorlar, aynı zamanda yerel *âyân*la açık bir çatışma haline girmiş oluyorlardı.[36] Yukarıda belirtildiği gibi, bu vergi özellikle, aslen valilerin görevi olan levend-sekban birlikleri toplamak için düzenlenmişti. Devlet, sekban birlikleri toplama sorumluluğunu *âyân*lara vermenin daha faydalı olduğuna karar verdiğinde, bu yeni tedbir *âyân*ların taşra yönetimindeki önemini büyük ölçüde artırdı. Bundan başka, *âyân*lar imdâdiyye ödemeleri için reâyâya borç vererek, hem devlet hem de halkın gözündeki prestijlerini daha da yükselttiler. 1730 gibi erken bir dönemde, *âyân* mensupları eyaletlerinde kontrolü ele geçirme gayretiyle, kendi kendilerine hareket ederek devletin bu konudaki emirlerini beklemeden kayıtlar hazırladılar ve imdâd-i seferiyye ve imdâd-i hazariyye vergilerini toplamaya başladılar.[37]

Söz konusu dönemde, devlet tarafından benimsenen yeni maliye politikasının bir sonucu olarak, valilerin gelirleri ciddi bir dalgalanmaya maruz kalmıştı. İmdâd-i seferiyye yalnızca askerî seferler sü-

resince alınan bir vergi olduğundan, valiler sulh dönemlerinde bu gelir kaynağından mahrumdu ve hizmetleri altındaki sekban-levend bölüklerinin çoğunu işten çıkarmak zorunda kalıyorlardı. Geçimleri için eşkıyalığa yönelen bu işsiz sekban bölükleri, daha önce gördüğümüz üzere, halka ve devlete ciddi sıkıntılar çıkarıyordu. Zira valiler, emirlerindeki az sayıda sekban askeriyle asayişi sağlayamıyor ve eyaletlerinde bunların eşkıyalık faaliyetlerine karşı can ve mal güvenliğini sağlayamıyorlardı. Sulh dönemi sıkıntılarının üstesinden gelmek için de, devletin imdâd-i hazariyye (sulh dönemi acil katkıları) adında yeni bir vergi koymaktan başka bir çaresi kalmadı (1713).[38] Devlete üç taksit halinde ödenmesi gereken bu vergi, imdâd-i seferiyye gibi her kazâdan kadı ve yerel *âyân*lar marifetiyle toplanacaktı. Şundan emin olunabilir ki, imdâd-i hazariyye daha önce bahsi geçen tekâlîf-i şâkkanın –ki ihtiyaç durumunda artan giderlerini karşılamak üzere valilerce toplanırdı– sabit hale getirilmiş bir şekliydi, o andan itibaren tekâlîf-i şâkkanın toplanması kesin olarak yasaklandı.[39] İmdâd-i hazariyye olarak toplanacak meblağ, devlet tarafından belirleniyordu ve toplanmasına nezâret etmek üzere başkentten eyaletlere mübâşirler gönderiliyordu. Yapılan değişiklikler her ne olursa olsun, imdâdiyye vergileri *âyân*ların yerel etkisini daha da artırması ve paşalar karşısında konumlarını güçlendirmesiyle sonuçlandı.

Vergi Toplama Yöntemleri

İltizâm – Mukata'a Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda *iltizâm*, bütün klasik Yakındoğu imparatorluklarında olduğu gibi, devletin idarî-malî yapısının belkemiğini oluşturuyordu. 1580'lerden itibaren, malî sistemde ve taşra idarî sisteminde meydana gelen değişiklikler, genel olarak, hızla yaygınlaşan iltizâm sistemi uygulaması[40] ve bununla birlikte, taşra yönetiminde giderek daha çok önem kazanan bir rol oynamaya başlayan yeni bir *mültezim-âyân* sınıfının artan nüfuzuyla sonuçlandı. Bizim burada başlıca amacımız, bu sistemin kapsamını ve 16. yüzyılın sonuyla başlayan dönem boyunca aldığı biçimleri göstermek olacaktır.

Genel anlamda *iltizâma vermek*, bir gelir kaynağını açık artırma yoluyla belirli bir süreliğine –genellikle üç yıllığına– bir özel şahsa satmak anlamına geliyordu. Teklif veren ve bu tür bir anlaşmaya katılan *mültezim*in –ki *'âmil* veya *'ameldâr* olarak da bilinirdi– üstlenilen şartlara göre belirli bir meblağ dahilinde ödemeler yapma yükümlülüğü vardı. Sözleşme şartları, genellikle nakit bir peşinat ile sonrasında aylık, üç aylık veya altı aylık taksitler halinde ödemeleri gerektirirdi. Şartlar gereğince, mültezimin yalnızca bütün mal varlığını teminat olarak ortaya koyması değil aynı zamanda buna ilaveten güvenilir kefiller göstermesi gerekirdi. Bu yüzden, *mültezim* ne kadar zengin olursa olsun, teminat şartları *âyân*lar arasında büyük bir karşılıklı bağımlılık durumu oluşturdu ve böylece mahallî işlerle devlet işlerinde artmakta olan nüfuzlarıyla birbirine sıkı sıkıya bağlı zengin bir insan topluluğunun ortaya çıkışına neden oldu.

İltizâm özü itibariyle bir satış işlemi olmasına karşın, sonunda gelir devlete ait olduğu için bir satış işleminden daha fazla koşullara tâbidir. Bundan dolayı devlet, gelirlerin mülkiyetinin sahibi olduğunu vurgulamak ve reâyâyı koruma kaygısını göstermek için, bir meblağının toplanmasının herhangi bir aşamasında müdahale etme hakkını saklı tutardı. Dahası, bir *mukata'a*nın –yani gelir biriminin– gerçek değerinin altında iltizâma verildiği ortaya çıkarsa, karşı tarafa tazminat ödemeksizin iltizâm sözleşmesini feshetme hakkına sahipti. Ayrıca her mültezimin yanına, hesapları kontrol etmekle görevli *emîn* denilen bir devlet temsilcisi verilirdi. Öte yandan, taşra yöneticilerinin mültezimlere, gelirlerin toplanmasında yardımcı olması ve ihtiyaç halinde askerî birlik sağlaması gerekiyordu. Bu son koşul, mültezimleri taşra yönetimi ve yöneticileri ile yakın temasa sokardı. Bu da *âyân*ların mültezim sıfatıyla görev yaparken niçin devletin yarı-temsilcileri olarak sayıldıklarını açıklar.

İltizâm sisteminin geniş kapsamlı sonuçları dolayısıyla bir niteliği, belirli devlet gelirlerini elinde bulunduran mültezimin, mukata'asını daha küçük birimlere bölüp bunları ikincil mültezimlere satabilmesiydi. Bu tür bölmeler, fazlaca geniş alanları kapsayan büyük mukata'a durumlarında neredeyse kaçınılmazdı. Sonuç, imparatorluk başkentinden eyaletlerin küçük kazâlarına kadar uzanan dikey bir çizgide,

birbirine bağımlı mültezimler zinciriydi. Ancak bu uygulama, yalnız *âyân-mültezim* sınıfı içinde bir hiyerarşinin oluşmasına neden olmadı, aynı zamanda *hâs* gelirine ya da iltizâmla aldıkları devlet gelirine sahip olan kapıkulu veya valiler gibi yüksek rütbelilerin bu kaynakları yerel mültezimlere satmasına da olanak sağladı. On altıncı yüzyılın ortası gibi erken bir dönemde, Kanunî Sultan Süleyman valilerin, kendilerine tevcih edilen hâs gelirlerini parçalara bölmesini ve voyvodalarına satmasını yasaklamıştı.[41] Buna karşın, 17. yüzyılda bu uygulama yaygındı ve bu durum *mütesellim*, *voyvoda* veya *subaşı* unvanıyla mültezimlik ya da paşa temsilciliği görevlerini yürüten *âyân*ların yerel idarî konulara artmış olan katılımlarına destek oluyordu.

İltizâm sisteminde önemli sonuçları olan değişikliklerden biri, mukata'a kiralamalarına önceden uygulanan katı zaman sınırlamasının uzatılması idi. Başlangıçta mukata'alar kural olarak en fazla üç yıllık bir dönem için iltizâma veriliyordu. Ancak zamanla bu uygulama değişti ve mültezimlere giderek artan sayılarda, mukata'alarına ömür boyu tasarruf hakkı verildi ve sonunda mültezim vârislerine bu mukata'aların ihalesinde öncelik hakkı bile tanındı. Özellikle, iltizâma verilen gelirler, topraktan alınan öşür veya harçlar olduğunda *mâlikâne* olarak bilinen bu yeni uygulama mültezimlere, köyler de dahil olmak üzere geniş bölgeler üstünde adeta yarı-mülkiyet hakkı veriyordu. Böylece, *mâlikâne* sistemi uygulamasının, geniş devlet arazileri üstünde mülk sahibi haklarına sahip yeni bir ağa sınıfının doğuşunda önemli bir payı oldu.[42] Yine, büyük *çiftlik* sisteminin kökenlerini,[43] köy ağalarının ve ellerinde geniş mukata'a mülkleriyle meşhur 18. yüzyıl *âyân* hanedânlarının ortaya çıkışını bu uygulamada aramak gerekir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; *mâlikâne* sistemi kesinlikle Osmanlı Devleti'ne özgü bir gelişme değildi. Bütün Yakındoğu imparatorluklarında âdem-i merkezîleşmeye (*decentralization*) yol açan değişikliklerin ve bölünmelerin kökeninde bu sistem gözlemlenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu sistemin yaygın bir biçimde uygulanması, merkezî yönetimin gelir kaynaklarını artık kontrol edemediği gerileme döneminde görülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu ve bütün Yakındoğu imparatorluklarında iltizâm sisteminin yaygın olarak uygulanmasının nedenleri, esas ola-

rak bu devlet yönetimlerinin, devlet gelirlerini kontrol etmede ve toplamada karşılaştıkları teknik, ekonomik ve bürokratik zorluklardır. Özellikle de aynî olarak ödenen vergilerin uzak eyaletlerde toplanması, depolanması ve devlet hazinesi için nakde çevrilmesi, merkezî yönetim açısından çoğu kez üstesinden gelinemez güçlükleri olan bir külfetti. Devlet hazinesi, özellikle savaş dönemlerinde, ordu için sık sık hazır nakit kaynağı ihtiyacı içinde bulunuyordu. Devlet için bu güçlüklerin üstesinden gelmenin en kolay ve en güvenli yolu, nakdî ödemelerin devlet hazinesine mültezimler tarafından düzenli aralıklarla yapıldığı iltizâm sisteminin uygulanmasıydı. Sonuç olarak, 16. yüzyılın sonundan itibaren, merkezî yönetimin, devlet ihtiyaçlarının artan baskısı altında, iltizâm sistemini hızla yaygınlaştırdığını ve mültezimlere kolaylık sağladığını tespit ediyoruz.

Genel anlamda, devlet tarafından iltizâma verilen gelirler arasında, gümrük vergileri ile maden gelirleri ve mumhâne, bozahâne gibi devlet tekellerinin yanı sıra *havâss-i hümâyûn* addedilen kimi kentsel harçlar ve timar türünden olmayan gelirler de vardı. Bu gelirleri ayrı birimler veya mukata'alar şeklinde sınıflandırmak ve bunları iltizâma vermek, *baş-defterdâr* nezâretindeki özel dairelerin vazifesiydi. Devlet hazinesi tarafından eyaletlere gönderilen defterdârlara yerel kadılar yardımcı olacaktı.

1580'lerden başlayarak meydana gelen değişikliklere büyük ölçüde timar sisteminin bozulması yol açmıştı. Bu bozulma sonucu, önceleri beyler, paşalar ve diğer devlet görevlilerince[44] zapt olunan timar ve hâsların, hızla artan bir oranda, devlet hazinesinin doğrudan kontrolü altına girmesiydi. Devlet kontrolüne girdikten sonra, çoğu timar ve hâs geliri iltizâma veriliyordu. Yani devlet, sancak gelirlerini, paşa veya beylere hâs olarak tahsis etmek yerine, mültezimlere veya mültezimlik yapan valilere iltizâma veriyordu.

İltizâm yalnızca hazineye ait hâs gelirlerinin idaresinde değil, aynı zamanda çoğu kez paşa, bey veya diğer devlet görevlilerine tahsis edilen hâs, zeâmet ve büyük timarlarda da kullanılıyordu. Hâs ve büyük timar sahiplerini iltizâma yönelmede harekete geçiren esas koşul, geniş alanların söz konusu olduğu durumlarda para cezaları ve *bâd-i havâ* gibi harçların toplanması için tek pratik yöntem olmasıydı. Ayrıca,

timar, zeâmet veya hâs sahiplerinin birçoğu, özellikle harem kadınları, saray memurları, kâtipler, *çavuş*lar, seferdeki veya sınır kalelerinde görevli paşa ve beyler, kendilerine tahsis edilen yerlerden genellikle uzakta bulunuyorlardı. Vergi gelirlerini toplamak için, bu timar sahipleri ya kendi idarî yetkilerinin bir kısmını devrederek subaşı, voyvoda veya mütesellim denilen vekiller gönderiyor ya da gelirlerinin tamamını iltizâma veriyorlardı. Böyle hallerde subaşı, voyvoda ve mütesellimler, *mültezim* sıfatı alıyordu. On altıncı yüzyılın sonundan itibaren, nâmevcut timar sahiplerinin sayısında yükselen artışla birlikte, iltizâm sistemi eyaletlerde hızla yayıldı.

İltizâm sisteminin yayılışı, beraberinde devlet gelirlerinin çoğunu elinde tutan güçlü bir mültezim sınıfı getirdi. Dahası, söz konusu dönemde devlet gelirlerinin çoğunu kontrolü altında tutan mültezimler, doğal olarak taşra yönetiminde giderek daha çok sorumluluk aldı. On sekizinci yüzyılda birçok *âyân* hanedânı, denetimlerinde büyük mukata'alar veya *hâs* gelirleri olan bu mültezimler topluluğundan çıkmıştır.

Sonuçta, mültezimler belli nitelikler gösteren sosyal bir grubun saflarını doldurdular. Bu grup, şehir merkezlerinde yaşayan paralı insanlardan oluşuyordu.[45] Bu kişiler çoğu durumda ya sarraftı ya da bölgelerarası ticaret ve kredi muameleleri ile meşgul büyük tüccârdı. Bursa ve İstanbul gibi büyük şehirlerde yaşayan mültezimler genellikle, gelirlerini daha küçük mukata'alara bölerek yerel mültezimlere devrederlerdi, kendileri büyük ve geniş arazilerin iltizâm haklarına sahiptiler.

On beşinci ve 16. yüzyıllarda iltizâm, askerî üst sınıf arasında yaygın olmayan bir alandı. Sultanın kulları, tahsildâr, emîn ve nâzirlik (müfettiş) gibi görevleri yerine getirmekle yetinmekteydiler. Ancak, 16. yüzyılın sonundan itibaren, askerî sınıf mensupları, özellikle küçük taşra merkezlerindeki iltizâmların denetimini elde etmek için giderek artan bir ilgi göstermeye başladılar. Bu gelişme, kapıkullarının zamanla zengin ve nüfuzlu şehir *âyân*larıyla kaynaştıkları taşra şehir ve kasabalarına yerleşmesiyle başladı. Bir taraftan da, merkezî yönetimin idarî mevkileri iltizâm yoluyla, kapıkulu ve valiler gibi askerî sınıf mensuplarına kiralaması ile ilgiliydi. Devlet bu yeni uygulamayı, satılanın sadece gelirler olduğunu savunarak haklı gösteriyordu. *İltizâm*ı alan, gelirlerden devletin hakkı olan payı ödemeyi kabul edi-

yor, artan bütün gelirleri de kendisi alıyordu. Dönemin kayıtlarınca kanıtlandığı üzere, kapıkulları iltizâm sözleşmesinin yerine getirilmesi yönünde maaşlarını teminat göstererek mukata'a sahibi oluyorlardı. Kapıkullarının iltizâmla ilişkileri çoğu kez, *mütesellim* veya *voyvoda* olarak *hâs*, *mukata'a*, *arpalık* (yüksek rütbelilerin emekli maaşı) ve *paşmaklık*ların (sultan ailesinin kadın mensuplarına bahşedilen maaş) idaresinde bulunmalarından kaynaklanıyordu. Çoğunlukla bu işi iltizâm yoluyla, gelirler için devlete ya da hak sahibine en yüksek teklifi yaparak elde ediyorlardı. On yedinci yüzyıldan itibaren, mütesellim veya voyvoda sıfatıyla görev yapan bu mültezimler, giderek artan sayılarda, yerel *âyân*lar arasından seçildi ve birçok meşhur *âyân* ailesi, zenginlik ve gücünü, iltizâm haklarını uzun süre muhafaza edebilmelerine borçlu idi.

Eyaletlerin herhangi birinde bir iltizâm sahibi olmak, yoksulluktan zenginlik ve üne erişme ve inanılmaz bir yükseliş anlamına geliyordu. Yükseliş çoğunlukla hırslı bir askerî sınıf mensubunun iltizâmla mütevazı bir *muhtesib* veya *voyvoda* mevkii elde etmesi ve bunun ardından kanunsuz yollarla zenginleşmesi ile başlardı. Sonrasında, bu kişi, şehirdeki bazı varlıklı şahısların teminatıyla, kayda değer iltizâm anlaşmalarına girer ve oldukça kısa bir süre içinde büyük servet ve ün sahibi olurdu. Anadolu şehir ve kasabalarındaki büyük *âyân* ailelerinin pek çoğu bu şekilde öne çıkmıştır.[46] Fakat şehirlerin köklü ve büyük *âyân* aileleri, çoğu kez tüccâr, sarraf ya da ulemâ ailelerinden ortaya çıkmıştır. *İltizâm* sisteminin maliye idaresinde yaygın kullanımı, eyaletlerde yeni bir mültezim sınıfının yükselişi ile birlikte 1580 sonrası Osmanlı tarihinin en önemli gelişmelerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Maktû' Sistemi

Merkezî yönetim tarafından *maktû'* sisteminin geniş ölçüde uygulanması, mültezimlerin aracılığını tasfiye edip, onun yerine vergi ödeyen topluluğun kendisini koyma suretiyle ortaya çıkmıştır. Bu, yeni dönemin habercisi olan âdem-i merkeziyetçilik istikametindeki temel değişikliklerden biriydi. Genel manasıyla maktû', küçük ya da bü-

yük bir cemaatin devlete vergi olarak ödemek zorunda olduğu toplu meblağ anlamına geliyordu ve genellikle vergi yükümlüleri ile merkezî yönetim arasında doğrudan anlaşma yoluyla kararlaştırılıyordu. Maktû' önlemi, fertlerin ödemesi gereken çeşitli vergilerin cemaat temsilcilerince derlenip devlete toplu bir meblağ halinde verilmesini ifade ediyordu. Maktû' sisteminde, devlete ödenmesi gereken gelirlerin toplanması topluluğun müşterek sorumluluğuna aitti. Topluluk temsilcileri verginin toplanması ve devlet hazinesine sevki için kendi temsilcilerini görevlendiriyorlardı.

Bu uygulama aslında müşterek iltizâm anlamına geliyordu.[47] Merkezî yönetim, kendi açısından, maktû' sistemden iki temel fayda bekliyordu: 1. Reâyâyı vergi toplayan mültezim, tahsildâr, paşa ve beyler ile bunların vekillerinin yolsuzluklarından koruyarak, devletin gelir kaynaklarında yaşanan kayıpların önüne geçebilmek; 2. Belirli bölge veya cemaatlerden belli gelir meblağlarını garantiye almak. Birçok durumda halk, vali veya diğer vergi toplayanların yolsuzluklarından kurtulabilmek için eyaletlerinde maktû' sistemin uygulanması hususunda sultana müracaat ediyordu.[48] Genelde, yerel ahali mukata'a geliri olarak hesaplanan miktardan ya da mültezimin teklifinden daha yüksek bir fiyat vererek bu imtiyazı elde etmeye çalışır ve cemaatin fertleri birbirine kefil olurdu.

Maktû' sistemi bilhassa doğrudan devlet hazinesine ait mukata'alara uygulanıyordu. On yedinci yüzyılda, Anadolu ve Rumeli'deki çok sayıda Hıristiyan cemaate, *avâriz akçesi* ve *cizye* vergilerini maktû' olarak, yani toplu meblağlar halinde doğrudan devlet hazinesine ödemelerine izin veren birçok buyruk çıkarıldı. Merkezî yönetim, maktû' sistemin yaygın bir uygulamasını başlatarak eyalet gelirlerinin çoğunun denetimini doğrudan eline geçirebildi. Bu durum, maktû' sistemin çok sayıdaki değişik vergi ve yükümlülükleri tek bir meblağda, *mâl-i maktû*'da toplaması ile mümkün olmuştu; artık artan sayıda eyalet ve kasaba, vergisini mâl-i maktû' cinsinden ödüyordu. Maktû' sistemin en büyük yararı; yalnızca, valiler ve temsilcilerinin halka yüklediği yükü hafifletmesi değil, aynı zamanda bu görevlilerin kanunsuz gelir ve şahsî çıkar elde etme peşinde yaptıkları yolsuzlukları ortadan kaldırmasıdır.

Mâl-i maktû', önceki avâriz yükümlülükleri gibi, belirlenen avâriz hanelerine göre toplanan nakdî bir vergiydi. Her kazâ bir ana birimi oluşturuyordu ve konulan miktarı büyük ve küçük birimler arasında taksim vazifesi yerel *âyân*lara veya dinî temsilcilere verilmişti. Maktû'nun doğrudan doğruya toplanması görevi ise köy ve mahallelerin imâm ve kethüdalarına verilmişti. Bu sebeple, maktû' sistemin geniş ölçekte uygulanmasının, bazı temel sosyal ve idarî değişiklikleri beraberinde getireceği kesindi. Bu durum öncelikle, yerel idarî meselelerde *âyân*ların nüfuz ve önemini büyük ölçüde artırdı. Fakat daha önemlisi, yerel toplum yapılanmasını getirerek, kaçınılmaz olarak imparatorluk genelinde bir dereceye kadar yerel özerkliğin[49] yolunu açtı.

Tevzî' Defterleri

Gördüğümüz üzere, merkeziyetin gevşediği dönemde temel vergilerin yönetiminde başrolü oynayanlar yerel *âyân* ve eşrâftı. Avâriz hanelerini tespit ile vergilerin –yalnızca *mâl-i maktû*nun değil, aynı zamanda *avâriz-i dîvâniyye* ve her kazânın vilayet harcının– tarhı, *âyân*lardan oluşan kadı'nın başkanlık ettiği özel bir meclisin işlevleri arasındaydı. Devlet, *âyân*ların mahallî nüfuza ve yerel koşullar hakkında birinci elden bilgiye sahip olmaları hasebiyle, her kazâda vergilerin oranlanması ve toplanması için en uygun kişiler olarak *âyân*ları görüyordu. Sonuçta devlet, yeni vergi sisteminin etkinliği için bölgenin ileri gelenleriyle işbirliğinde oldukça istekliydi. *Âyân*ların sahip olduğu belli kamu vazifelerinin, devletin yetkilendirmesiyle değil el koyma yoluyla aldıkları iddiası abartılı bir genelleme olarak değerlendirilmelidir. Yeni vergilendirme yapısında iki kurum –*tevzî' defterleri* (taksim kayıtları) ile *âyân* ve *eşrâf* meclisleri– yerel yönetimin mekanizmasını oluşturdukları, bir ölçüde mahallî özerkliğe, yani yerel meselelerin toplumun kendi arasında hallinde bir dereceye kadar bağımsızlığın ortaya çıkışına zemin hazırladıkları için hayatî önemi hâizdi.

Her durumda ayrı *tevzî' defteri* hazırlanır ve kullanılırdı: *Avâriz* yükümlülükleri, *imdâd-i seferiyye*, *imdâd-i hazariyye*, *mâl-i maktû'* ve *vilâyet harcı* için ayrı defter hazırlanırdı. Bu muhtelif *tevzî' defterleri* sadece içerik bakımından farklılık gösterirdi; düzenlemelerinde aynıydı.

Bir kazâdan toplanacak olan avâriz veya imdâdiyyenin miktarı, eyalet ve sancak merkezlerinde toplanan meclisler tarafından belirlenirdi. Meclisin belirlediği meblağın tahsilinden sorumlu memur, her kazâya o kazâ için tayin edilen miktarı belirten bir not ile beraber bir *mübâşir* gönderirdi. Not, köyün büyükleriyle bir meclis toplama yükümlülüğü olan mahallî kadıya yönlendirilirdi. Devletin talep ettiği miktarın ahali arasında maddi durumlarına göre taksiminde meclisin mübâşir ve kadıya yardımcı olması gerekirdi. Her tevzî' defterinin önsözü, taksimin katılan "*âyân* ve eşrâfın ittifaklarıyla"[50] yapıldığını vurgulardı. Meclis, talep edilen miktarı mümkün olduğu kadar âdil taksim etmek için, her köy ve mahalledeki avâriz hanelerinin durumlarını yeniden gözden geçirmek ve vergilendirilebilir *avâriz hanesi* sayısını yeniden belirlemek zorundaydı. Bu süreç *ta'dîl* ve *tesviyye* (düzenleme ve denkleştirme) olarak adlandırılıyor ve doğru bir yeniden düzenleme için bütün demografik ve ekonomik değişikliklerin göz önüne alınması gerekiyordu. Talep edilen meblağ ancak düzenleme tamamlandıktan sonra, hanelere taksim ediliyordu. *Ta'dîl* ve *tesviyye* devletin talep ettiği meblağ belirlendikten sonra yapıldığından, hem kayıtlı *hane* sayısındaki bir düşüş hem de vergi muafiyetlerinin sayısındaki artış, kaçınılmaz olarak kalan hanelerin vergi yükünde aynı oranda bir artış anlamına geliyordu. Artan vergi yükleri çoğunlukla halkın şiddetli yakınmalarına yol açıyordu. *Tevzî' defterleri* tamamlandıktan ve *avâriz haneleri* belirlenip köy köy, mahalle mahalle kaydedildikten sonra, kadılar defterleri tasdik eder ve vergileri bu defterlere göre tahsil eden mübâşirlere teslim ederlerdi.[51]

Ancak, tevzî' defterlerinin yakından tetkiki göstermektedir ki; devletin talep ettiği meblağ her defasında, muhtelif vergi yüklerinin eklenmesiyle artmasından dolayı nüfusa her zaman temel vergilerin tutarından fazlası yüklenmektedir. Örneğin, bütün tevzî' defterleri mahkeme ücretlerini ve mahkeme görevlileri –*nâ'ib*, *kethüda*, *kâtib*, *muhzir* ve *hademeler*– için münferit ücretleri içerirdi. *Kadı* tarafından yapılan bu ilaveler, toplam verginin yüzde 3 ilâ 4'üne tekâbül etmektedir. Ancak, *avâriz*, *maktû'* ve *tevzî'* kayıtlarındaki ilaveler kadı'nın yaptıkları ile sınırlı iken, *imdâd-i seferiyye* kayıtları genelde *zahîre-bahâ* ve *hizmet akçesi* gibi bazen esas vergi miktarının iki katını bulabilen ilaveler içermekteydi.

Senelik düzenlenen ve *vilâyet harcı* veya *sâlyâne* kayıtları da denen *masraf-i vilâyet* (mahallî gider) kayıtları, tamamen toplumun kendi ihtiyaçlarına yönelik olması bakımından diğer bütün tevzî' defterlerinden içerik olarak ayrılıyordu. Bu çerçevede bu kayıtlar, eyalet bütçesi niteliği taşıyordu. Bu defterlerde kayıtlı yükümlülükler daha çok *tekâlîf-i şâkka* türünden yükümlülüklerdi. Bunlar dikkatle incelendiğinde şu dört kategoriye ayrılabilir: 1. Vali, *mübâşir* ve diğer memurların iâşe ve ağırlama masraflarını karşılamak üzere *zahîre-bahâ*; 2. Mütesellimin bir kamu görevi nedeniyle taşrayı dolaşırken seyahat masrafları ile yevmiyesini karşılamak ve mütesellimin kamu işleri için ödünç verdiği meblağın faizini karşılamak üzere *zahîre-bahâ*; 3. Kadı ile mahkeme görevlileri ve hizmetlilerine ödenecek ücretleri karşılamak üzere alınan para; 4. İçlerinde en belirgini barut satın almada kullanılan *barut parası* olan, şehirdeki genel kutlamalarla ilgili çeşitli giderleri karşılamak üzere konan vergi.

Bunlar, tevzî' sicillerinde kaydedilirdi ve çoğu *tekâlîf-i şâkka*yı (düzensiz vergi tarhlarını) düzenli mahallî vergiler olarak sayılabilecek vergilere dönüştürmekteydi. Önceleri *âyân* mensupları gerekli meblağları peşinen öder, halktan bunları daha sonra tahsil ederdi. Yeni yapılanmada ise ilk olarak, kadı'nın başkanlık ettiği yerel bir meclisin, kayıtlı giderleri kamu işlerinin gerçek giderleri olarak onaylaması gerekiyordu. Ancak bundan sonra, vali vekili olarak devlet otoritesini temsil eden ve vergilerin toplanmasından sorumlu olan *mütesellim* harekete geçebilirdi. Mütesellimler ayrıca, özellikle *sancak* işleri söz konusu olduğunda, toplu meblağ halinde peşin ödemeler yaparlardı. Fakat bu durumda peşin ödenen meblağlar, *masraf-i vilâyet* kaydıyla gerekli faizi eklenerek yazılırdı ve buna mütesellimlerin kendi tayinleri için valilere ödedikleri rüşvetler de eklenirdi. Bu uygulamaların çoğu mütesellimler tarafından yerine getirilen kamu hizmetlerinin ödemeleri olarak örtbas edilse de, halk bunları kanunsuz ve adâletsiz vergi yükleri olarak görüyor, sultanlar da adâletnâmelerinde[52] bunların *tekâlîf-i şâkka* olarak tahsilini yasaklıyordu. İlk olarak erken 18. yüzyılda kullanılmaya başlayan tevzi' defterleri böylece, merkezî yönetim, *âyân*lar ve reâyâ arasında giderek artan gerilimde temel bir siyasî mesele haline gelmekteydi.

B

OSMANLI YÖNETİMİNDE ÂYÂNLAR DÖNEMİ

Âyânlar

Osmanlı Yönetiminde Merkeziyetçilik ve 'Âdem-i Merkeziyetçilik*

On yedinci yüzyılda, merkezî idare yerel yöneticilerin yetkilerini kısıtlamak için bir dizi önleme başvurdu. Yöneticilerin, devletin verdiği yetkileri suiistimal etmelerini engellemek üzere alınan bu önlemler farkında olmadan eyalet yönetimlerinde *âyân*ların (taşra ileri gelenlerinin) yükselişine zemin hazırladı. Köprülüler devri (17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk yıllarının dört islahatçı veziriazâmı dönemi) valilerin yetkilerinin kısıtlanması, eyaletlerde merkezî otoritenin yeniden sağlanması ve *reâyâ*yı (vergi veren tebaayı) suiistimallere karşı korumak üzere akılcı ve sistematik bir politika uygulanması için büyük çaba gösterildiği önemli bir dönemdi. On altıncı yüzyıl ve öncesinde, vilayetlerde sultan otoritesini *vezir, beylerbeyi* ve *sancakbeyleri* temsil etmekteydi. Bunlara verilen yetkinin suiistimalini önlemek için de hukukî meselelerde kadılara, malî meselelerde de defterdârlara bir çeşit özerk yetki verilmişti.[1] Bu kontrol mekanizmasından başka, merkezî yönetim, vilayetlerde kendi otoritesine gölge düşürebilecek

* Bu makalenin İngilizce aslı, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration" başlığıyla, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, Londra, 1977, s. 27-52'de yayımlanmıştır. Tashihlerimle çeviren: Harun Yeni.

her türlü durumu sıkı kontrolü altında tutuyordu. Ancak, 16. yüzyılın sonundan itibaren vilayet yöneticilerinin tutumlarında meydana gelen değişiklikler merkezî hükümeti bu konuda yeni bir politika benimsemeye itti. Valilerin, maiyetlerinde *sekban-sarıca* veya *levend* birlikleri tutmaya başlamalarıyla birlikte tamamen yeni bir durum ortaya çıktı.[2] Bu paralı birliklerin gücünü arkasına alan valiler, reâyâdan *salgun* adı altında kanuna aykırı vergiler almaya başladılar ve gerekli gördükleri ya da çıkarlarına uygun durumlarda da merkezî idareye karşı çıktılar. Merkezî yönetim, temel gelir kaynaklarını tehdit eden böyle bir durum karşısında reâyâyı suiistimallerden korumak ve reâyânın *perâkende olmasını* (dağılıp kaçmasını) engellemek için yeni önlemler almak zorunda kaldı. Devletin yerel yöneticilere karşı izlediği bu politika, yeniçeriler tarafından da destekleniyordu. Çünkü valilerin maiyetlerinde bulundurdukları düzensiz orduların varlığı, yeniçerilerin çıkarlarını da tehdit etmekteydi.

1609 tarihli ve o dönemin içinde bulunduğu ciddi koşulları yansıtan bir *adâletnâme*de şöyle denmektedir: "Her diyara beylerbeyi ve sancakbeyi nasb olunub her birine müstakil hâslar tayin olunmaktan murâd, vilâyet üzerine çıkıp cem'-i emvâl eyleyip memleket ve vilâyeti virân eylemek için değildir."[3] On yedinci yüzyılın ilk yarısına ait resmî kayıtlar, valilerin bu türden faaliyetlerinin bazen açıkça yapılan eşkıyalıktan daha tahrip edici olduğunu kabul eder.[4] Gerçekten de durum 17. yüzyılla birlikte giderek daha kötü hale gelmiştir. Sonuçta yerel yöneticilerle merkezî yönetim arasındaki bu mücadele, dönemin en önemli gelişmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Anadolu eyaletlerindeki şartlar, kumandalarında büyük *sekban* kuvvetleri bulunan yöneticileri merkezî otoriteye karşı çıkma konusunda cesaretlendiriyordu. Devletin, savaş zamanlarında Anadolu'da büyük sekban birlikleri toplamaları için teşvik ettiği valiler, çoğunlukla savaş sonrası başka görevlere kaydırıldıklarında ya da görevden alındıklarında isyan ediyorlardı. Bundan başka, yöneticiler emirlerindeki birliklerin verdiği güven ve bu birliklerin daha fazla kazanç elde etme konusunda yaptıkları baskı sonucu kanuna aykırı vergi tahsili yoluna gidiyorlardı. Daha fazla sorun çıksın istemeyen ve sürekli bir asker ihtiyacı içinde olan devlet ise, bu asileri genellikle affediyor ve onları tekrardan vali olarak atıyordu.[5]

Bu bağlamda, geleneksel Osmanlı sisteminin köklü biçimde değiştirilmesi söz konusu değildi. Geleneksel düzende, valiler seferlerde eyalet ordularının komuta birliklerini oluştururdu. Ancak, 17. yüzyılda valiler, sultanın otoritesinin eyaletlerdeki sadık birer uygulayıcısı olmayı bıraktılar. Geleneksel yapıyı değiştirmek istemesine karşın bunu yapacak gücü olmayan sultan, buna karşılık valilerin giderek artan özerkliklerini kısıtlamak için birtakım dengeleyici karşıt kuvvetler oluşturmak durumunda kaldı. Böylece, bu dönemde taşra idaresinin diğer iki yapıtaşı, *kadı* ve *defterdâr* daha önce hiç olmadığı kadar önem kazandılar. Kadılar, valilerin suiistimalleri karşısında destek için yerel *âyân*lara yöneliyorlardı. Hatta bazı durumlarda *âyân*lar, kadıları valilere karşı işbirliğine zorluyordu. Kadılar, valileri merkeze şikâyet için *arzuhâl* yağdırıyor ya da temsilcilerini yolluyorlardı. Böylelikle zaman içinde yerel çıkarların ve *âyân*ların temsilcisi durumuna geldiler.[6]

Ancak, 16. yüzyılın son dönemlerinde daha önemli bir gelişme söz konusuydu. Malî işlerin yükümlülüğünü üzerlerine almış olan *muhassıllar* (vergi tahsildârları), valiler kadar olmasa da taşra idaresinde oldukça geniş bir yetki edinmeye başladılar. Önceki eyalet defterdârlarının işlevlerini yerine getiren ancak daha geniş bir yetkiyle donatılmış olan bu muhassıllar, doğrudan hazine kontrolü altında bulunan devlet gelirlerinin –*miri mukata'a* gelirlerinin– toplanmasından sorumluydu.[7] Ayrıca önceleri *sancakbeyi hassı* dahilinde olan bazı gelirler, şimdi mukata'a olarak hazineye bağlanmış ve muhassılların kontrolü altına girmişti. Devletin bu yeni politikası, 1593-1610 yılları arasındaki savaş ve isyan dönemi ile sonrasındaki köylünün toprağını terk etmesi (*büyük kaçgun)* sürecinde geniş ölçekli bir uygulama alanı buldu. Sonucunda da muhassılların gücü giderek arttı ve valiler fakirleşip güçsüzleşti. Muhassılların vazifesi yalnızca eski defterdârlara değil, aynı zamanda görevlerini *mütesellimler* ve *mültezimler* aracılığıyla yerine getiren bazı güvenilir askerî kumandanlara da veriliyordu. *Paşa* unvanı ile atanan bu muhassıllar, valilere ait bazı sorumlulukları da üstlerine alıyorlardı. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında bazı yerel *âyân*lar arasından atandıkları, bu âyânların da muhassıllığı valiliğe giden yolda bir basamak olarak değerlendirdikleri bilinmektedir.[8]

Öte taraftan, merkezî yönetim savaş zamanlarında orduya asker temin edebilmeleri için valilerin gelirlerini artırmak durumundaydı. Devlet valilere daha 17. yüzyılda, *imdâd-i seferiyye* adında acil durum vergileri toplama izni vermişti.[9] Ancak 18. yüzyılda yerel *âyân*lar, bu verginin toplanmasında merkezî bir rol üstlenmeye başladılar. Böylece, valileri kendilerine bağımlı hale getirdiler. Yine bu dönemde, sancakların *hâss-i hümâyûn* haline dönüştürülen bölgeleri, ya *voyvodalar* tarafından yönetiliyor ya da iltizâma veriliyordu. Dolayısıyla valiler buralara müdahale edemiyorlardı. Aynı şekilde, maaş olarak valilere (*arpalık*) ve saray kadınlarına (*paşmaklık*) tahsis edilen araziler de kendi *voyvoda* veya *mütesellimleri* tarafından yönetiliyordu. "Gerileme" döneminde *hâss-i hümâyûnlar* ile maaş olarak tahsis edilen arazilerdeki ciddi artış, valilerin gelirlerinde azalmaya ve otoritelerinin sınırlanmasına yol açtı. Ayrıca, valilerin sıklıkla bir görevden bir diğerine alınmaları ve birçok sancağın *arpalık* olarak tahsisi, eyaletlerde valilerin yetkilerini sınırlandırmak adına etkili önlemlerdi. Erken 17. yüzyılda, Koçi Bey gibi bazı Osmanlı risâle yazarları, yazılarında önceki devirlerde sancakbeyi ve beylerbeyilerin 20-30 yıl görevde kaldıklarını ve ciddi bir güç ve nüfuz edindiklerini anımsatıyorlardı. Kendi zamanlarında ise sık sık yapılan yeni görevlendirmelerin sonucunda bu yöneticilerin perişan bir hale sokulduklarını ifade ediyorlardı.[10] Tüm bu eleştirilere karşın valilerin atamalarının bir veya iki yıldan fazla olmamak üzere yapılması bu dönemde yerleşik bir kural haline geldi.[11]

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, bütün devlet görevlileri bir seneliğine atanıyor, bir senenin sonunda ya görevlendirmeleri uzatılıyor ya da yeni atamalar yapılıyordu.[12] Memuriyete olan talepteki dikkate değer artış, şüphesiz böyle bir rotasyon sisteminin oluşturulmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte, diğer bazı siyasî ve idarî kaygılar, özellikle valilerin gücünü kontrol altında tutma isteği, bu sürece etkisi olan bir diğer önemli faktördü.[13]

On yedinci ve 18. yüzyılda *timar* sisteminin bozulmasını izleyen dönemde, Anadolu'daki birçok sancak İstanbul'daki yüksek rütbeli görevlilere veya uçlardaki kale kumandanlarına *arpalık* olarak tahsis edilmişti.[14] Kendisine bu türden bir sancak tahsis edilmiş olan yönetici veya kumandanlar çoğunlukla kendi yerlerinde oturmuyor, burala-

rın idaresi için yerlerine bir vekil –*mütesellim* veya *müsellim*– tayin ediyorlardı. Bu uygulama, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminden, yani 1600'den önceki dönemden gelen bir uygulamadır. O dönemde, vali veya beyler eyaletlerde bir göreve atandıklarında genellikle kendileri o bölgeye gidene kadar eyaletin idaresini kendi adlarına resmen devralmak üzere veya yokluklarında bölgeyi yönetmek ve özellikle de *hâs* gelirlerini toplamak üzere yerlerine bir vekil atarlardı. Valiler kendi eyaletlerinde ikamet ettiklerinde dahi, uzak bölgelerdeki *hâs* gelirlerini ya da düzensiz alınan vergileri toplamak üzere vekil görevlendirirlerdi. Bilhassa dirliklerinde vuku bulan para cezalarını bu vekiller toplarlardı. Yalnızca valilere karşı sorumlu olan bu vekiller, 15. ve 16. yüzyılda *subaşı* ve *voyvoda* olarak biliniyorlardı.[15] On altıncı yüzyıldan sonra ise, sancaklara yollanan vekiller *müsellim* veya *mütesellim* olarak adlandırılmaya başlandı. Beylerbeyiler, kendi eyaletlerindeki her sancağa bir *mütesellim* veya *müsellim* yolluyorlardı. Vekil atama uygulamasının yaygınlaşmasının nedeni, beylerin hem yazları hem de kışları Macar cephesinde geçirmek durumunda kalmaları gibi görünmektedir.[16]

Bir *bey* ya da vali, merkezden bir emirle değil doğrudan söz konusu *bey*in buyruğu (*buyruldu*su) ile atanıyordu. On sekizinci yüzyılda bu tür buyruklarda kullanılan ifadeler genel olarak şu şekildeydi:

> [-eyaletindeki *kadı, kethüda-yeri, yeniçeri serdârı, âyân ve işerilerine:*] inhâ olunur ki - aga maiyetimize gelüb hidemâtımızda tevkif ve istihdâm olunmakdan nâşi kazâ-i mezbûrun umûr ve husûs-i rûyet ve idâresine havâle olunmağla kazâ-i mezbûrun vâki olan umûr ve husûsını ve idâre-i memleket ve rûyet-i umur-i mühimme ve sâir vâki olan husûsâtı yerine bi'l-vekâle senrûyet ve himâyet ve sıyânet-i ahâli ve fukarâ-i raiyyete kemâl-i dikkat ve vâdi-i rızacuyâne hareket ve fukarâ-i ibâdullaha zulm ü taaddîden ve hidemât-i mühimme rûyetinden kusur ve rehâvet ve tekâsül vuku'a getirmekten mücânebet ve tahsîl-i rızâya cehd ü gayret eylemen içün vekâleten memûriyyetini hâvi-den işbu buyruldı ısdâr ve - ile irsâl olundı gerekdir ki ber-mûceb-i buyruldı amel ü hareket eyliyesiz.[17]

Farklı türdeki dirlik –*hâs, zeâmet* ve *timar*– sahipleri tarafından *voyvoda*larına buna benzer mektuplar gönderilmiştir. *Voyvoda*lara, vergileri toplamaları ve giderleri düştükten sonra kalan miktarı getirmeleri konusunda talimatların yer aldığı bu mektuplar, devlet görevlileri ile vekilleri arasındaki ilişkinin özel karakterini ortaya koymaktadır.

On yedinci yüzyıldan itibaren *arpalık* uygulamasının yaygınlaşması, bunun sonucunda sancakların mütesellimler tarafından idaresi ve mütesellimlerin yerel *âyân*lar arasından atanması, *âyân*ların taşra idaresinde ön plana çıkmaları sonucunu doğuran en etkin faktörler olarak görünmektedir. Vali ve *beyler*, vekillerini ya yerel *âyânlar* arasından atamayı tercih ediyorlar ya da onların arasından seçmek zorunda bırakılıyorlardı. Bu *âyân-mütesellim*ler zamanla vekilleri oldukları sancakbeylerinden daha güçlü hale geldiler. *Beyler* sık sık değişirken mütesellimler yerlerinde kaldılar ve oralardaki devlet *mukata'a*larının iltizâmlarını alarak konumlarını kuvvetlendirdiler. *Âyân-mütesellim*ler yerel giderler ile bunların tahsis kayıtlarının (*tevzi' defterlerinin*) hazırlanmasında ve hazine için vergi toplanmasında önemli bir rol oynuyorlardı.[18] Ayrıca, başka *âyân* ve kadıları kendi amaçları doğrultusunda kullanabilecek kadar güçlüydüler. Varlıkları, maiyetlerinde önemli miktarda *sekban-levend* kuvveti bulundurmalarına olanak veriyordu. Bu kuvvetleri eşkıyaları bastırmak için kullanıyorlar; böylece yaşadıkları bölgenin halkının desteğini ve güvenini kazanıyorlardı. Âyân-mütesellimler *iltizâm*larının bir kısmını daha küçük *âyân*lara kiralayarak onları kendilerine tâbi kılıyorlardı. Bu *âyân-vekiller*, özellikle savaş zamanlarında devlete gelir, asker, iâşe ve hayvan temin ederek kendilerini devlet için giderek daha vazgeçilmez hale getirdiler. Fakat çoğunlukla, devletin kendilerine verdiği yetkiyi eyaletlerdeki nüfuzlarını pekiştirmek için kullanıp suiistimal ettiler.

Mütesellimlik, taşrada güç ve varlık kazanmanın temel aracı haline geldiğinden, *âyân*lar arasında bu vazife için 17. yüzyılın son dönemleri ile 18. yüzyıl içinde şiddetli bir rekabet dönemi yaşandı. Önde gelen aileler, bölgelerinde otoritenin tek temsilcisi olarak hâkimiyet kurmak için mücadeleye giriştiler. Bu maksatla, yalnızca entrika, rüşvet veya güç kullanımına başvurmadılar, bütün bunların yanında kendi yandaşlarından gruplar oluşturdular ve hatta eşkıya, *derebeyi* (zorba) ve

aşiret reisleriyle ittifak arayışlarına girdiler. Yaşanan bu mücadelenin sebep olduğu yaygın bir uygulama, mütesellimlik vazifesinin zorbalık veya boyun eğdirme yoluyla –Osmanlı'daki ifadesiyle *mütegallibe* olarak– gaspıydı. Eyaletlerdeki iç çekişmeler üzerine son dönemlerde yapılan araştırmalar, bu durum hakkında ayrıntılı bilgiler sunmakta ve bu olgunun imparatorluğun her bölgesinde belli ortak nitelikler sergilediğini göstermektedir.[19]

Bununla birlikte mütesellimler, sürekli olarak *muhassıl* veya valilerin resmî vekilliklerini yapmışlar ve böylece devlet otoritesini temsil etmişlerdir. Aslında yalnızca yerel ölçekli *âyân*lar iken, bu resmî unvanlarından faydalanarak yetki ve nüfuzlarını genişletmişlerdir. Bunun sonucunda *âyân-mütesellim*lerin çıkarları, bölgedeki diğer *âyân*ların çıkarları ile çakışmıştır. *Âyân*ların mütesellimlere karşı koyduğu durumları ise genellikle yoğun bir siyasî mücadele süreci izlemiştir.

Âyân ve *mütegalliblerin* iktidar dönemi, asıl olarak 18. yüzyılda kimin mütesellim olacağı kararı noktasında valiler ve merkezî yönetimin yerini aldıklarında başlamıştır. Yerel *âyân*ların mütesellimlik üzerindeki kontrolü, imparatorluğun birçok bölgesinde bu görevin belli ailelerin elinde verâset yoluyla geçmesi biçiminde yansımıştır. Bu gelişme, *âyân*lar döneminin boyutlarını gösteren temel niteliklerden biridir. *Âyân*ların yükselişi sürecindeki bir diğer önemli aşama (hatırlanacağı üzere) önceden yalnızca sultanın kullarından olan valilerin icra ettiği yetkiyi artık hem fiilen (*de facto*) hem de hukukî olarak (*de jure*) *âyân*ların üstlenmesidir. *Âyân*, mütesellimleri yoluyla fiilî (*de facto*) ve dolaylı bir yetkiye sahip oluyorlardı. İktidarı ancak sultan tarafından vali olarak atandığında hukukî (*de jure*) ve doğrudan idi ve durum çoğunlukla bu biçimde gerçekleşiyordu. Vali olduklarında *âyân*ların âyânlığı sona ererdi. Zira âyânlık (*âyânluk*) hiçbir dönemde resmî bir makam olarak mevcut olmamıştır. Dahası, bir vali veya kadı yazısıyla ya da 1765 *nişân-i hümâyûnu*ndan sonra merkezî yönetimin onayıyla *âyân* unvanı alanlar, kamu otoritesinin tamamını değil yalnızca yerel ahali temsilcisi sayılmışlardır.[20]

Mütesellimler, görevlerini genellikle sancak merkezindeki mahkemede *kadı* başkanlığında toplanan âyân meclisi ile işbirliği içinde yürütmek zorundaydılar. Bu meclis, o bölgenin ileri gelenlerinden olu-

şuyordu. Üyeleri askerî sınıf mensupları, güvenlikten sorumlu ağalar, yerel ulemâ, belli başlı zenginler ile lonca başkanları ve tüccârlar gibi bölgenin diğer ileri gelenleriydi. Âyân meclisleri, 18. yüzyıl boyunca güvenlik meselelerinde, vergilerin taksimi ile yerel giderlerin tespitinde giderek artan bir rol oynamışlardır. Mütesellimin kendisi de bu meclisten çıkardı. Meclis, mütesellimin aleyhinde harekete geçer ve hakkında şikâyet dilekçesi verirse veya mütesellime yönelik bir soruşturma başlatılması için İstanbul'a temsilci yollarsa, bu sürecin sonunda mütesellim azledilebilir veya cezalandırılabilirdi. İmparatorluğun bazı uzak şehirlerinde yerel âyânlar öylesine güçlüydü ki "bazen valinin olmadığı durumlar için kendi mütesellimlerini seçmeleri buyrulurdu."[21] Yerel âyân meclisleri, hem bir adayı destekleyerek veya ona karşı çıkarak kimin mütesellim olacağını belirleyebiliyor; hem de *subaşı, muhzırbaşı, dizdâr, muhtesib* ve *yeniçeri serdârı* gibi şehirdeki diğer kamu görevlilerinin atamalarında etkin rol oynuyordu.

On sekizinci yüzyılda Anadolu'da iktidarda olan belli başlı âyân ailelerinin tamamı –Manisa ve çevresinde Karaosmanoğulları; Bozok'ta Çapanoğulları; Kayseri'de Kalaycıoğulları, Emirağazâdeler ve Zennecizâdeler; Ankara'da Müderriszâdeler ve Nakkâşzâdeler; Konya'da Gaffârzâdeler ve Mühürdârzâdeler; Bilecik'te Kalyoncu Ali ailesi– güç ve nüfuzlarını mütesellimlik makamı aracılığıyla oluşturmuşlardır.[22] Bu makamı ellerinde tutabilmek için rakiplerine karşı sürekli bir mücadele içine girmişler ve genellikle de verâseten geçecek şekilde kendi aileleri içinde tutmayı başarmışlardır. *Âyân-mütesellim*lerin temel amaçları, devletin iltizâma verdiği mukata'a veya diğer gelir kaynaklarını kalıcı olarak kendi ellerinde tutmak ve kendi mıntıkalarında yer alan bu kaynaklar üzerindeki kontrol ve kullanım haklarını sağlamlaştırmaktı. Bu maksatlarının gerçekleşmesi, mukata'aların *mâlikâne*ye çevrilmesiyle, yani *iltizâm*a verilen gelir kaynaklarının ömür boyu kiraya verilmesiyle kolaylaştırıldı.[23] Taşrada *âyân*lar arasındaki siyasî mücadelenin temelindeki mesele aslında hep devlet adına mukata'a gelirleri ile *cizye* ve *avâriz* gibi diğer vergileri toplama meselesiydi.

Bunlara ek olarak, özellikle savaş dönemlerinde, devlet adına yapılan ticarî işlemler ile paralı *sekbân* ve *mirî levend* birliklerinin oluşturulması, *âyân-mütesellim*lerin ana gelir kaynaklarını oluşturuyordu.

Diğer taraftan, devlet kriz dönemlerinde bu hizmetlerin masraflarının *âyân*larca karşılanmasını talep ettiğinde ise çıkarları zarar görüyordu. Böyle durumlarda *âyân*lar, bu masrafları *tevzi'* kayıtlarına dahil ederek reâyânın üstüne yıkmaya çalışıyor; böylece hem reâyâ ile, hem de devletle ihtilafa düşüyorlardı. Neticesinde genellikle mütesellim makamını rakiplerine kaptırıyorlardı. Ancak, eyaletlerdeki şartlar ve belli yerel çıkarlar devletin çıkarları ile örtüşmekteydi. Bu da çoğu *âyân*ın bu makamı tekrar elde etmesi için önemli bir fırsat sağlıyordu. On sekizinci yüzyılda taşradaki *âyân*lar arasında çatışma olarak gözlemlenen aslında mukata'alar üzerinde kontrolü sağlamak maksatlı bir mütesellimlik mücadelesiydi. Mütesellimin bazılarının paşa ve vezir unvanlarıyla vali olarak atanmaları, bu esas durumu değiştirmedi. Yine de, mütesellimlerin konumlarındaki bu tür terfiler, kendilerine daha önce vekâleten verilen yetkileri asaleten uygulama imkânı veriyordu. Belki de bu değişim bu süreçte yaşanan gelişmelerin yeni bir aşaması olarak değerlendirilmelidir.[24]

Bir mütesellimin atanması yasal nitelik olarak, yardımcılarını (*naib*leri) atama ve görevden almada tam yetkiye sahip olan kadıların naibleri ataması ile aynıydı. Mütesellim veya voyvodalara sunulan atama belgeleri, reâyâya karşı hiçbir adâletsizlik yapılmamasını, yani verilen yetkinin suiistimal edilmemesini özellikle vurgulardı. Görevi kötüye kullanma, özellikle mütesellim veya voyvodanın iltizâm sözleşmelerine dahil olduğu durumlarda çok yaygın olduğu için, sultan zaman zaman atamaları durdurmak zorunda kalıyordu. On sekizinci yüzyılda merkezî yönetimin mütesellimler üzerindeki doğrudan kontrolü artmışa benzemektedir. *Mütesellim*, sancakbeyinin arzuhali üzerine bir fermanla atanmaktaydı. Atamaların her yıl yenilenmesi gerekiyordu. Aslen onaylayıcı bir niteliği olan bu ferman yalnızca valinin *buyruldu*sunu içermiyor; aynı zamanda bölgedeki sosyal grupların onayını da gerektiriyordu. Onay, atamanın yenilenmesi söz konusu olduğunda özellikle gerekliydi. Bu durumda, yerel *âyânlar*ın, sözü edilen mütesellimin saygınlığına şahitlik etmeleri şarttı. Bölge halkından, daha doğrusu yerel *âyân*dan şikâyet gelmesi durumunda mütesellimler genellikle görevden alınıyorlardı. Sonuç olarak mütesellim, *âyân*larla iyi ilişkiler içinde olmak ve onların çıkarlarına uygun hareket etmek zorundaydı.

Mütesellimlere, kendilerine verilen yetkinin bir kanıtı olarak valilik makamından bir mühür veriliyordu. Mütesellimin temel görevi, vekâlet ettiği valiye ait gelirlerin toplanmasıydı. Mütesellim ayrıca sancak güvenliğinin sağlanmasından da sorumluydu. Bu nedenle kendisine bölgedeki yeniçeri kumandanları komutasındaki bir kısım *kapıkulu* ve *nefîr-i âm* birlikleri maiyet olarak veriliyordu. Bu kuvvetleri, eşkıya takibinde kullanıyor ve bu tür durumlarda beylerbeyi veya vezir komutası altında hareket ediyordu.[25] On yedinci yüzyılın başından itibaren bir mütesellimin maiyetinde maaş ve iaşelerini kendisinin karşıladığı sekban-sarıca veya levend birliklerinin de bulunduğu bilinmektedir.[26] Bunun bir sonucu olarak, mütesellimler hakkında kanunsuz vergi (*tekâlîf-i şâkka*) ve yükümlülük talep ettikleri konusunda yapılan şikâyetler kaçınılmazdı.[27] Genel anlamda mütesellimler sancakbeylerinin temel sorumluluklarını yerine getirmekteydiler. On yedinci yüzyılda valiler mütesellimleri kendi maiyetlerindeki *kethüda* veya *ağa* gibi en güvenilir kapı halkından seçmekteyken, 18. yüzyılda mütesellimler –hatırlanacağı gibi– genellikle yerel *âyân* zümresinden seçiliyordu. Tecrübe, devlet gelirleri, *avâriz* veya *imdâdiye* vergileri ile valilere ödenen vergileri toplamanın en sağlam ve en kolay yolunun yerel âyânı mütesellim olarak istihdam etmek olduğunu göstermişti. *İltizâm* sisteminin tam olarak oturmasıyla birlikte *âyân*ların aracılık hizmetlerinden vazgeçmek imkânsız hale gelmiştir.

Ayrıca, *âyânların* ellerinde dışarıdan birinin mütesellim olmasını engelleyecek çeşitli baskı unsurları mevcuttu.

Voyvodalar çoğu yönüyle, 18. yüzyılda taşrada ön plana çıkan *âyân*ların klasik bir örneğini temsil etmektedir. Bu nedenle voyvodaları ve kökenlerini detaylı bir biçimde tartışmak gereklidir. Bir sancak, kadıların yargı yetkisi dahilinde olan kazalara ayrılırdı. Bir kazânın idari merkezi ise genellikle bir şehir veya kasabaydı. Voyvodalar, kasabalarda mütesellimlerin yerine getirilen kişilerdi. Mütesellimlerin yaptığı, sancaktaki mukata'alar iltizâmla alındıktan sonra ya bu mukata'alardaki gelirlerin toplanması için *il kethüdâ*sı veya *vilâyet kethüdâ*sı adı verilen kendi adamlarını istihdam etmek ya da voyvodalara iltizâma vermekti.

Voyvodalık kurumu, 15. yüzyıldan beri bilinmekteydi ve 16. yüzyıl sürecinde taşra yönetiminde zaten önemli bir figür halini almıştı.[28] On altıncı yüzyıl sonunda paşalarla beylerin hâslarını iltizâm yoluyla voyvodalara vermeleri yaygın bir uygulamaydı. Artan voyvoda istihdamı, voyvodaların idaresi altında bulunan şu birimlerden anlaşılmaktadır: Hazineye ait veya saray kadınlarına verilen hâslar, saray veya devlet görevlilerine tahsis edilen zeâmet ve timarlar ile evkafa ait köyler. Vergi toplamanın yanı sıra o bölgenin güvenliğinden de sorumlu olduklarından voyvodaların *sekbân* birlikleri vardı.[29] Voyvodaların eyalet yetkililerinin denetimi dışında olduklarını da belirtmek gerekir.

On yedinci ve 18. yüzyılda her kazanın bir voyvodasının olması gayet yaygındı. *Hâtt-i hümâyûn*larda taşra yöneticileri şu sıralamayla yer alıyorlardı: *vüzerâ* ve *mîrmirân, ümerâ, mütesellim* ve *voyvodalar*. Voyvodalığın asıl dönüşümü, voyvodaların *mütesellim*ler gibi temsil ettikleri kişilerin maiyetinden değil yerel *âyân* arasından seçilmeye başlamasıyla gerçekleşti. Yerel âyânların veya *mütegallibeler*in (âyânlık iddiasında olanların) voyvoda ve mütesellim olarak istihdamı sonucunda bazı âyânların eyaletlerde ayrıcalıklı bir konuma kavuştukları açıktır. Devlet otoritesini temsil edenlerin vekilleri olarak bu *âyân*lar, bu yolla şahsi varlıklarını artırmak ve bölgelerinde ailelerinin etki ve denetimlerini tesis etmek amacıyla ustalıkla kullandıkları yarı-resmî bir statü edindiler. Bundan başka, 17. ve 18. yüzyılın yeni şartları altında voyvodaların devletin reâyâyla olan işlerindeki aracılığı, devlet için giderek daha vazgeçilmez bir hale gelmeye başlıyordu. Bu bakımdan mütesellim ve voyvodalık memuriyetleri, *âyânlar*ın yükselişinde belirleyici bir rol oynamıştır. *Âyân* ve *voyvoda* terimleri bu dönemde birbirinin yerine kullanılmaya başlanmıştı. Mütesellimlerin birçoğu voyvoda olarak hizmet ettikten sonra mütesellim olmuşlardır. Mütesellimlikleri sona erdiğinde de aynı bölgedeki voyvodalıklarına geri dönmüşlerdir.[30] Ayrıca, voyvodalar da mütesellimler gibi çoğunlukla tevzi' kayıtlarında giderlerini olduğundan fazla gösterir ve vergi tahsilatında kendi adamlarını kullanırlardı.[31]

Mütesellim ve voyvodaların Osmanlı toplumunun hangi katmanından geldikleri, diğer bir ifadeyle şehir, kasaba ve köylerdeki *âyân* ve eşrâfın sosyal kökenlerinin neler olduğu önemli bir tarih sorunsalı-

dır.[32] Voyvoda ve mütesellimlerin *âyân* sınıfından olduğunu biliyoruz. Bundan başka, âyânlar Osmanlı taşra yönetiminde her zaman önemli bir rol oynamışlardı. Ancak, 18. yüzyılın özel koşulları *âyân*ları daha önce eşi görülmemiş bir öneme kavuşturmuştur.

Osmanlı şehirlerindeki sosyal yapı, esas olarak Yakındoğu İslâm şehirlerinin geleneklerine uymuş; Osmanlı şehir kurumları farklı adlarla bu geleneksel yapıyı izlemiştir.[33] Bir Yakındoğu şehrinin nüfusu, kırsal nüfusun aksine hiyerarşik olarak yukarıdan aşağıya doğru şu gruplara ayrılmıştı: (1) Askerî-idarî sınıf veya devlet otoritesinin temsilcileri; (2) Dinî otorite olarak *ulemâ* ile *tarîkât* şeyhleri; (3) Bölgelerarası veya uluslararası ticaret ve sermaye ile uğraşan burjuvazi; (4) Yerel ticaret ve zanaatlarla uğraşan esnaf ve sanatkârlar.

Olası ekonomik ve siyasî istikrarsızlık, tüccâr ve esnafın karşılıklı işbirliği örgütleri kurmalarına neden olmuştur. Her bir tüccâr ve esnaf topluluğu kendini temsil etmek üzere bir üye seçerdi (*kethüdâ* veya *kâhya*). Merkezî yönetim, idarî süreçleri hızlandırdığı için bu tür örgütlenmeleri teşvik ederdi. Girilen yeni dönemde ise, merkezî otoritenin zayıflamasından dolayı çeşitli taşra unsurları arasındaki bu tür örgütlenmeler ivme kazandı. Kamu hizmetleriyle ilgili fermanlar giderek daha çok örgüt temsilcilerine hitaben yazılmaya başlandı. On yedinci ve 18. yüzyıllarda yerel meseleler söz konusu olduğunda, fermanlarda hitap edilen kişiler genellikle şu sıralamayla yer alıyorlardı: *kadı, kethüda yeri, yeniçeri serdârı, âyân-i vilâyet* ve *iş-eri*ler.[34]

Şehirlerdeki *âyân* ve *eşrâf* sınıfının kendine özgü nitelikleri hakkında daha fazla bilgiyi, kadı sicilleri ile ziyaret ettiği şehirlerin âyân ve eşrâfından çoğunlukla ismen bahseden Evliya Çelebi'den edinmek mümkündür. Ahaliyi doğrudan ilgilendiren meselelerde kadılar genellikle şehirdeki "ayân u eşrâf, eimme ve hutebâyı" da mahkemeye çağırırlardı. Belli vergilerin taksimi ise yalnızca "cümle ayân u eşrâf"ın kararı ile gerçekleşiyordu. Bunlardan başka, belli bir bölgedeki dilekçe (*mahzar*) ve benzeri belgelerde âyânların isim ve unvanlarını görmekteyiz.[35] Bu belgelerdeki âyân ve eşrâfı şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

(1) *Mollâ, kadı, nakîb, müfti* ve *müderris*lerin içinde yer aldığı *ulemâ*. (2) *Ağa* unvanı taşıyan, *kethüdâ-yeri, yeniçeri serdârı, çavuş,*

kapıcıbaşı ve *müteferrika* gibi *kapıkulları.* Ayrıca, kent merkezlerinde belli idarî görevleri yerine getiren eski *kapıkulları* da mevcuttu. Bunlar arasında *muhzırbaşı, muhtesib, pasbanbaşı, asesbaşı, dizdâr*, valilerin emekli kethüdaları veya şehirlere yerleşip zenginleşen paşalar, beyler, timar sahipleri, yeniçeriler, kapıkulu sipâhileri ve kâtipler vardı. (3) Kıymetli mal ticareti yapanlar: *Bezzaz* (tekstil tüccârı), *attâr* (eczacı), *çuhacı, kemhacı* (ipekli kumaş tüccârı), *kuyumcu* ve *sarraf*lar veya kervan ticareti, malî işlemler ve iâşe tedariki gibi işlerle uğraşan varlıklı kimseler ve *mültezimler.* (4) *Kethüdâ, kasabbaşı, bakkalbaşı, pazarbaşı* gibi önde gelen esnaflar ile *şehir kethüdâsı.*

Ulemâ kökenli *seyyid*ler, Osmanlı şehir yaşamında en ön saflarda yer alıyorlardı. Önemli meselelerde daima arabulucu rolü üstlenirlerdi. Meşhur bir Osmanlı kroniğine göre ulemâ sosyal sınıfların en şereflisiydi ve tüm Osmanlı şehirlerinde sosyal ve ekonomik hayatın en yüksek noktasında bulunmaktaydı.[36] Şehirli âyânlardan olan *ulemâ*, sayıları az olmasına karşın en zengin kent burjuvazisi arasında yer alıyordu.[37] On sekizinci yüzyılda tipik âyânların bir bölümü ulemâ arasından çıkmış olmasına karşın, âyânlık makamını dolduranların çoğu aslında bunu babalarının büyük nüfuz ve varlıkları sayesinde başaran ikinci nesil ulemâ aileleriydi. Anadolu şehirlerinde *kadızâde, müftizâde, müderriszâde* ve *hatibzâde* gibi adlar taşıyan sayısız âyân vardı. Bu tür unvanların yaygınlığı, sosyal ve maddî avantajları nedeniyle ulemâ sınıfına ait olmanın önemini açıkça vurgulamaktadır.

Bu bağlamda, ayrı birer idarî ve sosyal birim olan mahallelerden sorumlu olan *imâmların* şehir toplumunda oynadıkları önemli rolü de göz ardı etmemek gerekir.[38] Kadı sicillerinden, şehir meseleleriyle ilgili olarak kadı mahkemesinde toplanan meclise genellikle imâmların mahallelerini temsilen katıldıklarını öğreniyoruz. Kamuoyunun yalnızca ifade edilmesinde değil aynı zamanda oluşturulma ve yönlendirilmesinde de önemli bir rol oynayan *hatib* ve *vâiz*ler, çoğunlukla mahalle imâmlarıyla birlikte şehir âyânları arasında sayılıyorlardı. Genellikle uyımacı (*conformist*) ve âyânlarca kurulmuş olan mevcut düzenin (statükonun) devamından yana bir tavır sergilerlerdi. Âyânların zorbalık ve istismarıyla karşılaştıklarında ise onları ilk eleştirenler bunu camilerdeki vaazları yoluyla yapan *hatib* ve *vâiz*ler olurdu.

Din kurumunun bir üyesi olmaktan başka, Osmanlı şehir toplumunda sosyal ayrıcalığın bir diğer yolu *kapıkulu* sınıfına mensup olmaktı. Kapıkulu sınıfı, sultanın kapısında yetiştirilip eğitilmiş; sonrasında onun otoritesini temsil etmek üzere sultanın kulları olarak taşraya gönderilmiş memur ve askerlerden oluşuyordu. Kapıkulları toplumda özel unvanları (*paşa, bey, ağa, yeniçeri, çavuş* vb.) ve özel kıyafetleri ile tanınırlardı. Bu unvan ve kıyafetleri başkalarının kullanması yasaktı. Yeni dönemde meydana gelen en önemli değişikliklerden biri, bu sınıfın kapılarının sultanın sarayında yetişen kulları dışındaki insanlara da açılmasıydı. Diğer bir ifadeyle, reâyâ kökenliler, Türk köylüler ve şehir halkı gerçekten de *yeniçeri, sipâhi, ağa* ve hatta sonraları *bey* ve *paşa* unvanlarına sahip olabildiler.

Bu gelişmeye birçok etken yol açmıştı. İki temel etkenden biri rüşvet kullanımı diğeri yüksek rütbeli devlet görevlilerinin maiyetine girmekti. Fakat son tahlilde temel neden devletin kapıkullarına karşı uyguladığı yeni politikada yatmaktadır. O da merkezî yönetim hizmetlerinde yerel unsurların kullanılmasıdır. Ancak bu yeni politika, haliyle direnç görmeksizin ve belli sonuçlar doğurmadan gerçekleşmemiştir. Eski kapıkulları ile eski düzene bağlı birçok bürokrat yeni politikaya karşı çıkmışlardır. Bundan dolayı memuriyetlerin verâseten geçmesi yönündeki eğilim arttı ve zaman zaman reâyâ kökenlilerin kapıkulu statülerini kaldırmayı amaçlayan bazı düzenlemeler yapıldı. Böylece 17. yüzyılda kapıkulları ile *türedi* olarak adlandırılan bu grup arasındaki mücadele en önemli iç politika meselelerinden biri olarak ortaya çıktı.[39]

On yedinci yüzyıl ile 18. yüzyılın ilk yarısında, *reâyâ* kökenliler nadiren *bey* ve *paşa* unvanı alırlardı. Daha önce belirtildiği gibi, bu dönemde yerel unsurlar *paşa, bey* veya *kapıkulu* kökenli saray memurlarının vekilleri olarak yönetime dahil olmuşlar ve bunlara *voyvoda, subaşı* ve *mütesellim* unvanları verilmişti. Bu unsurları ayrıca valilerin maiyetlerinde *bölükbaşı, serden-geçti* (özel bir yeniçeri grubu) *ağası* gibi askerî vazifeleri yerine getirirken görmekteyiz. On yedinci yüzyılda edindikleri en yüksek unvan *ağa* idi. On sekizinci yüzyılda ise mütesellim olarak görev yapan âyâna, *kapıcıbaşı* ve sonrasında *mirmirân* (beylerbeyi) gibi yüksek unvanlar verilmiş ve âyânlar askerî sınıfın üst kademelerine yerleşmişlerdir.

On sekizinci yüzyıldaki en önemli gelişme (17. yüzyıldaki istisnaları dışında) reâyâ kökenli bu ağalara *bey* ve *paşa* makamlarının aslî olarak tevcih edilmesi yani sultanın otoritesiyle doğrudan yetkilendirilmeleriydi.[40] Bunun sonucunda, eyaletlerde âyân kökenli paşalar ve aileleri ön plana çıkarken sultanın mutlak otorisine dayalı merkezî Osmanlı düzeni bozuluyordu.[41] Ancak 18. yüzyılın kendi şartlarında bu âyân kökenli bürokratları, yönetim karşısında yerel nüfusu temsil eden âyânlarla karıştırmamak gerekir. Eyaletlerde âyânların yükselişi, bazı âyânların memuriyete girişine zemin hazırlamıştır. Buna karşın, âyân aileleri *bey* ve *paşa* mevkilerini edindikten sonra âyân olarak nitelendirilemezlerdi. *Bey ve paşa* olanlar literatürde yalnızca kökenlerinden dolayı âyân olarak nitelendirildikleri için onları diğer âyânlarla aynı bağlam içinde değerlendiremeyiz. Daha alt düzey memuriyetlerde âyânlarla âyân kökenli memurlar arasındaki ayrım daha az nettir ve kaynaklarda birbirine karıştırılması daha yaygın ve olağandır. On altıncı yüzyılın sonundan itibaren memuriyet alan âyânlar arasında yeniçeriler önemli bir yer oluşturuyordu. Kent merkezlerinde o ya da bu şekilde yeniçeri unvanı alanların sayısı zamanla giderek arttı. On sekizinci yüzyılda yeniçerilerin sayısı büyük şehirlerde binlere ulaşırken bazı şehirlerde özel statüye sahip bu türden yeniçeriler nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu.[42] Doğal olarak, yeniçeri serdârlar ile şehirlerde yerleşik olup nüfuz ve varlık edinmiş olan yeniçeriler âyân unvanıyla şehir yönetiminde etkin bir rol oynadılar.

Askerî ve dinî unvanların âyân sınıfına dahil olmadaki önemi ne olursa olsun, öyle görünmektedir ki temel ölçüt servet sahibi olmaktı. Zenginlik, özellikle nakit bakımından zenginlik, birini yalnızca güvenilirlik ve vergi tahsilatı açısından ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmiyor aynı zamanda o kişiyi devletin ve yerel halkın gözünde ayrı bir noktaya koyuyordu. Dahası, zengin birinin kendi sosyal konumunu güçlendirecek unvanlar satın alması hiç de zor değildi. On yedinci ve 18. yüzyıl Osmanlı metinleri şehir bağlamında âyândan bahsediyorsa bu genellikle zengin insanlar anlamına geliyordu.[43] Dinî ve askerî kökenli âyân ve eşrâf (*ağalar, zâimler, timar* sahipleri, *seyyidler* ve *ulemâ*) da servetlerini çeşitli yollarla edinmiş zengin kimselerdi.[44] Bu nedenle, Osmanlı şehrinde dinî ve askerî üst sınıf ile tüccâr ve sermaye sahibi

kişilerin oluşturduğu sınıf, genel itibariyle aynı kişilerden oluşmaktaydı.[45] *İltizâm-mukata'a* işleri, *salma* veya *salgun* vergisi tahsilatı; devlet için asker, iâşe ve canlı hayvan temini, kârlı kredi işlemleri ve tefecilik ile çiftlik kurmak âyânların önceden beri servetlerini edindikleri yollardı.[46] Haliyle zaman zaman bu faaliyetlerden bazıları diğerlerine göre ön plana çıkıyordu. Fakat yine de, mevki ve çeşitli imtiyazlarının bir sonucu olarak dinî-askerî sınıf mensupları bu etkinliklerin tamamında zenginleşme adına en büyük fırsatlara sahip kişilerdi.

Bu yeni gelişmeler, Osmanlı kadılarını, özellikle de kent merkezlerindeki kadıları zor bir duruma sokmuştu. Kadı'nın temel görevi, diğer bütün otoritelerin üzerinde olan Şerîatın (İslâm hukukunun) uygulanmasını sağlamaktı. Bu görevi yerine getirmek içinse kararlarını ulemânın görüşlerine dayandırmak durumundaydı. Ancak ulemâ, sosyal konumu sayesinde şehir politikası ve toplumunda ön planda yer alıyor ve kadı üstünde ciddi bir baskı uyguluyordu. Kadı'nın konumu, merkezî yönetimle yerel halk arasında resmî bağlantıyı kuran kişi olmasından dolayı daha da karmaşık bir hal alıyordu. Kadı, sultanın emirlerinin uygulanmasını sağlamak ve halkın yerel yöneticiler ile askerî görevlilerin suiistimalleriyle ilgili şikâyetlerine göre harekete geçmek durumundaydı. Bu yükümlülükler çoğunlukla kadı'nın başkanlığını yürüttüğü ve içinde bölgeyi tahakkümleri altında bulunduran devlet görevlisi ve din adamı âyânlarının yer aldığı eyalet meclisi aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Meclis, vergi ve mükellefiyetlerle ilgili buyrukların yerine getirilmesinde karar makamıydı. Güvenlik ile pazar fiyatlarını belirleme ve hayır kurumlarının teftişi gibi bazı belediye hizmetlerine ilişkin konularda bağımsız hareket ederdi.

Kadı mahkemesinin yerel yönetimin resmî merkezi olması ve kadı'nın eyalet meclisinin başkanlığını yürütmesi sebebiyle imparatorluk çapında âdem-i merkeziyetçilik süreci hızlandıkça kadı'nın önemi de buna paralel olarak arttı. Fakat 18. yüzyılda bu durum tersi yönde bir değişikliğe uğradı. Önceleri tamamen kadı'nın yetki alanında olan belli vazifeleri giderek âyânlar yüklenmeye başladı. Bu da kadıyı yerel âyânlara bağımlı hale getirdi.

On altıncı yüzyılda devletin yetki suiistimallerine yönelik eski politikası, kamu görevlilerinin yetkilerini kısıtlamaktı ve bu politika su-

iistimallere karışan kadılar için de uygulanıyordu.[47] Böylece politik hesaplar sonucu kadıların görev süreleri de valilerinki gibi azaltılıyordu.[48] Sonuç olarak mevkilerindeki durumları belirsiz olan ve güçleri azaltılan kadılar, genellikle âyânlar karşısında aciz bırakılıyorlardı.[49] Fakat kadı'nın imzası olmadan hiçbir *tevzi* (vergi paylaşımı) kaydı yürürlüğe giremiyordu. Bu nedenle âyânlar, bu kayıtlara kendileri için ekledikleri çeşitli hizmet harçlarıyla birlikte kadılar için de harçlar eklemeye mecbur kalıyorlardı.[50] Âyânlar ile kadılar arasındaki bu çıkar ve işbirliği ortaklığı gayet doğaldı. Neticesinde halkın vergi kayıtlarına yapılan aşırı ilaveleri protesto ederek ayaklandığı ve kadı mahkemesine saldırdığı durumlar olmuştu.[51] Diğer taraftan ise 18. yüzyılda vergi *tevzi*' kayıtlarını kadıları dikkate almadan istedikleri gibi düzenleyen *mütegallibe* (*usurper*) âyânlar da vardı. Âyânlar ile kadılar arasındaki anlaşmazlıklarda ise devlet genellikle âyânlardan yana olma eğilimindeydi.

Kadıların askerî sınıf mensuplarıyla olan ilişkisine gelince, merkezî yönetim adına bağımsız bir denetleme vazifesi olan kadılar bununla bağlantılı olarak bazen askerî sınıfla uyuşmazlığa düşüyorlardı. On sekizinci yüzyıl boyunca kadıların bu tür meselelerdeki katı tutumları, âyânlara olan ve giderek artan bağımlılıklarından kuvvet aldıkları izlenimini vermektedir.[52]

Kasaba ve şehirlerde resmî görevlerini yerine getiren kadılardan başka, şehir merkezlerinde oturan ve ulemâyla birlikte yerel âyân ve eşrâf arasında yer alan emekli veya görevden alınmış kadılar ve onların soyundan gelenlerin de mevcut olduğunu eklemek gerekir. On sekizinci yüzyılda kadı ve kadı soyundan olup da âyân olduğunu iddia eden veya gerçekten âyândan olanların sayısı hiç de az değildi.[53]

Şehir âyânları ve kadıdan oluşan daimî bir meclisin oluşturulması, yalnızca yerel yönetimin güçlenmesinde değil aynı zamanda âdem-i merkezîleşme sürecinin hızlanmasında da önemli bir etkendi. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında belli başlı Rumeli şehirlerindeki yabancı gözlemciler, âyân meclisini, yönetimi doğrudan kontrolünde bulunduran ve böylece valileri tamamen etkisizleştiren bir çeşit oligarşi olarak tanımlarlar.[54] Ayrıca sürekli oturumlar düzenleyen bu meclisin yerel kadı, yeniçeri serdârı, dizdâr ve altı âyândan oluştuğu belirtilir.[55]

Meclis genellikle kadı başkanlığında toplanırdı. Ancak valilerin oturumlara katılabildiği eyalet merkezlerinde bu meclisler valinin dîvânı ile birleştirilirdi.[56] 1840'ta Tanzimat'ın getirdiği reform programının bir parçası olarak her bir eyalet merkezinde bir eyalet meclisinin oluşturulması, yalnızca bu dîvânın bir devamı olarak görülmüştü. Bu meclis *muhassıl*, onun iki sekreteri, yerel *kadı, müftü, subaşı* ve yerel ahali temsilcilerinden oluşmaktaydı. Eğer eyalet Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan karma bir nüfusa sahipse temsilciler dört Müslüman ve iki Hıristiyan temsilci ile birlikte Hıristiyanların o bölgedeki dinî liderinden oluşuyordu. Yalnızca eyaletin ileri gelenlerinin meclise seçilebildiği bir seçim sistemi mevcuttu.[57] Kasabalarda meclis yerel *kadı*, maliye temsilcisi ve iki seçilmiş âyândan oluşuyordu. Tanzimat dönemindeki âdem-i merkeziyetçi yönetimin izleri bu şekilde 18. yüzyıldaki uygulamalara kadar sürülebilmektedir.[58]

Âyânların meclise seçilme süreci lonca ve benzeri kurumlardaki seçim yöntemine benziyor gibi görünmektedir. İslâmî gelenekte olduğu üzere, toplumun önde gelenlerinin uzlaşısı, Tanzimat sonrası Batı'dan seçim sisteminin alınmasına kadarki dönemde temsilci seçiminde uygulanan olağan yöntemdi.[59] Önceleri, alt sınıfta yer alanların ya da varlık veya nüfuz sahibi olmayan insanların seçimlerde aday olması mümkün değildi. Âyânlar toplumun doğal temsilcileri olarak görülüyorlardı. Ancak âyânların arasında bile toplum liderleri veya temsilcileri önceden belli bir ölçüte göre belirlenmekteydi. Bu tür seçimlerde rakip âyânlar karşı karşıya geldiğinde ciddi bir mücadele olur ve genellikle de sonuç iktidar gaspıyla belirlenirdi.[60]

Âyân ve eşrâf, 18. yüzyıl öncesinde de kadı'nın denetiminde birçok kamu ve belediye hizmeti yerine getirirlerdi. Bu hizmetler üç kategoride toplanabilir. İlki, âyânların şehrin bir bütün olarak ekonomik refahını gözetmesiydi. Bu yöndeki etkinlikleri, âyânların yerel nüfusun temsilcileri olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Osmanlı şehrinde, esnaf ve onların bakmakla yükümlü olduğu kesim nüfusun çoğunluğunu oluşturduğundan temel mesele lonca nizâmnâmelerinin teminat altında tutulması ve loncaların faydasına olan ekonomik koşulları muhafaza etmekti. Bununla bağlantılı olarak, istikrarlı bir iâşe ve hammadde arzı ile adil fiyat belirlemesi âyânların temel kaygıları

arasındaydı.[61] Âyânlar, mamul malların kalitesinin ve fiyatlarının tespiti sürecinde sürekli olarak yer alıyorlardı. Bu meselelerle ilgili olarak kaynaklar, âyânların lonca temsilcileriyle birlikte kadı huzurunda bulunduklarından ve sonrasındaki resmi fiyat listelerinin hazırlanması sürecinde yer aldıklarından bahseder.[62] Ayrıca, âyânların şehir için gerekli ihraç ve ithal malların kıtlığını önlemeye çalıştıklarından söz edilir. Bunlardan başka, loncalar gerekçesiz olarak fiyatları artırdığında veya hammadde ve iâşe tedarikindeki artış nedeniyle fiyatları düşürmek gerektiğinde *imâm, hatib* ve şehrin âyânlarından oluşan bir komite kadıya gider ve meseleyi halletmek için gerekli önlemleri başlatırlardı.

İkinci olarak, âyânlar şehirdeki kamu binalarının bakımı ve ilgili kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde de sorumluluk alırlardı. Bu meseleyle ilgili olarak kadı, âyânlarla işbirliği içinde ve onların rızası çerçevesinde hareket ederdi. Örneğin, her ne zaman bir cami veya kervansaray inşa ya da tamir etmek gerekse, kadı binanın yapılacağı yeri belirlemek üzere bir âyânlar komitesi görevlendirir ve o komitenin kararına göre davranırdı.

Üçüncü olarak ise, âyânlar güçlerini merkezî yönetimin kararlarını etkilemek için kullanırlardı. Devlet görevlileri ve kadı da dahil olmak üzere din görevlilerinin, bulundukları şehre atanmaları konusunda fikirlerini belirtir ya da görevde olanlar hakkında şikâyette bulunarak görevden alınmalarına neden olurlardı. Bundan başka şehir ve eyaletteki kamu hayatının her yönüyle ilgili devlete dilekçeler yollarlardı.[63] Şehir âyân ve eşrâfının kamu işlerinde devamlı olarak önemli bir rol oynadıkları açıktır ve 17. yüzyılın akışı içerisinde kamu meselelerindeki kontrolleri giderek artmıştır.

1680 yılından itibaren kaynaklar, her kazâda o kazânın temsilcisi olan ve yine o kazâdaki diğer âyânlar tarafından seçilen bir âyân olduğuna işaret eder. Bu tip âyânları diğer âyânlardan ayırt etmek üzere –hepsi *baş âyân* anlamına gelen– *baş âyân, reis-i âyân ve 'avnü'l-âyân* gibi terimler kullanılırdı.[64] Peki, bir âyân nasıl diğerlerinden farklılaşarak kazayı temsil eder konuma geliyordu? Daha önceki dönemlerde, özellikle sefer sırasında devletin talep ettiği avârizlerden o kazaya düşen payı toplayıp getirmek üzere bir *başbuğ* veya *başbey* seçilirdi.

Bu vergi yükümlülükleri normalde iaşe, canlı hayvan ve askerlik türündendi. Ancak devlet avâriz olarak acil bir toplu para ödenmesini istediğinde zengin bir âyân, sonrasında ahaliden toplamak üzere bölge halkı yerine bu parayı ödeyecek bir kaynakla ortaya çıkardı. Bundan başka, askerî kaynağı ve tecrübesi olan bir âyân, genellikle o bölgedeki eşkıyayı kovmak üzere *başbey* olarak atanırdı. Özetle ifade etmek gerekirse, toplum içerisinde yerel meselelerde önce fiilî anlamda (*de facto*) topluma önderlik eden ve sonrasında da toplumun liderliğini üstlenen kişiler vardı. Bu çerçevede Osmanlı toplumunda meslekî ve sosyo-dinî kurumların temsili düşüncesinin köklü ve oturmuş bir anlayış olduğunu unutmamak gerekir.

Diğer taraftan, seçilmiş veya atanmış bir kethüdânın bir bölge halkı, topluluk veya kişinin temsilcisi olarak görevlendirilmesine Osmanlı tarihi boyunca rastlanmaktadır. Fakat bu durum 16. yüzyıl sonrasında özellikle yaygın hale gelmiştir. *Kethüdâ* kesinlikle başına buyruk hareket eden bir temsilci değildi; aksine kendisini seçen kurumun bir aracıydı. Mesela ahali bir kethüdâyı artık istemiyorsa devlet dahi onu görevde tutamazdı. Bu prensip Osmanlı lonca sisteminde uygulanıyor ve ayrıca yeniçeri birlikleri gibi bazı resmî kurumlarda da görülüyordu.[65] Aşiretler ile şehirlerdeki gayrimüslim cemaatler de devletle ilişkilerinde aracılık edecek ve vergileri toplayacak bir kethüdâ –aşiretlerdekine *aşiret kethüdâsı* denirdi– görevlendirirlerdi.

Bu çalışma açısından daha önemli olan durum, şehirlerdeki belli kamu hizmetlerini yerine getirmek üzere seçilen *şehir kethüdâsı* makamının varlığıdır. Ayrıca şehirler dışındaki küçük veya büyük yerleşim birimlerini temsil eden ve yerel yetkililere vergi toplama ve güvenlik konularında yardımcı olan köy kethüdâları ile vilâyet kethüdâsı da mevcuttu. On yedinci yüzyılda şehir kethüdâsı şehrin zenginlerinden seçilirdi.[66] Âyânlar arasında yer alan bu kethüdâ yalnızca tacirler veya önde gelen esnaf arasından değil aynı zamanda şehirde sâkin olan ve şehir âyânı arasında yer alan askerî sınıf mensupları arasından da seçilebilirdi.[67]

1786'da âyânlık kaldırıldığında, merkezî yönetim baş âyânın görevlerini yerine getirmek üzere şehir *kethüdâsı* seçilmesine karar verdi. Bu karar âyânlık ile şehir kethüdâlığı makamının ilişkili kurumlar

olarak görüldüğünün işaretidir. Çünkü her ikisi de şehir nüfusunu temsil etmekteydi. Yakındoğu şehirlerinde genel olarak kethüdâ vazifesi gören şehir yetkilisinin (*reis* veya *şeyhü'l-meşâyih*) temel işlevi bütün şehir ahalisinin çıkarlarını gözetmek ve bunun yanında loncalardaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmaktı.[68]

Osmanlı şehir kethüdâları hakkında daha net bilgilere sahibiz. Osmanlı şehir kethüdâsı, resmî fiyat belirlemesinde daima adı geçen ilk şahıstı. Vergi, iltizâm ve devlet görevlilerinin atanması gibi konularda her zaman mahkemede hazır bulunur ve şehir adına tanıklık ederdi. Kadı, belli mallara el konulmasına hükmettiğinde bu malları kethüdâya emanet ederdi. Bütün şehrin temsilcisi olarak kethüdâ, şehre ziyarete gelen devlet görevlilerinin ağırlanmasından, barınma ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesinden sorumluydu. Halk şenliklerinde ve dinî bayramlardaki top atışında topu ateşlemek de onun görevleri arasındaydı. Özetle, bugün belediyenin sorumluluğuna giren çoğu hizmet kethüdâ tarafından yerine getirilirdi. Ayrıca şehir kethüdâsının yarı-resmî bir konumunun olduğu da ileri sürülebilir. Tevzi' defterlerine kaydedilen *kethüdâiyye* ya da *kethüdâlık resmi* olarak bilinen harçlar kethüdâlara aitti.[69] Fakat şehir kethüdâları genellikle üst düzey şehir âyânlarının, yani ulemâ ve ağaların bir ferdi değillerdi. Evliyâ Çelebi'ye göre 17. yüzyıl ortasında kethüdâ çok önemli bir şehir görevlisiydi.[70] Evliyâ, Saraybosna'da "*Şehir emîni ve şehir kethüdası dahi cümle esnâfâta ve cümle tüccârâta ve cümle ayân [u] eşrâflara sözleri geçer hâkimlerdir*" gözleminde bulunur. Kethüdâlık görevini ve devletle şehir halkı arasında aracılık yapmak üzere bir âyânın seçilmesi, âyânlık kurumunun oluşmasına öncülük etmiş olabilir. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, 18. yüzyılın yeni askerî, idarî ve malî şartları bir topluluğun temsilcisinin o topluluğun en zengin ve en etkili ferdi olmasını gerektiriyordu. Bu nedenle âyân şehrin en güçlü ileri gelenlerinden seçilirken kethüdânın mutlak suretle bir âyân olması gerekmiyordu.

Bir âyânın bölgenin diğer ileri gelenleri arasından kazâ temsilcisi olarak seçilmesi ve sonrasında kendisinin merkezî yönetim tarafından tanınması, âyânlığın gelişiminde kesinlikle en önemli aşamadır. Araştırmalar, âyânlar arasında bir *reis-i âyân* seçme uygulaması-

nın 1680'lere kadar giden bir uygulama olduğunu göstermektedir. 1710'lara gelindiğinde, *kazâ âyânı* seçilen kişinin diğer âyânların yazıp imzaladığı ve sonrasında da kadı tarafından sicil defterine kaydedilen bir belgesi bulunuyordu. Daha önceki dönemlere kadar uzanan bu uygulama lonca kethüdâsı seçimlerinde kullanılırdı. Baş âyânlık, mütesellimlik ve voyvodalık görevi almanın ve bunun sonucunda da mukata'a ve iltizâmların kontrolünü eline geçirmenin yolunu açtığı için âyânlar arasında bu makam için çetin mücadeleler yaşanmışa benzemektedir.[71]

1784 reformlarının ardından kazâlarda âyânlar şu şekilde seçiliyorlardı: Âyânlık makamı boşaldığında, vali kazânın kadısına yeni bir âyân seçilmesi konusunda bir *buyruldu* gönderirdi. Buyrulduyu alan kadı, bölgenin ileri gelenlerini mahkemesinde toplar, onlardan yerel meselelerle uğraşabilecek tecrübeli, dürüst ve adil bir âyân seçmelerini isterdi; ileri gelenlerin, aday tespiti için üç saatlik gizli ve açık bir görüşme yapma izinleri olurdu. Üç saatin sonunda kadıya, seçtikleri kişinin adının olduğu bir dilekçeyi, görev için uygunluğu ile köklü ve saygın bir aileye (hanedâna) mensup olduğuna dair tanıklıklarıyla birlikte sunarlardı. Daha sonra kadıdan, dilekçenin onaylanması için valiye resmî bir bildiri *(ilâm)* göndermesini talep ederlerdi.[72]

Bu seçim aslında bölgenin ileri gelenleri tarafından yapılsa da kazânın bütün sâkinleri tarafından yapılmış kabul edilirdi. Âyân olarak seçilen kişiyi kazânın bütün sâkinlerinin istediği ve seçtiği, yalnızca vali emrinde değil ileri gelenler tarafından sunulan dilekçede de vurgulanırdı. Adı geçen âyânın seçilmesinin halkın refah ve huzuru için gerekli olduğu ifade edilirdi. Sonrasında ise hem dilekçe hem de *ilâm* merkeze sunulurdu.

Devlet, âyânın yerel halkın onayını almış bir temsilci olmasına büyük önem verirdi. Devleti asıl olarak ilgilendiren, seçilen âyânın devletin verdiği yükümlülükleri yerine getirme kabiliyeti ve bu yükümlülükleri halka kabul ettirebilme becerisiydi. Bu nedenle devlet yerel ahalinin âyânı desteklediğinden ve ondan hoşnut olduğundan emin olmak istiyordu. Bu kaygılar, 18. yüzyılda yerel politikaya özel önem verilmesinin nedeni olmasının yanında, aynı zamanda iç çatışma ve bazen topyekûn anarşi koşullarını da hazırlayan temel etkendi.

Diğer taraftan, gaspla iktidara gelen âyânlar dahi genellikle güvenliği sağlamak ve vergi yükünü hafifletmek için çaba göstererek halkın desteğini almaya çalışıyorlardı. Çünkü bölge halkından gelen şikâyetler çoğu kez âyânın görevden alınması, sürgün, müsâdere ve hatta idama yol açıyordu. Âyânlar hep bu tehdidin gölgesinde yaşıyorlardı. Suiistimallere ve kusurlarına rağmen Osmanlı taşra yönetiminde kullanılan bu sistem yine de kullanışlı bir sistemdi. On sekizinci yüzyılın zor koşulları karşısında halkın çıkarlarını mümkün olduğunca korumak yönünde işlemişti. Bu yapıyı, halka yönetimde söz sahibi olma imkânı tanıyan bir tür âdem-i merkeziyetçi özerk yönetim olarak değerlendirmek mübalağa olmayacaktır.

Şu âna kadar söz konusu olan âyânlar kazâlardaki âyânlardı. Bir sancak veya vilayete nüfuz etmiş olan en güçlü âyânların durumu ise âyânlığın gelişiminde en son aşamayı oluşturmaktadır. Bu aşama merkezî yönetime yeni birtakım sorunlar getirmekteydi. On sekizinci yüzyılda âyânların yapmış olduğu taşkınlıklar, *tevzi' defterleri* ile başlayan ve bir şekilde âyânlığın yapısının değişimiyle sonuçlanan birtakım idarî reformlara neden oldu. Âyânlık kurumunun modern araştırmacıları, bu reformları 17. ve 18. yüzyıl gelişmelerinin genel bağlamı içinde değerlendirmeyerek tamamen farklı bir biçimde anlamlandırmış ve neticesinde yanıltıcı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu noktada sözü geçen reform önlemleriyle ilgili belgeleri tahlil etmeye ihtiyaç vardır.

1765'te âyân seçimini onaylama yetkisi valilerden alındı ve veziriâzama verildi. Bu meseleyle ilgili fermanda, şöyle der: "Kazâlar ayânı celb-i menfaâtleri kasdiyle vâlilere varub ayânluk için buyuruldu taleb [ederek] ... kazâsının hâkimini itmâ' ve irzâ ve 'ben ayânlık buyuruldusuna şu mikdar akça verdim' deyü iki katını salyâne defterine idhâl ve fukarâdan tahsil ile ..."[73] Eyaletlerdeki bu tür yaygın yolsuzlukların yıkıcı etkilerini gören sultan, âyânlığın yalnızca vali buyruldusu ile verilmesini yasakladı. Yerine, kazâ ahalisinin temsilcileri âyânlık görevi için birini önerdiklerinde valiye önce adayın yeterlilik ve dürüstlüğünü araştırma sonra da merkezî yönetime adaya yetki verilmesi için tavsiyelerini iletme şartı getirildi. Âyânın nihaî ataması sultan *beratı* ile değil, veziriâzam tarafından bu konuyla ilgili özel bir belge (*mektub* veya *kâime-i icâzet*) düzenlenerek yapılacaktı.

Fakat birkaç yıl sonraki Osmanlı-Rus savaşı sırasında bu reformun terk edildiği görülmektedir. Çünkü hatırlanacağı gibi âyânlar devletin savaş dönemi taleplerini yerine getirmekten sorumluydu; ancak bu düzenleme âyân atamalarını geciktiriyordu.[74] Alınan yeni bir kararla, kazâ âyânı öldüğünde veya görevden alındığında halk yeni âyânı dışarıdan müdahale olmaksızın seçecekti. Kadı da *sicil defterine* kaydederek bu seçimi belgelendirecekti. Bütün bu düzenlemelerde sürekli olarak vurgulanan nokta ise âyânın yerel halkın temsilcisi olduğu ve dışarıdan müdahale olmaksızın seçildiğiydi. Fermanlarda bir âyânda aranan temel özellikler olarak yerel halkın refahı ile ilgilenen ve güvenilir biri olmasından bahsedilirdi. Ayrıca âyânlığın vali ve kadılara rüşvet verilerek elde edilmeye başlaması sonucu halkın seçimi prensibinin terk edilmesiyle âyânlığın gerçek işlevini yitirdiği de belirtilmekteydi.

1779'da, 1765 reformları yeniden yürürlüğe sokuldu. 1784'te ise bu düzenlemeler, dönemin aydın veziriâzamı Halil Hamid Paşa tarafından tekrar onaylanmak durumunda kaldı. Çünkü âyânlık makamı için yapılan mücadeleler uzun ve yıkıcı düşmanlıklara yol açmıştı ve halkı bölmüştü.[75] Aslına bakılırsa bu mücadeleler âyânlar iktidarı dönemindeki Osmanlı şehir siyasetini tanımlıyordu. Kavga içindeki âyânlardan her gün yağmakta olan sert arzuhaller, devleti durumdan etraflıca haberdar ediyordu. Valiler genellikle bu yerel mücadelelerin dışında kalma eğilimindeydiler. Bütün bunlarla birlikte 1784 fermanına göre, eğer veziriâzam bir âyân adayından hoşnut değilse, ahalinin çıkarlarına en uygun olduğu fikrine vardığı takdirde kendi seçtiği birini doğrudan atayabilirdi.[76]

Bu önlem yoluyla, taşrada âyânların seçimi üzerinde denetim kurmak ve böylece önceki düzende yapılan suiistimallere ve bu suiistimaller sonucu ortaya çıkan karışıklıklara bir son vermek amaçlanıyordu. Sıkça iddia edildiğinin aksine, bu reform buyruğu âyânlığı bir resmî ve kamu kurumuna dönüştürmemişti.[77] Bu yeni düzenlemeyle taşradaki halk seçimi ortadan kaldırılmamış, daha ziyade seçim yapıldığından emin olmak maksadıyla bir çeşit devlet kontrolü uygulanması amaçlanmıştı. Âyânların taşrada seçilmek yerine merkezden atanması temelde özel şartların gerektirdiği bir tür çözüm yolundan

başka bir şey değildi. Söz konusu reform kaydı, daha önceden denenen bu türden önlemlerden pek başarı sağlanmadığını göstermektedir.

1784 düzenlemesi de taşrada daha önceki düzenlemeler gibi gözardı edildi ve çoğu âyân makamını vali buyruldusu ile edinmeye devam etti. Bu âyânların yerine başkalarını koymak ya da yerleşmiş uygulamaları değiştirmek hemen hemen imkânsızdı. Diğer nedenlerin yanında, düzenli ve etkili bir seçim sisteminin olmayışı bu durumun esas sebebiydi. Görünüşe göre âyân seçimi, lonca temsilcilerinin seçiminde kullanılan eski usule göre şekillendirilmişti. Genel olarak seçim birkaç âyânın uzlaşısıyla yapılıyor ve daha alt konumdaki kimseler bu tercihe karşı çıkmaya cesaret edemiyordu. Patrimonyal ahlaka (*patrimonial ethics*) ve Osmanlı toplumunun hiyerarşik doğasına uygun olan bu uygulama aynı zamanda halife seçimi için toplumun önde gelen şahsiyetlerinin toplum adına karar verdiği İslâmî *bay'a* kurumunu andıran bir uygulamadır.[78] Bazen seçimin hemen arkasından, göreve getirilen âyânın rakipleri rüşvet, tehdit ya da doğrudan şiddet gibi mevcut bütün yolları kullanarak seçimi geçersiz kılmaya çalışırlardı. Rakip yalnızca küçük bir azınlığı temsil ettiğinde dahi böyle durumlar yaşanırdı.

Bu sistemden kaynaklanan karışıklıklara bir son vermek ve eyaletlerde merkezî yönetimin otoritesini yeniden tesis etmek çabasıyla devlet nihayet veziriâzam Koca Yusuf Paşa döneminde (1785-1788) radikal bir adım attı ve Nisan 1786'da yürürlüğe sokulan bir fermanla âyânlığı tamamen kaldırdı.[79] Âyânlar tarafından yerine getirilen bütün görevler şehir kethüdâsına verildi. Yeni düzenleme ile yerel işleri yürütmesi için bölge ahalisi özgürce bir şehir kethüdâsı seçecek ve seçilen bu kethüdâ, kadı veya validen bir onay belgesi almak zorunda olmayacaktı. Fermanda âyânlık peşinde olanların kanun ihlalinden idam edileceği açıkça belirtilmişti. Bu reformla devlet yerel işleri yürütecek kişilerin halk tarafından seçimi prensibini bir kez daha tanıdı ve onayladı. Daha açık bir ifadeyle devlet, halkla arasındaki ilişkilerin yürütülmesinde halkın rızasını alma fikrini tekrar teyit etti. Diğer taraftan, eyalet yönetimindeki âyân ailelerinin hâkimiyetini ortadan kaldırmaya ve yerlerine mütevazı kökenlere ve az bir güce sahip kethüdâları koymaya çalışarak bu yolla eyaletlerde merkezî otoriteyi yeniden sağlama çabasındaydı.

III. Selim 1792'de yeni bir fermanla, kadı tarafından tutulan ve yerel harcamalar için gerekli vergi düzenlemelerinin kayıtlarının artık her bölgenin ileri gelenleri tarafından düzenlenmesini emretti. Bu kayıtlar resmî olarak kadılar tarafından onaylanacak ve bir nüshası teftiş ve onay için Bâb-i Âli'ye gönderilecekti.[80] Âyânlar ancak defterin sultanın fermanıyla onaylanmasından sonra kayıttaki vergi ve harçları toplamaya yetkili oluyorlardı. Eğer kayıtta haksız vergi ve harç bulunursa defteri onaylayan kadı ile âyânlar halka parasını iade etmek zorundaydı. Fakat sadece birkaç kazâ bu düzenlemeye uydu. Üç yıl sonra yeni bir fermanla bölge ileri gelenleri ("*âyân ve vücûh-ı memleket*") kayıtların düzenlenmesinde eski suiistimalleri devam ettirmek ve merkezî yönetimin bilgi ve onayı dışında vergi toplamakla suçlandı. Ayrıca kanunla yasaklanmasına karşın, defterlerde yer aldığı haliyle altı aylık dönemler dışında da vergi toplama uygulamaları önceden olduğu gibi devam etti. Ancak *salyâne defterleri*nin merkezî yönetim tarafından teftişi 1838'de yerleşik bir uygulama haline geldi.[81]

Osmanlı tarihinde âyânların rolü şimdiye kadar iki karşıt görüş ışığında incelenmiştir. Resmî Osmanlı tarihyazıcılığına egemen olan, ilk ve esas itibariyle olumsuz yaklaşım Osmanlı merkeziyetçi politikalarını yansıtır; ikinci ve olumlu yaklaşım ise eski Osmanlı topraklarında millî devletlerin kurulmasının ardından akım haline gelmiştir. 1812'de II. Mahmud döneminde merkeziyetçi yönetim sistemi yeniden tesis edilmeye başlandığında ve geniş bölgeler üzerinde verâsete dayalı egemenliklerini kurmuş olan büyük âyânların bastırılması süreci devam etmekte iken, âyânlar yalnızca merkezî yönetimin yetkilerini gasp etmiş olarak değil, aynı zamanda kanunsuz yollardan reâyâyı sömürmüş olarak görülüyorlardı. Gerçekten de bu dönemde âyânlar genel olarak, daha önceleri farklı âyân sınıfları için kullanılan *mütegallibe* veya *derebeyi* gibi adlarla anılmaya başlandılar. Takip eden süreçte ise küçük âyânlar, Osmanlı sosyal ve idari hayatında önemli bir konumda yer almaya devam ettiler. Bu âyânlar uzun bir süre her ikisi de ileri gelenler anlamında olan *müteayyinân* ve *vücûh-i ahâli* olarak anıldılar.[82]

Türk tarihyazıcılığı, çoğunluk itibariyle devlet belgeleri ve resmî kroniklerden yansıyan yaklaşımın etkisi altında kalarak 18. yüzyıl-

daki âyân egemenliği dönemini şiddet ve anarşi dönemi olarak değerlendirir. Yakın geçmişte bölgesel ve millî tarihyazıcılığının gelişimiyle âyânların Osmanlı devlet ve toplumundaki tarihî rolü, daha olumlu bir değerlendirmeye tâbi tutulmaya başlandı. Âyânlar devrinin aslında yerel otonomi ve hatta millî egemenliğin yolunu açan bir dönem olduğu kabul edilmektedir. Son dönemlerde bu yönde yapılan araştırmalar yeni ve faydalı olsa da yine kendi içinde abartılar taşıyan araştırma dehlizleri açmıştır.[83]

Sened-i İttifak (1808): Âyân Rejiminin Devlet Hukukuna Bağlanması

Sened-i İttifak'ın düzenlenmesine yol açan hadiseler silsilesi, yani III. Selim'in *Nizâm-ı Cedîd* hareketi, İstanbul'da yeniçeri ocağının aşağı tabaka halk ve ulemânın işbirliği ile yaptıkları ihtilal, buna karşı taşra âyânını ve hanedânlarını temsil eden Âlemdar Mustafa Paşa'nın diktatörlük devri oldukça iyi bilinmektedir. Bu gelişmeleri, siyasî bakımdan imparatorluk içinde teşkilatlı gerçek kuvvetlerin, yani ocak, ulemâ ve taşrada hâkim âyânın, devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesi şeklinde yorumlamak mümkündür.[1] Sened-i İttifak'ın gerçek niteliğini tespit için bu noktadan hareket edeceğiz. Sonra diplomat bürokratların ilan ettikleri Gülhâne Hattı'nı ele alacak ve bu iki hareketin, temsil ettikleri siyasî anlayış, gelenek ve menfaatler bakımından birbirine ne kadar zıt, fakat tarihi gelişme bakımından birbirine ne derecede sıkı bir şekilde bağlı olduklarını göstermeye çalışacağız. Siyasî tarih bakımından Sened-i İttifak büyük âyânın, devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder. Gülhâne Hattı ise ona karşı padişahın mutlak otoritesini savunarak merkeziyetçi devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere mutlak bir şekilde el koymasını ifade eder. Bir başka açıdan bakılırsa,

birincisi gelenekçi, diğeri moderndir. Biri, o zaman eyaletlerde hâkim kuvvetlerin menfaatlerinin ve hayat görüşünün ifadesi ise diğeri merkezî devleti ve onun o zamanki iç ve dış şartlar karşısında menfaatlerini en iyi temsil ettiğine hükmedilen Batıcı idarecilerin idealini ifade eder. Tarihî oluş içerisinde bu iki hareket birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. Sened-i İttifak ve Gülhâne Hattı siyasî bir mücadelenin birbirini kovalayan iki safhasından başka bir şey değildir. Bu itibarla, ölü bir belge olarak kalmış olmakla beraber, Sened-i İttifak'ın da büyük bir tarihî manası vardır.[2]

Sened-i İttifak ve Tahlili

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı 1806'dan beri yeni bir harbe girmiş bulunuyordu. Bu sebepten Âlemdar, ihtilalden sonra imparatorluk içinde birliği kurmak, merkezin otoritesini iade etmek ve yeni bir ordu yaratmak zaruretini anlıyordu.[3] Bu maksatla, imparatorluğun bütün valilerini ve ileri gelen âyânlarını payitahtta bir toplantıya, *meşveret-i* âmme'ye çağırdı. Tepedelenli Ali Paşa ve Âlemdar'ı kıskanan Bulgaristan âyânı gelmedi.[4] Fakat Âlemdar'ın otoritesi karşısında çoğu bu daveti kabul ettiler. Gelenler arasında Cebbârzâde, Karaosmanoğlu gibi büyük "hanedânlar" vardı. Bunlar İstanbul'a, yanlarında büyük kuvvetlerle geldiler. Bu meşveretten *Sened-i İttifak* denilen meşhur belge doğdu (Evâsıt-ı Şaban 1223/1808 Ekim başları).[5]

Bu belgenin başlangıç kısmında merkezde devlet büyükleri, taşrada "memalik hanedânları" arasında ayrılık ve mücadele yüzünden devletin yıkılma derecesine geldiği itiraf olunuyor ve bu senetle devletin kalkınması için gereken birlik şartlarının tespit olunduğu belirtiliyordu.

Sened-i İttifak'ın Esas Noktaları

Bu belgeyi şöyle özetleyebiliriz:

1) Padişahın otoritesi, devletin dayandığı temeldir. Vüzera, ulemâ, rical, hanedânlar veya askerî ocaklar tarafından ona karşı bir hareket vaki olursa, diğerleri elbirliğiyle (bi'l-ittifak) onu cezalandıracak, hat-

ta ortadan kaldıracaklardır. Padişahın emirlerinin korunmasına şahısları, çocukları ve hanedânları adına hepsi taahhütte bulunup kefil olurlar.

2) Kendimizin ve hanedânlarımızın yaşaması, devletin yaşamasına bağlı olduğundan toplanacak asker "*devlet askeri olarak tahrîr*" edilecektir. Ocaklar buna karşı koyarlarsa, hepimiz ittifakla onların "*te'dib ve def ve ref'ine*" çalışacağız.

3) Devlet hazinesinin ve gelirinin toplanması ve korunması ve padişahın emirlerinin yerine getirilmesi gerektir, buna karşı gelenleri ittifakla *te'dib* hususunda taahhüt eder ve kefil oluruz.

4) Şimdiye kadar her türlü padişah emir ve yasaklarının sadrazamdan çıkması kanun olduğu gibi, bundan sonra da öyle olacak ve "herkes büyüğünü bilip" vazifesinden dışarı işe karışmayacaktır. Her iş sadrazama arz edilip izni alındıktan sonra ona göre hareket olunacaktır. Bu esasa karşı gelenlerden hepimiz davacı olacağız. Aynı suretle *sadaret makamı da* kanundışı yolsuzluk ve rüşvet işlerine bulaşır veya devlete zararlı kötü işlere kalkışırsa ya da mutlak otoritesini kötüye kullanarak şahsî gayelerle hareket ederse, bunun önlenmesine de hep beraber çalışacağımızı taahhüt ederiz.

5) Padişahın ve devlet otoritesinin korunmasına hepimiz kefil olduğumuz gibi, gerek "*memâlik hanedânlarının*" devlete, gerek merkezdeki devlet büyüklerinin *birbirine karşı emniyet duyması en büyük şarttır*. Bunun sağlanması da hepimizin birlik ve beraberliğiyle, birbirimize kefil olmamıza bağlıdır. Bu sebeple bu ittifaka girmiş olan hanedân ve âyân, vükela ve rical birbirlerine hem birey hem aile düzeyinde kefil olmalıdır. Şöyle ki, hanedânlardan birine karşı bu birlik şartlarına aykırı bir hareketi olmadan devlet veya taşralardaki vüzera tarafından "*bir taarruz ve ihanet ve sui kasd vukua gelür ise*" hepimiz ittifakla bunun bertaraf edilmesine çalışacağız. Hanedân temsilcilerinin veya kendileri öldükten sonra hanedânlarının korunmasına vükela taahhütte bulundukları gibi, hanedânlar da "*zîr-i idarelerinde olan* âyânlara *ve vücûha zâmin olalar.*" Şahsî hırsları ile bunlara karşı hareket etmeyeler, eğer bir âyânın bir suçu varsa soruşturmadan ve sadrazamın müsaadesini aldıktan sonra ona karşı o *hanedân hareket etsin* ve yerine başka bir âyân getirsin. Kimse kendisine havale edilen

yerden bir karış öteye tecavüz etmesin. Ederse hepimiz davacı olup mâni olacağız. Bütün hanedân ve âyânlar, yekvücut olup kargaşalık ve ayrılık çıkaranları ittifakla bertaraf edeler. Reâyâya zulüm yapanları ve Şerîat emirlerinin yerine getirilmesine karşı koyanları birlikte *te'dib* edeler. Keza vükelaya, ulemâya ve büyük küçük devlet adamlarına dahi haksız muamele yapılmamasına hanedânlar ve vücûh (âyân) kefil olup taahhütte bulunurlar. Birisinin suçu olursa, soruşturmadan sonra sadaret makamı suçuna göre cezasını vere.

6) Devlet merkezinde askerî ocaklar veya başkaları tarafından herhangi bir kargaşalık çıkarılırsa, bütün hanedânlar *izne hacet olmaksızın* merkeze yürüyüp o ocağın kaldırılmasına ve bunlar alelade şahıslardan ise, soruşturma sonunda idamına bütün hanedân ve vücûh taahhüt edip kefildirler.

7) Reâyânın korunması esas olduğuna göre, hanedânların ve büyüklerin kendi idareleri altında olan kazaların asayişine ve vergilerin mutedil olmasına dikkat etmeleri gerekir. Bunun için *vükela ile hanedânlar arasında görüşme sonunda haksız vergilerin kaldırılması için verilecek kararların* korunmasına dikkat edilecektir. Hanedânlar, birbirlerinin durumuna nezâret ederek zulüm yapanları, garaz gütmeksizin, devlete ihbar edip birlik içinde zulmün önlenmesine çalışacaklardır.

Bu yedi şarta görüşmeler sonunda karar verilip aksine hareket edilmemek üzere yemin edilmiş ve yeminlerin tutulması için bu senet yazılmıştır.

Bu belgenin sonundaki ekte de özetle şöyle denmektedir: Bu şartların, yapılacak işlerde esas (*düstûru'l-amel*) tutulması gerektiğinden zamanla değişmesini önlemek üzere bundan sonra *sadrazam ve şeyhülislâm olacaklar bu makama geçtikleri zaman bu senedi imzalayacaklar* ve harfi harfine uygulanmasına çalışacaklardır. Bu senedin bir sureti beylikçi kaleminde, bir sureti padişahın yanında bulunacak ve gereken kimselere oradan kopyaları verilecektir. Padişah, kendisi bu şartların uygulanmasına *nezâret* edecektir.

Bu senedi imza edenler arasında bir taraftan en yüksek derecedeki ulemâ (şeyhülislâm, nakîbüleşrâf ve kadıaskerler), devlet ricali (sadrazam, defterdar, reisülküttâb, sadaret kethüdası ve başkaları) general-

ler (yeniçeri ağası, sipâhiler ağası) öbür taraftan o zaman payitahtta hazır bulunan belli başlı hanedânlar (Cebbârzâde, Karaosmanoğlu, Sirozlu İsmail Bey ve Çirmen mutasarrıfı) vardı.

Tahlil

Bu belge, şekil bakımından şer'î bir belgedir ve *mîsâk* şeklinde kaleme alınmıştır. Burada taraflar birbirlerine karşı taahhütlerini yeminle tekit etmişlerdir. Mutlak haklarına uyarak padişahın şahsı bu yeminin dışında tutulmakla beraber devlet veya sadaret makamının hanedânlara karşı taahhütleri, sonuçta, yine padişahın taahhütleri şeklinde anlaşılmalıdır. Padişahın bu belge üzerine tuğrasını koyması onu da bağlayan bir hareket sayılmıştır. *Mîsâk*, süresiz bir zaman için akdedilmiştir. Her gelen sadrazamın buna yeminle bağlı olması, onu eskisi gibi sadece padişahın mutlak vekili olmaktan çıkarıyordu. O zaman bu şartlar, bizzat saray çevresinde saltanat bağımsızlığına aykırı, yani padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı mahiyette görülmüştü. Fakat fiilen bir diktatör olan Âlemdar'ın idaresine karşı gelmeye kimse cesaret edemedi. Sarayca şimdilik onaylanması, sonra kaldırılması kararına varıldı.[6] Nihayet vergilerin, padişahın vükelası ile hanedânlar arasında müzakere yolu ile kararlaştırılacağı maddesi, padişahın otoritesini sınırlayıcı niteliği bakımından özellikle kayda değer.

Sened-i İttifak, bir savaş ve ihtilal ortamı içinde iktidarı ele alan âyânlar tarafından padişahın mutlak otoritesi karşısında açıkça kendilerinin durumlarını garanti altına almak amacıyla kabul ettirilmiş bir belgedir. Belgeye bu ruh hâkimdir. Nitekim daha senet imzalanmadan önce Âlemdar Mustafa Paşa, Anadolu ve Rumeli'de hanedânların devlete karşı güvensizlikleri sebebiyle imparatorluk kuvvetleri arasında birlik sağlanamayacağını açıkça ifade etmiş;[7] *birlik ve ittifakın gerçekleşmesini hanedânlara hukukî garanti verilmesine bağlamıştı.* Bunlar *meşveret-i* âmme için İstanbul'a geldikleri zaman da, Çırpıcı-çayırı, Kâğıthane, Davut Paşa gibi yerlerde karargâh kurmuşlar ve askerlerinden ayrılıp şehre girmekten çekinmişlerdir. Sened-i İttifak'ın ilk dört maddesinde padişahın mutlak otoritesi tasdik olunuyor; emirlerine herkes tarafından itaat gerektiği, asker ve vergi toplama yetki-

lerinin yalnız kendisine ait olduğu belirtiliyor; fakat hemen altındaki maddede şart-i *a'zam* olarak hanedân ve âyânın yerleşmiş, kökleşmiş haklarıyla durumlarının devletin keyfî hareketlerine karşı "emniyet" altına alınması isteniyordu. Aynı zamanda onların kendilerine tâbi küçük âyân üzerinde hâkimiyetleri onaylanıyor; her birinin yönetim bölgesinin maddî manevî dokunulmazlığı ve bu hakların babadan oğula geçişi garanti altına alınıyordu.

Bu son şartlar, açıkça hanedânların fiilen kurulmuş feodal durumlarına kalıcı hukukî bir nitelik kazandırmak gayesini gütmekteydi. İşte Sened-i İttifak, bu niteliğiyle modern devlet anlayışına aykırı bir akımı temsil eder. Diğer taraftan bu belgeye tarihimizde istibdadı ve mutlakıyeti sınırlama gayesini güden hareketler içinde bir yer vermek mümkündür. Âyân, halkın temsilcisi ve koruyucusu rolünü üzerine aldığından, bu belge bir bakıma merkezî idarenin ve onu temsil eden valilerin keyfî hareketlerine karşı genel bir direnme teşebbüsü şeklinde de yorumlanabilir. Birçok bölgede valilerin keyfî vergi toplama teşebbüslerine karşı âyânın karşı koyduğunu ve halkın bunda kendilerini desteklediğini hatırlamalıyız.[8] Ziya Gökalp[9] Türkiye'de derebeylik devrinin, milletin hiç olmazsa bir kısmında padişaha karşı reâyâ ve kulluk hisleri yerine hürriyet ve asalet duygularını uyandırdığını ve bu zâdeler devrinin halk hâkimiyeti devrini hazırladığını iddia eder. Abartılı görünmekle beraber, bu fikrin bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Gerçekten, II. Mahmud devrinde belli başlı âyânlar ortadan kaldırıldığı zaman sultanın mutlak ve merkezî otoritesine karşı koyabilecek hiçbir kuvvet kalmamış ve tam bir istibdat dönemi gelmiştir.[10] Fakat unutulmamalıdır ki, Sened-i İttifak tamamıyla o zamanki memleket şartlarının bir ürünü olup ileri bir devlet düzeni yaratma gayesi gütmüyordu. 1839'dan sonra Gülhâne Hattı'ndan ilham alarak istibdadı sınırlama amacı güden hareketler ile bu hareket arasında tam bir nitelik farkı vardır.

Sened-i İttifak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal-siyasî yapısını değiştirecek bir hareketin temeli olabilirdi. On dokuzuncu yüzyılda nasıl Balkanlar'da padişaha tâbi Hıristiyan prenslikleri meydana çıkmış ise, Anadolu'da da 14. yüzyılda olduğu gibi birtakım yerli beylikler kurulabilirdi. Fakat bu durum, Anadolu'da Türk birliğinin

zararına bir gelişim olacağından merkeziyetçi ve mutlakıyetçi saltanatın bunu önleyen çabalarını bugün de olumlu bir hareket olarak görmekteyiz. Bununla beraber şu da bir hakikattir ki, ağaların ve âyânın taşra hayatında ve siyasî tarihimizdeki önemli rolleri II. Mahmud'tan sonra da başka şekiller altında devam etmiş ve bu temel toplumsal yapı, çıkarları ve hayat görüşüyle, ad değişikliklerine rağmen, yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının altyapısını teşkil edegelmiş, ön planda görünmemekle beraber siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir.

Sened-i İttifak, Âlemdar'ın ve devlet merkezinde âyân hâkimiyetinin ortadan kaldırılması ile (1808) hükümsüz bir belge haline düşmüş ve unutulmuştur. Sened-i İttifak'a konan şartların uygulanması, neticede âyânın *bi'l-ittifak* harekete geçmesine bağlıydı. Âyân, bu birliği koruyamadı ve merkezî hükümet onların ileri gelenlerini zamanla birer birer ortadan kaldırdı.

* * *

Rusya'ya karşı 1806'da başlayan savaş devam ediyordu. Devlet için âyânın getirdiği askerî birliklere şiddetle ihtiyaç vardı. II. Mahmud ancak 1812'de harp son bulduktan ve bilhassa 1815'ten sonra âyâna karşı şiddetle harekete geçti.[11] Merkezdeki başlıca kuvvetler saray, ulemâ, merkezî hükümetin daima temsilcisi olmuş bulunan Bâb-i Âli bürokrasisi, âyânların ortadan kaldırılmasına, payitahtın taşraya hâkim olmasına, merkeziyetçiliğin geri getirilmesine canla başla çalışacaklardır. Padişahın emrindeki kuvvetlerin modern silahlarla donatılmış olması da bu işi başarıya ulaştıran sebeplerin başındadır.[12]

Merkezî hükümet, âyânları padişahın emirlerine itaatsizlik, reâyâyı soyma ve baskı yapma şeklinde suçlandırarak azil; mukata'a çiftliklerini müsâdere veya İstanbul'a çağırıp ikamete memur etmek ve direndikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (bu hizmette bilhassa Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hurşîd Paşa kendilerini gösterdiler) idaresindeki askerî kuvvetlerle *te'dib* ve idam etmek suretiyle bu işi başardı.[13] Bu siyasette Mahmud'un akıl hocası olan Halet Efendi, bu devirde büyük bir otorite kazandı; saray istibdadının bir sembolü haline geldi. Halet'in bir tek sözü, herhangi bir âyânın veya paşanın hayatıyla geleceğini belirlemeye yeterdi. Selim devrinde olduğu

gibi, sarayın bu istibdadına karşı Bâb-i Âli bürokrasisi de huzursuzluk içindeydi. II. Mahmud nihayet âyânların en kudretlisi olup oğulları ile birlikte Arnavutluk'a ve Epir'e hâkim bulunan Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı, uzun tereddütlerden sonra harekete geçmeye karar verdi. Fakat bu karar, ardı ardına bir sıra büyük buhrana yol açtı ve devleti uçurumun kenarına sürükledi. Kayda değer ki, Tepedelenli, Yanya kalesinde İngiltere'den getirttiği en modern top ve mühimmatla uzun zaman direnmiştir.[14] Tepedelenli isyanı Yunan isyanını, o da Mısır'da Mehmed Ali Paşa isyanını hazırladı. II. Mahmud, çetin bir mücadeleden sonra Tepedelenli'yi tepelemekle beraber kökeni ve yükselişi itibariyle âyân paşalar arasına sokabileceğimiz Mehmed Ali karşısında tam bir başarısızlığa uğradı ve kahır içinde hayata gözlerini yumdu (19 Rebî'ülevvel 1255/2 Haziran 1839). Mehmed Ali, Avrupa tekniğini benimsemekte Tepedelenli'den çok ileri gitmiş, bağlı bulunduğu padişahı geçmişti. Selim devri geleneğine uygun islahatın temsilcisi bir asker olan Hüsrev Paşa'nın temsil ettiği siyaset, Nizib'de tam bir iflasla neticelenmiş bulunuyordu. İşaret etmek lazımdır ki, Mehmed Ali, savaştan önce Anadolu'da "gâvur padişah" ve onun ezici hükümetine karşı şeyhleri ve âyânı kışkırtan propagandalarının semeresini Nizib'de aldı. Bu ümitsiz durum karşısındadır ki, imparatorluğu kurtarmak için, devletin başka bir yönde radikal reformlara girişmek zorunda bulunduğu gerçeği herkes tarafından kabul edildi. O zaman Hüsrev[15] bile geri çekilmek zorunda kaldı. Devleti kurtarmak için bir zamandan beri, ölen padişaha sunduğu layihalarda[16] bütün idarede ve kanunlarda radikal bir değişiklik zorunluluğunu anlatmaya çalışan Mustafa Reşit Paşa'nın temsil ettiği siyaset şekli şimdi tek çıkar yol olarak kabul edildi. Onun hazırladığı ve Gülhâne'de büyük merasimle okuduğu *Hatt* ile yeni bir devir açılıyordu.

C

İLK BATILILAŞMA GİRİŞİMİ
(1700-1730)

Osmanlı-Batı Düşünce Tarihinde Dimitri Kantemir*

1699'da bir bunalım dönemini sona erdiren Karlofça Barışı, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını simgeler. O vakte kadar Batı'yı ve onun kültürünü küçümsemiş olan Osmanlıların yeni bakışı, bu kültüre ve başarılarına saygıyla karışık bir meraka dönüşür. Batı'yı daha iyi anlamak ve en önemlisi de, son yıllardaki başarısının sırrını keşfetmek yolunda girişimler başlar. Osmanlıların Batı'ya karşı tavrındaki bu gelişme, daha sonraları Batılılaşma süreci diye bilinecek harekete yol açtı. Elverişli Doğu mistisizmi, iki farklı kültür ve din arasındaki engelleri ortadan kaldırdı ve incelmiş Osmanlı üst sınıfının Batı kültürüne duygusallıkla yaklaşmasını imkân dahiline soktu.

Karlofça Barış Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti *sekreteri* (defterdâr) Râmi Mehmed Paşa, 1703'te veziriâzam olarak Osmanlı idaresinin başına geçti. Kültürlü bir insan ve barış yanlısı bir devlet adamı olan Râmi Mehmed Paşa, Osmanlı siyasetinin temel ilkesi olarak barışı benimsemiş biriydi.[1] O sıralarda 30 yaşında olan Dimitri Kantemir (Kantimur), yeni veziriâzamın da samimi dostu idi; veziriâzam ile şahsî danışmanı Nefıyoğlu, sonradan Lâle Devri'nde gelişecek

---

* Bu bölümdeki metin ilk olarak İngilizce olarak yayımlanmıştır: Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 412-414.

yeni kültür hareketinin liderleri olacaklardı. Kantemir, Nefıyoğlu'nu, kendi kendine Latince öğrenmek suretiyle Doğu ve Batı kültürlerini öğrenme tutkusuna sahip açık zihinli bir kimse olarak tasvir eder.

Bu seçkin grubun yakın bir üyesi, Karlofça Barışı'nın sonuçlanmasında önemli bir rol oynamış olan *baş dragoman* (tercüman) Aleksandr Mavrokordato idi. Mavrokordatolar, Rum Aydınlanma Okulu temsilcilerinin merkezi olan ünlü Padua Üniversitesi'nde tahsil görmüş ve İstanbul'un fikir hayatına Yeni-Aristoculuk (*Neo-Aristotelianism*) eğilimini getirmiş Rumlardan biriydi. Bu çevre, yalnız Kantemir'in düşüncelerinin şekillenmesine egemen olmakla kalmadı; aynı zamanda Osmanlı fikir hayatına da etki yapmayı başardı. Yeni Aristoculuk ile önemli kişilerin konaklarında ve Fener'de, Osmanlı başkentinin kozmopolit-entelektüel çevreleri arasında güçlü bir ilişki bulunuyordu. Nihayet, II. Ahmed (1691-1695) ile Lâle Devri'nin padişahı III. Ahmed (1703-1730) –ki Dimitri Kantemir'le yakından ilgilenmiştir– bu ortamın hâmileri olmuşlardır.

Öte yandan Avrupa hümanizmiyle Osmanlıların bu ilk temasları, meyvesini verecek ve Osmanlı hayat tarzı, dünya görüşü ve sanatı üzerindeki etkilerini göstermekte gecikmeyecekti. On sekizinci yüzyılda Osmanlı şiiri ve minyatüründe natüralizm etkisi kadar, mimarideki güçlü rokoko etkisi de sadece bir eşdüşme olayı olmaktan öte, Batı'yla kültürel temasların bir ürünü olmalıdır.

Osmanlı sarayında Doğu kültürünün en ince temsilcileriyle yakından temasa geçmiş olan Beyzâde Kantemir, Doğu ve Batı kültürlerinin buluşmasında rol oynamıştır. Kantemir, 15 yaşındayken, 1688'de İstanbul'a gelmiş ve ömrünün 22 yılını Osmanlı payitahtında Doğu'nun, Batı'nın fikir hayatına ortak bir hayat geçirmiştir. Sarayında (Ulah Sarayı) her iki kültürün en nefis fikir ve sanat ürünleri Osmanlı ihtişam dekoru içerisinde telif edilmiş; dahası, Kantemir'in Ortaköy'deki evinde bestelediği parçalar Türk musikîsi tarihinde tartışılmaz bir yer edinmiştir.[2] Kısacası Dimitri Kantemir, Osmanlı başkentindeki yeni kültürel yönelişe yön verenlerden biridir, aynı zamanda kendisi İstanbul'un kültür ve fikir hayatının bir ürünüdür.

Karlofça Barışı'nı izleyen dönemde Osmanlılar, imparatorluğun gerilediği gerçeğini kabul etmiş bulunuyorlardı. Gerileme sorunu,

İstanbul'un fikir çevrelerinde hararetli tartışmalara konu oluyordu. Kantemir, düşünce hayatının büyük bir kısmını bu soruna tahsis ederken ve Latince kaleme aldığı büyük eserini, *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Gerileyiş Tarihi*) diye adlandırırken, bu tartışmalardan ilham almıştır.[3] Kantemir aynı zamanda, imparatorlukların yükseliş ve gerileyişi konusunda bir risale de kaleme aldı. Kantemir'in eserine hâkim olan antropomorfık [insan hayatı ile devletler arasında paralellik kuran] devlet görüşü, Hacı Halife [Kâtip Çelebi] (1608-1658) zamanından beri Osmanlı düşüncesine yabancı değildir. Kâtip Çelebi'ye göre savaş, "ihtiyarlık çağı"na ermiş bulunan imparatorluklar için ölümcül sonuçlar doğurabilir. Bu sebeple imparatorluklar, gelişmelerinin bu aşamasında savaşlardan kaçınmalıdır. Bu anlayış, Râmi Mehmed Paşa ve onu izleyenlerin barışçı siyasetinin ana düşüncesi olmuştur.

Kantemir, tarihî ve felsefî köklerine indiği Avrupa kültürünün hayranı olduğu kadar Osmanlı kültürünün de içten bir hayranı idi. 1710'da memleketi Bogdan'da (Moldova) voyvoda olunca babası Konstantin Kantemir'in yerine tahta çıkmıştır. O zaman beyliğini Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız duruma getirme hayaline kapıldı. Bu rüyayı gerçekleştirmek ve Osmanlılara karşı Rus zaferine önayak olmak amacıyla Çar I. Petro ile Osmanlılara karşı gizli bir anlaşma yaptı. Ne var ki, Petro'nun Prut savaşında Osmanlılara yenilmesiyle planları geri tepti. Prut Antlaşması (1711) arkasından Petro'nun danışmanı olarak Rusya'da yerleşti ve fikrî çabalarını, Osmanlı İmparatorluğu'nda edinmiş olduğu bilgi ve fikirleri sistematik bir şekilde kaleme almaya yöneltti.

Fener'de ve Boğaziçi'nde yaşadığı hayata derin bir nostalji hissettiği bu dönemdedir ki, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'ni (1714-1716) (Curanus, 1719) kaleme aldı. J. von Hammer'in tarihi yazılıncaya kadar Kantemir'in Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki çalışması, Avrupa'da bu konuda standart eser olarak kabul edilmiştir. Onun, içinden tanıdığı Osmanlı hayatı ve kurumları hakkında ilk elden tasvir ve anlatıları bugün dahi değerini korumaktadır. Ne var ki, Kantemir'in yazdığı Osmanlı tarihinin Batı lisanlarındaki çevirileri, telaffuz hatalarıyla ciddi bir şekilde sakatlanmış durumdadır. Sonuç olarak Kan-

temir'in eserinden Osmanlı ile ilgili parçaların Latince orijinalinden yapılacak bir tercüme ile Osmanlı dinî hayatı ve kurumları hakkında değerli bilgiler içeren pasajlardan yapılacak bir derleme bilimsel ihtiyaçları önemli ölçüde karşılayacaktır.

Hiç şüphe yok ki, Romanya hümanizminin babası olan Dimitri Kantemir, zamanının Doğu ve Batı kültürlerini yakından yaşamış ve kavramış ve ustaca ifade etmiş nadir dehalardan birisidir.

Özetle, Karlofça darbesinden (1699) sonra Osmanlı dünya görüşünde Batı kültürüne yeni bakış, zihniyette değişim, modern Türkiye'nin gelişim tarihinde gerçek bir dönüşüm noktası olarak düşünülebilir.

Kültür Etkileşimi, Küreselleşme*

Kültürlerarası Etkileşme; Avrupa ve Osmanlılar

Kültür değişimi ile kültür elemanlarının aktarılması (*cultural borrowings*) ayrı süreçlerdir.[1] Bir anlayışa göre, kültürleşme, bir kültürü belirleyen temel-değerler sisteminde değişiklik demektir. Gelenekçi toplumlarda ise temel değerler sistemini din belirler.[2] Bazı sosyologlar ve tarihçiler, Avrupa kültürünün hümanizm ile Hıristiyan dininin bir sentezi olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm tarihçiler ise Avrupa medeniyetinin akılcı ve hümanist karakteriyle insanlığın ortak mirası olduğu, onun için, her laik toplumun temel kültürü olabileceği noktasında birleşirler. Tabii, kültürü bir değer-sistemi olarak benimseyenlerin, bu sonuncu yorumu kabul etmelerine imkân yoktur. Sonunda yine, kültür değişimi sorusu, kültürü nasıl anladığımız ve yorumladığımız noktasına gelir, düğümlenir. Klasik dönemde Müslümanlar, Hıristiyan dünyasından (*kâfiristan* dedikleri Avrupa'dan) gelen şeylere *mekruh* gözüyle bakıyor; tutucu çevreler *Frenkleri* taklit etmeyi küfür sayıyorlardı. Avrupa medeniyetine karşı ilk davranış değişimi; Osmanlı bozgununu belgeleyen 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra bir ölüm kalım sorusu olarak belirmeye başladı.

* "Dünya Neyi Tartışıyor? I: Küreselleşme", *Doğu Batı*, 18 (Şubat-Mart-Nisan 2002).

Kültür elemanlarının alışverişine gelince, bu bütün kültürler arasında olagelen bir süreçtir (*processus*).[3] Kültür elemanı deyince, top tüfekten modaya ve kamu idaresine kadar tüm kültür unsurlarını anlıyoruz. Osmanlılar, 19. yüzyıla kadar Batı'dan yalnızca teknik unsurları almayı kabul ettikleri halde, 19. yüzyılda idare, kanunlar ve hatta âdetlerde Batı'dan alıntılar yapmaya başladılar. Bununla beraber, bu yüzyıldan önce de sıkı kültür ilişkileri olmuştur.[4]

Kültür unsurlarını, değer-sistemiyle, yani dinle bağımlı olan öğeler ve tarafsız (nötr) olan öğeler diye ikiye ayıranlara hak vermek gerekiyor.[5] Giyim kuşam gibi Batı'nın kültür kimliğini belirten unsurları reddetme, özellikle çöküş devrinde kuvvetlidir. Tarafsız kategori içine, bütün teknik ve teknolojik araçları ve pozitif ilmi koyabiliriz. Top tüfek yapımı, para basımından gümrük idaresine kadar her şey, bu kategoriye girer. Dışarıdan bir korkusu olmadığı yükselme çağında Osmanlılar, Batı'dan kültür alıntıları yaparken çekinmemişler, yararlı gördükleri Avrupa teknolojilerini alıp uygulamışlar; başlangıçtan beri başarılarını, güçlerini artıran yenilikleri benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Öbür yandan, tarafsız dediğimiz teknikler, hatta ticaret eşyası, yine de bir kültürün parçasıdır ve onu kullanan bir kültürleşme sürecine girmiştir.[6] Osmanlı seçkin sınıfı, Batı'dan teknik birimleri alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili âdetleri de ister istemez taklide başlamıştır ve bu nedenle, gelenekçi ve tutucu olan halk kitlelerinin tepkisi de aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

Bir kültür öğesi, kendi-iç (*intrinsic*) değeri dolayısıyla yayılmaz, çoğu kez onu taşıyan fert veya toplumun prestiji esastır. Osmanlılar, Batılı yaşam tarzı ve değer sistemiyle ilgili unsurları 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra benimsemişlerdi. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'den[7] önce, Batı kültür ve medeniyetine hayranlığı hiçbir Osmanlı, onun kadar duyamamış ve ifade edememiştir. Başka bir deyişle Batı, 18. yüzyıldan başlayarak beğenilen, taklit edilen bir *prestige-culture* haline gelmiştir. Rokoko mimarisi ile beraber o zaman ekâbir evlerinde Frenk eşyasıyla Frenk odaları döşenmeye başlanmıştır.

Kültür unsurları alıntısında, böylece bir basamaklaşma (hiyerarşi) ortaya çıkmıştır. İlk ve en önemli aktarmalar silahlarda olmuştur. Savunma aracı, kültür değişiminde özel bir önem taşır. Bir toplum,

yalnızca değer-sisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit edildiğini görünce, düşmanın silahını almakta tereddüt etmez. Burada içgüdü ve rasyonel düşünce, sosyal-psikolojik faktörleri ve değer hükümlerini geride bırakır. Osmanlı-Türk tarihi bunun açık örneklerini vermiştir. Esasen İslâm kültürü, başlangıçtan beri, bu noktada kesin davranışını belirlemiştir. Düşmanı yenmek için, onun silahını ve kullandığı taktiği taklit etmek dine aykırı değildir, hükmü, İslâm'ın doğuşunda yerleşmiş bir kuraldır.

Batı ilimlerinden bize gelen ilk ilimler de savunma ile ilgili olanlardır. On sekizinci yüzyılda *Mühendishâneler* askerlikle ilgili ilimlerin okunduğu mektepler olarak açılmıştı.[8] Daha önce askerî teknoloji, Batı tıbbı ve coğrafya, pratik önemleri dolayısıyla, Türkçeye çeviriler şeklinde 16. yüzyılda aktarılmış,[9] ancak 18. yüzyılda meslek okullarının programlarında yer almıştır.

Reform yanlısı İslâm ulemâsı, silah-araç kavramının sınırlarını fazlasıyla genişleterek İslâm'ın ve İslâm toplumunun bekasını ve yararını sağlayan her çeşit aracı, ilim ve tekniği bu kavram içine aldılar. Osmanlı Devleti doğuşundan beri bu prensibe göre, Avrupa karşısında bir kültürleşme süreci içine girmiş bulunuyordu. 1444'te Haçlı istilası karşısında Rumeli'de gerileme, toptan bir kaçış halini almıştı. Osmanlı idarecileri, o zaman düşmanın silah ve taktiğini almakta tereddüt etmediler. Tüfek ve *tabur-cengi* denen *Wagenburg* savaş taktiği o zaman alındı[10] ve Osmanlı fütuhatının en önemli araçlarından biri oldu.

Kültür öğelerinin alınmasında rol oynayan şartları incelerken kısaca, savunma gereği, taklit, prestij ve egzotizm, yani yabancı kültürlere merak ve hayranlık gibi sosyo-psikolojik faktörlere işaret ettik. Bu koşullar yanında, maddî bakımdan sosyal teması sağlayan ticaret, yabancı ticarete açık liman şehirleri[11] iki kültür arasında aracı grupların varlığı, sürgün ve göç, din değiştirme veya yabancı uzman istihdamı gibi şartlar ve faktörler de son derece önemlidir. Osmanlı kültür değişiminde kapitülasyonlar Galata, İzmir, Selânik, Beyrut gibi liman şehirlerinde Batılı tacir gruplarının yerleşmesi, *Levantenler*, aracı Rum, Yahudi ve Ermeniler ve nihayet mühtedîler belirleyici rol oynamışlardır.[12] Klasik dönem 15. ve 16. yüzyılda, önemli kültür taşıyıcıları, sürgünler ve İslâm'ı seçen mühtedîlerdi. 1492'de İspanya'dan

Türkiye'ye Yahudi göçü (100.000'e yakın nüfus), tekstil, silah yapımı ve başka alanlarda Batı'dan önemli bir teknoloji aktarımına yol açtı.[13] Bir sanat transferinde, o sanatı yapanların gruplar halinde sürülmesi, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daima uygulanmış bir süreçtir. Bu yöntem, uzun sosyal kültürleşme yerine, zorla hızlı bir kültür transferi sağlar (I. Selim'in Tebriz ve Kahire'den getirdiği yüzlerce sanatkâr bunun iyi bir örneğidir).

Osmanlılar, bu yöntemi uyguladığı gibi sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar halinde örgütlemişlerdi. Resim ve nakış sanatında; Anadolu Türkleri *Tâife-i Rûmîyan,* İranlılar *Tâife-i Acemiyân* ve Avrupalılar *Tâife-i Efrenciyân* adı altında faaliyetteydiler. Tabipler de böyle bir ayrılığa tâbiydiler. Sarayda Frenklerden mühendis, ressam ve başka teknik adamlar, *Efrenciyân* adı altında bir dairede toplanmıştı. Bu sistem 18. yüzyılda değişti; Frenkler, yani Avrupalılar açılan meslek mekteplerinde öğretmen olarak kullanılmaya başlandı.

Bir kültür öğesi olarak modern ilim metotlarının aktarılmasını da sosyo-psikolojik ve maddî koşullar hazırlar. Fakat bu metotların yerleşip devamını garanti eden belli sosyal-kültürel bir çevrenin o toplumda ortaya çıkmış olması şarttır. Osmanlılarda daha 16. yüzyıl sonlarında modern bir rasathâne kuruldu, fakat yaşayamadı; 18. yüzyılda matbaa ve mühendishâne sürekli bir varlık gösteremedi. Osmanlı dünyasında pozitif ilim metotları gelişmemiş, sosyal ve ekonomik hayata girmemiş ve bir teknolojiye vücut vermemiştir. "Avrupa Mucizesi"nin gerçekleşmesinde bu süreç en önemli faktörlerdendir.[14]

Osmanlı tarihinde kültür değişiminde *bürokratlar* kesin rol oynamıştır. Ulemâ, Şerîatın mutlak bütünlük ve kontrolünü sağlamaya çalışırken, bürokratlar devlet ve toplum ihtiyaçları gibi pragmatik düşüncelere bağımlıydılar. Bürokratlar için özellikle 1700'den sonra, düşmanın galebe ve istilasını önlemek için, her çeşit önlemi almak, devleti yeniden "tanzim" etmek, her şeyden önemliydi. O zamana kadar silahlar, savunma tesisleri ve askerî taktik, idare usulleri, geleneksel ustadan-öğrenme yolu ile pratik usullerle sağlanıyordu. On sekizinci yüzyılda ıslahatçı bürokratlar, bunun yeterli olmadığını gördüler. Habsburglara ve Ruslara karşı Doğu'da müttefik arayan Fransızların bu dönemde bunu Osmanlı ricâline anlatmaları, yardıma

hazır olmaları, yani Batı'nın siyasî-askerî ilgisi de önemli rol oynadı; böylece Avrupa'da gelişmiş pozitif ilimler ilk kez mühendishânelere sistemli bir öğretim konusu olarak girdi.

Özetle, Osmanlı Batılılaşma-modernleşme hareketlerini şu çerçeve içinde araştırmak gereklidir. İlk dönem: Hirfetler çerçevesinde el sanayiinin hâkim olduğu dönem. Onun yanında büyük devlet askerî imalat tesisleri: Tophane, tersane, güherçile fabrikaları, çelikhane, madenler, darphane, Batı teknolojisinin nüfuz ettiği en önemli kuruluşlardır.[15]

1700'den sonraki islahat dönemindeyse, doğrudan doğruya Batı metotları ve nihayet pozitif ilimler, bürokrasi eliyle aktarıldı. Fakat askerî savunma ihtiyacı bu aktarmaların ana sebebiydi. 1839 Tanzimat döneminden sonra idari usûller ve kanunlar da alınmaya başladı ve geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışma bu dönemde ortaya çıktı. O zamanlar Yeni-Osmanlılar –Namık Kemal ve Ziya Paşa– Batı'nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer-sistemini reddederiz, diyorlardı. Ziya Gökalp, bunu sosyolojik bir sisteme bağlamak istedi. Buna karşı kültür değişiminin, sosyal-kültürel bir bütün olarak gerçekleştiğini ileri sürenler, tam bir modernleşme için belli bir sosyal yapı gelişimini şart görenler, Cumhuriyet döneminde bu kültür politikasını hayata geçirdiler. Avrupa kültürü üzerinde Osmanlı etkisi konusuna gelince, aktarımlar ve etkiler ayrı ayrı ele alınabilir. Doğrudan doğruya temas sonucu aktarımlar, doğal maddeler ve mamul eşya kullanımında açıkça görülür (sof, ipekli kumaşlar, kahve vb). Etkilerde ise egzotizm, Doğu'ya ait romantik düşler, sosyal âdetler (askerî bando, kahvehane, halı kullanımı gibi), sanat ve davranış biçimleri söz konusudur. Fransa'da yüksek ayrıcalıklı sınıfın kabul ettiği Türk-Osmanlı egzotizmi yanında, daha geniş biçimde Fransız halkının bunun gibi kültür aktarımlarını ayırt etmek gerekir. Bu bakımdan H.D. Gregoire'a göre[16] köylü çevrelerinde bile *oriental* etkilerden söz etmek mümkündür.

Fransa'da bir Osmanlı kolonisinden, bu yol ile gerçekleşen etkilerden söz etmek mümkündür. Osmanlı dünyasından şu veya bu şekilde Fransa'ya gidip yerleşmiş az sayıda Müslüman Türk yanında, özellikle Doğulu Hıristiyanlar ve Yahudiler bu etkilerde başlıca aracı rolü oynamışlardır.

1340'lardan başlayarak 16. yüzyıl sonlarına kadar birçok Türk/ Osmanlı elçisi, İtalya ve Fransa saraylarını ziyaret etmişlerdir. Kıyafet ve âdetleri büyük merak uyandıran bu ziyaretler sonucu yüksek çevrelerde bu ülkelerde *Türk modası* (*alla turca, turquerie*) başlamıştır.

Bu elçilerin gidiş-gelişinde halk sokaklarda birikerek büyük bir ilgiyle elçi alayını izliyordu. 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin elçiliği Paris'te Türk modasının yayılmasında önemli bir aşamadır (bkz. ileride). 1797'de Fransa'da ikamet elçisi olarak Paris'e yerleşen Esseyid Ali Efendi hakkında Fransız elçisi Flerbette'in anlattığına göre o zaman "Paris adeta İstanbul mahallelerinden biri haline geldi." Böyle tantanalı ziyaretler, ressam tablolarında tespit edilmiştir. Aslında Fransa sarayı, bu ziyaretlerden halk arasında ve dünyada prestijini yaymak bakımından yararlanmaya çalışıyordu.

E. Charriere, 16. yüzyıldaki kültürel etkileri özetleyerek bu dönemde Fransız elçilerinin sık sık İstanbul'u ziyareti, Türklerin yaşamı ve kültürü ile tanışma yolunu açtığını söylemektedir. I. François (1515-1547), özellikle onlardan bunun gibi ayrıntıları işitmek istiyordu. O zaman her tarafta Osmanlı üstünlüğünün sırlarını öğrenme kaygısı vardı. Bu elçilerin (J. Maurand, N. de Nicolay, B. de Montluc, P. Belon, Monsieur d'Aramon, Du Fresne-Canaye, Jean Chesneau) yayımlanmış eserleri, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti ve ülkesi hakkında önemli bilgiler sağlar[17] ve Venedik balyoslarının ayrıntılı raporlarını[18] tamamlar. Elçiler, İstanbul'da Rum ve Ermeni tercümanları kullandıklarından dolayı bu yazılar Türkler aleyhinde birçok kasıtlı yanlış bilgileri de içermektedir. Öte yandan yerli gayri-müslim tercümanlara (dragoman) her zaman güvenilmediğinden Venedik'teki *giovanni della lingua* örnek alınarak, Paris'te XIV. Louis zamanında, Fransızlara genç yaşta Osmanlıca ve Doğu dilleri öğretmek üzere *Jeunes de Langues* adıyla bir okul kurulacak, burada yetişen gençler elçi ve konsolosların hizmetine gönderilecektir. Bu mektebin kuruluşu ile aynı zamanda, Doğu dilleri ve kültürleri üzerinde ciddi bilimsel araştırmaların temeli atılmış olacaktır.[19] Onlardan bazıları Türkçe tiyatro eseri yazmayı denemişlerdir (bu metinler *Bibliotheque Nationale*'de bulunmaktadır). İstanbul'da 19. yüzyılda dışişlerine bağlı bir *Tercüman Odası* örgütleninceye kadar[20] böyle bir ihtiyaç duyulmaması, iki toplumun davranış farkını göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu resmî ziyaretler dışında Fransız elçilerinin veya konsoloslarının Fransa'ya dönüşlerinde beraberlerinde getirdikleri çocuklar ve hizmetkârlar, Paris'te Katolik din terbiyesi verilerek Hıristiyanlaştırılmaktaydılar. Türk-Osmanlı terbiyesi almış esir kadınların da bu şekilde Fransa'ya götürüldüğü malûmdur. On sekizinci yüzyılda *egzotizm*, Türk-Modası (*turquerie*) ile etkiler daha yaygın bir hal almıştır. 1700 yılında Paris'te Katolik dininde yetiştirilmek üzere Ermeni çocukları için 12 burs bağışlandığını biliyoruz. Cezvit ve Capucin misyonerlerinin Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunmalarına, daha 17. yüzyıl başlarında kapitülasyonlarla izin verilmişti. Onlar, Katolikliği özellikle Ermeni ve Rumlar arasında yaymışlardır. Rumlar ve Ermeniler, Türk dilini ve çevreyi yakından bildiklerinden, tercüman olarak da kullanılmaktaydı. İlginç bir olay da şudur: 1743 yılında kral, Marechal de Saxe'in Türk, Tatar, Eflak ve Polonyalı süvarilerden kurulmuş bir Doğulu birlik kurmasına izin vermiştir.

Türk-Osmanlı olarak Marsilya ve Güney Fransa'ya gelip giden veya buraya yerleşen Müslüman tacirler görüyoruz. Tacir olarak özellikle Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dikkati çekmekteydi. En önemli Doğulu Hıristiyan koloniyi Ermeniler oluşturmaktaydı. Daha 15. yüzyılda, Müslüman tacir ve ajanların İtalya'da yerleşmiş bulunduğunu ve Müslüman tüccârın ikametleri için ünlü *Fondaco dei Turchi* sarayının tahsis edildiğini bilmekteyiz.[21] Marsilya'da Müslümanlara tahsis edilmiş böyle bir yer hakkında kayıt yoktur. 1728'de Marsilya'ya zeytinyağı ithal eden bazı Müslüman tâcirleri Fransızların dolandırması üzerine, olaya Girit paşası müdahale etmiştir. Fransız makamları, böyle olaylarda kendi tacirleri için Osmanlı ülkesinde karşı önlemler alınmasından korkarak dikkatli davranıyorlardı.

İlginç başka bir olay da şudur: Fransız Kraliçesi Marie de Medicis'in etrafında kendisi için Türk halıları dokuyan Türk hanımlardan söz edilmektedir. Bu biçimde Türk halıları dokunması için daha 1568'de Paris'te Müslüman halıcıların bir korporasyon oluşturduğunu bilmekteyiz. On yedinci yüzyılda bu imalat tamamen durmuş görünmektedir.[22]

Fransa'da, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda, büyükçe bir Müslüman kolonisini Türk forsalar oluşturmaktaydı. On yedinci yüzyıl sonlarında, binin üzerinde forsa kullanılan Fransız donanınasındaki Türklerin

oranı yüzde 20 idi (Türkler özellikle dayanıklı kürekçi olarak tercih edilmekteydi). Bu forsaların çoğu, satın alınmış esirlerdendi. Forsalar, çok serbest bir şekilde genel hayata katılabiliyorlardı. Kayıkçılık, kahvehanecilik gibi mesleklerde onları görmekteyiz. Böylece Türk forsaları Marsilya'da yerli halkla günlük temas halindeydiler ve bazılarının ailelerine para gönderdikleri kaydedilmiştir. Türk forsalar kırmızı fes giymekte, öylece ötekilerden ayrılmaktaydılar. İlginç bir grup da Osmanlılara esir düşüp Türkler arasında yaşamış, sonra fidye ile kurtarılmış Fransızların oluşturduğu gruptur. Öte yandan, Osmanlı limanlarında konsolos ve elçilerin hizmetinde uzun zaman kalmış, sonra Fransa'ya dönmüş Fransızlar vardır. Tabii bunlar, orada gördükleri âdetleri memleketlerine taşımaktaydılar. Bu arada, Türkiye'de faaliyette bulunan din adamları ve misyonerlerin de kültür alışverişinde önemli bir yeri vardır. Bu misyonerler, sadaka toplayarak Türkiye'de esir düşmüş Hıristiyanları memleketlerine geri getirmek için özel bir faaliyet göstermekteydiler.

Osmanlı Kültürü, Halk Kültürü, İslâmlaşma

Halk kültürünün, yaratıcı yüksek kültürün, başka deyişle prestij kültürün taklidiyle geliştiği ve oluştuğu iddiası, Osmanlı örneğinde kuvvetle destek bulur; İran ve Anadolu'da Moğol egemenliği döneminde ilk dönem Osmanlı kültüründe Abdal-Kalenderîlerin, daha sonra Bektaşî ve Alevîlik kültüründe, tarikatlarda, Avrasya şamanizminin güçlü etkisi bilginlerce kuvvetle ileri sürülen bir tezdir (F. Köprülü, Abdülkadir İnan, Emel Esin, İ. Melikoff, J.P. Roux, A.Y. Ocak). Buna karşı, o yüzyılda Anadolu'da yayılan Kalenderîlik ve Haydarîlik akımlarında Avrasya halk kültür öğeleriyle yüksek tasavvuf teorilerinin (*vahdet-i vücûd*) bağdaştırıldığı ve derviş kültüründe bu teorilerin basit formüller haline indirgendiği (Abdal Musa, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal), özellikle şamanist cezbe (*extase*) ve semâ' tekniklerinin devam ettiği (Barak Baba, Mevlânâ) öne sürülmektedir. Bu akım, Osmanlı kültüründe sonuna kadar etkisini sürdürmüş; Bektaşîlik, Mevlevîlik, Halvetîlik, toplumun yüksek katmanlarında müritler toplamış, yüksek kültürün bir halkası haline gelmiştir.

Öbür yandan, prestij kültürünü temsil eden Osmanlı saray kültürünün, azınlıkların kültürleri üzerinde nasıl güçlü bir etki bıraktığı, yaşam tarzında, davranışlarda, kıyafette, yeme-içmede nasıl belli standartlar yarattığı aşikârdır. İslâmlaşmalarda, prestij kültürünün başlıca etkenlerden biri olduğu daima belirtilmiştir. On altıncı ve 17. yüzyıllarda zaman zaman katı bir tutuculuğun üstün geldiği dönemlerde (Kadızâdeliler) sultan, gayri-müslimlerin Müslümanlar gibi giyinmelerini, ata binmelerini, esir kullanmalarını yasaklayan fermanlar çıkarmak zorunda kalmıştır. Balkanlar'da millî devletler kurulduktan sonra Osmanlı dönemi kültür eserlerinin çoğunun barbarca yok edilmeye çalışıldığına bugün dahi tanık olmuyor muyuz? Dilde, yer ve kişi adlarında "temizleme," Osmanlı dönemi külliyelerinden kalma mimarî eserlerin sistemli biçimde tahribi, bir kültür savaşı niteliğini almıştır. Yalnızca bu olay, Osmanlı yüksek kültürünün kitleler üzerinde nasıl derinliğine bir kültürleşmeye (*acculturation*) yol açtığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Osmanlı yüksek kültürünün etkisiyle birlikte etnik gruplar arasında karşılıklı etkileşim ayrıca önemlidir. Büyük şehirlerde nüfusun büyük bölümünü, müslim ve gayri-müslim esnaf oluşturmaktaydı. Şehrin ikamet mahalleleri kesiminde dinî cemaat mensupları kendi tapınağı etrafında özel hayatını sürdürürken, esnaf "pazar" bölgesinde yan yana, birlikte faaliyette bulunurlardı. Klasik dönemde, loncalarda esnaf, müslim ve gayri-müslim diye ayırt edilmezdi; herkes bir arada çalışır, bayramlarda, *teferrüçlerde* birlikte eğlenir, kaynaşırlardı. Öte yandan Osmanlı ordusu, çeşitli din ve kültürde insanları bir araya getiren önemli bir kültürleşme çevresi oluşturmaktaydı. Klasik dönemde Osmanlı ordusunda, Hıristiyan askerî gruplar (Hıristiyan timar erleri, Voynuklar, Eflak, Martolos birlikleri) önemli bir sayıya ulaşmıştı. Binlerce Hıristiyan çocuk kul sistemi içinde Osmanlılaştırılmaktaydı. Klasik dönemde saray ve ordu için Hıristiyan çocukların "devşirilmesi," *devşirmeler*, kul sisteminde önemli yer tutmakta (yılda 3000 devşirme oğlanı), Osmanlı yüksek sınıfını oluşturmaktaydı.

Öte yandan, dışarıdan imparatorluğa her yıl giren esirlerin, yılda 20.000 kişiyi geçtiği hesaplanmıştır. Çoğunlukla onlar da Osmanlı toplumuna mal olmaktaydı. Osmanlı imparatorluk sisteminin, tarafsız bir *kültürleşme potası* oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hıristiyan Bizans'tan kalan "Rum" halkının Müslüman Osmanlı idaresi altında ve toplumunda, uzun yüzyıllar boyunca karşılıklı kültür etkileşimi üzerinde F.W. Hasluck'tan[23] beri en kapsamlı araştırmayı Michel Balivet'ye borçluyuz.[24] Balivet'ye göre, Osmanlıların benimsediği *Rûm* sözcüğü, sadece coğrafî bir terim değil, "şaşırtıcı biçimde" gerçek bir insan ve kültür kaynaşmasını ifade eder. Hıristiyan Rum olsun Müslüman Türk olsun, bu kaynaşmada gerçek bir değişikliğe (*transformisme*) uğramıştır (Avant-Propos, 2-3). Haklı olarak Balivet, Türklerin, başlangıçta Anadolu ve Rumeli'de Hıristiyan çoğunluk içinde nasıl olup da egemen bir grup olarak yaşadığını sorgular. Bu şaşırtıcı olgunun açıklamasını, 15. yüzyıl timar defterlerinde Rumeli'de buluyoruz. Osmanlı Devleti hizmetine giren Hıristiyan timarlı sipâhileri ve diğer yerli askerî grupları tahrir defterlerinde tespit ettiğimiz zaman, istilanın bir yok etme ve yerine geçme değil; bir uzlaşma ve özdeşleşme (*integration*) olduğu sonucuna vardık. On beşinci yüzyıl sonlarında Rûhî tarihinde "gün olur binlerce Hıristiyan İslâm'a geçerdi" gözlemi yapılmıştır. Osmanlılara esir düşen Selânik Başpiskoposu Gregorius Palamas'ın 1354'te yazdığı mektuplarındaki ifadesiyle, "Tanrı'nın kendilerini terk ettiğine" inanan yerli Rumların[25] kitle halinde İslâmlaştıklarına şüphe yoktur. İstanbul patrikinin bunu önlemek için İzniklilere mektup yazması bunda kuşku bırakmamaktadır. İslâmlaşma, ilk beylik döneminde geniş ölçüde gerçekleşmiş görünmektedir. Hüdavendigâr dönemindeki tahrir defterlerinde (ilki 1487) köy adları Türkmenlerin geniş ölçüdeki yerleşimlerini ortaya koymaktadır. G. Pachymeres'ın kaydettiği gibi gâzi akınları yüzünden Bithynia Rumlarının kitle halinde yurtlarını bırakıp kaçtıklarına ve yerlerini istilacılara bıraktıklarına kuşku yoktur. Bu durum, vergi kaynaklarını kaybetmek istemeyen beylerin, Rum köylülerini yerlerinde tutmak için, neden *istimâlet* (hoşgörü ve koruma) siyasetine önem verdiklerini de açıklar. İslâmlaşan yerli Rum ve Ermeniler, doğal olarak bazı Hıristiyan inanç ve âdetlerini yeni dinlerine aşılamaktaydılar.

Bir "Osmanlı kimliği" gerçek midir? İslâmlaşma, nüfus ve kültür kaynaşması süreci, Bizantinistler tarafından (Speros Vryonis ve Michel Balivet) ele alınmış ve birçok nokta aydınlığa kavuşmuştur. Balivet, dinler ve etnik-gruplar-üstü (*supra cofessionelle et supra-eth-*

nique) tek bir bilinçten (*une conscience unitaire*), bir Osmanlı eritme potasından (*melting pot*) söz etmekte haklıdır. Osmanlı toplumunda Müslüman ve Hıristiyanlar arasında evlenmelerden yeni bir halk tipi, *mikrobarbaroi* ve *ahriyân* ortaya çıkmıştır. Osmanlı makamları Müslüman adı taşıyıp da İslâmiyetin kurallarını yerine getirmeyen mühtedîleri gerçek Müslüman saymıyorlardı. Resmî sayımlarda onları, *ahriyân* adı altında ayrı yazıyorlardı. Bunun yanında Hıristiyanlığını saklayan mühtedî Müslümanlar (*cryptochristians*) oldukça büyük bir kitle oluşturmuştur.[26] Öbür yandan İslâmiyet, Müslüman'ın yaşamını, tüm davranışlarını sıkı kurallara bağlayan bir din olarak, mühtedîyi güçlü bir kültürleşmeye tâbi tutar. Müslüman olan gayri-müslim zamanla Osmanlı-İslâm cemaatinin tam bir parçası olur. Balkanlar'da Müslüman olmak, Türk olmak anlamına gelir. Gerçekte *Osmanlı emperyal kültürü ve İslâm, bir Osmanlı kimliği doğurmuştur.*

On dokuzuncu yüzyılda millî bilinç ve hareketler karşısında Tanzimatçılar bu "Osmanlılık" bilincini canlandırmaya, böylece imparatorluk birliğini kurtarmaya çalışacaklardır.

Tahrir defterlerinin ortaya koyduğu gibi, Hıristiyan nüfusunun azaldığı 15. yüzyıldan önce, Anadolu'da önemli Rum, Ermeni nüfus bölgeleri mevcuttu ve Selçuklu döneminde bu gruplar daha da genişti.[27] Örneğin, Karamanlı Rumların bir bakiyesi olarak Konya civarında Sille, 20. yüzyıla kadar bir Rum-Türk Müslüman kasabası durumunu korumuştur. Derenin bir tarafı Rum öbür tarafı Müslüman mahallelere aitti ve bu insanlar kutsal yerleri ortaklaşa ziyaret ederlerdi.[28]

Eserini 1330'larda yazan Âşık Paşa,[29] kültür ayrılıkları üzerinde insanların, insan olarak birbirleriyle anlaşmaları gereğini vurgular ve şöyle bir hikâye anlatır: Bir Arap, bir Acem, bir Türk ve bir Ermeni birlikte yola çıkarlar; bir yerden üzüm satın almak isterler, fakat birbirine bu isteklerini, dil ayrılığı yüzünden anlatamaz, kavga ederler. Sonra üzüm gelince her biri isteklerinin aynı olduğunu görür. Âşık Paşa, bu hikâyeyi anlattıktan sonra insanlar "bir evdendir, bu cümle mevcûdât muhtelif düşmüştür, illâ mahlûkât Tanrı birliğine ermek için ikilikten kaçmak gerek" hikmetini ifade eder. Mevlânâ gibi Âşık Paşa'nın bu sözleri, o dönemde özellikle bağnazlıktan uzak sufî-derviş

çevrelerinde, dinî ve etnik bakımdan karışık Anadolu toplumunda, uzlaşma ve kaynaşma gereğini ifade etmektedir. O dönemde Konya'da Mevlânâ, hangi dinden olursan ol gel, davetiyle mistik İslâm'ın Anadolu'da dinler üstü birlik çağrısını dile getirir. Beylik dönemi toplum ve kültür çevresinde dinlerin ve halkların uzlaşma gereğine inancı, 1354'te tutsak Selânik Başpiskoposu Gregorius Palamas'ın bağnazlığı karşısında Osmanlıların tutumunda açık ifadesini bulmuştur.[30]

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin hilâfet ve İslâm politikasında, özellikle 1571'de İnebahtı'da (Lepanto) Hıristiyan devletlerin Mukaddes İttifak çerçevesinde birleşerek Osmanlı donanmasını yok etmeleri, İstanbul'u tehdit etmeleri üzerine ilk kez bilinçli bir Hıristiyan düşmanlığı kendini gösterecek, fakat bu çok sürmeyecektir. Hıristiyan reâyâ arasında başkaldırma hareketleri de o zaman görülecektir.

Lâle Devri (1718-1730) ve Zorbalar Egemenliği*

Viyana Bozgunu ve onu izleyen çok tehlikeli yıkıcı savaşlardan (1683-1699) sonra 1716-1718'de yeni felaketli bir savaş akabinde, saray ve *zürefa* (Osmanlı seçkinler sınıfı) için bir rehavet, zevk u sefa dönemi gelir.[1] Barışa bağlı, geniş düşünceli, Batı'yı örnek alan yenilikçi padişah ve damadı İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı dönemi (1718-1730) başlar; Nedîm ona sunduğu kasidede yeni zevk u sefa dönemini selamlar:

Bi-hamdi'llâh yine feyz-i safa şâmil cihan üzre
Cihân âsâr-i hükm-i sulh ile emn ü amân üzre
Zaman-i rezm geçti şimdi vakt-i bezmdir söylen
Çemen nakş eylesin nakkâşlar puşt-i kemân üzre

İşret meclisleri ve şenlikleri için yeni yeni bahçe ve kasırlar yapılır. Nedîm, Defterdar Burnu'nda yapılan Neşât-âbâd kasrı için şöyle der:

Sa'd ola Kasr-i Neşât-âbâd hünkârım sana

* H. İnalcık, *Has-bağçede 'Ayş u Tarâb: Nedîmler, Şâirler, Mutribler*, 2. baskı, İstanbul, 2015, s. 307-332.

Sadrazam, Kâğıthane Deresi'nde padişah için *Sa'd-âbâd* kasrını yaptırır, elçi Yirmisekiz Mehmed Çelebi eliyle Fransa'dan getirttiği planlara göre Sa'd-âbâd bahçeleri düzenlenir. Bahçede "etrafı fıskiyeli havuzlar, ejderha ağzından akan sular, sütunlar, kanallar ve köprüler"[2] bu zamanda yapılan *Hayr-âbâd, Kasr-i Cinân, Feyz-âbâd, Şeref-âbâd, Şevk-âbâd* kasrları, hepsi işret meclislerine sahne olan şirin köşklerdir.

Bir Avrupalı yabancı, Lady Mary Wortley Montagu, bu kasırlarda işret meclislerinde zevk u sefa yaşamı üzerinde şu gözlemi yapar: "Neredeyse daha doğru bir yaşam felsefesi taşıdıklarına inanacağım; yaşamlarını musikî, bahçeler, şarap ve lezzetli yiyeceklerle geçirirken, bizim beyinlerimizi birtakım politik düzenler ya da hiçbir zaman ulaşamayacağımız bilimleri inceleme arzusu kemiriyor", "Devletin gücünü ve zenginliğini halkın ve yabancıların gözleri önüne sermek" için halka açık düğün şenlikleri aynı zamanda "sanatın ve zanaatın geliştirilmesi ve değerlendirilmesi için olumlu bir ortam" yaratıyordu. Yeni stilde yapılan kasrlar (köşkler), sümbül ve lâle bahçeleri, bize taze, çekici bir yaşam ve dünya görüşünü sergilemektedir (bu dönemde yazılan *Sümbülnâme* ve 49 resimden oluşan bir *Lâle Kitabı* zikre değer[3]). "Köşklerin en sevileni deniz kenarındaki yalılardı." Haliç ve Boğaz sahilleri, bu üslûpta yalılarla sıralanıyordu.

Lâle Devri, "Osmanlı'nın son Rönesans hareketi" olarak tanımlanmıştır.[4] Osmanlı, ilk kez teknoloji bakımından Batı'nın üstünlüğünü kabul ediyor, Fransa'ya gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye verilen talimatta oradaki teknolojik yenilikleri (kanallar, matbaa vb.) kaydetmesi isteniyordu. Mimarîde, askerlikte Fransız uzmanları çağrılıyor. Damat İbrahim Paşa dönemi (1718-1730) yalnız güzel sanatlar, mimarlık, musikî, şiir, minyatür sanatı bakımından değil, İbn Haldun'unkilerin de aralarında olduğu klasik Doğu eserlerinin Farsça ve Arapçadan Türkçeye çevrilmesi için encümenlerin kurulduğu bir fikrî uyanış dönemidir. 1720'de gece gündüz 15 gün süren büyük sünnet düğünü dolayısıyla düzenlenen şenlik, bir *toy* niteliğinde olup, şair Seyyid Vehbî'nin *Sûrnâme*'si ve Levnî'nin minyatürleriyle[5] ölümsüzlüğe erişmiştir.

Lâle Devri'ni, Ahmed Refik'in *Lâle Devri*'nden[6] izleyelim

III. Ahmed, kışın Saray-i Hümâyûn'da, *Hünkâr Sofası*'nda oturup "hanende kızların sadâ- yi ney u santurundan" kubbeye yansıyan şarkılarını mestâne dinlerdi.[7] İlkbahar gelince İstanbul'un en güzel semtlerini süsleyen köşklere giderdi. III. Ahmed döneminde pek çok köşk inşa edilmişti, bunlardan Salı-Pazarı'nda *Emîn-âbâd,* Çigala Sarayı yakınında *Ferah-âbâd,* Alibeyköyü civarında *Hüsrev-âbâd*, Bebek'te *Hümâyûn-âbâd*, Defterdar'da *Neşât-âbâd*, Kâğıthane'de *Sa'd-âbâd*, hep bu dönemde yapılmış köşklerdir. İstanbul dışında Boğaziçi'nde, Üsküdar ve Kadıköyü'nde ricale ait zarif köşklerin sayısı yüzü buluyordu.[8] Korularla çevrili sarayların lâle, sümbül bahçeleri; havuzlar, su cedvelleri ve fıskiyelerle efendilerinin zevk u sefa eğlencelerini bekliyordu. Bu köşklerden padişahın en çok hoşlandığı yer Kâğıthane'de Sa'd-âbâd köşkü idi. Köşkün inşası İbrahim Paşa'nın gözetiminde yapılmış, nehir yeni bir yatağa akıtılmış, yeni mecranın iki tarafına mermer rıhtımlar yapılmış, iki kolun birleştiği yerde şahane bir *kasr-i hümâyûn* yükseltilmişti. Kasrın önündeki bahçede, büyük havuzla çağlayanlar, ağzından su fışkıran ejderhalarla bir su cenneti yaratılmıştı. Nedîm sevgilisini çağırırken şöyle der:

Mâ'-i tesnîm içelim çeşme-i nev-peydâdan
Görelim âb-i hayât akdığın ejderhâdan

Haliç kıyıları ve sırtları, rıhtımlar, gözalıcı kasırlar ve hamamlarla donanmıştı. Sa'd-âbâd kasrı ve bahçesi altmış günde, İstanbulluların hayran gözleri önünde yapılıp bitirildi. Bu inşaat için Avrupa'dan mimarlar çağrılmış, Fransa'dan planlar getirilmiş olduğunu işaret edelim (bahçeler için bkz. Van Mour'un resimleri). Osmanlı mimarisinde yeni bir üslûp ortaya çıkıyordu. İbrahim Paşa, XIV. Louis'nin Versailles Sarayı bahçelerinin bir taklidini Kâğıthane'de düzenlemeye çalışıyordu. Boğaziçi de bu inşa faaliyetinden payını aldı, zarif yalılarla süslendi. Bahçeler, özellikle rengârenk lâlelerle bezeniyordu. İstanbullular lâle tutkunu oldu. Bu devrin *Lâle Devri* diye adlandırılması tamamıyla

yerindedir. Nadir bir lâle, değeri bin altına müşteri buluyordu. Lâle ticareti İstanbul'da "cevâhircilik gibi bir sanat haline gelmişti." Bu dönemde 839 çeşit lâle yetiştirildiği kaydedilmiştir.[9]

Bu nâzik lâle-i zîbâ-ki olmuş nâmı Gülruhsâr
Ola hünkârımın bezminde şad şevkile hidmetkâr

III. Ahmed'in, zevk u sefaya düşkün, yüksek zevk sahibi, sanattan anlayan bir padişah olduğu hususunda kaynaklar birleşmektedir. Damat İbrahim Paşa ile meşrepleri uyuşuyordu.

Baharda İstanbullular, akın akın lâle seyrânı için kayıklarla "Sa'd-âbâd sefası"na dökülürdü. Haliç'in ve Eyüp'ün mesirelerle ve köşklerle süslü kıyılarından kayıklar, Kâğıthane sefasına süzülürdü.[10] Nedîm, bu zevk u sefa âleminin ortasında, şuh şarkı ve türküleriyle herkesin dilinde idi. "Sa'd-âbâd'ın her köşesi Nedîm-i şeydânın nâle-i âh u garâmıyla" dolardı. Ziyafetlerde musikî fasıllarında çoğu kez 13 hanende, 8 nâyzen, 4 tanburî, 2 santûrî, 3 kemânî, 1 düdük, 2 nefîrî, 1 çengî, 2 miskâlî hazır bulunurdu. Çavuşların alkışları arasında teşrif eden padişahın armağanları –kürkler, hil'atlar– davetlilere, saray çavuşlarına, şairlere dağıtılırdı (İbrahim Paşa için düzenlenmiş bir ziyafette paşa, yeniçeri ağasına 6521 guruş değerinde armağanlar vermiş). Sazların neşelendirdiği *meclis-i işret*'te yenilip içildikten sonra sahnede Karagöz, hokkabazlar ve rakkaslar marifetlerini gösterirlerdi (bu sahneler için bkz. Levnî, *Sûrnâme*). Gece karanlığında kasırlarının *çerâgân* âlemi, çiçek bahçelerini bir masal dünyasına dönüştürürdü. Gece, musikî nağmeleri, şairlerin okudukları gazel ve kasidelerle geçerdi. Bu ziyafet sahneleri, o dönemin üretken ressamı Hollandalı ressam Van Mour'un tuvallerine yansımıştır (onun 132 parçayı bulan koleksiyonu bugün Amsterdam Rijksmuseum'dadır).[11]

Bahar ve yazları Sa'd-âbâd bahçesinde şenlikler kışın köşklerde *helva sohbetleri* ile zevk u sefa devam ederdi.

Nevbahârın gerçi seyr-i gülşen u sahrâsı var
Fasl-i sermânın ve lâkin sohbet-i helvası var

Bu sohbet geceleri, çoğu kez İbrahim Paşa'nın Beşiktaş'taki sarayında geçerdi. Nedîm, kaside ve gazellerini klasik şiirin ağır terkipleriyle nakşederken, Sa'd-âbâd şenlikleri havasına uygun kıvrak, güzel bir Türkçe ile şarkı ve türküler yazıyor; böylece halk âşıkları geleneğini sürdürüyordu. *Lâle Devri* kitabının yazarı Ahmed Refik (Altınay), "ömrünü zevk u neşât âlemlerinde geçirmiş" olan "İbrahim Paşa'ya musâhiblik eden" Nedîm'i anlatırken ne güzel söyler:

"Nedîm, Ahmed-i Sâlis devrinin bütün debdebe ve haşmetini, saraylarının zînet ve elvanını, bağçelerinin rengârenk çiçeklerini, çerağanlar, ziyâfetler ve helva sohbetleriyle geçen hayatını şiirlerinde yaşatmıştır. Nedîm'in eş'ânında Fuzûlî'nin âteşîn aşkı, Nef'î'nin azamet-i beyânı yoktu; fakat kullandığı ince ve ahenkdâr kelimelerle tasvîr-i bedâyîde [güzellikleri tasvirde] gösterdiği hârika-i beyâna hiçbir şair yetişememiştir."[12]

Bu dönem, *Sûrnâme* yazarı Seyyid Vehbî, Nahifî, Safâyî, Ahmed Tâib gibi birçok seçkin şair yetiştirmiş, Ahmed Tâib *sultanu'ş-şu'arâ* sıfatıyla devrin şairlerinde "sanayi-i şi'r"i kontrol görevini üstlenmişti.[13]

Zorbalar Egemenliği
Patrona Halil Ayaklanması, Lâle Devri'nin Sonu

1730 isyânı bir kelimeyle, bir taraftan halk ile zevk u sefa için pervasızca servetler harcayan saray arasındaki çatışmayı gösterdiği gibi, *meclis-i işret*e, sanatlara, şiir ve musikîye revaç veren İranî geleneğe karşı İslâmî Şerîatçıların ayaklanması şeklinde açıklanabilir. Gemi levendi *patrona,* yeniçerilikle ilişkili, gözü pek bir Arnavut maceracı Patrona Halil 20, 30 kişiden ibaret bir avuç kafadarıyla Kapalıçarşı'ya gidip gayri-memnun esnafı arkalarına almayı başardı. İlk başta istedikleri, İbrahim Paşa'nın idamı idi. Çarşı kâhyası onlara katıldı (28 Eylül 1730). Bir taraftan ulemâdan bir vâiz ve kadıyı, öbür taraftan yeniçeri ocağını, Osmanlı tarihinde tüm ayaklanmalarda sultana karşı "huruc"u meşru kılan bu iki grubu yanlarına aldılar. İsyan safha safha gelişti ve başarıya erişti. Tutucu ulemâ, saray sefahatini irkilerek gözetliyordu. İbrahim Paşa'nın şeyhülislâm yaptığı Abdi Efendi

bile veziriâzam aleyhine döndü, sultanı şöyle uyardığı rivayet olunur: "Vezir tadını azıttı ve zevk ararken eski zevkleri kaçırdı; eğer vezir ref olunmaz ise, cenâb-ı sâhib-i saltana dahi sirâyet eder" diyordu.[14] Sonunda, tüm ulemâ isyancılar yanında yer aldı.

İşret meclislerinde herkesin önünde "bir takım fuhşiyât" (din ve ahlaka aykırı suçlar) işlendiği herkesin dilindeydi. Fakat meclis-i işret sefalarını terk edemeyen sultan, damadı olan sadrazamı 12 yıldır yanından ayırmamıştı. Abdi Efendi haklıydı ve dediği gerçek oldu. Doğrudan karşı çıkmayan ulemâ da onun gibi düşünüyordu. İstanbul kadılığından azledilmiş (6 Temmuz 1729) Zülâlî Hasan Efendi, Damat İbrahim aleyhinde konuşuyordu, o isyancılar komitesinin başında olacaktır.

Osmanlı toplumunda cami kürsülerinde cumaları halka hitap eden vâizler, hutbeleriyle halk üzerinde daima etkili olmuş; ayaklanmalara önayak olmuşlardı. Vâizlerin en önemlisi Ayasofya vâizi müderris İspirî-zâde Ahmed Efendi isyancılara katılanların başındaydı; Patrona Halil onu İstanbul kadılığına getirdi ve ihtilal kararları için ondan fetvâlar aldı. Rumeli kadıaskeri Başmakcı-zâde, âsîleri destekliyordu. İsyanın parolası, *şerîatı ihya* idi.

İhtilalin lideri Patrona Halil, çağdaş gözlemcilere göre korkusuz, becerikli, teşkilatçı önder vasıflarını taşıyordu. İnsanları arkasından sürüklüyordu. Mesela, sultanın atadığı yeni kapudan-i deryanın dairesine koşup onu yanına çekmiştir. Ulemânın desteğini sağladığı gibi saraya karşı tüm asker ocaklarını, yeniçerileri, cebeci, topçu ve donanma erlerini isyana ikna etti. Zindanlardaki tüm hükümlüleri serbest bıraktı. *Şerîatı ihya* parolasıyla mahalle aralarında halk arasına adamlarını gönderdi. Hareketi bir halk ayaklanması haline getirdi. Rum, Ermeni, Çingene cemaatlerinden de katılanlar yok değildi. İhtilal komitesi yeniçeri ocağı karşısında Etmeydanı'nda yerleşerek, bir hükümet gibi tayinler yapıyor, emirler çıkarıyordu. Yeni bir yeniçeri ağası ve İstanbul kadısı ilan edildi. Âsîlerin sayısı üç dört bine vardı, yeni gruplar katılmaya başladı.

İsyan başladığı zaman (28 Eylül 1730), padişah ve devlet erkânı karşı tarafta, Üsküdar'da idi. Padişahın etrafındakiler başlangıçta isyan hareketini ciddiye almadılar, sorumlu kişiler isyan büyümeden

karşı önlemler almakta geciktiler. Kaymakam Mustafa Paşa, sadrazamın rakibi idi, harekete geçmedi, aksine isyancıları kışkırttı.[15] Sadrazam Damat İbrahim, silahlı kuvvetlerle harekete geçmek isteyince, Rumeli kadıaskerlerinden Başmakcı-zâde buna karşı çıktı. Şerîatçılara karşı sultan ve ricâli, İstanbul'daki en saygın İslâmî sembolü kullanmaktan başka çare göremediler: Hz. Peygamber'in *Sancak-i Şerîf*'i Üsküdar'a getirildi. Padişah maiyetiyle karşıya geçince sancak, sarayda Orta-Kapı'ya dikilip Müslümanlara sancak dibine gelmeleri ilan olundu, az kişi geldi. Kararsızlık ve başsızlık, ricâl arasında anlaşmazlık isyancıların işine yaradı. *Sancak-i Şerîf*'e karşı Patrona, Hırka-yi Şerif'ten mübarek eşyayı yanına getirtti.

İsyanın ikinci günü Patrona yanında büyük bir kalabalık toplanmış bulunuyordu. Padişah adam gönderip Etmeydanı ihtilal komitesiyle temas kurdu. Saray toplantılarındaki fikir ayrılığını gören Patrona, isyanda ayak diredi. Damat İbrahim ve adamlarının kendilerine teslimini istedi (ihtilal komitesi üyeleri: Patrona Halil başta, Çınar Ahmet, Muslu Beşe, ulemâdan kadı Deli İbrahim ve Zülâlî Hasan, yeniçeri subayı Kel Mehmed, sekban-başı Urlu Mustafa, yeniçeri kul kethüdası Mahmud Ağa). Sultan, Sadrazam İbrahim Paşa'ya harekete geçme iznini vermedi ve sonunda İbrahim Paşa hariç, ihtilal komitesinin istediği kişileri teslime razı olduğunu bildirdi. Damat Paşa, "Ben ölüm-eri oldum, ancak velinimetimizin halâsına bir çare bulalım" diye sarayda bağırıp dolaşıyordu. Herkes dehşet ve korku içinde idi.[16]

İsyanın üçüncü günü (30 Eylül 1730) sultan, damadı İbrahim'i silâhdar ağa dairesinde hapsetti, isyancılar sarayın kapısına dayanmışlardı. Tayin ettirdikleri yeni şeyhülislâm Mirzâ-zâde Mehmed, ulemâ ile toplantı yapıp Damat İbrahim ve yandaşı iki vezirin katline fetvâ verdiler. Sultan korku ve dehşet içinde idamı onayladı (30 Eylül 1730).[17] Sultanın damadı, Sa'd-âbâd arkadaşı İbrahim Paşa, cellâd önünde cesaretini kaybedip, bir an önce kaydımı gör, demiş. Cesedi, Patrona'nın adamlarına teslim edildi. III. Ahmed döneminde Çerâgân âlemlerinde hazır bulunanlar, bu arada Nedîm, takibe uğradılar, birer birer yakalanıp idam olundular.

Sultan Ahmed, canını kurtarmak için zorbaların adamları sayılan ulemâdan İspirî-zâde ile Zülâlî Hasan'ı Patrona'ya gönderdi. Zorbalar

onların desteğiyle, padişahın tahttan indirilmesinde kararlı idiler;[18] bir heyet halinde saraya gidip Sultan Ahmed'i Osmanlı tahtında görmek istemediklerini açıkladılar. İspirî-zâde Ahmed Efendi bunu bildirmek üzere sultanın huzuruna çıktı; sultan ona, "İstedikleriniz yapıldı, daha ne istiyorsunuz?" diye sordu; İspirî-zâde, "Şevketli efendim, saltanatınız hitâm buldu, kullarınız sizi artık pâdişâh görmek istemiyorlar" diye hal edildiğini bildirdi. Ahmed tahtta kaldıkça zorbalar hayatlarından emin değildiler. Sultan şaşkın halde doğru harem dairesindeki yeğeni Şehzâde Mahmud'un yanına koştu.

Mahmud'u cülûs için Hırka-i Sa'âdet'e getirdi; kendisini ve oğlu şehzâde Süleyman'ın hayatını ona havâle etti. Oradakiler Mahmud'a bî'at ettiler (2 Ekim 1730). Şimdi gerçek devlet iktidarı "zorbalar"ın elinde idi; Patrona ve komitesi duruma hâkim idiler, dağılmadılar (Patrona'nın yanında 400 kişilik bir koruma grubu vardı).

"Zorbalar" İdaresi

Zorbalar başlıca devlet makamlarına kendi seçtikleri kimseleri yerleştirdiler. Sadrazamlığa Hafız Ahmed Paşa'yı getirdiler. Devletin kilit mevkilerine kendi adamlarını tayin ettiler: Mirzâ-zâde Mehmed şeyhülislâm, Başmakcı-zâde Abdullah Rumeli kadıaskeri, Zülâlî Hasan Anadolu kadıaskeri oldular. Patrona, yardımcılarına maaş bağlıyor, askerî ocaklara yeniden binlerce efrad yazdırıyordu. Patrona duruma hâkimdi; halkın, esnafın adamı olduğunu göstermek için birtakım vergilerin kaldırılmasını emretti.

Yeni sultanın, onu tuzağa düşürmek için yaptığı çekici teklifleri kurnazca reddetti; askerlerin desteğini sağlayan Patrona, her şeye hâkim bir diktatör olduğunu biliyordu; soygundan geri kalmadı (katlinde hazinesinde üç bin *torba* akçası çıktı). Yeni devlet erkânı, mevkilerinden ve hayatlarından emin değildiler. Öbür taraftan yeni sultan, kendine taraftar toplamaya çalışmakta ve zorbaları bertaraf etmek için önlemler almaktaydı. Yeni şeyhülislâm ve İstanbul kadısı zorbaların hayatına kefil oldular. Zorbalar, saraya karşı doğrudan iktidarı elde tutmak için nihayet, sadarete Kel Mehmed'i ve sadaret kaymakamlığına Patrona'yı getirmeyi planladılar. Zorbalardan cesaret alan

bazı taraftarları, pazarı, esnafı rahatsız etmeye, soymaya başlamıştı.[19] Emîr Ali, Urlu Mürteza, Zülâlî Hasan, İspirî-zâde'ye karşı saray önlemler alıyor, halk ve ulemâ zorbalardan yüz çeviriyordu.

Nihayet Dîvân'da yapılan bir toplantıda harekete geçilmesine karar verildi; fakat kararı öğrenen zorbalar padişahtan hükümette değişiklik yapmasını istediler. Zorbalar bu arada yeniçeri ocağının desteğini kaybetti. Patrona kendisi Arnavut olup İstanbul'da 12.000 Arnavut'tan destek bekliyordu.[20]

Zorbalar devletin en yüksek makamlarını ele geçirmeye çalışırken, Kaplan Giray, Vâlide Sultan, Darüssaade Ağası Beşir, Rumeli Valisi Muhsin-zâde Abdullah Paşa, Hoca Mehmed Paşa sarayla işbirliği halinde, zorba diktasına son vermek için gizliden gizliye hazırlanıyorlardı.[21] Sözde İran'a sefer hazırlığı bahanesiyle saraya toplantıya davet edilen zorbalar, komplodan habersiz odalara saklanan silahlı kişilerin kılıç darbeleriyle ortadan kaldırıldı (25 Kasım 1730). İstanbul'da zorba yandaşları dağılıp sindiler. Ancak o zaman I. Mahmud atalarının tahtına padişah olarak sahip olabildi. Böylece *Lâle Devri* kapandı.

D

TANZİMAT (1839-1876) VE İLK MEŞRUTİYET: KÂNÛN-İ ESÂSÎ (1876)

Gülhâne Hâtt-i Hümâyûnu: Tanzimat*

Gülhâne Hattı ve Tahlili

Böyle bir hattın ilanı ilk bakışta Osmanlı geleneğine tamamıyla uygundu. Üç yüzyıldan beri tahta çıkan her sultan, tebaasına âdil bir idare vaat eden ve *adâletnâme* adı verilen benzeri hâtt-i hümâyûnlar ilan etmişti. Fakat bu hâtt-i hümâyûnu sultan adına kaleme alan genç hariciye nazırı öyle yeni esaslar getirmekteydi ki, bunlar devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyetteydi. Bu tarihî belgenin[1] tahliline girmeden bugünkü Türkçemizle sadeleştirerek metnini özetleyelim.

Hatt'ın İçindekiler

Osmanlı Devleti doğuşundan beri Şerîata son derece bağlı olduğundan saltanat kuvvetli ve halk refah içindeydi. Fakat 150 yıldan beri birbiri ardından gelen gaileler ve çeşitli sebepler yüzünden Şerîata ve kanunlara uyulmadığından eski kuvvet ve zenginlik, güçsüzlük ve fakirliğe dönmüştür. Şer'î kanunlar altında idare olunmayan mem-

* Bu makalenin ilk yayını *Belleten*, XXVIII/112 (Ekim 1964), s. 603-622'dedir, daha sonra H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 2011, s. 99-110'da da basılmıştır.

leketlerin ayakta kalamayacağı açık bir gerçek olduğundan tahta çıktığımız günden beri bütün düşüncemiz sırf memleketi kalkındırmak ve halkı refaha kavuşturmak noktasında toplanmıştır. Hâlbuki devletimizin coğrafî mevkii, verimli toprağı ve halkın kabiliyeti göz önüne alınırsa, gereken işlere girişildiği takdirde beş on yıl içinde Allah'ın yardımıyla dilediğimiz şeylerin gerçekleşeceği meydandadır. Bu sebeple Tanrı'nın yardımına ve peygamberin ruhaniyetine güvenerek bundan böyle:

1. Devletin ve memleketin idaresi için bazı yeni kanunlar konulması lüzumlu görülmüştür. Bu kanunların esasları ise can emniyeti, ırz ve namusun ve mülkiyetin korunması, verginin belirlenmesi ve gereken askerin toplanması ve hizmet süresi noktalarında toplanır. Şöyle ki: a) Dünyada candan ve ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan onları tehlikede gördükçe kendi yaradılışında hıyanete meyil olmasa bile can ve namusunu korumak için muhakkak bir harekete kalkışır. Bunun ise devlet ve memlekete ne kadar zararlı olacağı meydandadır. Buna karşılık şu da bir gerçektir ki, insan canından ve namusundan emin olursa doğruluktan ayrılmaz. İşiyle gücüyle uğraşarak yalnız devlet ve milletine faydalı olur. b) Mal emniyetine gelince, bu olmazsa kimse devletine ve milletine ısınamaz[2] ve memleketin kalkınmasına ilgi göstermeyip daimî bir kaygı içinde yaşar. Hâlbuki şu da bir gerçektir ki, malından emin olan kimse kendi işiyle uğraşır, geçim çevresini genişletmeye çabalar ve kendinde her gün devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artar. c) Vergilerin belirli olması noktasına gelince, bir devlet, ülkesini korumak için elbette askere muhtaçtır ve bunun için gereken masrafı yapmak zorundadır. Bu masraf ise tebaanın vergisiyle meydana geleceğinden bunun daha iyi bir hale getirilmesi yollarını aramak önemlidir. Eskiden bir gelir kaynağı sayılmış olan tekel belasından yakında kurtulduk. Fakat şimdiye kadar asla bir faydası görülmeyen yıkıcı iltizâm usûlü bugün de yürürlüktedir. Bu usûl bir memleketin siyasî ve malî işlerini bir adamın keyfine ve hatta baskısı altına teslim etmek demektir. Eğer bir de o adamın iyi bir karakteri yoksa yalnız kendi çıkarına bakıp her işi zulümden ibaret olacaktır. İşte bu sebeple bundan sonra herkesin emlakine ve kudretine uygun bir vergi belirlenerek kimseden fazla bir şey alınmayacak

ve devletin kara ve deniz askerî masrafları ile diğer giderlerini gerekli kanunlarla sınırlandırıp belli ederek masraflar ona göre yapılacaktır. d) Asker meselesi dahi söylediğimiz gibi önemli meselelerdendir. Memleketi korumak için asker vermek ahalinin boynunun borcudur. Fakat şimdiye kadar bölgelerin nüfus miktarı göz önünde tutulmayarak kiminden fazla kiminden noksan asker istenmekteydi. Bu da hem nizamsızlığa hem de tarım ve ticaretin zarar görmesine sebep olmaktaydı. Diğer taraftan askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar bu hizmette bırakılmaları kendilerinin ümitsizliğe düşmeleri sonucunu vermekte, soy sop sahibi olmalarını önlemekteydi. Bundan dolayı şimdiden sonra her bölgeden gerektiği zaman istenecek askerin daha iyi bir usûle göre alınması ve dört beş sene müddetle sıra ile hizmet etmelerini sağlayacak bir usûl bulunması gerekmektedir.

2. Özetle, bu nizamî kanunlar meydana getirilmedikçe kuvvetlenme, kalkınma ve huzur mümkün olmayıp hepsinin esası da yukarıda açıklanan noktalardan ibarettir. Bundan sonra suçluların davaları şer'î kanunlara göre herkesin önünde incelenip hüküm verilmedikçe hiç kimse hakkında gizli açık idam ve zehirleme gibi işlemler yapılmayacak, hiç kimse başkasının ırz ve namusuna el uzatamayacak ve herkes mal ve mülküne tam bir serbestlik ile malik ve mutasarrıf olacak ve kimse kimsenin işine karışamayacaktır. Faraza biri bir suç işlemiş olsun, onun mirasçıları onun suçu ile suçlandırılamayacağından suçlunun malının devlet tarafından müsâderesiyle mirasçılar haklarından mahrum bırakılmayacaktır.

3. Tebaamızdan olan Müslümanların ve diğer *milletlerin* [dinî cemaatler] bu müsaadelerden istisnasız faydalanmaları için can, ırz ve namus ve mülkiyet maddelerinde, Şerîat hükmü gereğince, bütün memleket halkına tarafımızdan tam garanti verilmiştir.

4. Başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinden Meclis-i Ahkâm-i Adliyye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükela, devlet ricali belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin belirlenmesi hususlarına dair gereken kanunları karar altına alacaklar, diğer taraftan da askerî tanzimat (*tanzimat-i askeriyye*) Bâb-i Seraskerî Dârü'ş-şûrası'nda söyleşilip gereken kanunlar karar-

laştırılacaktır. Her kanun karara bağlandıkça hâtt-i hümâyûnumuzla tasdik edilmek için tarafımıza arz olunacaktır.

5. Şerîata uygun olan bu kanunlar, ancak din ve devlet, mülk ve milleti kalkındırmak için konulacağından tarafımızdan buna aykırı hareket vuku bulmayacağına ahd ve misak olunup *Hırka-i Şerife* odasında bütün ulemâ ve vükela huzurunda Tanrı adı ile ayrıca yemin edilecektir. Ulemâ ve vükelâdan dahi yemin alınacaktır. Bu sebeple ulemâdan vüzerâdan kim olursa olsun, bundan sonra bu şer'î kanunlara aykırı hareket edenlerin, meydana çıkan kabahatlerine göre rütbeye, hatır ve gönüle bakılmaksızın layık oldukları cezaya çarptırılmaları için özel bir ceza kanunnamesi düzenlenecektir. Bütün memurların şimdiki halde yeter maaşları vardır. Olmayanların da durumu ayarlanacaktır. Onun için şer'an pek kötü sayılan ve memleketin yıkımına en büyük sebep olan rüşvetin bundan sonra olmamasının da bir kanun ile sağlam bir şekilde teminine bakılacaktır.

6. Açıklanan bu hususlar, eski idare usûlünü tamamıyla değiştirip yenileştirme demek olacağından bu irade-i şahanemiz İstanbul halkına ve bütün imparatorluk ahalisine ilan edilip duyurulacağı gibi, dost devletlerin bu usûlün inşallah ebediyete kadar bekasına şahit olmak üzere İstanbul'da oturan sefirlerine de resmen bildirilecektir.

Yüce Tanrı hepimizi muvaffak buyursun, konulacak kanunlara aykırı hareket edenler yüce Tanrı'nın lanetine uğrasınlar ve ebediyen felah bulmasınlar, âmin. 1255 yılının Şaban ayının 26. Pazar günü (3 Kasım 1839).

Hatt'ı Hazırlayan Grup

İslahat, bir *hâtt-i hümâyûn*, yani padişahın doğrudan doğruya çıkardığı bir ferman şeklinde ilan edilmiştir. 1256 yılı başında (5 Mart 1840) padişah Meclis-i Vâlâ'da okuttuğu nutukta bu hattan "ihsân-i hümâyûnumuz olan hukuk ve imtiyâzât" şeklinde bahsetmiştir.[3] Prof. Y. Abadan,[4] Gülhâne Hattı'nı mahiyeti bakımından Avrupa devletler hukukunda *charte/charter/carta* adıyla adlandırılan belgeler grubu içine sokmaktadır. Bir bakıma, Gülhâne Hattı'nı padişah adına yazan ve ilan eden Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin (*kalemiyye*) görüşlerine ve dileklerine tercüman olmaktaydı. Reşit, kendisi

Bâb-i Âli kâtip sınıfından, *kalimiyye*den gelmekteydi. Küttâb sınıfından yetişen büyük selefleri Sadrazam Râmi, Râgıp ve Halil Hâmid Paşalar gibi islahatta siyasî ve idarî tedbirlere öncelik vermekte, devletin kurtuluşunu bilhassa kuvvetli ve merkezî bir idarede görmekte, onlar gibi devletin menfaatini ve "hikmet-i hükümeti" her şeyin başına almaktaydı. Ancak onun düşündüğü pratik tedbirler farklıydı. O, Avrupa'da uzun elçilik yılları esnasında Batı devlet anlayışını ve idaresini tanımış ve imparatorluğun milletlerarası durumunu yakından öğrenmiş Batıcı bir bürokrat grubunu temsil etmekteydi. (Bu grubun seçkin bir temsilcisi de Viyana'da büyükelçi bulunan Sadık Rifat Paşa idi ve Gülhâne Hattı'na hâkim fikirler ile onun fikirleri arasındaki yakınlık dikkati çeker.)[5]

O, otoriteyi tam bir emniyet içinde islahatçı bürokratlar elinde tutmak amacındaydı. Hâtt-i Hümâyûn'da müsâdereye karşı, muhakemesiz idam ve zehirleme hükümlerine karşı güvenceler verirken, her şeyden evvel idare başındaki sorumluları düşünmekteydi. Hattın ilanından üç ay kadar önce yazdığı özel bir mektupta kendisini vaktiyle çok üzmüş olan hâmisi Reisülküttâb Pertev Efendi'nin idamını hatırlatıyor ve II. Mahmud'un keyfî idaresine ve saray istibdadına şiddetle çatıyordu.[6] Reşit Paşa gerçekte padişahın otoritesini ve karar verme yetkisini fiilen bürokrasiye devretmek emelindeydi. Kanunları hazırlayan ve islahata nezâret eden *Meclis-i Vâlâ*, devletin eski ve yeni en yüksek memurlarından oluşan bir meclisti. Sultana bu kanunları yalnız tasdik etme görevi bırakılmak isteniyordu. Bu sebepten saray idaresinin devamını isteyen Enderun'dan yetişme eski padişahın damatları Ali Rıza ve Said Paşalar, Reşit Paşa'ya karşı cephe alacaklardı.[7]

Reşit Paşa, Bâb-i Âli'nin idarede tam hâkimiyetini sağlamak için âyânın ve ulemânın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı güvence altında bir memur kadrosu meydana getirmek için de büyük gayret sarf edecektir. Zira Tanzimat'ın uygulanmasına karşı en büyük engeli, bu yeni siyaset karşısında nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşen başlıca iki sınıf, ulemâ ve âyân çıkaracaklardı. Ulemâ, Tanzimat'ı Şerîata ve İslâm devleti esaslarına aykırı göstermeye çalışacak; taşradaki âyâna gelince, eyaletlerde idare hâlâ fiilen onların elinde oluğu için, halkı Tanzimat'a karşı türlü yollarla tahrik

edecek; alınan tedbirleri köstekleyecek; iyi niyet sahibi olanlar da islahatın asıl manasını anlayıp uygulamaktan âciz bulunacaklardır. İşte Reşit Paşa, şer'î makamlardan bağımsız olarak teşkil ettiği *Meclis-i Maarif-i Umumiyye* ve rüşdiye mektepleri[8] sayesinde bilhassa merkezin emirlerine ve Tanzimat'a bağlı yeni bir memur kadrosu vücuda getirmek gayesini güdüyordu. *Meclis-i Maarif*'e bürokratlar hâkimdi. *Mekâtib-i Umumiyye* Nazırı Kemal Efendi, Reşit gibi kalemiyyeden yetişmişti. Yeni okulların programları ve imtihanları Bâb-i Âli'nin ihtiyaçlarına göre düzenleniyor ve mezunları Bâb-i Âli kalemlerine alınıyordu. Bu okulların ilk öğrencileri, Bâb-i Âli'deki genç kâtipler, şakirdler, paşazâde ve beyzâde gibi payitahttaki rical çocukları ve bu arada esnaf çocukları arasından seçiliyordu. Reşit Paşa'nın rüşveti önlemek, memura emin bir hayat sağlamak gayesiyle memur maaşlarını yüksek tutma politikasını güttüğünü de biliyoruz.[9]

Özetle, Reşit Paşa, devlet otoritesini islahatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplamak suretiyle devleti modernleştireceğine inanıyordu. Gerçekten, Tanzimat devri bürokrasinin devri olacaktır. Bu durum, ileride Yeni Osmanlılar tarafından bu bürokrasinin temsilcilerine karşı açılan mücadeleye bir hürriyet mücadelesi rengini vermiştir.[10] İmparatorluk devrinin son bir yüzyıllık tarihinde memleketi ileri götürmek isteyen islahatçılar karşılarına dikilen engelleri yenmek için her şeyden evvel fazlasıyla merkeziyetçi bir idare ve ona hizmet eden bir bürokrasi yaratmaya çalışmışlardır. Bir yüzyıldan beri modernleşme çabalarının başarıları kadar birçok ağır problemleri de belki bu özelliğe bağlanabilir.

Hatt'ın Osmanlı Geleneğine Bağlı Özellikleri

Osmanlı Devleti'nde padişah, mutlak icra otoritesine dayanarak devlet ihtiyaçları için Şerîattan bağımsız bir nizam koyma yetkisine sahipti. Bu kanun ve nizamlar şer'î kaide ve usullere bağlı değildi, sırf padişahın iradesine dayanan fermanlar şeklinde çıkarılıyordu.[11] Bununla beraber bu örfî kanunların, Tanrı'nın emirlerine dayanan Şerîata aykırı olmaması, İslâm cemaatinin hayrı ve menfaati icabı bulunması şarttı.[12]

Gülhâne Hattı aynı esaslara dayanılarak çıkarılmıştı. Yani İslâm devletinin ve cemaatinin hayrı gayesiyle olağanüstü bir durum karşısında Şerîat yanında birtakım yeni *düzenler, nizamlamalar* ve "usûl-i tanzîmiyye" meydana getirilmesine karar verilmişti.[13] Bu nizam ve tanzim fikri Osmanlı Devleti'nde örfî hukuka bağlı eski bir fikirdir. Yeni kanunlar ve idarede islahat, aynı kökten kelimelerle ifade olunurdu.[14] Şu halde Gülhâne Hattı, Osmanlı padişahlarının eskiden beri başvurdukları bir usulün yeni bir uygulanmasından ibarettir. Fatih Sultan Mehmed de kanunnamesini aynı şekilde bir hâtt-i hümâyûn formu içinde ilan etmiş ve Şer'-i Şerîf'e uygunluğunu belirtmişti. Bu hareketler Şerîatı bozma yahut tamamlama değil, Müslümanların iyiliği için devletin pratik gayelerle giriştiği bir *tanzim* işinden ibaretti. Kayda değer bir nokta da, bu nizamı ve kanunları ulemâ değil, doğrudan doğruya idare başında olan ve pratik devlet ihtiyaçlarını karşılamak zorunda bulunan bürokratlar hazırlardı.

Gelenekçi Osmanlı devlet anlayışında hükümdarın şahsında toplanan devlet otoritesi, devletin özünü teşkil eder ve bir gayedir. Gülhâne Hattı'nda da devletin güvenliği askere, asker paraya, para da reâyâ için âdil bir idare kurulmasına bağlı olarak görülmüştür. Devlet ve onun kalkınması, bütün islahatın esas gayesi olarak gösterilmiştir. Bu noktada Hat şüphesiz Doğu'nun gelenekçi devlet anlayışına tabi olmaktadır. Devletin gayesini, hükümdarın kudret ve otoritesi olarak anlayan Doğulu görüş, Eskiçağ imparatorluklarına kadar götürülebilir.[15] Osmanlı Devleti'nde bu anlayış daima idarenin temel taşı olmuş ve devlet adamlarının siyasî felsefesini teşkil etmiştir. Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi Reşit Paşa da, devleti kalkındırmak için, bu düşünce tarzını Tanzimat'ın mantıksal esası olarak tekrarlamıştır. Reâyânın korunması hakkında düşünceleri onlarınkine yakındır.

Halife, Şerîatın uygulanması göreviyle Tanrı tarafından vazifelendirilmiş bir şahıs olarak tebaa üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti. Osmanlı padişahı aynı zamanda İslâm halifesi idi. Padişah, halife sıfatıyla müminleri öteki dünyada ebedî selamete eriştirmek üzere bu dünyada her türlü amellerini Şerîata göre düzenlemek vazife ve yetkisiyle donanmıştı.

Gülhâne Hattı'ndan dört ay önce yayınlanan cülus fermanında,[16] Abdülmecid teokratik İslâm devleti anlayışını bütün açıklığıyla şöyle ifade etmekteydi: Allah beni "Emîrü'l-mü'minîn ve Halîfe-i rûy-i zemîn" tayin eylemiştir. "Uhde-i Hilâfet"ime teslim edilen halkı korumak vazifemdir. Farz-i ayn olan "beş vakit namazı kılmıyan... o makûle umûr-i dîn'de kayıtsızlık" gösterenlere müsamaha edilmeyecektir. Memurlar "sokaklarda cami'e gitmemiş adamlar gördükleri halde sebebini sual ile" Şerîate göre gereken cezayı vereceklerdir.

Bununla beraber Gülhâne Hattı'nda kanunların Şerîata uygunluğu lüzumunun daima belirtilmiş olması sadece şekil bakımından bir gelenekçiliktir. Padişahın halife sıfatını ve başta ulemâ olarak bu geleneğe bağlı muhafazakâr halk kitlelerini gözetmek amacıyla böyle bir takdim şeklinin tercih olunduğuna şüphe yoktur.

Hatt'ın Getirdiği Devrimci Modern Prensipler

Reşit Paşa, Hâtt-i Hümâyûn'da devlet otoritesi ve hükümdarın durumu hakkında gelenekçi görüşlere bağlı görünmekle beraber Batı devlet ve kanun anlayışına uygun bazı devrimci kavramlar getirmiştir. Evvela halkın can, mal ve şerefinin korunması değişmez bir prensip olarak ilan edilerek, kanunların idarecilerden oluşan bir mecliste ve bu prensipler göz önünde tutularak düzenleneceği padişah tarafından yeminle garanti edilmiştir. Hükümdarın yeminle bağlandığı ana haklar kavramı, şüphesiz 1830-1840 Avrupa'sında yaygın meşrutiyetçi fikirlerin etkisi altında benimsenmiş bir esastır. İkinci olaraksa, halkın refahı ve emniyeti noktası üzerinde, devletin esas vazifesi olarak ısrarla durulmuştur.

Hatt'ın giriş kısmında sultan, bütün düşüncesinin memleketi kalkındırma ve halkı refaha kavuşturma olduğunu ilan ediyor, daha aşağıda Tanzimat'ın gayesi yalnız din ve devlet değil, "mülk ve milleti ihya" olduğunu söylüyordu (burada *millet* imparatorluk tebaasının toplamı anlamına kullanılmaktadır). Böylece Reşit Paşa, halka devlet içinde merkezî bir konum vermekte, modern Batı devletinin esas prensibini, yani halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu düşüncesini getirmekteydi.

Bu esas, kanunun mahiyeti ve uygulanması hakkında görüş ile daha da açık bir hal almaktadır. Gülhâne Hattı'nda kanun, halkın refahı ve güvenliği gibi dünyevî gayelerin gerçekleşmesi için bir araçtır. Kanun, yalnız padişahın keyif ve iradesine veya Şerîata bağlı bir şey değildir. Kanun, halkın iyi idaresi için yapılmalı ve birtakım değişmez prensiplere uygun olmalıdır.

Son olaraksa, Hatt'ta kanun önünde eşitlik prensibi (tabii müslim ve gayrimüslim arasında fark gözeten dinî kanun, Şerîat burada bir tarafa bırakılmıştır) kuvvetle ifade olunuyor, bundan yalnız devlet büyükleriyle tebaa arasında değil, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında fark gözetilmeksizin bütün tebaanın kanun önünde eşitliği anlaşılıyordu.[17] Reşit Paşa'nın üzerinde en ziyade titizlikle durduğu bir nokta, kanunun egemenliği prensibi idi. O, kendisi 1849'da bir arz tezkeresinde bu esası "mevâdd-i hukûkîyyede herkes yeksan ve seyyân olarak kendi hukukunu bilip ondan vazgeçmemek" şeklinde belirtiyordu. Ona göre bu prensip, bütün islahatın temel taşıydı. Böylece herkesin kanun dairesinde hareketiyle, istibdat, keyfî hareketler, suiistimaller, zulüm, kötü idare ortadan kaldırılacak; herkesin hayatı, malı, şerefi güvence altına alınacaktı. Kanunu çiğneyenler de kanun dairesinde cezalandırılmalıydı ki, keyfî cezalandırma biçimlerine yol açılmasın. İdarede suiistimallerin cezalandırılması keyfî kararlara göre değil, bir ceza kanunnamesinin hükümleri dairesinde yürüyecekti. Bu kanunname ile idare disiplin altına alınacağı gibi, aynı zamanda bizzat idareciler keyfî işlemlerden korunacaktı. Gerçekten Reşit Paşa'nın Hatt'ın ilanından sonra ilk işlerinden biri idareyi ilgilendiren bu ceza kanunnamesinin yayınlanması olmuştur.[18]

Kanunun, şahıs ve zümrelerin, yöneticilerin ve hatta hükümdarın üstünde, herkese eşit olarak uygulanan genel kural olması niteliği keza Batı'dan alınmış yeni bir kavramdır. Nihayet idarenin suiistimallerden korunması düşüncesiyle, o zaman anayasalara girmiş olan mahkemelerin aleniliği, vergi mükellefiyetinin ve askerlik hizmetinin âdil kanunlar dairesinde yerine getirilmesi gibi Hatt'ın özünü teşkil eden esaslar keza Batı etkilerini belirten noktalardır.

Hattın sonunda, bu islahatın "usûl-i atîkayı bütün bütün tağyir ve tecdîd" demek olduğu, yani devrimci karakteri belirtilmiştir. Ancak

şunu da ilave etmek gerekir ki, Reşit Paşa bu prensipleri ileri sürerken teoride kalmıyor, bir siyasî felsefeden, doğal haklar kuramından hareket etmiyor, bunları ancak belirli gayelere erişmek için pratik tedbirler olarak ele alıyordu. Ona göre, ancak bu kanunlar sayesindedir ki, imparatorluk tebaası devlete ısınacak, bağlanacak, isyan yoluna sapmayacak, iktisadî hayat canlanarak halk zenginleşecek, devletin gelir ve kudret kaynakları artacaktı. Özetle, Tanzimat'tan gaye, devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesidir. Müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensibi, islahattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktaydı.

Sırbistan'ın özerkliğinden sonra (1804-1815) Yunan isyanı ve bağımsız Yunan devletinin ortaya çıkması (1830), Rusya'nın Balkan milletlerini kışkırtması, o zaman Osmanlı devlet adamlarını en çok düşündüren olaylardır. II. Mahmud daha 1837'de Bulgaristan'da yaptığı bir seyahatte "kâffe-i ehl-i İslâm ve reâyânın vikayeleri ile... asayiş ve istirâhatleri"nin en büyük arzusu olduğunu ifade etmişti.[19] İmparatorluk tebaasının hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliği siyaseti, Tanzimat devrinin en önemli bir cephesini ortaya koymaktadır. Bu siyaset, Gülhâne Hattı'ndan sonra 1856 İslahat Fermanı'nın ağırlık noktasını teşkil edecek ve sonunda 1876 Kânûn-i Esâsîsi'nde "*Devlet-i Osmaniyye tâbiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur*" maddesinde kesin ifadesini bulacaktır. Hatt'ın ilanından üç yıl sonra Rus tahrikatı karşısında muhafazakâr yeni hükümet dahi valilere gönderdiği bir genelgede bu siyaseti tasdik ederek "*icrâ-i adâlet ve celb-i kulûb-i tebaa ve raiyyetle idâre-i hükümet olunması ... Reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve Şer'-i şerîfin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i Devlet-i 'Aliyye'nin hukûk-i nefsiyye ve maliyye ve irziyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve siyânet*" olunmalarını bildiriyordu. Gayrimüslimlere "Şer'-i şerîfin mesağ olduğu derece"de eşitlik verilmesi Reşit Paşa'dan sonra gelen muhafazakâr hükümetin siyasetiydi. Reşit Paşa, 1841'de istifasını vermiş ve ancak 1845'te tekrar hükümete dahil olmuştur. Bu arada Rıza Paşa'nın hâkim olduğu hükümet, muhafazakâr politikaya dönmüş ve eski islahatçılar gibi askerî reformları birinci plana almıştı.[20] Bununla

beraber Gülhâne Hattı'nın esasları, yani her sınıf halkın şahsı, malı ve ırzının korunması değişmez esaslar olarak yerleşmiş bulunuyordu. Şimdi muhafazakârlar bu esasların zaten Şerîatta mevcut olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bu esaslar üzerinde yükseldiğini iddia ediyorlardı. Bu politika eski tarihî Osmanlılık politikası idi ve Şerîata dayanıyordu. Fakat Reşit Paşa, Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azmindeydi. Yeni Osmanlılık eskisinden yalnız bir derece farkı ile ayrılmıyordu. Batı millî devletlerinde eşitlik prensibi toplumsal sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken Osmanlı İmparatorluğu'nda bu prensip tâbi kavimlerin, gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermekteydi ve hiç şüphesiz yine kaynağını Batı'dan almaktaydı. Böylece Tanzimatçılar devleti laikleştirme, dini devletten ayırma hareketinde ilk adımı atmış bulunuyorlardı. Onlar evvelce yalnız Şerîatın idare ve kontrolü altında olan birçok kamu hizmetlerini gittikçe laik Batı kanun ve nizamlarına tâbi tutmuşlar, ulemânın faaliyet alanını gittikçe daraltmışlar, gayrimüslim cemaatler için olduğu gibi dinî hukuku, miras, evlenme gibi şahsi hukuk sahasına indirgemeye çalışmışlardır (hatta Cevdet Paşa'ya göre Âli Paşa Napoleon'un *Code Civile*'ni de almak istiyordu). Şüphesiz, Engelhardt'ın belirttiği gibi, devlet kurumlarının laikleştirilmesi Tanzimat'ın en önemli bir cephesidir.

Tanzimatçılar mülkî idarede, mahkemelerde, ticaret hukukunda Batı kanunlarını alıp uygulamakta tereddüt göstermediler. Bunun içindir ki, ulemâ ile Tanzimatçılar arasında çatışma kendini göstermekte gecikmedi. Ulemâ onları dinsizlikle suçluyordu. Namık Kemal, Ziya Paşa, Suavi Efendi gibi vatancı-milliyetçi gelenekçiler ise, Tanzimatçıları Frenkleşerek toplumsal benliği kaybetmek, gayrimüslim tebaa lehine Türk-Müslüman hâkimiyetini kundaklamakla suçlamışlar, Tanzimat'ı büyük devletlerin baskısı ile memlekete soktuklarını ileri sürmüşlerdir.[21] Pratik bir devlet adamı olan Reşit Paşa'nın, Batı'ya ait prensiplerin imparatorluk için nasıl felaketli sonuçlar getireceğini takdir edemediği iddia edilemez. Tanzimatçılar, kanun önünde eşitlik ve devlet kurumlarını laikleştirme hareketini, iç ve dış baskılar neticesinde siyasî bir zorunluk olarak duymuş ve uygulamışlardır. 1848 İhtilali'nden sonraki karışık devrede hükümetin başında bulunan Reşit

Paşa'nın tutumu ve davranışı, onun gerçekçi siyasetini daha iyi ortaya koymaktadır.[22]

Özetle, Gülhâne Hattı, gelenekçi kalıplar altında Şerîata ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber, kanun ve devlet anlayışıyla yönetim prensiplerinde modern kavramlar getirmekte, belirli pratik gayelerle yönetimi yeni baştan düzenleme amacını gütmekteydi. Sonraları bu prensipler, tamamıyla gelişerek modern Türk tarihinin ana gelişme istikametleri halini almıştır. Türkiye'de anayasa rejimi, laikleşme akımları gibi devrimci akımlar kaynak bakımından hiç şüphesiz Gülhâne Hattı'na bağlanabilir. Reşit Paşa'nın Hatt'ın ilanından sonra aldığı tedbirler onun samimiyetini ve bu yorum tarzının doğruluğunu apaçık ortaya koymuştur.

Tanzimat'ın Uygulanması*

Gülhâne Hâtt-i Hümâyûnu devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyalet valisine ve sancak müstesellimine ayrı ayrı bir ferman halinde tebliğ olundu,[1] vergi ve asker maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hatt'taki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Aynı fermana göre, Gülhâne Hattı'nın, evvela sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazalara ve kasabalara birer birer gönderilip "büyük ve küçük umûm ahâli ve reâyâya güzelce anlatarak" açıklanması istendi. Hükümet Hatt'ın ilanıyla birtakım yanlış yorumların ortaya çıkmasından ve kargaşalıklar olmasından kaygı duymaktaydı. Onun için, daha evvel cülûs fermanı[2] okunduğu zaman olduğu gibi halkın, "İşte artık Padişahımız tekâlîf ve sâlyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir gûnâ dedikodu etmek ve ihsân-i hümâyûnum olan emniyet-i cân ve mâl ve nâmus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten tâ en ednâya kadar alelumûm zâbitân ve sâir memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillû uygunsuzluklar vuku' bulacak olur ise"

* Bu makalenin ilk yayını *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 623-690'dadır, daha sonra H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 2011, s. 171-195'te yayımlanmıştır.

bunların şiddetle cezalandırılacağı ayrıca bildirilmiştir. Tanzimat'ın, "Ancak dîn ü devlet ve mülk ü milletin ihyâ ve ma'muriyetine bâ'is ve bâdi olacak âsâyiş-i hâl-i ahâlî ve fukarâ maddesinin istihsali zımnında lâzım gelen hayırlû ve menfaatlû usûllere" başlamak demek olduğu açıklanmıştır.

Hükümet, Gülhâne Hattı'nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek için elinden geleni yapıyor, donanmalar tertip olunuyordu.

Hatt'ın imparatorluğun her tarafında ilanı, halk arasında geniş yankılar uyandırdı. Hükümetin korktuğu gibi, reformları her zümre kendi bakımından yorumlamaya girişti. Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere verilen izinlerden hoşlanmadı. Ulemâ ve âyân, hatta bazı valiler, Müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Balkanlar'da gayrimüslim reâyâ büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdiler.

O sırada durumu gözüyle gören C. Hamlin,[3] izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: "Hatt'ın ilanı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, Hatt'ı lanetle anıyorlardı. Şerîatın çiğnendiğini, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilanı, İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değerini, halk arasında yarattığı etkide aramalıdır... Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı. Gülhâne Hattı, hükümetin asıl gayesi ve kanuna göre erişilecek maksatlar hakkında halka yapılmış ilk hitap idi... Gülhâne Hattı reâyâya, hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... Ulemânın sivil sahada otoritesini azalttı... ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi."

> ... reâyâ arasında tesirine gelince, mesela Filibe'de servajın kaldırılacağı haberi büyük heyecan doğurdu. Hatt ilan olunur olunmaz reâyâ, önderlerinin teşvikiyle, hürriyetlerini istediler. Fakat toprak sahipleri buna şiddetle karşı koydular... Gülhâne Hattı bilhassa Bulgaristan'da ve Makedonya'da Bulgar reâyâ arasında millî hisleri kamçıladı.[4]

Aşağıda Gülhâne Hattı'nın ilanı üzerine Bulgaristan'da reâyâ arasında baş gösteren ayaklanmaları Osmanlı arşiv belgelerine göre incelediğimiz zaman, bu hareketlerin Müslüman toprak ağalarına, *gospodarlara* karşı toplumsal bir hareket niteliği taşıdığını yakından görmüş olacağız. Burada derhal belirtmek isteriz ki, Gülhâne Hattı ölü bir belge olarak kalmamış, imparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel toplumsal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.

Bu hareketleri incelemeye girişmeden önce, burada, Hatt'taki esasların uygulanmasıyla ilgili olarak derhal alınan idari, malî tedbirleri özetlemek lazımdır.[5]

İdarî teşkilatta yapılan islahat, valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını gütmekte idi. Bu maksatla, valilere yalnız asayiş işleri bırakılmış, malî işler merkezden padişah tarafından *muhassıll-i emvâl* adıyla tayin olunan geniş yetkili amirlerin eline verilmiş, diğer taraftan yönetimin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri, taşra meclisleri kurulmuştur.

Belgede verilen ayrıntılara göre, muhassıl tayin olunan yerlerde[6] eyalet ise *müşîr* paşa, sancak ise *ferik* paşalar yanlarındaki *asâkir-i nizâmiye* ile o yerin *umûr-i zabtiyyesi*'ni, asayiş ve disiplin işlerini sağlayacaklar ve bu askerin bir kısmını vergi toplama işleri için muhassıl emrine vereceklerdir. *Asâkir-i nizâmiye* olmayan yerlerde *redîf* askeri kullanılacaktır.

Bu belgede söylendiği gibi, Tanzimat uygulandığı sırada müşîriyyetler ve sancaklar yeni bir yapılandırmadan geçmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra bazı müşîriyyetlere, yeni kurulan livaların başına ferikler getirilmiştir.

Mesela Kocaeli sancağı mutasarrıfı Müşîr Mehmed Akif Paşa'ya birtakım sancaklar eklenmiş ve bu sancakların başına da ferikler tayin edilmişti. Kullanılacak redif askerinin maaş, tayın ve elbiseleri, nizamiye askeri yönetmeliğine göre verilecekti. Diğer taraftan, her sancağa doğrudan doğruya merkezden padişah tarafından bir *muhassıll-i emvâl* tayin olunmuştur. Muhassıl, malî işlerden sorumludur. Merkez tarafından muhassılın yanına bir *mal kâtibi* ve bir *emlâk ve nukûd* kâtibi verilmiştir.

Eyalet idari teşkilatındaki reform kadılık teşkilatı mensuplarını merkeze daha sıkı bağlamıştır. Kadılar eskisi gibi şeyhülislâmlığa, *Bâb-i Meşîhat*'e bağlı kalmakla beraber, *nâib*ler, diğer memurlar gibi aylık maaşa bağlanmıştır. Bunların doğrudan doğruya vazifeleriyle ilgili olarak aldıkları *resm-i kısmet, resm-i tereke* ile *ilâm, hüccet, mürâsele, izinnâme, keşfiyye, seferiyye* ve şer'î diğer senetlerden aldıkları resimleri kendi adlarına toplamaları yasaklanmıştır. Aylıkları muhassıllıktan verilecek; bu mahkeme resimleri, *hâsılât-i mahkeme* olarak doğrudan doğruya muhassıllık tarafından alınacaktır.[7]

Meclislere gelince,[8] muhassıl gönderilen sancak merkezi ve kazâlarda birer *büyük meclis* kurulmuştur. Bu meclis üyeleri, muhassıl ve iki kâtibi ile o yerin kadısı, müftisi, umûr-i zabtiyye âmiri, Müslüman 'vücûh-i memleketten' dirayeti tecrübe edilmiş dört üye ve gayrimüslim ahali varsa, bunların metropoliti ve iki kocabaşı olarak on üç kişiden oluşur. Memurlar dışındaki üyeler belde halkının "muntahad ve muhtârı" olan kimselerden olacaktı. Sonradan bunların seçimine dair bir nizamname yapılmıştır.[9] *Müşîr*in bulunduğu *liva* merkezinde meclisin doğal başkanı müşîrdir. Diğer *liva* merkezlerine gelince, bir liva merkezinde *ferîk* var ise, padişahın tayini ile başkan o ferîk olabilir. Sonradan yapılan nizamnameye göre ferîk bu işi çevirecek kudrette değil ise muhassıl, kadı ve zabtiye memuru arasında kura ile reis tayin olunacaktır. Reisin okuyup yazma bilmesi şart koşulmuştur.

Muhassıl olmayan kazâ ve kasabalarla köylerde beş kişiden oluşan *küçük meclis*ler kurulacaktır. Bu emirde küçük meclislerin kimlerden oluşacağı açıklanmamış, sadece "icabına göre tertibi" tavsiye olunmuştur. Sonradan yapılan nizamnameye göre o yerin kadısı, *zâbit-i memleket*, yani yerel jandarma amiri, muhassıl vekili ve yörenin ileri gelenlerinden (*vücûh*) iki kişi bu meclisin üyesi olacaklardı. Hıristiyan var ise bu *vücûh*tan biri Hıristiyan kocabaşı olacaktı (Bulgaristan'da 1850'de Vidin'e bağlı Belgradcık nahiyesi küçük meclisi üyeleri zabtiye memuru, muhassıl vekili, nâib ile Müslüman ahaliyi temsil eden bir ağadan ve bir kocabaşından oluşuyordu). Liva meclisi haftada iki veya üç gün toplanarak mülkî işleri ve diğer gerekli yönetim işlerini görüşecek ve ayrıca belirlenecek bir nizamnameye göre alınan kararları yürürlüğe sokacaktır. Görüşmeler sırasında herkes fikrini çekinmeden

söyleyecektir. *Küçük meclisler* görüştükleri işleri onaylanmak üzere bağlı oldukları büyük meclise bildireceklerdir. *Büyük meclis*, mülkî, adlî ve malî işleri görüşüp karar almaya yetkilidir. Özellikle Tanzimat esaslarına aykırı olan vergi suiistimalleri ve sair suçları takip etmeye ve şer'î kanunlara göre suçluları yargılayarak karar vermeye yetkilidir. Ancak katil ve hırsızlık olayları merkezî hükümete bildirilecektir. Bir *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* müsevvedât defterine göre[10] katil, yaralama, hırsızlık davalarıyla pranga cezasını gerektiren davalar bu meclise havale edilmektedir. Keza taşra meclisleri bir meselede tereddüde düştüğü zaman davayı buraya havale etmektedir. Bazı mühim davalar mecliste o yerin "vücûh ve hânedan ve eshâb-ı alâka muvâcehesinde" görülür, yani o yerin ileri gelenleri bir nevi jüri oluştururdu.[11]

Toplumsal Tepkiler

Abdülmecid *Meclis-i Vâlâ*'da verdiği sene başı nutkunda bu yönetim reformu üzerinde önemle durmuştur.[12] Ubicini[13] bu meclisleri Fransız *departement* meclislerine benzetir. Ona göre, bunlar "Gülhâne Hatt-i Şerîfi'nin Türkiye'ye getirdiği en liberal kurumlardan biridir. Bu meclis, din ve mezhep farkı olmadan bütün imparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini fiilen tesis etmektedir."

Burada ayrıca kaydetmek gerekir ki, evâil-i Reb'ülevvell 1256/1840 Mayıs başları tarihli fermanda islahat esaslarını saptamak için taşra ileri gelenlerinin fikirlerini öğrenmek üzere pâyitahta çağrılmaları öngörülmektedir. Sonradan, 1845'te İstanbul'da taşra büyüklerinden kurulu istişarî bir meclis toplanmıştır.[14] Fikrin kökeni şüphesiz budur.

Maliyede islahat, Tanzimat'ın temelini teşkil etmekteydi ve idarî sahada yapılan islahat daha ziyade malî merkeziyetçilik sistemini uygulamak için bir araç olarak kullanılmış görünmektedir.

Merkezden geniş yetkilerle muhassılların tayini, vergi tahsil işlerini valilerin ve âyânın kontrolünden kurtarmak ve böylece onların yaptıkları veya sebep oldukları suiistimallere son vermek gayesini güdüyordu.

Modern maliye idaresinin merkezî kontrol prensibi, yani her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezî hazine adına toplanması ve her tür-

lü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edildi ve maliye teşkilatı bu prensibe göre yeni baştan düzenlendi.

Bu prensibin doğal sonucu olarak, Gülhâne Hattı'nda vaat edildiği gibi, her şeyden evvel *iltizâm usûlü*nün derhal kaldırılmasına karar verildi. İltizâm âşardan ve her türlü mukata'alardan[15] kaldırıldı. Daha Gülhâne Hattı'nın ilanından önce gümrüklerden iltizâm usulü kaldırılmıştı. "Ref' ve ilgâ olunan bazı rüsûmât-i muhdeseye mukabil ahzı lâzım gelen rüsûmât-ı cedîdenin dahi inzibât-i istihsâli zımnında gümrüklerin iki yüz elli dört senesi Martından itibaren hazine-i mezkûr tarafından [Mânsûre hazinesi] zabtiyle emâneten ihâle ve içlerinden cesimce olanlarına müstakil memurlar intihâb ve tâyin" olunmuştu.[16] Bu defa bu rüsûmun merkezî hazine adına tahsili ile görevli muhassıllar tayin olundu. Adıgeçen genelgede, iltizâm usulünde, halkın devlete borçlu olduğu belirli vergiden çok fazlasını ödemeye mecbur olduğu itiraf olunuyor ve hazineye ait "kâffe-i mukata'ât ve sair iltizâmâtın maktû'iyet veçhile mültezimler uhdelerine ihâlesi hususu fesh ve ilgâ" olunduğu bildiriliyordu.

1838'de ve sonra Gülhâne Hattı'nda ilan olunan vergi prensiplerinin uygulanması, yani vergide servet esasına göre istisnasız herkesin bir oran altında devlete vergi ödemesi için alınacak tedbirler, Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve bu müzakereler sonucunda vergilerin ve tahsil usulünün tespiti için her şeyden önce emlak ve nüfus sayımı yapılması ve taşradan çağrılan ahalinin ileri gelenlerinden (*vücûh-i ahâlî*) durumun soruşturulması gerekli görülmüştür.[17] Bu iş zaman istediğinden yeni sistemin derhal uygulanması mümkün değildi. Bu arada devlet gelirlerinin kaybolmaması için bu sene geçici olarak her bölgeden durumuna göre bir miktar peşin para toplanacak; bu meblağın, vergi olarak şahıslar arasında paylaştırılması ve tahsili işini her yerde sancak meclisi düzenleyecek, ileride herkesin vereceği vergi miktarı belli olunca alınmış fazlalar geri verilecekti.

İltizâm usûlü kaldırılmış bulunduğundan bundan böyle taşradaki voyvoda ve mültezimlerin işleri son bulmuştur. Tahsil işlerini *muhassıl* ve *meclis* yapacaklardır. Memur ve görevlilerin türlü adlarla halktan kendileri için aldıkları her türlü *resim* ve *aidat* kaldırılmıştır. Bunların başında *tayyârât* ve *cerâ'im* (zuhûrata bağlı resimlerle küçük suçlar

için alınan para cezaları) gelir. Bunlar eski kanunnamelerde *tayyârât, bâdihavâ* veya *resm-i niyâbet* (kadı nâiblerinin hükmüyle alındığından bu adı almıştır) adı altında timar sipâhisi gelirine dahil edilirdi; timar rejimi bozulunca memurların suiistimallerine konu olmuştu.

İkincisi, valilerin aldığı *hazeriyye, seferiye, kudûmiyye, teşrîfiyye, mefrûşât-bahâ, zahîre-bahâ,* âyâniyye, *kapı-harcı* ve merkezden gönderilen diğer görevlilere ödenen *mübâşiriyye, kaftan-bahâ, menzil-beygiri, kolcu* ve sair aidattır. Âdet hükmüne girmiş olan bu *tekâlîf* (vergiler), halkın memurlar tarafından keyfî bir şekilde soyulması sonucunu verirdi ve merkezî hükümetin bunları kaldırmak veya bir düzene bağlamak için yaptığı teşebbüsler[18] şimdiye kadar bir sonuca ulaşmamıştı.

Üçüncüsü, eski *avâriz* vergilerine bağlı olup merkezî hazine için toplanan verginin kazâlarda hane başına bölüştürülmesi ve tahsili sırasında âyân ve diğer görevlilerin hizmet ve masrafları karşılığı aldıkları aidattır.[19] Halkı en çok bezdiren âdetlerden biri de görevlinin bir şehre, kasaba veya köye gittiği zaman kendisinin, maiyetinin ve hayvanlarının yiyeceğini halkın üzerine yüklemesi veya karşılığında bir para istemesidir. Ulaklar (posta) için ayrıca beygir sağlamak mecburiyeti vardır. Eskiden beri yerleşmiş olan bu âdetler, merkezî otorite gevşediği zamanlar bilhassa köy halkı için bir felaket halini almıştır. Abdülmecid'in cülûs fermanında ve Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili adı geçen fermanda[20] bu duruma son verilmesi "kavas ve tatardan tâ vüzerâ-yi izâma varınca kâffe-i me'külât ve saire parası ve menzil ve kira hayvânatı ücretle tamamen kendilerinden alınarak bundan dolayı ahâlîden bir akçe ve bir habbe çıkmamak üzere" yeni bir nizam konması emredilmiştir. Reşit Paşa, bu kararların uygulanmasında titizlik göstermiştir. Tanzimat'ın ilanından hemen sonra bu konuda Meclis-i Vâlâ'ya gelen şikâyet ve davaları dikkatle inceletmiş ve halktan eskisi gibi kanunsuz aidat toplayarak angarya yükleyen, rüşvet alan idare adamlarını, vali, muhassıl ve kazâ müdürlerini, yeni ceza kanunnamesine göre azletmek, para cezasına çarptırmak veya hapsettirmekte tereddüt etmemiştir.

Arşivde 1256/1840 ve 1257/1841 yılına ait defterler[21] bu gibi kararlarla doludur. Azil cezasına çarptırılanlar arasında yeni tayin olu-

nan muhassılların çokluğu da dikkati çeker. Bunların çoğunun eski alışkanlıklarından vazgeçmeyen eski memurlar olduğu unutulmamalıdır. Reşit Paşa'nın başarısızlığının başlıca sebeplerinden biri, bu reformların ruhuna uygun hareket edecek bir personelden mahrum olması idi.

Tanzimat'ın derhal uygulanan esaslarından biri angaryanın ve servajın kesin olarak kaldırılmasıdır. Daha 1838 Ağustos'unda Rumeli valilerine gönderilen bir fermanda reâyâyı isyana sürükleyen bu angarya maddesi üzerinde durulmuştu. Bu belgede, Rumeli tarafındaki yerlerin çoğu ileri gelenlerinin bölgelerindeki reâyâyı kendi satın alınmış köleleri sayıp çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlerde ücretsiz kullanmakta, reâyâdan birisi o çiftlikten ayrılıp başka bir çiftliğe gitmek veyahut başka bir işe girmek istediğinde salıvermemekte, evlenme işlerine karışmakta, bunun gibi türlü mezalime kalkışmakta oldukları bildirilmiştir. Sultan, bunları kesin olarak yasak ettiğini ve aykırı hareket edenlerin yayınlanacak ceza kanunnamesine göre cezalandırılacağını tebliğ etti.[22]

Angarya maddesinin ne kadar önemli bir konu olduğunu ileride Niş ve Vidin isyanlarını incelerken daha yakından göreceğiz.

Reâyâyı ilgilendiren çok mühim bir konu da *cizye*dir. Şerîata göre yalnız gayrimüslimlerden alınan bu baş vergisinin tahsilinde de önemli islahat kararına varıldı; fakat şer'î bir mesele olduğundan bu hususta evvela şeyhülislâmdan bir fetvâ alındı.

Cizye, *cizyedâr* denilen tahsildârlar veya mültezimler tarafından toplandığı zaman çeşitli suiistimallere konu olmaktaydı. Cizyedârlar, kendileri için *maîşet, resm-i kitâbet, zahîre, sarrâfiye, kolcu akçesi* gibi çeşitli adlar altında aidat alırlar ve bunların tümü resmen cizyenin yirmi beşte birine yükselirdi.[23]

Hükümet daha önceki yüzyıllarda da, özel durumu olan bazı bölgelerde, cizyeyi kesimle, yani *maktû'* olarak reâyâ üzerine bırakmış ve onların kocabaşıları tarafından toplanmasına ve toptan hazineye teslimine müsaade etmiştir. Reâyâ bazen hükümete resmî miktardan fazlasını teklif ederek cizyede maktû usulünün uygulanmasını sağlardı. Bazı yerlerde bu tahsil işlerinde Müslüman âyân gibi şahsî çıkarları olan *kocabaşı*lar, reâyâyı kışkırtarak bunu sağlamaya çalışırlardı.

Tanzimat'ın ilanı ile beraber, *maktû'* usûlü bütün imparatorluğa yayıldı. 1255 Zilka'de tarihli anılan fermana göre[24] her sancak ve kazânın ödeyeceği cizye miktarını gösteren defterler merkezden muhassıllara teslim edilecek, muhassıl mahallinde her kazâ ve köyün bu miktar üzerinden eskiden beri verdikleri hisseleri ayıracak ve *reâyâ kocabaşılarını* çağırıp kendilerine bildirecektir. Kocabaşılar, buna göre kendi bölgelerinde reâyâdan zengin, orta halli ve fakir (*a'lâ, evsat, ednâ*) olduklarına göre üç oran altında cizyeyi toplayıp muhassıla teslim edeceklerdi. Cizye, yalnız gayrimüslimlerden toplanan bir vergi olduğu için, bu verginin alınmasını reâyâ, ilan olunan vergide eşitlik prensibine aykırı bulmaktaydı. Avrupa basınında da Tanzimat'ı tenkit edenler, bilhassa bu nokta üzerinde durmakta, eşitliğin kuru bir vaatten ibaret kaldığını ileri sürmekteydiler. Hâlbuki Osmanlı Devleti bir İslâm devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla beraber Bâb-i Âli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılmasını ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 İslahat Fermanı'ndan bu esas ilan olundu ve cizye *bedel-i askerî*'ye çevrildi.

Tepkiler

Genellikle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının meydana çıkardığı ağır problemleri ve kargaşalıkları, Niş ve Vidin isyanlarını incelerken yakından görmüş olacağız. Reşit'in iktidardan düşmesinde bilhassa malî alandaki başarısızlığı etkili olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizâmın kaldırılması idi. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessesenin yerine konan yeni teşkilat, araç ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarraflar ve onlara bağlı bir sürü kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizâmları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen birçok âyânın ve ağanın bulunduğunu unutmamak lazımdır. Birtakım ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması yüzünden ödeyecekleri vergi miktarının birdenbire arttığını yahut eskiden olduğu gibi, angarya yoluyla ve yerleşmiş âdetler ve

çeşitli suiistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatlere son verildiğini görmüşlerdir.[25] Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muafiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren âyân ve çorbacıların ve vergiden muaf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hıristiyan vakıfların vergiye tâbi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınırlandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhban sınıfını islahat aleyhine çevirmiştir.[26]

Bütün bu idarî ve malî reformların uygulanmasında Reşit Paşa aşılmaz güçlüklerle ve başarısızlıkla karşılaşmıştır. Kâğıt üzerinde yapılan islahat, yeni adlar altında eskinin devamından yahut en çok eski ile yeniyi uzlaştıran bir tedbirden ibaret kalmıştır.

İlkin idarî teşkilata bakalım: Tanzimat'a kadar kadı'nın başkanlığı altında yerel âyân ve eşrâfın katıldığı meclisler, verginin paylaştırılmasıyla toplanması ve mahallî idarenin harcamalarıyla giderlerinin belirlenmesi konularında yetki sahibiydi. İdarî-malî davalar kadılar vasıtasıyla görülürdü. Bazı davalarda âyân başkanlığındaki yerel dîvânların karar verdiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığın kadılardan, yani ulemâdan alınıp valiye, muhassıla veya kazâ müdürüne, yani idare adamlarına verilmesi ve gayrimüslim tebaanın, dinî reisleri ve kocabaşıları vasıtasıyla idarede söz sahibi olmasıdır. Bu son tedbir de, büsbütün yeni bir şey değildir. Zira 18. yüzyılda da kocabaşıların vergi işlerinde hükümetle reâyâ arasında bir dereceye kadar resmî bir rol oynadığını biliyoruz. Bununla beraber kocabaşıların Müslümanlar yanında geniş idarî yetkilere sahip bu meclislere resmen üye olarak kabulünü, Tanzimat'ın devlet içinde müslim-gayrimüslim arasında eşitlik politikasının getirdiği bir yenilik olarak kabul etmek lazımdır. İdare adamlarının meclis başkanlığı ise taşra idaresinin ulemânın ve âyânın nüfuzundan kurtarılarak merkezî idarenin daha sıkı denetimi altına sokulması sonucunu doğuracaktı.

Bu meclislerin, halkın idareye katılımını sağladığı iddiası da aynen kabul edilemez. Meclis üyelerinin çoğunluğu valiye bağlı yöneticilerden oluşur. Diğer taraftan halkı temsil etmesi gereken bu meclislerde, Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi Müslüman üyeler gayrimüslimlere karşı çoğunluktaydılar. Üyeler ise o yörenin *vücûhu*, yani ileri gelenleri, eski âyânı ve Hıristiyanlardan ise kocabaşı ve

çorbacıları arasından seçilmekteydi (âyân kelimesi II. Mahmud devrindeki te'dib hareketinden sonra gittikçe az kullanılmaya başlanmış, onun yerine *vücûh, müteayyinân, erbâb-i iktidar* gibi kelimeler tercih olunmuştur). Üyelerin seçimi şu karışık usûle göre[27] yapılmaktaydı: Evvela adayların, o yerin namus ve dirayeti ile tanınmış hemşehrileri arasından olup mahkemeye gidip adlarını kaydettirmeleri gerekirdi. Seçim heyeti ise kurulmaktaydı: Her köyde toplanan halk arasından beş kişi kura ile seçilip kaza merkezine gelir. Orada köylerden toplanan bu adamlar yörenin "eshâb-i emlâk ve erbâb-i iktidâr addolunanları" ile bir araya gelirler. Bunların arasından yörenin büyüklüğüne göre 20, 30 veya 50 kişi seçilir. Bunlar seçici heyeti teşkil ederler. Adaylar kura çekilerek belirlenen sıraya göre bu seçici heyet huzuruna çıkarlar. Kendisini isteyenler bir tarafa istemeyenler bir tarafa ayrılmak suretiyle oylamadan geçerler. Seçmenler üzerinde baskı yapanlar ceza kanunnamesine göre cezalandırılır.

Yirmi sene sonra bir Fransız seyyah, Perrot, bu meclisler hakkında şu dikkate değer bilgileri vermektedir:[28]

> Üyelerin seçim usulü düzensiz ve keyfîdir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta çıkarı bulunanlara bağlıdır. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça belirlenmiş ve saptanmış değildir... Eğer bir yerden meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler hiçbir iş yapamaz ve bir hiç haline düşerler. Türk olsun Hıristiyan olsun, kaç meclis üyesine sormuş isem, bu meclislerin aldıkları kararların hangi hallerde kanun kuvvetini taşıdığını, hangi hallerde sadece temenni ve düşüncelerini bildirdiğini, ne zaman kesin karar veren bir mahkeme yetkisine sahip olduğu ve ne zaman bir danışma heyeti durumunda bulunduğunu asla anlayamadım. Gerçekten şuna inanıyorum ki, kendileri ile konuştuğum üyelerin kendileri de bu hususta daha fazla bir bilgiye sahip değildiler. Mesela Ankara'da durum aşağı yukarı şöyledir: Türk üyeyi Yozgat pa-

> şası, yani eyaletin valisi seçer ve başkanı da daima Türklerden olmak üzere yine o tayin eder. Diğer cemaatlerin üyeleri o cemaatin dinî reisi tarafından tayin edilir... Genel olarak reâyâdan meclise gönderilen üye çoğunlukla kocabaşı değil, daha ziyade orta halli bir burjuva olup ikinci dereceden bir adamdır. Bunu hayretle karşılayarak bu ayrıntıyı kendisinden öğrendiğim Katolik piskoposa dedim ki, "Bana öyle geliyor ki, burada büyük âşar mültezimi olup serveti sayesinde kuvvet ve nüfuz kazanmış kocabaşılardan biri meclise gönderilse, daha büyük bir otorite ile daha cesaretle konuşur, dilekleri ve düşünceleri daha fazla dinlenebilirdi." Buna şöyle cevap verdi: "Meclise giden üye kendi adına değil, cemaat adına konuşmalıdır. Diğer taraftan kocabaşılar mecliste ileri gidince şahıslarını tehlikeye sokmaktan ve gözetmek zorunda bulundukları herhangi bir Türk makamı ile bozuşmaktan korkabilirler..." Görülüyor ki, durum oldukça karışıktır. Mühim bir karar almanın bahis konusu olduğu önemli durumlarda büyük meclis toplanır, o zaman üyelerin miktarı daha kalabalıktır. Bu toplantıya çeşitli cemaatlerin dinî reisleri ile en nüfuzlu şahıslar çağrılır. Esasen meclise gidecek mebusu seçmek ve vazifesini tayin etmek için cemaatin umumî toplantısı veya Avrupa'da olduğu gibi seçimler yoktur. Ne milletin mecliste temsili ne de iç işlerini kendi kendine idaresi diye bir şey vardır. Bir kelime ile hiçbir şeyin kesin bir düzeni, bir nizamnamesi yoktur. Bunun yerine sağduyu ile örf ve âdet hâkimdir. Otorite kendiliğinden tabii olarak en zengin ve en kabiliyetliye ait olur.

Birçok yerlerde meclislere, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda, *ağa* ve *vücûh-i memleket* adı altında eski âyân hâkim olmuşlardır. 1850 Vidin İsyanı'nda meclise ağaların hâkim olduğu; memurları, kadı ve müftüyü kendilerine uydurarak valinin otoritesini sıfıra indirdikleri ve işlere hâkim oldukları bizzat hükümetin soruşturması sonucunda ortaya çıkmıştır.[29]

Ziya Paşa diyor ki: "Derebeyliği, yeniçerilik, muhassıl mütesellimlik usûl-i zâlimânesini Tanzimat'ı Hayriye eğerçi *lafzan* ilgâ etmiş

ise de... taşraların her yerinde derebeyleri elyevm mevcûd olup fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup bir takımı konsoloslar ve diğeri *azâ-yi meclis, mu'teberân, vücûh-i belde* denilen erbâb-i nüfûz ve servettir."[30]

Tanzimat'ın ilanından sonra âyân, yalnız meclislerde değil, idarenin aşağı kademelerinde de hâkim olmakta devam etti. Yeni teşkilatta kazâ müdürleri, eski mütesellimler gibi vali tarafından o memleketin ileri gelen nüfuzlu ağaları arasından seçilir ve memuriyetleri merkezî hükümetin onayıyla kesinleşirdi.[31] 1850 tarihli bir fermanda Vidin'de kazâ müdürlerinin de, meclisteki âyân gibi Tanzimat esaslarına aykırı hareketlerinden şikâyet olunmakta idi.[32] Bâb-i Âli durumu bildiği halde, onların yerine göndermek için elinde, özel okullarda bu iş için yetiştirilmiş memurlar yoktu.

Tanzimat siyasetine karşı olan ulemâ da bu meclislerde muhafazakâr ağalar yanında yer almakta, bazı yerlerde halkı açıkça isyana teşvike kadar gitmekteydiler.

Bu yolda fazla ileri giden ulemâya karşı Meclis-i Vâlâ'nın harekete geçtiğine dair bu döneme ait arşiv kayıtları bulmaktayız. Mesela Adapazarı meclisinde üye bulunan müftünün kahvehanelerde vergi aleyhine halkı kışkırtması üzerine kendisi azledilmiştir.[33]

Amasya'da karantinaya karşı ulemânın kışkırtmasıyla karantina doktorunun öldürülmesine sebep olanlar arasında meclis üyeleri de vardı.[34] Midilli'de Mevlevî şeyhi Abdülkadir Efendi ile müderris Mustafa halkı isyana kışkırtma suçundan mecliste yargılanmış ve müderrise şeyhülislâm tarafından ihtar gönderilmiştir.[35] Reâyâya karşı eski keyfî hareketlerinde devam etmek isteyen ve böylece Tanzimat esaslarını çiğneyen bazı ağaların eyalet büyük meclislerinde veya İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da yargılandıklarını ve yeni çıkarılan ceza kanunnamesine göre hüküm giydiklerini görmekteyiz.

Bazı elebaşılar verginin ağırlaştığını öne sürerek halkı tahrik etmekteydiler.[36] Bunlardan Bâlâ âyânı Yağcıoğlu İbrahim Ağa hadisesi, üzerinde durulmaya değer. Yapılan soruşturmaya göre, Bâlâ'nın Yeni Şeyh köyünden olan Yağcıoğlu pek çok kez bu nahiyenin âyânlığını elde etmiş ve "her bir hususu angarya olarak bilâ ücret ahaliye rüyet ettirmeye alışmış ve bu âna kadar bir akça teklif [vergi] vermemiş"tir.

Tanzimat'a göre vergi muafiyeti kalktığından, elinde bulunan geniş mukata'a toprakları için herkesle beraber vergi vereceğini anlamış ve bunun üzerine kendi köyü ile diğer köyler ahalisini kışkırtarak Ankara civarına dört yüz kadar fakir köylüyü toplamaya muvaffak olmuştur. Bu topluluk öğüt verilerek dağıtılmış, Yağcıoğlu tutuklanmıştır. İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da yapılan soruşturmada geçen yıl 1500 kuruş vergi verirken bu sene kendisinden 2400 kuruş istendiğini, iki eşeği olan fakir bir köylüden eskiden altmış kuruş alınırken bunun şimdi 150 kuruşa çıkarıldığını beyan ediyor.[37]

Neticede, bu zümreler, tabii Reşit Paşa ve islahatı aleyhine her araçtan yararlanarak mücadeleye girişeceklerdi. İslahattan sonra geçici dönemde özellikle âşarın toplanmasında meydana çıkan kargaşalıklar ve eski mültezimlerle yerel âyânın baltalama hareketleri yüzünden 1839-1840 yılı devlet gelirinin mühim bir kısmı toplanamamıştır. Mehmed Ali'ye karşı yapılan felaketli savaş neticesinde hazine zaten büyük bir sıkıntı içindeydi. Reşit Paşa iktidara gelince borçlanma teşebbüsünde bulunmuş ve devlet masraflarının ve maaşların bir kısmını *eshâm kavâ'imi* denilen bonolarla ödemek mecburiyetinde kalmıştır.[38] Reşit Paşa'nın pâyitahttaki düşmanları onu düşürmek için bilhassa bu durumdan yararlanmışlardır. Sarayda damatlar, Rıza, Mehmed Ali Paşalar sultanı, Reşit aleyhine harekete geçirmeye çalışıyorlardı.[39]

Nihayet 7 Safer 1257/31 Mart 1841'de Reşit Paşa'nın azli[40] ile muhafazakârlar iktidara geldi. Şimdi Rıza Paşa duruma hâkimdi. O, askerî islahata öncelik verdi.

Yeni idare işbaşına geçer geçmez bütün valiliklere gönderdiği bir fermanla muhafazakâr Müslümanları tatmin ve hükümetin muhafazakâr politikasını teyit etmeye çalıştı. Bu fermanda Halife-Sultan "Ahkâm-i dîniyyenin icrâsına dikkat farz-ı 'ayn" olduğunu belirtiyor ve mazeretsiz beş vakit namazı terk edenlerin cezalandırılacağını ihtar ediyordu.[41] Muhassıllıklar derhal kaldırıldı, valiler eyaletin veya sancağın yalnız asayiş işlerinde değil, maliye işlerinde de eskisi gibi yetki sahibi oldular. Bu yerlerin "umûr-i mâliyeleri umûr-i zabtiyyeleriyle birleştirilerek müşîrlerine emâneten ihale edilmiştir." Vergi defterleri gönderilmiş ve kendilerinden, bu defterlerde belirlenen vergiyi tam olarak ve zamanında göndereceklerine dair mühürlü taahhütname

istenmiştir. Buna göre, ihmal yüzünden eksik gönderen valiler bu eksiği kendi ceplerinden ödemeye mecbur olacaklardı. Maliye işlerini yürütmek üzere gönderilen müdür ve kâtip, valilerin emri altına konmuştur.[42]

Rumeli'ye gönderilecek sabık Hariciye Nazırı Mehmed Sadık Rifat Paşa'ya ve taşradaki idarecilere hitap eden ikinci bir ferman[43] (evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos ortaları) Tanzimat esaslarını teyit etmekle beraber, Reşit Paşa'nın en radikal görünen bazı reformlarını, devlet ve halk için doğurduğu güçlükler yüzünden kaldırmakta ve eski kurumları geri getirmekteydi. Bu fermanda padişah, memleketi ve milleti kalkındırmak ve tebaanın emniyet ve huzurunu sağlamak maksadıyla "Tanzimat-ı Hayriye usûlü"nü koyduğunu, fakat bazı güçlükler meydana çıktığını açıkladıktan sonra bu güçlükleri gidermek üzere bu esaslarda vükelanın oybirliği ile değişiklik yapıldığını bildirmektedir. Bu güçlükler ve alınan yeni tedbirler fermanda şöyle belirtilmektedir:

Belirlenen vergilerin tahsilinde ahaliden bazı kimseler yalnız "kendü merâm ve maksûdlarını istihsâl ümniyesiyle" engel çıkarmaktadırlar. Bu gibiler hem halkı kışkırtmakta, hem de vergi toplanmasının gecikmesine sebep olmaktadırlar. Valiler bu gibi fesatçıları araştırarak hak ettikleri cezaları vereceklerdir.

Emanet usûlüyle, yani devlet memurları aracılığıyla âşar vergisinin tahsilinde kayıplara uğranılmıştır.[44] Bu kayıpları önlemek ve aynı zamanda taşrada ileri gelenlerin ve halkın ticaret ve kazancını sağlamak üzere[45] âşarın her bir yerin müdürlerine ve ileri gelenlerine "maktû'an" ihalesine karar verilmiştir.[46]

Diğer vergilerin de eskisi gibi iltizâma verilmesi düşünülmektedir. Diğer taraftan daha 1257 yılı başlarından itibaren önemli bölgelerde *muhassıllıklar* birleştirilerek eyaletlere *defterdâr* adı altında daha geniş yetkili maliye amirleri tayin edilmeye başlanmıştı.[47] Reşit Paşa düşünce, bu defterdârlar her yerde muhassılların yerini almıştır.

Memurların suiistimalleri ve halka kötü muameleleri önlenecek ve vergi meseleleri dolayısıyla halkı kışkırtanlar cezalandırılacaktır. Yeni tedbirlerin uygulanması eyaletlerde, şimdi tekrar geniş yetkilerine ve otoritelerine kavuşmuş olan müşîrlerin, yani valilerin eline bırakıldı ve genel müfettiş olarak Rifat Paşa Rumeli ve eski Meclis-i Vâlâ reisi

Mahmud Hasîb Paşa Anadolu'ya gönderildi. Yapılan değişikliklerden biri de ilmiye sınıfını tatmin ediyordu: 1 Şâban 1257/18 Eylül 1841'den itibaren nâiblerin, maaşlarını muhassıllıktan alan aylıklı memur sıfatına son verildi ve eskisi gibi şer'î resimleri doğrudan doğruya almalarına izin verildi. Fakat *harc-i imzâ* ve *ikrâmiye* yine yasaktı (bunlar vergi tevziinde kadılar ve nâibler tarafından âdet olarak alınırdı).

Reşit Paşa'nın vergi reformu yukarıda işaret ettiğimiz gibi, imparatorluk içinde ciddi toplumsal sarsıntılara sebep olmuştu. Rumeli'de bazı ayaklanmaların bu noktayı iyice aydınlattığı görülmektedir.

Rumeli'de Reâyâ İsyanları

Niş İsyanı (1841)

Sultan Gülhâne Hattı'nı valilere tebliğ ederken ilk iş olarak "Asıl halkın rahatsızlığına sebep olan vergi maddesinin yolsuzluğu belâsını def' edüp ve hafifleterek bir hüsn-i sûret verileceğini" bildirmişti.

Herkesin geliri üzerinden belirli bir oranda vergi ödemesi esası, angaryaların ve iltizâm usûlünün kaldırılması, Sırbistan ile sınırdaş olan Niş bölgesinde özel bir fermanla reâyâ çorbacılarının[1] hazır bulunduğu bir toplantıda ilan edildi. Buna göre, herkes servetinin yüz kuruşta üç kuruş 12 parasını (bir kuruş 40 para) devlete vergi olarak verecek, bu vergiden Müslümanlar ve diğer imtiyazlı şahıslar istisna edilmeyecek ve reâyânın vergisi her köyün *knezi* tarafından toplanacak, kanundışı hiçbir vergi alınmayacak, memurlar herhangi bir şekilde kendileri için reâyâdan hiçbir şey alamayacaklar ve kendilerini reâyâya besletmeyeceklerdi. Köylerden *subaşılar*[2] kaldırılacak, yalnız *kırserdârı* kalacak, o da masrafını kendi cebinden karşılayacaktı. Reâyâ bu islahatı memnuniyetle karşıladı.

Bu vergi islahatı, bölgeden alınacak verginin bir kısmını eskiden vergiye tâbi olmayan bir kısım Müslümanlara ve imtiyazlı 'Avrupa tüccârlarına', yani Avrupa ile ticaret yapmak için özel izni olan gayrımüslimlere yüklediğinden köylünün vergi yükü yarı yarıya azalmış olacaktı.[3]

Diğer taraftan vergi reformunu uygulamak için *muhassıl* adı ile yeni tayin olunan geniş yetkili maliye amirleri tarafından herkesin mal ve mülkü sayımdan geçirilmeye başlandı. Bu iş dokuz aydan fazla bir zaman aldı.

Reformun uygulanmasına girişildiği zaman önceden tahmin edilemeyen güçlükler meydana çıktı. İlkin reâyâ, sayımda servetlerinin iki misli gösterildiğinden sızlanmaya başladı; sonra, o zamana kadar vergi ödemeye alışmamış bulunan eski imtiyazlı sınıflar, "Tanzimat-ı Hayriyye'yi âdem-i kabûl dâiyesiyle" reforma karşı koydular. Bunların başında Niş Kalesi'ndeki Müslümanlar geliyordu. Bu serhat şehrindeki Müslüman ahali evvelce sultanlar tarafından verilen muafiyetnamelerle vergi ödemekten muaf tutulmuşlardı. Şimdi vergiye tâbi tutulmayı bir haksızlık sayıyorlardı. Padişah yeni bir ferman göndererek emri doğruladı. Diğer taraftan şimdiye kadar fakir reâyâ kadar vergi ödeyen zengin Hıristiyanlar, çorbacılar da vergi oranlarının servetlerine göre artması üzerine harekete geçtiler. "Şimdi hâl u tahammül ve kâr u ticarete göre hisselerini verdikleri halde erbâb-i iktidâra ziyade ve fukaraya az bir şey düşmesine eshâb-i iktidârın canları sıkılıp" vergi reformu aleyhine propagandaya giriştiler ve başka türlü iddialarla reâyâyı kışkırtarak ayaklanmalarına sebep oldular.

Reâyânın başlıca şikâyetlerini, *reâyâ vekili* sıfatını takınan iki çorbacı, Leskofçalı Nikola Çotkovik, Nişli Pazarbaşı İstasyon Marinkovik şöyle özetliyorlardı: 1- Vergi başta yüz kuruşta 3 kuruş 12 para olarak ilan edilmiş iken, sonra 8 kuruş 12 para toplanmak istenmiştir. 2- Şaraptan okkasına 4 para, rakıdan 8 para resmin affedildiğini padişah fermanı ilan ettiği halde bu vergilerin toplanmasına devam edilmektedir. 3- *Zecriyye* resminin[4] toplanmasına eskisi gibi devam olunmaktadır. 4- Bundan başka, yanlış doğru, Osmanlı yöneticileri hakkında bildik birtakım uygunsuzluk iddiaları ortada dolanmaktadır: Sözde paşa köye inmiş, kendisine ziyafet hazırlatmış, içmiş sonra bazı birtakım uygunsuz hareketlere kalkışmış. 5- Müslümanların Hıristiyan kadınlarını zorla Müslüman yaptıkları da iddia edilmekteydi.

Osmanlı makamları ilk üç maddede Bulgarları doğrulamış, fakat son iki maddede gerçeğe aykırı iddialar bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Verginin 8 kuruşa çıkması şundan ileri gelmekteydi: Hükümet bu bölgeden istenen vergi toplamını aşağı yukarı eski yıllar miktarında tespit etmiş (üç yük 79.000 kuruş) ve bu miktar tespit edilen servet miktarına bölününce oran da yüksek çıkmıştı. Demek ki, hükümet vergi gelirini indirmek istemiyor, yalnız bu toplam miktarın tebaa arasında servete göre daha adil bir şekilde bölüştürülmesini sağlamak amacını güdüyordu. Şimdi Müslümanlar, "Avrupa tüccârı," Yahudi ve Kıptîler de vergiye tâbi tutulduklarından gerçekte köylünün ödeyeceği miktar eskisine göre yarıya inmekteydi. Reâyâ bu noktayı gördü ve kabul etti. Fakat bağ sahibi olan çorbacılar ve zengin Hıristiyan köylüler şarap ve rakıdan alınan vergiye itirazda devam ettiler. Bağlarını battal edeceklerini, reâyâya artık iş vermeyeceklerini ve onların üzümlerini almayacaklarını söyleyerek köylüyü kışkırttılar. Diğer taraftan reâyâ, *zecriyye* ve orman resimlerini padişahın affettiğini ileri sürerek bunları ödemeyeceklerini bildirdiler. Tahsildârlara karşı koydular. Kışkırtılan reâyâ gelip Niş Kalesi altında toplandılar. Paşa, görüşme için aralarından dokuz çorbacıyı çağırdı ve reâyâyı köylerine geri gönderdi. Sonra bu çorbacıları kışkırtıcı sıfatıyla tutuklayarak Sofya'ya yolladı. Bunlar ancak iki ay kadar bir zaman sonra, iddiaya göre paşaya para vererek serbest bırakıldılar. Çorbacıların tutuklanması hadiseyi büsbütün alevlendirdi. 1500 kadar reâyâ, tekrar Niş varoşunda toplandılar; yüzde üçten fazla vergi ödeyemeyeceklerini, zira fazlasını memurların ve kocabaşıların haksız yere kendilerinden almak istediklerini iddia ettiler. Reâyânın, vergi işlerinde Osmanlı yöneticileriyle birlikte hareket eden kocabaşılara karşı cephe alması bilhassa kayda değer.[5] Vergi defterleri kocabaşılar (vilayet meclisinde üye olan Hıristiyan ileri gelenleri) ile reâyâ tarafından tetkik edilmek üzere kiliseye gönderildi. İncelemeden sonra borçlu oldukları vergileri ödemeleri için reâyâya bir ay daha süre verildi. İkinci ek süre de geçtiği halde köylü vergilerini ödemedi ve iddialarında ısrar ederek bu sefer Niş Kalesi altına derme çatma silahlarla donanmış olarak gelip toplandılar.[6] Niş-İstanbul yolunu kestiler. Değirmenleri ele geçirdiler ve rastladıkları Müslümanları katletmeye başladılar. Bunu gören Niş ileri gelenlerinden ve meclis azasından Kerim Bey kendi teşebbüsü ile harekete geçerek reâyâ üzerine yürüdü ve İstanbul-Niş caddesinin geçtiği Kotine boğazını ellerinden aldı. Niş

valisi bu hareketi köylerdeki çorbacıların kışkırtmalarına bağlıyor ve gözlerini yıldırmak için Kosova tarafından Arnavut askeri (bir rivayette 200, başka bir rivayette 1500 kişi) çağırarak âsî köylerin üzerine gönderiyor. Topların yardımı ile âsîlerin esas merkezi olan Kamaniça ve Mutafca köylerindeki kuleler zapt ediliyor (1841 Nisan).

Âsîlerin reisi kocabaşı Miliyo bu çarpışmalarda öldürüldü. Reâyâ, köylerine dağılmaya başladılar. Yağmacılık yapmayacaklarına dair sergerdelerinden *besa* yemin alınmış olan Arnavutlar sözlerinde durmadılar. Sonradan düzenlenen bir rapora göre, Niş yöresinde Arnavutlar tarafından 205 köy yakılmış, ölenler olmuş, kadınlar ve çocuklar esir edilmiş, hayvanları ellerinden alınmıştı. Yirmi sekiz köy ahalisi çoluk çocuğu ile beraber Sırp hududunu aşarak öbür tarafa kaçmışlardı.

Hükümet hiç arzu etmediği şekilde bu vahim durumun meydana gelmesi üzerine, Balkanlar'da Hıristiyan ahalinin hâmisi olduğunu göstermek için her fırsattan istifadeye kalkışan Rusya, müdahalede gecikmedi. Kont Nesselrode, Bâb-i Âli'ye, olayı kötüleyen ve protesto eden bir nota verdi. Çar hükümetinin bir daha bu şekilde uygunsuzlukların çıkmasını önlemek için gereken tedbirleri olay yerinde dolaşarak saptayacak bir memur göndermeye karar verdiği de bildiriliyordu. Bâb-i Âli telaşa düştü. Olayın kapanmış olduğunu ileri sürerek bunu önlemeye çalıştı. Nihayet bu memurun reâyâ arasında soruşturmada bulunmaksızın Niş bölgesinden öylece geçmesini kabul etti.[7] Diğer büyük devletler, Rusya'dan geri kalmak istemediler. Mısır işinden mağlup çıkmış olan ve bu sırada Lübnan'daki kargaşalıklara müdahale eden Fransa da harekete geçti. Niş hadisesini kötüleyen bir nota verdi ve bu bölgede soruşturma yapmak istediğini bildirdi. Fransa'nın bu iş için akademi üyelerinden M. Blanqui'yi bu bölgeye gönderdiğini biliyoruz.[8] Şu da kayda değer ki, genel bir ayaklanma için 40.000 tüfek sağlamak amacıyla âsîlerin bir ajanı Fransız konsolosu ile bu sırada temas kurmayı başarmıştı.[9] Prens Metternich de hadiseyi protesto eden bir nota göndermekten geri kalmadı ve bu kargaşalıkların Osmanlı İmparatorluğu'nda genel hoşnutsuzluğa yol açacağını ve dışarıda imparatorluğu korumaya çalışanların çabaları üzerinde kötü etkiler yapacağını belirtti.[10]

Bâb-i Âli, olayı bir an önce kapatmak ve uluslararası bir müdahaleyi önlemek için bütün gayretini harcıyordu. Olay, bölgeye özerklik verilmesi veya Sırbistan'a eklenmesi şeklinde sonuçlanabilirdi. Hükümetin soruşturma için gönderdiği Ahmet Tevfik Bey'e göre, bu ayaklanma gerçekte reâyânın vergi ve sair sebeplerden uğradığı haksızlıklardan doğmamıştır, daha ziyade siyasî bir nitelik taşımaktadır. Bu bölgedeki altı nahiye, evvelce 'Sırbiya'ya ilhak için ayaklandırıldığı zaman Müslüman halkın bu bölgeden çıkarılacağı ümidi reâyâ zihninde yer etmiş ve olay reâyâ ileri gelenlerinin kışkırtmasıyla patlak vermiştir. Sonradan Sırbistan'a sığınmış olan reâyânın geri getirilmesi maksadı ile yapılan görüşmeler için Niş'e gelen 35 reâyâ Niş için farklı bir yönetim usulü istemişler ve "sûret-i idâre-i istiklâliyete" dair sözler söylemişlerdir.

Özerk Sırbistan'ın bu bölge ile sınırdaş olması, olayların gelişimine şüphesiz büyük ölçüde etki yapmıştır. Kışkırtıcılar oraya kaçıp sığınıyorlar ve korunup kollanıyorlardı. İsyan sırasında Sırp prensi kaçıp gelen 28 köy halkını hayvanları ile birlikte memleketine kabul etmiş ve bunlara karşı asker sevk olunursa kendilerine yardıma mecbur kalacağını bildirmişti. Âsîler, gerçekten bütün ümitlerini Sırp prensine bağlamışlardı. O zamanki Sırp prensi Mihal Obrenovic'in çekingenliğine karşılık Prenses Liubitsa isyancılar lehine kesin olarak müdahalede bulunulmasını istiyordu. Bâb-i Âli, Prens Mihal'e bir ihtar mektubu gönderdi ve oraya sığınmış olan Bulgar köylülerinin geri gönderilmesini talep etti. Diğer taraftan Sırbistan'dan atılmış olan eski prens Miloş Obrenovic, Eflak'da Bulgar komitecileri ile münasebette bulunuyor ve Rumeli'de vukua gelecek genel bir ayaklanma sayesinde bütün Güney Slavlarının başına geçme emelini besliyordu. Osmanlı makamları, isyancılara karşı gevşek davranılırsa bunun bütün Rumeli'de genel bir ayaklanmaya yol açmasından ciddi olarak endişede idiler.[11]

Bâb-i Âli, Niş olayı üzerine derhal esaslı soruşturmalara girişti. Tanzimat'ın uygulanması için Rumeli'ye gönderilmiş olan genel müfettiş Arif Hikmet Bey derhal Niş'e hareket etti ve soruşturma sonucunu bir rapor halinde Bâb-i Âli'ye sundu.[12]

Çeşitli kaynaklardan gelen, bu arada Sırp hükümeti tarafından verilen raporların ışığı altında Meclis-i Vâlâ'da mesele uzun uzadıya görüşüldü. Sadrazam, padişaha bu müzakereleri özetleyen arz tezkiresinde[13] "Anadolu ve Rumeli taraflarında vâki' olan uygunsuzlukların ekserî memurların vergi maddesinde yolsuz hareketlerinden neş'et etmiş olacağı zâhir"dir hükmünü vermekteydi. Reâyâyı yatıştırmak üzere derhal birtakım tedbirler alındı. Yakup Paşa kumandasında Niş'e muntazam asker, *asâkir-i nizâmiye* gönderildi. Arnavut başıbozuk askerinin esir aldığı reâyâ fidye verilerek ellerinden kurtarıldı. Yağmaladıkları mallar geri alındı. Padişah, *'atiyye-i* şâhâne olarak reâyâya 150.000 kuruş dağıttırdı. Sırbistan'a kaçıp sığınmış olan köylülerle yerel makamların görüşmeleri neticesinde bunlar yavaş yavaş gelip köylerine yerleşmeye başladılar. 1841 Haziran sonlarına doğru bunlardan 400 aile gelmiş ve köylerine yerleştirilmiş bulunuyordu.

Niş İsyanı dolayısıyla meydana çıkan meseleler, Tanzimat'ın ilanı sırasında Rumeli'deki şartları yakından gözlemek bakımından önemlidir. Bu isyan göstermiştir ki, evvela Tanzimat esaslarının ilanı gayrimüslim reâyâda büyük ümitler doğurmuş, padişahın vaatlerini benimseyen bu reâyâ fırsat buldukları yerde tanınan haklardan bazıları için direniş hareketlerine girişmişlerdir. Vergi işlerinde eski idarî suiistimallere artık katlanmayacaklarını, haklarını aramaya kararlı olduklarını göstermişlerdir. Reâyânın bu cüretli hareketleri ve yabancı müdahaleler, Bâb-i Âli'yi ciddi kaygılara düşürmüş ve Tanzimat'ın memlekette doğuracağı tehlikeler hakkında muhafazakârların tahminlerini haklı çıkarmıştır. Muhafazakârlar için, Tanzimat'ın reâyâyı şımartarak genel bir ayaklanma ve imparatorluğun parçalanma tehlikesini yarattığı iddialarını, Niş İsyanı doğrulamış bulunuyordu.

Diğer taraftan Tanzimat'ın yeni vergi politikası eski düzeni bozarak kargaşa doğurmuş, vergilerin toplanmasına engel olmuştu. Bu isyanda özellikle dikkati çeken bir nokta, harekette, eskiden vergi imtiyazlarına sahip olan zümrelerin önayak olmuş bulunmalarıdır. Soruşturmalara göre bir tarafta reâyâyı kışkırtan çorbacılar ve kocabaşılar, diğer tarafta isyanı şiddetle bastırmaya önayak olan Müslüman ağalar eski imtiyazlarının ortadan kalkmasına razı olamıyorlar ve "Tanzimat'ın âdem-i kabûlü dâiyesiyle" hareket ediyorlardı. Hıristiyan cemaatinin

ileri gelen çorbacıları ise, Osmanlı hâkimiyeti yıkıldığı ve Müslümanlar memleketten çıktığı takdirde ağaların yerini alacaklarını umarak ayaklanmanın liderliğini üzerlerine almakta idiler.

Bu toplumsal çatışma karşısında yerel memurların tarafsız hareket etmedikleri ve eski suiistimallerden kurtulamadıkları meydanda idi. Arnavut başıbozuklarının şiddetli hareketi, muhafazakârlar için Şerîatça mahzur görülebilirdi. Zira halifenin emirlerine karşı isyan eden gayrimüslimlerin arazisi *dâru'l-harb* sayılırdı. Fakat şimdi Bâb-i Âli'deki islahatçı bürokratlar, imparatorluğun bekası adına Şerîata değil, durumun gerektirdiklerine uymak lüzumuna inanmakta idiler. Meclis-i Vâlâ'daki görüşmeler, merkezî hükümetin bu samimi arzusunu yansıtmaktadır. Bununla beraber Tanzimat politikasının, kitleleri şiddet ve taassupla harekete geçiren çatışma karşısında etkisiz kaldığı 1850 Vidin İsyanı'nda daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Vidin İsyanı (1850)

1850 Mayıs'ında Vidin, Sahra, Belgradcık ve Lom kazâlarında adetleri on bini bulan Bulgar köylüsü ayaklandı, kırda ve köyde rastladıkları Müslümanları soymaya ve öldürmeye başladılar. Belli başlı kalelere sığınmış bulunan Müslümanları kuşattılar. Vidin-İstanbul yolunu kestiler. Her tarafa kışkırtıcılar salarak isyanı bütün Bulgaristan'a yaymaya çalıştılar. Hükümet, şiddet kullanmadan hadiseyi yatıştırmak için bir müfettiş gönderdiği sırada Vidin ağaları başıbozuk çeteleri kurarak reâyâ üzerine şiddetle atıldılar ve bunları dağıtmayı başardılar. Reâyânın bir kısmı köylerine, bir kısmı Sırp hududuna gitti. Ancak müfettiş Ali Rıza Paşa idaresindeki *asâkir-i nizâmiye*nin gelmesinden sonra Bulgar köylüleri kendilerini güvende hissedebildiler ve köylerine döndüler. Bu isyanda da, Sırbistan'da yuvalanmış ihtilalci komitelerin ve uluslararası durumun etkileri inkâr edilmezse de,[14] köylüleri kitle halinde ayaklandıran esas sebepleri, gayrimüslim reâyâ ile büyük toprak sahibi Müslüman ağalar arasında Tanzimat'ın ilanı ile beraber büsbütün gerginleşen ilişkilerde aramak gerekir[15] –Osmanlı makamları da soruşturmalar sonucunda zaten bu hükme varmıştır.

Bu serhat bölgesinde savunma ve güvenlik düşüncesiyle "her bir karye [köy] tapu ile birer ağaya verilmiş"[16] ve bu hak yalnız Müslümanlara tanınmıştı. Bölgenin ileri gelen ağaları mukata'a usûlüne göre, yani açık artırma sonunda ödedikleri bir nevi peşin kira, *icâre-i mu'acelle* ile buradaki mirî toprakların kullanım yetkisini kendi üzerlerine almış bulunuyorlardı. Bu işlemlerde suiistimaller eksik değildi.[17] Bu devlet toprakları üzerinde sadece hayat boyu tanınan ve erkek çocuklarına intikal ettirebildikleri bir kullanım yetkisine sahip oldukları halde, denetim gevşekliğinden de yararlanarak, hakiki mülk sahibi gibi hareket etmeye alışmışlardı. Reâyâ bu topraklar üzerinde ağaların kiracıları olarak oturmakta ve toprağı işlemekteydi. Toprak kirası karşılığı olarak bir iki ay ağa hesabına angarya çalışırlar, ayrıca senede bir araba odun getirmeye veya yerine 12 kuruş vermeye, aile başına *hırizma zahiresi* adı ile her cins zahireden yirmi beşer okka, *budarlık* adı ile mısır mahsulünden araba başına 30, 40 okka mısır vermeye, bağlardan bir asmaya 12 para ödemeye, koyunlarının *otlakiyesi* olarak bir miktar peynir vermeye mecburdular. Ağalara ayrıca kovan parası, mandıra parası adı ile birtakım ek resimler öderlerdi. Köylünün bu suretle ağaya ödediği vergiler, devlete ödediği âşar vergisi ve cizyenin toplamına eşitti. Ağalar kasaba ve şehirlerde otururlar ve köylerini *subaşı* denilen kâhyaları vasıtası ile idare ederlerdi. Bu subaşılar kendi geçimlerini de reâyâ sırtından çıkarır ve yol vesair masrafları için ayrıca yılda 1400-1500 kuruş toplarlardı. Ayrıca timar rejiminde sipâhilerin almış oldukları para cezalarını, *cerîme*leri, bu ağa subaşıları almaya devam ediyorlardı. Özetle, eski Osmanlı müesseselerinin soysuzlaşması neticesi olarak Vidin bölgesinde hakiki bir Müslüman ağalar hâkimiyetinden bahsetmek abartılı olmaz.

1839 Gülhâne Hattı ile angaryanın kaldırılması üzerine Vidin reâyâsı, başka bölgelerde olduğu gibi,[18] arazi kirası olarak artık ağalara angarya çalışmayacaklarını bildirdiler. Buna karşı ağalar da toprak sahibi sıfatı ile haklarını ileri sürdüler. Toprak devletin değil, bizimdir demeye kadar gitmekteydiler. Anlaşmazlık İstanbul'a yansıdı. Hükümet padişahın bir iradesiyle Vidin'de angaryanın kalkmış bulunduğunu bir daha kesin bir şekilde doğruladı. Fakat bu hükmü uygulayacak olan yerel yönetime, Vidin Meclisi'ne, köy ağaları hâkimdi. Onlar da,

yine Gülhâne Hattı esaslarına sığınarak, bütün tebaanın emlakı ve arazisi üzerinde sahip oldukları kullanım haklarını ve sahipliklerini öne sürerek, kimse kimsenin toprağını karşılıksız zapt edip işleyemez, iddiası ile itiraz ettiler.[19] Bâb-i Âli "eshâb-i çiftlikâta gadrolmamasını" da haklı bulduğundan meseleyi mal sahibi ile kiracı arasında bir sorun kabul ederek, kendi aralarında anlaşmaları gerektiğini bildirdi. Reâyânın temsilcisi olan knezler ile çiftlik sahipleri bir araya geldiler. Yapılan görüşmeler sonunda ağaların toprak üzerinde hakları ve mahsulden alacakları miktarlar tespit olundu ve 1841 yılından itibaren yürürlüğe girmek üzere bu anlaşma Bâb-i Âli tarafından onaylandı.

Angarya kalkmış olmakla beraber meselenin aslına yani köylü ve toprak meselesine ilişilmemişti. Kayda değer olan nokta, Batı liberalizmine bağlı olan Tanzimatçıların, çiftlik sahiplerinin kullanım haklarını titizlikle korumak gerektiği düşüncesinde olmalarıydı.[20] Ağaların bu topraklar üzerinde ne şekilde hak sahibi olduklarını onlar araştırmadılar. Tabii Tanzimatçılardan bütün imparatorluğu altüst etmesi muhtemel olan etraflı bir toprak reformuna girişmelerini beklemek yersiz olurdu. Kaldı ki, böyle bir reform zaten Sırpların göz diktiği bu bölgede Müslümanların nüfuz ve kudretinin tamamıyla kırılması ve bölgenin savunmasız kalması sonucunu doğurabilirdi. 1841'den sonra ağalar Tanzimat'ın mülkiyet anlayışından istifade ederek mirî toprakları daha sıkı bir şekilde tasarrufları altına soktukları gibi, bir taraftan da liva meclisine hâkim olduklarından İstanbul'dan gelen emirleri kendi bildikleri gibi uygulamışlardı. 1850'de Meclis-i Vâlâ bu ağaların islahatı çiğneyerek "reâyâyı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş" oldukları kanaatine varmıştı.

Rumeli'de Hıristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu daima yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdir. Kışkırtmalarda önayak olanlar da imtiyazlı zümreler, Hıristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemâdır. Fakat Hıristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır: Rumeli'de Gülhâne Hattı'nın doğurduğu kaynaşma derhal millî-siyasî bir ayaklanma ve uluslararası siyasetin ilgilendiği bir konu olmaya yatkındı. Rumeli'de reâyâ çorbacıların idaresinde esaslı toplumsal reformlar için harekete geçmekte, Anadolu'da ise eski

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel kurumlarını temsil edenler bu gibi reformlara direnmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlar'da milli uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken Türk politika hayatına, uzun zaman taşraya hâkim âyân-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır.

İdarî ve Malî Bozukluklar: Vidin İsyanı ve Yeni Reform Kararları

Bâb-i Âli büyük devletlerin müdahaleleri ve komitacıların sürekli kışkırtmaları nedeniyle ciddi bir şey yapmak zorunluluğunu gayet iyi anlıyordu. Temelde yönetimin ve toprak işlerinin mutlaka bazı ciddi düzenlemelere ihtiyaç duyduğu ortadaydı. Özellikle Vidin'den, Müslüman ve Hıristiyan halk arasında heyecanın devam ettiği, şurada burada hâlâ bazı kanunsuz hareketler olduğu hakkında yeni yeni haberler de gelmekteydi. Bâb-i Âli, bildiğimiz gibi, ilk önlem olarak Ferik Rıza Paşa'yı özel görevle Vidin'e göndermiş; aynı zamanda bu tarafa düzenli asker göndermeyi de ihmal etmemişti. 9 Ramazan 1266'da (19 Temmuz 1850), yani ayaklanmanın çıkışından üç ay sonra da, iradede söylendiği gibi, "*reâyânın idare-i hazıradan honûdî-i kâmilleri husulü*" için Meclis-i Ahkâm-i Adliye'de özel bir komisyon kuruldu.[1] Bu komisyona Âli Paşa, Fuad Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Rifat Paşa gibi başlıca Tanzimat büyüklerinin girmiş bulunması, meseleye ne kadar büyük bir önem verildiğini gösterir. Vidin sorununa ait yazılar, Vükelâ Meclisi'nde görüşüldükten sonra "icra-i tetkikat ile bir tedbir-i seri bulunmak için" buraya yollanacaktı.[2] İslahata esas olacak inceleme için reâyâ tarafından gönderilen toplu dilekçelerden başka Rıza Paşa, İstanbul'a, Bulgarlardan oluşan sekiz kişilik bir kurul gönderdi. Yapılan incelemelerden sonra bu komisyon tarafından toplumsal ve idarî

alanlarda alınan mühim kararlar genellikle Tanzimat tarihi bakımından da büyük bir öneme sahiptir.

Vidin-Niş bölgesinin hemen kronik bir hale gelen ayaklanmalarında idarî örgütteki sakatlıkların, kontrolsüzlüğün ve suiistimallerin payı az değildir. Reâyâ ayaklandığı zaman yalnız "köy ağalarının vesairenin tekâlîf ve taaddiyatından" değil, aynı zamanda "küçük memurlardan" da şikâyette bulunmuş,[3] yerel yönetimin aslî mekanizması olan Vidin Meclisi'ne karşı kesin bir güvensizlik göstermişti.[4] Bir kelimeyle, Meclis-i Has kararında denildiği gibi, reâyânın "idare-i mahalliyeden nahoşnut olmaları" isyanın başlıca sebeplerindendi.[5] Yalnız hemen belirtelim ki hoşnutsuzluğun asıl kaynağı, yönetimin de, ağaların baskı ve çıkarlarına alet olmasından ileri gelmekte ve olay dönüp dolaşıp yine Gospodarlık sorununa dayanmaktaydı.[6]

Vidin'deki yönetim yapılanması, Tanzimat ile beraber eyalet yönetiminde yapıldığını gördüğümüz reform esaslarına uygundu.[7] Yani valilerin güç ve yetkileri çok daralmış ve vilayet yönetimi esas olarak o yerin Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenlerinden oluşan yerel bir meclisin eline verilmişti. Bu teşkilatta, merkezî otoriteyi temsil etmesi gereken valinin yetkileri ne kadar sınırlı ise müftü, kadı ve defterdârı kolayca kendi taraflarına çekerek meclise egemen olan Müslüman üyelerin, yani Vidin âyânının (ileri gelenlerinin) gücü de o derece büyüktü. İleride görüleceği üzere, angaryanın kaldırılmasına karar verildiği zaman yeni durumu mecliste onlar düzenlemişler; sonradan 1850'de reâyâ asıl sorun için, yani doğrudan doğruya ağalıkların kaldırılması için ayaklandığı zaman da başıbozukların başına geçip isyanın şiddetle bastırılmasında meclisi ve valiyi zorla yine onlar sürüklemişlerdi.[8] Kısacası, bütün vilayet işlerine meclis ve meclis aracılığıyla da ağalar egemendi.[9] İsyan sırasında merkezden Rıza Paşa'nın ve düzenli askerin gönderilmesi aslında, *burada ağaların baskısı yerine devlet otoritesinin yeniden kurulmasına bir başlangıç olmuştur.* Gerçekten, Bâb-i Âli'nin soruşturması ile de anlaşıldığı üzere, "Vidin meclisi bu vukuat esnasında pek yolsuz ve bişuûrane hareket etmiş olduğundan" derhal dağıtılmasına karar verildi.[10]

Bu sonuç şunu gösterir ki, Tanzimat tarafından liberal Batı anlayışıyla kurulmuş olan ve Hıristiyan üyelerin de yer aldığı taşra meclisle-

ri, Vidin'de esas olarak bütün vilayet yönetimini bölgenin Müslüman ileri gelenlerinin eline bırakmaktan başka bir sonuç vermemiş ve söz konusu olayların ortaya çıkışını hazırlamıştır.[11] İşte Meclis-i Vâlâ'da oluşturulan kurul, Vidin'de idarî örgütteki bu sakatlıkları ortadan kaldırmak için yeniden yönetimle ilgili bazı düzenlemelere girişmiş ve bu arada diğer bazı önemli eyaletlerde olduğu gibi burada da bir *meclis-i kebîr* oluşturulmasına karar vermiştir.[12] Fakat yeni meclis üyelerinin "usûl-i atîkaya nail olmayanlardan" seçilmesine dikkat edilmesi de özellikle tavsiye olunmuştur.[13] Bu şekilde Vidin bölgesi, Bâb-i Âli'ye göre, "*mukaddemleri gospodar ve mültezim makalelerinin elinde iken şimdi Saltanat-ı Seniyye'nin hükûmet-i muntazama ve âdilesi tahtına*" girmekteydi (1851).[14]

Diğer taraftan valilerin eyalet meclisi karşısında nasıl güçsüz kaldığını görmüştük. Naip, müftü ve defterdar, ağalarla bir olarak valiyi hesaba katmadan kendi başlarına işe girişmişlerdi. Valilerin yetkileri konusunda da etkili önlemler almak gerekli görünmekteydi. Gerçekten bir süre sonra, 1852'de genel olarak valilerin yetkileri genişletilmiş, diğer yerel görevliler doğrudan doğruya valinin yönetimi altına verilerek vilayet teşkilatında genel bir değişiklik yapılmıştır.[15]

Vidin'de merkezî otorite için yalnız Müslüman ağalar değil, aynı zamanda Hıristiyan knezler de bir tehlike oluşturmaktaydı. Fakat bu, daha sonraları anlaşılmış, alınan önlemler gecikmiştir. Osmanlı yönetiminin tâ başlangıçta kabul ettiği şekle uygun olarak Bulgarlar, yerel yönetimlerinde oldukça geniş bir özerkliğe sahiplerdi. Tanzimat da, dayandığı prensibe sadık kalarak, bu yönde yol almış görünmektedir: Yukarıda cizye tahsilatının reâyâ eline bırakıldığını, reâyâ kocabaşıları tarafından toplandığını görmüştük.[16] Bu köy kocabaşıları, Tanzimat'tan önce her köy için birer kişi iken yeni reform sonucunda her köyün nüfusuna göre üç ilâ beş kişiye çıkarılarak ufak bir köy meclisi şekline konulmuştu. Verginin belirlenmesi ve toplanması işlerinden başka, reâyâ arasında çıkacak ufak anlaşmazlıkları da bu meclis hallederdi.[17] Kocabaşılar senede bir defa, çorbacılar arasından seçilirdi.[18] Bulgar hukuk tarihçisi S.S. Bobçev, kocabaşı ifadesini yalnız vergi toplama işi için seçilen çorbacılara mal etmekte, cemaat işlerine bakan ve Osmanlı makamları karşısında halkın temsilcisi rolünü oynayan

başka bir çorbacı kategorisi ortaya koymaktadır. Yine köy ve kasabalar için seçilerek yerel hükümet makamları tarafından görevi onaylanan çorbacılar olduğu gibi bütün bir bölgeyi temsil eden "memleket çorbacıları" da vardır.[19] İşte hükümet, Vidin'de *knez* ve *başknez* unvanı ile gösterilen bu çorbacıların geniş ayrıcalıklarını da sonraları iyi görmemeye başlamıştır.[20] Hükümet, başkan unvanını taşıyan bu kimselerin fazla etki sahibi olmalarından, yine başknez unvanı taşıyan Sırp beyine bakarak bağımsızlık sevdasına düşmelerinden ve özellikle bu amaçla "el altından ahalinin ezhanını bozmak niyet-i fasidesinde" bulunmalarından korkmaktaydı.[21] Gerçekten, Stanev'in kaydettiğine göre, Vidin ayaklanmasının başı da, Belgradcık knezi Tsolo Todorof olmuştur.[22] Sonuç olarak diyebiliriz ki Vidin gibi sürekli bir kışkırtma merkezi olan bir sahada kontrolsüz bir şekilde Hıristiyanlara[23] verilen yerel özerklik, ayaklanmanın hazırlanmasında büyük bir rol oynamıştır. Sonunda ayaklanmadan beş yıl sonra, 1857'de yapılan çorbacı nizâmnâmesi de mevcut durumda köklü bir değişiklik yapmayacaktır.[24]

Yönetim teşkilatındaki bu bozuk taraflar yanında, Tanzimat'ın ilanı ile beraber jandarma sıfatıyla, eski deliller, tüfenkci ve sekbanlar yerine getirilen zabtiyeler de,[25] daha az bir hoşnutsuzluk kaynağı oluşturmuyordu. Tanzimat siyasetinden habersiz olan veya bunu bir türlü anlayamayan ve temel olarak düzenli bir teşkilata bağlanmamış bulunan bu asker, reâyâya suiistimalleriyle fazlasıyla usanç vermekteydi. Bunlar, halktan kendileri ve hayvanları için bedava yiyecek istedikten, evlerinde yatıp kalktıktan başka, olur olmaz şey için para da isteyerek onları haraca kesmekteydiler.[26] Hükümet, zabtiyelerin rahat ve düzeni sağlayacakları yerde, tersine bir hoşnutsuzluk kaynağı olduğunu çok iyi biliyordu: İsyandan sonra tekrar zaptiye askeri oluşturulması düşünüldüğü zaman, bunların "husul-i asâyişe sebeb olamayub bilâkis mazarratları görüldüğünden"[27] bundan vazgeçilmiş ve bir süre daha nizamiye askeri bırakılmasına karar verilmişti.[28]

Gospodarlık yüzünden Vidin bölgesi vergileri, yakınındaki diğer yerlere bakıldığında çok ağır olmasından başka,[29] ayrıca bunların toplanmasında görülen suiistimaller reâyâyı tamamen karamsarlığa itmekteydi. Özellikle âşârın toplanması büyük suiistimallere yol aç-

maktaydı: Örneğin mültezimler bu bölgenin asıl ürünü olan mısırı yaş iken tartmakta, sonra vergiyi kuruduğu zaman yine o hesap üzerinden almaktaydılar. Rıza Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen reâyâ temsilcileri Meclis-i Vâlâ'daki komisyon önünde özellikle bunlardan şikâyet etmişler ve ot öşrünün kaldırılmasını ve âşârın dört seneliği hesap edilerek maktû olarak (götürü yoluyla) kendilerine ihale edilmesini istemişlerdi.[30]

Meclis-i Vâlâ, bu istekleri inceledi: Ot öşrü her yerde alınagelen genel bir vergi olduğundan bunun kaldırılmasına yanaşmadı. Fakat verginin ancak şahsî çayırlıklar veya terk edilmiş tarlalardan onda bir olarak alınması gerektiğinden mültezimlerin, dağ aralarından veya köy otlaklarından toplanan ottan aldıkları öşrü yasaya aykırı sayarak kaldırılmasına karar verildi. Reâyânın ikinci isteğine, yani âşâr vergisinin götürü usulü reâyâya ihalesine gelince, komisyon bunu çeşitli yönleriyle faydalı bulmakta, hatta başka yerlere de uygulanmasını düşünmekteydi. Bu yolla, öncelikle mültezimlerin zulmüne son verilmiş olacak, sonra devlet gelirleri zamanında tahsil edilebilecekti.[31] Fakat sonradan âşârın götürü olarak ihalesinde büyük sakıncalar görüldü: Bu usulün ileride bütün Bulgaristan'a ve diğer vergilere yansıyarak bölgenin özerkliğine yol açması ihtimali hükümeti korkuttu. Bununla birlikte öte taraftan âşâr mültezimlerinin suiistimallerini önlemek için katı önlemler alınması zorunluluğu kabul edildi.[32]

Hükümetin yakın ilgisi ve sorunu kökten ele alması sayesinde reâyâ, bütün dertlerini dile getirme fırsatını elde etmişti. Bildiğimiz gibi, kara gümrükleri eskiden beri bir şikâyet konusu olmaktaydı. Abdülmecid, 1846'da Rumeli'yi teftişe çıktığı zaman Edirne, Ziştovi ve Rusçuk'ta kara gümrüklerini kaldırdığı halde Vidinlilerin bu konudaki dilekleri dikkate alınmamıştı.[33] İsyandan sonra Vidin reâyâsı, tekrar başvurunun tam zamanı olduğuna karar vererek "ziyade tazyik etmekle cümlenin fakr u ducret-i halini bâdî" olan kara gümrüğünün de kaldırılmasını rica ettiler.[34]

Özetle, idari ve malî alanda yapılan soruşturma Bâb-i Âli'ye açıkça gösterdi ki, şimdiye kadar Tanzimat'ın getirmiş olduğu kurumlar, burada yönetimin karışıklığına ve reâyâyı bezdiren türlü türlü suiistimallere bir son verememiştir. Bu defa Meclis-i Vâlâ'da alınan yeni

reform kararları da, hükümetin bütün iyi niyetlerine rağmen kesinlikle istenen sonucu vermeyecek, huzur ve düzeni sağlayamayacaktır. Bunun başlıca sebebi, bu kararların getirdiği veya getirme sözü verdiği yeniliklere karşın bu bölgenin büyük toplumsal sorunu olan gospodarlar baskısının hiçbir zaman yıkılamamasıdır. İzleyen bölümde, gospodarlık adıyla çok dikkate değer özellikler taşıyan bu rejimi incelemeye çalışacağız.

Vidin Gospodarlık Düzeni ve Kaldırılması*

Kökenleri: Osmanlı Mirî Toprak Sistemiyle İlişkisi ve Fetihten Önceki Dönemlere Ait İzler

Vidin bölgesinde hemen bütün arazinin, kökenleri çok gerilere giden, feodal karakterde sınırlı bir Müslüman ağalar topluluğunun eline geçmiş olması; buna karşın reâyânın, yüzyıllardan beri işlediği topraklar üzerinde ekonomik olarak gittikçe daha kötü şartlar altına düşmüş bulunması, isyanın gerçek ve en önemli sebebidir. Gerçekten burada, daha çok, angarya zorunluluğu olan topraksız bir reâyâ kitlesinin, Müslüman büyük arazi sahiplerinden oluşan bir ağalar grubuna karşı ayaklanışını görüyoruz. Fakat bu tipik durum nasıl meydana gelmiştir? Bu ağalar topluluğunu doğuran nedenler nelerdir? Bunu anlamak için öncelikle, genel olarak imparatorluk toprak sisteminde meydana gelen gelişmeleri kısaca gözden geçirmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda fethedilen topraklar tâ başlangıçtan beri *genellikle* devletin yüksek mülkiyet ve kontrolü altına konmuş ve köylü, toprağa sürekli ve miras yoluyla kiracı konumunda bırakılmıştır.[1] Mülkiyeti devlete ait topraklar, yani mirî toprak düzeni, bağım-

* İlk kez H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1942, s. 83-107'de yayınlanan bu bölüm, bu kitap için gözden geçirilmiştir.

lı devletler dışında, asıl imparatorluğun en büyük kısmında egemen bir toprak rejimini oluşturmaktaydı.[2] Bilindiği üzere timar sistemi de, tamamen bu çeşit topraklara dayanmaktaydı[3] ve imparatorluğun en önemli eyaleti olan Rumeli,[4] bu timar sisteminin ve mirî arazinin en çok yayılmış bulunduğu bölgeydi.[5]

Bu rejimde, Balkan yarımadası halkının büyük çoğunluğunu oluşturan köylü reâyânın durumu ne olmuştur? Hemen söyleyelim ki, bu sınıf, böylece toprağın sahibi olmaktan uzaklaştırılmakla beraber, mirî arazi ve timar rejimi sayesinde, fetihten önceki devirlere bakarak çok daha iyi bir durumda bulunuyordu: Fetihten önce "köylünün ekseriyeti kendisine ait olmayan bir toprağı irsî ve daimî bir kiracı şeklinde işleyen ve aynı zamanda bir toprak kölesi (serf) veya sadece koloni şeklinde toprağa bağlı bulunan" kitlelerden oluşuyordu.[6] Oysa eskiden toprağın sahibi olan boyarlar (soylular) Osmanlılarla yapılan savaşlarda çoğunlukla ortadan kalktığından devlet, bu sahipsiz toprakların mülkiyetini kendi üzerine aldı.[7] Aslında İslâmî esaslar da buna engel oluşturmuyordu: Beytülmale ait topraklar rejimi tâ Halife Ömer'den beri uygulanan bir yöntem halinde yaşamaktaydı.[8] Bu rejimde köylü yine sürekli ve kalıtsal bir kiracı konumunda kalmakla beraber, artık başında keyfî şekilde angarya ve vergi isteyen boyarları yoktu.

Bazı Balkanlı yazarlar, fetihten sonra *voynuk, doğancı* gibi ayrıcalıklı olanlar hariç tutulursa, reâyânın genel olarak "hiçbir hukuka sahip olmayan ve sipâhilerin topraklarını ekmeye mecbur esirler"[9] konumuna getirildiğini savunmaktadır. Gerçekte ise bu dönemde, ne Bulgar köylüsü bir serfle ne de sipâhi feodal bir beyle (örneğin bu köylünün eski efendisi boyarla) asla kıyaslanamaz. Osmanlı timar sisteminin esas olarak feodalizmle bir ilgisi yoktur.[10] Köylü tapu resmi, resm-i çift gibi kiracılık durumuyla ilgili devletin belirlediği vergileri sipâhisine ödedikten sonra artık hiçbir angarya ile yükümlü değildi.

Toprağı boş bırakmamak, yerini değiştirerek başkasının timarına gidememek gibi bazı zorunluluklar, Prof. Barkan'ın ifadesiyle, ancak göreceli bir liberalizm noktasından kötü görülebilir.[11] Mirî toprağı istediği gibi kullanamamak, satamamak, bağışlayamamak ve bütün vârislerine geçmesini sağlayamamak gibi kayıtlar da sonuç olarak yine geniş köylü sınıfı lehinedir. Çünkü bu yolla arazinin belli kişilerde toplanarak büyük arazi sahiplerinin meydana çıkması ihtimali önlenmiş bulunu-

yordu. Özetle, mirî arazi rejimi ve timar sistemi, reâyânın üretim yeteneğini birinci planda tutan tam devletçi bir siyaseti temsil etmekteydi. Kendisine tevcih edilen timarı başında, arazinin boş kalmaması, reâyânın eşkıya elinde perişan olmaması ve son olarak imparatorluğun geniş sınırlarını korumaya koşarak memleketin istiladan korunması görevleriyle yükümlü olan topraklı sipâhiler, güçlü ve zengin bir imparatorluğun asıl temelini oluşturmaktaydılar.[12] Bazı yabancı yazarların da itiraf ettiği gibi, Osmanlı yönetiminde "Balkan yarımadası halkı uzun zamandan beri unutulmuş bir rahatlığın tadını tadıyordu."[13]

Timar sistemi ve ona bağlı olarak da arazi rejimi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli nedenlerin etkisiyle çözülmeye başladı. Bu yüzyılın sonlarında bir süre Defter-i Hakanî emini olan Aynî Ali'ye göre, "lâcerem zuama ve erbab-i timarın ihtilaline sebeb iki maddedir: Evvelkisi, padişah dirliğine mutasarrıf olan zuama ve erbab-ı timar *sancağı askeri ile olmayıp âhara koşuntu olduğudur.* İkincisi, vaki olan seferlerin *yoklamaları mahfuz olub düsturü'l-amel olmadığıdır.*"[14] Aynî Ali, bu sözleriyle timar sisteminin bozuluşunu hazırlayan başlıca sebepleri çok güzel özetlemiştir.[15]

Timarların valiler, saray halkı ve maiyetleri tarafından nasıl ele geçirildiğini Aynî Ali'den 25-30 yıl sonra meşhur Koçi Bey de kendine özgü güçlü ifadesi ile şu şekilde anlatmaktadır: "Nice yüz yıl mukaddem fetholunmuş kura ve mezâri'i birer tarîk ile kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin temlik ettirib ve kendilerine tamam istiğna geldikten sonra her biri tevabi'ine nice timarlar ve zeâmetler ettirib erbab-i seyfın dirliklerin kat' ettiler."[16]

İşte bu yüzden timarlı sipâhisinin gittikçe azalmasına karşılık ulûfeli (maaşlı) asker, fazlasıyla çoğalmaya başladı.[17] Devlet, ulûfe yetiştirmek için yeni gelir kaynakları bulmak zorunda kalmaktaydı.[18] Bunun en doğal yolu da eskiden timarlı sipâhisine dirlik oluşturan toprakların gelirini hazineye almaktı. Bunun sonucunda, "canlıca timarlar mahlûl oldukça mukata'at-ı mirîyeye tebdil olunmağa"[19] yani doğrudan doğruya hükümetin elinde toplanmaya başladı.[20]

Görüyoruz ki, zeâmet ve timarlar mukata'a adıyla şunun bunun eline geçmeye devam ederken öbür taraftan bizzat devlet de bu araziyi kendi eline almaya çalışmaktadır. Bu gelişmenin başka etkilerle gittikçe kuvvetlendiğini görüyoruz:

Örneğin, 1787-1792 seferinde cepheden kaçan Anadolu timarlılarının timarları, ceza olarak irad-ı cedid hazinesince alınıyor (1791).[21] Sonrasında 1792'de on kîseden fazla geliri olan bütün sahipsiz mukata'a mülklerinin[22] el konularak iltizâm yoluyla, hazine tarafından işletilmesine karar veriliyor.[23] Devlet mirî araziyi bu şekilde doğrudan doğruya elinde toplamaya çalışırken, bu toprakların bir kısmı da zaten eskiden beri birtakım şahısların elinde, mülk haline geçmiş bulunuyordu. Padişahın layık gördüğü kimselere *temliknâme*lerle mülk olarak verdiği[24] veya hazinenin sıkıntısı dolayısıyla mülk olarak satılmış olan bu mirî araziler, ağalar topluluğunun ortaya çıkmasında ayrıca büyük bir rol oynamıştır.[25] Mülk haline gelen bu arazinin bir kısmı da doğal olarak kolayca vakıf arazi haline geçmiştir.[26]

Böylece mirî topraklar, mülk ve evkaf arazisi lehine alan olarak sürekli daralmakla beraber bu, hiçbir zaman büyük bir oran haline gelememiştir. Çünkü devlet hazinesi düşünülerek temliknamelerin verilmesinde daima titiz davranılmaktaydı. Bu nedenle mirî arazi 19. yüzyılda da hâlâ geniş bir alan kaplamaktaydı.[27] Zamanla doğrudan doğruya devletin eline geçmiş bulunan bu geniş mukata'aların işletilmesinde en çok yayılmış yöntemlerden biri *iltizâm* yöntemiydi. Padişaha ait haslarla mukata'aların daha çok bu yöntemle işletilmesi özellikle, Kanunî Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'dan[28] itibaren başlamıştır.[29] Anlaşıldığına göre 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, mukata'a olarak şunun bunun eline geçmiş bulunan araziden başka, sahiplerinin üzerinde oturması zorunlu olan timar ve zeâmetler bile genellikle iltizâma veriliyordu.[30] Bu yöntemin imparatorluk için ne kadar kötü sonuçlar doğurduğu bilinmektedir.

Devletin başlıca gelir kaynaklarından birini oluşturan mukata'aların işletilmesinde kullanılan başka bir yöntem de, bu toprakların isteyenlere "icare-i muaccele" denilen peşin bir kira ve yıllık bir hisse alınmak yoluyla ihalesidir. Vidin'deki durum esas olarak buna bağlı olduğundan bu usûl bizi doğrudan doğruya ilgilendirmektedir. Bu yöntem, esas olarak sipâhinin timar arazisini *tapu resmi* alarak reâyâya vermesi şeklinden farksızdır.[31] Timar sisteminde olduğu gibi, toprak *icare-i muaccele* ile tasarruf edildiği zaman da bu, ancak sürekli bir kiracılık hakkı vermekte ve arazi doğrudan doğruya yalnız erkek çocuğa

geçmektedir.[32] Böylece timar şartları görünürde devam ediyor gibiyse de gerçekte bu yeni durum, sosyal noktadan çok önemli sonuçlar doğurmuş ve devletle reâyâ arasında, bu mukata'aları tasarrufu altına geçiren bir ağa sınıfının meydana çıkmasına neden olmuştur.

Reâyâ artık karşısında, daima görevden alınma yaptırımı altında bir devlet memurundan başka bir şey olmayan timar ve zeâmet sahipleri yerine, gerçekten toprağın sahibi olarak sırf kendi kişisel çıkarlarını düşünen bir bey-ağa sınıfının yükseldiğini görmüştür.[33] Bu şekilde köylü yüzyıllardır işlediği topraklar üzerinde bu mirî arazi sahiplerinin basit kiracıları durumuna düşerken öte taraftan ağalar merkezî otoritenin gittikçe artan zayıflığı ve kontrolsüzlüğü sonucunda, reâyâ karşısında mirî arazinin gerçek sahipleri konumuna geçmişlerdir. Hatta bunların, yerel nüfuz ve güçlerine dayanarak siyasî-idari bir kuvvet haline geldiklerini, halkla hükümet arasına girerek âyân, voyvoda sıfatıyla yerel yönetimi doğrudan doğruya ellerine aldıklarını bile görüyoruz. III. Mustafa döneminde Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın sadrazamlığında âyânlık artık devletçe tanınmış bir kamu kurumu halini alacaktır.[34]

Sonuç olarak diyebiliriz ki 18. yüzyılın sonlarında imparatorluk hemen hemen fetihten önceki feodal karışıklık haline dönmüş bulunmaktadır. İşte Rumeli isyanlarının bizce esas kaynağı genellikle bu olmuştur.[35] Ve bu durum üzerinde durduğumuz tarihlerde Vidin'de tamamıyla hâkimdir. Vidin'de mirî topraklara dayanan büyük arazi sahibi ağalar rejimi veya kısaca, Gospodarlık rejimi[36] çeşitli açılardan çok dikkate değer özellikler göstermektedir. Gerçekten, sırf Müslüman bey ve ağalardan oluşan bir grubun, bütün mirî araziyi nasıl ele geçirdiğini, köylünün ekonomik bakımdan nasıl bu küçük topluluğun egemenliği altına düştüğünü ve sonrasında toprak meselelerinden doğan ekonomik karşıtlığın sonuçta incelememize konu oluşturan kanlı isyana nasıl yol açtığını, burada, açık bir şekilde görmekteyiz.

Vidin Gospodarlık Düzeninin Özellikleri, Tanzimat'ın İlanı ile Yapılan Reformlar

Vidin'de isyan çıkan bölgelerde mirî arazi geniş sahalar kaplamaktaydı. Buranın bir özelliği de bir sınır bölgesi olmasıydı ve Osmanlı

İmparatorluğu'nda genellikle sınır kaleleri etrafındaki mukata'alar kaledeki muhafızlara verilirdi.[37] Böylece Vidin'de de devlet eskiden beri ağalara, buradaki mirî köyleri veregelmişti[38] ve sınır konumu dolayısıyla, bu araziyi sonraları da yalnız Müslümanlar satın alabilmişlerdi; Hıristiyan reâyâ bu haktan yararlanamıyordu; bu konudaki istekleri her defasında kesin şekilde reddedilmişti.[39] Fakat yukarıda da anlattığımız gibi, bu arazi bir tür peşin kira demek olan *muaccele* karşılığında ağanın tasarrufu altına geçse de yine onun mülkü sayılmazdı.[40] Bununla birlikte ağalar, kiracısı bulundukları bu arazi üzerinde yine hiçbir denetime bağlı olmayan mutlak mülk sahipleri gibi hareket etmekte güçlük çekmemişlerdir.[41] Reâyâya gelince, onlar bu toprakları ancak ya doğrudan doğruya devletten veya kira ile tutmak yoluyla işleyebilirlerdi[42] ve birinci hal, mültezimlerin suiistimalleri nedeniyle ikincisinden pek de iyi değildi.

Tanzimat'ın ilanından sonra hükümet, mirî köylerin satılmasını durdurmaya çalışmış ve bu arazinin doğrudan doğruya devlet eliyle kiraya verilmesini daha uygun bulmuştu. Fakat daha önce, Sahra ve Polomyem nahiyelerinde bir kısım köyler, satılması hakkında irade çıkmadığı halde açık artırmaya konmuş ve sonuçta bu köylerde yerleşen ağalar sonradan, kazanılmış hak iddiasıyla, kullanım haklarını resmen de onaylatmışlardı (1845).[43] Bu işte bazı hilelerin döndüğü belgelerin dilinden anlaşılıyor: Gerçekten köyler satılığa çıkarıldığı zaman muhayyer [geçici, süreli] kaydı konuluyor;[44] yani bu satışın geçerli olması için irade-i seniyyenin çıkması şartı vardır. Hâlbuki sonradan böyle bir kayıttan söz edilmediği iddia olunuyor ve sonuçta hükümet olanı onaylamak zorunda kalıyor. Diğer taraftan Belgradcık nahiyesinde reâyâ, bu gibi köyleri satın almak istediği halde bu talepleri kesin bir şekilde reddediliyor.[45] İşte Tanzimat devrinde bile birçok köyün, idaresizlik yüzünden bu yolla yeniden ağaların hükmü altına verilmesi isyanın kökenleri bakımından dikkatle göz önüne alınacak bir durumdur.

Buraya kadar ortaya koyduğumuz açıklamalarla, Vidin ağalar rejiminin Osmanlı mirî arazi esaslarıyla ve onun gelişimleriyle ilgisini anlatmaya çalıştık ve gördük ki, Vidin'de her halde çoğunlukla eski kale muhafızlarının ve sipâhilerin çocukları olan ağalar, timar sisteminin mukata'a sistemine (ve özellikle kalıtsal bir tasarruf hakkı veren mu-

acceleli mukata'alar sistemine) dönmesi sayesinde büyük arazi sahibi bir topluluk meydana getirmişlerdir. Fakat Vidin gospodarlık (ağalık) rejiminde görülen "ücret-i arazi" karşılığı angarya, hirizme ve budarlık gibi bazı dikkate değer özelliklerin, asıl Osmanlı kurumlarıyla açıklanması biraz güçtür. Gerçekten Osmanlı düzeninin hiçbir zaman kabul etmediği angarya kurumunun, bazı özel vergilerin, Bosna'da olduğu gibi burada da yaşaması ve yüzyıllarca tutunabilmiş olması ayrıca açıklanmaya muhtaç bir noktadır. Her şeyden önce şunu unutmamalıdır ki imparatorluk, kendi ana prensiplerine uymayan kurumları zamanla ayıklamaya çalışmakla beraber, genellikle birçok malî ve idarî sebeplerle yerel örfe ve âdete uymak zorunda kalmıştır. İşte bu yolla timar sistemi de, imparatorluğun en kuvvetli bir zamanında bile, böyle fetihten önceye ait bazı geleneklerle uzlaşmak yolunu tutmuş görünmektedir.

Fetihten önce arazi, kalelerinde yarı bağımsız yaşayan boyarlara aitti. Köylü, vergisini ödemek ve angarya hizmet görmek şartıyla topraktan faydalanabiliyordu.[46] İşte bütün nitelikleriyle gospodarlık rejiminin uzak kökenlerini özellikle burada aramak gerekir. Eski Vidin kanunnamesi, bir taraftan sipâhilerin, subaşıların veya sancak voyvodalarının reâyâdan fazla bir şey almalarını şiddetle yasaklarken, diğer taraftan "harman mevsiminde zikrolunan vilayetin *kanun-i kadimi* üzere her müzevvecinden sipâhisine birer tavuk birer *bogaça* alına" ifadesiyle eskiden kalma bazı örfleri de onaylamaktaydı.[47] Kanunî Süleyman zamanında Sofya yöresine ait bir kayıt da konumuz bakımından özellikle dikkate değerdir. Bu bölgede[48] reâyâ, ürünlerinden âşârı verdikten başka, "*âdet-i kadim üzere*" resm-i harman adıyla sipâhiye *hane başına iki kile buğday, iki kile arpa* vermekteydi. Kanuni Belgrad seferine giderken reâyânın şikâyeti üzerine bu yerel vergiyi kaldırdı. Fakat sonradan sipâhiler, timarlarının eksildiğini ileri sürerek bunun iadesini istediler. Yapılan inceleme üzerine bu verginin fetihten önce de mevcut olduğu anlaşıldığından Sofya vilayeti reâyâsının sipâhiye, "*ber âdet-i kadim*" her beş haneden iki kile buğday iki kile arpa vermesi kabul edildi ve onaylandı.[49]

Tanzimat devrinde ağaların ürünlerden aldıkları belli miktarda hisseler, ekim angaryası, bir tür arazi kirası sayılmakta ise de bu uy-

gulamaların, aslında, yukarıda anlattığımız geleneklerle bağlantısı açık bir şekilde görülmektedir. Timarlı sipâhi bunları devlete yaptığı hizmetlere karşılık olarak alırken şimdi ağalar, icare-i muaccele ile toprak üzerinde kazandıkları kullanım hakkına dayanmaktadırlar. Fakat bunun yasal formülü ne olursa olsun, reâyâ için değişen bir şey yoktu. Yüzyıllar önceki durum şimdi Müslüman ağaların lehine olarak devam edip gitmekteydi Şimdi biz, Tanzimat'ın ilanı tarihine doğru Hıristiyan köylülerle bu ağalar arasındaki durumu belirlemeye çalışalım:

I- Vidin reâyâsı Tanzimat devrine kadar "ücret-i arazi mukabili olarak" bir iki ay ağanın hesabına tahıl ekerdi;[50]

II- Köylü, ayrıca ağaya senede bir araba odun getirmeye veya onun yerine 12 kuruş vermeye mecburdu;[51]

III- Her ev *hırizme* zahiresi adıyla her cins tahıldan 25'er okkasını;

IV- Ayrıca *budarlık* adıyla kokoroz (mısır) mahsulünden araba başına 30, 40 okkasını ağaya verirdi;

V- Bağ olan yerlerde her dönümü için (bin asma bir dönüm sayılırdı) 12 para ödenirdi;

VI- Son olarak koyunların *otlakiye*si olarak da bir miktar peynir verilirdi.[52]

Fakat reâyânın verdikleri bununla da bitmezdi. Ağalar, kovan başına 40 para, mandıra parası olarak 60 para ve bunlara benzer birtakım vergiler daha almaktaydılar. Böylece köylünün devlete ödediği vergilerden başka ağaya verdiği şeyler, hükümetin incelemelerine göre, bu vergilerin toplamına eşit, hatta bundan daha fazla idi.[53] Fazla olarak ağaların, köylerine gönderdikleri subaşı denilen adamlar,[54] reâyâ sırtından yer, içer ve yol harçlığı ve benzeri masraflarına karşılık olarak da senede 1400, 1500 kuruş toplarlardı.[55] İşte ağa adına köyü baskısı altında tutan, reâyâyı keyfine göre para cezasına çarptıran bu köy kâhyaları,[56] Vidin köylerinde senede bir iki defa vergi mültezimleri ile kendini belli eden zayıf devlet otoritesi yanında, gerçek ağalar egemenliğini temsil etmekteydiler.

1850'deki Durum ve Gospodarlığın Kaldırılması

İşte Vidin reâyâsı, bu rejime karşı ayaklanmıştı. Fakat bu anlaşmazlığın bir de öncesi vardır: 1839 Tanzimat hattı ile her türlü angarya kaldırıldıktan kısa bir süre sonra,[57] Vidin reâyâsı da artık ağalar için angarya çalışmak istemediklerini açıkça bildirirler.[58] İki taraf arasında anlaşmazlık baş gösterir ve sonunda sorun İstanbul'a kadar ulaşır. Bunun üzerine gönderilen bir irade-i seniyye ile Vidin'de angarya kaldırılır.[59] Fakat ağaların egemen olduğunu bildiğimiz Vidin Meclisi'ne göre, "Kimse kimsenin bila bedel ve irza arazisini zapt ve kendisi ziraat edemeyeceği umur-ı bedihiyeden" olmakla reâyâ bu kirayı başka bir şekilde ödemek zorundadır. Bunun üzerine merkezden arazi kirasının, "Gerek eshab-i çiftlikâta ve gerek reâyâya gadr ü hasar vukua gelmiyerek tarafeynin rızalarıyla" yeniden konulması emredildi.[60] Vidin'de hemen Sahra, Lom ve Belgradcık "knezleri ve söz anlar muteber knezleri" ile "eshab-ı çiftlikât" meclis huzuruna çağrıldı; irade-i seniyye kendilerine okunduktan sonra, arazi kirası olarak çift başına verilecek tahıl miktarının belirlenmesi için dışarıda görüşmeleri bildirildi. Fakat görüşmeler iki saat sürdüğü halde aralarında bir anlaşmaya varamadılar:

Ağalar, çift başına buğday, arpa ve mahlûtun her birinden 75'er okka tahıl ve ayrıca hayvanlardan da otlakiye olarak ikişer kuruş istiyorlardı. Bunun üzerine meclis "reâyânın dahî gadr ü hasardan vikayeleri matlûb-ı âlî" olduğunu göz önünde tutarak her çift (yahut boyunduruk) başına[61] 50 okka tahıl belirledi. Bundan başka, Belgradcık nahiyesi dağlık olduğundan burada, bu oranın 35'er okka olmasına karar verildi. Böylece hırizme, budarlık adıyla alınan tahıl, angarya ekim tamamen kaldırılarak arazi kirası reâyâ lehine birleştirilmiş ve sabitlenmiş oluyor; fakat otlakiye ücreti ile odun taşıma angaryası bırakılıyordu. Meclis, reâyânın otlakiye olarak "sabıkı veçhile" on koyunda bir okka peynir verilmesini ve ormanı olan yerlerde de senede hane başına bir araba odun taşınmasını "hadd-i itidalde" buluyordu.[62] Köy sahibi bazı ağaların içinde bulunduğunu bildiğimiz söz konusu meclis tarafından verilen ve 1257 (1841) yılı hasadından itibaren uygulanacak olan bu kararlar, İstanbul'da padişah tarafından da uygun bulunup onaylanarak bir kanun kuvveti kazandı.

Merkezî hükümet için amaç, anlaşmazlığı, iki tarafı da kollayarak şöylece yatıştırmaktan ibaretti. Konunun aslı, yeni çözüm şeklinin niteliği ve sonuçları üzerinde hiç durulmamıştı. Bu sıralarda bütün Avrupa'yı kaplamış olan liberal fikirlerin yüzeysel bir algısıyla imparatorlukta reform yapmaya girişen bu devlet adamları şüphesiz Vidin'de angaryaya son vermeyi bir zorunluluk olarak hissetmektedirler.[63] Sonuç olarak yapılan da bundan ibaret kaldı. Fakat öte taraftan toprağa "*ber vech-i serbestiyet mâlik ve mutasarrıf*" olan "ashabı çiftlikâta" da herhangi bir şekilde "gadr olmamasına" fazlasıyla dikkat edildi. Sonuç olarak bambaşka nedenlerin etkisiyle meydana çıkan Vidin toprak meselesinde, şimdi liberal mülkiyet prensiplerine noktası noktasına bağlılık göstererek ağaların köylü üzerindeki yükünü devam ettirmek, Tanzimat adamlarının sosyal meselelerdeki anlayışsızlığını meydana koyacak ve köklü bir yenilik ihtiyacı ancak tehlikeli bir isyan karşısında kabul edilecektir.

Hakikaten ağa köylerinde[64] yapılan değişiklikler, esasa ait hiçbir şeyi düzeltmiyordu. Toprağı angarya olarak ekmek zorunluluğu kaldırıldı ise de, odun taşımak mecburiyeti kalmıştı; hırizme ve budadık zahiresi kalktı ise de, yerine "ücret-i arazi" olarak ürünlerden yine belirli bir miktarı ağaya verilmekteydi. Esas olarak bu küçük düzenleme dahi tamamıyla yerine getirilmedi. Örneğin mazbatada bağlardan kira alınmayacağı söylendiği halde 1268 (1851-1852) senesinde Borilofca köyünün tapu senedinde bu bağ kirasına tekrar rastlamaktayız.[65] Bununla birlikte sorun oldukça çapraşıktı. Çünkü devletin ilan ettiği liberal prensiplere dayanarak ağaların yüklediği yükümlülüklere isyan eden reâyâya karşı bu araziyi imparatorluğun eski kanun ve kurallarına dayanarak ellerinde tutan ağaların da hakkı vardı. Bu, eski ile yeniyi beraber götüren Tanzimat'ın sosyal alanda karşılaştığı bir çıkmazdan başka bir şey değildir. Bugün ağalar, yarın onu sürdüren egemenliğe karşı ayaklanacak büyük köylü kitlelerini tatmin etmek için imparatorluğun bütün toprak sisteminde köklü bir reform isterdi.

Gerçekten reâyânın asıl amacının da ağaları kaldırarak toprağı kendisine verecek bir reform olduğu 1850 Vidin isyanında açık bir şekilde görülmektedir. Fakat herhangi taraf lehine kesin bir pozisyon almak, hemen şiddetli tepkilere neden olabilirdi. Bundan dolayı "gerek

eshab-ı çiftlikât ve gerek reâyâ-i mersûme memnunen ve mutayyeben mahallerine iade" olunarak şimdilik meseleyi yöntemiyle kapatmak en uygun siyaset olacaktı. İşte bu sebeple, Vidin'e gönderilen irade-i seniyyede yalnız angaryaya benzer şeylerin kaldırılması ve reâyânın her durumda haksızlıktan korunması emredilmekle yetinildi.[66]

İşte Vidin yöresindeki bu göstermelik yenilik girişiminden on sene sonra baş gösteren ayaklanma, doğrudan doğruya bu toprak meselesine bağlıdır. Esasen bu on sene içinde de durum iyileşeceğine reâyâ aleyhine daha çok kötüleşmiştir. Tanzimatçılar, fiilî sonuçlarını düşünmeden toprak siyasetinde uygulamaya çalıştıkları liberal prensiplerle, mirî arazi mutasarrıflarının haklarını, tam mülkiyete yaklaşacak şekilde genişletme yolunu tutmuşlardı. Mesela 7 Cemâziyelula 1263 (23 Nisan 1847) tarihli bir resmî tebliğle mirî arazi üzerinde kız evlatlara da erkek evlat gibi verâset hakkı tanındı.[67] Daha sonra çıkarılan diğer kararnamelerle bu yöndeki eğilim ortaya çıkmış ve mirî toprak üzerindeki kullanım hakkı, mutlak mülk anlayışına gittikçe daha çok yaklaşmıştır.[68] Böylece zamanında işletmek üzere toprağın kullanım hakkını alan mirî arazi sahipleri ve doğal olarak bu arada Vidin ağaları, yavaş yavaş bu köylerin hukuken de gerçek sahibi konumuna geçmeye başlamışlardır. Sonuçta bu önlemler, esasen gergin olan sosyal ilişkilerin daha çok kötüleşmesine yardım etmekten başka bir sonuç vermemiştir.

Vidin isyanının ardından Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-i Adliye'de oluşturulan komisyonda, ağaların, bu üstünkörü yenilikleri fırsat buldukça çiğneyip "*reâyâyı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş*" oldukları açıkça itiraf olunmaktadır.[69] İşte isyanı özellikle bu durum doğurmuştur.

Daha isyanın başlangıcında gönderilen nasihatcılar, reâyâya, niçin bu şekilde hareket ettiklerini sordukları zaman onların cevabı şu olmuştu: "Bizim derdimiz mültezimlerden ve *köy ağalarından* ve subaşılardan vesairedendir, zira onların ta'addiyatına tâb-âver olamayız."[70] Âsîlerin, sonradan hükümete verdikleri bir yazıda da başlıca bu ağalardan şikâyet edilmekte ve denilmektedir ki: "Köy ağaları elli kıyye şa'ir ve dahî darı elli kıyye bu şeyleri cebren ahzediyorlar. Hacı Hasan karındaşı Hacı Ömer efendi baş knezini istemeyiz.[71] Vladika

İgnad Tsanko, fukarayı dağlara düşüren bunlar. Köyağalar(ı) *kılınç çekip bu toprak padişahın değil, bizimdir* diyorlar. Köy başına birer kuzu kezalik. Voyvoda[72] köyağaların [herhalde voyvoda ve köy ağalarının olacak] hizmetkârları köyün fukarâsına sen şunu ettin, eğri bastın diye beş kuruş, on kuruş, altı yüz kuruş, paşanın haberi olmadan köy subaşıları[73] köyden tuz ile koyun, kuzu, arpa sair ufak tefek alıp biz zannederiz ki Tanzimat vardır..."[74]

Köy ağalarına karşı düşmanlık ve güvensizlik o derecededir ki başka bir dilekçede, "malûmunuz olsun, karye ağalarını ferd-i vahit karyeleri tarafına gelmeğe ruhsat vermiyeceğiz ve *kura ağalarının hiyanetliğini istemeyiz...* Cümlelerimiz telef olmağa çabalarız ve lakin üzerimize zulüm ve taaddî istemeyiz ve *cümlemiz dahi padişah reâyâsı* olduğumuzu ifade ederiz" demektedirler.[75] Doğrudan ayaklanmış olan reâyânın ağzından aktardığımız bu ifadeler, onların daha çok ağaların ekonomik-sosyal sömürü ve baskılarına karşı isyan ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Ayaklanmacıların, ilk etapta ağalara ve onların adamları olan subaşılara saldırması da özellikle anlamlıdır.[76] Fakat hükümet, asıl davanın gerçekten ağalıklar veya yerel ifadesiyle *gospodarlıklar* meselesi olduğunu sonra anlayacak ve o zaman bu konuda köklü bir soruşturma ve düzenlemeye girişecektir. Sonradan olayların gelişme tarzını da düşünürsek görürüz ki,[77] isyan doğrudan doğruya devlete karşı bir hareket olmaktan çok ağalar ve adamları ile reâyâ arasında bir mücadele şeklini almış; âsîleri dağıtan ve isyanı bastıran güç, bildiğimiz gibi, düzenli devlet kuvveti değil, ağaların oluşturduğu başıbozuk çeteleri olmuştur.

Özetle Vidin'de reâyânın kitle halinde ayaklanması olayı aslında imparatorluğun tarımsal-toplumsal bünyesinde meydana gelen derin tarihî değişikliğe bağlanabilir. Burada büyük köylü kitlelerini isyana sürükleyen etkenlerin en güçlüsü şüphesiz toprak rejimindeki bozulma ve kargaşalık olmuştur ve 19. yüzyılda hemen her 15-20 senede bir imparatorluğu temelinden sarsan Balkan isyanlarında da bu noktanın genellikle önemli bir yer tuttuğu haklı olarak iddia edilebilir.[78] Millî bilincin uyanması, millî edebiyatların doğması, Batı fikirlerinin gittikçe geniş oranda etkisi ve son olarak siyasî durum bu ayaklanmalarda şüphesiz kuvvetle etkili sebeplerdendir; fakat köylü kitlelerinin

büyük isyan hareketlerinde, asıl sebebi, olayların gösterdiği gibi, daima toprak ve vergi meselelerinde aramak gerekir.

Hükümet en sonunda, "Bulgaristan'ın kilidi mesabesinde olan Vidin" sancağında köklü önlemler almak gerekliliğini anladı. Daha isyan tamamen yatıştırılmadığı bir sırada, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de bir komisyon kurulmasına karar verildiğini yukarıda görmüştük.[79] Bu meclisin başlıca işi, isyanın gerçek sebebi olduğu anlaşılan gospodarlık rejimini kaldırmak olmuştur. Burada öncelikle meselenin esaslı bir şekilde incelemesine girişildi. Rıza Paşa'nın isyan sebepleri hakkında gönderdiği soruşturma raporları, yine onun izniyle İstanbul'a gönderilen reâyâ temsilcilerinin verdiği arzıhaller ve ifadeler ile sonunda Vidin bölgesine dair eskiden alınmış kararlar üzerinde uzun incelemeler yapıldı ve buna dayanılarak köklü bir reform projesi hazırlandı. Bu reform kararlarına nasıl varıldığını, ne gibi düşüncelerle hareket edildiğini incelerken Tanzimat devlet adamlarının Tanzimat'ı anlayış tarzı, çalışma şekilleri ve özellikle büyük sosyal sorunlar karşısındaki durumları hakkında dikkate değer bilgiler edinmekteyiz. Diğer taraftan yalnız Vidin'e özgü kalmayan[80] bu hareket, bozularak veya hayatî değerini kaybederek imparatorluğun yaşaması için zararlı hale gelen eski kurumların ayıklanması ve devletin modernleşmesi akımının sosyal alanda önemli bir yansıması olarak da ayrıca dikkatimizi çekecek niteliktedir.

Bâb-i Âli'de şikâyetleri dinlendikten sonra Meclis-i Vâlâ'daki komisyona gönderilen reâyâ temsilcilerine, burada, "iktiza eden şeylerin tafsilâtını hiç çekinmeyerek" söylemeleri öğütlenmişti. Hükümet, "halkı ta böyle hareket-i isyaniyeye kadar mecbur edecek âsâr-i zulmiye her ne ise ta esasından defetmek, gerek oraca ve gerek bütün memleketçe elzem ve ehemm" olduğuna kanaat getirmişti. Anlaşıldığına göre reâyâ, esas olarak gospodarlıkların kaldırılmasını[81] ve arazinin, şimdilik doğrudan doğruya mülkiyetini istemeye cesaret edememekle beraber, beylerden alınıp tapu ile kendilerine ihale edilmesini istemekteydiler. O sırada Vidin valisi olan Rıza Paşa da devamlı bir huzur sağlamak için bunu zorunlu bulmakta idi.[82] Komisyonda yapılan görüşmeler sonunda, öncelikle gospodarlıkların mutlaka kaldırılması kararlaştırıldı; fakat bundan sonra yeni durumun ne şekilde düzenleneceği hakkında kesin bir şey söylenemedi: Gospodarlıkların

(köy ağalıklarının) kaldırılmasıyla "eshâbının şöylece bütün bütün me'yus ve mahrum" bırakılması sakıncalı görülüyordu. Sonra burada yeniden kurulacak derli toplu bir yönetim için bu mirî topraklar gelirinden yararlanmak gerekiyordu.

İşte bu noktalar göz önüne alınarak başlıca iki çözüm şekli bulunmuştu: Birincisine göre toprak, doğrudan doğruya hükümetin idare ettiği mirî arazi şeklinde reâyâya bırakılacak ve onlar tarafından serbestçe işlenebilecekti. Öte taraftan gospodarlık rejiminde reâyânın verdiği şeylerden kanunsuz sayılanları kaldırılmakta, kalan gelirin yarısı timarlar kaldırıldığı zaman yapıldığı gibi, ömürleri boyunca köy ağalarına verilmekte, diğer yarısı ağalar rejimi yerine kurulacak yeni yönetim giderlerine karşılık olarak devlet hazinesine alınmaktaydı.[83] İkinci şekle gelince, bu reâyânın isteklerine daha uygundu: Arazinin, bedelleri alınarak tapu ile reâyâya "deruhde" olunması ve bu yolla toplanan para ile ağaların muaccelelerinin ödenmesi düşünülmekteydi; yani reâyâ, tazminat vermek yoluyla ağaların yerine geçecekti.[84] Fakat hükümete (o zaman Sadrazam hâlâ Mustafa Reşit Paşa idi) "şimdiye kadar cârî olan teamülün bütün bütün hilâfına olarak tapu ile reâyâya arazi vermek şıkkı muvafık-ı maslahat görünmemekle"[85] birinci şekle yönelindi.[86]

Bununla beraber diğer işlerle birlikte[87] bu meseleyi de yerinde daha esaslı bir şekilde incelemek üzere, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyelerinden Nail Bey'in Vidin'e gönderilmesine karar verildi. Nail Bey, Vidin'e varınca meselenin ne kadar hassas olduğunu gördü. Reâyâ, hükümete eski gospodarlık gelirini aynen vermek şöyle dursun, bunların tamamen kendisine bağışlanacağını bile ummaktaydı. Ortada "gospodarlık bütün bütün lağvolundu" veya padişah "bizlere imtiyaz vererek her şeyden yani vergi ve teklifât-ı saireden af buyurub ale'l-husus gospodarlık arazisini ihsan ile bekâm eyledi"[88] şeklinde söylentiler dolaşmaktaydı; ağalıklar gelirinden "mezâlim" olarak görülen şeyler çıkarılsa bile, reâyânın razı olmayacağı, hatta bunun için şimdiden isyana bile hazırlandığı Nail Bey tarafından Bâb-i Âli'ye bildirildi. Bu düşünce yersiz de değildi: O sıralarda (Aralık 1850) İzvor manastırında toplanmış birtakım isyancılar, "Eğer bizim dediklerimize müsaade olunmazsa bundan bir mah sonraca et kesiminde ve yetiştirilemediği

takdirde behemahal Mart'ta umumen ayaklanmak üzere sizlere haber göndereceğiz, diye Bulgaristan'a havadis neşr" etmekteydiler.[89]

Görülüyor ki reâyâ toprak meselesini kendi lehine çözmek için hükümeti isyanla tehditten bile çekinmemektedir. Nail Bey durumun ciddiyetini anlatmak için yazısının sonuna şu müthiş satırları ekliyor: "Burasını şimdiden beyan ederim ki Bulgaristan elden gidecektir."[90] Vali Rıza Paşa ile gönderdikleri ortak bir yazıda da tehlikeli olayların ortaya çıkmasını önlemek için aslında çok ağır olan gospodarlık gelirlerinden[91] hiç olmazsa yarısının bırakılması gerektiğini bildirmekteydi.[92] Fakat, diyordu ki, "nevâhi-i sülüse ahalisinin avuç içi kadar yerleri ve yurtları olmadığından" bu arazinin kendilerine tapu ile verilmesi onlarda "muhabbet-i vataniye" doğuracak ve kendilerini toprağa bağlayacaktır. Gerçekten o zamana kadar bu köylü biraz dara gelince, arkada korkacak bir şeyi kalmadığından, "hemen familyasını bir arabaya yükletip Sırbistan'a geçmeyi âdet edinmiş" idi.

Gospodarlık meselesi uzayıp gidiyor, bir türlü bir çözüme kavuşturulamıyordu. Vidin'den gelen korkutucu haberler üzerine hükümet nihayet şu iki şekilden birini seçmek zorunda bulunuyordu: Öncelikle gospodarlık gelirinden yarısının bağışlanarak diğer yarısının toplanması; önceden düşünülen şekle bakarak bundaki değişiklik, sadece, gospodarlık gelirlerinin yarı yarıya indirilmiş olmasından ibaretti. İkinci seçenek, önceden düşünüldüğü gibi, arazinin doğrudan doğruya tapu ile reâyâya ihale edilmesiydi ki bu yolla köylü toprağın gerçekten sahibi olmaktaydı. Bâb-i Âli, sonunda ikinci şekli kabul etmek zorunluluğunu anladı. Onu şimdiye kadar özellikle tereddütte bulunduran nokta, bu bölge eskiden beri sınırboyu (serhat) sayıldığından, arazi kullanım hakkının yalnız Müslümanlara tanınmış olmasıydı. Aslında bütün halk "sahib-i arazi oldukları halde yalnız nevahi-i mezkûre *reâyâsının müstecir makamında ve yabancı sıfatında bulundurulmalarına pek de icâb*" görünmediği "malûmat-ı cedide-i mahalliye" ile anlaşıldığından sonunda kesin olarak tapu usulüne izin verildi. Bununla birlikte bu yeni kararda da birtakım şartlar vardı: Öncelikle reâyâya satılarak bedeli ağalara (gospodarlara) verilen bu arazinin mülkiyeti mutlak bir şekilde terk edilmiyordu;[93] bütün mirî topraklar gibi arazi boşa çıkınca (mahlûl olunca)[94] tekrar devlete dönmekteydi

ve devlet bunu yeniden satılığa çıkarabilirdi. Diğer taraftan arazinin, yabancıların veya sahtekârların eline geçmemesini sağlamak için ayrı bir madde konmuştu.[95] Buna karşılık arazi satılığa çıkarıldığı zaman artırmada o köy reâyâsı, dışardan gelen müşteriler kadar vermişse, bu yabancılar onlara tercih edilemeyecekti. Son olarak, gospodarlık arazisinin reâyâya satılması hakkında izni içeren bu irade 1851 Sonkânununda (1267 Rebiülevvel) Vidin'de resmen ilan olundu.[96]

Bununla beraber mesele yine uzun müddet sallantıda kaldı. Bulgar komitecilerinin kışkırtmaları yine şiddetlenmişti ve Bulgaristan'ın ayaklanacağı sözleri dolaşmaktaydı.[97] Denetleme yapmak ve reformları hızlandırmak amacıyla Vidin'e Meclis-i Vâlâ üyelerinden Şekip Efendi de gönderildiği halde[98] gospodarlık arazisinin reâyâya satılması ve huzurun yeniden sağlanması bir türlü mümkün olamıyordu. Tersine Bulgarlar tarafından, mültezimlerin köylerden kovulması, şeriyye mahkemeleri tarafından verilen hüccetlerin yırtılması gibi olaylar havayı gittikçe karartmakta idi.[99] Özellikle "*gospodarlık arazisi reâyâya bağışlandı*" tarzında çıkarılan söylentiler[100] Bulgarların esas isteklerinin ne olduğunu açıkça belli etmekteydi. Onlar para, tazminat gibi hiçbir şey vermeden toprağa doğrudan doğruya sahip olmak istiyorlardı.[101]

Bu sıralarda Vidin valiliğine Rıza Paşa yerine, buradaki şartları bilmeyen, gözdağı vererek iş başaracağını sanan bir valinin, Zarif Mustafa Paşa'nın gelmesi durumu büsbütün karıştırdı. Yeni vali, şahsen Şekip Efendi'ye, gospodarlık arazisinin reâyâya satılması işini aklı almadığını söyledi. Onun başka sözleri ve hareketleri de ağaları tuttuğunu ve eski yöntemden yana olduğunu göstermekteydi.[102] Bir taraftan reâyânın, toprağa tazminat vermeden tamamıyla sahip olmak istemesi, diğer taraftan ağaların entrikaları meseleyi çıkmaza sokmuştu. Sorunun bu şekilde hiçbir sonuca varmadan uzayıp durması hoşnutsuzluğun gittikçe artmasına ve yeni isyan belirtilerinin ortaya çıkmasına yol açmaktaydı.[103] 1850 isyanından beri iki yıl geçmişti. Bir süre sonra da Kırım Savaşı başladı. Bu savaş sırasında Vidin reâyâsı Ruslardan yardım isteyerek yeniden büyük bir isyan girişiminde bulundular. Bu hareket de bastırıldı. Fakat Bulgaristan'ın bu köşesindeki isyan ocağı hiçbir zaman tamamıyla söndürülemedi.

19. Yüzyılda Genel Durum: Toprak Meselesi, 1848 Avrupa İhtilalleri ve Osmanlı İmparatorluğu*

On dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı Devleti, henüz Avrupa'nın yarısı kadar bir yer üzerinde, üç kıtaya yayılmış, hemen hemen 36 milyon nüfuslu koca bir imparatorluk halinde görünmektedir.[1] Fakat gerçekte bu koca siyasî yapı iktisadî, siyasî her türlü birlik esasını kaybederek dağılıp parçalanma yoluna girmiş bir oluşumdan başka bir şey değildi. Daha o zaman Balkanlar'da beş milyon nüfus resmen özerk idarelerle imparatorluktan ayrılmış bulunuyor ve gerçek sınırlar, ancak Niş-Vidin hattı ile Tuna nehrine gidebiliyordu. Güneyde ise, Osmanlı hâkimiyeti Anadolu sınırlarını pek aşmıyordu. Tamamen özerk idareler altında bulunan Kuzey-Afrika memleketlerinden başka Suriye, Irak gibi diğer Arap memleketlerinde de aşiretler ve yerli âyân merkezi tanımaz, vergi vermek istemezlerdi.

İmparatorluğun kalan kısımlarında ise toplum, özellikle Hıristiyan reâyâ büyük bir hoşnutsuzluk içinde, zorla itaat altında tutulmakta idi. Her tarafta türemiş olan dalkavuk sınıflar yanında, Anadolu ve Rumeli'de Türkmen, Kürt, Arap, Arnavut gibi göçebe veya yarı gö-

* İlk kez H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943, s. 1-16'da basılan bu bölüm, bu ciltte yayınlanmak üzere gözden geçirilmiştir.

çebe topluluklar yalnız devlet otoritesini tanımamakla kalmaz,[2] fırsat buldukça tarımla geçinen bölgelere karşı yaptıkları yağmalarla ayrıca önemli bir karışıklık unsuru oluştururlardı. Hükümet, bunlara karşı çeşitli şekillerde daima uğraşmak zorunluluğunu hissetmiştir.[3]

Sözün kısası, geniş sınırları içinde Osmanlı İmparatorluğu, kuvvetli ve düzenli bir devlet kadrosuna sahip olmaktan uzak, her taraftan dağılmaya doğru gitmekteydi. Hiç ardı arkası kesilmeyen sıkıntılar çoğunlukla büyük sıkıntılar ve parçalanmalarla sonuçlanmakta idi. İmparatorluğu on sene kan ve ateş içinde bırakan ve ilk ayrılan Balkan devletinin kuruluşu ile sonuçlanan "Rum Fetreti"ni Mehmed Ali isyanı takip etmiş ve Osmanlı Devleti bir on sene kadar daha ağır tehlikelere göğüs gerdikten sonra son olarak, Avrupa'nın isteğini kabul etmek suretiyle (1839 ortak notası ve 1841 Boğazlar Sözleşmesi) önceki duruma göre bir istikrar kazanabilmişti.

İşte Tanzimat, geçen bunalımlı yüzyılların bıraktığı ve son sıkıntıların fazlasıyla sarstığı bu çürük yapının yerine düzenli bir devlet kadrosu getirmek, Osmanlı saltanatını modern esaslara dayanan bir Avrupa devleti yapmak iddiasında idi. Bir bakıma Tanzimat'ı, temel kurumları yozlaşmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve saldırıya geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma girişiminin belirleyici aşaması olarak kabul etmek mümkündür.[4] Bizce bu hareketin genel tarih içinde en geniş anlamı da budur. Bununla beraber Tanzimat devri daha yakından incelenecek olursa, onun çok çeşitli unsurlarıyla başka başka yönleri de bulunduğu görülür.

Tanzimat, şüphesiz ilkin, imparatorluğu Batı örneklerine göre düzenleme yahut kısaca Batılılaşma hareketidir. Bu yolda atılan kararsız adımların, çeşitli tarihî sebeplerin etkisiyle nasıl gittikçe hızlandığı ve sonuç olarak bugün bütün varlığımıza hâkim olduğu biliniyor.[5] İmparatorluğun varlığını sürdürmesiyle ilgili bir mesele olarak Tanzimat tarihinde en önemli nokta da, "cinsi ve mezhebi ayrılmadan" eşitlik konusudur. Sonu gelmeyen reâyâ isyanlarıyla gittikçe önem kazanarak son olarak 1876 Kânûn-i Esâsîsi'nde doruk noktasına varan bu siyaset,[6] temelinde Batılılaşma hareketiyle de sıkı sıkıya bağlıdır. Zira Batı'ya ait özgürlük esaslarından esinlenen her modern prensip ve ku-

rumun kabulü ile[7] beraber bu yolda bir adım daha atılmış oluyordu. Yalnız şunu iyice belirtmeliyiz: 1839 Hatt-i Hümâyûnu ile resmen açılan Tanzimat devrinin, devlet yapısında giriştiği reformarda esas gaye ve çaba, hep hukukta eşitlik ilkesiyle Hıristiyan tebaayı devlete bağlamak, imparatorluğun bütünlüğünü koruyup pekiştirmek olmuştur. Osmanlılık siyaseti adını verebileceğimiz bu hareketin imparatorluk tarihinin son döneminde iç siyaset, Batılılaşma ve reform hareketleri, isyanlar, hatta dış politika ile ilgili veya onları açıklayan en temelli olay olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden bu yeni siyasetin parolası, ***İmparatorluk tebaasının hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliğidir.*** İşte Batı devletlerinde sosyal sınıfların siyasî eşitliği doğrultusuna ilerleyen 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda, onun bünyesi gereği, böyle bir yol izlemiştir.

Bu ciltte ele alınan gerçek olaylarda da görüldüğü gibi, reâyâ her türlü angaryanın yani ücretsiz iş yükünün kalkmasını, her yerde tam bir eşitliğin yerleşmesini, bireysel özgürlük ve dokunulmazlığın tam olarak sağlanmasını talep etmekte ve bu talebi bazen de millî ve bağımsız bir idare istemeye kadar varmaktadır. İşte Tanzimat'ın sırf Avrupa'yı oyalamak için başvurulmuş tedbirlerden ibaret olmadığı, daha çok eşitlik isteyen, isyan eden geniş reâyâ kitlelerini memnun etmek maksadıyla ortaya atıldığı bundan da anlaşılabilir. Böyle bir kalkınmanın Batı devletleri tarafından da istendiği ve bundan dolayı bu hareketin devletin dış nüfuzunu da artırdığı şüphesizdir.[8] Böylece imparatorluğun bütünlüğünü korumak, yeniden yapılandırmak isteyenlerin en çok güvendikleri esas, reâyâya verilecek hukuk eşitliğiyle imparatorluğun ruhunu teşkil edecek bu birlikçi Osmanlılık zihniyetini yaratmaktır. Reâyâ meselesinin imparatorluğun ana meselesi olduğunu, hatta çoğunlukla Avrupa'nın sömürgeci ve yayılmacı siyasetinin bile onun arkasına gizlendiğini düşünürsek,[9] Tanzimat'ta Osmanlılığın neden birinci plana geldiği daha kolay anlaşılır.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı tarihinin en mühim ve asıl değişimini meydana getiren Tanzimat hareketinin karakterini böylece tanımladıktan sonra onun belli başlı icraatından bahsetmek şüphesiz zorunludur; fakat bunu yaparken de özellikle, konuyla doğrudan doğruya ilgili noktalara önem vereceğiz.

Tanzimat, getirdiği kurumlar ve aldığı bazı radikal tedbirlerle yeni bir dönemi müjdeliyordu. Bizzat 1839 hattı, Batı'daki anlamıyla hükümdarın kendi mutlak hâkimiyetini bazı genel prensiplerle sınırlandırdığını gösteren bir berat (*charte*) anlamında idi.[10] Diğer taraftan II. Mahmud zamanında, 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i Adliye, Gülhâne Hattı'nın hükümleri uyarınca düzenlenerek hükümetin yanı sıra reforma ilişkin yeni kanunlar yapmak, uygulanmasını takip etmek görevleriyle sorumlu önemli bir kurum haline getirildi. Padişah, bu meclisin Tanzimat esasları içinde çıkaracağı kanunlara "izin vereceğine" ve bunların değiştirilmesine "izin vermeyeceğine" resmen yemin etti. Böylece olanaklar çerçevesinde kanunlara ve parlamentoya dayalı bir devlet hayatının temeli atılmış bulunuyordu.[11]

Tanzimat'ın ilk hamlede vilayet teşkilatında yaptığı değişiklik, imparatorluğun geleceği bakımından daha az önemli değildir. Abdülmecid, Gülhâne hattının ilanından sonra Meclis-i Vâlâ'da verdiği sene başı konuşmasında bunu büyük bir önemle anlatmıştır.[12] Vilayetlerde yapılan yeni teşkilatla, özellikle o zamana kadar çok geniş yetkilere sahip bulunan ve bu yüzden görevi suiistimal yoluna sapan valilerin nüfuzuna sınır koymak, her sınıf halkın idareye belli bir oranda katılmasını sağlamak noktaları düşünülüyordu. Bu düşünceyle birçok sancaklarda[13] meclisler kuruldu.

Liva (sancak) başındaki mülkî memurun (vali, mutasarrıf veya muhassıl) doğal başkanı kabul edildiği bu meclisler, o memleket âyânından dört Müslümanla diğer milletlerin (bununla dinî cemaatlar yani Rum patrikine tâbi Ortodokslarla Ermeniler, Yahudiler ve diğer cemaatler kastedilmektedir) ileri gelenlerinden seçilmiş birer kişiden oluşmuştur. Ayrıca livadaki müfti, hâkim ve mal müdürü de meclisin tabii azalarındandır.[14] Meclisin başlıca vazifelerinden biri, Tanzimat esaslarının hayata geçirilmesini gözetmek, reâyâ hakkında hiçbir türlü kötü muamele ve saldırı yaşanmamasına dikkat ve önem vermektir. Meclis bütün mülkî, malî ve adlî işleri görüşmeye yetkilidir. Görüşmeler tamamıyla serbesttir; herkes fikrini hiç çekinmeden söyleyebilecektir. Ubicini'nin Fransız *departman meclisleri*ne benzettiği taşra meclisleri, onun fikrince, "Gülhâne Hatt-i Şerîfi'nin Türkiye'ye sunduğu en liberal kurumlardan biridir. Bu meclis din ve mezhep farkı olmadan

bütün imparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini gerçekten kurmaktadır."[15] Engelhardt'a göre de "Bu meclislerin kurulması parlamento sistemine doğru atılmış bir adım kabul olunabilirdi."[16] Gerçekte bu yeni teşkilatın kendisinden beklenen görevleri kesinlikle yerine getiremediğini, tamamen ters yönde sonuçlar verdiğini göreceğiz.

Toplumun huzur ve güvenliğinin ilk şartı olan idarî yapıdaki bu yeniliklerin yanı sıra, reâyânın özellikle şikâyet konusu olan malî konularda da bazı önemli reformlar yapıldı. İlk önce her çeşit gelirlerin doğrudan doğruya hazineye gelip her türlü harcamaların yine buradan ödenmesi esas kabul edildi.[17] Öşür, vergi, arazi ve vakıf gelirleri gibi her türlü gelirlerin vergi toplamada temel olan iltizâm usûlü kaldırıldı. Verginin düzenli ve doğrudan toplanmasına esas olmak üzere emlak ve nüfus sayımı için vilayetlere "muhassıl-ı emval" adıyla memurlar gönderildi.[18] Devlete 49 milyon guruş gelir temin eden verginin toplanmasında tutulan yeni usul de reâyâ lehine önemli bir değişiklik getiriyordu. O zamana kadar Müslüman olmayanlara ait bu vergiyi toplayan görevliler, yolsuzluktan çekinmezlerdi. Bu sebeple 1256 senesi başından (5 Mart 1840) itibaren verginin reâyâ kocabaşısı ve vekilleri eliyle belirlenmesi ve toplanmasına karar verildi.[19]

Müslüman olmayanlar lehindeki bu önlem burada da kalmadı; 1851 tarihine doğru verginin kaldırılarak herkesi kapsayan bireysel bir vergi haline getirilmesi söz konusu oldu. Sonuç olarak 1856 İslahat Fermanı ile vergi bakımından tam eşitlik esası ilan olunarak vergi, askerlik bedeline dönüştürüldü. Bu gelişme, Tanzimat'ın bütün tebaa arasında her bakımdan hukuk eşitliğini sağlayarak yeni bir Osmanlı düzeni kurma yolundaki çalışmalarının dikkate değer bir aşamasıdır. Bundan başka, hiçbir kanunda yazınamakla birlikte uygulanan ve reâyânın başlıca şikâyet konularından birini teşkil eden *tayyarat, bâd-i heva* –hava parası– denen para cezaları da tamamıyla kaldırıldı.[20]

Devletin esas teşkilatında ve yönetimde girişilen ve imparatorluğun o zaman içinde bulunduğu şartlara bakılarak gerçekten cesurca sayılabilecek bu reform girişimleri, yine de kesin olarak istenen sonucu vermiyor ve reâyânın hoşnutsuzluğu devam edip gidiyordu. 1848 senesi sonlarına doğru Balkanlar'ı dolaşan Fransız subaylarının verdikleri raporlara göre, "bütün tebaanın mal ve hayatını güvence

altına alan kanunların İstanbul'dan başka Osmanlı toprağının hiçbir tarafında uygulanmadığı itiraf olunabilir"di.[21] Hükümet de bunu görüyor ve kabul ediyordu.[22] Hoşnutsuzluğun şüphesiz farklı farklı sebepleri vardı: İmparatorluğun gittikçe artan iktisadî ve malî çöküşü,[23] halkın ve memurların birbirini kayırma huyu ve güvenilmezlikleri, şiddetli çıkar çatışmaları, Tanzimat siyasetinin halk tarafından benimsenmemesi, dış ve iç sıkıntıların çokluğu vs. bunların başında gelir.

Fakat Tanzimat'ın, imparatorluk içinde istenen kaynaşmayı, sükûn ve refahı getirememesi sebeplerini araştırırken bütün bunların etkisini teslim ve kabul etmekle beraber bu arada özellikle arazi konusu üzerinde durmak gerektiğini kabul ediyoruz. Gerçekten imparatorluğu gelişkin bağlılık duygusu kuvvetli bir toplum haline getirmenin ilk aşaması olarak kabul edilen reâyânın korkusunu giderme ve ikna konusu, her şeyden önce büyük çoğunluğu köylü olan bu sınıfın maddî hayatını iyileştirme işiyle ilgiliydi. Devlet bunu da anlamış görünmektedir: Vidin'de ağalar elindeki devlet arazisinin reâyânın kullanımı altına geçirilmesi gündeme geldiğinde hükümet, "Bulgarlarda doğması arzu edilen vatan sevgisi ve hükümete karşı güven duygularını kazandırmak için, toprak kullanım hakkını elde etmelerinin sağlam bir gerekçe olacağı"[24] düşüncesini ileri sürmektedir.[25] Öte taraftan reâyânın, özellikle bazı bölgelerde, toprak üzerinde Ortaçağa ait bağları artık güçlükle taşıdığını görmekteyiz. Konu ile bu bağlar, 18. yüzyıl sonunda görülen anarşik devir esnasında büsbütün ağırlaşmıştı.

Sözün özü Tanzimat, her şeyden önce reâyânın maddî ve toplumsal durumunu belirleyen ve tarihî gelişmelerle çözülmez arazi meselesini halletmek zorunda bulunuyordu.[26] Bu mesele gerçekten halledilmez denebilecek kadar zordu; zira devlet, bu konuda reâyâyı inandırmak için yapacağı her girişimde beylerin ve ağaların muhalefetiyle karşılaşmakta idi; iki tarafı da aynı zamanda hesaba katmak gerekiyordu. Örneğin biraz aşağıda görüleceği gibi Bosna'da, 1849'da reâyânın ayaklanmasını önlemek üzere yapılan islahat, bu sefer beylerin isyan etmesine sebebiyet vermiştir. Vidin isyanını anlatırken bu vaziyetin Bosna'yla sınırlı kalmadığını göreceğiz. Tanzimatçılar, iyileştirme esaslarını maddeler halinde tespit etmekte güçlük çekmiyorlardı; fa-

kat bunları uygularken imparatorluğa ait şartların meydana çıkardığı toplulukların karşı gelmeleriyle uğraşmak gerektiğinde kanlı mücadelelere girmek mecburiyeti kendisini göstermekteydi. Büyük arazi sahibi ağaların, imparatorluk ölçüsünde önemi hakkında şimdilik kesin bir hüküm vermemekle beraber konu bahsimiz olan bölgelerde (Vidin'de) buna gayet açık olarak rastlamaktayız. Böylece Rumeli'nin mühim bir bölgesinde reâyâ, ektiği toprak üzerinde kullanım hakkında payı olmayan, adî bir kiracı vaziyetinde bulunurken ve bazı yerlerde üstelik birtakım feodal yükler altında ezilirken[27] hükümet çoğunlukla büyük sıkıntılar çıkar korkusu ile sorunlara el atmaktan bile çekiniyordu. Hemen hemen Bosna'daki duruma yakın feodal bir rejimin hüküm sürdüğü Vidin bölgesinin, Bosna gibi müzmin bir isyan bölgesi olması, "Bulgaristan'ın en önemli ve nazik mahalli"[28] sayılması da şüphesiz bu toprak durumuyla ilgiliydi. İleride genişçe inceleyeceğimiz bu konu bizi şu sonuca götürmektedir:

Tanzimat, devlet teşkilatının yeni baştan düzeni kadar ve belki ondan çok daha önemli toplumsal bir inkilâbı başarmak çaresizliği içindeydi: *İmparatorluk sosyal bir ölçüsüzlük içinde bocalıyordu. Devlet, Osmanlı toplumunu, yeni eşitlik içinde Osmanlılığı gerçekleştirmek için her şeyden önce Anadolu ve Rumeli'de hâlâ kuvvetle yaşayan bir memleketin ileri gelenleri ve âyânı, büyük arazi sahibi ağa ve beyleri ortadan kaldırmak zorunda idi. Reâyâyı inandırma ve sâkinleştirmenin ilk şartı bu idi.* Tanzimat, hâlâ en ibtidaî göçebe hayatından en koyu bir feodalizme kadar her türlü sosyal toplumun yaşadığı geniş imparatorluk içinde, merkeziyetçi, düzenli devlet kadrosunu kurmak için büyük sorunlar karşısında bulunuyordu. Sonuç olarak görülüyor ki imparatorluğun sosyal-iktisadî noktadan doğru bir tablosu çizilmedikçe, Tanzimat'ın toprak ve iskân siyaseti hakkında tam ve geniş etüdler yapılmadıkça bizim için bu hareketin iç yüzü hakkında gerçek bir fikir edinmeye imkân yoktur.[29] Özellikle Vidin isyanını incelerken, kısıtlı bir çerçevede de olsa bu noktayı olabildiğince aydınlatmaya gayret ettik.

1850 tarihlerine doğru imparatorluğun, konumuzla ilgili noktasından bir tablosunu çizerken, 1848 Avrupa ihtilallerinin Osmanlı ülkesindeki yansımalarına değinmeden geçemeyiz.

Avrupa'yı altüst eden bu liberal ve ulusal hareketlerin, bu sırada bütün Balkanlar'da görülen coşkulu hareketlilikte olduğu gibi, 1849 ve 1850 Vidin isyanlarında da doğrudan önemli etkileri olmuştur.[30] 1848 ihtilalleri Avusturya İmparatorluğu'na sıçrayıp da etnik unsurların hep birden ayaklanmasına yol açtığı zaman, Osmanlı İmparatorluğu için ufukta ağır tehlikeler belirmeye başlamıştı: Öncelikle Osmanlı sınırlarının hemen yanı başında koca Avusturya İmparatorluğu'nu temelinden sarsan bu etnik ihtilallerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun halkı aynı unsurlardan oluşan bölgelerine de sıçraması; sonra Avrupa'nın bu genel kargaşası sayesinde elleri serbest kalan Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine çıkar sağlamaya kalkışması daima mümkündü. Hemen ilave edelim ki bu iki olasılık da kısmen gerçekleşmiştir.

Osmanlı toplumu korku ve endişe içindeydi. Sadrazam[31] ihtilallerle baş etmek zorundaki pek çok devletten dolayı bütün dünyanın içinde bulunduğu buhrandan saltanatın sağlam ve kazançlı çıkacağını yüce Allah'tan beklemekte olduğunu söylüyordu.[32] Fakat kargaşa belirtileri daha o andan itibaren kendini göstermeye başladı. Avusturya idaresindeki Hırvatlar ve Sırplar, Macarlarla çatışmaya girdikleri zaman Sırbistan beyliğinden birçok Sırp'ın, Rusya'nın gönderdiği silahlarla[33] silahlanıp ırkdaşlarının yardımına koşmasına Sırbistan beylik hükümeti, Bâb-i Âli'nin uyarılarına rağmen engel olamamıştı. "Devlet-i 'Aliyye Sırplûlarının yine bunlarla (Avusturya İslâvları ile) birlikte hareket etmesi Sırp beldelerini ve etrafında bulunan diğer eyaletleri büyük tehlikelere bırakabilirdi."[34] Gerçekten de aşırı Slavlık hissiyatı ile dolmuş olan bu Sırp ihtilalcileri, itaatkâr bir siyaset takip ettiği için hoşa gitmeyen Prens Aleksandr Karayorgeviç'i devirmek ve Osmanlıları memleketten tamamen çıkararak Sırbistan'ın bağımsızlığını ilan etmek istiyorlardı. Hatta bununla da kalmayarak Bulgarları da sınırları içine alan büyük bir Güney Slav devleti (Yugo-slavya) kurmak emelindeydiler.[35] Son olarak Bâb-i Âli, Sırp hükümetine uyarıda bulunmaya karar verdi.

Hükümet Bulgaristan'da da ciddî önlemler alma gereği hissetti ve "yolsuz harekete cüretleri vuku' bulursa, Saltanat-ı Seniyye'nin başlarına vurmağa ve terbiyelerini vermeye muktedir ve hazır bulunduğu-

nu göstermek için Rumeli kıtasında bir kuvve-i ihtiyatiye" kurularak Sırbistan sınırında ve Balkanlar'ın kuzeyinde yerleştirilmesine karar verildi.[36]

Bâb-i Âli Bosna-Hersek'teki durumun nazikliğini de gözden kaçırmıyor[37] ve Avrupa ihtilallerinin buralara bulaşmasından ciddî olarak endişe duyuyordu. Bu sebepten devlet, burada en gerekli reformları büyük bir dikkatle hayata geçirmeye çalıştı; karışıklık çıkar korkusu ile Tanzimat'ın gerektirdiği bazı yenilikleri sonraya bıraktı.[38] Yabancı basına kadar ulaşan ve reâyânın toprak sahibi beylere karşı başlıca şikâyet konusu olan angaryaları kaldırmak ve beylere vergi gelirlerinden verilecek hissenin sınırını tespit etmek, Hıristiyan köylülerin isyan hareketlerini önlemek için yapılmasını gerektiren kaçınılmaz reformların başında geliyordu.[39]

Sonuçta hükümetin girişimiyle beyler, reâyâ ile sözleşme yaparak her türlü angaryadan vazgeçmeye razı oldular. Fakat buna karşılık gelirlerinden beşte bir veya dokuzda bir hisse yerine üçte bir hisse alacaklardı. Esasen üçte bir alanların eskiden beri hiçbir şekilde angarya hakları yoktu ve bunu ancak örf ü âdete zıt olarak yapmakta idiler. Tabii ki bunlar da kaldırıldı.[40] Bâb-i Âli'nin bu girişimleri Bosna'da karışıklık çıkmasına engel olamadı. Beyler kaybettikleri menfaatin büyüklüğünü anladıkça sözleşmeleri bozmaya ve karışıklık çıkarmaya çalıştılar. Çok geçmeden Saraybosna'da ve Bihke taraflarında bir isyan hareketi başladı (H. 1265 sonları - M. 1849). Hükümet, bu isyanı öyle ya da böyle bastırmayı başardı ise de[41] beylerin muhalefeti hiçbir zaman kırılınadı tıpkı Vidin isyanındaki gibi hükümet, devlet otoritesini kuvvetlendirmek ve reformları hayata geçirmek için Rumeli ordusu müşîri Ömer Paşa'yı olağanüstü yetkilerle donatarak Bosna'ya göndermek zorunda kaldı (1850 Haziran).[42]

1848 Avrupa ihtilallerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli yansımalarından biri, şüphesiz Eflak'ta çıkan ihtilaldir. Şimdiden söyleyelim ki bu ihtilal sonucunda ortaya çıkan durumun, Bulgarların 1850'de Vidin'de çıkardıkları isyan üzerinde kuvvetli etkisi olmuştur.[43]

Rumenler arasında ilk isyan hareketi, Avusturya İmparatorluğu'ndaki Transilvanya Rumenlerinin Macarlara karşı ayaklanmalarıyla başladı[44] ve hareket Memleketeyn'e (Eflak ve Bogdan) sıçramakta

gecikmedi. Bogdan'da Prens Mihal Sturca'nın aldığı tedbirler sayesinde isyan girişimi sonuçsuz bırakıldı. Fakat Bükreş'te özellikle liberal vatanseverlerden oluşan ihtilalciler grubu galip gelerek hükümeti ellerine geçirdi (25 Haziran 1848).[45] Bunu üzerine Bâb-i Âli tarafından durumun incelenmesi için Amedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Fuad Efendi (meşhur Fuad Paşa) Bükreş'e gönderildi. Özellikle Ruslara karşı cephe alan ihtilalciler, Osmanlılara yaklaşmak istiyorlardı. Fakat her halde Rusların entrikaları neticesi olarak şehirde kargaşa çıktı.[46] Yergöğü'den Bükreş'e gelen Osmanlı askerleriyle Rumenler arasında bir çarpışma oldu. Osmanlı kuvvetleri şehre hâkim olarak ihtilalcileri tutuklayarak hapsettiler.[47]

Bu kargaşalıkları bahane eden Ruslar da Bükreş'e bir işgal ordusu sokmakta gecikmediler. Bâb-i Âli, çar hükümetine bunun gereksiz olduğunu bildirdi ise de Ruslar, memleketi boşaltırlarsa ihtilalin tekrar başlayacağını öne sürerek yeni teşkilat kuruluncaya kadar burada kalmak kararında olduklarını anlattılar.[48] Başbakan arz ettiği gibi "Rusyaluların istekleri orada Devlet-i 'Aliyye'den geri kalmamak ve birer vesile ile yeni hukuk kazanmak" olduğu meydanda idi.[49] 20.000 Osmanlı askerine karşılık bölgeye 60.000 Rus askeri girmişti. Bu yeni durum iki devlet arasında Baltalimanı Anlaşması'yla tespit ve tanzim olundu (1 Mayıs 1849). Burada Bâb-i Âli hemen noktası noktasına çarlık hükümetinin tekliflerini kabul etmek zorunda kalmış görünmektedir.[50] Bu Rus işgali, Vidin isyanından sonra ta 1851 tarihinde kadar uzamış[51] ve Bulgaristan'da görülen isyan girişimleri üzerinde büyük bir rol oynamıştır.[52]

İşgal karşısında İngiltere ve Fransa hareketsiz kalmamıştır. Her iki devlet birlikte, Rus askerinin Eflak ve Bogdan'dan bir an evvel çekilmesi ve Rusların müdahalelerini daha ileriye götürmelerine meydan verilmemesi için Bâb-i Âli'yi etkilemeye çalışmışlardır. Bilhassa Fransa, Balkanlar'da Rus nüfuzunun önlenmesi için bundan sonra da birçok teşebbüslerde bulunmuş, Osmanlı hükümetini sürekli olarak bu konuda uyanıklığa davet etmiştir.[53] 1848 ihtilallerinden sonra Rusya ile Batı devletleri arasında gittikçe artan bu rekabetin sonunda Kırım Savaşı gibi silahlı bir çatışmaya varacağını o zaman kimse tahmin edemezdi.

Sözün özü, Osmanlı Devleti 19. yüzyıl ortalarına doğru fiilen Batı devletlerinin emri altına girmiş bulunmakla beraber Rusya'nın sürekli tehditlerinden kurtulabilmiş değildi. Bu dış tehlike tam da 1848'de Avrupa milletlerinin eski rejimi şiddetle devirmeye kalktıkları ve Batı'nın iç sıkıntılarla bocaladığı bir zamanda, kendini göstermişti. Öte taraftan devlet, bu sırada kendi içerisinde de hayatî bir dönüm noktasında idi. Hıristiyan reâyâ meselesini olumlu bir şekilde çözmek ve imparatorluğu Batı örneklerine göre merkezî bir devlet haline getirmek davasına girişilmiş ve bu tarihe kadar da dış bölgelerde epey değişiklikler yapılmış bulunuyordu. Fakat için için kaynayan milyonlarca reâyânın durumunu düzeltecek derin bir tarım reformu başarılmadan imparatorluğu ciddî bir şekilde yenilemeye imkân yoktu. Diğer taraftan reâyâ hoşnutsuzlukları tam da 1848 Avrupa ihtilalleri dolayısıyla, her tarafta büsbütün endişe verici bir hal almakta idi. İşte Vidin'deki köylü isyanı da bu sıralarda, Bosna'daki karışıklıklardan hemen sonra, tam da aynı sebepler yüzünden, Bulgaristan'ın kuzey ucunda patlak verdi.

İlk Meşrutiyet

Giriş

Halk iradesinin siyasî yapılanmaya esas olması, halkın haklarının ifade edilmesi ilk kez Gülhâne Hâtt-i Hümâyûnu'nda Mustafa Reşit Paşa tarafından ifade edilmiştir. Mustafa Reşit Paşa, Paris elçiliğinde ve Batı'daki elçiliklerde Avrupa'da anayasal rejim uygulamalarını yakından izlemiş ve Osmanlı saltanatının Mehmed Ali Paşa karşısında yenilgisi ve devletin uçurumun kenarına geldiği bir dönemde, Gülhâne Hattı'nda bu yeni devlet anlayışını ifade etmişti. Mustafa Reşit Paşa bu vahim gelişmeler karşısında iktidara gelmiş ve Gülhâne Hattı'nda bu esasları özetlemişti. Devletin halk karşısında temel yükümlülükleri ve halk meclisleri tarafından idarenin paylaşılması Gülhâne Hattı'ndan sonra birçok islahat tedbirinde, özellikle sancak meclislerinin örgütlenmesinde ifadesini bulmuştur.

İkinci aşamada, Rus Çarlığı, 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskelesi Antlaşması'na dayanarak Osmanlı Devleti'nin bekasını tehlikeye sokan birtakım faaliyetler ve isteklerle ortaya çıkmıştır. Rus Çarlığı'nın Boğazlar'da kendi hâkimiyetini yerleştirme girişimleri üzerine Osmanlı Devleti Batı dünyası ile birlikte yaşamsal bir mücadele dönemine girdi. Batı dünyası uluslararası bir antlaşma (13 Temmuz 1841, Boğazlar Antlaşması) ile Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ni teh-

likeye sokma olasılığını ortadan kaldırdı. Çar II. Nikola'nın birtakım aşırı planlarla Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesi (Prens Menşikov'un İstanbul ziyareti, 1853) ve Rusya'nın Eflak ve Bogdan'ı işgali üzerine Osmanlı Devleti, 4 Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilan etti. Rus saldırısı üzerine İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'e girip Osmanlıların yanında yer aldı. Kırım'da Osmanlı Devleti müttefikleriyle birlikte Rusya'yı yola getirdi. Batı'nın bu işbirliği, Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan reâyâ hakkında uluslararası garanti altında birtakım yasal önlemlerin alınmasının yolunu açmıştır.[1]

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin varlığının korunmasının Batı için büyük siyasî ve ticarî önemi en geniş şekilde anlaşılmıştı. Bunun çok önemli bir sonucu olarak gayrimüslim cemaatlerinin temsil edildiği meclislerde kendi meselelerini ele alması, karara bağlaması esası kabul edildi. Midhat Paşa'nın eseri olan bu gelişme, doğrudan doğruya imparatorluk için bir anayasa –Kânûn-i Esâsî– fikrine doğru gelişecektir. Gayrimüslim cemaat meclislerinin kurulması Midhat Paşa'yı bir Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ı ve anayasası fikrine götürecektir.[2] Kânûn-i Esâsî fikri Midhat Paşa ve son Tanzimat ricalinin yeni ve radikal tedbirler almasına yol açacaktır. 1875-1877 döneminde Bulgaristan, Karadağ, Sırbiya'da Rusya'nın kışkırtmasıyla çıkan büyük reâyâ isyanları ve bunların bastırılışı bütün Avrupa'da derin yankılar yapmış ve büyük devletler bu durum ile ilgili önlemlerin alınması için İstanbul'da bir toplantı için temsilcilerini göndermiş bulunuyorlardı. Bu gelişme özellikle Rusya tarafından destekleniyordu. O zaman idarenin başında bulunan Midhat Paşa, bir Osmanlı Kânûn-i Esâsî'si ve Meclis-i Mebûsan'ı ile büyük devletlerin projelerini saf dışı bırakmanın gerekliliğini anlamış; böylece de kendi anayasa ve meclis projesi ile Avrupa devletlerinin dayatma girişimlerine karşı çıkmıştır.

Bu gelişme döneminde Midhat Paşa, önemli bir mevkide olup vilayet yönetimlerinde meclisler kurulmasını öngören Fransız vilayet nizamnamelerini Osmanlı yöentim sistemine aktarmış; Bulgaristan ve Irak'ta bunları uygulamaya koymuştur. Kânûn-i Esâsî ve I. Meşrutiyet rejimi, onun eseri sayılabilir. Nitekim Devereux, araştırmasında Kânûn-i Esâsî'yi Midhat Paşa'ya atfetmektedir (*Midhat's constitution and Midhat's Parliament*).

Kânûn-i Esâsî'nin kabul edildiğinde tahtta II. Abdülhamid vardı ve bir anayasa fikrine karşı olduğu halde 7 Ekim'de bir *irade* vererek anayasayı ve anayasa karşısında hükümetin sorumluluğunu kabul ediyordu.[3] Burada Kânûn-i Esâsî'nin yayınlanması ve meclisin toplanma ve faaliyeti üzerinde başlıca Devereux'un eserine başvurulmasını tavsiye ederim.

Kânûn-i Esâsî hazırlandıktan sonra Meşrutiyet, 23 Aralık 1876'da ilan edilmiştir. Arkasından Midhat Paşa azledilmiş; sürgüne gönderilmiştir. Meclis-i Mebusân 19 Mart'ta toplanmış ve faaliyet göstermiştir.[4] Esasen Kânûn-i Esâsî'nin yürürlüğe girmesinden kısa süre sonra, ilkin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, ardından da 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki vilayetlerini kaybetmesi üzerine, parlamento rejimi son bulmuştur. Meclis toplantılarında sultana da hükümet üyelerine de karşı şiddetli eleştirilerde bulunmaktan geri kalınmıyordu. II. Abdülhamid de tahtını kaybetme kaygısı içinde Meclis'i kapamaya karar vermiştir. Esasen son gelişmelere karşı bu tavrını belirleyen esas unsurlar savaş ve yenilgiydi. Sonuçta 14 Şubat 1878'de bir padişah iradesi ile Meclis'in faaliyetlerine son verilmiştir.

Hükümetin bir halk meclisi tarafından kontrolü fikri II. Meşrutiyet'in ilanına kadar II. Abdülhamid döneminde hayata geçmemiştir. Abdülhamid idaresinde geleneksel Osmanlı padişahlık rejiminin geri geldiği gerçeğini II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devrindeki değerlendirmeler ışığında görmek yeterli değildir. Gülhâne Hâtt-i Hümâyûnu ile başlayan siyasî liberal gelişmelerin yani Tanzimat döneminin devlet anlayışının Abdülhamid döneminde terk edilmesi bu dönemdeki tarihî gelişmelerin ışığı altında incelenmelidir. En başta İngiltere, 1875'ten beri Osmanlı Devleti'nin varlığının korunması siyasetine sırt çevirmiş; Kıbrıs ve Mısır'ı işgalden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleme politikasını tamamen terk etmiştir. Batı devletlerinin yükselen Almanya karşısında Rusya ile işbirliği, siyasî gelişmelerin belki en önemlisidir. Ayrıca Batı kapitalizminin iç pazardaki yıkıcı etkileri, halkı Batı'ya karşı bir güvensizlik durumuna getirmiştir.

İlk Kânûn-i Esâsî (1876) ve Midhat Paşa

Konu üzerinde Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ahmed Midhat Efendi başlangıçta yayınları ile Midhat Paşa'nın Tanzimatçı faaliyetlerini desteklemiştir. Ahmed Midhat Efendi, bu evrede *Tercümân-i Hâkikat* adı altında bir gazete yayınlamaya başladı. Kendisi Ziya Paşa gibi İslâmiyete ve geleneksel kültüre bağlı bir düşünce yapısına sahipti. Buna karşılık Âli Paşa, Fransız Medenî Kânûnu'nu getirmeyi düşünecek kadar ileri Batıcı zihniyetine sahipti. Hiç kuşkusuz Ahmed Midhat kendi döneminde Batı hayat ve fikirlerini halka aktaran yazıları ile önemli bir kültür faaliyeti göstermiştir. Sade Türkçeyi ilk defa savunanlardan biridir. Ahmed Midhat'ı halkçı bir öğretmen olarak kabul etmekte hata yoktur. Ahmed Midhat'ın kişiliğinde ilk kez geleneksel Türk kültürü ile ilerici Batı kültürünün karşılaşmasına tanık olmaktayız. Dolayısıyla Ahmed Midhat Efendi, II. Abdülhamid dönemi kültür siyasetinin öncülerinden sayılabilir. Fransızca eserlerden naklettiği fikirlerle halkı bilgilendirme rolünü temsil etmiştir. Kendisi *Üss-i İnkilâb*'da "matbu'ât her daim halkın tercümân-i efkârı olup" (s. 233) demektedir.

H. 1294 (1878) tarihli *Üss-i İnkilâb* adlı eseri, bu geçiş dönemine ışık tutan önemli bir eserdir. *Üss-i İnkilâb*'da Gülhâne Hâtt-i Hümâyûnu ve 1856 İslahat Fermanı ile Tanzimat'a dair önemli belgeleri eserine eklemiştir. Kânûn-i Esâsî'ye dair şu ifadeler dikkati çeker:

> O aralık gazeteler şûra-yi ümmet ve şûra-yı umûmî ve millet meclisi gibi henüz muayyen olmayan unvanlar tahtında bir heyet-i mebusanın ve bir kânûn-i esâsînin lüzumuna dair mahsuslar yazmağa başladıkda matbu'ât dairesi tarafından gazetelere gönderilen tenbihât-i resmiyyede ol-emr de matbu'atın (bazı mebâhisi dakikadan) men edilmesi efkâr-i umûmiyece başka bir istigrâb daha hâsıl ederek bunun üzerine bazı gazeteler ta'til yollu tekdire uğradılmış ve *Vakit* gazetesi bir fıkrâsında bu bahsi ziyâdece iltizâm eylediği için ta'til olunması üzerine vuku' bulan istirhamdan nâşî mükerreren intişara başladıkda

> Hâtt-i Hümâyûn-i Hazret-i Padişâhî'de devletin idare-yi umûmiyesi nefsü'l-emre ve kabiliyet-i ahaliye tevfiken kâvânin ile takyid olunarak umûm teb'anın bila-istisna hürriyet-i ta'ammeye nâîl olacakları hakkında verilen vaat bir kânûn-i esâsi ve bir şûrâ-yi ümmet vaz' ve te'sisi vaadi demek olduğunu tekraren der-beyan etmesi üzerine yine bir tekdir daha görmüş ve andan sonra gazetelerde tensikât-i cedide için acele edilmemesine dair bendler ve bunlara mukabil umûr-i hayriyede te'hîr câiz olmadığına dair cevablar ve Kânûn-i Esâsî ve Şûrâ-yi Ümmet yazılub yazılmayacağı herkesçe merak edilir deyü suâller yek diğerini takip eylediği halde matbu'at idaresi tarafından ilân olunan memnuiyetler dahî hiçbir tesir göstermemeye başlamıştır.

Bu ifade Kânûn-i Esâsî'nin ilan edilip edilemeyeceği hakkında Sultan V. Murad döneminde matbuatta görülen tartışmaları özetlemektedir. V. Murad zamanında genel düşüncenin bu değişikliği sadece padişahın bir âtıfeti (lutfu) olarak verileceği açıklanmış. Midhat Paşa'nın ortaya attığı *kânûn-i esâsî* düşüncesi, V. Murad zamanında ciddi olarak gündeme gelmiş, fakat kendisinin tahttan indirilmesi üzerine bu iş Abdülhamid devrine kalmıştır.

1872 yılında Midhat Paşa, sadrazam sıfatı ile imparatorluk idaresinin başına geçmiş bulunuyordu. Rusya bu arada Kırım Savaşı'ndan ders alarak Batı devletleri ile temasa geçtikten sonra Rumeli'deki isyanları kışkırtmaya başlamıştı. 1876'da Kânûn-i Esâsî'nin hazırlanmasının ardından Meşrutiyet ilan edildi ve 19 Mart 1877'de Meclis-i Mebusân toplandı. Bunun arkasından da Rusya 24 Nisan'da savaş ilan etti. Savaşın ardından 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki vilayetleri Rusya ve Avusturya-Macaristan tarafından işgal edildi.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*'da Meşrutiyet ve Kânûn-i Esâsî rejimi hakkında uzun bir giriş ile halkı bilgilendirmektedir. Kitapta, Fransız Büyük Devrimi'nin şu temel felsefesi yer almaktadır: "Cenâb-i Hakk her ferdi mutlak hür olarak yaratmıştır." Siyasî rejimler bu özgürlüğü garanti altına almak için görevlendirilmiştir. Ahmed Midhat

devletin halkın iradesi ile var olduğu Fransız devrimi felsefesini, Toplumsal Sözleşme (*Contract Social*) kuramını böylece açıklamaktadır.

Ahmed Midhat Efendi'nin kayda değer bir özelliği, İslâm dinini ve Şerîatı Batı siyaset düşünceleri ile birlikte ele almasıdır. "Siyasî rejimi belirleyen, vatandaşların ahlak ve zihniyetidir. Fertlerin ilahî ve ebedî Tanrı kanunlarına inancı ise esastır... Halkın Şerîat gereği ... padişaha itaati emredilmiştir. Tanrının yasası her şeyin üstündedir." Kayda değer ki, Ahmed Midhat, İslâm'ın "kıyâs-i fıkıha" ve "icmâ-i ümmet" esasını değişimi sağlayan dinî prensipler olarak kabul etmektedir. İcmâ-i ümmet, Müslüman halkın çoğunluğunun birleştiği toplumsal kurallardır. Özetle Ahmed Midhat, Kânûn-i Esâsî fikrini Şerîatın emirleri ile birleştirme çabasındadır. İlahî Şerîat kanunları daima yürürlükte olmalıdır.

Ahmed Midhat bu sözlerle dönemin siyasî felsefesini özetlemiş bulunmaktadır. Kânûn-i Esâsî'nin hazırlanmasını bir inkılâp, bir yenilik devri olarak tanımlamaktadır. Kânûn-i Esâsî anlayışını, özgür vatandaşların bir arada yaşamak için benimsedikleri temel fikir sayarak şunu söylemektedir: "Her biri ayrı ayrı hür olan insanları cemiyet üzere taayyüşe [yaşamaya] cebreden şey bir ihtiyaçtır."[5] Bunun için Fransız Aydınlanma kuramını icmâ-i ümmet esasıyla açıklamaya çalışmaktadır. "Cemiyet-i medeniye denilen şey, birer birer hür olan insanlardan mürekkeptir." Kendisi, toplumda *teâmül-i kadim*in, eski âdetlerin önemini belirtmektedir.

Hükümdar bu kuralları güvence altına alan otorite sahibi olarak gelmiştir. Fakat hükümdar kendi fikir ve iradesini zorla uygulamaya kalkabilir. Dinî kanunların uygulanması dahi esas hakların korunması için yeterli değildir.[6] Burada Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplumsal Sözleşme* kitabını izlediği anlaşılmaktadır.[7] Ahmed Midhat, *Mukavele-i* İctimaiye'den bahsetmektedir. Bununla beraber Osmanlı saltanatında kanunlar Şerîata dayanmakta, Şerîat İslâm toplumlarının temel kanunlarını izlemektedir.[8]

İslâm Şerîatı, insanların hukuk ve "hürriyet-i tabiiyesini" hiçbir zaman bozmamıştır ve Şerîat gereği padişaha itaat etmeleri emrolunmuştur. Bu esasın insan hürriyetini bozması düşünülemez. İslâmiyet dışında olan halk için temel kanunların bir anayasa ile teminat altına

alınması gereklidir, "gerek kâvânin-i şer'iyye ve kâvânin-i tabi'yye'nin hürriyet-i beşeriyyeyi temin eyleyen esasları korunmalıdır." İşte bunun için "kâvânin-i esâsiye"nin uygulanması gereklidir. Buradan yazar, "halk hürriyet ile idare olunur" prensibi üzerinde durmakta ve Abdülaziz'den sonra yeni padişah zamanında bu esasın uygulanmasını zorunlu görmektedir. "İstibdâd-i idarenin" kötülüğünü gördüğü açıktır. Şimdiki sultanımız "istibdâd-i idarenin" kötülüklerine hakkıyla vâkıftır.[9] Bu tarihlerde devlet Karadağ ve Sırbistan'daki isyan hareketleri ile uğraşmaktadır. "Şimdiki padişahımız fermanında hürriyet esaslarını ilan etmekle gerçeği açıklamıştır." Bu hâtt-i hümâyûnda yeni tahta çıkmış olan II. Abdülhamid, "nuhbe-i amâl ve mekasıdım devletimizin teyid-i esas-i şevket ve mekneti ve sunuf-i tebaa ve berayamızın bilâ-istisna nâil-i hürriyet olmasını" istemekteyim diyordu.[10] Hâtt-i Hümâyûn'un ilk taslağını Bâb-i Âli'de Midhat Paşa kaleme almıştır.[11] Hâtt-i Hümâyûn'da ilan edilen kânûn-i esâsî düşüncesi tartışmalara yol açmıştır. Kânûn-i Esâsî'yi Şerîata aykırı görenlerden bazı ulemâ adalara sürgün edilmiştir.[12] Aslında kânûn-i esâsî düşüncesinin baş savunucusu kuşkusuz Midhat Paşa idi.

Bu sıralarda Bosna, Sırbistan ve Karadağ için İstanbul'da toplanan uluslararası konferansta bu vaatlere karşı "asla ehemmiyet verilmemiş;"[13] sultan o zaman Midhat Paşa'yı veziriâzam olarak idarenin başına getirmişti. Kânûn-i esâsî düşüncesi, karşı düşüncede olan birtakım kişiler tarafından tartışma konusu yapılıyordu. Hâtt-i Hümâyûn'daki açık ifade, Kânûn-i Esâsî'nin padişahın iradesi ile ilan edildiği belirtiyordu. Karşı çıkanlardan bazı kimseler sürgüne gönderildi. Kânûn-i Esâsî'nin yazılmasına başlandı. Bu sırada yayınlanan bir padişah fermanında,[14] kânûn-i esâsî fikri uzun uzadıya savunulmaktadır. Midhat Paşa'ya hitap eden bir hâtt-i hümâyûnda,[15] Kânûn-i Esâsî'nin bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır. Kayda değer ki, bu köklü reform girişimi, dış güçlüklerden çok iç idarede tebaa arasında meydana çıkan karşı hareketleri önleme amacını gütmekteydi. Kânûn-i Esâsî, Tanzimat ile başlayan değişimin bir sonucu olarak savunulmakta; bu yolla iç ve dış güçlüklerin bertaraf edileceği iddia olunmaktadır. Hâtt-i Hümâyûn'da, başta milletlerin "hürriyet, adâlet ve müsavattan bilâ-istisnâ müstefit olmaları" nok-

tası belirtilmekte ve bu önlemin Tanzimat reformlarının sonucu olduğu ifade olunmaktadır. Abdülhamid, Midhat Paşa'ya hitap eden bu Hâtt-i Hümâyûn'da, "Kânûn-i Esâsî'yi kâbul ve tâsdik ile tarafınıza gönderdim ve bu hükmün bir an önce uygulanmasını isterim" demektedir. Padişahın bu fermanının taslağı da Midhat Paşa tarafından kaleme alınmıştı.[16]

Kânûn-i Esâsî'nin maddelerine gelince,[17] Devlet-i Osmaniyye'nin asla dağılmayacağı, İstanbul'un payitaht olduğu, saltanatın hilâfet-i kübra-i İslâmiyyeyi hâiz olarak Osmanlı hanedânından en yaşlı üyeye ait olduğu, halife olması dolayısıyla padişahın "din-i İslâm'ın hâmisi ve bi'l-cümle teba'a-i Osmaniyye'nin hükümdarı ve padişahı" olduğu (4. madde), belirtilmiştir. Madde 8-25, tebaanın genel hukukuna ait maddeleri içermektedir: Tebaa hangi din ve mezhepten olursa olsun, ayırt etmeksizin *Osmanlı* adını taşır; bireysel özgürlükler "her türlü taarruzdan masundur." Hiç kimse kanunun belirlediği durumlar dışında cezalandırılamaz (8. madde), 11. maddede "Devlet-i Osmaniyye'nin dini, din-i İslâm'dır... bi'l-cümle edyânın serbestî-i icrâsı ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiziyat-i mezhebiyenin kemâkân cereyânı devletin tâht-i himâyesindedir" (12. madde). Mektepler serbesttir. Ancak bütün mektepler devletin gözetimi altındadır. "Osmanlıların kâffesi huzûr-i kânûnda ve ahvâl-i diniyye ve mezhebiyyeden ma'da memleketin hukuk ve vezâyifinde mütesavidir" (17. madde). Herkesin resmî dil olan Türkçeyi kullanmaları şarttır. Vergiler, herkesin "kudreti nispetince" alınır (20. madde). "Herkes usûlen mutasarrıf olduğu mâl ve mülkten emindir" (21. madde). Kanunun belirlediği konular hariç "bir sebeple hükümet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez" (22. madde). "İşkence vs. her nev'i eziyet kat'iyyen ve külliyen memnûdur" (26. madde). Bundan sonraki maddeler, idarenin düzenlenmesine ve iki meclisin –Âyân ve Mebusân'ın– çalışmasına aittir. "Hâkimler azlolunamaz" (81. madde). "Mahkemelerde davalar açıkta görülür. Herkes huzûr-i mahkemede hukukunu muhafaza için lüzum gördüğü vesait-i meşruayı istimal edebilir" (82. madde). Bundan sonraki maddeler, meclisin çalışma usûlleri, memurlar, mahkemeler ve Dîvân-i Âlî'nin işleyişi, malî meseleler, vilayetler hakkın-

dadır. Kânûn-i Esâsî'nin taslağı, Midhat Paşa tarafından yazılmış ve padişah tarafından onaylanmıştır.[18]

Kânûn-i Esâsî'nin neşrine ait Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılâp* adlı eserinin ikinci cildinin yayınlanması (H. 1295 / 5 Ocak 1878'de başlar) üzerine dağıtılan nüshaların başına bir ayrı sayfada "... bir yadigâr ve lütf-i ebedi-i şehriyârileri olmak üzere mücerred olarak ne suretle ihsân buyurmuş oldukları..." belirtilmektedir.

Sultan Abdülhamid ile çeşitli anlaşmazlıklara düşen Midhat Paşa 5 Şubat 1877'de sadaretten azlolundu ve sürgüne gönderildi.[19]

Osmanlı Kânûn-i Esâsîsi

Osmanlı Kânûn-i Esâsîsi, halkın iradesi ile devleti temsil eden bir siyasî gerçek ortaya koymamıştır. Zira padişah ve kabinesi Meclis-i Mebusân karşısında üstün durumunu korumuştur. Padişah, Meclis-i Mebusân'ı istediği zaman feshedebilir; nitekim bu gerçekleşecektir. Meclis-i Mebusân'ın yetkileri de mutlak değildir. Mebusların kanun teklifleri padişah hükümeti tarafından kontrol edilmektedir ve sonunda kanun metni kabul edildikten sonra padişahın onayıyla yürürlüğe girer. Hükümet ve meclis arasında anlaşmazlık çıkarsa padişah ya vükelâ (bakanlar) heyetini yahut Meclis-i Mebusân'ı feshedebilir. Heyet-i Vükelâ (bakanlar kurulu) meclise kanun önerebilir. Bütçe üzerinde son karar Heyet-i Vükelâ'nındır.[1]

Kamu hürriyetlerine gelince, kamu hürriyetleri padişahın bir bağışlaması şeklinde formüllenmiştir. Bazı temel hürriyetler, düşünce özgürlüğü, toplantı özgürlüğü ve dernek kurma özgürlüğü yasaklanmıştır. Kânûn-i Esâsî'nin metninde vatandaşlık, basın, öğretim, yargılanma maddelerinde vatandaşın özgürlükleri resmen tanınmış olmakla beraber yukarıda saydığımız durumlar dolayısıyla bu özgürlükler zedelenmiştir. Özellikle 117. maddenin son fıkrasında polisin araştırması sonunda hükümetin güvenliğini ihlal ettikleri tespit edilmiş olanları memleket dışına sürme yetkisi padişaha tanınmıştır.[2] Bu anayasa değiştirilemez. Âyân, mebusân ve vükelâ heyeti bir değişikliği zorunlu gördükleri takdirde her şeyden önce Meclis-i Mebusân'da 3/2

çoğunluk aranacaktır, sonra da padişahın tasdiki gereklidir. Bu anayasa 1924 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Sultan Abdülhamid, anayasanın bir maddesini kullanarak Midhat Paşa'yı sürgüne göndermiştir. Paşa'yı Abdülaziz'in öldürülmesinden sorumlu tutularak özel bir mahkemede ölüm cezasına çarptırılmış; ceza ömür boyu hapse çevrilmiş ve paşa Taif'e sürülmüştür. Orada boğdurularak öldürüldüğü anlaşılmaktadır (12 Mayıs 1884).

Toplanan Meclis-i Mebusân'da 80 Müslüman, 50 gayrimüslim üye yer almıştır. Meclis, 3,5 ay içerisinde 50 toplantı yapmış; yeni seçilen Meclis-i Umûmî ise 30 toplantı yapmıştır. Sultan Abdülhamid, Meclis'i kapatmamış, tatil etmiş ve bu tatil II. Meşrutiyet'e kadar 30 yıl sürmüştür. I. Meşrutiyet fiilen 6,5 ay sürmüştür. Özellikle hükümetin sarayı denetlemeye girişmesi üzerine Abdülhamid, eski rejime dönmüştür.

Siyaset bilimcilerin yorumlarına göre, Meclis-i Mebusân'ın dağılmasından sonra "totaliter bir rejime dönüşülmüştür."[3] Yeni koşullar altında hükümeti padişah Yıldız'da kurmaktaydı. Bu rejimin halk arasında "mabeyn hükümeti" olarak tanınmıştır. Sarayın denetim aracı özel bir hiyerarşiye bağlı bir örgüttür. Bu örgütün raporları *jurnal* adı altında saraya iletilir.[4] Sansür bu rejimin başlıca araçlarından biridir. Abülhamid'in bu saray idaresine karşı gazetelerle yayılan halk uyanışı, Jön Türk hareketinin güç kazanması ile kendini göstermiştir. Jön Türkler, Kânûn-i Esâsî'nin yürürlüğe girmesini ve anayasal idarenin yerleşmesini istemekteydiler. II. Meşrutiyet bunu gerçekleştirince iç ve dış problemlerinin çözüleceğini boş yere umut edeceklerdir. Bunun dışında Jön Türklerin daha kapsamlı bir plana sahip olmadıkları eleştirilmektedir.[5] Jön Türkler aynı zamanda İslâmî ideolojiyi benimsiyorlardı ve müslim-gayrimüslim halkın birlikte yaşadığı ve devlet işlerine katıldıkları bir düzen, yani Osmanlılık düzenini benimsemişlerdi. Büyük devletler Osmanlı Devleti'ndeki anayasal girişimleri desteklemediler. Onlar, işlerini Yıldız Sarayı ile çözmeyi tercih ediyorlardı ve Batı, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halkı temsil eden bir parlamentoda kaynaşmasını kendi siyasî manevraları için bir engel olarak görmekteydi. Aynı zamanda koloni sahibi devletler, Osmanlı meşrutiyetinin, kendi egemenlikleri altındaki halkları da etkilemesinden korkuyorlardı.

E

TÜRKİYE VE AVRUPA

Osmanlı'nın Avrupa Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret*

Ortaçağ'da İslâm dünyası ve Hıristiyan Avrupa, savaş halinde iki uzlaşmaz rakipti (ilk Haçlı seferi 1097'de Selçuklu Anadolusu üzerinden Kudüs'e, son Haçlı seferi 1270'te Tunus'a yapılmıştır).[1] Daha sonra Osmanlılara karşı on dört Haçlı seferi planlanmıştır. Papalık ve Bizans ittifakıyla ilk Haçlı seferi, Osmanlıları Rumeli'den atmak amacıyla 1359'da yapılmıştır. Niğbolu (1396) ve Varna (1444) seferleri, gerçek anlamda son Haçlı seferleri sayılabilir.[2]

Haçlılar Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'de küçük devletler kurdular ve o zaman medenî şehir hayatı, teknoloji ve yaşam tarzı bakımından daha yüksek düzeyde olan komşuları Müslümanlar ile yakın sosyal ve ekonomik ilişkiler içine girdiler. Doğu'nun lüks tüketim maddelerinin, özellikle pamuklu ve ipekli kumaşlar ve dokuma teknikleri, baharat, boyalar, sabun, parfümeri gibi maddelerin tüketimi Avrupa'da yayıldı. Bu ilişkiler, özellikle Yakındoğu ile İtalyan şehirleri arasında yoğunlaştı (1291'de Akka'nın düşmesiyle Suriye'de son Haçlı dayanağı son buldu). Ortaçağ'da Akdeniz adaları, Sicilya (827), Kıbrıs (805), Rodos (807) ve Girit (825) Arapların kontrolü altındaydı. Tunus'ta donanma sahibi Arap Aglebîler (801-909) bu fetih-

* Bu bölüm ilk kez *Doğu-Batı – Savaş ve Barış*, 24 (Ağustos-Eylül-Ekim 2003)'te yayımlanmıştır.

lerden sorumluydular. Avrupalılar ancak Haçlı seferleri ile Akdeniz'de egemen oldular. Kıbrıs'ı 1191'de Haçlılar zapt etti.

Orta-Asya, İran ve Anadolu'da egemen Selçuklu İmparatorluğu ile Mısır'da egemen Fatımî ve Eyyûbîler zamanında (968-1250) Avrupa ile ticaret ilişkileri çok gelişti. Anadolu Selçuklu sultanları Kıbrıs kralları ve Venediklilere 1207'de ticarî kapitülasyon güvenceleri vermişlerdir. Bu sıkı ticaret ilişkileri üzerinde Ortadoğu'nun derin ve kapsamlı etkisini en açık ve kesin biçimde gösteren kanıt, F.B. Pegolotti'nin *La Pratica della Mercatura* adlı eseridir.[3] Orada ölçülerin Arapça adlarla anılması dikkate değer. Daha sonra Moğol İmparatorluğu (1216-1368), Çin'den Akdeniz ve Karadeniz'e kadar kıtalararası yollar üzerinde gidiş gelişi güvence altına alınca (*Pax Mongolica*, Marco Polo'nun seyahati, 1271), Doğu-Batı ticareti daha büyük bir ivme kazandı. Ucuz Çin ipeği Akdeniz'e çok miktarda gelmeye başladı ve Avrupa'da ilk ipek sanayii Toscana'da Lucca'da 1250'lerde kuruldu. Kervanlar, Orta-Asya yollarından Kırım'da Solgat, Kefe limanlarına, Anadolu'da Ayaş'a varıyor, oradan İtalyanlar tarafından satın alınıyordu.

Haçlılar Akka'nın düşmesiyle, Kudüs ve Suriye'den tamamen atıldılar (1244'te Kudüs, 1268'de Antakya yeniden Müslümanlar eline geçmiş, bu mücadelede Anadolu Selçuklu sultanları, Selâhaddin Eyyûbî ile işbirliği yapmışlardı). Akka'nın düşmesi üzerine papa, Memlûk ve Türk ülkelerine karşı ambargo ilan etmiş, bunun üzerine Batı-Anadolu limanlarından hareket eden Türk gâzileri (başlıca Aydınoğlu Umur Gâzi), Doğu Akdeniz ve Ege'de Latin Hıristiyan kolonilerini ve deniz trafiğini vurmaya başlamışlar, onlara karşı Cenevizlilerin dahil olduğu Haçlı saldırıları örgütlenmişti.[4] 1291-1361 dönemi, İslâmî gazâ ve Hırıştiyan Haçlı mücadelesinin tırmandığı bir dönemdir. İlkin Batı-Anadolu gâzi beylikleri, 1390'dan sonra Osmanlılar bu mücadeleyi başarıyla sürdürmüşler ve Memlûklerle işbirliği yapmışlardır (1424-1426 Memlûklerin Kıbrıs'ı işgali, II. Bayezid'in Kızıldeniz'de Portekizlilere karşı mücadelede Memlûklere yardımları).

Marino Sanudo'nun Haçlı seferi için hedef olarak Batı-Anadolu beyliklerini gösterdiği 1321 tarihinden beri Türkler Avrupa'nın korkusu olmuş, bu korku İstanbul'un fethiyle doruğa ulaşmıştı. Gırna-

ta'nın geri alınışı (1492), İstanbul fethine karşı Hıristiyanlığın zaferi olarak Avrupa'nın her yerinde sokaklara dökülen halk tarafından dinî alaylarla karşılanmıştı. İşte Kristof Kolomb, böyle bir atmosferde, tam da Gırnata zaferinin coşkusu içinde Kraliçe Isabella'dan destek aldı. Kolomb, Marco Polo'yu okumuş ve Çin'de Hanbalık'da (Pekin) Kubilay Han'ın merkezinde bir Nestûrî Hıristiyan başpiskoposluğu kurulduğunu öğrenmişti. Keza İran Moğolları, Anadolu Türkmenlerinin baş düşmanıydı. Moğollar, Haçlı ordularının hareket merkezi saydıkları Küçük Ermenistan'ı (Çukurova bölgesi) himayeleri altında tutmaktaydılar.

Memlûklere karşı Moğollarla Avrupa sarayları arasında karşılıklı elçiler gidip geliyordu. Argun'un (1284-1291) Nestûrî Hıristiyan elçisi, Papa IV. Nicholaus'a han adına şöyle diyordu: "Han, Katoliklerle dostlukla birleşmekte ve Suriye ve Filistin'i ele geçirmeyi önermekte ve Kudüs'ün fethi için, işbirliğimizi istemektedir."[5] Moğollarla Batı Hıristiyan dünyası arasında ilişkiler bundan sonra da devam etmiştir.

1489'da Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496), İspanya'ya bir elçi heyeti göndererek Gırnata Müslümanlarını tacizden vazgeçilmesini, yoksa kendi ülkesindeki Hıristiyanlarca karşı harekete geçeceğini bildirmişti. Herhalde Gırnata önünde (1492) İspanyollar ve Kolomb için gündemdeki büyük konu, İslâm-Hıristiyanlık mücadelesiydi. Hint Okyanusu'na egemen olan Portekizlilere karşı Memlûklerin Süveyş'te bir donanma kurmaları için, II. Bayezid malzeme, usta ve kaptanlar gönderecektir. Memlûklerin ülkesi Osmanlı İmparatorluğu'na katıldıktan sonra (1516-1517) Endülüs Müslümanlarının (Moriskolar) himayesini Osmanlılar ciddi şekilde üstlenecekler, Batı Akdeniz'de Osmanlı gâzileri geniş ölçüde faaliyete geçeceklerdir (Kemal Reis, sonra Baba Oruç ve Hayreddin).

Osmanlılar ve Büyük Coğrafî Keşifler

Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfi (1492), bir bakıma, Akdeniz'de Hıristiyan dünyası, özellikle İspanya ile Osmanlı Devleti arasındaki mücadele ile ilişkili görünmektedir.[6] Kolomb, günlük notlarında onu harekete geçiren gerçek faktörün, İslâm dünyasını geriden kuşatarak

Doğu'daki Hıristiyan dostu Moğol hanı ile doğrudan ilişki kurmak, Hindistan ticareti için denizyolunu açmak, Batı ve Doğu Hıristiyanlarının işbirliğiyle Kudüs'ü almak olduğunu açıklar. İspanyol hükümdarları Isabella ve Ferdinand, Gırnata'yı 2 Ocak 1492'de almışlar ve Kolomb onların sağladığı imkânlar sayesinde çağ açan keşfini, Amerika'nın keşfini (12 Ekim 1492) başarmıştır. Hamdani, haklı olarak bu iki girişimin, İspanya'da egemen *reconquista*, yani İslâm'a karşı Ortaçağ Haçlı hareketi ile açıklanması gerektiğini vurgular.[7] Batı dünyasını Hindistan'a denizden doğrudan bir yol aramaya iten stratejik faktör ise, Fatih Sultan Mehmed'in (h. 1444-1446, 1451-1481) İstanbul'u fethi, Levant'ta Ceneviz kolonilerini (Pera 1453, Midilli 1462, Kırım'da Kefe 1475 ve Kopa 1479) almasıdır. Bunun üzerine Cenevizliler yeni planlar peşinde koşarak, kaynaklarını *reconquista* temsilcisi İspanya üzerine çevirmişlerdir.

On dördüncü ve 15. yüzyılda hızla büyüyen Avrupa ekonomisi altın ve gümüş darlığını her gün daha fena hissediyor, *Eldorado*'ya Osmanlı-Türk egemenliği ötesinde bir yol bulacağını ümit ediyordu. Osmanlılar Avrupa ekonomisinin belli başlı gümüş kaynaklarından birini, Bosna-Sırp gümüş madenlerini ele geçirmişti (Fatih'in ilk seferleri 1454-1463 Sırbistan ve Bosna'da bu maden bölgelerini fethetmeye yönelmişti). Daha II. Murad (h. 1421-1444, 1446-1451) zamanında Osmanlılar, İtalya'ya gümüş ihracını yasaklamışlardı.[8] Avrupa'da gittikçe artan para sıkıntısı, Türklere karşı papaların Haçlı seferi girişimlerini bir zaruret olarak hissettiriyordu. 1453-1495 dönemi, Avrupa'da Haçlı girişimlerinin en yoğun dönemini oluşturmuştur.[9] *Kayser-i Rûm* unvanını benimseyen Fatih'in büyük planları, İstanbul'dan sonra Roma'yı da alarak kendi egemenliği altında Roma İmparatorluğu'nu canlandırmayı içeriyordu.[10] Hamdani, haklı olarak bu atmosferle Kolomb'un zihniyeti arasındaki bağı belirtmektedir.

Kolomb'u bu maceraya iten düşünce, Samuel Morison'un sözleriyle "Kolomb'un Ortaçağ'a özgü imanı, onu modern bir çözüm şekline itmiştir, yani dünyada yayılma."[11] John Phelan'a göre,[12] "Kolomb Haçlı geleneğini, kendisinin Mehdî olduğu gibi bir apokaliptik düşünceyle özdeşleştirmiştir."

Portekizlilerin Hint Okyanusu'na varmalarından (1498) önce Avrupa, Hind-Çin mallarını Yakındoğu üzerinden almaktaydı. Mısır ve Suriye kadar Anadolu, özellikle *Pax Mongolica* döneminde (1230-1300), kıtalararası ticarette başta geliyordu. Anadolu'yu kesen Tebriz-Sivas-Kayseri büyük kervan yolu, oradan İskenderun Körfezi'nde Ayaş'ta yahut Konya üzerinden Antalya veya Ayasolug'ta (Aios-Theologus), Akdeniz'e varıyordu.[13] *Büyük coğrafî keşifler* olarak anılan Avrupalıların doğrudan Hindistan ve Çin'e erişme çabaları sonucunda Avrupa'nın dünyada yayılışı, dünya tarihinde gerçekten yeni bir çağın başlangıcı olmuştur (Vasco da Gama Hindistan'da: 1498).

Burada belirtmeye çalıştığımız nokta şudur: Avrupalıların bu çabalarının arkasında, ekonomik nedenlerin yanında, Osmanlıların Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul ekseninde Anadolu ve Balkanlar'a tam egemen olması, Karadeniz'de Ceneviz egemenliğine son vermesi önemle hesaba katılmalıdır.[14]

Bu tarihlere doğru Batı Afrika kıyılarında keşifleri başlatan (1434'te Bajador Burnu aşılıyor) Portekiz prensi Henri'dir. Henri, *İsa Tarikatı* (*Order of Christ*) kaynaklarını kullanan mutaassıp bir Hıristiyan'dı. Fatih döneminde Portekiz, Afrika'nın zenginlik kaynaklarını (esir ticareti, altın, fildişi) işleterek zengin bir memleket durumuna gelmiş olup Kastilya (İspanya) kralını kıskandırıyordu. Kastilya kralı, Portekiz'in altın ticaretinde tekelini tanıdı.

İstanbul, Osmanlı egemenliğine geçince, Papalık tüm Avrupa'da bir Haçlı seferi için var gücüyle çalışmaya başladı, bu arada zengin Portekiz'e de başvurdu. Portekiz kralı bu daveti, ticaret rakibi Müslüman Fas'a karşı bir sefer düzenleyerek yerine getirdi (1458). Portekizli Bartholomeus Diaz, 1487'de Ümit Burnu'nu geçerek Hint Okyanusu'na girdi. Ortadoğu karayolu üzerinden Hindistan'a varan Pedro de Lovilha, gönderdiği raporlarda Hint Okyanusu'nda Portekiz donanması ve toplarına karşı duracak bir kuvvet bulunamadığını bildirmekteydi.

İstanbul fethedilip Karadeniz'de Osmanlı egemenliği yerleşince ve Boğazlar tam Osmanlı kontrolü altına girince (1463 Çanakkale ve Kilidülbahr inşası), Cenevizliler büyük sermayelerini işletmek üzere yeni faaliyet alanları aramaya başladılar, İspanya ve Portekiz'e yöneldiler.

İspanyollar Kanarya Adaları ve Madeira'daki şekerkamışı plantasyonlarını, Ceneviz sermayesi ve girişimiyle kurdular. On beşinci yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'nın şeker ihtiyacının büyük kısmını Ceneviz ve Floransalı tüccâr eliyle bu adalar karşılamaktaydı.[15] Daha önce Avrupa, şekeri Ortadoğu'dan (Mısır ve Kıbrıs) ithal etmekteydi.

Cenevizli Kolomb, Müslüman Gırnata önünde 1492'de İspanyol hükümdarları hizmetine giriyor; Osmanlı'yı geriden çevirme planını sunuyordu. Birkaç yıl Portekiz'de kalan Kolomb, Portekizlilerin teknoloji başarılarından yararlanmıştır (özellikle 1456'ya doğru keşfedilen *quadrant* aleti ve Atlas Okyanusu'na dayanıklı *karavela* denilen gemi). Özetle 1453'ten başlayarak Karadeniz ve Ege'de Osmanlı kontrolünün yerleşmesinin, Batı'da keşifleri hazırlayan gelişmeler arasında dikkatle göz önüne alınması gerekir. Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Ortadoğu arasında siyasî-dinî mücadele yanında ticarette işbirliği daha az önemli değildir.

Avrupa Devletlerine Verilen Ticaret İmtiyazları

İslâm dünyasında kapitülasyon imtiyazları için en çok kullanılan *şurût, 'uhûd, amân* terimleri bu belgelerin niteliğini belirler. Bu maddeleri içeren belgeye *'ahdnâme*, Arap memleketlerinde *kitâb amân* veya *marsûm* denir.[16] *Şurût* (maddeler, şartlar) Latinceye *capitula* (şartlar, fasıllar, maddeler) diye çevrilmiştir. Buradan Fransızca *capitulation* kelimesi türemiş olup, terime *teslim olma* anlamı verilmesi tamamen yanlıştır. Kapitülasyonlar, 18. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında kararlaştırılmış antlaşma niteliğini alınca, kelime bu biçimde anlaşılmış görünüyor. Aslında *'ahdnâme*, padişahın tek taraflı olarak *'ahd* (yemin) ile verdiği güvenceleri içeren bir çeşit *berat* veya *nişan*dır (Arapça *marsûm*).

Bu çeşit *'ahdnâme* şu prensibe dayanır: İslâm hukukuna göre, *Dârü'l-harb*'den, yani İslâm'ın egemen olmadığı harp bölgesi memleketlerden güvencesiz gelen yabancılar, esir alınır veya katledilirdi. Devlet başkanı veya herhangi bir Müslüman, böyle kimselerin ikameti, şahısları, malları, ibadet-ticaret faaliyetleri hakkında *Dârü'l-İslâm*'da *amân*, yani güvence verebilir. *Amân*, güvence isteyen (isti'mân eden)

kimseye, fıkıh diliyle *müste'min* denir (Osmanlı tebaası gayri-müslimler ise *zimmî* adı altında Müslim tebaa gibi devletin tüm himayesinden yararlanır). Bağışlanan imtiyazdan –*amân*– şahıs veya cemaat, bu güvence belgesinin koşullarına aykırı hareket etmediği, düşmanca bir tavır almadığı, "dostluk ve sadakat" ile hareket ettiği sürece yararlanır. Bu hususta yerel hâkimlerle anlaşmazlık çıkarsa, sultana başvurulur, sultanın kararına uyulur. *Amân*, en çok yabancıların gelip serbest ticaret yapmalarına imkân vermek için verilen bir güvencedir. *Harb*, amân durumunu belli bir süre için kaldırabilir. Müslüman şahıslar da *amân* verebilir. Fakat genelde bu imtiyazı verme yetkisi, Müslüman cemaatin başına, yani *imâm*a ait olup, bu güvence *amân 'âmm* terimi ile ifade edilir. *Amân* yalnız tüccâr için değil, *Dâr ül-İslâm*'ı ziyaret için *isti'mân* eden her yabancı, bu arada Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılar için verilen bir güvence de olabilir.

Tüm hukukî tasarruflar gibi her *'ahdnâme* onu vermiş olan sultanın hayatı süresince geçerlidir; yeni tahta çıkan sultan tarafından tasdik edilmesi gerekir. Buna "*mukarrer tutma*" denilir. *'Ahdnâme* bağışlanmadan önce metne girecek maddelerin İslâm hukukuna uygun olup olmadığına şeyhülislâm karar verir. *'Ahdnâme* son şekliyle sultanın dinî yeminle verdiği bir belge olduğundan, çatışma halinde yerel hukukî kararlardan üstündür (*preemptive*). Kadı hükümlerinde, *'ahdnâme* maddesi öncelikle göz önünde tutulur. *'Ahdnâme* içinde açıklanmış olmayıp sonradan ortaya çıkan anlaşmazlıklar, fetvâ ile çözüme ulaşır. *'Ahdnâme* bağışlanması "dostluk ve sadakat" koşuluyla verildiğinden, padişahlar bu imtiyazı yalnız dost olan veya dostluğunu aradığı hükümetlere verir.

On yedinci ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti kapitülasyonları birçok Avrupalı devlete vermeye başladı. Zira devletin Habsburglar ve Rus çarlarına karşı müttefiklere ihtiyacı vardı ve ticaretin genişlemesi ve yararları hakkında daha pragmatik görüşler Bâb-i Âli'de kabul edilmişti.

Prensipte *'ahdnâme*nin padişah tarafından tek taraflı bağışlandığı esas olmakla beraber, bir düşman memleket ile mesela ezelî rakip Avusturya Habsburgları ile yapılan genel barış *'ahdnâme*lerinde kapitülasyon güvenceleri özel bir maddeyle tanınmıştır. Avusturya,

Batı-Avrupa devletlerine bakarak ekonomisini geliştirmek için, Levant ticaretine katılmak istiyordu. Fakat sınırda düşmanca hareketler eksik olmadığından, bu özel madde, Batılılar örneğinde olduğu gibi gelişememiş ve sınırlı biçimde uygulanmıştır. Sözgelimi Osmanlıların 15. yüzyıldan beri büyük sayıda ithal ettiği ucuz Styria çelik bıçakları (Osmanlı Devleti'ne Eflak üzerinden ithal edildiği için, *Eflak bıçağı* diye tanınmıştır) veya bazı yünlü kumaş çeşitleri iki ülke arasında hayli geniş bir ticarete konu olmuştur.

Özetle, klasik çağda Osmanlılar bir *'ahdnâme* ile ticari imtiyaz ve güvenceler verirken başlıca şu üç noktayı göz önünde tutardı:

1. İslâm hukukunun *harbî*lerle (yani İslâm egemenliği altında bulunmayan memleketler tebaası) ilişkileri düzenleyen İslâmî prensipler, "dostluk ve sadakate" aykırı bir hareket ortaya çıktığı anda geçerliliğini kaybederdi, o memleket düşman ilan edilir, gazâ yaptırımlarına hedef olabilirdi. Bu takdir hakkı, Osmanlı diplomasisine esneklik sağlaması bakımından ayrıca önemlidir. On sekizinci yüzyılda kapitülasyon taahhütleri, her iki tarafça uygulanması zorunlu *mu'âhede* karakterini kazanınca, tabiî, Osmanlı bu takdir hakkını ve esnekliği kaybetmiş olacaktır.
2. Osmanlı, *harbî* devletten siyasî ve askerî bir fayda bekliyorsa, usûlüne göre o memlekete *'ahdnâme* ile ticaret imtiyaz ve güvenceleri bağışlardı. Bunun en iyi örneği, 1571 İnebahtı Savaşı'ndan sonra *Mukaddes İttifak* (Habsburg İspanyası, Venedik ve Papalık) ittifakının tehditlerine karşı Protestan memleketlere, İngiltere ve Hollanda'ya kapitülasyonların verilmesidir. *'Ahdnâme*, Hıristiyan devletle yalnız ticarî ilişkiler değil, aynı zamanda devamlı diplomatik ilişkilerin kurulmasına yol açardı. Kapitülasyon maddelerinde yabancı devletin elçi ve konsoloslarının Osmanlı limanlarında yerleşmesi, hatta devletin hukukî şemsiyesi altında yabancı kolonilerin oluşması mümkündü (bkz. aşağıda).
3. Aynı zamanda Osmanlıların malî ve ekonomik yararları göz önünde tutularak da *'ahdnâme* güvenceleri verilirdi. Her şeyden önce Osmanlı hazinesine nakit para olarak gümrükler önemli bir gelir sağlardı. Ayrıca Osmanlı pazarı ve hazine daima "para

kesâdı," gümüş kıtlığından şikâyetçiydi. Bu ihtiyaçlar Osmanlı maliye ve ekonomisi için hayatî nitelik göstermekteydi.

Kapitülasyonlar şu aşamalardan geçmiştir:

1. İtalyan Devletleri Dönemi: Ceneviz, Venedik, Floransa, Napoli (1200-1569).
2. Batı Devletleri Dönemi: Fransa, İngiltere, Hollanda (1569-1700).
3. Avrupa Devletleri (1700-1783).
4. Rusya ile karşılıklı zorunlu muahede (1783).
5. İngiltere ile ticaret antlaşması (1838).
6. Kapitülasyonları kaldırma girişimleri: Tanzimat dönemi ve II. Meşrutiyet (1856-1914).

Osmanlı şehir ve limanlarında ikamet eden yabancı ticaret erbabı, yetkililerle temasları sağlamak üzere kendileri için *balyos, konsolos, emin* adlarıyla bilinen temsilciler seçerdi. Bu temsilciye, görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen padişah beratı verilirdi. Böylece *millet* veya *taife* adıyla bilinen zümre oluşurdu. Bu süreç, lonca teşkilatında kethüdânın veya dinî bir cemaatte, patrik veya piskoposun seçimi ve eline imtiyazlarını belirten bir beratın verilmesi işlemine benzemektedir. Hatta 1634 gibi geç bir tarihte padişah, Fransız kralının mektubunu beklemeden bir hatt-i şerif ile Comte de Cesy'yi elçi olarak tayin etmişti. Ancak 1600'lü yıllarda diğer bazı Batılı ülkeler, kapitülasyon elde ettikleri zaman, sisteme yeni kavramlar getirdiler ve birtakım ilave haklar alma girişiminde bulundular. On yedinci yüzyılda Batılı devletler, kendi konsolos statüsü anlayış ve yorumlarını Osmanlı hükümetine benimsetmeye çalıştılar. Kendilerini elçi yardımcısı olarak belirleyen kimseleri zorla kapitülasyon maddeleri çerçevesine yerleştirerek hapse atılmamak ve haklarındaki kanunî soruşturmanın Bâb-i Âli'den sorulması, ülkeden çıkarılmaması veya değiştirilmesinin, ancak elçi izniyle olabileceği gibi imtiyazlar elde ettiler. İstanbul'daki elçiler önce konsolos muamelesi gördüler; sonraları kendi milletlerinin Bâb-i Âli nezdinde temsilcileri gibi kabul

edildiler. Limanlara konsolos ve tercüman tayinleri, ancak elçilerin aracılığıyla oluyordu. Venedik, Fransa, İngiltere, Hollanda vb. elçilerin kendi hükümetleri ve milletleriyle olan ilişkileriyse devletten devlete değişiyordu.

Konsolosa kendi milletinin işlerine nezaret etmek, gelen malları kaydetmek, elçi ve konsolos için belirlenen vergileri toplamak yetkisi, bir padişah beratıyla sağlanıyordu. Kendi milletine ait hiçbir gemi, konsolosun izni olmadan limandan ayrılamazdı; konsolos kendi kanun ve âdetlerine göre ihtilâfları çözerdi. Kendi evinde veya yolculukta şahsı, hizmetkârları ve hayvanları her türlü müdahaleden korunmuştu ve şahsî malları gümrük resminden muâftı. Bu görevlerin icrası sırasında konsolos, Osmanlı yetkililerinden yardım isteyebilirdi. Elçi ve konsolostan her birine birer çavuşla bir veya daha fazla yeniçeri verilirdi. Konsolosun yargı yetkisi, ilk kapitülasyonlar dönemine kadar giden hukukun bireyselliği ilkesine dayanıyordu. Fransız hükümeti, Osmanlı Devleti'nde bunu ayrıntılı kanun ve kurallarla düzenlemişti. Ama *müste'min* ile Müslüman arasındaki ceza davaları ve hukukî ihtilafların Osmanlı mahkemesinde görülmesi gerekiyordu.

'Ahdnâmelere, müste'mine mahkemelerde adil muamele edilmesiyle ilgili birçok yeni madde eklendi. Yargılamanın ve hukukî işlemlerin kadı sicillerine kaydedilmesi ve sonunda hüccet verilecek şekilde yürütülmesi esastı. Müste'min tercümanının mahkemede hazır olması halinde davaya bakılmaması gerekiyordu. Müste'minle Osmanlı tebaası gayrimüslim (zimmî) arasındaki davalarda zimmînin şahitliği kabul ediliyordu. 4000 akçenin üzerindeki davaların ve temyiz müracaatlarının sadece Dîvân-i Hümâyûn'da görülmesi gerekiyordu. Sahte şahit suçlamalarından meydana gelen davaların ise dinlenmemesi esastı. Hâlbuki 15. ve 16. yüzyıllarda müste'minler, kendi aralarındaki davalar için dahi Osmanlı mahkemesine başvuruyorlardı. Sonraki yıllarda mahkeme ücretlerinin düşüklüğü sebebiyle bazen Müslümanlar konsolos mahkemelerini tercih ettiler.

1536'daki kapitülasyon taslağına göre, Osmanlı ülkesinde oturan bir müste'min on yıl ikametten sonra cizye mükellefi olan bir zimmî statüsünü alıyordu. Hanefî hukukunda ise bu süre bir yıldı. Pratikte ise Osmanlılar müste'min tüccârın bir yıldan fazla devamlı gidip

gelmesiyle ilgili herhangi bir kural belirlemedi. Ancak zaman zaman böylelerini cizye mükellefi yapmak için teşebbüsler oldu.

On altıncı yüzyıl sonlarından itibaren İzmir'de de İngiliz, Fransız, Felemenk ve az sayıda Venedikli olmak üzere yabancı milletlerden insanlar ikamet etmekteydi. Selânik'te 1685'ten sonra Fransızlar ve daha sonra diğer milletlerden insanlar, Kahire'de ise Fransız ve Venedikliler ve bir ara İngilizler oturuyordu. Fatih Sultan Mehmed'in, sözde Galata Cenevizlilerine çeşitli özel imtiyazlar verdiği ve bunların sonradan Latin milletine de sağlandığı hususunda deliller yetersizdir.

1 Haziran 1453 tarihli Galata 'Ahdnâmesi'nin Rumca asıl metninde, Fatih Sultan Mehmed askerî birlikler getirip surları tahrip etmeyeceğine, Cenevizlilerin İstanbul'da kendi kanunları ve âdetleri çerçevesinde kendi kethüdâları idaresinde yaşayacaklarına söz vermişti: Fakat 3 Haziran'da Edirne'ye hareketinden önce Galata'yı ziyaret etti; fikrini değiştirerek şehrin güvenliği gerekçesiyle civardaki bazı surları yıktırdı. Böylece 'ahdnâmenin bir maddesi uygulanamadı. Galata, subaşı ve kadı'nın kontrolü altında bütünüyle bir Osmanlı şehri durumuna geldi.

Tacirlere tanınan imtiyazların sayısı 'ahdnâmelere yeni hükümler eklendikçe arttı; bunlar daha çok gümrükle ilgiliydi ve müste'minlerin baskıları ile 'ahdnâmelerde özel maddeler halinde yer aldı. Harbînin köle yapılmaksızın ve malları ganimet olarak alınmaksızın Dârü'l-İslâm'da seyahat hakkını güvence altına alan amân şartı bütün Osmanlı ülkesinde geçerliydi. Fakat bu genel amânın fertler tarafından pratikte yerine getirilmesi için, seyahat etmeyi düşünen her müste'min, kendi elçisi vasıtasıyla padişahtan izn-i hümâyûn almak ve bunu taşımak zorundaydı. Normal olarak müste'minler, muayyen limanların belirli yerlerinde ve hanlarında oturuyorlardı. Hatta rahatsız edilmemeleri için Müslüman elbisesi giymelerine ve silah taşımalarına izin verilmişti. Müste'minin ikametgâhı, ancak bir suçlu kaçağı veya eşya bulundurma gibi durumlarda aranabilirdi. Bu konudaki kötüye kullanmalar, 'ahdnâmelere yeni maddelerin eklenmesine sebep oldu.

Osmanlı ülkesinde ölen bir müste'minin mal ve mülkü, vasiyetnâme bırakılmışsa vârislere verilirdi. Vasiyetnâme bırakmadan ölürse veya vârisleri başka bir yerde oturuyorsa o takdirde mülkü kadı tara-

fından emanete alınır ve kadı vasıtasıyla konsolos ya da ölenin ortak ve arkadaşlarına teslim edilirdi.

Deniz yoluyla seyahatte güvenlik, amân telakkisi içerisinde gelişmiş bir ilke olup bu husus erken dönem fıkıh kitaplarında henüz yer almamış; ancak ilk kapitülasyonlarda belirtilmiştir. Buna göre, bir Müslüman gemisinin tehdidine maruz kalan bir müste'min amân talep edebilirdi. Mütekabiliyet prensibinin, denizdeki karşılaşma ile ilgili hükümlerde daha açık olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti özellikle Karadeniz, Kızıldeniz, İstanbul ve Çanakkale boğazları ile İyon Denizi'nde Otranto Geçidi üzerinde hâkimiyet tesis etmiş, bu sular Dârü'l-İslâm'ın bir parçası sayılmıştır. 1747'de Avusturya Veraset Savaşları sırasında Osmanlılar, Fransız ve İngiliz gemilerinin Mora Yarımadası ucundan Girit'in batı ucuna ve oradan Mısır'a kadar olan yerlerin doğusunda düşmanca faaliyetlerini yasaklamaya ve engellemeye çalıştı.

Osmanlı 'ahdnâmelerinde, müste'mine, denizde serbest seyir hakkı ve Müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik, Müslüman limanlarında demirleme, sahillerden her türlü ihtiyacını giderme ve su alma, gemi ve tayfasının her türlü angaryadan muâfiyeti, denizde ve kıyıda himâye ve yardım, gemilerinin karaya oturması halinde kendileri ve malları için güvence, korsanlara karşı ortak himâye, korsanların verdiği zararların tazmini imtiyazları verilmiştir. Kuzey-Afrika korsanları Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra onlardan korunmak için 'ahdnâmelere yeni maddeler de eklenmiştir. On yedinci yüzyılda müste'min gemileri, Osmanlı limanları arasında yolcu ve eşya taşıma işine girdiğinde bu gelişmeleri içine alan yeni maddeler ilave edilmiştir.

Serbest dolaşım, taşıma ve serbest eşya satış teminatı konuları genellikle âmânın verilmesinden hemen sonra ilk maddelerde yer almış; bunların kötüye kullanılması üzerine daha sonra yeni maddeler ortaya çıkmıştır. Mahallî yetkililerin ve savaş gemileri kaptanlarının, kaçak esirleri ve kaçak malları araması ve teftişiyle ilgili haklar daima saklı tutulmuştur. Gemiler Boğaziçi'nde arandıktan sonra Gelibolu'da tekrar teftiş edilmezdi. Ancak nadir de olsa bazı hallerde gümrük yetkilileri müste'min tüccârı durdurup arama yapabilirlerdi.

Yabancı tüccâr, Osmanlı Devleti'nin iç pazardaki talebi karşılamak için zaman zaman hububat, deri, pamuk ve bazı eşya için ihraç

yasakları koyması gibi çeşitli engellerle karşılaşabilirdi. Buna karşılık genel olarak başvurulan yol, organize kaçakçılık yoluydu. Osmanlı makamları, ilk 'ahdnâmelerde gümrük ve diğer resimlerin belirtilmeden âdet ve kanun üzere alınması kaidesini sürdürüyordu. Böylece Fatih Sultan Mehmed, gümrük resmini yüzde 2'den yüzde 4'e, saltanatının sonunda ise yüzde 5'e çıkarırken zorluk çekmedi; 15.-16. yüzyıllar için, yüzde 5 olan Osmanlı gümrük tarifesi ithalatçının durumuna, malın cinsine göre değişirdi.

Taraflar arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanan birçok sıkıntıya rağmen, müste'min, genellikle fazla zorluk çekmeden zamanla yüzde 3 sabit resimle mal almayı başarmış; tüccâr, *kassâbiye*, *masdariye*, *reftiye*, *yasakçı*, *bâc* gibi diğer bütün resimlerden muâfiyet elde etmiştir. Osmanlılar kâtibe ve hizmetliye yapılan geleneksel ödeme sebebiyle gümrük resmini yüzde 3'ten yüzde 4,5'a yükseltti. Pamuğun kantar resmine, ipeğin mîzan resmine ve sofun damga resmine tâbi olması gibi bazı mallar ilave resimlere tâbiydi. Diğer taraftan her gemi uğradığı limanlarda *selâmlık* veya *selâmetiye* akçesi adıyla yetkililere önceleri 300 akçe, 17. yüzyılda birkaç misli ödemek mecburiyetindeydi. Müste'min aynı zamanda, yüzde 2,5'luk konsolos veya "baylaj" hakkı adıyla kendi elçi ve konsolosunu desteklemek zorundaydı. Bu resimlerin diğer temel resimlerle birlikte toplam miktarı en az yüzde 9'u buluyordu. Yabancı devletler sonunda tarifeyi sabitleştirmeyi ve bunu 'ahdnâmelere dahil etmeyi başardılar.

Tarihî Seyir

Anadolu Selçuklu sultanları, Kıbrıs Krallığı'na ve Venediklilere 1207 gibi erken bir tarihte ticarî imtiyazlar tanımıştı. Bize ulaşabilen en erken 'ahdnâme metni ise Mayıs 1210 tarihlidir. Osmanlılar 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik'le savaş halinde olan Cenovalılar ile dostane münasebet içindeydiler ve onlara ilk Osmanlı kapitülasyonunu verdiler. Her ne kadar bu metin kayıpsa da 7 Haziran 1387 tarihli 'ahdnâme mevcuttur.[17] Bir Anadolu beyliği tarafından bir Latin devletine verilen en eski imtiyaz, Mukaddes İttifak ile (Papalık, Venedik, Rodos şövalyeleri, Kıbrıs) Aydınoğlu Hızır

Bey arasındaki 1348 tarihli barış antlaşmasıdır; ancak bundan önce 1311'de Rodos tüccârları Menteşe Beyliği'nde faaliyet gösteriyorlardı; ticarî antlaşma ise daha sonra yapıldı.

Venedik konsoloslukları, 14. yüzyıl ortalarında Ayasuluk (Selçuk) ve Balat'ta (Miletos) tesis edilmişti. Yıldırım Bayezid zamanında bu yerler Osmanlı idaresine geçti (1390); padişah bu imtiyazları onayladı; Anadolu ve Rumeli'de denizde ve karada idaresi altında bulunan bütün yerlere bunu uyguladı. Edirne'nin Osmanlılar tarafından alındığı tarihten (1361) itibaren, Venedik, padişahtan kapitülasyon elde etme girişiminde bulundu. 1384'te Venedik, Osmanlı ülkesinden hububat ithali ve Üsküdar'da bir ticarî yerleşme izni için diplomatik çaba gösterdi.

1419 tarihli barış antlaşmasında Venedik ile I. Murad arasındaki bir antlaşmadan söz edilmektedir. Yıldırım Bayezid, Venedik'e hububat ihracını yasaklamak veya müsaade etmek suretiyle ticaret imtiyazını diplomaside kullandı. Ankara Savaşı'ndan sonraki Fetret Devri'nde saltanat iddiasında olan şehzadelerden her biri Venedik'le uzlaşmanın gerekliliğine inandılar. Süleyman Çelebi fiilen Venedik desteğini aradı ve 1403 tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verdi. Musa Çelebi, bu imtiyazları onayladı (3 Eylül 1411). Bunu 6 Kasım 1419, 4 Eylül 1430 ve 22 Şubat 1446 antlaşmaları takip etti.

Fatih Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid gibi, İtalyan kolonilerini haraçgüzâr statüsüne indirme siyasetini takip etti. Her ne kadar 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşı, Venedik ticaretine bir darbe vurmuş ise de ticaret tamamen kesintiye uğramadı ve 25 Haziran 1479 tarihli antlaşma ve onun II. Bayezid tarafından 1481'de yenilenmesiyle Venedik daha önceki imtiyazlara ek olarak Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'da da ticaret yapma imtiyazını aldı. 1498'de Venedik'le savaşa girişmeden önce Osmanlılar, Napoli kralına kapitülasyon verdiler. 24 Mart 1503 Osmanlı-Venedik barış antlaşması ile imtiyazlar daha da genişletildi.

Venedik'e verilen kapitülasyonlar, 17 Ekim 1513'te Yavuz Sultan Selim, 17 Aralık 1521'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından yenilendi. 2 Ekim 1540 tarihli antlaşma ile ticari imtiyazlar uzatıldı ve buna

Arap toprakları ile Bosna da dahil edildi. Ancak Kefe ve Karadeniz kapitülasyondan çıkarıldı. 1570-1572 Osmanlı-Venedik Savaşı yeni bir rakip olarak Fransa'nın Levant'a girmesini kolaylaştırdı. O zamana kadar Venedik, Levant'ta, İstanbul ve Mısır'da ticarî üstünlüğünü devam ettirmişti.

Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı fethiyle kapitülasyonların değeri çok arttı. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Memlûk sultanları tarafından Venedik'e, Katalan ve Fransızlara verilen kapitülasyonları yeniledi. Fransa'ya genel bir kapitülasyon bağışlanması 1569'da Venedik'le Kıbrıs Savaşı başlamadan öncedir. Memlûk kapitülasyonlarının daha sonra Batı-Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlara model olduğu görüşü biraz abartmalıdır. Osmanlılar bu bakımdan daha ziyade Anadolu beylikleri uygulamasını benimsemişlerdi.

Mısır'daki Fransız-Katalan ortak konsolosluğu aslında Osmanlılarla Fransızlar arasında yapılmış genel bir kapitülasyona dayanmıyordu. Ancak 1536'da Fransa kralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna gitti ve Fransız elçisi de la Forest, İbrahim Paşa ile müzakereler esnasında bir kapitülasyon taslağı kaleme aldı; bu taslak İbrahim Paşa'nın idamı dolayısıyla sultan tarafından tasdik edilmeden kaldı, elçilik arşivinde sonradan ortaya çıktı. Fransa ile genel tasdikli kapitülasyon 1569 kapitülasyonudur. De la Forest tarafından yazılan taslak, iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma formundadır; tek taraflı olarak padişah tarafından bağışlanmış bir antlaşma değildir. Hâlbuki 18. yüzyıla kadar bütün kapitülasyonlar padişah tarafından tek taraflı verilmiş bir bağış niteliğindedir. De la Forest'in metni üzerinde modern araştırmacılar değişik yorumlar yapmışlardır. Ancak bu metnin müsvedde halinde kaldığı, elçi Rinçon'un gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Bunun metni, Comte de Saint Priest tarafından 1777'de d'Aramon'un evrakı arasında bulundu.

Fransa'ya verilen ilk genel Osmanlı kapitülasyonu ise, 7 Cemâziyülevvel 977 (18 Ekim 1569) tarihli olanıdır. Kanûni Sultan Süleyman zamanına atfedilen kapitülasyon, aslında Memlûk kapitülasyonlarının yenilenmiş şeklidir (Charriere, I, 123). II. Selim'in tahta çıkmasından sonra 977'de (1569) genel bir kapitülasyon zorunlu

oldu. Kral, Claude du Bourg'u İstanbul'a işleri düzene koyması için gönderdi ve Claude du Bourg herhangi bir zorlukla karşılaşmadan bir 'ahdnâme almayı başardı. Elçi Noailles, 1572'de bu 'ahdnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir.

Osmanlılar, 1570'te Venedik'in elinde bulunan Kıbrıs'a karşı saldıracaktı, fetih hazırlığı içinde Fransa ile iyi ilişkilerin kurulmasının gerekliliğine inanıyorlardı. Fransa ile kapitülasyon, Venedik kapitülasyonu örnek alınarak hazırlandı. İlave son on yedinci madde, Claude du Bourg'a göre şeyhülislâmın itirazına uğradı ve Venediklilerin de kıskançlığına sebep oldu. Bu imtiyazlar sayesinde Levant'ta Fransız ticareti süratle gelişti, öteki Avrupa devletlerinin tüccârı şimdi Fransız bayrağı altında Osmanlı ile ticaret yapabiliyorlardı. 989 (1581) kapitülasyonlarına göre, bu yabancı tâcirler İngiliz, Portekiz, İspanyol, Katalan, Sicilyalı, Anconalı ve Raguzalılardı.

Bu dönemde Osmanlı, kapitüler devlet olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu. Fransa, rakibi İspanya'nın etkisi altına girince (1573) Osmanlılar Fransızlara kuşkuyla bakmaya başladılar. 1575'te III. Murad Fransız kapitülasyonlarını yenilemeden önce İngiliz tüccârı kendileri için kapitülasyon müracaatında bulundular; fakat o zaman bu gerçekleşmedi. Yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz tacirleri Moskova, Kafkaslar ve Hürmüz üzerinden Hindistan'la ticarî temaslar kurmaya çalışıyorlardı. Bu proje, Osmanlıların 1587'de Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle suya düştü; bunun üzerine İngilizler bir defa daha dikkatlerini Levant'a çevirdiler. Osborne ve Staper adlı iki Londralı tacir kendi temsilcileri William Harborne'u İstanbul'a gönderdiler; Harborne belirtilen şahıslar için bir izn-i hümâyûn elde etti. Kraliçeye cevabında III. Murad, dostluk ve itimat devam ettiği müddetçe ticarete zamanla izin veriyordu.

Bu gelişme İspanya'ya karşı siyasî düşüncelerle teşvik edildi. İktisadî açıdan da İngiliz kumaşlarının nispeten ucuz sağlanması, silah yapımında kullanılan kalay ve çelik gibi hammaddelerin temini sebebiyle gelişti. I. Elizabeth, 25 Ekim 1579 tarihli bir mektubunda ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için verilmesini istedi. Ayrıca o dönemde, bazı devlet adamlarının İspanya'ya karşı İngiliz dostluğu-

nun önemini belirtmesi sebebiyle, Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580'de İngiltere'ye de benzeri kapitülasyonlar verildi.

M. de Germigny, yenilenen Fransız kapitülasyonlarına, İngiliz tacirlerinin, önceden olduğu gibi, Fransız bayrağı altında seyahat ve ticaret yapmaları maddesini ilave ettirdi. Bununla beraber Harborne, Fransız ve Venedik entrikaları karşısında padişahtan yeni bir 'ahdnâme almayı başardı ve padişah Kraliçe Elizabeth'e bir tasdiknâme gönderdi. Böylece Levant'ta Fransa ve İngiltere arasında ticarî bir mücadele başladı. Fransa sonunda yeni durumu tanıdı. Diğer taraftan Hollandalılar, Levant'ta İngiliz bayrağı altında ticareti tercih ederken zamanla anlaşmazlık çıktı. Osmanlı hükümeti sonunda Hollandalılara da 1612'de ayrı kapitülasyonlar verdi. Fakat 1062 (1652) yılında Fransa, İstanbul'da elçileri olmayan Hıristiyan devletler tüccârının Fransız bayrağı altında ticaret yapması konusunda Bâb-i Âli'nin desteğini aldı. 980 (1572) tarihinde Osmanlıların haraçgüzârı olan Ragusa (Dubrovnik), Fransız korumasını reddetti.

Fransızlar, bir İngiliz ticaret kolonisinin Mısır'da yerleşmesini bir süre için engellemeyi başardılar. Cemâziyülevvel 1054 (Temmuz 1644) tarihli bir fermanla padişah, Mısır'daki İngiliz konsolosunun Ceneviz ve Sicilya tacirlerinden konsolos vergisi almasını yasakladı, fakat 1620-1683 yılları arasında İngilizler Levant'ta hâkim duruma geldiler. Dârü'l-Harb statüsündeki ülkeler, daha emin ve ucuz olduğundan İngiliz korumacılığını tercih ettiler. Osmanlı hükümeti, Fransız protestolarını umursamayarak harbîlere, istedikleri devletin korumacılığı altında sefer yapma izni verdi.

Avrupa devletleri arasındaki şiddetli mücadeleler sonucunda "en imtiyazlı millet" maddesi kapitülasyonlarda belirmeye başladı. Avrupalı devletlerin kapitülasyonlara ilave ettirdikleri maddeler, belli bir dönemin şartları ve baskılarının bir yansımasıydı. Lello tarafından H. 1010'da (1601) elde edilen yeni İngiliz kapitülasyonlarında 17 yeni madde bulunur. Burada İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü tasdik edildi. Hollandalılar İngiliz bayrağı altına alındılar; bu durum Fransızlar için bir yenilgiydi. Altın ve gümüş para gümrük vergilerinden muâf tutuldu ve bunların serbestçe dolaşımına izin verildi. Diğer önemli bir madde ise İngilizleri, Venedik'ten ve diğer yerlerden getir-

dikleri eşyalarda yalnız yüzde 3'lük gümrük vergisine tâbi tutuyordu. Bu durum, yüzde 5'lik orana tâbi olan diğer devletleri de İngiliz bayrağı altında ticarete teşvik etti. Son bir yenilemede ise yolsuzluklarla uğraşmak için bir madde daha eklendi. Cemâziyelâhir 1086'da (Eylül 1675) John Finch'in elçiliği sırasında, bütün evvelki imtiyazları ve yıllar boyunca verilen hatt-i hümâyûnları içeren yeni bir kapitülasyon alındı. İngiliz tüccârın İzmir'deki asıl ihraç malları olan yün ve ipek için alınan ek vergilerin yasaklanması ile ilgili bazı önemli maddeler ilave edildi. Bu arada Finch, Fransız kralının 1014'ten (1605) beri sahip olduğu "padişah" unvanını kendi kralı için elde etmeye gayret gösterdi. Finch'in aldığı yeni imtiyazlar, Fransızlar ve Venediklilerin kıskançlığına yol açtı.

Osmanlı-Fransız siyasî ilişkilerindeki değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları 17. yüzyılda değişiklikler gösterdi. III. Mehmed ve I. Ahmed zamanındaki yenilemeler sıcak ilişkiler dönemine rastgelir. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Öncekinde, Venedikliler ve İngilizler dışındaki bütün milletlerin hububat ihracı, gümüş para ticaretinde serbestlik ve Kuzey-Afrika korsanlarına karşı garantiler için, harbîlerin Fransız bayrağı altında seyretmesi gibi haklar vardı. Sonrakinde ise ileride Fransızların, Osmanlı Devleti'ndeki bütün Katolikleri ve Katolik misyonerleri koruma iddialarının temelini oluşturan, Fransızların Kudüs'e giden Hıristiyan hacıları ve orada yerleşmiş bulunan keşişleri himaye hakkı kabul edildi.

1619'da Comte de Cesy'nin kapitülasyonları yenileme teşebbüsü gerçekleşmedi. Böylece Fransa'nın Bâb-i Âli nezdindeki ve Levant ticaretindeki etkisi düşmeye başladı. Bâb-i Âli, o zamana kadar Fransız bayrağı altında ticaret yapan Cenova'ya ayrı bir kapitülasyon verdi ve gümrük vergisini yüzde 3'e düşürdü. Köprülüler iktidarında Fransa ile olan siyasî ilişkiler askıya alındı ve Fransız ticareti 1620'lerdeki durumunun onda birine kadar geriledi. Son olarak Colbert'in Levant dünyasındaki ticareti canlandırma çabaları sonucu Fransızlar, 1679 yılında bazı önemli maddelerle birlikte kapitülasyonlarını yenilemeyi başardılar. Bu arada gümrük vergilerinin yüzde 3'e düşüşü, en imtiyazlı millet muamelesi ve Osmanlı'daki Cezvit ve Capucin misyonerlerini koruma hakkını almaları önemli hususlardır. 1683'ten itibaren

Avrupa'daki Osmanlı varlığı tehlikelerle karşılaşıp Bâb-i Âli, Avrupa devletleri arasında diplomatik desteğe ihtiyaç duyduğunda, kapitülasyon müessesesi yeni bir döneme girdi. Böylece tanınan yeni imtiyazlar, politik yardımın bir göstergesi olarak verildi. 1690 yılında çıkarılan bir hatt-i şerifle Fransızlar, Mısır'daki gümrük resminin yüzde 10'dan yüzde 3'e düşmesi ve Katoliklerin Kudüs'teki bazı kutsal yerlere dönmesi hakkını kazandılar.

Fransa 1679'da Habsburglarla barış yaptığında Bâb-i Âli İngiltere'ye döndü ve İngilizler, Mısır ve İstanbul arasındaki deniz ticareti ve Mısır'da bir İngiliz konsolosluğu açılması hakkını elde ettiler. 1716-1740 yılları arasında Fransa ile olan uzlaşma tabloyu tekrar değiştirdi. Belgrad Antlaşması'nda müzakerelerde aracı olan ve kralın garantisini getiren Marquis de Villeneuve, Fransa için en geniş imtiyazları kazandı, hatta sultan halefleri adına da bu kapitülasyonları onayladı. Osmanlılarda, bilhassa kapitülasyonlar gibi önemli 'ahdnâmelerin saltanat değişikliklerinde yeniden gözden geçirilmesi esastı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Levant ticaretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta karşı konulmaz bir üstünlük elde ettiler. Artık Avrupa'da, ekonomisi birazcık düzelen her devlet bir Levant şirketi kuruyor; Bâb-i Âli'den kapitülasyonlar elde etmeye çalışıyordu. Osmanlılar Fransa, İngiltere ve Hollanda tarafından elde edilen ayrıcalıklı konumları zayıflatma politikası izleyerek tepki gösterdiler. Aslında Osmanlı Devleti'nin bu kapitülasyonları vermekten beklentisi, Avrupa'da kendisine dost ülkeler oluşturmaktı.

Levant'taki Batı-Avrupalı milletlerin üstünlüğü, Osmanlıların iki güçlü düşmanı olan Habsburglar ve Rusya'ya baskı altında verilen gönülsüz kapitülasyonlarla yeni ve tehlikeli bir döneme girdi. On beşinci yüzyıl gibi erken bir tarihte Augusburg ve Nüremberg'den gelen Alman tacirler, Venedik koruması altında İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Gümrük vergileri, Breslau'dan Osmanlı Macaristanı'na kumaş ithal edildiğini göstermektedir. 1547'de İmparator V. Karl ve Ferdinand'la yapılan anlaşmalar sayesinde, tacirler verilen amândan yararlanarak serbestçe seyahat etmekteydi. 1616'da yenilenen Zitvatorok Antlaşması Avusturya, İspanya ve Flandr tebaası tüccârları için yüzde 3'lük bir gümrük vergisiyle serbest seyahat ve ticaret hakkını

veriyordu. Ayrıca, Cezvit rahiplerinin Osmanlı topraklarında oturmalarına ve kiliselerini korumalarına izin verildi. 1667'de Avusturya bir ticaret şirketi kurarak Levant ticaretinde aktif bir pay almak istedi. Sonuç olarak, iki imparatorluk arasındaki düşmanlık, bu ticarî imtiyazların gelişmesini önledi.

Osmanlıların 1699 Karlofça Antlaşması ile diğer Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonları Habsburg imparatoruna bağlı diğer milletlere de tanımayı kabul etmesine rağmen, bu son grup bütünüyle kapitülasyonları, ancak Pasarofça Antlaşması (1130/1718) ile elde etti. Böylece gemilerin Karadeniz'e çıkmamak şartıyla Tuna'da serbestçe dolaşması, başka bir devletin konsolosluğunun bulunduğu veya uygun görülen başka yerlerde konsolosluk açabilmesi, Avusturya tüccârının Tuna ve Karadeniz boyunca ticaret yaparak yüzde 5'lik gümrük oranına tâbi olması sağlanmış oldu. Dikkat çekici bir nokta da bu kapitülasyonlarda hiçbir yemin ifadesinin görülmemesidir. Almanya ile olan ticaret Tuna ve özellikle Trieste ve Venedik üzerinden arttı. Bu kapitülasyonlar 1747 yılında yenilendi. İmparator, Toskana, Hamburg ve Lübeck Grand Düklüğü'nden gelen tacirlerin imparator bayrağı altında seyahat edeceklerine dair imtiyaz elde etti. Rusya ile olan rekabet, Avusturya'yı, yeni maddeler eklemeye ve daha iyi bir konuma getirmeyi sağlayan bir senet talep etmeye sevk etti. Bu yeni maddeler, Eflak ve Bogdan'da konsolosluk açma, Karadeniz dahil olmak üzere denizde seyahat hakkı ve Avusturya pasaportunun tek başına seyahatlerde yeterli olması gibi hususlardı.

On beşinci yüzyılda Rusyalı tüccârlar Azak ve Kefe'de ticaret yaparlardı; bu yüzyılın sonunda onların Bursa'ya kadar geldiğini kayıtlardan takip etmek mümkün olmaktadır. Bunlar, ya şahsen aldıkları izn-i hümâyûnlarla veya Müslüman tüccârdan temin ettikleri isti'mân ile seyahat ediyorlardı. Çarın Kazan'ı işgalinden sonra kürk için büyük bir pazar oluştu ve ticarî ilişkiler genişledi. Saraya bağlı tüccâr padişah tarafından kürk almak üzere Rusya'ya gönderiliyordu. Çarın tacirleri bireysel izinle ipekli kumaş almak için Bursa'ya geliyordu. 1700'de İstanbul Antlaşması'nda ticarî imtiyazlar konusu daha sonraki 12. maddede Rusyalı keşişlerin Kudüs'te hac yapmalarına izin veriyordu. 1739 tarihli Belgrad Antlaşması, eşyanın Karadeniz'de an-

cak Türk gemileriyle taşınması şartıyla ticaret müsaadesi tanıyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ise, Rusya'ya ve Batılı devletlere Karadeniz, Boğazlar ve Tuna dahil olmak üzere Osmanlı sularında seyr ü sefer izni veriyordu. Denizyolu veya karayoluyla gelen Rusyalı tâcirler "en ayrıcalıklı ülke" haklarından faydalanıyordu. İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Rusya'ya da verilmişti. Çara istediği yerde konsolosluk veya konsolos muavinliği açma hakkı tanınmıştı. Bunun yanında suçlularla ilgili imtiyazlar, elçi ve diplomatlarla ilgili başka muafiyetler, Hıristiyanların hâmiliği ve nihayet çara padişah unvanı verilmesi gibi başka haklar da tanındı.

Rusya'ya verilen bu imtiyazlar, modern anlamda mütekabiliyet ve iki tarafı bağlayan bir antlaşma olarak verildiğinden, gerek şekil gerekse hukukî karakteri açısından Bâb-i Âli'nin tek taraflı olarak İngiltere ve Fransa'ya bağışladığı 'ahdnâmelerden farklıydı. Bu sebeple hükümet, beş yıl sonra İstanbul'un ihtiyacı olan zahireyi Rusya'ya götüren gemileri durdurmak isteyince, Rusya bunu "nakz-ı ahd" saydı. Rusya'nın Eflak, Bogdan ve Sinop gibi hassas yerlerde konsolosluk açması tansiyonu yükseltti. Osmanlı hükümeti, kapitülasyonlara hâlâ dost ülkelerin halkına verilmiş imtiyazlar olarak bakıyordu. Fakat Rusya, Aynalıkavak'ta (1191/1777) imzalanan *tenkîhnâme* ile baskısını artırdı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ikinci maddesinin metni yeniden gözden geçirildi. Karşılıklı anlaşma ile belirlenmiş olan bir hususun tek taraflı olarak feshedilemeyeceği tekrar edildi. Nihayet Kırım'ı işgal eden Rusya, Bâb-i Âli'yi bu ilhakı tanımaya, Fransız ve İngilizlere verilen kapitülasyonlar çerçevesinde 81 maddelik bütün kapitülasyonları vermeye zorladı (1197/1783). *Mukaddime*'de ve sonuçta bu 'ahdnâmenin Küçük Kaynarca'ya zeyil niteliğinde bir antlaşma olduğu beyan edildi.

Bu belge, Bâb-i Âli'nin Batı ile yaptığı kapitülasyon antlaşmalarına yeni bir anlayış getirdi. Özellikle, Karadeniz'in Rus gemilerine açılması tepkilere yol açtı. On altıncı yüzyıldan beri İngiltere ve Fransa, Karadeniz'e girmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da, bundan sonuç alamamışlardı. Ancak Rusya'nın bu hakkı elde etmesi üzerine kendi kapitülasyonlarında "en ziyâde mazhar-i müsaade millet" ibaresi gereğince, Karadeniz'e girme imtiyazını istediler. Bu hak he-

men kendilerine verilmedi. İngilizler 1799'da bir nota ile Fransızlar ise 1802 Paris Antlaşması'na eklenen ikinci madde ile bu hakları elde ettiler. Aynı haklar daha sonra Sardunya, Danimarka, İspanya, Sicilyateyn, Toskana gibi ülkelere de verildi.

On sekizinci yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın merkantilist devletleriyle olan ticarî ilişkilerinde geleneksel tavrına bağlı kalmayı sürdürdü ve doğması muhtemel tehlikeleri fazlaca dikkate almadan amân telâkkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar verdi.

Bir Levant ticaret uzmanı, Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazları Avrupalıların gaddarca kötüye kullandığını gözlem olarak belirtmektedir. Giderek büyüyen bu istismar, 18. yüzyılın son yıllarında Osmanlı Devleti'ni siyasî ve iktisadî bakımdan Batı-Avrupa'ya bağımlı hale getirdi. Hatta bu sebeple Fransız elçisi Choiseul Gouffier, 1788'de Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın çok zengin bir kolonisi olduğunu ifade etmiştir. On sekizinci yüzyıla kadar bu imtiyazlar, Osmanlı Devleti ve ekonomisine bir tehdit ve zarar teşkil etmiyordu. Osmanlı idaresi kötüye kullanmaları önleyecek bir konumdaydı. Fakat şimdi Avrupa devletleri, daha fazla hak ve imtiyaz elde etmek için zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde baskı ve tehdit uygulamaya başlamıştı.

Devleti gerçekten zaafa uğratan şey, zimmî tebaaya da aynı kapitüler ayrıcalıkların tanınmasıdır. Bir harbî ülkeden gelen müste'min Osmanlı tebaasından daha fazla imtiyaza sahip olabiliyordu. Bazı zimmîler bu imtiyazları kendileri için de kazanmak istediler; yabancı elçi ve konsoloslara rüşvet vererek Bâb-i Âli'den tercümanlık beratı almaya çalıştılar; böylece vergi bağışıklığı kazandılar. Kapitülasyonlar sayesinde elçi ve konsoloslar belirli sayıda tercüman istihdam hakkına sahipti. Böyle bir tercümana verilmiş olan berat sayesinde berat sahibi, çocukları ve hizmetkârlarıyla beraber reâyânın vermek zorunda olduğu cizye ve diğer vergilerden muâf oluyordu. On yedinci yüzyılda Batı devletleri kendi tercümanları için diplomatik muafiyetler elde ettiler. Elçi ve konsoloslar, bu nevi beratları hiçbir zaman tercüman olmak iddiası olmayan zimmîler için de temin etmeye başladılar. Böylece bu *beratlılar* ve onların hizmetkârları aynı imtiyazları elde ederek müste'minler gibi malî ve hukukî avantajlara kavuştular ve çok düşük gümrük vergisi ödediler. 1793'te sadece Halep'te 1500 kadar zimmî

tüccâr, tercümanlık beratı almıştı. Yapılan teftişte bunlardan sadece altısının gerçek tercüman olduğu ortaya çıktı. Kötüye kullanma sadece bundan ibaret değildi. Avrupa devletleri kapitülasyon imtiyazlarını kendi tebaası olmayan kimselere de sağlayabiliyordu. Böylece Osmanlı vatandaşı bir kimse, bir elçi veya konsolostan bir "patente" temin ettiği takdirde yabancılara sağlanan imtiyazlardan faydalanabiliyordu.

1808'de Ruslar, 120.000 Rum'u "mahmî" zümresine dahil ettiler. III. Selim'in saltanatında Osmanlı devlet adamları kapitülasyonlara tepki gösterdi ve kendi Osmanlı tebaasını imtiyazsız sınıf olmaktan kurtarmak için çeşitli tedbirler aldı. Böylece 1792'de verilen bir karar ile Avrupa'yla ticaret yapan bir zimmî tâcir ve onun iki yardımcısına imtiyaz ve muafiyet beratı verilmeye başlandı. Bu nevi tacirlere *Avrupa tüccârı* denilirdi. Bundan kısa bir süre sonra İran ve Hindistan ile ticaret yapan Müslüman tüccâra da aynı haklar verilip bunlara *hayriyye tüccârı* adı verildi. Bunların işlerine özel bir daire, ihtilaflarına da özel bir mahkeme bakıyordu.

Âyânlar döneminde devletin çeşitli yörelerinde, Filistin'de Şeyh Zâhir ve daha sonra Cezzâr Ahmed Paşa, Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Rumeli'de Tepedelenli Ali Paşa gibi bazı âyân valiler, kendi servet ve geleceklerini göz önüne alarak bazı malların ihracını yasaklayarak veya tekel uygulayarak, tekel mallarının satışını iltizâma vererek, ihraç mallarının fiyatlarını sabitleştirerek, müste'minlerin yararlandığı deniz ulaştırma haklarını iptal ederek, kapitülasyon sahibi Avrupalılara karşı etkili bir şekilde mücadeleye giriştiler.

Merkezî hükümet de giderek yedd-i vâhid (tekel) ve iltizâm usûlleriyle tekel uygulamasını amaçlayan tedbirler aldı; bunlar eskiden beri hükümetlerin yetkisi dahilinde olan uygulamalardı. İç gümrük resmi ve iç ticarete konulan diğer vergiler, kapitülasyonların alan ve anlamı dışında kalan konulardı. Bununla beraber 1830'larda Batılı güçler, özellikle İngiltere, Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni genişleme ihtiyacıyla Levant pazarının daha çok yararlanılan, daha güvenli ve istikrarlı bir pazar olması için çalışıyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iç siyasî buhranlarından yararlanarak, 1838 Baltalimanı Antlaşması ile bu konuda başarılı oldu. Bu ticarî antlaşma, mevcut kapitülasyon

imtiyazlarını süresiz sağlamakla kalmayıp iç gümrük resimlerinin kaldırılması ile ithalatta eşyanın değeri üzerinden yalnız yüzde 3, ihracatta ise yüzde 9 gümrük vergisi getirdi. Bu yüzde 9'luk vergi, Osmanlı Devleti'nin gümrük siyasetinde bağımsızlığına bir darbeydi. Ayrıca İngiltere, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde kendi dolaşma serbestisine engel olan eski kısıtlamaların iptalini sağlamıştı.

Kırım Savaşı'nın (1853-1856) temel sebepleri arasında eski bir kapitülasyon imtiyazının bozulmasına dair Rusya'nın iddiası ve Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hıristiyan tebaa üzerinde Rusya himayesinin kabulü meselesi de vardı. Buna karşın Kırım Savaşı sonunda Ali Paşa, Paris'te barış konferansında bu iddianın reddini ve devletin bağımsızlık ve bütünlüğü için, Avrupa garantisini sağladı (1856). Böylece Osmanlı Devleti Avrupa milletler camiasına girecek, ayrıca kapitülasyonların lağvedilmesi sağlanacaktı. Bu son meselenin İstanbul'da toplanacak ayrı bir konferansta ele alınması konusunda mutabakata varıldı. Bu haber İstanbul'da ciddiye alındıysa da, toplantı hiçbir zaman gerçekleşmedi. 1861-1862'deki ticarî antlaşmalar yenilendiğinde kapitülasyonlar kendi bütünlüğü içinde yeniden teyit edildi. Sadece gümrük oranlarında bazı değişiklikler yapıldı.

Tanzimat, Meşrutiyet ve Kapitülasyonlar

Tanzimat dönemi devlet adamları artık kuvvetle inanıyorlardı ki, Osmanlı Devleti'nin toparlanması ve bağımsızlığı konusundaki ilk ve temel adım, kapitülasyonlardan kurtulmakla atılacaktı. Bu maksatla batılılaşma ve idare ile yargı sisteminin laikleşmesinde esaslı tedbirler alırken bir taraftan da kapitülasyonların kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirlerin yollarını araştırdılar.

1867 tarihli bir fermanda bir taraftan yabancılara gayrimenkul edinme müsaadesi verilirken, Osmanlı vatandaşlarının tâbi olduğu şartlara ve Osmanlı mahkemelerine tâbi olmaları gereği ifade edildi. Fransız elçisinin yorumuna göre bu yeni imtiyaz, Avrupalılara Osmanlı ülkesinde sınırsız maden, ziraat ve orman zenginliklerini işletme hakkını sağlamaktaydı. Avrupa devletleri eski kapitülasyonların sağladığı imtiyazların yenisinde sağlanmadığından şikâyetçiydiler; so-

nunda onlar da verildi. Belgenin sonunda, kapitülasyonu değiştirme hakkının saklı kaldığı belirtiliyordu. Âli Paşa, 1867'de Avrupalıların itiraz ve muhalefetlerini bertaraf etmek için Fransız Medenî Kanû-nu'nu benimsemeyi düşündü. Cumhuriyet dönemine kadar kapitülasyonların kaldırılması, her radikal reform hareketinde ve özellikle laikleşme gayretlerinde temel hedef olmuştur.

Âli Paşa, 1869 Osmanlı tâbiiyet kanununu çıkarmakla, Osmanlı hükümetinin tasvip etmediği maksatlı milliyet değişikliğinin hükümsüz olacağını kanunlaştırarak çok istismar edilen bu kapitülasyon imtiyazını sona erdirmeyi ümit ediyordu. Bu maddenin Avrupalı kuvvetler tarafından kabulü gerekiyordu. Bir süre sonra bütün Avrupalı devletlere gönderilen bir memorandumda Âli Paşa, bir taraftan kapitülasyonların bir antlaşma niteliği taşıdığını kabul ederken, diğer taraftan istismar edilen başlıca noktalara dikkatlerini çekiyordu. Bu kötü uygulamaların sadece milletler hukukuna değil, bizzat kapitülasyon şartlarına da aykırı olduğunu belirterek, Osmanlı Devleti'nin bunların düzeltildiğini görmek istediğini önemle belirtiyordu. Başlıca istismar konuları "mahmî" statüsü, Osmanlı tebaasının ödediği vergilerden muafiyet, konsolosların bulunduğu ülke kanunları dışında bir statüye sahip olması, yabancı suçluları yargılamanın zorluğu, yabancıların kendi ülkelerinin tanımadığı Osmanlı hukukuna göre mahkemelerde sorgulanamaması hususu, Osmanlı mahkemelerindeki davalara konsolos mahkemelerinin müdahalesi, Osmanlı kadısının kararında tercümanın müdahalesiydi. Bu memorandumu, 1863 yılına ait konsoloslarla ilgili bir nizâmnâme ve yabancıların yargılanmasıyla ilgili 1867 tarihli bir mazbata takip etti; fakat Avrupalı güçler, iç vergilerle mahkemede tercüman hazır bulundurma ve padişahın izni olmadan misyoner mektebi açma gibi maddelerde değişikliği kesinlikle kabul etmediler.

1890'da ticarî antlaşmaların yenilenmesi için yapılan müzakereler sırasında, Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılmasına razı olması diğer devletleri fena halde kızdırdı, fakat Almanya bunu diğer devletlerin de razı olması şartına bağlamıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin durumu giderek yarı sömürge statüsünden farksız hale gelmişti. Bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve

telefon gibi önemli bütün kamu hizmetleri artık imtiyazlı Avrupa şirketlerinin elinde bulunuyordu.

Tabiî kapitülasyon imtiyazlarının bu şekilde istismarının ve misyoner faaliyetleri arkasında emperyalist devletlerin siyasî ve askerî baskısı vardı. Tehlikenin farkında olan Türkiye'de kamuoyu kapitülasyonlara şiddetle karşı çıkmaya başladı. 1908'den itibaren her hükümet kapitülasyonların kaldırılmasını programının başına aldı.

1913'te İngiliz hükümetine verilen iki muhtırada Sadrazam Hakkı Paşa, gümrük vergisinin yüzde 15'e yükseltilmesi, yabancı postanelerin kaldırılması, yabancılara gelir vergisi getirilmesi ve nihayet kapitülasyonların zamanla tamamen kaldırılması için hukukçulardan oluşan bir komisyon teşkili hususlarını içeren acil bazı değişiklikler teklif etti. İngiltere bu değişiklikler için, bütün kapitüler devletlerin birlikte rızasının gerekli olduğunu, ticarî ve malî mevzuatın kapitülasyonları ilgilendirmeyip daha önce imzalanan antlaşmalarla ilgili olduğunu iddia etti. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleriyle tarafsızlık tavrını belirlemede başlıca ilke olarak kapitülasyonların lağvını ileri sürdü, müttefikler açık bir vaatte bulunmadılar. Bunun üzerine 8 Eylül 1914 tarihli bir fermanla devlet malî, iktisadî, hukukî ve idarî kapitülasyonların yabancılara sağladığı imtiyazları lağvettiğini bildirdi. Böylece Osmanlı Devleti'nde ikamet eden bütün yabancı devlet temsilcileri bundan böyle milletler hukuku prensipleri çerçevesinde muamele göreceklerdi. Bunun hemen ardından "şer'î ve nizamî mahkemelerin ayrılmasıyla ilgili nizâmnâme" ilân edildi. Kapitüler devletler, tek taraflı ve keyfî olarak antlaşma haklarının kaldırılmasını protesto etmekte gecikmediler. Sevres Antlaşması'yla herhangi bir değişiklik yapılmadan, hatta diğer galip devletlere de tanınmak üzere kapitülasyonlar yeniden konuldu. Lozan (Lausanne) Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) müttefik devletler kapitülasyonların lağvını kabule mecbur oldular.

Osmanlı-Avrupa İlişkilerinin Tarihteki Belirleyiciliği

Avrupa ile ticaretin Osmanlı Devleti için kaçınılmaz önemini bilen Batılılar, kapitülasyon güvencelerini genişletmek için, Bâb-i Âli'yi boykot ile tehdit ederlerdi. Âdet olarak var olan birtakım işlemleri sağlama bağlamak, bu yolla yerel otoritelerin aykırı isteklerinden kurtulmak için Avrupalı kumpanya veya devlet baskı yapar; olayların ortaya çıkardığı durumlar birer madde halinde mevcut kapitülasyona eklenirdi. Gerekli yeni maddeler, tüccâr ve konsoloslar tarafından ilgili devlet otoritelerine bildirilirdi. Kapitülasyonlar sayesinde Avrupa ile olan ticaret büyük gelişme gösterdi. Yeni madde, şeyhülislâmın incelemesinden sonra padişahın doğrudan doğruya bir emriyle (*hatt-i şerif*) yeni 'ahdnâmeye eklenir ve yerel otoritelere ferman ile bildirilirdi.

Avrupa ve Osmanlı Siyasî Erki

Özetlemek gerekirse, 16. yüzyılda Osmanlı gücü, Avrupa Devletler Denge Sistemi'nin önemli bir öğesi olmuş; Avrupa'da üstünlük kurmaya çalışan Habsburgların Alman İmparatorluğu ve II. Philip İspanya'sının bu doğrultuda çabalarını önemli ölçüde önlemiş; Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi yükselen millî devletlere yardım ederek bir Avrupa Devletler Sistemi'nin kurulmasında önemli rol oynamıştır.

Abartısız söylenebilir ki, bugünkü Avrupa'nın siyasî coğrafyası Osmanlı etkisi hesaba katılmadan anlaşılamaz.

On dördüncü yüzyılda Venedik'e ve papaya karşı Milano, Ferrara gibi küçük devletler, Osmanlı Devleti ile ilişkiye girmişler; 16. yüzyılda da Osmanlı'dan destek isteme politikası Kıta Avrupa'sına geçmiştir. Batı-Avrupa devletleri (özellikle Fransa) Habsburglara karşı Osmanlı süper-gücünü ya bir tehdit olarak ya da fiilî askerî yardım alarak kullanmışlardır. Böylece 16. yüzyılda Osmanlı Devleti, Avrupa devletler sisteminin önemli bir parçası haline gelmiştir. Başka deyişle, Avrupa tarihinde önceki Hıristiyanlık-İslâm çatışması yerine, Doğu-Batı arasında siyasî dayanışma ve bütünleşme dönemi gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin oynadığı bu siyasî rolü, 19. yüzyıl başlarında Napoleon'un kıta imparatorluğuna karşı Çarlık Rusyasının üstlendiği role benzetebiliriz. On altıncı yüzyıl sonlarında uzun Osmanlı-Habsburg Savaşı (1593-1606) sırasında, Avrupa'nın ateşli silahlarda ve kale tahkimatı başta olmak üzere savaş teknolojisinde başardığı büyük devrim sonucu, Osmanlı Devleti Avrupa politikasında önceki kesin siyasî önemini kaybedecektir. (Fakat yine de, 18. yüzyılda Rusya'ya karşı Lehistan'ın himayesi, Fransa ve İsveç'le ittifak olmuştur.)

Osmanlı'nın Avrupa Din ve Kültür Tarihi Üzerinde Etkisi

Osmanlı tehdidi, papa ve imparatoru tüm Avrupa güçlerini kontrolleri altına alarak bir Haçlı seferi yapma planına sevk etmiştir.[1] Özellikle İstanbul'un fethinden (1453) sonra bu çabalar Avrupa politikasında ivme kazanmıştır. Avrupa'da aynı dönemde baş gösteren dinî reform hareketleri (Luther, Calvin) papa ve imparatora karşı cephe aldığı için, Haçlı siyasetiyle ilişkilenmiş, Osmanlı Devleti'ni dinî karşıtlıkları desteklemeye sevk etmiştir.

Osmanlılar her yerde Protestanları kendi müttefikleri gibi görüyor, padişah onlara ajanlar ve teşvik edici mektuplar gönderiyordu. Luther'in yakını Melanchton, bir ara İstanbul Ortodoks Rum patriki ile temasa geçmişti. Osmanlıların Habsburglara karşı Orta-Avrupa'da askerî baskısının, Protestanlığın Avrupa'da yayılıp yerleşmesin-

de başlıca faktörlerden biri olduğu şimdi tarihçilerce kabul edilen bir gerçektir.[2] Osmanlı himayesinde Transilvanya (Erdel), Kalvinistlerin kalesi haline gelmiş ve Hıristiyanlığın temel inancı, teslisi inkâr eden aşırı Unitarianlar, orada yerleşmiştir. Transilvanya voyvodaları 17. yüzyıl Din Savaşları'nda (1618-1648) Protestanlar yanında önemli rol oynamışlardır.[3]

Osmanlı-Avrupa maddî kültür etkileşimini ilkin tarım alanında görürüz. Balkanlar ve Macaristan'da pirinç, pamuk, üzüm çeşitlerinin yaygınlaşması, Hollanda'da lâle ekimi bu etkiler arasında sayılabilir. Buna karşı Avrupalıların Amerika'dan getirdikleri tütün, mısır, Osmanlı ülkesinde yayılarak[4] devrimsel ekonomik-sosyal sonuçlar doğurmuştur. On altıncı ve 17. yüzyılda Avrupalıların Amerika plantasyonlarında kahve, şekerkamışı, pamuk yetiştirmeleri Osmanlı ticaretini olumsuz etkilemiştir. Bu arada Amerikan gümüşünün ve Avrupa gümüş paralarının 1580'lerden itibaren Osmanlı pazarını istilası, Osmanlı maliye ve ekonomisini derinden etkileyecektir.[5]

Galata, Beyrut, Trablusşam, İzmir, Selânik, Venedik, Marsilya, Dubrovnik gibi ticaret limanlarında oluşan Frenk (Avrupalı) kolonileri veya Osmanlı kolonileri dolayısıyla (yalnız Galata'da 1478'de 332 Katolik Avrupalı aile yaşıyordu. Venedikliler, Levant'ta 5.000 aileydi) kültür (âdetler ve yaşam tarzı, sanat) bakımından oldukça önemli karşılıklı etkileşme gözlenmektedir.[6] On beşinci ve 16. yüzyıllarda İtalya'da *allaturca*, 18. yüzyılda Fransa'da *Turquerie* bu etkileşimin canlı görünümleridir.[7]

Avrupa-Osmanlı Ticaretinde Gelişme

1570-1573 Kıbrıs Savaşı süresince Venedik, Osmanlı ile savaş halinde olduğundan, Osmanlı ülkesi ile ticaretini büyük ölçüde kaybetmiştir. Venedik'in rakibi olarak gelen Fransa (1569 kapitülasyonları), İngiltere (1580 kapitülasyonları) ve Hollanda (1612 kapitülasyonları) bu sayede 1570-1600 döneminde dünya ticaretinde ilk önemli atılımlarını yapmış ve küresel ticaret kumpanyalarını kurmuştu.[8]

Osmanlıların Kapitalist Dünya Ekonomisi'ne katılımları, ilkin Levant (Osmanlı egemenliği altında birleşen Doğu Akdeniz, Ege ve

Karadeniz ticaret bölgesi) bölgesinde gerçekleşmiştir. Mısır ve Kızıldeniz'de Memlûklerin (1517), Bagdad ve Basra'da Safevî İran'ının (1534) yerine geçen Osmanlılar, Süveyş'te vücuda getirdikleri güçlü donanma sayesinde Portekiz tekelini kırarak Ortadoğu-Hint Okyanusu baharat yolunu yeniden açmışlardır. İngiltere ve Hollanda, Hint Okyanusu'nda, Hindistan, Basra Körfezi (Hürmüz) ve Endonezya'da Portekizlilerin yerini alarak (1590'dan sonra), denizaşırı koloni imparatorluklarını kurmadan önce (İngiliz East India Company 1600'de, Hollanda East India Company 1602'de kuruldu), 1590'da kurulan Levant Company, İngiltere'nin Doğu ticaretinde en önemli ve başarılı ilk girişimi olmuştur.[9] İlk Osmanlı taciri 1580'de Londra'ya sultan için mal almaya gitti. İngiliz ticareti hızla gelişti. On yedinci yüzyılda İngiltere rakiplerini geride bıraktı; papayı tanımadığı için, Osmanlı Devleti'ne çelik, kalay, barut gibi stratejik maddeleri serbestçe gönderiyordu. 1588'de Osmanlı ülkesinden hareket eden beş İngiliz gemisinin taşıdığı mallar arasında baharat, İran ipeği, Türk pamukluları, Çin porseleni, pamuk, zeytinyağı ve kuru üzüm vardı. Daha 1569'da Hollanda başkaldırısı önderi I. Willem, Osmanlı hükümetine başvurarak İspanya'ya karşı destek istemişti. Hollanda tüccârının Levant'ta faaliyetine kesinlikle 1570'lerde (kuşkusuz daha önce Fransız bayrağı altında) tanık olmaktayız (ilk Hollanda gemisinin Galata'ya gelişi 1589). Bu ticaret hızla gelişerek Fransız ticaretiyle rekabet eder duruma geldi. Bu dönemde Hollanda gümüş paraları (*rixdal-esedi Guruş*) Osmanlı pazarında akçanın yerini alacak kadar bollaştı. Hollanda Levant kumpanyası 1625 tarihinde kuruldu.[10]

Hızla genişleyen ticaret sonucu, Osmanlı sultanı 1612'de Hollanda'ya, Fransa ve İngiltere'ye tanınan ticaret imtiyazlarını bağışladı (ilk kapitülasyon tarihi 1612). Özetle, kapitülasyonların sağladığı güvence sayesinde Osmanlı ülkesiyle gelişen ticaret; İngiliz ve Hollanda kumpanya ticaretinin, başka deyimle kapitalist ekonominin gelişmesinde ilk temelleri atmıştır.

Avrupa Birliği ve Türkiye*

Yeniçağ'da (1500-1700) Türklere Karşı Haçlı Projeleri

1354-1683 döneminde 400 yıl Osmanlı tehdidi karşısında kalan Avrupa'da, üstünlük kurmayı tasarlayan her monark, bu tehdide karşı birleşik bir Avrupa'yı temsil etme ve savaşma iddiasındaydı.

Ortaçağ'da Haçlı savaşlarında önde gelen Fransa, Yeniçağ'da da geleneği sürdürmüş; Osmanlı'ya karşı Haçlı planlarına yakın ilgi göstermiş, Bizans'ı veya onun yerine Latin Doğu İmparatorluğu'nu ihya projeleri yazılıp çizilmiş;[1] hatta Avusturya, Venedik Cumhuriyeti, Malta Şövalyeleri yanında Fransız birlikleri Osmanlı'ya karşı savaşmışlardır. 1204-1261 döneminde İstanbul'u elinde tutan Latin imparatorluğu hatırasını, Fransızlar hiçbir zaman unutmadılar. On dördüncü yüzyılda Osmanlıların yayılma döneminde Bizans imparatorları Avrupa'dan yardım istedikleri zaman, daima Latinlerin yeniden şehri ele geçirmeleri kaygısı vardı. Paleologlar hanedânına mensup ve vâris olma iddiasına yalnız Moskof hükümdarları değil, Fransız hanedânları da yakın ilgi göstermişlerdir. 1494'te Fransız kralı VIII. Charles Türklere karşı Haçlı seferine çıkmadan Andreas Palae-

* Bu bölüm ilk kez *Doğu Batı*, İdeolojiler IV, 31 (Şubat, Mart, Nisan 2005)'te yayımlanmıştır.

ologos'tan *Bizans imparatoru* unvanını satın almıştı. XIV. Louis, boş sayılan İstanbul tahtına Doğu imparatoru sıfatıyla oturmayı ciddi olarak düşünüyordu.[2]

On yedinci yüzyıl boyunca Türklere karşı kutsal savaş açma XIV. Louis Fransa'sının Avrupa'da üstünlük iddialarının bir sembolü haline geldi.[3] Fransız elçisi A. Vandal'in şu sözleri, bu fikrin nasıl yaygın olduğunu belirtmektedir: "*La chimere d'esprit nombreux mais* éloignés *des affaires et négligés par les gouvernements; elle redevient la pensée des souverains et des ministres, des capitaines célebres, des grands ambitieux. Plusierus se flataient de la conduire un jour et la plaçaient au-delâ de leurs entre-prises présentes, comme l'occupation et la gloire de l'avenir*."[4]

Öte yandan, Fransız ekonomisi büyük ölçüde Osmanlı ülkesi (Levant) ile ticarete dayanıyordu. On altıncı ve 17. yüzyıllarda Fransız dış ticaretinin yarısı Levant ticaretine bağlıydı. Osmanlı Devleti'ne bu ekonomik bağımlılık yanında I. François'dan beri Fransa'nın Avrupa'da denge politikası, Osmanlılarla siyasî işbirliğine dayanıyordu.[5] Fransa'da Din Savaşları (1562-1598) sırasında Osmanlı hükümetinin Calvinist partisini tutmuş olması ve 1572 Saint-Barthélémy katliamı üzerine ticarî ambargo tehdidinde bulunması kayda değer.

Viyana Bozgunu'ndan (1683) sonra "Türkler için kötü akıbetin her türlüsü öngörülmüştür. En müsamahalılar, onları toplu halde Hıristiyanlığa geçirmeye hazırlanırken, başkaları çöllere sürülmelerini ... yeryüzünde ne kadar Türk varsa hepsinin kılıçtan geçirilerek ortadan kaldırılmasını uygun görmektedirler."[6]

On Yedinci Yüzyılda Haçlı Projeleri

On beşinci ve 16. yüzyıllarda Avrupa'ya meydan okuyan en büyük tehlikeyi, Avrupa'nın kalbine kadar sokulan Osmanlı Türkleri temsil etmekteydi. Avrupa devletleri arasında *ittifak, birleşme, koalisyon, konfederasyon* girişimleri o zaman ortak savunma ihtiyacıyla gündeme geldi. Ortaçağ'dan beri Avrupa'yı temsil eden Papalık ve İmparatorluk, bu kutsal savaşta Avrupa'nın önderliği iddiasında bulundu. On yedinci ve 18. yüzyıllarda ise Avrupa, Osmanlı Devleti karşısında

ezici bir üstünlük kazanınca, Osmanlı ülkesini istila ve paylaşma konusu önem kazandı; paylaşmada rekabet bu kez Avrupa devletleri için ortak hareket etme ve uzlaşma politikasını gündeme getirdi; böylece Avrupa için bir *Doğu Sorunu (Şark Meselesi)* ortaya çıktı.

Viyana Bozgunu sonrası savaşlar (1683-1699) Osmanlı Devleti'nin direnme gücünün artık tamamen yok olduğuna Avrupa'yı inandırdı ve şimdi bu devâsâ zengin ülkenin paylaşımı projeleri ele alındı.

Avrupa'nın üstünlüğü modern bilim-teknolojide ilerlemeler sonucu, ateşli silahlarda ve gemicilikte devrimsel ilerlemede kendini gösterdi. Askerî Devrim (*Military Revolution*), Osmanlılara karşı 1593-1606 savaşlarında gerçekleşmiştir. Avusturya-Alman ordularında kısa tüfenk kullanabilen süvari ve tüfenkli piyade taburları karşısında ok, yay ve mızrakla savaşan Osmanlı geleneksel süvarileri (timarlı sipâhi ordusu) savaşma gücünü tamamen kaybetmiş bulunuyordu. Askerî bakımdan ikinci önemli gelişme, kale-istihkâm inşasında surlar yerine alçak tabya sisteminin gelmesidir. Bu yenilikleri Osmanlılar çok geç bir zamanda benimsemeye çalışacaktır. Diplomasiye gelince, İstanbul'da Batı'nın ikamet elçilikleri bir casus merkezi gibi işlerken, Osmanlılar bu işin önemini ancak 18. yüzyıl sonunda anlayabilmiştir.

On yedinci yüzyılda Avrupa'da askerî teknolojideki gelişmelerden, Avusturya-Alman ordularının üstün ateş gücünden habersiz bir Osmanlı veziri, Merzifonlu Kara Mustafa, Osmanlıların askerî zaafını ortaya çıkardı. On yedinci yüzyıl ortalarında akıllı bir gözlemci, Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nin "ihtiyarlık dönemine" girdiğini söylemiş, "devleti temelinden sarsacak hareketlerden kaçınması" uyarısını yapmıştı. Voltaire durumu açık biçimde ifade etmiştir: "*J'estoit de la persuadé que le grandeur de cet empire estoit plutôt un faste imaginaire... la guerre présente a débrouillé ce chaos et desmelé tout ce Carra Mustafa Pacha ne l'eussent point porté â Vienne, l'Empire Ottoman aurait conservé encore quelques temps sa réputation.*" (Çoktan şuna kanaat getirdim ki, bu imparatorluğun yüceliği şimdiden hayalimizde yarattığımız bir heyûladır... Şayet önümüzdeki savaş kargaşayı ve Kara Mustafa Paşa'nın Viyana önündeki hezimeti gözümüzü açmasaydı bu imparatorluk hâlâ şöhretini koruyacaktı.)

On yedinci yüzyılda Türklere karşı Birleşik Avrupa projelerinin ilki, Fransız devlet adamı Sully'ye (1560-1641) aittir (proje tarihi, 1607).[7] Sully, Papalık ve on beş Avrupa ülkesinden kurulacak bir konfederasyon düşünüyor, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'yı bu konfederasyon dışında bırakıyordu. Konfederasyonun bir meclisi olacaktı ve uluslararası anlaşmazlıkları çözmek için ayrı kurumlar öngörülüyordu. Osmanlılar Avrupa'dan çıkarılıncaya kadar bu birliğin savaşı sürdürmesi öneriliyordu ("*une forme de république toujours pacifique avec tous les chrétiens et toujours militante avec les infideles*"). Konfedere devletler 273.800 kişilik bir ordu ve 117 kadırgalık bir donanma kuracaklar, ordu Fransa kralının kumandasında olacaktı (o zamana kadar Türklere karşı savaşın başı Kutsal Roma-Cermen imparatoruydu). Avusturya, tabii, projeye karşı çıktı. Kral IV. Henri (1589-1610) projeyi destekledi[8] (hâlbuki Osmanlı diplomasisi onun krallığa geçmesini desteklemişti).

Capucin keşişi Joseph'in projesini (1615-1618), Papalığa ait Haçlı planları[9] arasına koymak daha doğrudur. Joseph, Fransa kralını Haçlı ordusunun başına koymaktaydı. Fransız devlet adamları, Türklere karşı mücadeleyi, Avrupa'da Habsburglar karşısında üstünlük mücadelesinin bir gereği gibi görüyorlardı. Joseph'in uzun Haçlı Destanı ün kazandı. İstanbul'da elçilik yapmış (1591-1606) ve Osmanlı-Avusturya savaşında Türklerin uğradığı güçlüklere tanık olmuş Savary de Breves'in projesi de bir Haçlı projesidir. Haçlı seferi planlarında, daima Osmanlı Hıristiyan tebaasının ayaklanıp Haçlılara katılacağı umuluyordu.

Viyana Bozgunu'ndan (1683) Sonra Haçlı Planları

Viyana Kuşatması bütün Avrupa'da heyecanla izleniyor; "Türk" (Osmanlı) sorunu gündemin başında geliyordu. Bozgun üzerine Osmanlı ülkesini paylaşma projeleri tekrar gündeme geldi.

Ünlü Filozof Leibnitz'in Türklere karşı savaş projesi, geleneksel *Hıristiyan Avrupa* (*Respublica Christiana*) düşüncesinin modern fikirlerle beslenmiş bir versiyonudur. Leibnitz'in planı şu pratik amaçla yazılmıştı: Osmanlı tehdidi karşısında geleneksel Avrupa Hıristiyan birliğinin sağlanması, Doğu'da savaşın devamı. Aslında bu plan, İm-

parator V. Karl'ın (1519-1558) planıydı. Raporunda Haçlı seferlerine sık sık gönderme yapan Leibnitz, Alman imparatorunun adamlarıyla sıkı temas halindeydi. Bu kişilerden şansölye J.P. de Schoenborn, imparatorun elleri, Türkler karşısında serbest kalsın diye Avrupa'da barış ve birlik gerçekleştirmeye çalışıyordu (onun çabalarıyla, XIV. Louis ile ünlü Ren Ligası imzalanmıştı, 1658). İmparator I. Leopold (1658-1705) için Osmanlılara karşı savaş öncelikliydi. Fransız kralının 1670'lerde Ren Nehri doğrultusunda genişleme girişimleri, Alman imparatorluk şansölyesini fazlasıyla rahatsız ediyordu.[10] Fransa'yı, Osmanlı Devleti'yle işbirliği politikasından ayırmak ve Güneş Kral'ın emperyalist emelleri için zengin Mısır'ı taviz vermek Leibnitz planında öngörülüyor; raporda XIV. Louis "Empereur d'Orient" (Doğu imparatoru) diye anılıyordu.

Osmanlılara karşı Saint-Gothard Savaşı'ndan (1664) az sonra Avusturya devlet adamlarına sunulan 1670 tarihli raporlarda Leibnitz, Osmanlı Türklerini dünyada savaş ve istikrarsızlığın başlıca nedeni saymakta, Rusya dahil Avrupa devletleri arasında bir Hıristiyan cephe kurmak için bir Avrupa konfederasyonu önermekteydi.

Dikkate değer bir nokta olarak, XIV. Louis Mısır fethine teşvik edilirken Türklerin elinden yalnız Kudüs'ün değil, Hindistan yolunun da Hıristiyanlar (Fransa) için fethedilmiş olacağı belirtiliyordu. Akdeniz egemenliği, o zaman Leibnitz'e göre, tamamen Hıristiyan donanmalarına aitti. Venedik'in denize hâkimiyeti dolayısıyla Osmanlı Devleti Girit'teki ordusuna yardım gönderemiyordu. Leibnitz'in Haçlı planı kuşkusuz Fransız devlet adamlarının planlarından, özellikle XIV. Louis'nin Osmanlılara karşı savaş gösterilerinden ilham almıştır:

Fransa kralının donanması 1669'da Venedik'e yardım için Sakız adasını bombardımana tutmuştu (1681'de Amiral Duquesne Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul üzerine yürüme girişiminde bulunacaktır).

Özetle, Leibnitz'in Avrupa birliği projesi, geleneksel bir fikirden yararlanarak Habsburglu imparatorun pratik diplomasisine hizmet için ortaya atılmıştır. "Arkadan düşmanların saldırısından korkmadan" imparator, "barbar Türklere karşı" müttefikleriyle yürüyecektir. Kayda değer ki, Osmanlılara karşı kurulacak bu birliğe, Lehistan ve Ortodoks Rusya dahil ediliyordu. Avrupa'da birlik ve barış sağlan-

dıktan sonra "Barbar Türkler"e karşı harekete geçilmesi ve Avusturya'nın Sırbistan'ı, Rusya'nın Kırım'ı alması hedef gösteriliyordu. Leibnitz planı, 1684'teki Mukaddes İttifak'ın bir ön planı sayılabilir.

İmparatorun Doğu'daki savaş planlarını desteklemek için yazılan Leibnitz planı, Paris'te iyi kabul görmedi. Fransız Dışişleri Bakanı Arnaud de Pompone projeye verdiği 21 Haziran 1672 tarihli cevapta, "Biliyorsunuz bu tür projeler Aziz Louis'den (1226-1270) beri moda olmaktan düşmüştür" demektedir ("*Je ne vous dis rien sur les projets d'une guerre sainte; mais vous savez qu'ils ont cessé d'être a la mode depuis Saint Louis*"). Leibnitz projesinde Mısır'a ait önerilerin, 1797'de Napoleon'un Mısır Seferi'ne ilham kaynağı olduğu düşünülmektedir.

Viyana Bozgunu'nun ardından imparatorun 1683-1687 döneminde Osmanlılara karşı ezici zaferleri, Fransa Kralı Louis'yi iki bakımdan kaygılandırıyordu: İmparator, Hıristiyan Avrupa'nın kurtarıcısı sıfatıyla tüm kıtada, özellikle Almanya'da, nüfuz ve otoritesinin doruğuna ulaşmıştı. Bu zaferler, Güneş Kral'ın Avrupa'da şaşaasını gölgeliyordu. Türklerin Viyana Kuşatması sırasında Avrupa'daki genel korku ve kaygı karşısında Fransa, padişahla dayanışma politikasını gizlemeye çalışıyor; Ren Nehri'ne doğru genişleme girişimlerine ara veriyordu. Louis Hıristiyan Avrupa'nın birliğini göstermek için Avusturya ile 20 yıllık bir ateşkes antlaşması imzaladı (15 Ağustos 1684; Fransa'da birçok gönüllü, Türklere karşı imparatorun ordusuna katılmıştı).[11] Fransız diplomasisi bir çıkmazdaydı: Fransa, bir yandan I. François zamanından beri Habsburglara karşı Osmanlılarla gizli işbirliğini devam ettirmek zorunluluğu, öbür yandan Hıristiyan Avrupa karşısında geleneksel *Tres-Chrétien* şöhretini korumak gereği arasında bocalıyordu.

1685-1689 döneminde Louis, yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kendi başına harekete geçmek ve İstanbul'u almak için yapılan planlarla yakından ilgilendi.[12] Osmanlı Devleti'nin çöküş halinde bulunduğu, Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul'u zapt etmenin kolay olduğu, o sıralarda Fransa'da yaygın olarak konuşuluyordu. 1686'da Osmanlılara karşı savaş ve paylaşım planı hazırlayan rahip Coppin, çağdaşları gibi Türklere karşı savaşta Avrupa devletlerinin

bir koalisyonda birleşmesini ve ortak bir kuvvet (100.00 asker ve 200 yelkenli) kurmasını önermekteydi. Coppin planında Garp Ocakları (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) deniz kuvvetlerinin imhası gerektiği özellikle belirtilmiştir; çünkü Akdeniz'de deniz ticareti bu denizcilerin devamlı gazâ-korsanlık faaliyetinden büyük zararlara uğramaktaydı. Coppin'in düşüncelerinde ilginç bir nokta, Osmanlılardan memnun olmayan Müslüman halkları, Arapları Osmanlı aleyhine yapılacak Haçlı seferinde müttefik gibi görmesidir. Konfederasyona dahil Hıristiyan devletlerin her biri, Osmanlı ülkesinin paylaşımında pay sahibi olacaktı.[13] İstanbul, Fransa kralına layık görülüyordu.

Viyana Bozgunu üzerine Kral XIV. Louis'ye Osmanlı ülkesini istila planı sunanlar arasında de la Croix dikkati çeker.[14] Osmanlı Devleti'ne ilişkin etraflı bilgi sahibi F.P. de La Croix (İstanbul'da elçi sekreteri, öl. 1704) saldırıda Avrupa devletlerinin ittifakını belirtmekle beraber Kral Louis tek başına Osmanlıları yenip İstanbul'da imparatorluk tacını giyecek güçtedir, diyordu. Deniz ve kara silahlarında Fransız teknolojik üstünlüğünü belirttikten sonra, iyi bir casus olan bu elçilik sekreteri, Boğaz kalelerinin harap durumuna işaret ediyor; Boğazlar'ı kolayca geçebilecek donanmaya, İstanbul'un ahşap evlerini ateşe vermeyi tavsiye ediyordu.

Kral, Doğu'yu fethetme ve İstanbul imparatorluğunu kurma projesini, 1685 baharında ciddi biçimde ele aldı ve sonbaharda İstanbul'a gönderdiği yeni ikamet elçisinin yanındaki Gravier d'Ortieres'e,[15] imparatorluğun başlıca limanlarının haritalarıyla Boğaz kalelerinin planlarını çıkarma ödevini verdi (1386). Onun krala sunduğu "*Mémoire touchant les échelles du Levant*" Osmanlı limanlarında ticaret, ithal ve ihraç malları, fiyatlar ve ölçüler üzerinde ayrıntıları içeren son derece değerli bir belgedir.[16] Bu belge, Fransa kralının İstanbul'u yakma emrini yerine getirmek için gerekenleri tespit etmektedir.[17] G. d'Ortieres, donanmanın doğrudan İstanbul üzerine saldırmasını tavsiye eder. Avusturya orduları İstanbul üzerine gelmeden kralın kuvvetleri İstanbul'u ele geçirmelidir.[18] Osmanlılara bağlı milletler silahlandırılıp ayaklandırılacak, kadın ve çocuklardan başka Türkler katliamla ortadan kaldırılacaktır.[19] ("*La nation ottoman contrainte s'exiler au-dela de l'Euphrate et Condamnée en errer dans les déserts*

de l'Arabie" [Osmanlı milleti Fırat'ın öbür tarafına sürülüp Arabistan çöllerinde dolaşmaya mahkûm edilecek]).

G. d'Ortieres, bir tehlikeye dikkati çeker: Alman imparatoru, bu seferi öğrenir öğrenmez Osmanlılarla barış yapar, Fransız kuvvetlerini Osmanlı ordusuyla karşı karşıya bırakır, diyor.[20]

Kırım Tatarlarına karşı Moskova'yı harekete geçirmeyi öneriyor ve ekliyor: "*Il n'ya pas de Chrétiens qui souhaiteront avec plus d'empressement la destruction de ces Infidèles.*"[21] Kırım ülkesi Moskova'ya bırakılacaktır; Hıristiyan Osmanlı tebaası Türklere karşı "gizli düşman"dır ("*ennemis secrets*").[22] Onlar Osmanlılara karşı Fransızlarla birleşecektir. İmparatora yalnız Macaristan bırakılacak, Rumeli'nin tümü, Yunanistan ve adalar krala itaat edecekler; Türkler Rumeli'yi ve İstanbul'u bırakıp Anadolu'ya kaçacaklar, Osmanlı askeri yok olunca bütün bağlı milletler, bu arada Araplar ayaklanacaktır (tüm Mısır'da ancak 6000 Türk vardır).[23] Büyük kral, rakip Habsburglara karşı İstanbul'da Doğu imparatorluğu için ciddi bir girişimde bulunurken, aynı zamanda kendi memleketinde *Edict of Nantes*'ı kaldırıyor, Katolik mezhebi dışında öbür mezhepleri yasaklıyordu. Alman topraklarını işgal girişimleri üzerine Avrupa'da Fransa'ya karşı Alman imparatoru ve Protestan devletleri arasında ittifak kuruluyor (Augusburg Ligası), savaş (1689-1697) Güneş Kral'ı Doğu macerasından alıkoyuyordu.

Fransız planlarında Mısır'ın hedef gösterilmesinin nedenleri arasında, Osmanlı donanmasının Girit Savaşı sırasında (1645-1664) Akdeniz'de yok olmuş olması belirtilir. Planda, Mısır'ın kolayca alınacağı, İstanbul'un deniz yoluyla gelen beslenme kaynaklarından yoksun bırakılacağı düşüncesi hâkimdir. Mısır'da uzun yıllar konsolosluk yapan (1638-1639, 1643-1646) Jean Coppin, 1686'da bütün Avrupa'da Türklere karşı kutsal savaş çabalarının doruğa eriştiği bir zamanda eserini (*Bouclier de l'Europe, la guerre sainte*, Lyon 1686) yayımladı. Bununla beraber Coppin, kitabında eski Haçlı projelerini tekrarlamaktadır. Papa VII. Alexandre'e takdim edilen eserde, Mısır'da Osmanlı egemenliğini temsil edenler, özellikle sayısı 6000'i geçmeyen Osmanlı askeriyle yerli Arap halk arasında anlaşmazlık ve çatışmalar belirtilmekte; genellikle Osmanlı idaresinin sakat ve zayıf tarafları işaretlenmektedir.

Avrupa Konfederasyonu Projeleri ve Türkler: William Penn'in Dünya Barışı İçin Avrupa Konfederasyonu

Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve mirasına konmak için Ortaçağ Haçlı projelerini izleyen emperyalist Avrupa hükümdarları (XIV. Louis, Habsburg ve Rusya hükümdarları, I. Petro, özellikle Büyük Katerina) karşısında 18. yüzyılda özellikle İngiltere'de dünya barışı adına "*humanitaire*" proje sahipleri ortaya çıkmıştır.

1693'te, yüz yılın sonuna yaklaşırken, William Penn Avrupa'da genel barış için bir *Avrupa Dieti Devletler Parlamentosu* (*An European Dyet, Parliament or Estates*) tasarısı ileri sürmüş ve *Turkey*'in (Osmanlı Devleti) bu birliğin bir üyesi olma imkânını ortaya atmıştır.[24] Penn, yalnız Batı-Avrupa'da değil, Macaristan'da da Türklerle Habsburglar arasında "kanlı trajedilere" son vermek kaygısıyla bu tasarıyı öne sürdüğünü ifade etmektedir. Girişte Penn, "Tüm tarihî anlatımları gözden geçirirsek saldırganların haktan ziyade genellikle açgözlülükle fetih ve ülkeyi genişletme hırs ve gururu ile harekete geçtiğini görürüz" diyor ve karşılıklı elçilerin gidip gelişi, diplomatik görüşmeler, adâletin savaşa karşı avantajlarını ortaya koyarak, çok kez savaşı önlemeyi başarmışlardır, diye ekliyor. İngiltere'de adâlet iç savaşı nasıl önlemişse aynı şekilde devletler arasında da savaşı önleyebilir, diye ekliyor. Penn'e göre devletler arasındaki savaş, sıradan halk için bir haksızlıktır. "Adâlet, barışın aracıdır." Hükümetler, kargaşayı gidermek, dengeyi ve adâleti yerine getirmek için var olmuştur. Toplumda güvenlik, bireylerin güvenliği demektir. Avrupa'da barışın gerçekleştirilmesi de aynı amacı gerçekleştirecektir. Bir "egemen" veya "*emperical* Diet, *Parliament or States of Europe*", egemen hükümdarların barış ve düzen içinde yaşamaları için gerekli "Adâlet kuralları"nı tespit edecektir. *Diet*, her yıl ya da iki veya üç yılda bir toplanmalıdır. Devletler, aralarında elçilik yoluyla çözemedikleri ayrılıkları *Diet*'e getirirler. Eğer bir devlet, iddialarını belli bir zaman içinde buraya getirmez ve silaha sarılırsa, öteki devletler birleşip onu baş eğmeye zorlarlar. Böylece Avrupa'da barış kurulur, ahali de barıştan nasibini alır.

Penn, bu devletler birliğine *European League or Confederacy* adını verir. Devletlerin delegelerinden oluşan *Diet* nasıl meydana gelecek ve oylar nasıl belirlenecektir sorularını yanıtlar: *Diet*'te delege sayısı ve oy hakkı, her ülkenin gelirine göre belirlenebilir, hükmüne varıyor. Almanya İmparatorluğu 12, Fransa 10, Portekiz 3, İsveç 4, Danimarka 3, Polonya 4, Venedik 3, Hollanda 4 delegeyle temsil edilebilir deniyor. Türkler ve Moskoflar bu Diet'e dahil olacaksa, ki bu da "uygun ve adilânedir" (*"as seems but fit and just"*), her biri 10 veya daha çok delege gönderebilir. Özetle, *Diet* 96 delegeden oluşabilir ve bilinen dünyanın "en iyi ve en zengin kısmını" temsil eder. Oylamada her delege bir oy sahibi olacaktır.

Diet ne kadar kapsamlı olursa o kadar tam ve saygın (*solemn*) olur. Görüşmeler serbest olmalıdır; kararlar böylece daha büyük bir etkinlik kazanır. Diet merkezî bir yerde toplanmalıdır. Kararlar dörtte üç çoğunlukla alınmalıdır. Görüşmelerde dil Latince veya Fransızca olmalıdır. Böylece en güçlü ve zengin devlet yolsuzluğa sapamaz; çünkü kalan devletler grubu ondan güçlüdür. Egemen devletler, kendi egemenliğinden fedakârlık yapmış olmazlar. Kendi ülkelerinde halk üzerinde eskisi gibi egemen kalırlar; savaşa harcanan gelir ellerinde kalacağından bunu halkın yararına kullanırlar. Güçlü devletlerin otoritesinin azaldığı noktasına gelince, bu, artık büyük balık küçük balığı yutar kuralının işlemeyeceğini gösterir. Böylece artık masum insanların ve Hıristiyanların kanı dökülmez. Hükümetler halkın hayatı için daha şefkatli, Tanrı'ya karşı daha sorumlu olurlar. O kadar dul kadın ve ana-babanın feryatları dinmiş olur.

Öte yandan genel barış sağlanırsa, Hıristiyanlık dışında olanlar gözünde, Hıristiyanlığın nam u şânı yükselir, "Hıristiyanların yalnız onlara karşı değil, kendi aralarında haksız ve bir o kadar kanlı savaşı büyük ölçüde önlenmiş olur" (s. 45). Penn, kuşkusuz Habsburglarla Osmanlı Türkleri arasında 1683'ten beri sürmekte olan kanlı savaşları kastetmektedir. İngiltere, o zaman XIV. Louis'nin Fransa'yı büyütmek için giriştiği genişleme politikasına karşıdır; aynı zamanda Habsburgları Avrupa'da egemen bir yere getirecek Doğu'daki başarılarından kaygı duymaktadır. Penn, bu barış planıyla, kuşkusuz, o zaman İngiltere'de hâkim genel duygulara tercüman olmakta ve İngiliz

ticaretinin geliştiği Osmanlı ülkesini bu barış planı içine almaktadır. 1699'da Karlofça'da, Osmanlıların çok muhtaç oldukları barışın hayata geçmesinde İngiliz ve Hollandalı elçilerin büyük yararı olmuştur. Osmanlı padişahı, bu hizmeti takdir ettiğini yeni kapitülasyon imtiyazlarıyla göstermiştir (Osmanlı Arşivi: *Nâme Defteri*).

İnsaniyetçi Penn, Macaristan'daki savaşın sebep olduğu yağma ve sefaletlere özellikle işaret eder. Konfederasyondan beklenen başka önemli bir sonuç da, seyahatlerin kolay ve güvenlik içinde yapılması, Avrupa'nın Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri kaybettiği genel barışa kavuşmasıdır. Avrupa, özellikle Almanya, birçok devlete bölünmüş olduğundan bu projeyle sınırlarda duraklama ve kontroller son bulacaktır. Penn'in sıraladığı yararlar listesinde, Türklerin Hıristiyan ülkelerine akınlarının son bulmasının getireceği faydalar da anılmaktadır. Bazı Hıristiyan hükümdarların ihmal veya göz yumması sonucu, Osmanlıların Hıristiyan ülkelere yaptıkları istilalar böylece imkânsızlaşacaktır (s. 53). Hıristiyan hükümdarlar birliğe karşı çıkmadığı takdirde, Osmanlı padişahı da, bütün gücüne rağmen karşısında baş edemeyeceği bir güç olduğunu görecek, Avrupa'da sahip olduğu toprakların güvenliği için bu barışa uymaya mecbur olacaktır. Biliyoruz ki, Yakınçağ'da ticareti ve Avrupa'da denge politikasını devam ettirmek için İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü savunacaktır. Penn, tasarısının uygulanabilirliğini belirtmek için Hollanda'daki *Birleşik Eyaletleri* örnek gösterir.

On sekizinci yüzyıl Aydınlanma Çağı (*Enlightenment*) düşünürleri, Türkiye'ye karşı Ortaçağ Haçlı geleneğinden kısmen kurtulmuş, Türkiye'yi tasarladıkları barış planları içine almayı kabul etmiş görünmektedirler.

Avrupa düşüncesinde Osmanlılar hakkında değişen görüşleri etraflı biçimde Dr. Aslı Çırakman incelemiştir.[25] Çırakman'a göre Aydınlanma Çağı'ndan önce Avrupa, Osmanlı Devleti'ni *tiran* (müstebit) devletler arasında sayıyordu. Bu görüş sahiplerinden F. Osborne'a göre, Osmanlı tiranlığı (istibdat rejimi) Avrupa devletlerinkinden pek farklı değildir. Osmanlılarınki dahil Avrupa'da tiranlık rejimi, keyfî ve zor kullanan baskıcı bir rejim olarak görülse de, istikrar için gerekli sayılıyor.[26] Tiranlık kavramı, Aristo'nun politika üzerindeki

kitabından alınmıştır. Birçoğu Osmanlı rejimini tipik bir *tiranlık* olarak görmüştür. Hükümdara karşı duracak miras yoluyla toprak sahibi bir asil sınıfın yokluğu, Osmanlı tiranlığının gerçek nedeni kabul edilir.[27] Fransız siyaset yazarı la Noue, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşı gerekli göstermek için Osmanlı rejiminin tiranlık karakteri üzerinde durur.[28] Çırakman'a göre,[29] Osmanlı rejimi hakkında Avrupa'da zamanla görüş değişmiş, bu rejim keyfî ve zalim tiranlık değil, Doğu'ya has despotik bir rejim olarak tanımlanmaya başladı. Despotizm, 16.-17. yüzyılda "haklı bir savaş sonunda elde edilen fetih hakkı sonucu mutlak hükümet" olarak anlaşılıyordu. Ancak Montesquieu tarafından Doğu'ya özgü bir hükümet biçimi olarak tanımlandıktan sonra despotizm, Osmanlı rejimini ifade eden bir kavram olarak yerleşmiş görünmektedir. Despotizm, Doğu'ya özgü geri bir kulluk rejimi, kulluğa alışmış bir tebaa üzerinde keyfî ve zalim hükümdarların idaresinde geri ve kokuşmuş bir rejim olarak tanımlanıyor.

Bu tanımlanma onu genel tiranlık tanımından ayırır. Fransa'da XIV. Louis zamanındaki rejim de, bazılarınca despotik bir rejim olarak algılanıyordu. Montesquieu ise despotizmi gevşetici sıcak iklimiyle Doğu'ya özgü bir toplum tipi olarak tanımlamıştır. Orada yaşayan insanlar, tabiat icabı böyle bir kulluk rejimine boyun eğmektedirler. Böylece Montesquieu, önceki tiranlık kavramını, coğrafya ve özel bir teolojinin belirlediği nesnel bir toplum tipi kavramına dönüştürüyordu. Montesquieu teorisi, 18. yüzyılda moda oldu.[30] Tipleştirme çabasını biz, zamanımızda, *sultanism, oriental despotism* teorisiyle Max Weber, K. Wittfogel, F. Braudel ve S.N. Eisenstadt'ta bulacağız.[31]

Montesquieu'den beri Doğu toplum ve siyasî rejimleri üzerinde yerleşmiş bu deterministik bakış biçimi, Avrupa'nın kaçınılmaz üstünlüğü iddialarının temel taşı olmuştur. Son olarak Samuel Huntington'un rasyonel Batı'yı dindar Doğu'dan (ve Türkiye'den) keskin çizgilerle ayıran ve Batı'nın üstünlüğünü tabiî ve gerekli gören teorisi, Montesquieu'den beri gelişen Batı düşüncesinin yeni bir görüntüsünden başka bir şey değildir. Osmanlılar üzerinde Avrupa'da yayımlanmış belli başlı literatürü gözden geçiren Çırakman'a göre[32] 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da Osmanlılarla savaşlar artık Haçlı savaşları gibi düşünülmüyor, onun yerine Osmanlılar sadece politik bir güç ("*a*

mere political force") olarak kabul ediliyor. Ancak genelde, siyaset yazarları Hıristiyan-İslâm mücadelesi görüşü ve Türk tehdidinden hâlâ söz ediyorlardı. Bu yüzyılda gerginleşen ilişkiler sonucu sempati, hayranlık ve aşağılama gibi daha farklı imgeler görülmektedir.

Académie Française üyesi ünlü Abbé de Saint-Pierre (1658-1743) 1713'te Fransa kralına takdim ettiği "*Supplément a Abrégé du Projet de Paix Perpétuelle*" adlı raporda, Osmanlı Türklerine bakışta yenilik getirmektedir. William Penn gibi genel barış adına pratik "*humanitaire*" saydığı bu projede Türkler hakkında şöyle diyor: "*Les Turcs ne songeront plus a faire la guerre ni a l'empereur, ni aux Vénitiennes, ni a la Pologne, ni a la Tsarine, des qu'ils sauront* La Ligue générale défensive, *signée entre les chirétiens*" (Hıristiyanlar arasında imzalanan genel savunma birliği karşısında Türkler, artık ne imparatora, ne Venediklilere, ne Polonya, ne de Çariçe'ye karşı savaşmayı düşüneceklerdir).

Avrupa Yarımadasının Doğu Sınırı

Modern dünyayı jeopolitik bakımdan şekillendiren önemli değişme dönemi, kuşkusuz 16. yüzyıldır. On altıncı yüzyılda Avrupa, uluslararası korporasyonları (büyük ticaret kumpanyaları), ateşli silahları ve okyanusları fetheden donanmalarıyla dünyaya hâkim olmuştu. Bu süreç, I. ve II. Dünya Savaşları ertesinde Büyük Britanya'dan sonra ABD'nin güç kazanmasıyla daha da pekişmiş bir şekilde devam etmektedir.

Avrupa, büyük Asya kıtasının batıda Atlantik Okyanusu'na uzanmış bir yarımadası durumundadır. Tarih boyunca bu yarımada, Asya kıtasındaki büyük değişmelerin etkisi altında kalmıştır. Rus tarihçiliğinin ortaya attığı Avrasya kavramı, Rus siyasî pragmatizmi bir tarafa, coğrafî-tarihî bir gerçeği ifade etmektedir. Avrasya düşüncesini, Kuzey Asya ve Avrupa'yı içeren bir kavram gibi düşünebiliriz. Kadim devirlerde Avrupalı kavimler, Avrupa ve Orta-Asya'dan Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Yukarı Ortaçağ'da Asya kavimlerinin (Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Macarlar, Uzlar, Kıpçaklar, Cengiz Han Moğolları) tam tersi doğrultuda Avrupa'nın göbeğine kadar yayıldığını görmek-

teyiz. Güneyde ise Akdeniz, Ortadoğu'yla Avrupa'yı bütünleştirmiştir. Yeniçağ'da Avrupa, doğusunda evvela Osmanlı-Türk imparatorluğunun, sonra Rusya'nın yükselişiyle, yine Avrasya'nın jeopolitik sınırları içine girmiştir.

Roma egemenliği zamanından beri, Tuna ve Drava nehirlerinin güneyindeki Balkan yarımadası ve Anadolu, Avrupa'nın güneydoğusunda ortak tarihe sahip bir tarihi bölge durumunu korumuştur. Bölge, Doğu-Roma İmparatorluğu (Bizans) (395-1453) ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında (1352-1912) bu birliği sürdüregelmiştir. II. Murad (1421-1451), Macar Krallığı'yla yaptığı antlaşmada (1428) Tuna nehrinin güneyindeki yarımadanın Osmanlı ülkesi olduğu gerçeğini kabul ettirmişti. Bir kelimeyle, üç yüzyıl Avrupa'nın güneydoğu sınırı, Tuna-Drava üzerinde kalmıştır. Böylece, Boğazlar-İstanbul ekseni etrafında Balkan yarımadasıyla Anadolu, on beş yüzyıl, iki imparatorluğun idaresinde sürekli bir birim, bir *tarihî bölge* olarak yaşamıştır. Bölgenin temel sosyal yapısı, tüm istilalara rağmen aynı kalmıştır. Kırsal sektör, köylü aile çiftliklerinden oluşuyordu (*Oiko, baştina, çift-hane*). Bizans ve Osmanlı imparatorluk idareleri, bu temel yapıyı dikkatle korumaya çalışıyorlardı.[33] Michel Lhéritier, bu jeopolitik birimi "sürekli bir tarihî bölge" (*region historique*) saymaktadır. Boğazlar, Anadolu'yu Balkanlar'dan, Akdeniz'i Karadeniz'den ayıran bir *engel* değildir. Son zamanlarda Boğazlar'ın Avrupa'nın sınırı olduğu iddiası (AB çevrelerinde), Türkiye'yi Avrupa'dan dışlamak için bazı küçük devletlerin ortaya attığı siyasî maksatlı bir iddiadır.

Günümüzde on milyonu aşan nüfusuyla İstanbul, yalnız Balkanlar ve Anadolu için değil, Avrupa için de en önemli metropollerden biri haline gelmiş; Boğazlar, Karadeniz, kuzey ve Tuna memleketleriyle Akdeniz arasında gittikçe yoğunlaşan bir trafiğin işlek kanalı durumunu almıştır.

On altıncı yüzyıl başlarında Ortaçağ Avrupa'sı hâlâ bir bütün, *Respublica Christiana* olarak düşünülüyor, papa ve imparator, râfızî hareketlere ve Türklere karşı korunması mantığıyla, tüm Avrupa'yı kendi otoriteleri altında tutmak iddiasında bulunuyorlardı. V. Karl

(1519-1554) ve papalar diplomasisi, Avrupa'yı Türklere karşı Haçlı ittifakı etrafında toplama çabalarına dayanıyordu. Fakat 16. yüzyılda *Respublica Christiana* sarsılmaya başladı. Fransa, İngiltere gibi güçlü millî monarşiler ortaya çıktı ve imparatora ve papaya karşı koymaya başladılar. *Birleşik Hıristiyan Avrupa* yerine, bağımsız devletlerin denge politikası ve sonuçta bir *devletler sistemi* ve diplomasisi ortaya çıktı; Fransa I. François (1515-1547), İngiltere I. Elizabeth (1558-1603), Hollanda Prens Maurice (1584-1609) zamanında tam ve mutlak bağımsızlık siyaseti gütmeye başladılar; imparator ve papaya karşı mücadelelerinde, Avrupa'nın doğusunda yükselen bir süper-güce, Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmaktan başka çare bulamadılar. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Devletler Sistemi'nin vazgeçilmez bir parçası haline geldi.[34] François'in Muhteşem Süleyman'la ittifakı (1526), Avrupa'da fiilen *Respublica Christiana*'nın sonunu getirmiştir. Modern Avrupa'nın yalnız siyasî çehresi değil, dinî haritasının yerleşmesinde de bugün tarihçi, Osmanlı faktörüne önemli bir yer vermektedir. Almanya'da Protestanlığın yerleşmesinde Osmanlı tehdidi, kuşkusuz en önemli faktörlerden biridir.[35] Ancak 1750-1878 döneminde; endüstrileşen, nüfusu ve hammadde ihtiyacı artan kapitalist bir Avrupa, Balkan yarımadasını kendi nüfuz alanına sokacak, burada uydu devletçikler yaratacaktır.

Avrupa ve Doğu'dan Gelen Tehdit

Modern Çağ'a gelindiğinde, Avrupa zaman zaman Doğu'dan gelen iki hayatî tehlike altında birleşmek, birleşik bir cephe halinde teşkilatlanmak ihtiyacını duymuştur. 1350-1690 döneminde bu tehdit güneydoğudan Osmanlı Türklerinden geliyordu. 1699'dan sonra tehdit, Rus İmparatorluğu'ndan, Çarlık Rusya'sından ve Komünist Rusya'dan geldi.

1350-1690 döneminde Osmanlılara karşı birleşme, Ortaçağ'ın Haçlı ideolojisinin devamı olarak algılanabilir. Avrupa artık, Kudüs'te İsa'nın mezarını Müslümanların elinden kurtarmak için değil, İstanbul ve Güneydoğu-Avrupa'da yerleşen Osmanlılara karşı Levant'ta Latin milletlerin (Venedik, Ceneviz, Fransız, Katalan vb.) kurdukları

kolonileri savunmak için birleşiyordu. Akdeniz'de İtalya ve adalar, Orta-Avrupa'da Macaristan ve Avusturya tehdit altındaydı. 1529'dan başlayarak Türk akınları karşısında Almanya'da *Türk Korkusu* dolayısıyla kiliselerde muntazaman çanlar çalınıyordu. Roma papaları bu dönemde de, *Avrupa Hıristiyan Ülkesi*'nin (*Respublica Christiana*) temsilcisi rolünü üstlendi (1572 Mukaddes İttifakı, 1684 Mukaddes İttifakı). Avrupa'da üstünlük kurmak isteyen her hükümdar, Türklere karşı birleşik Hıristiyan Avrupa'nın koruyucusu rolünü benimsiyordu (Roma-Cermen İmparatoru V. Karl; İspanya Kralı II. Philip, I. Leopold, Fransa Kralı XIV. Louis). 1350-1690 döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da devlet adamları onlarca Birleşik Avrupa projesi önermiştir. Proje sahipleri, Hıristiyan Avrupa'sını, pek azı Avrupa medeniyetini koruma davasını ileri sürmüştür.

1683-1699'da Batı-Avrupa dışında birleşik Avrupa Osmanlı Devleti'ne karşı son kesin karşılaşmasında galip geldi. 1684 Mukaddes İttifakı (Roma-Cermen İmparatoru, Lehistan ve Venedik, 1686'da da Rusya) mücadelesini, tüm Avrupa nefesi kesilmiş izliyordu (taze haber alma ihtiyacıyla ilk günlük gazete o zaman ortaya çıktı). XIV. Louis, Alman İmparatorluğu'na karşı genişleme planlarına o zaman ara vermek zorunda kaldı. İmparator I. Leopold (1658-1705), Avrupa'nın kurtarıcısı olarak tüm kıtada büyük bir hükümdar olarak selamlandı. On sekizinci yüzyılda da Avusturya, Rusya'yla birlikte Türk İmparatorluğu'na karşı emperyalist tasarılarını "Haçlı" Avrupa'yı koruma kılıfı altında sürdürecektir.

Rusya

1699'dan sonra yarımada Avrupa'sını Doğu'dan tehditeden büyük güç, Osmanlı Devleti değil, Rusya Çarlığı'dır. Rusya, I. Petro (1689-1725) ile batılılaşarak kendisini Avrupa'nın bir parçası, "öteki Avrupa" yapmayı başarmıştır. Gerçek dönüm noktası 1686 yılıdır. 1684'te Osmanlı saldırısı karşısında Avrupa birleşti; Osmanlı Devleti'ne karşı bir Mukaddes İttifak kurdu ve kuzeyde yeni bir cephe açma düşüncesiyle, o zamana kadar "barbar" saydığı Rusya'yı ittifaka davet etti. Rusya, Karadeniz kuzey steplerini ve Kırım yarımadasını istila ederek

geleneksel birleşik "Doğu-Avrupa" imparatorluğunu kurmak için, bu daveti kaçırılmaz bir fırsat kabul etti ve 1686'da ittifaka katıldı. Bu, Avrupa tarihinde bir dönüm noktasıdır. Rusya, Hıristiyanlığın ve Batı medeniyetinin savunucusu sıfatını benimseyerek, Habsburglarla birlikte Osmanlılara karşı savaş dönemini başlattı. Özellikle Büyük Katerina (1762-1796) zamanında, 1768-1774 Savaşı ve onun akabinde Kırım Hanlığı ve Karadeniz kuzey ülkelerinin işgaliyle Rusya, Avrupa'da büyük devlet durumuna yükseldi. On dokuzuncu yüzyılda Rusya, bir yandan Batı'da Baltık ve Lehistan'a doğru genişleme, öte yandan kapitalist Batı'nın büyük Osmanlı pazarını istila etme tehdidinde bulununca, Avrupa, Rusya'yı doğudaki büyük tehlike olarak görmeye başladı. Rusya 19. yüzyılda sıcak denizlere inme politikasıyla Avrupa çıkarlarını aynı zamanda Kafkaslar'da, Ortadoğu'da, Afganistan-Hindistan'da tehdit ediyordu.

Avrupa ve Doğu Sorunu (*Question d'Orient*)*

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ülkesi, Akdeniz'e egemen olan Batı-Avrupa ülkeleri ve İngiltere için geniş yaşamsal bir ekonomi ve sömürü bölgesiydi. Avrupa kendi endüstri ve koloni ürünlerini Doğu (Levant) pazarına gönderiyor ve Doğu mallarını, özellikle buğday, pamuk, ipek vb. malları bu pazardan sağlıyordu. On yedinci yüzyılda Avrupa'nın Levant'a ihraç ettiği koloni malları arasında kahve dahi bulunuyordu. On sekizinci yüzyılda Fransa ipekli sanayiinde devrim yapan birtakım endüstriyel yenilikler ile ipekli mallarını Levant'a ihraç etmekteydi. Özetle, yeni devirde Osmanlı ülkesi büyük ölçüde Avrupa ekonomisinin vazgeçilmez bir bölgesini oluşturmaktaydı.

Bu arada nüfusu gittikçe artmış olan Avrupa, gıda maddeleri başta buğday, Batı-Anadolu'dan meyve ve Lübnan'dan ham ipek ithal etmekteydi. Kuzey-Karadeniz steplerinde büyük ölçüde üretilen hububatın önemli kısmı Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Kırım'da Fransız ve İngiliz tacirleri bu malı alıp memleketlerine ihraç etmekteydiler. On sekizinci yüzyılın sonlarında Rusya'nın bu step bölgesini ve Kırım'ı istila etmesiyle (1783) Avrupa için sıkıntılı bir durum ortaya çıktı.

* Bu konuda *Devlet-i 'Aliyye* dizisinin son cildinde yer alan "Kaynakça" bölümünde "Şark Meselesi" başlığına bakınız.

Rusya'nın Kuzey-Karadeniz'e inmesi ve bölge mallarını kontrolü altına geçirmesi Avrupa'da telaş uyandırdı. On sekizinci yüzyıl sonunda İstanbul'daki İngiliz elçisi, krallığın Rusya'ya karşı savaşı bile göze alacağını belirtiyordu. Rusya'nın Karadeniz'in kuzeyine egemen olması Avrupa için *Doğu Sorunu*'nun (*Eastern Question*) başlangıcı kabul edilebilir. Rus çariçesi Katerina, 1768-1774 Osmanlı ile savaşı sırasında donanmasını Akdeniz'e göndermiş ve Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakmıştır (Çeşme Vakası, 6-7 Temmuz 1770). Rus orduları Osmanlıları Kartal'da büyük bir bozguna uğratmış (1 Ağustos 1770); aynı zamanda Balkanlar'ı istila tehdidinde bulunmuştu.

Bu olayların tarihî arka planına bakacak olursak, Ortodoks mezhebinde olan Rus Çarlığı, III. İvan'dan beri İstanbul'u Osmanlıların elinden almak ve Ortodoks Rumların hâmisi olmak iddiası ile Bizans'ı ihya etme planını benimsemişti. Büyük İvan (1462-1505) son Bizans imparatoru Konstantin'in yeğeni Sofia (Zoe) ile evlenerek Bizans tahtının meşrû hükümdarı olmak iddiasında bulundu ve bu fikir Çariçe II. Katerina (1762-1796) tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nu istila için benimsendi (Zoe'nin III. İvan ile evliliği, Osmanlı'ya karşı daima bir Haçlı birliği kurmak isteyen papa tarafından düzenlenmiştir. Ayrıca Moskof hükümdarlarının çar [imparator] unvanını benimsemeleri de bu evlilikle ilgilidir). Çar (kayser, imparator) unvanını IV. İvan (1547-1584) resmen unvanları arasına koymuş Kazan ve Astrahan'ı alarak güneye, İslâm bölgesine Moskof egemenliğini sağlamıştı. Buna karşı Kırım Hanlığı Osmanlı ordusu ile beraber bölgeye büyük bir sefer yapmışsa da başarı kazanamamıştı.[1]

Rusya'nın Kuzey-Karadeniz'e egemen olup İstanbul'u tehdit etmesi üzerine Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı Avrupa devletleri ile sıkı işbirliği sürecine girmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Berlin Antlaşması'na (1878) kadar Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Batılı büyük devletler İngiltere ve Fransa ile aynı cephede mücadele halindeydi ve böylece Doğu Sorunu'nun esas konusu oldu.

Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkışına kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir. İlk dönemde Napolyon'un Mısır'ı istilasından (1798-1801) başlayarak Fransa'nın Osmanlı Devleti aleyhindeki hareketleri dolayısıyla Osmanlı-Avrupa ittifakının başlıca temsilcisi

İngiltere idi. Fransa, Osmanlı Devleti aleyhine karşı yürüttüğü siyasetinde Mısır'a hâkim olan Mehmed Ali Paşa'yı destekledi. Aynı dönemde Yunanlıların isyanı ve Yunan devletinin kuruluşunda Batı'nın Osmanlılar aleyhine dönmesinden yararlanan Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmıştı (1828). Rusya ile yapılan Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829) sonunda Rusya, Gürcistan'da ve Kuzeydoğu-Anadolu'da bazı kaleleri ve Gürcistan'da egemenliğini kurdu. Bu arada Osmanlıların güç durumundan yararlanan Fransa, Cezayir'i işgal etti (5 Temmuz 1830). Osmanlı Devleti'nin güç durumda olmasından yararlanmaya çalışan Fransa, Mısır'da Mehmed Ali Paşa'yı padişaha karşı desteklemekteydi. Çaresiz kalan Osmanlı Devleti, Rusya ile bir savunma antlaşması yapmak zorunda kaldı. Rus donanması ilk kez İstanbul Boğazı'nda göründü. Bu dönemde Avusturya'nın Rumeli'de Sırbistan ve Bosna Hersek üzerindeki planları dolayışıyla Rusya ile anlaşma yaptığını görmekteyiz (1833). Yunan İsyanı ve Yunan devletinin kuruluşu (1830), Doğu Meselesi'nde yeni bir durum ortaya çıkarmış bulunuyordu. Mehmed Ali tehlikesi karşısında Osmanlıların bir ara Rusya lehine bir Boğazlar rejimi kabul etmesi (Hünkâr İskelesi Antlaşması, 26 Haziran 1833), Batılı devletlerin ilk kez Rusya'ya karşı Boğazlar rejimi ile yakından ilgilenmesine yol açtı. Osmanlı hükümeti Rusya ve Mehmed Ali Paşa'yı destekleyen Fransa, İngiltere ile sıkı ilişki içine girdi ve İngiliz ticaretine birtakım imtiyazlar tanıyan Baltalimanı Antlaşması'nı imzaladı (16 Ağustos 1838). Bu dönemde Doğu Sorunu dolayısıyla İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile sıkı işbirliğine girdiğini görmekteyiz. 1838 Baltalimanı Antlaşması ile iç gümrük rejiminin kaldırılması İngiliz ticaretine büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Bu sırada İngiltere Sanayi Devrimi'ni başarmış (*Industrial Revolution*) ve pamuklu sanayii ile ucuz pamuklu ihracına başlamıştı.[2] Hayli ucuza mal edilen İngiliz pamukluları Osmanlı pazarını istila ederek yerli tezgâh sanayiini öldürmüştür. Bir kayda göre, ucuz İngiliz pamuklularının ithali üzerine sadece Üsküdar'da tezgâh ile işleyen 5000 pamuklu esnafının iflas ettiği kayıtlıdır.

İngilizler donanmada hatta kültür hayatında bu dönemde önde gelen bir rol sahibi olmuşlardır (Osmanlı Türkçesinin en iyi lügatini Sir J.W. Redhouse yazmıştır). Batı devletleri ile Osmanlı Devleti

arasında işbirliğinin temel nedeni, Karadeniz'e inmiş olan Rusya'nın Boğazlar'da imtiyazlı bir durum elde edip Akdeniz'e sarkması tehdidiydi. Bu tehdide karşı Rusya'nın Hünkâr İskelesi'nde sağladığı imtiyazlı durum bertaraf edilmiş ve uluslararası bir Boğazlar Antlaşması imzalanmıştır (13 Temmuz 1841). Bir taraftan Rusya diğer taraftan Mısır paşası Mehmed Ali'nin meydan okuması karşısında derin bir bunalım içinde olan Osmanlı Devleti, Batılılaşma yolunda kesin bir adım atma zorunluluğunu kabul etmiş ve Tanzimat'ı ilan etmiştir (3 Kasım 1839). Batı'nın meydan okuması karşısında Rusya Boğazlar üzerinde Hünkâr İskelesi ile sağladığı imtiyazlı durumdan vazgeçtiğini ilan etmiştir.

Çar I. Nikola'nın (1825-1855), Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodoks halkın hâmiliği iddiasıyla Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesi üzerine sonunda Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı savaş ilan eder. Batılı devletler, Fransa ve İngiltere de Rusya'ya karşı savaş ilan ederler (27 Mart 1854). İngiltere ve Fransa bu savaşta Osmanlı müttefiki olarak Kırım'a çıkarma yaparlar (14 Eylül 1854). Batı devletleri, Osmanlı Hıristiyan tebaanın Rusya tarafından hâmilik iddiasıyla ortaya çıkmış olması karşısında, Kırım Savaşı'nda Osmanlılarla yan yana savaşır ve Paris Barış Antlaşması (30 Mart 1856) ertesinde İngiltere, Fransa ve Avusturya Osmanlı ülkesinin bölünmezliği ve bağımsızlığı konusunda ortaklaşa bir antlaşmaya varırlar. Böylece Doğu Sorunu'nda Batı devletleri Rusya'ya karşı kendi aralarında anlaşmış bulunuyorlardı. Bu garantiler karşılığında Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan halkın lehinde bazı garantileri Osmanlı hükümetine kabul ettirdiler (İslahat Fermanı, 28 Şubat 1856).

İngiltere, Rus tehdidine karşı Karadeniz tarafsızlığını kaldıran bir antlaşma imzalanmasını sağlamıştır (13 Mart 1871). Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmek için Avrupa büyük devletleri ile uzlaşma gereğini anlamış bulunuyordu. Bu doğrultuda 1873-1877 döneminde Rusya, Avrupa başkentlerinde yoğun diplomatik faaliyet gösterdi. Hatta Çar Aleksandr, 1875 yılında Berlin'i ziyaret etti. Almanya'nın birliğini sağlaması ve büyük devletler arasında ağır basan bir duruma erişmesi şimdi Doğu Sorunu'nda uluslararası ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcını gösteriyordu.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Osmanlı ordularının Ruslara karşı mücadeleyi kaybetmesi üzerine Osmanlı Devleti Rusya ile yaptığı Ayastefanos Antlaşması'nda (3 Mart 1878) düşmanın tüm isteklerini kabullenmek zorunda kalmıştı. Avrupa büyük devletleri bu durumu kabul edemezlerdi. Rusya'yı Berlin'de büyük devletler ile birlikte bir araya gelip yeni bir antlaşma yapmaya zorladılar (13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması). Böylece Doğu Sorunu, Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ni kendi amaçları doğrultusunda ağır şartlar altında bırakma girişimine karşı Avrupa büyük devletlerini Rusya ile beraber ortaklaşa bir rejim kabul etmeye zorladı. Avrupa'daki yeni gelişmeler, özellikle büyük Almanya'ya karşı İngiliz-Rus yakınlaşması Doğu Sorunu'na yeni bir doğrultu getirmiştir.

Osmanlı-Rus İlişkileri (1768-1792)

On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde II. Katerina, ordularının sağladığı başarılardan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu son bir darbe ile yok edeceğine inanıyordu. 1768-1774 yıllarında orduları, Kırım yarımadasını, Karadeniz'in kuzey kıyılarını, Besarabya ve Eflak-Bogdan'ı istila ile kalmamışlar, Tuna'yı aşarak Bulgaristan üzerinden imparatorluğun kalbine kadar sarkmışlar ve beri tarafta inanılmaz bir cüretle Baltık'tan dolaşıp Ege Denizi'ne girerek birçok adayı ellerine geçirmiş; Mora'yı, Suriye ve Mısır'ı ayaklandırmışlardı. Osmanlı Devleti işte bu ölüm kıskacı içerisinde Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamıştı (1774). Çariçe, Osmanlı İmparatorluğu'nu o kadar âciz, o kadar ayaklarının altına serilmiş görüyordu ki, bu ülkeler üzerinde hayaline tam bir serbestlik vererek rakibi Avusturya'ya Bosna Hersek ve Sırbiya'yı bırakıyor, Eflak-Bogdan'da bir Daçya devleti kuruyor; İstanbul'da Bizans İmparatorluğu'nu dirilterek başına bir Rus prensini getiriyordu. Müstakbel Bizans imparatoru bile şimdiden seçilmiş (Konstantin Pavloviç), kendisine Yunan terbiyesi verilmeye başlanmıştı (Grek projesi).

II. Katerina 1787'de Osmanlı İmparatorluğu üzerine ikinci defa işte bu maksatlarla atıldı; hem bu sefer yanında rakibi ve ortağı Avusturya da vardı. Fakat Osmanlılar bu defa oldukça iyi çarpıştılar; Halil Hamid Paşa'nın orduda yaptığı reform, genç ve ateşli padişah III.

Selim'in enerjisi, iki kuvvetli düşmanı bir zaman şaşırttı. Kuzeyde kendini Rus tehdidi altında hisseden devletler –İsveç, Prusya, Lehistan– harekete geçmeye hazırlandılar. Hatta İsveç bir ara savaşa girdi. O sırada Fransa'da yaşanan büyük ihtilalin de etkisi az olmadı. Bütün Avrupa'da toplumsal-siyasî düzeni altüst edecek gibi görünen bu ihtilal karşısında evvela Avusturya (1791 Ziştovi Antlaşması), sonra Rusya (1792 Yaş Antlaşması) barışa yanaştılar.

II. Katerina, Fransız İhtilali'ne karşı açıktan açığa cephe almakta gecikmedi ve 1792'de Fransa'da krallık yetkilerinin ve soyluların ayrıcalıklarının geri getirilmesini isteyen bir nota verdikten sonra bütün hükümdarları Fransa'ya karşı harekete geçmeye teşvike başladı. Fakat onun asıl amacı herhalde başka idi; bütün Rus hükümdarları gibi o da, en büyük kazancı daima güneyde bekliyor ve Avrupa'nın dikkatini Batı üzerinde toplayarak kendisi Lehistan, Osmanlı ülkesi ve İran üzerindeki planlarını gerçekleştirmeyi düşünüyordu.

Şimdi Osmanlılarla barış yapmış, gözlerini karışmaya başlayan Lehistan üzerine çevirmişti. Lehliler uğradıkları felaketlerden nihayet ders almış görünüyorlar ve kralın yetkilerini artıran ve eski anarşiye son verme amacını güden bir anayasayı uygulamaya sokmaya uğraşıyorlardı (1791). Eski paylaşımcılar bundan son derece kaygılandılar ve bilhassa Rusya, Lehistan işlerine yeniden karışmak gereğini şiddetle duydu. Türklerle barış yapıldıktan az sonra bu memleket Rusya, Prusya ve Avusturya arasında ikinci bir paylaşıma uğradı (1793). İşte Rusya Avrupa'daki bu durumla meşgulken Osmanlılarla yapılan barışı pekiştirmeyi pek gerekli buldu; çünkü Fransa'nın teşviki ile Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avusturya'ya karşı yeniden savaşa girmesi (ki bu çok mümkün görünüyordu) Rusya'yı da buna sürükleyebilir ve paylaşımcıların planlarını altüst edebilirdi. İstanbul'da ihtilal Fransa'sına karşı açıkça bir yakınlık görülüyor ve savaşçı bir grup, Avusturya'nın zora düştüğü bu zamandan yararlanılmasını tavsiyeden geri durmuyordu. Bu yüzdendir ki Çariçe, Osmanlılar Avusturya'ya karşı harekete geçtikleri takdirde kendisinin de eski müttefiki yanında yer alacağını anlatmakta gecikmedi.

Çariçe II. Katerina, İstanbul'a tantanalı bir elçi heyeti göndererek Osmanlıları oyalamak için bizzat Yaş Antlaşması'ndan yararlandı.

Antlaşmanın onuncu maddesine göre iki devlet, barışın ve dostluğun "takviyesi zımnında bilittifak tâyin olunacak vakitte canibeynden alenen büyükelçiler" göndereceklerdi. Fransa'nın verdiği umutlara rağmen, III. Selim de hiç olmazsa şimdilik barış istiyordu. Son savaşta şerefli bir barışa imkân verecek biricik başarı için çırpınıp dururken ordusu ona sonunda ancak Maçin bozgununu verebilmişti. Onun bütün düşüncesi, imparatorluğu ve bilhassa ordusunu reformdan geçirmek ve bunun için de vakit kazanmaktı. Rusya ile barış antlaşması imzalanır imzalanmaz, ilk işi bu geniş reform için başlıca devlet adamları arasında[1] bir anket açmak olmuştu. Bu sebeple "sulhu takviye zımnında" o da, Rusya'ya elçi göndermeye hazırdı. İşte aşağıda, Yaş Antlaşması'nın imzalanmasından sonra iki tarafın birbirlerine gönderdikleri elçilerin görevlerini hangi şartlar altında yerine getirdiklerini inceleyeceğiz. Bu, 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlılar aleyhine gelişen büyük olaylardan sonra iki devletin birbirleri karşısındaki durumunu tespit etmek bakımından da faydalı olacaktır.

Osmanlı padişahı, büyükelçilik vazifesi için, rikâb-ı hümâyûn kethüdalığından ayrılmış Rasih Mustafa (yahut Mustafa Rasih) Efendi'yi seçti ve kendisine Rumeli beylerbeyi payesini verdi.[2] Elçi paşa, Çariçe'ye gönderilen nâme-i hümâyûn ile hediyeleri aldıktan sonra tantanalı bir alayla İstanbul'dan ayrıldı (Şubat 1793). Edirne-Yanbolu-Silistre yolu ile Eflak'a geldi. Eflak Beyi Aleksandr Konstantin, kendisini bizzat Bogdan sınırına kadar uğurladı. Elçi paşa, Bogdan'da Rus elçisinin gelmesini beklemek üzere evvela Huş kasabasına, sonra hudutta Bender'e gitti (Nisan sonları).

Çariçe'ye gelince o, büyükelçilik için Osmanlılara karşı savaşlarda çok şöhret kazanmış gözde bir generalini, M.L. Goleniçef Kutuzov'u seçti (17 Aralık 1792). Tahsilini Fransa'da, Strasburg Üniversitesi'nde yapmış olan Kutuzov, biri 1774'te Şumnu kuşatması sırasında, ikincisi 1788'de Özü kalesi (Oçakof) kuşatmasında olmak üzere iki defa ağır yaralanmış ve son defa Maçin savaşının kazanılmasında büyük yararlılığı görülmüştü. Katerina, Osmanlı payitahtında kudret ve azametini göstermek için hiçbir şeyi ihmal etmiyordu. Elçiliğe bağlı kimselerin miktarı 500 kişiyi geçiyor ve elçiliğe ayrılan tahsisat üç milyon rubleye yükseliyordu. Heyet,

1793 Nisan'ında Yelisavetgrad'da toplandı. Çariçe, elçinin hareketini galiba Lehistan'ın paylaşımı tamamlanıncaya kadar geciktirmek istiyordu. Fikrince gönderdiği parlak heyet, İstanbul'da bu hadisenin doğuracağı kötü etkileri unutturmaya yarayacaktı. Elçi, nihayet Mayıs başında harekete geçti ve bu ayın sonunda Dnyester'in doğu kıyısında Tombasar'a (Dubasar?) vardı.

Antlaşmaya göre elçiler, sınırda "muamele-i müteşabihe ile istikbâl" olunacaklar [benzersiz biçimde karşılanacaklar] ve kendilerine en saygın Avrupa elçilerine yapılan karşılama töreni yapılacaktı. Osmanlılar tarafından elçi değiştokuşu vazifesi, Bender Muhafızı Vezir Hasan Paşa'ya verilmiş ve Akkerman Muhafızı İsmail Paşa, Rus elçisine birinci mihmandar seçilmişti. Ruslar ise General von Passek'i değiştirici (mübadil) ve hariciye nazırı Bezborodko'nun kardeşi General Mayor İlya Bezborodko'yu mihmandar tayin etmişlerdi. Varılan karara göre elçiler iki tarafın mübadilleri aracılığıyla nehrin ortasında bir sal üzerinde değiştokuş edileceklerdi. Bu değiştokuş işinde her iki taraf, eşitlik esasını bozar görünen en önemsiz ayrıntılar üzerinde bile uzun tartışmalara daldılar. İlkin elçilerin değiştokuşunun yapılacağı yer meselesi, sınıra yakın kasabalarda bekleyen iki elçi arasında günlerce mektuplaşmalara sebep oldu.

Bundan sonra sal meselesi ortaya çıktı. Rus elçisi, Osmanlıların hazırladıkları sal yerine kendi yaptırdıkları salın getirilmesini istiyor ve "mukabele-i bilmisle bütün devletler dikkat eder, hususiyle Rusya devleti pek dikkat eder" diyordu.[3] Nihayet değiştokuş günü geldi, her iki taraf sahilde kurulmuş çadırlarına geldiler. Fakat değiştokuşula görevli Rus generali bu sefer sandalyelerin aynı kumaşla örtülü olmadığını ve bu sağlanmadıkça asla gelinmeyeceğini bildirdi. O anda aynı şekilde sandalye bulmak imkânsız olduğundan Rusların sandalyeleri beraber getirmeleri kabul olundu.

Tören 4 Haziran günü iki taraftan karşılıklı atılan birer top ateşi ile başladı. Her iki heyet sahile doğru yürüyüşe geçtiler. Rus heyetinin önünde 500 kadar Kazak atlısı ilerliyor, arkadan karargâh komutanı, at üstünde zırhlı bir kıta ve ellerinde bayraklarla yaya bir kıta geliyordu. Elçinin maiyetini taşıyan arabalardan sonra Kutuzov'un, üzerinde dört uşak oturmuş muhteşem gala arabası gözüküyordu.[4]

Türk heyeti daha düzensiz ilerlemekle beraber yeniçeriler, bostancılar, silâhdarlar ve enderun ağalarının parlak renkli elbiseleri, tahtırevanlar gözlere daha hoş görünüyordu. Kıyıya gelinince, o yakada Osmanlı mehterhanesi, karşı kıyıda Rus muzikası marşlarını çalmaya başladılar. Aynı anda kayıklara binilip aynı anda sallara varıldı. En önde mübadiller olmak üzere iki taraf karşı karşıya sandalyelerine yerleştiler. Hal hatır sorulduktan sonra muzika sesleri arasında mübadiller, elçileri ellerinden tutarak birbirlerine teslim ettiler. Elçileri alan kayıklar ters yönde uzaklaşırken iki taraftan atılan yirmişer pare top, törenin tamamlandığını bildirmekteydi. Bundan sonra elçilerden her birinin izini ayrı ayrı takip edeceğiz.

Osmanlı toprağına ayak basan Rus elçisi, mükellef bir çadıra götürülerek kendisine çay ve kahve ikram olundu. Yerine çekilmek üzere kalktığı zaman, çadırın önünde Bender paşasının hediyesi olarak altına muhteşem bir at çekildiğini gördü. Elçi, 14 Haziran'da İstanbul'a doğru harekete geçti. Osmanlı payitahtının yakınında Küçükçekmece'de kendisi için muhteşem çadırlar hazırlanmıştı. Yalnız elçiye ayrılan çadırın değeri, 30.000 kuruş tahmin olunuyordu. Burada kendisini, İstanbul'daki elçiler ve padişahın gönderdiği Dîvân tercümanı karşıladılar; elçi de padişaha Baron Korf'u haberci gönderdi. İstanbul'a giriş töreninin tarihi 18 Ekim olmak üzere kararlaştırıldı.

Padişah, heyet için Ayastefanos'a (bugünkü Yeşilköy) gayet zengin ve kıymetli koşumlar taşıyan 120 at göndermişti. Ruslar, bunların baştan aşağı işlemeli örtülerini bozmak korkusu ile çizmelerini değiştirerek ipek çoraplar ve balo ayakkabıları giydiler. Davutpaşa'da heyeti parlak elbiseler giymiş bir yeniçeri kıtası selamladı. Burada verilen bir ziyafetten sonra Edirnekapısı'ndan şehre girildi. Rus elçisi, başkentte heyecanla karşılanacağını, ahalinin yollara döküleceğini umuyordu. Fakat ancak Fener ve Balat'ta pencerelerde biraz halk göründü, hele Galata'ya gelindiği zaman gecenin bastırması sebebiyle, büyük bir ihtişamla çevrilmiş olan heyetin seyircisiz kalması Rusların pek canını sıktı.

Elçiye İstanbul'da müzakere olunmak üzere belli başlı bir iş verilmemişti. Sonradan esirlerin değiştokuşuna, bazı eşyadan alınacak gümrük resimleri vesaireye dair bazı müzakereler olduysa da bunlar

elçinin asıl görevlerinden değildi. Çariçenin başlıca gayesi, bu büyükelçi heyeti vasıtasıyla Osmanlı başkentinde ihtişam ve azametini göstermek, Türkleri etkilemek (veya Rusların ifadesiyle) ruhlarına korku salmaktı. Çünkü Doğuluların bu gibi şeylerin etkisi altında kalacağı düşünülüyordu. Gerçekten Rus elçisinin Osmanlı başkentinde vakti daha çok parlak resmî kabuller, ziyafetler ve şenliklerle geçti. Kutuzov, alışılmış bir törenle padişahın huzuruna kabul olunduktan sonra (29 Ekim), evvela sadrazam Melek Ahmet Paşa tarafından şerefine bir ziyafet verildi.[5] İhtiyar sadrazamın kendi sarayında verdiği bu ziyafette önce çeşitli oyunlar gösterildi. Ortaya kısa ceketler, kabarık pantolonlar giymiş Rum çocukları çıkarak çengi oynadılar. Arkasından canbazlar marifetlerini gösterdiler. Bu sırada bir köşede birikmiş kalabalık üzerine hortumla su fışkırtılmak suretiyle eski bir eğlence[6] tekrarlandı. Bundan sonra mermer şadırvanlı bir salona geçilerek sofralara oturuldu. Yemek esnasında bir saz heyeti parçalar çalmaktaydı. Yemekten sonra ortaoyunu oynandı.

Birkaç gün sonra kapudan paşanın tertip ettiği şenliğe gidildi. Kapudan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, imparatorluğun en mühim kişileriden biri sayılıyordu. Çok zengin, çok zeki ve faal olarak tanınan paşa, Fransız taraftarı görünmekle beraber, Rus elçisi için gayet iyi kabul gösterdi. Cirit oynanırken atların elçi tarafından beğenildiğini işitince, kendisinden hangilerini beğendiğini söylemesini rica etti ve ziyafetten sonra hemen o akşam bunları elçiye hediye gönderdi. Kapudan paşadan sonra sırasıyla *kethüdâ-i sadr-ı alî, defterdâr* ve nihayet Reisülküttâb Raşit Efendi, elçi şerefine ziyafetler verdiler. Yabancı kaynakların tanıklığına göre, Raşit Efendi mahareti ve geniş bilgisiyle tanınmış bir devlet adamı olup çok büyük bir nüfuzu vardı. Görevinden çekilmek zorunda kaldığı zamanlar dahi kendinden sonra gelenlere yol gösteriyordu.

Kutuzov'un şerefine İstanbul'daki yabancı devlet elçileri de parlak ziyafetler, balolar düzenlediler. Bunlara karşı Rus elçisi, çariçe tarafından yeniden zengin bir şekilde döşettirilen elçilik binasında mükellef bir balo verdi. Bu baloya Kutuzov'un İstanbul'da mihmandarı olan Kapıcı-başı Abdullah ile birçok Türk, o arada söylentilere göre, kıyafet değiştirerek kapudan paşa ve topçu-başı da geldiler.[7] Kısacası

Kutuzov, İstanbul'da kaldığı süre boyunca daima birinci planda görünmeyi ve başkenti meşgul etmeyi bildi.

Şimdi Rus topraklarına geçirip bırakmış olduğumuz Osmanlı elçisinin yanına gidelim. Rasih Paşa, Petersburg'a dört ay on gün süren uzun bir yolculuktan sonra varabildi. Yolda uğranılan her kaleden toplar atılıyor, şerefine şenlikler düzenleniyordu.[8] Osmanlı elçisi Rus başkentine merasimle girdi. Katerina, onu varoşta indiği konaktan almak üzere General Sablukov'u altı beygirli bir araba ile yanına gönderdi. Elçi şehrin kapısına kadar bu araba ile geldi. Burada arabadan inerek maiyeti gibi ata bindi. Heyetin geçeceği yolun iki tarafına boydan boya askerler dizilmişti. Bunlar, elçi önlerine geldikçe tranpetlerine vurarak selam durmaktaydılar. Böylece elçiliğe ayrılan saraya gelindi.

Osmanlı elçisi iki gün sonra Başvekil Kont Ostermann'ı ziyaretle sadrazamın mektubunu sundu. Hariciye Nazırı Bezborodko'yu ziyaretten sonra 25 Ekim'de (19 Rebiyülevvel) çariçe tarafından kabul olundu. Elçi paşa, padişah tarafından gönderilmiş hediyeleri enderun ağalarının taşıdığı 32 tepsi içerisine sıralayarak huzura çıktı. *Nâme-i hümâyûn*u sundu ve hükümdarının selamlarını bildiren küçük bir nutuk söyledi. Çariçe, buna karşı başvekili aracılığıyla memnunluğunu ve antlaşma şartlarının yerine getirilmesinin en samimi dileği olduğunu ifade etti.[9]

Osmanlı elçisinin başlıca vazifelerinden biri, Katerina'ya, Yaş Antlaşması'nın padişah tarafından onaylandığını bildiren nâme-i hümâyûnu sunduktan sonra,[10] antlaşmanın sekizinci maddesi gereğince, son savaşta Ruslara esir düşmüş olan Müslümanları kurtarmaktı. Padişah, bu savaşta esas gayesine ulaşamamış, Kırım Müslümanlarını "kâfir istilasından" kurtaramamıştı.[11] Şimdi hiç olmazsa bu savaşta esir düşmüş Müslümanları kurtarmak için pek titiz görünüyordu. Bunun için elçinin eline, esirlerin adlarını gösteren bir defterle yeter miktarda para verilmiş, ayrıca kendisinin de yolda bu türlü esirleri araştırıp meydana çıkarması emrolunmuştu. Antlaşmaya göre (8. madde) Ruslar, *kendi rızaları ile* Hıristiyanlığı kabul etmemiş bütün Müslüman esirleri Osmanlılar da Müslüman olmamış bütün Hıristiyan esirleri geciktirmeden geri vereceklerdi. Elçi, yolda bu şe-

kilde bazı Müslüman esirlerin ayağına kadar gelerek kurtarılmaları için yalvardıklarını gördü. Bunlardan birçoğu esir bulundukları efendileri yanında zorla Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Mihmandar general bu işte kendisinin herhangi bir yetkisi olmadığını ileri sürerek bunları tekrar geldikleri yerlere göndertmişti.

Elçi Petersburg'a geldikten sonra da bu hususta hiçbir kolaylık görmedi. Burada da bazı Müslüman esirleri gelip yanına sığındılar. Bu yüzden mihmandar generalle elçi arasında şiddetli tartışmalar oldu. Başlıca anlaşmazlık, çaresiz kalıp Hıristiyan olmuş ve Osmanlı elçisi gelince tekrar eski dinlerine dönmüş olanlar üzerinde idi. Ruslar antlaşmaya göre, Hıristiyan olmuş esirlerin geri verilmeyeceğini iddia ediyorlar, Osmanlı elçisi ise buna karşı "kendi istekleriyle Hıristiyan olmuş" kaydını hatırlatarak şimdi yanına gelip Müslüman olduklarını hiçbir baskı altında olmaksızın açıkça söylediklerine bunların dinlerini rızalarıyla bırakmadıklarını öne sürmekteydi. Elçi meseleyi yetkili kimselerle görüşmek istediyse de bu konuda karşısına bir sürü engeller çıkarıldı. Hatta yanına kimsenin gelip gitmemesi için oturduğu evin etrafı askerle gözetim altına alındı.

Osmanlı elçisi, aynı zamanda İstanbul'a yazdığı mektupların gönderilmemesinden veyahut çok geciktirilmesinden ve gelen yazıların açılmış olmasından da şikâyetçiydi. Tartışmaları, kendisinin gerçekten kuvvetli bir diplomat olduğunu ispat etmekle beraber,[12] mihmandarı ile bir sonuca varmayan kavgalar yapmaktan, hakarete uğramaktan başka bir şey elde edemedi. Diğer taraftan İstanbul'da, Kutuzov'la aynı konu üzerinde müzakerelere girişilmekle beraber, bu da bir sonuç vermedi. Moskova'da elçiyi, kaçıp yanına sığınan esirleri bırakması için tehdit etmekten bile çekinmiyorlar, hatta bunları zorla yanından alıp götürüyorlardı; elçi İstanbul'a gönderdiği bir mektubunda aynen şöyle diyor:

"Elhasıl şimdiye dek Rusya tarafından tarafıma bir esir teslim olunmadığı gibi bunlarda olan şiddet ve nahveti tahriren beyan gayr-ı mümkündür." Hâlbuki İstanbul'da bizzat Kutuzov, gördüğü iyi kabulden son derece memnun kaldığını itiraf ediyor ve Osmanlı elçisine Moskova'da gösterilen muamele tarzı karşısında teessüflerini gizleyemiyordu.[13] Bu hal İstanbul'da bir hayli hoşnutsuzluğa sebep oldu. Biz-

zat padişah, bir hattında, "Biz ve Rusyalû elçi hususunda bir halliyiz" demekten kendini alamadı.[14]

Elçinin şahsında mağlup imparatorluğun küçümsendiğine şüphe yoktu. Onun, işleri görüşmek için hariciye nazırı ile bir görüşme ayarlaması bile çetin bir mesele olmuştu. Böylece aylar geçti. Rus hükümeti nihayet elçinin çeşitli müracaat ve takrirlerine verdiği son bir cevapta, adları elçi tarafından verilen defterde yazılı kimselerin araştırılmakta olduğunu ve bunlardan Hıristiyanlığa geçmemiş bulunanların sınır memurları tarafından teslim olunacağını bildirdi.

Böylece aylarca süren çalışmalarından hiçbir sonuç çıkmadığını gören elçi, Bâb-i Âli'ye, bu karışık iş için uzun zaman uğraşacak özel bir görevli gönderilmesini yazarak dönmek arzusunu duyurdu. Hareketinden önce kendisine Katerina'nın nâme-i hümâyûna cevabı sarayda özel bir törenle verildi. Bu mektupta Çariçe "hudut ve sınırlarda mucib-i refah olacak kâffe-i esbabın istihsaline tecviz-i kusur olunmayacağı" sözleriyle barış arzusunu bir kez daha doğrulamaktaydı.[15] Nihayet Osmanlı elçisi, 8 Şubat 1794'te Petersburg'dan ayrıldı. Kutuzov'la sınırda Dnyester nehri üzerinde tekrar buluştular ve aynı törenle değiştokuş edildiler.[16]

Kısacası, "dostluğu takviye zımnında" olağanüstü elçiler gidip geldikten sonra da, Osmanlı-Rus ilişkileri daha iyileşmiş değildi. Gerçekten her iki devlet, hükümdarlarının ağzından barış dileklerini resmen teyit etmişlerdi; fakat bu barış hakikatte şüphe ve kin dolu bir mütarekeden başka bir şey değildi. Çarlık, krallarla milletleri karşı karşıya getiren ve hükümdarlarını giyotin altına gönderecek kadar azgınlaşan Fransız ihtilali karşısında gittikçe daha büyük bir kaygıyla tetikte bekliyordu. Batıda ihtilal savaşlarının başladığı bir yıl olmuştu.

Öte taraftan Osmanlı Devleti yenilginin verdiği acıyla bir kalkınma hamlesi gösteriyor ve elçinin ifadesiyle Rusya, "Devlet-i 'Aliyye'nin bu esnada olan nizamat-ı mülkiye ve tertibat-ı edevat-ı seferiye ile iştigalinden ziyade muztarip ve mütelâşi" bulunuyordu.[17] Nihayet çarlık, bilindiği üzere Lehistan'ı eski ortaklarıyla paylaşıp tarih sahnesinden kaldırdıktan sonra (1795), ihtilal savaşlarına katılmak zorunda kaldı (1798). Hem de Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak! Fakat Napoleon'un Mısır macerası biter bitmez tarih yine doğal yoluna girdi ve Rusya, ortalığı biraz elverişli görür görmez II. Katerina'nın planlarını

yeniden ele aldı; 1806'da bir bahane ile Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yeniden savaş ilan olundu.

Osmanlı elçisinin Moskova'da gördüğü muamele tarzı da, Bâb-i Âli'ye kuzeydeki haris komşusundan ne bekleyebileceğini bir daha açık bir şekilde anlatmıştı. Genç padişahın büyük bir enerji ile giriştiği islahat hareketlerinde bu dış tehlikenin büyük etkisi olduğuna şüphe yoktur. III. Selim'in bu islahat arasında ilk defa yabancı ülkelerde sürekli elçi bulundurmaya karar verdiğini de biliyoruz. Şüphesiz Rasih Paşa'nın Moskova'daki elçiliği esnasında padişaha istediği çeşitli bilgileri gönderememesi ve başlıca meseleleri sürüncemede bırakarak dönmesi, ona bunun gereğini bir kat daha kuvvetle anlatmıştı. Her ne ise, gayretli, fakat fazlaca titiz ve tecrübesiz olan padişahın bütün bu reform çalışmaları, sonunda boşa gitti. Onun, başlıca reformlarını tamamlayamadan Rusya'ya karşı yaptığı ikinci savaşın ilk yıllarında kanlı ihtilâller arasında nasıl mahvolup gittiği bilinir. Fakat herhalde Yaş Antlaşması'ndan sonraki dönem, Rusya için bütün emellerinin odak noktasındaki güneyde tekrar harekete geçmek üzere, batıdaki büyük olayların yatışmasını beklediği, Osmanlı İmparatorluğu içinse gelecek tehlikeyi karşılamak için köklü reformlara girişerek hazırlıkta bulunduğu bir mütareke devresi olmuştur.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları

1877-1878 savaşında düşman İstanbul kapılarına kadar geldiği zaman Osmanlı Devleti Ayastefanos'ta (günümüzdeki Yeşilköy) Rusya ile ilk antlaşmayı yapar (3 Mart 1878).[1] Ağır hükümler içeren bu anlaşmanın başlıca maddeleri şöyle özetlenebilir:

1. Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın tam bağımsızlığı tanınır.
2. Osmanlı Devleti'ne bağımlı bir Bulgaristan Beyliği –yani prensliği– kurulacak, prenslik Osmanlı hazinesine para ödeyecektir. Prensliğin başına Bulgar milleti bir prens seçecektir. Prens seçilinceye kadar bir Bulgar meclisi, bir Rus komiserinin gözetiminde ülkenin idaresini tespit saptayacaktır. Osmanlı askeri Bulgaristan'dan çekilecek, Bulgar milisler organize edilinceye kadar Rus askeri prenslikte kalacaktır. Geniş sınırları olan prenslik Rumeli'deki Osmanlı topraklarını ikiye bölmektedir. Rus kıtaları iki sene, bu yeni kurulan prenslikte kalacaklardır.
3. Osmanlı Devleti tazminat karşılığı olarak Batum-Kars, Ardahan ve Beyazıt'ı Rusya'ya bırakacaktır. Osmanlı Devleti ülkedeki Hıristiyanlar için reform yapmayı Rusya'ya taahhüt eder (Rusya'nın Osmanlı Devleti içişlerine karışma hakkını tanımış olur).

Başta İngiltere olarak Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ni parçalayan ve Rusya'ya bağımlı hale getiren bu antlaşmayı kabul etmez ve ilgili devletlerin katılımıyla Berlin'de bir toplantıda antlaşma son şeklini alır (13 Temmuz 1878). Berlin Antlaşması'nda özerk bir Bulgaristan kabul edilir. Rusya'nın Bulgaristan'da kalarak kontrolü ise söz konusu olmaz. Berlin'de Bulgaristan küçültülür ve özerk prensliğin padişaha bağımlılığı kabul edilir. Balkan Dağları'nın güneyinde özerk bir Şarkî Rumeli Vilayeti kurulacaktır. Bu vilayetin valisi büyük devletlerin kabulü üzerine Bâb-i Âli tarafından atanacaktır. (Ne var ki Bulgar Prensliği Şarkî Rumeli Vilayeti'ni daha sonra, 18 Eylül 1885'te kendi ülkesine katacaktır. Antlaşmayı çiğneyen bu hareket üzerine Osmanlı Devleti yeniden savaşa girmeyi bile göze almıştır. Fakat Sultan Abdülhamid bunun imkânsızlığını görerek Osman Paşa'yı vazgeçirmiştir.)

Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti Rumeli'de küçülmüş, Yanya ve Selânik arasındaki Rumeli eyaleti ile sınırlanmış bulunuyordu. Savaş öncesinin Osmanlı eyaletlerinde Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsız devletler olarak ortaya çıkar. Bosna-Hersek Osmanlı toprağı olarak kalmak şartıyla Avusturya-Macaristan yönetimi altında imtiyazlı bir eyalet haline gelir (1908'de Avusturya-Macaristan burayı kendi topraklarına katacaktır). Rusya Batum, Kars ve Ardahan'ı işgal eder. Fransa durumdan yararlanmakta gecikmez ve Tunus'u işgal eder. Özetle 1877-1878 yıllarında Rusya ile savaşın ertesinde Osmanlı Devleti Balkanlar'da bağımsız devletler karşısında oldukça küçülmüş Rumeli vilayetlerinde kalmış olur, imparatorluğun parçalanmasından eski dost İngiltere ve Fransa da paylarını alır.[2] Fransa Tunus'u işgal ettiği gibi İngiltere, bir Rus saldırısına karşı yardım bahanesiyle Kıbrıs'ta yerleşir.[3] Yunanistan Teselya'yı ve Epir'i krallığa ilhak eder. Avrupa'nın Osmanlı maliyesini kontrol altına geçirmedi demek olan *Düyûn-i Umûmiye İdaresi* de bu sırada kurulur (20 Aralık 1881).

1878'de Berlin'de Alman Şansölyesi Bismarck'ın başkanlığında toplanan barış görüşmeleri sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'nda Rumeli'de Müslüman çoğunluğun bölgeleri Osmanlı egemenliği altında bırakılmıştır. Bu sonuç, Osmanlıları memnun etmiş ve Almanya'ya yakınlaştırmıştır. Fakat Müslüman bölgeleri Balkan savaşları döne-

minde (1912-1913) Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan tarafından işgal edilecek; Arnavutluk bağımsızlık ilan edecek; bölgenin Müslüman halkı göçe zorlanacak ve Osmanlı Rumelisi Manastır ve Doğu-Trakya'dan ibaret bir şerit halinde kalacaktır.

Rusya Ayastefanos Antlaşması'nda (3 Mart 1878) tek başına kendi kontrolü altında büyük bir Bulgaristan kuruluşunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti. Fakat Berlin Antlaşması'nda (3 Temmuz 1878) bu durum değiştirilmişti. Antlaşmanın hazırlıkları sürerken 18 Haziran 1878'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i işgali ve bu işgalin antlaşmada da resmen tanınmasıyla iyice alevlenen Balkanlar'da Rus-Avusturya rekabeti, I. Dünya Savaşı'nın başlıca nedenlerinden biri olacaktır.

Rumeli Nüfusu (1894 Osmanlı nüfus sayımına göre)

Vilayet	Müslüman	Yunan	Ermeni	Bulgar	Yahudi
Edirne	434.366	267.220	16.642	102.245	13.721
Manastır	630.000	228.121	29	-	5.072
Yanya	235.948	286.294	-	-	3.677
İşkodra	330.728	5.913	-	-	2.797 (Katolik)
Girit	74.150	175.000	500	-	200
Adalar	30.809	226.590	83	2	2.956
Çatalca	18.701	35.848	585	5.586	966
Selânik	463.000	277.000	1.257	223.000	37.206 (2,311 Katolik)
Kosova	419.390	29.393	-	274.826	11.706 (5,588 Latin)

Kaynak: K. Karpat, *Ottoman Population*, Madison, 1985, s. 155.

Berlin Kongresi Protokolleri

Berlin Kongresi protokolleri[4] şöyle başlıyor: Son olaylar dolayısıyla Doğu'da meydana gelen durumu barışın korunması amacıyla birlikte incelemeye karar vermiş olan Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya devletleri delegeleri Almanya tarafından önerilen davet üzerine Berlin'de bir kongre toplamışlardır. Osmanlı Devleti'ni kongrede Karatodori Paşa, Mehmed Ali Paşa ve Sadullah Bey temsil

etmekteydiler. Kongrenin başkanlığı Bismarck'a verilmiştir. Kongrenin başlangıç toplantısında 1876 yılından beri Balkanlar'da ortaya çıkan durumlar hatırlatılmış ve "Memâlik-i Osmaniye'de sâkin Hıristiyanların ıslah-i ahvâline teminât" hususundaki çabalar bir sonuca varmamış ve Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Bu kongre 1856 ve 1871'de imzalanan antlaşmalar uyarınca, devletlerin "serbestçe nazar-i müzakeresine arz etmek" böylece de Avrupa'da barışı garanti altına almak için toplanmıştır. Bismarck'ın bu konuşmaları diğer üyeler tarafından onaylandı. Rusya ordularının halen İstanbul civarında bulunmasının ve Bulgar meselesinin, İngiliz delegesi tarafından en önemli konular olarak tartışılması önerildi. Rus ordusunun mütareke hattı hem Osmanlı Devleti hem Avrupa için tehlike arz etmektedir. Yeniden çarpışmalar tehlikeli bir durum ortaya çıkarır, Rusya delegesi geçmişe ait suçlamalara meydan vermemek için bu toplantıya katılmıştır. Böylece kongrenin toplanma amacı üzerinde karşılıklı tartışmalar olmuş; Osmanlı temsilcisi Sadullah Bey, Rusya askerinin çekilmesiyle İstanbul'daki Hıristiyanların tehlike altında olacağı iddiasını reddetmiş; İstanbul'daki Osmanlı askerinin orada güvenliği korumaya yettiğini ifade etmiştir, hatta tam tersine, Rusya askerinin İstanbul önünde bulunması şehrin güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Kongre başkanının müdahalesiyle bu mesele kapanmıştır.

İlk görüşmeler kongrenin ele alacağı konular üzerinde geçmiştir. Yunan delegesinin kongreye kabul edilip edilmemesi tartışma konusu olmuştur. İngiliz delegesi Lord Salisbury Ayastefanos Antlaşması'nda Bulgaristan'a ait maddelerin, en önemli mesele olduğu "Devlet-i 'Aliyye'yi kendisine bu muahadeyi cebren kabul ettiren devlete karşı tâbîiyet derecesine tenzil" ettiği ortadadır. Asıl mesele, Osmanlı Devleti'ni Ayastefanos'ta zorla kabul ettirilen durumdan kurtarmaktır. (Ayastefanos'ta Bulgar toprakları Makedonya'ya kadar çok geniş sınırlar içinde kabul ettirilmişti.) İngiliz delegesi özellikle bu mesele üzerinde durarak, "Bulgaristan, Adalar Denizi'ne ve Ohri Gölü'ne kadar" genişletirse bu durum Osmanlı Devleti için bir tehlike arz eder. Tasarlanan bu Bulgaristan içinde birçok Rum halkı yaşamaktadır. İngiltere hükümeti, bu bölge halkının bağımsızlığını değil oradaki idarenin ıslahını yeğler, demektedir.

Rusya'nın kendi himayesinde Balkanlar'ın büyük bir kısmını kontrolü altına alması tehlikesine karşı da müzakereler yapılmıştır.

İkinci toplantıda Yunanistan'ın kongreye delege gönderip göndermemesi ve Bulgaristan'a dair İngiltere önerisinin görüşülmesi konuları ele alındı. Rusya'nın "Büyük Bulgaristan" davasına karşı bu bölgelerde bir ilgisinin olmadığını ve hakkında Rusya delegesi Prens Gorçakov'un açıklamaları konunun uzun uzadıya konuşulmasına yol açtı. Kongre'ye bir Yunan delegesinin kabul edilip edilmeyeceği ilk görüşmelerde önemli bir mesele olarak tartışılmıştı. Kongre'ye, görüşülmesi dileğiyle sunulan başvurular bundan sonraki görüşmelerde karşılıklı hayli hararetli tartışmalara yol açtı. Rusya, Ayastefanos'taki "Büyük Bulgaristan" projesini savunmakta ısrar etti. Bulgaristan ve düşünülen Rumeli-i Şarkiyye meselesi tartışmaların merkezini oluşturdu. Avusturya delegesi, sonuca varılması için barış görüşmelerinin bir an önce sonuçlandırılması üzerinde durdu ve yeni antlaşmanın maddeleri uzun uzadıya tartışıldı.

Kurulacak Bulgaristan Beyliği'nin (prensliğinin) Osmanlı Devleti'ne bağımlılığı ve vergi vs. gibi meseleler bundan sonraki toplantılarda tartışma konusu oldu; her görüşmenin protokolü bu risalede kaydedildi. Prens Bismarck görüşmeler sonunda verilen kararların kayda geçirilmesi için komisyon kurulduğunu bildirdi. Komisyona Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya ve Osmanlı tarafından Karatodori Paşa katıldı. Kongrenin bundan sonraki toplantılarında Bosna Hersek'e ait maddeler tartışıldı. 28 Haziran 1878'de Avusturya, Bosna Hersek'i işgal etmişti. Avusturya delegesi, Bosna Hersek işgalini haklı göstermek için "Avrupa'nın sulh ve asayişini muhatarat-i cesimeye ilka eden ve Avusturya ve Macaristan devletini dahî azîm fedakârlıklara ve zayiat-i madiyeye uğratarak devamını bir vechile tecviz edemeyeceği" noktasında ısrar etti. Fransa, Avrupa'nın barışı davasını ileri sürerek, Avusturya'yı destekledi.[5]

Devletler, daima Avrupa devletlerinin barışa verdiği önemi belirtmekten geri kalmadılar. Avusturya delegesinin Bosna Hersek'te asker bulundurması meselesine, Osmanlı delegesinin şu beyanı ile karşı çıkıldı: Osmanlı Devleti, bu kongrenin barışı desteklemek için toplandığını kabul etmiştir. Osmanlı Devleti için büyük önemi olan meseleler

konuşulurken büyük devletler tarafından ileri sürülen meseleleri desteklemek istemiştir. "Bunu sair murahhaslar dâhil tasdik ederler. Bu böyle iken şimdi Bosna ve Hersek'e asker ikamesi meselesinde muhalif bir rey derbeyan etmek mecburiyetinde bulunduklarına pek ziyade teessüf ederler." Osmanlı delegeleri, Bosna Hersek'te asker bulundurulması için bir gerekçe göremiyorlardı. Bosna Hersek'e ait problemlerin çözülmesini Osmanlı Devleti "başka bir devlete bırakmak istemez"di. Bosna ihtilalinin sürüp gitmesi, Rusya'yla son savaş ile ortaya çıkmıştır. Bosna'da güvenlik ve huzur ancak Osmanlı Devleti'nin hükmü ve nüfuzu ile yerleşebilir.

Kongre, nihayet Yunan hükümeti vekillerinin toplantıda konuşmalarına izin verdi. Romanya, aynı şekilde kongreye vekillerinin gönderilmesini ileri sürdü. Bismarck müdahale ederek Romanya'nın başvurusunun kongrenin çalışmalarını zora sokacağını ileri sürdü. İleride bu teklifin kongre üyelerinin oyuyla kabul edilebileceğini belirtti. Rusya delegesi Kont Şuvalov Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olduğunu Romanya'nın bağımsızlığının Avrupa tarafından şimdilik tanınmadığını belirtti. Kongre'nin Sırbistan'ın bağımsızlığının kaldırılmasına karar vermiş olduğunu, buna rağmen Sırbistan vekillerinin henüz kongreye kabul olunmadığını belirtti. Mesele büyük devletlerin vekilleri tarafından tartışıldı. Böylece Osmanlı Devleti'ne bağlı prenslikler meselesi de kongre görüşmelerine girmiş oldu. Rusya delegesi, bu meselede itirazlarını geri aldığını beyan etti. Rusya, kongrenin Romanya delegelerine sahip çıkarak onların isteklerinin dinlenmesini destekledi. Osmanlı delegeleri, Romanya ülkesinin bir kısmının Rusya tarafından 1812 antlaşmasında işgalini reddediyor ve Romanya delegelerinin dinlenmesini destekliyordu.[6] Rusya delegesi Prens Gorçakov, Romanya'nın bağımsızlığını beyan ediyor ve sınırlarının genişletilmesinden memnuniyet duyacağını belirtiyor.[7] Kongre'de Dobruca'nın Romanya'ya ilhak kararı vermesi destekleniyordu. Bundan sonra Karadağ meselesi görüşmelere konu olmuş, Sırbistan ve Karadağ sınırlarının belirlenmesi işi ele alınmıştır. Tuna üzerinde seyr ü sefer serbestliği onaylanmıştır.

Osmanlı delegesinden Aleksandr Karatodori Paşa, Ayastefanos Antlaşması'ndaki savaş tazminatı meselesini ortaya atmış; devletin

malî güçlüklerini ve son savaşta Rumeli ve Anadolu'da ülkenin harap olduğunu belirtmiş; Avrupa devletlerinin istediği islahatın yerine getirilmesi için yeni masrafların ortaya çıktığını ileri sürerek savaş tazminatının büyük kısmının kaldırılmasını istemiştir. Dobruca ve Besarabya maddelerinde Avrupa'nın barış arzusunu yerine getirmek için kongrece verilen kararlar dolayısıyla savaş tazminatının büyük kısmının kaldırılacağını beklemektedir.[8]

Tazminat meselesinde Rus delegesi Kont Şuvalov bunu kesinlikle kabul edemeyeceklerini beyan etti. Şuvalov, itirazı sırasında Osmanlı Devleti'nde maliyenin açıklı vaziyetinden söz ederek, "verginin ancak üçte birinin hazineye geldiğini" kaydetti. Düzenli bir maliye idaresiyle verginin hiç olmazsa üçte birinin hazineye geleceğini ve devletin giderlerini fazlasıyla karşılayacağını belirtti.[9] Osmanlı borçlarının ödenmesinde Rusya'ya öncelik tanınmasını İngiliz delegesi reddetti. Rusya'nın savaş tazminatı 300 milyon ruble idi. Tazminat meselesi, Avrupa devletlerinin istikrazları dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin maliyesi üzerinde bir hayli konuşmalara konu oldu. 12. protokole konu olan müzakerelerden sonra daha az önemdeki meseleler Karadağ sınırı, Tuna'da seyr ü sefer ve Ermeni meselesi oldu. İngiliz delegesi Lord Salisbury Ermenistan meselesinin görüşülmesini istedi. Ayastefanos Antlaşması'nda Ermenistan'ın Rus askerinden boşaltılmasını Ermenilerce istenilen reformların yerine getirilmesi şartına bağlayan maddelerin kaldırılması kararı verilirse, İngiltere'nin de belirtilen reformlara ait bazı maddeleri kabul edeceği, olmazsa ileride Ermeniler hakkında bir özel maddenin antlaşmaya eklenmesini teklif edeceğini belirtti.

On üçüncü toplantıda Osmanlı delegeleri Karatodori Paşa, Mehmed Ali Paşa ve Sadullah Bey hazır bulundular. Başkan Bismarck, Osmanlı delegelerinin hiddetine neden olacak bazı ifadelerde bulunmayacağını belirterek kongre üyelerinin istekleri doğrultusunda Doğu-Anadolu'da ortaya çıkan karışıklıklara son verebilecek bir yeni idarenin kurulmasını ileri sürdü. Yunanistan'ın rahatsızlığını gidermek için bu devlete bazı bölgelerin terk edilmesini[10] önerdi. Başkan Bismarck, bazı sorunlara dair bunlara benzer kendi düşüncelerini ifade etti. Bismarck, "Avrupa'nın sulh ve müsalemetine derece-i nihayete taalluku bulunan" bazı konularda önerilerde bulunacağını belirtti.[11]

Böylece Yunanistan'ın aşırı istekleri karşısında iki tarafı uzlaştıracak bir orta yol teklifinde bulundu. Yunanistan'ı temsil eden Deliyani'nin toplantıya geldiği belirtildi. Kongre üyeleri, Osmanlı-Yunan sınırında meydana çıkan olayların önlenmesi için tekliflerde bulundular.[12] Mirdita dağı üzerine görüşmelerde Osmanlı delegeleri çekingen davrandılar. Karadeniz'de serbest liman statüsü verilen Batum'a ilişkin müzakereler dolayısıyla, İngiltere ile anlaşmazlıklar ve tartışmalar çıktı, Batum sancağının Rusya'ya ilhakı doğru görülmüyordu.[13] Kongre'nin 15. ve sonraki toplantılarında daha az önem taşıyan problemler tartışıldı ve Rusya delegeleri ile birçok noktada yakınlaşma sağlandı. Sınır sorunları kongre konuşmalarının bir kısmını aldı.[14]

Berlin Antlaşması'nın konuşulması (19. madde), anlaşmanın imzalanması son toplantıların konularıydı. Berlin Antlaşması'nın Türkçe metni bu risalede[15] verilmiştir.

1878 Berlin Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı Devleti ve Büyük Devletler

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda büyük devletlerin başta Rusya ve Avusturya'nın Balkan milletlerinin ayaklanmalarını destekleyen politikaları karşısında devamlı bir bunalım içinde kalmıştır. Büyük devletler arasında bu bunalım sırasında Osmanlıları desteklemek isteyen devletlerle Osmanlı ülkesinden parçalar koparmak isteyen devletler arasındaki rekabet (Şark Meselesi) Osmanlı diplomasi tarihini en başta meşgul eden durumdu. Büyük devletlerin 1878 Berlin Antlaşması'ndan beri yeni ittifaklar sistemiyle uluslararası arenadaki gelişmeler Osmanlı Devleti için felaketli sonuçlar doğuran yeni bir sisteme yönelmişti.

Uluslararası arenada, özellikle bir cihan imparatorluğu olan İngiltere'nin Yakındoğu ve Osmanlı politikasında kökten değişimleri göz önüne almak gerekir. İngiltere'de ilk kez 1868'de liberallerin Gladstone ile iktidara gelmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye politikası büsbütün terk olundu. Gladstone 1875-1878 döneminde Rumeli'de ayaklanmalar ve Osmanlı askeri harekâtı dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne karşı baskıcı bir politika izlemeye başladı.

1880'lerde muhafazakâr D'Israeli iktidara gelince Britanya emperyalizmi yeniden eski siyasete döndü. Daha önce Kıbrıs'ta (1878) yerleşen İngiltere, Mısır'da egemenliğini kurmuş (1882) ve nihayet Süveyş Kanalı'nda kontrol sahibi olmuştur. Gladstone'un ikinci kez iktidara dönüşü (1880-1885), Osmanlılara karşı politikada esaslı bir değişiklik getirmedi.

Batı ile Osmanlı arasındaki ilişkilerin yeni evresini Berlin Antlaşması (1878) belirler. İngiltere, bu tarihte Osmanlı imparatorluk birliğini destekleme yerine Britanya İmparatorluğu için gerekli adımları Kıbrıs'ta, Mısır'da ve Süveyş'te atmış ve Osmanlı çıkarlarını göz ardı etmiş bulunuyordu. Büyük Britanya için bu dönemde en önemli sorun, Büyük Almanya'nın kuruluşu ertesinde Almanların Avrupa güçler dengesini bozması ve İngiliz sömürgeleri için bir tehlike haline gelmesi, Britanya İmparatorluğu'nun dış politikasında köklü değişikliklere yol açmıştır. 1881 yılında Alman İmparatoru, Rusya çarı ve Avusturya-Macaristan imparatoru üçlü ittifak imzaladılar (18 Haziran); bu devletlerden biri, dördüncü bir devlet ile savaş haline gelirse, diğerleri tarafsız kalacaktı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olursa bu hususta serbestlik şartını benimsediler. Osmanlı ülkesindeki değişiklikler ancak bu üç devlet arasında anlaşma olduktan sonra kabul edilebilecekti. Osmanlı Devleti'ne karşı bu devletlerden birisi savaş haline girerse, önceden öteki iki devlet ile temas kuracaktı. Boğazların uluslararası kapalılığı prensibi, taraflarca tanınmıştır. Bu antlaşmanın bir sonucu olarak, Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhakı kabul edilecektir.

Bu gizli antlaşma 1884'te yenilenmiştir. Rusya, Almanya ile bu anlaşmayı Avusturya'nın Balkan politikasına karşı bir güvenlik saymaktaydı. Fakat bundan önce Almanya ile Avusturya arasında bir ittifak yapılmıştı. Bir cümle ile, Balkanlar'daki kaynaşma ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girme kararı karşısında, büyük devletler arasında bir anlaşma gerekli görülmüştü. Midhat Paşa, tam da bu sırada Kânûn-i Esâsî'yi, Balkanlar'daki isyanlar ve Rusya'nın savaş tehdidi karşısında radikal bir önlem olarak gündeme getirmişti.

Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtığı zaman İngiltere Süveyş Kanalı, Mısır, İstanbul ve Boğazlar konusunda Rusya'yı uyar-

dı. Bismarck'ın bu konu üzerindeki müdahalesi kayda değer: Alman şansölyesi İngilizlerin Mısır'ı ve Osmanlı ülkesinin başka bölgelerini işgal etmesine göz yumacağını bildirmekteydi. Rusların uluslararası hazırlıklarından sonra Osmanlılara karşı savaş açtığını, İstanbul önlerine kadar geldiğini; fakat Avrupa'nın Berlin'de Rusları durdurmakla beraber Osmanlı ülkesinin parçalanmasına kayıtsız kaldığını işaret etmek gerekir. Berlin Antlaşması'ndan (1878) sonraki gelişmeler şöyle özetlenebilir: İngiltere Kıbrıs, Mısır ve Süveyş Kanalı'nda yerleştikten sonra eskiden olduğu gibi Osmanlı ülkesinin bütünlüğünü değil, parçalanmasını yeğliyordu. O zamana kadar Batı'nın desteğini varlığının devamı için gerekli gören Osmanlı politikası, yeni şartlar karşısında Abdülhamid döneminde yüzünü tamamıyla Alman İmparatorluğu'na dönmüş ve ona bağlanmıştır. Rusya ile İngiltere yakınlaşmasına karşı Osmanlı Devleti de Almanya, Avusturya ve İtalya ile üçlü ittifakı imzalamıştır. Bu ittifak 1915'e kadar sürecektir. Abdülhamid'in dış siyaseti her yerde Mısır'da, Afrika'da, Hindistan'da, Orta-Asya'da, hatta İrlanda'da İngilizlere karşı mücadele şeklinde kendini gösterecektir. Bu mücadelede sultanın temel politikası *panislâmizm* şeklinde ifadesini bulmuştur.[16] II. Abdülhamid döneminden başlayarak imparatorluğun maliyesi ve demiryolları gibi büyük bayındırlık işleri Batı'nın emperyalist devletlerinin kontrolü altına girmiştir. Ülke bir yarı-sömürge (koloni) durumuna düşmüştür. Halife-sultan büyük devletlerin himayesi altındaydı. Bu tarihî gelişmeler I. Dünya Savaşı ile sonuçlanacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasına neden olacaktır.

Bugün dünya haritasına şekil veren büyük tarihî gelişme dönemi, Berlin Antlaşması (1878) ile başlamış sayılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüp parçalanması olayı bu tarihî gelişimde en önde ele alınması gerekli bir gelişme olarak görülebilir. Büyük devletler için dünyanın diğer taraflarında ortaya çıkan gerginlik ve çatışmaların yanında bu çözülüş, büyük devletleri karşı karşıya getiren, dünya güçler dengesini etkileyen büyük olaydır. Emperyalist büyük devletler arasındaki rekabet, milletlerin ayaklanışı, bu tarihî gelişimin iki tarihî yüzü olarak tespit edilebilir. 1878-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yoğunlaşmış bulunan büyük devletler rekabeti 1914'te I. Dünya Savaşı'nı getirmiş, sonunda *self-determination*

(ulusların kendi kaderini tayin) ideolojisi ile imparatorluklar yerine millî devletler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Anadolu'da Türk millî devletidir.

İşte bu durum karşısında Anadolu'da Türk millî devletinin kuruluşu dünya tarihinde emperyalizme karşı "tam istiklal" davası ile ortaya atılmış ve Lozan'da tam bağımsız bir devlet temsilcisi olarak kendini kabul ettirmiştir. Yeni Türk devleti, *Türkiye*, İran, Afganistan, Hindistan'da emperyalizme karşı mücadelelerinde bir örnek ve öncü olmuştur. Çin dahi kapitülasyonlarına Türkiye örneğini takip ederek son vermiştir.

F

İKİNCİ MEŞRUTİYET:
MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

1878 Berlin Antlaşması ile Rumeli'de Yeni Statüko, Büyük Devletler ve II. Meşrutiyet (1878-1913)

1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'na rağmen Balkan devletçikleri Osmanlı sultanına bağımlı olarak, kendi yurttaşlarının oturduğu Osmanlı vilayetlerini ele geçirerek genişlemek ve bağımsızlık elde etmek için Osmanlı Rumeli'sinde komitacılar ile kargaşa çıkarmaktan geri kalmıyorlardı. Komitacılık faaliyetleri anarşi doğurmaktaydı. 1878'de Batılı büyük devletlerinin müdahalesi ile Balkanlar'daki projelerinde geri çekilmeye zorlanmış olan Rusya da bu devletçikleri kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Sırbistan Morava Vadisi'ni, Bulgaristan Osmanlı idaresindeki Makedonya'yı sınırlarına katmak ve bağımsızlıklarını elde etmeyi ummaktaydılar. Yunanistan ise Girit ve Teselya'yı ülkesine katmak için çalışıyordu. Bu durum büyük Batı-Avrupa devletlerini kaygılandırmaktaydı. Şark Sorunu Osmanlı Devleti ve Avrupa için yeniden bunalımlı ve tehlikeli bir aşamaya gelmişti.

İngiliz kralı ile Çar, Reval'de buluşarak Makedonya'da yapılacak reformlar üzerinde anlaşmaya vardılar (9 Haziran 1908). Bu gelişmeler karşısında Jön Türkler Rumeli ordusu ile temasa geçtiler. Hedef, İstanbul'da kökten bir reform hareketi ile bunalımı önlemekti. 5 Temmuz 1908 tarihinde Makedonya'da Resne'da Niyazi Bey isyan

bayrağını kaldırdı. Enver Bey (Enver Paşa), Niyazi Bey ile bir araya geldi (8 Temmuz 1908). İttihad ve Terakki komitesi ayaklanma kararı aldı. Arnavutlar isyan hareketine destek verdi. İsyancılara karşı gönderilen hükümet kuvvetleri isyancılarla birleşti. İsyancılar, "Ya Kânûn-i Esâsî ya ölüm" tehdidiyle sultanın Kânûn-i Esâsî'yi ilanını ve Meclis-i Mebusân'ın toplanmasını istiyorlardı. Kânûn-i Esâsî'nin Osmanlılık ideolojisi yolu ile Balkanlı ayrılıkçıları imparatorluk birliği içinde tutmayı ummaktaydılar. Rumeli'de başlıca şehirlerden, Kosova, Selânik, Serez ve Piriştina'dan Yıldız Sarayı'na telgraflar yağmaya başlamış; istekleri yerine getirilmezse 3. Ordu'nun İstanbul'a yürüyeceği ilan edilmişti. Rumeli'de 3. Ordu'nun İstanbul'a doğru harekete hazırlanması ve Kânûn-i Esâsî ile ilgili bu talepler üzerine Sultan Abdülhamid, Kânûn-i Esâsî'yi ilan etmek zorunda kaldı (23 Temmuz 1908).

Sadrazam Said Paşa, padişaha Mebusân Meclisi'nin hemen toplanmasını, seçimlere gidilmesini tavsiye ederek bunun devletin geleceği için kaçınılmaz bir hareket olacağını belirtmişti. Sultan Abdülhamid bu uyarı üzerine geri adım atmış; Kânûn-i Esâsî'yi ilan etmişti. Bu adımlar, Reval'de çar ve İngiliz kralı arasındaki toplantıyı gereksiz kılmak için de atılmıştı. İstanbul'da gazeteler bu gelişme üzerinde haberleri yaymaktaydılar. İstanbul halkı şimdi hürriyet için ayaklanmıştı. Rumeli'de başlayan hareket, İstanbul'da bir halk hareketi halini almıştır. Anayasa davası bu gelişmeler üzerine siyasî bir rejim değişikliği doğrultusunda gelişecektir. Bu devrim hareketinin benimsediği üç amaç, ***hürriyet, müsavat, uhuvvet*** olarak özetlenmekteydi.

Osmanlı tarihinde ilk kez halkın katıldığı bir devrim hareketi karşısındayız. Jön Türklerin temsil ettiği siyasî felsefe, Fransız devrim prensiplerini benimsemiştir. Devlet, Tanrı'nın bir hanedâna bağışladığı bir imtiyaz değil; halkın hür iradesinin yarattığı bir kuruluştur. Devrimcilerin en başta benimsedikleri prensip, ***hürriyet***, her şeyden önce padişahın mutlakıyetçi idaresine son vermek; tüm dinî cemaatlerin birliği (*Osmanlılık*) ideolojisi ile imparatorluğun birliğini korumaktan ibaretti. Devrimcilerin ilan ettikleri öteki hedefler, ***müsavat*** (eşitlik) ve ***uhuvvet*** (kardeşlik, birlik) tüm dinî cemaatlerin birliğini garanti altına alan prensipleri olarak ilan ediliyordu. Bir cümle ile,

imparatorluğu korumak için Tanzimat'tan beri güdülen *Osmanlılık* politikasının Devlet-i 'Aliyye'nin birliğini koruyacağına inanılıyordu.

Yeni rejim, sultanın otoritesini sınırlandıran bir hareket olarak *meşrutiyet* terimi ile ifade edilmekteydi. Sultan Abdülhamid'in Kânûn-i Esâsî'yi ilan etmesi, Meclis-i Mebusan'ın toplanacağını bildirmesi ve basın üzerinde sansür baskısının kaldırılması, İstanbul halkı tarafından sevinçle karşılandı. Abdülhamid zamanında toplanan Meclis-i Mebusan'da imparatorluk içindeki milletler şu şekilde temsil ediliyordu: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah mebusu.

Kânûn-i Esâsî rejiminin geri getirilmesi ile Rumeli'deki ayaklanma hareketlerinin ve Reval'de büyük devletlerin müdahalesinin önleneceği umulmaktaydı. Meşrutiyet ilanı ile Osmanlı Devleti, Balkan beyliklerinin ve büyük devletlerin müdahalesine meydan kalmayacağını umuyordu. Buna rağmen, Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan etti; Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'i imparatorluğuna kattı ve Yunanistan da Girit'i ilhak ettiğini ilan etti. Bu hareketler gösterdi ki, Meşrutiyet'in ilanı imparatorluğun parçalanmasını önleyememiştir. İstanbul'daki protesto toplantıları (13 Ekim 1908) fazla bir şey ifade etmiyordu.

1909 baharında Meşrutiyet'e karşı gerici bir tepki olarak protesto hareketi, 31 Mart Ayaklanması Meşrutiyetçileri kaygılandırdı. Rumeli'den Mahmud Şevket Paşa idaresindeki Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yürüyüşe geçti (23-24 Nisan). İstanbul'da 31 Mart hareketinin elebaşları idam edildi ve Sultan II. Abdülhamid tahttan indirildi (27 Nisan).

31 Mart Vakası üzerine sıkıyönetim başlamış; siyasî hareketler ve düşünce özgürlüğü kısıtlanmış; partilerin büyük bir kısmı kapatılmış ve siyasî suikastlar birbirini kovalamıştır. Yeni sultan, Sultan Reşad enerjik bir sultan değildi. Bütün kontrol İttihad ve Terakki Cemiyeti elinde toplandı. 31 Mart protestosu üzerine İttihad ve Terakki Cemiyeti tek başına iktidarı ele geçirmiş bulunuyordu. İttihad ve Terakki, Meclis-i Mebusan'da diğer partilere karşı çoğunluğu sağlamış bulunuyordu. "İslâmcı, siyasî merkeziyetçi, ekonomi alanında devletçi" bir program, İttihad ve Terakki'nin siyasetine yön vermek-

teydi.[1] İstanbul'da trajik olaylar birbirini kovalarken Arnavutluk'ta ve Arabistan'da isyanlar kendini gösterdi (1910 baharı). Durumdan yararlanmak isteyen İtalya, Trablusgarp'ı işgale kalkıştı. İtalya'ya karşı savaş ilan edildi (28 Eylül 1911).

Rusya, Balkan işlerinde müdahalelerini geliştiriyor; Bulgaristan lehine faaliyetlerde bulunuyor; Sırpları kışkırtıyordu. Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanını Osmanlı Devleti bu baskı neticesinde tanımak zorunda kaldı. Osmanlı hükümeti Rus müdahaleleri karşısında Almanya ve Avusturya ile yakınlığa önem verdi. Almanya, Rusya'ya karşı Sırpları kışkırtmaktan vazgeçmesi için bir nota verdi (21 Mart 1909). Balkan devletleri arasında Rusya'nın desteği ile anlaşmalar imzalanıyordu (Bulgaristan ve Sırbistan ittifakı, 13 Mart 1912). Trablusgarp savaşından yararlanmak isteyen Bulgaristan ve Sırbistan, Osmanlı'ya karşı savaş ilan ettiler. Rusya tahriki ile Sırp ve Bulgarların saldırgan hareketleri üzerine 1912 sonbaharında Balkan Savaşları patlak verdi (18 Ekim 1912).[2] İttihad ve Terakki, iktidarı elinde tutmak için savaşın gölgesindeki 1912 seçimlerinde her türlü kanundışı baskıyı kullanmıştır. İstanbul'da bu kargaşa dönemi sürüp giderken, Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti.

İç Siyasette Gelişmeler

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tek başına iktidarı ele geçirme süreci 31 Mart Olayı ile başlamıştı. 31 Mart'ın hazırlığı sırasında Osmanlı Ahrar Fırkası önemli rol oynamıştır. İTC karşısında muhalefet yapan Ahrar Fırkası, 31 Mart Vakası'ndan faydalanan partidir. İTC'nin egemenliğini bertaraf etmek bu partinin hedefiydi. Parti, İTC'nin şiddetli hücumlarına hedef olmuştur. 31 Mart Vakası üzerine parti kapatılmış, Ahrar Partisi üyeleri tutuklanmış ve yargılanmıştır. Bir kısmı da yabancı memleketlere kaçmıştır. Ahrar Partisi'nin dikkate değer bir siyasî görüşü, liberal ekonomiyi benimsemesi ve "teşebbüs-i şahsî ve âdem-i merkeziyet cemiyeti" amacını programında belli başlı bir nokta olarak benimsemesidir. Parti, Türkçülük akımına karşıdır. Ahrar Fırkası dağıldıktan sonra da Meclis-i Mebusân'daki muhalefete yol göstermiştir.[3]

Balkanlar'daki gelişmeler, imparatorluğun dağılmaya başladığını göstermekteydi. Bu gelişmeler İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) politikasında Türkçülük akımının kuvvetlenmesine neden oldu. Parti Meclis-i Mebusân'da öteki partilere karşı çoğunluk sağlayarak, "İslâmcı, siyasî merkeziyetçi, ekonomi alanında devletçi" bir program ile iktidara gelmişti. İTC, *heyet-i vükelâyı* (kabine) kurmuş; meclisteki üstünlüğünden faydalanarak sarayı da kontrol altına almış; böylece devletin tüm güçlerini temsil eder duruma gelmiştir. Meclis-i Mebusân, heyet-i vükelânın kontrolü altına girmiş; iktidar İTC'nin "merkez-i umumîsinin kontrolü altına" düşmüştür. "İtaatkâr bir çoğunluk sağlamak için seçim ameliyeleri üzerinde baskı ve kanuna aykırı muameleler," siyasî hayatın bir dikta rejimine doğru geliştiğini göstermekteydi.[4]

İTC, Meclis'te çoğunluk elde ettikten sonra da, lidere mutlak itaat sağlamıştır. Devlet içinde icra organının siyasî tekelinin kuruluşu, hukukî yollarla sağlanmıştır. Bu iktidar tekelinin birtakım hukukî sonuçları olmuş; en başta Mebusân Meclisi İTC'nin tam kontrolü altına girmiş; iktidar anayasada değişiklikler yaparak fiili durumuna hukukîlik kazandırmıştır. İTC, Kânûn-i Esâsî'de yapılan *tadillerle* (değişikliklerle) kendi tekelci iktidarını güçlendirmiştir. İttihadçılar Meclis-i Mebusân'da muhalif siyasî grupların gensorularını kolayca bertaraf edebilmekteydi. Askerî ya da sivil darbelerin bir çözüm getirmediği, aksine daha ağır sorunlara yol açtığı, İTC döneminde de görüldüğü gibi, düşmana fırsat verdiği ve dağılmayı çabuklaştırdığı bir gerçektir.

İTC, iktidarı o kadar sağlam bir şekilde eline geçirmişti ki, bir daha bu duruma normal hukukî yollardan erişmek imkânı kalmamıştır. İTC, siyasî tarihimizde ilk kez meclis çoğunluğu (parti grubu) baskısı örneğini vermiştir.[5] Bu, "tek parti rejiminin kurulması" demekti. İTC çoğunluğu anayasa prensiplerini isteği gibi değiştirmek ve yorumlamak yetkisini kendisinde bulmaktaydı. Çok geçmeden olayları bahane ederek örfî idare (sıkıyönetim) ilan edebilmiş, bireysel hak ve özgürlükleri kullanılamaz hale sokulmuştur. İTC, muhalefeti ortadan kaldırmak için meclisi dağıtmak ve seçimleri "iktidarın işine gelen sürelere göre tehir (erteleme)" yoluna gidebiliyordu. İTC

hükümetleri, meclissiz işbaşında kalabiliyordu. Kanun kuvvetinde kararnameler çıkarabiliyordu. Sultan Reşad ancak bu hareketlerin seyircisi kalmıştır. T.Z. Tunaya'nın şu hükmünü burada tekrar edebiliriz: "Siyasî iktidar, dürüst seçimler sonunda işbaşına geçenlerin anayasa ile bağlı olarak kullanmakla ödevli oldukları yetkiler bütünü mü idi, yoksa bu meclis çoğunluğunu her isteğini yapabilme kuvveti miydi?"[6] Muhalif gazetecilerin katli, tehditler, işkenceler, baskı altında yapılan seçimler, hükümet darbesi, İTC'nin başvurduğu başlıca kanunsuz işlerdi. Öteki partiler, etkili bir program ve faaliyet göstermekten uzaktılar. Muhalefet, İTC'nin hürriyete ihanet içinde olduğunu ileri sürüyor; kurtarıcılık kisvesi altında istibdada meşruluk verdiğini ileri sürüyordu.[7] İTC'nin genel siyaseti, araştırmacılar tarafından *merkeziyetçi-devletçi-milliyetçi* bir karakter göstermekteydi. Bir cümle ile İTC, bundan sonraki siyasî gelişmelere damgasını vurmuştur.

İTC'nin meclis-i umumîsinde Ziya Gökalp önemli rol oynamaktaydı.[8] İleride önem kazanan milliyetçilik ve laiklik hareketlerinin bu dönemde ortaya atıldığını görmekteyiz. Hukuk alanında, mahkemelerin dinî otoriteye, şeyhülislâmlığa bağlılığını ortadan kaldıran bir kanunla mahkemeler, sivil Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştır.[9] Bu gelişmelerde hızla gelişen Balkan kargaşasının da rol oynadığını tespit etmekteyiz. Bu dönemde, Batı'dan ilham alan her türlü siyasî ve kültürel konunun tartışılır bir hal almasını, Osmanlı-Türk toplumunda ileriyi hazırlayan bir gelişme olarak gözlemlemekteyiz.

Kânûn-i Esâsî'ye gelince, bu anayasa, TBMM hükümetleri dönemine kadar yürürlükte kalacaktır. Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin çözülüşü, aşırı siyasî görüşlerin ortaya çıkması, dolayısıyla Meşrutiyet dönemindeki aşırı hareketler ve çalkantılar tarihçi gözünde Cumhuriyet Türkiyesi'ni hazırlayan gelişmelerdir.

Meşrutiyet hareketinin temel felsefesi, Fransız Devrimi prensiplerine, Fransız Aydınlanma Dönemi felsefesine bağlı hareketler olarak tespit edilmektedir. Devlet, Tanrı'nın bir hanedâna bağışladığı bir imtiyaz değildir, halkın özgür iradesiyle belirlenir. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, tüm devlet iktidarının Meclis-i Mebusân ve siyasî partilere geçişi, temel gelişmelerdir.

Meşrutiyet hareketi, tüm ülkede sevinçle karşılandığı halde, Avrupa'nın büyük devletleri buna karşı çıktılar. Zira Berlin Antlaşması'ndan (1878) beri özellikle İngiltere Kıbrıs ve Mısır'da yerleşerek, Arap dünyasını himayesi altına almaya çalışarak Osmanlı Devleti'ne karşı açıkça bir mücadele dönemine girmiş bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet Döneminde Fikir Hareketleri

II. Meşrutiyet döneminde basın hayatındaki gazete ve dergiler büyük artış gösterdi ve kamuoyunun oluşmasında son derece önemli bir etki yaptı. Bu yayınların fikir ve siyaset alanındaki katkılarla, düşünce hayatında görülmemiş bir canlılık görüldü. Bu yeni akımlar eski siyaset gelenekleri yanında başlıca şu konular üzerinde özetlenebilir.

I. Hilâfet Hareketi, Şerîatçılık

Sultan Abdülhamid halife sıfatını iç ve dış politikalarında öne almış, büyük devletlere karşı politikasında halife sıfatına ciddi ölçüde öncelik vermiştir. İngiliz sömürgesi Hindistan'da İngiliz emperyalizmine karşı *hilâfet hareketi*, Afrika'da ve Orta-Asya'da İslâmiyet'in yayılışı için gösterilen çabalar bu arada zikredilebilir.

İslâmcılık akımı deyimi yanlış yorumlara yol açabilir. Bunu *Şerîatçılık*, yani devlet idaresinde Şerîata öncelik verme şeklinde anlamak daha doğru görünmektedir. Bazı yorumcular *Şerîatçılığın* II. Meşrutiyet döneminde en etkin hareket olduğunu ileri sürmüşlerdir.[1] T.Z. Tunaya'ya göre, "Meşrutiyet devrinde garpçılık, Türkçülük, âdem-i merkeziyetçilik ve sosyalizm gibi ideolojik siyasi fikir hareketleri" ortaya çıkmıştır. İslâmcılık yani Şerîatçılık –her çeşit idarî ve siyasî

kararın İslâm esaslarına göre tespiti– Tunaya'ya göre II. Meşrutiyet devrinde önemli yerini korumuştur. Zira Şerîatçılık, ülkede büyük kitlelere hitap etmektedir. Kuşkusuz Osmanlı padişahının *halife* sıfatı, İslâmcı akım bakımından öncelik taşıyan bir niteliktir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Şerîatçılık devlet idaresine damgasını vurmuştur. II. Meşrutiyet döneminde de Şerîatçılık önemini kaybetmemiştir. Meşrutiyet hükümetlerinde daima bir şeyhülislâm üye olarak hazır bulunurdu. Bâb-i Meşîhat (şeyhülislâmlık makamı) yalnız idareye ait beyannameler yayınlamakla kalmıyor, *cihad-i ekber* ilan ediyor, padişahı tahttan indirmek için fetvâ verebiliyordu.[2]

Siyaset alanında birçok devlet adamı Şerîatçı akımı temsil etmekteydi.[3] İttihad ve Terakki hükümeti siyasetinde Şerîatçılık ihmal edilmedi. İmparatorluğu sarsan büyük hezimetler Müslüman halkı dinî inançlara yöneltiyordu; camilerde vâizler halkın din duygularını uyandıran vaazlar vermekteydi. Öbür taraftan II. Meşrutiyet süresince Şerîatçılık önemli siyasî hareketlere de yol açmıştır. En önemlisi 31 Mart "İrtica" hareketidir. Tunaya'ya göre bu hareket "hürriyet rejimine aksülamel" ifade etmekteydi. 31 Mart hareketi geçici de olsa Meşrutiyet rejimini "derin bir tehlike karşısında" bırakmıştır. Öte yandan siyasi partiler Şerîatçılıktan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bazı önemli siyasî kararlar şeyhülislâmın fetvâlarıyla desteklenmiştir.

İslâmcıların bu dönemde geniş bir yayın faaliyeti gösterdiğine tanık oluyoruz. Bu fikir hareketlerini temsil eden gazetelerin başında *Sırat-i Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşâd* geliyordu (Mehmed Akif Ersoy, *Sebilü'r-Reşâd*'ın sahibi Eşref Edib Bey'in yakın dostuydu). Bu dönemde Şerîatçılık akımını temsil eden pek çok kitap ve risâle basılmıştır. Meşrutiyet döneminde kurulan *Darülfünûn*'da (üniversite) İslâmcıların kürsüleri ve dergileri vardı. Dünyadaki tüm Müslümanlar üzerinde "velayet-i âmme" sahibi halifenin, Osmanlı sultanının kişiliğinde temsil edilmesi devletin teokratik yapısını göstermekteydi. Kânûn-i Esâsî'de "devletin dinî din-i İslâm'dır" maddesi bunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Şerîatçılığın Osmanlı hanedânı devam ettikçe devlet politikasında önde gelen yerini alması doğaldır. Anadolu'da Kuvâ-yi Milliye ile Türk milleti uyandığı ve Mustafa Kemal gibi bir liderin öncülüğü ile millî devleti kurduğu zaman İstanbul'da Osmanlı

Devlet-i 'Aliyye'sini halife sultan temsil ediyordu. Hilâfetin kaldırılması ile (1924) Türk tarihinin bir dönemi son bulmuştur.

II. Osmanlılık

Tanzimat döneminden devralınan bu akım, devlet idaresinde Batılılaşma yoluyla farklı din ve etnikteki imparatorluk tebaasını Avrupaî idare ve siyaset yenilikleriyle bir Osmanlılık ideolojisi altında toplamaktan ibaretti. Sultan Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı açtığı İslâmcı politikaya rağmen Osmanlılık tezini destekleyen önemli katkıları da görülür: Özellikle bütün tebaa çocuklarının *İdâdî Mektepleri*'nde bir arada öğrenim görmeleri, bu arada çok önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Bu gelişmeler bir taraftan azınlıkların (özellikle Ermenilerin) düşünce hayatına ve millî uyanış hareketlerine destek olmuştur.

III. Batıcılık

İdâdî Mektepleri'nde Fransızca öğretiliyordu. Fransız Aydınlanma felsefesi, genel olarak da Fransız kültürü, azınlıklar dahil tüm Osmanlı tebaası arasında geniş bir Batıcı fikir faaliyetine yol açmıştır. Bunun neticesinde Fransız düşünce hayatının hâkim olduğu ve Batılılaşma, cumhuriyetçilik gibi gelecekteki akımların yolunu açan yoğun bir fikir faaliyeti bu döneme damgasını vurmuştur. Bu yolda *İctihâd* dergisi etrafında toplanan *Aydınlanmacı* grup, ileride Türk siyaset ve fikir hayatına yön veren bir faaliyet merkezi durumuna erişti. Bu grup Garpçılar adıyla tanınacaktır.

IV. Turancı Türkçülük

1875-1878 dönemindeki yıkıcı gelişmeler sonunda siyaset ve fikir hayatında Türklüğü öne alan bir fikir cereyanı kendini gösterdi ve gittikçe güçlendi. Bu dönemde Türkçülük düşüncesi, Türkoloji'nin gelişmesi sonucu olarak Dünya Türklüğü'nün birliği ideolojisini benimsemiştir (İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Türk Yurdu Derneği ve Yayınları). Bu akım, Osmanlı yöneticilerini I. Dünya Savaşı sırasında

giderek pan-Türkizm'e yakınlaştırmışsa da, tarihî gelişmeler sonucu olarak Anadolu'da bir Türk devleti ideali şeklinde (Ziya Gökalp) gelişmiştir.

Balkan Savaşları'nda (1912-1913) imparatorluğu kökünden tehdit eden gelişmeler üzerine siyasî önceliklerde büyük değişiklikler kendini gösterecektir. Her şeyden önce Osmanlılık ideolojisinin tamamen iflas ettiği anlaşılacaktır. İmparatorluk toprakları her tarafta yağmaya uğramış ve Türkler arasında Türk vatanı düşüncesi önem kazanmıştır. Balkan Savaşı ertesinde, I. Dünya Savaşı sırasında özellikle askerî ve sivil bürokratlar, her şeyden önce Mustafa Kemal'in de mensubu olduğu genç kurmay subaylar, Türk vatanı ideolojisini benimsemişlerdir.

Turancı Türkçülük: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura

II. Meşrutiyet'te fikir hareketlerinden ikinci grubu Türkçüler temsil etmektedir.[1] Türkçülüğün gelişiminde kuşkusuz en önemli sima Z. Gökalp'tı. Aşağıda onun çalışmaları ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bu alanda Türkçülük üzerinde II. Meşrutiyet'te Yusuf Akçura'nın faaliyeti önemlidir. Akçura, bu dönemde ortaya çıkan başlıca fikir hareketlerini üç ana başlık altında toplamaktadır: *İslâmcılık, Garpçılık, Türkçülük*. Bu genel yaklaşımını 1912'de yayınladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı yazısında özetlemiştir.[2]

Kazanlı bir ailenin çocuğu olan Akçura, küçük yaşta İstanbul'a gelerek Harp Okulu'na girdi. 1897'de kurmay olarak bu mektebi bitirdi. Siyasî düşünceleri dolayısıyla subaylıktan azledildi. Paris'e kaçtı. Burada Siyasal Bilgiler Okulu'nu bitirdi. 1908, II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a döndü ve Türk Derneği adı altında bir cemiyetin kurucuları arasında faaliyete başladı. 1911'de de *Türk Yurdu* dergisini çıkardı. Aynı zamanda 1912'de Balkan Savaşları arifesinde arkadaşlarıyla birlikte Türk Ocağı'nı kurdu. Millî mücadele döneminde Anadolu'ya geçerek TBMM'ye mebus seçildi. Ankara Hukuk Okulu'nda hocalık yaptı. Mustafa Kemal, Anadolu'da, Türk yurdunda bir Türkiye projesinde Akçura ile düşünce birliğindeydi. Atatürk Cumhuriyet kurulduktan sonra da Yusuf Akçura'yı yanından ayırmadı.

Düşüncelerinden ve tavsiyelerinden faydalandı. Bunun bir göstergesi olarak 1932'de Türk Tarih Tezi'nin tartışıldığı, I. Türk Tarih Kongresi'nde, Akçura'yı başkanlık mevkiine getirdi. Akçura, yeni kurulan Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını da yapmıştır. Yusuf Akçura, Türk Dünyası'nın birliği ana fikrini, Rus boyunduruğu altındaki Türk memleketlerinin kurtuluşu ve birlikte hareket etmesi idealini savunan Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın fikir arkadaşıydı. Yusuf Akçura, Türk Dünyası'nın birliği ve birleşmesi tezini Türkiye'de savunmuştur. Türk Dünyası'nın birliği fikrini, İsmail Gaspıralı, Kırım'da çıkardığı *Tercüman* gazetesinde şöyle formüle etmiştir: "Dilde, fikirde, işte birlik."

Geniş tarih bilgisi olan ve diplomasi tarihi dersini veren Yusuf Akçura, *Osmanlı milleti* deyimi yerine daima Türk deyimini kullanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde şu fikri kuvvetle savunan aydınlar çıkmıştır: "Çeşitli toplulukların uzlaştırılması esasına dayanan Osmanlılık fikri çürüktür, vakti geçmiştir." Akçura bir yazısında, "Genç Türklerin uğrunda çalıştıkları Osmanlı milleti oluşturma hareketi boş bir girişimdir. Tek çıkar yol milliyetçiliktir" der. Üstelik bu fikirlerini daha 1903'te savunmaktaydı. Bu fikir özellikle Balkan Savaşı'nın kaybından sonra önem ve yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz ünlü risâle, *Üç Tarz-ı Siyaset*, ilk kez, Mısır'da çıkan Abdülhamid karşıtı *Türk Gazetesi*'nde yayınlandı. Risâlenin İstanbul baskısı, Balkan harbi sırasında, 1912'de yayınlanmıştır. E.Z. Karal'a göre, risâlenin ana fikirleri şöyle özetlenebilir:[3] "1) Bir Osmanlı ulusu meydana getirme siyaseti; 2) İslâmcılığa dayanan bir devlet yapısı kurulması; 3) 'Irka' (Türklüğe) dayanan bir Türk milliyetçiliği meydana getirmek." Akçura, Osmanlı siyasetine temel olan bu üç akımı gözden geçirir.

Bir Osmanlı milleti oluşturmak, etnik yapı, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin Osmanlı Devleti idaresindeki halkı birlikte tutma düşüncesini savunanlar, bir Osmanlı ulusunun oluşturulmasını mümkün görmekteydi. Bunun kaynağı da, tebaanın birliğini sağlayarak imparatorluğu kurtarmaktı. Akçura'ya göre bu düşünce, ulusalcılık fikri karşısında Avrupa'da da önemini kaybetmiştir. Bu devlet politikası Sırp, Bulgar, Rumen halkları arasında milliyetçiliğin egemen olmasıyla, özellikle de Balkan Savaşı dolayısıyla, pratikte önemini yitirmiştir.

Yusuf Akçura'ya göre böyle bir kaynaşma mümkün değildir. Sonuç olarak Akçura, "Artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak boş bir yorgunluktur" demektedir.

İslâmcılığa gelince, dünya çevresindeki tüm Müslümanların, fikirde ve eylemde bir İslâm birliği kurması (panislâmizm) siyaseti de Abdülhamid idaresince benimsenmişti. Bu görüşte, İslâmcılık, toplum hayatında, eğitimde ve dış siyasette hâkim olmalıdır. İslâmcılığın başarısızlığa uğraması Osmanlılık siyasetine aykırı bir siyasetti ve Türkler arasında din ve mezhep ayrımcılığını körükleyecekti. İslâmcılık politikasına emperyalist devletler de karşı çıkacaklardır. İslâmcılık, ancak dünyadaki Müslüman topluluklarının böyle bir işbirliği gerçekleştirmesi halinde mümkün olabilirdi.

Akçura'nın ifade ettiği Türkçülüğe gelince, ilkin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan çeşitli milletlerin Türkleştirilmesi, Türklüğü benimsemesi, ilk adımda gerçekleştirilmelidir. Bundan sonra dünyadaki Türklerin birleştirilmesi yolunda harekete geçmek gerekir. Akçura'ya göre Osmanlı İmparatorluğu dışında, dünyadaki Türklüğün birliği projesinde Osmanlı Devleti, başlıca rol sahibi olmalıdır. Osmanlı ülkesinde dahi Türkleşmeye karşı direniş beklenmelidir. Kuşkusuz Türk halklarının birliği fikrine karşı Rusya harekete geçecektir. Dünyadaki diğer Türk halklarının Müslüman oluşu, Türk birliği fikrine önemli ölçüde yardım edecektir.

Sonuç olarak Akçura, bu projeler doğrultusundaki engeller ve karşı koymaları işaret etmektedir. Akçura'ya göre, siyaset bakımından en pratik olanı İslâm ve Türk birliği fikridir.

Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'teki fikirlerine karşı koyma ve eleştiriler gecikmemiştir. Ali Kemal'e göre, Türk'ü İslâm'dan, İslâm'ı Türk'ten, Türk ve İslâm'ı Osmanlılıktan ayırmak olağan değildir. İslâm birliği fikrine karşı büyük devletler karşı koyacaktır. "Bir İslâm devleti meydana getirmek kuru bir vehimdir, bir hayaldir." Ali Kemal'e göre, Kırım'ı bile koruyamayan Osmanlı Türkleri, hangi güçle Asya'daki Türk halklarını birleştirebilecektir? Ali Kemal, Balkan yenilgisinden sonra ülkede Türkçülük akımının ortaya çıkışını da inkâr etmektedir. Bir Türk devleti ancak Türklerin memleket içinde ve dışında sermaye, düşünce ve bilim alanlarında öne çıkması ile mümkün

olabilir. Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* risâlesi gelecek için projelere ve tartışmalara yol açmıştır. İslâmcılığı savunanlar olduğu gibi Osmanlılık siyasetinin gerçeklik kazanması mümkün değildi. İslâm birliği ve Türk birliği bugün ve yarın için gerçekleşmesi mümkün olmayan siyasetlerdir. Türk birliği politikası belki gelecek için düşünülmelidir. Ali Kemal'e göre, Osmanlıcılık siyaseti de geleceği olmayan bir siyasettir. Fakat bütün bu akımlar karşısında en pratik olan Osmanlıcılık politikasıdır.

Üç Tarz-ı Siyaset'teki fikirlerin II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı ülkesindeki gerçekleri birer birer ele aldığına kuşku yoktur. Akçura, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'da Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hayata geçmesi üzerine Türkçülük düşüncesini kuvvetle temsil eden bir düşünür ve hoca olmuştur.

İsmail Gaspıralı'ya Göre Türk Oruklarının Birliği Fikri

Dünyadaki Türk kökenli halkların Türklük kimliği ve bilinci ile bir üst yapı olarak birleşmesi fikrini bütün hayatınca gazetesinde ve risâlelerinde savunmuş olan büyük Türkçü İsmail Gaspıralı'dır.[4] Gaspıralı "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı ile Türk birliğinin gerçekleşmesi için gerekli süreci başarıyla ifade etmekteydi. On üçüncü yüzyılda Dobruca'dan Orta-Asya'ya kadar bir imparatorluk kurmuş olan Kıpçak Türklerinin yerini Moğol (Tatar) Altın-Orda Devleti almıştı. Altın-Orda Hanlığı'nın parçalanması üzerine, Kazan, Ejderhan (Astrahan), Kasım ve Kırım hanlıkları halinde devam ettiğini biliyoruz. Moğollar-Tatarlar, Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın 50.000 kişilik bir Moğol ordusu ile Kıpçak Hanlığı'nı ortadan kaldırması üzerine Doğu-Avrupa'dan Aral Dağları'na kadar uzanan Altın-Orda Hanlığı'nı kurmuştur. Bu hanlığın merkezi Aşağı Volga'da iki saray şehrinde odaklanmıştı ve hanlığa bağlı olan Türk orukları devletin adı olan Tatar adını almışlardır. Aslında bu ad, bir Moğol kabilesi olan Tatar kabilesinin adıdır. Rusya idaresindeki Türk halklarını Türklükten ayırmak için Azeriler dahil, bütün Türk halklarını Tatar olarak tanıtma Rus hükümetince benimsenmiş tarihi bir hatadır. Batu Han'ın

Moğolları da süratle Türkleşmiştir. 1390'larda Altın-Orda hanı Toktamış'ın yarlıkları Kıpçak Türkçesi ile yazılmıştır.

İsmail Gaspıralı (1851-1914), bugün için de doğru olan şu değerlendirmeyi belirtmektedir: "Kırım'dakiler dahil umum Rusya Müslümanları millî bir uyanışa geçmedikleri takdirde eriyip gitme tehlikesi" karşısındadır. Gaspıralı, ilkin Rus boyunduruğu altındaki Müslüman-Türk toplumların cemaat halinden bir millet haline dönüşmeleri gerektiğini ve İslâm dininin bu bakımdan kuvvetli bir faktör olduğunu belirtmekteydi. Bu Müslüman halkların ortak dili Türkçedir. Bu Türk halkları birlikte hareket etme imkânını bulurlarsa Rusya'da ve dünyada bir büyük güç olarak ortaya çıkabilir. Bunun en güçlü yolu modern bir eğitim sisteminin Türkler arasında yerleşmiş olmasına bağlıdır. Millî Türk basını bu halkların bilinçlenmesinde ve kaynaşmasında yaşamsal bir önem taşımaktadır. Gaspıralı, bu inançla 1883 yılında Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesini faaliyete geçirdi. Bu gazetede kullanılan dil, sade bir Osmanlı Türkçesi idi. *Tercüman* gazetesi onun idealleri yolunda kullandığı en etkili araç olarak düşünülmekteydi.

Gazetesi yanında Gaspıralı, Kırım'da modern anlamda bir okul açarak bu yolda da faaliyete başlamıştır. İsmail Bey, ideallerini paylaşan Yusuf Akçura ile yakın ilişki kurmuştur. Onun modern ilkokul modeli Kırım'da köylere kadar yayıldı. Bu eğitim devrimi Rusya idaresindeki bütün Türk halklarında uygulanmaya başlamıştır. 1914'te bu *Cedîd Mektepleri*'nin sayısı 5000'e varmış bulunuyordu. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi bütün Türk halkları arasında okunan ortak bir yayın organı haline gelmiştir. *Tercüman* gazetesi, İstanbul'da da okunmaktaydı.[5] Rusya'da 1905 ayaklanması sonucunda fikir hayatında ve Gaspıralı'nın faaliyetlerinde yeni bir dönem başlangıcı olmuştur. Daha o zaman Gaspıralı'nın çalışmalarının *Panislâmizm, Pantürkizm* niteliği belirtilmekteydi. Akçura gibi Sadri Maksudi de Türkçülük konusunda Gaspıralı ile tanışmış ve onun ideolojisini benimsemiştir. 1905 Rus devrimi üzerine Gaspıralı, Müslümanların Ruslar ile eşit haklar ve hürriyetlere sahip olması yolunda faaliyete başlamıştır. 1905 Ağustos'unda "Bütün-Rusya Müslümanları Kongresi" gerçekleşti. Bunu Kırım'da Rus idaresi altındaki Müslüman halklarının kongreleri takip etmiştir. Gaspıralı, 1907'de "Dün-

ya Müslümanları Kongresi"ni toplama çabasına girmişti. Gaspıralı, İstanbul'daki gelişmeleri yakından izlemekteydi. Türk milliyetçiliği ve reform fikirleri II. Meşrutiyet döneminde özellikle yakın arkadaşı Akçura yoluyla İstanbul'da Türkçülük faaliyetlerine kaynak olmaktaydı. Böylece Anadolu'da bir millî Türk devletinin kuruluşunda çarlık boyunduruğu altındaki Türk aydınlarının önemli rol oynadıkları açık bir gerçektir. Gaspıralı, bundan sonra çok yaşamadı (ölümü 24 Eylül 1914).

Ziya Gökalp'ta Türkçülük*

Gökalp'ın kısa yaşamına rağmen (Mart 1876-Ekim 1924), düşüncesi 20. yüzyıla damgasını vurdu. Çevresi, kökeni, ailesi ve müstesna kişiliği ona savaşlar, devrimlerle geçen dramatik bir dünyada müstesna bir kılavuz rolü hazırladı.

Babası Tevfik Efendi Güneydoğu Anadolu'da bir taşra merkezinde, Diyarbakır'da, tıpkı Mustafa Kemal'in babası gibi küçük bir memurdu; Namık Kemal neslinden vatansever, devrimci bir aydındı; var olma savaşında kurtuluşu Batılılaşmada arayan bir kuşaktan, Tanzimatçılar neslindendi. Ataları bölgede eşrâftan, şehirli seçkin bir aileden, Müftüzadelerdendi. Tevfik Efendi'nin kardeşi Hasib Efendi ulemâdan, sayılan, eski kültürü iyi hazmetmiş ve ileride Ziya'yı İslâm kültürü ile tanıştıracak biriydi. Tevfik Efendi vilayet idaresinde, yazı işlerini iyi bilen bir memur sıfatıyla evrak müdürlüğü, resmi vilayet gazetesinin çıkarılması, vilayet salnamesinin hazırlanması gibi kalem işlerinde hizmet ediyordu ve oğlu için, ilk fikir hazinesi olacak çok zengin bir kitaplığa sahipti. Gökalp'ın annesi tanınmış bir aileden, Pirinççizadelerden Zeliha Hanım'dı.

Böylece genç Ziya, eşrâftan, eski ve yeni kültürü benimsemiş; Yeni Osmanlıların devrimci zihniyetini, vatanseverliğini temsil eden

* Bu bölüm ilk kez *Doğu Batı, Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler*, 12 (Ağustos-Eylül-Ekim 2000)'de yayınlanmıştır.

bu aile çevresinde yetişecek ve babasının kitaplığında bol bol okuma fırsatı bulacaktır. Ziya'nın yayıncılık, gazetecilik mesleğine de kuşkusuz babası örnek olmuştur. Ziya Gökalp *Küçük Mecmua*'da yayımladığı "Vasiyet" yazılarında, kişiliğinin oluşmasındaki etki sahipleri arasında en başta babasını, İdâdî'deki hocası Yorgi Efendi'yi (ondan Fransızcayı, doğabilimlerini ve eski Yunan felsefesini öğrenecek) ve kendisine İslâm hukuku ve tasavvufunun ilk bilgilerini veren amcası Hasib Efendi'yi sayar. Osmanlı Aydınlanma Çağı'nda (1880-1914), Fransızcadan yapılan çevirilerden, Gustave le Bon, Alfred Fouillee, Gabriel Tarde gibi sosyologların fikirleriyle tanıştı, çelişkili düşünceler ve kültür etkileri arasında bunalıma sürüklenen bazı çağdaşı gençler gibi, Ziya da on sekizinde intihara kalkıştı. O kurşun yaşam boyunca kafasında kalmıştır.

Etnik kökenini deşmek isteyenlere karşı Ziya'nın cevabı açıktır: "Cedlerim [atalarım] Türk olmayan bir bölgeden (Çermik) gelmiş olsa bile, kendimi Türk sayarım, çünkü bir adamın milliyetini tayin eden ırkî menşei değil, terbiye ve duygularıdır." Ziya'nın millî kimlik hakkında bu görüşü, modern Türkiye'nin millet-vatandaş anlayışına esas olmuştur. Onun düşünce hayatı ve kariyerine yön veren asıl kaynak *Genç Türkler* hareketidir (bkz. Ş. Mardin, *The Genesis*).

Abdülhamid'in istibdat rejimine karşı mücadele eden Genç Türklerin propaganda yazıları, Güneydoğu-Anadolu'nun fikir merkezi Diyarbakır'a kadar geliyor ve her aydın gibi Ziya'yı da heyecanlandırıyordu. İmparatorluğun fikir merkezi İstanbul'a gitmek için can atıyordu; 19 yaşında İstanbul'a gelip yatılı bir okul buldu: Baytar (veteriner) yüksekokulu. Bu okulda pozitif bilimlerle tanışması ileride sosyolojik görüşlerine etki yapacaktır. Orada gizli cemiyetlerle bağlantısı yüzünden hapse atıldı.

Meşrutiyet'in ilanı üzerine 1908'de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesini kurdu ve fiilen siyaset hayatına atılmış oldu. 1909'da Cemiyet'in Merkez-i Umumî üyeliğine seçilerek Selânik'e gitti. Sosyoloji yazılarıyla tanınan Gökalp'tan, cemiyetin ideolojisi için, Gökalp'ın deyimiyle "Yeni Hayat" üzerinde bir rapor hazırlaması istendi. İttihad ve Terakki iktidara gelince de hukuk ve eğitim alanındaki reformlarda Gökalp'ın fikirlerinden yararlandı. Selânik İdâ-

dîsi'nde sosyoloji dersleri vererek Türkiye'de ilk kez bu bilim dalında öğretim yolunu açtı. 1912'de Ergani sancağından Meclis-i Mebusân'a üye seçildi, İstanbul'da edebiyat dergilerine kültür ve sosyoloji üzerine yazılar yazarak fikir hayatının öncülerinden biri oldu. Türk Ocağı kurucuları arasında yer aldı. Darülfünûn'da *ilm-i içtima* (sosyoloji) dersleri okutmaya başladı (1915-1919). I. Dünya Savaşı bitip İstanbul İtilâf Devletleri'nin işgaline uğrayınca tutuklandı (1919); İngilizler tarafından 18 Mart 1920'de Malta'ya sürülenler arasındaydı. Orada sürgün arkadaşlarına sosyoloji ve tarih konuşmaları yaparak "tek hocalı bir üniversite" kurdu (1919-1921). Sürgün dönüşü Darülfünûn'daki kürsüsü verilmedi, fakat o tabiatı gereği öğretici, hoca görevini yapmaktan, liderlere "doğru yolu" göstermekten geri kalamazdı. Hayal kırıklığına uğradı, baba yurdu Diyarbakır'a gitti. Diyarbakır'da, 1921-1922 yıllarında çıkardığı *Küçük Mecmua*, İstanbul'da aydınlar tarafından hararetle izleniyordu.

Ziya Gökalp, millî mücadelede İttihadcıları terk ederek Mustafa Kemal'in safına geçmiş, Ankara'da çıkan gazetelere, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Yeni Gün*'e yazılar yazmış, Gâzi'nin Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programını hazırlamasına yardım etmiştir. Mustafa Kemal birçok devrim kararında Garpçılar gibi onun da fikirlerini izlemiştir (hukukta kadın erkek eşitliği, Türk'ün ve Türk vatandaşlığının tanımı, Türk dili ve tarihi tezleri, her vatandaşın bir soyadı alması gibi). Gökalp'a göre Gâzi Mustafa Kemal, Türkçülük emellerini gerçekleştiren kahramandır (Heyd, 80). Taşbaskısı bir risâlede Ziya Gökalp, kadınların tesettürünü ve hareme kapatılmasını yermiştir: "Tesettür ibtidai iştiyaklara [ilkel arzulara] ve çok eski içtimai müesseselere kadar uzanan bir âdettir. Bu alışkanlığın hâlâ devam etmesi Türk kadınlarına en büyük hakarettir" diyor (Heyd, 69). Duaların Türkçe okunmasını istemiş, Türklerin İslâm öncesi din fikirlerini incelemiş, (Türk töresi); bir Türk İslâmiyeti'nin varlığını kabul etmiştir. Milletin kendi sinesinde yaşayan ulusal kültür öğelerinin keşfi ve geliştirilmesiyle Türk kültürünün egemen olması fikri, Atatürk zamanında eğitim ve sanat alanlarında rehber olmuştur. Atatürk onun kültür ve medeniyet ayrılığı ile sosyal gelişim teorilerini kabul etmemekle beraber, ona karşı derin bir saygı duymaktaydı. Kendisini, TBMM'nin II. dö-

neminde Diyarbakır mebusu (1923-1924) olarak destekledi. Gökalp, 1924 Anayasası'nı hazırlayanlardandır. Kültür ve hukuk konularında fikirlerinden vazgeçilemez bir kişiydi. 1909'da Selânik'te İttihad ve Terakki Merkez-i Umumî üyeliğinden ölümüne kadar ve ölümünden sonra bu fonksiyonu devam etti. Gökalp'ın vefatında Gâzi Mustafa Kemal eşine gönderdiği taziye telgrafında "büyük mütefekkir"in kaybından "bütün Türklerin" üzüntüsünü ifade etmiştir.

İnandığı ve milleti için gerçekleşmesini gönülden arzuladığı fikirlerini yaymak heyecanıyla Ziya Gökalp, basını kullanmaya önem vermiştir. Daha gençlik yıllarında Diyarbakır'da 1909'da *Peyman* adlı dergiyi çıkarmış, Selânik'te 1910-1912 yıllarında dilde sade Türkçeyi savunan Ö. Seyfeddin ve Ali Canib'le *Genç Kalemler*'e yazılar yazmış, 1912-1919'da *Türk Yurdu*'na Türkçülük üzerine bir dizi makale yazmış, 1917'de *İçtimaiyat Mecmuası*'nı çıkarmış, 1917-1918'de yenilikçi yazarlar ile *Yeni Mecmua*'da yakın işbirliği yapmış ve 1922-1923'te Diyarbakır'da *Küçük Mecmua*'yı kendi başına yayımlamıştır.

Türkçülük (siyaset bilimcilerinin deyişiyle *pantürkizm* veya *Turanizm*) Türk dili konuşan Rus boyunduruğu altındaki halkların kurtuluşu ve dayanışması fikri, Kırım'da İsmail Gaspıralı ile güçlü bir akım olarak hayata geçmişti. Ziya Gökalp gibi İsmail Bey, Türklerin çağdaşlaşması, uyanması için eğitim reformu istiyor, Kırım'da çıkardığı *Tercüman* gazetesiyle bütün Türk illerine, bu arada İstanbul aydınlarına yol gösteriyordu. Türkçülüğün programını Kırımlı büyük reformcu, "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla özetliyordu. Gökalp, İstanbul'da Kazanlı Yusuf Akçura, Azeri Hüzeyinzade Ali ve diğer Türkçülerin yayın organı olan *Türk Yurdu*'nun yazı ailesine heyecanla katıldı. Bu dergiye 1912-1919 yılları arasında yazdığı makaleleri sonradan *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* adıyla çıkardığı önemli eserinde bir araya getirmiştir (Türkçülüğün öbür organı o dönemde Ahmed Cevdet'in çıkardığı *İkdam* gazetesi idi). Gökalp'ın, I. Dünya Savaşı sırasında yayımladığı *Altun Destan*'ı Türkçü duyguları ateşliyordu. Bir manzumesinde şöyle diyordu:

Uygur, Kalaç, Karlık, Kanklı, Kıpçak
Türk Yurdu bir olsun kalmasın kaçak

O, Türk birliği için bir kahraman, bir ilhan arıyor:

Turan'dan yadları kovan nerede
Kimi Kırgız, Kazak kimi Sart olmuş

Öte yandan Gökalp, millî devlet kurulunca, Türk milletini oluşturan çeşitli etnik grupların, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi, kaynaşması gereğini vurgular (H.Z. Ülken, II, 493).

Cumhuriyet döneminde resmen uzak durulan Türk halklarının bağımsızlığı ve birliği fikri, Rus emperyalizmi çökünce hayatî önemde bir siyaset olarak gündeme gelmiş ve Süleyman Demirel'in "Adriya'dan Çin Seddi'ne kadar" diye formüllendirdiği siyasette canlanmıştır.

Ziya Gökalp'ın Türkçülüğe tam dönüşü –İttihad Terakki'nin tüm politikasında da olduğu gibi– Balkan Savaşları'nda Rumeli'nin kaybıyla olmuştur. O zamanki "Türk-İslâm düalist imparatorluk" projesi de Müslüman tebaanın, Arnavutların (1912) ve Hicaz Araplarının (1916) ayaklanmaları üzerine terk edildi. Ziya Gökalp gibi aydınların büyük bir bölümü ve aydın subaylar, milli bir Türk devleti fikri üzerinde birleştiler. Mütarekeden sonra 1919-1920'de sarayın İslâmcı hilâfet politikasında direnişi karşısında, Anadolu'da Kuvâ-yi Milliye hareketinin güç kazanması, Ankara TBMM hükümetinin kuruluşu ile Anadolu'da millî Türk devleti bir gerçek halini kazandı.

Bu gelişme, Ziya Gökalp'ın çoktan beri düşündüğü ve yaydığı *milli Türk devleti* fikrinin zaferiydi. Gökalp'ın bazı fikirleri, özellikle Turancılığı ve kapsamlı mutlak milliyetçiliği, ölümünden sonra şiddetli eleştirilere hedef olmuştur. Onun inandığı gibi, bireyin iradesini ve bağımsızlığını "ma'şerî vicdan" adına inkâr eden sosyolojik yaklaşımı, dikta rejimlerine yol açan bir toplum felsefesi getirdiği iddiasıyla şiddetle eleştirilmiştir.

Gökalp'ın düşüncelerini en iyi analiz edenlerden biri, H.Z. Ülken'e göre, Gökalp gençliğinde Namık Kemal gibi "bir Osmanlı milliyetçisi," bir "Yeni Osmanlı" idi. Osmanlılara kurtuluş yolunu *ilm-i içtima* (sosyoloji) öğretecektir inancındaydı; böylece bu alana kendini verdi. Tüm İttihad ve Terakkiciler gibi, bu *uhuvvet-i Osmaniyye* yoluyla bir Osmanlı milleti meydana getirmenin mümkün olduğuna inanıyordu.

Daha sonra 1909'da Gökalp, Ö. Seyfeddin'in *Genç Kalemler*'deki dilde tasfiye (saf Türkçe) hareketini izleyerek "Türkçü" düşünceyi de benimsedi. Aynı yıl Selânik'te İttihad ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi seçildikten sonra yeni bir Gökalp karşımızdadır. *Genç Türkler*'i izleyerek II. Meşrutiyet'te siyasî devrimin toplumsal devrimle tamamlanması gereğini savundu. Toplumsal devrim, "Yeni Hayat" ile gerçekleşecektir. "Yeni Hayat", toplum hayatının her alanında eski değerler sistemi yerine yeni bir değerler sistemi getirmektir. Bu dönemde A. Fouillee'nin *idees forces* (fikir-güçler) kuramının etkisi altındadır. "Yeni Hayat" fikir ile ülkü ile yaratılır ve hayata geçirilir: "Yeni Hayat," öz Türk kültürüne dönmekle gerçekleşecektir. Gökalp için, "üstün insan" Türk'tür, yüksek, güzel kültür, Türk kültürüdür. Gökalp'ın düşünce hayatında Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlıcılık silinerek Türkçülük hâkim konuma gelecektir. Bu tarihlerde Gökalp, daha çok A. Fouillee ve G. Tarde'ın (taklit sosyolojisi) etkisi altındadır.

Darülfünûn'da Fuad Köprülü, İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu), Necmeddin Sadık (Sadak), Ahmet Emin (Yalman), Şemseddin (Günaltay) ile birlikte, Batı bilim metotlarıyla çalışan ekip içinde yer aldı ve onların fikir odağı oldu. Kültür ve medeniyet ayrılığı tezini ilkin burada çıkan *İçtimaiyat Mecmuası*'nda ileri sürdü. Sosyolojinin temel kavramlarını tespite çalışan, sosyolojik olgu ve araştırma metodu üzerinde ilk etraflı yazısı ("Bir Kavmin Tetkikinde Takip Olunacak Usul") Fuad Köprülü'nün çıkardığı *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda (I/2 (1912), s. 193-205) yayımlandı. Orada kültür ve medeniyeti ayrı olgular olarak incelemekteydi. Bu dönemde sosyolojinin gerçek kurucusu saydığı E. Durkheim sosyolojisinin pozitivist-strüktüralist yaklaşımını benimsedi (1917). Bu yeni yaklaşımda, ahlakın sosyolojik niteliği üzerinde durdu. "Eski Türkler'de İçtimai Teşkilat" adlı yazısında (*MTM*, III (1914)) Durkheim ve Mauss'un ilkel toplum tasnifini, Orta-Asya Türk kavimlerinin incelenmesini esas aldı. Bu araştırmasında destanlardan yararlanması kayda değer.

Ziya Gökalp I. Dünya Savaşı sırasında başlıca fikir akımlarını, yani İslâmcıların gerçek İslâmlaşma (*Sırat-i Müstakim*) fikirlerini, ***Türk Yurdu*** etrafında toplanan çoğu Rusya'dan göçen Türkçülerin Türkçülüğünü ve laik bir toplum isteyen Garpçıların *muasırlaşma*

(Hüseyin Cahit, Celal Nuri gibi *İctihâd* dergisi yazarları) tezlerini, sosyolojik bir yorum içinde uzlaştırma ve sistemleştirme girişiminde bulundu (*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, 1918). Gökalp, bunu sosyolojinin bir görevi olarak görüyordu. Ona göre, sosyoloji toplum doktorudur. Bu kitabı Cumhuriyet döneminde bugüne dek Türkçülük (N. Atsız, Z.V. Togan, A. Türkeş), Türk-İslâm sentezi (Bkz. *Doğu Batı*, sayı II-5) fikir akımlarının ve siyasette Ülkücülerin ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin ilham kaynağı olmuştur. O, Türklerin büyük vatanını, Turan'ı şöyle tanımlıyor: "Turan, Türklerin ideal vatanıdır, Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu ülkelerin toplamıdır." Türkiye, Turan'ın bir parçasıdır. Gökalp'ın zaman zaman değişen sistemleştirme çabalarında siyasî pragmatizm egemendir. Biz, sırasıyla Osmanlı, Türkçü ve Atatürkçü Gökalp'ı, ayrı ayrı incelemek zorundayız.

Ziya Gökalp'ın etkileri üzerinde hüküm verenler, onun Türk düşünce hayatı ve siyaseti üzerindeki –olumlu veya olumsuz– derin ve sürekli etkisini kabul ederler. "Gökalp kişiliğinin her safhasında yeni bir yaratılışta"dır, sosyolojide Durkheim'ı izlemekle beraber "sosyolojinin teorik cephesine esaslı (yeni) fikirler getirmiştir" (H.Z. Ülken).

Ziya Gökalp, "Türk milliyetçiliğinin babası"dır (U. Heyd). Ziya Gökalp, "Yeni Türkiye'yi biçimlendiren, Türkiye Cumhuriyeti'nin manevi kurucularından biri, belki de bu kuruluşta payı en büyük olanıdır" (W. Deeds). Ziya Gökalp "Şark'ta ilk defa olarak Garp'ın anladığı ilim kafasıyla Doğu faziletini nefsinde birleştiren" bir kişidir (Y. Kadri). "Türkiye'deki egemen korporatif düşüncenin en yetkin sistematik düşünürü Ziya Gökalp'tır. Gökalp'ın fikirleri sonraları basit sloganlara ve mitlere dönüşmüştür" (T. Parla).

Gökalp'ın –sosyoloji kuramlarında özellikle E. Durkheim'ın metodolojisini izlemekle beraber– orijinal bir Türk düşünürü olduğu noktasında birçok düşünür ve sosyolog birleşir (bkz. H.Z. Ülken, Amerikalı sosyolog C. Zimmerman. Z.F. Fındıkoğlu, N. Akder, M. Turhan ve son zamanlarda S.H. Bolay ve S. Anar); ciddi eleştiriler arasında burada yalnızca T. Parla ve H.K. Kadri'yi analım. Aslında 1930-1990 arasında tüm sol literatür onu hedef almıştır. Yakın zamanlara kadar onun sosyal bilimlerde icat ettiği terimler (*hars, mefkûre, örf, içtimai-*

yat) kullanılagelmiştir. Türk toplum ve siyasetinin, saltanat döneminden Türk millî devletine geçiş döneminde radikal hızlı değişimleri bir sosyolog olarak gözlemlemesi, onun sosyolojik analizlerine ve hükümlerine kuşkusuz orijinallik kazandırmıştır. Yeni Türkiye doğarken millet, devlet, hukuk, kadın hukuku, devlet-din ilişkileri, modern ekonomi ve milli eğitim, Türk kültür tarihi ve sosyolojisi, özellikle millî devletin ideolojisini formüle etmekte Ziya Gökalp gibi bir düşünür-sosyoloğa sahip olmak Türkler ve Türk dünyası için gerçekten bir şans olmuştur. Sosyal olguya tam bir nesnellik (objektivite) ile yaklaşım metodu Gökalp'a kendi kuşağında güvenilir, pozitivist bilimadamı, yol gösteren hoca ayrıcalığı kazandırmıştır. Gökalp, bütün bu alanlarda düşüncesine başvurulan Türk "mütefekkir"i olarak anılmıştır.

1908-1924 yılları arasında Türk fikir hayatında yazar/hoca, siyasî programcı, ideolog ve Türkiye'de sosyolojinin kurucusu olarak başardığı muazzam eseri ve ölümünden sonra Cumhuriyet dönemi düşünce hayatı ve araştırma alanları üzerinde derin etkisini bu kısa makalede göstermenin güçlüğünü biliyoruz. Burada, Gökalp'ın temel sosyolojik düşüncesini tespit amacıyla, kültür ve medeniyet tarihçisi A. Toynbee'nin fikirleriyle ilişkisi konusunu tartışacağız (*Türk Kültürü*, III-31, Mayıs 1965'te çıkan yazıyı genişleterek yeniden ele almaktayız).

Büyük sosyal-siyasî değişim ve kriz devirlerinde sarsıntının sebep olduğu kargaşa karşısında belirli bir çıkış yolu, yeni bir denge bulma ihtiyacı, insanı değişim sorunları ve değerler sistemi üzerinde etraflı incelemeler yapmaya zorlamıştır. Veya Fransız Aydınlanma Çağı gibi, yeni bir düşünce sistemi, bir uyanış atılımı, sosyal-siyasî yeni bir yapılanmaya götürür. Osmanlı-Türk tarihinde, 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Batı'nın her alanda yıkıcı baskısı karşısında Yeni Osmanlıların tepkisi, böyle bir ihtiyacın göstergesiydi. Yeni Osmanlı, Genç Osmanlı hareketiyle devrimci bir doğrultu aldı.

1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı onaylanmıştı. 1900'lerde patlak veren Makedonya bunalımı, Genç Türkleri –İttihad ve Terakki'yi– iktidara getirdi, saltanat fiilen son buldu. Ülke bir kez daha parçalanma tehlikesi karşısındaydı. Ziya Gökalp, bu krizli zamanda yeni bir denge ve düzen, yeni bir doğrultu arama ihtiyacına en yüksek düzeyde tercüman olmuş bir düşünürdür.

Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın açık bir şekilde ifade ettikleri toplum ve kültür krizi meselesi, II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Paris'te toplanan Genç Türkler tarafından sosyal bir mesele olarak ele alınmaktaydı. Onlar, benzer şekilde sosyal sorunla karşılaşan Fransız sosyolojisinin kuvvetli etkisi altında kaldılar ve hareket noktaları da bu oldu. Genç Türklerin lideri Ahmet Rıza Bey, Auguste Comte'un, *Ordre et Progres* (düzen ve ilerleme) fikrini benimsedi, onu siyasî programının temeli yaptı. 1906'da Prens Sabahaddin de Osmanlı toplumunun düze çıkmasını *fenn-i içtima*'dan (sosyoloji) bekliyordu. *Fenn-i içtima* diyordu, bize toplumumuzun noksanlarını gösterebilecek bir anahtardır. Fakat o, *Le Play* sosyolojisini benimseyerek kişisel girişim, özgürlük ve toplumsal mutluluk sayesinde Osmanlı toplumunda bir uzlaşma ve ahenk, yeni bir denge yaratılabileceğini düşünüyordu.

Bu kuşakta Ziya Gökalp, Genç Türklerin *içtimaiyatçılığ*ının kuvvetli ve ciddi bir temsilcisi oldu. Daha Selânik'e gelmeden Diyarbakır'da Genç Türk yayınlarının tesiri altında 1909'da *Peyman*'da (sayı 1, 28 Haziran 1909) yazdığı "İlm-i İçtima" adlı makalede, krize bir çözüm yolu bulmak için bu ilimle ciddi biçimde uğraşmak gerektiğini savunuyor; Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli etnik unsurlar arasında doğal düzen ve dengeyi yeniden kurmak için en doğru yolu gösteren araçlardan birinin sosyoloji olduğunu iddia ediyordu. O, daha sonra Selânik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumî üyesi seçilince, kendisine "Cemiyet-i Mukaddese"nin, yani İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ana prensiplerini açıklamak ve gençliği topluma bağlamak görevi verildi. İttihad ve Terakki, daha 1906'da Mısır'da basılı *Nizamname-i Esasi*'sinde (Madde II, III) toplumsal politikasını şu satırlarla özetlemekteydi: "Her hususta sebeb-i muvaffakiyet olan ahlak-i hasene-i milliyeyi takviye, ulum ve maarif ve terakkiyat-i medeniyye-i hazırayı adat-i kavmiyye ve ihtiyacat-i mevkiiyemize tatbikan memalik-i Osmaniyye'de neşr ü ta'ffüme çalışmak... Osmanlı anasır-i muhtelifesi arasında samimi bir ittihad meydana getirerek vatanın yükselmesine çalışmak..." İşte temel prensipler bunlardı. Gökalp kendisine verilen ödevi geniş bir açıdan bir sosyal mesele olarak

ele aldı ve "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" adlı makalesinde (*Genç Kalemler*, VIII), asıl devrimin toplumsal nitelikte olması, yani topluma inmesi gerektiği fikrini savundu ve aynı yazıda bu "Yeni Hayat"ı getirecek toplumsal değerlerin niteliğini göstermeye çalıştı.

1911-1923 yıllarında, Balkan Savaşı faciaları, Dünya Savaşı, yabancı işgali, Sevres Antlaşması gibi imparatorluğun yıkılış buhranları içinde Gökalp daima sosyal sorun üzerinde durdu; kurtuluş yolunu daima sosyolojinin kılavuzluğunda aradı. Onun sosyolojisi, bu sebeple, dinamik bir sosyoloji, bir değişme sosyolojisi oldu. Gökalp, kendisi gibi toplumsal-ahlakî sorundan hareket ederek toplumsal olayı esas alan Emile Durkheim sosyolojisini hararetle benimsedi. Toplumun nasıl ve nereye gitmekte olduğunu incelemek ve sorumlu mevkide olanlara yol göstermek, onun daima başlıca kaygısı oldu. Gökalp, her dönemde bir ideolog rolü oynadı.

İngiltere'de Arnold J. Toynbee'nin hareket noktası da I. ve II. Dünya Harpleri devresinde var olma veya yok olma sorunu karşısında kalan insanlığın büyük sosyal-tarihi sorunudur. O, 10 ciltlik dev eseri *A Study of History*'de, insanlığın tarih boyunca macerasını başından sonuna inceleyerek, krizin gerçek anlamını görmek ve bizi nasıl bir çözüm yolunun beklediğini göstermek istedi. O, Gökalp'ın millî çerçevede ele aldığı toplumsal meseleyi, insanlık ölçüsünde incelemeyi denedi.

Toplumsal değişmeyi esas konusu sayan 19. yüzyıl Amerikan sosyolojisi, Carl Zimmerman'a göre, 1920'lerden sonra sosyal yapı araştırmalarına yönelmiştir (*Yeni Sosyoloji Dersleri*, çev. A. Kurtkan, İstanbul 1964). Toplumsal değişim üzerinde incelemeleriyle tanınan ve 1964'te İstanbul Üniversitesi'nde misafir profesör olarak sosyoloji okutan bu değerli Amerikan sosyoloğu, günümüzde tekrar dinamik değişim sosyolojisine dönme gereğine inanmaktadır. Atom çağının korkunç problemleri ve dünyada hızla gelişen modernizasyon-batılılaşma krizinin ortaya çıkardığı hayatî meseleler, yeni sosyolojiyi, bir değişim/gelişim (*development*) sosyolojisi şeklinde ele almaya bizi zorlamaktadır. Zimmerman'a göre, Gökalp ve Toynbee bu vadide bize öncülük etmektedirler. Zimmerman'a göre, Gökalp tek yönlü toplumsal gelişim teorisine dayanan 19. yüzyıl sosyolojisine bağlıdır ve her

medeniyetin kendi "toplumsal zamanı"nı göz önünde tutmamaktadır. Son zamanlarda İsrailli sosyolog N. Eisenstadt da aynı eleştiriyi yapar. Eisenstadt'a göre, gelişmeye açılan toplumlarda modernleşme belli bir reçete ile gerçekleşmez, daima yeni bir senteze götüren bir toplumsal oluşum gündemdedir. Zimmerman'a göre Toynbee, çeşitli doğrultuda yürüyen ve kendi toplumsal zamanını yaşayan medeniyetler kavramıyla, yeni dinamik değişim sosyolojisinin zeminini hazırlamıştır.

Zimmerman, misafir profesör olarak İstanbul Üniversitesi'nde bundan yarım yüzyıl önce Ziya Gökalp'ın kurmuş olduğu kürsüde ders verirken, onun tezini değerlendirmeyi ihmal edemezdi. Amerikan sosyoloğuna göre büyük tarihi devrimlerin "bir felsefeye ve halkın desteğine dayanan bir programa sahip olmaları lazımdır" (Giriş, s. 1). Türkiye de kendisini yok etmeye uğraşan güçler karşısına köktenci bir devrimle çıktı. Zimmerman'a göre Türk devrimi, insanlığın 20. yüzyıldaki köklü değişiminin bir parçasıdır. Toplumsal bir hareket olarak anlaşılması gereken bu insanlık devrimi, günümüzde dünya ölçüsünde devam etmektedir. Türk devriminin "fikrî şerefi geniş bir manada Ziya Gökalp'a ve onun rehberliği ile sosyoloji doktrinlerindeki öğretim faaliyetine aittir." Ziya Gökalp, "zamanının hâkim sosyolojisi olan Durkheim sosyolojisinden alınmış teferruatlı sosyal organizasyon teorileri vasıtası ile bu inkılâbın fikrî mimarı" oldu (Giriş, s. 1-2).

Gökalp, Durkheim sosyolojisini alıp bir Doğu toplumuna uygulayabildiyse, bu ancak 19. yüzyılda sosyolojinin soyut kavramlara göre kurulmuş soyut bir sistem olmasından ileri geliyordu. O dönemde, her toplumun kendi tarihi "toplumsal zamanı" kavramı sosyolojide yer etmemişti. Bugün "toplumsal zaman"a bağlı bir araştırma konusu olan sosyolojiyi soyut kavramlara bağlı tutmak güçtür. Her toplumu kendi toplumsal koşulları içinde izlemek gerekir. Amerikan sosyologları, Türkiye'de Ziya Gökalp'ın yaptığı gibi, ilkin toplumsal değişim teorilerine yönelmişti (s. 3-9). Zimmerman, Gökalp hakkında çok dikkate değer başka bir görüş de ortaya atmaktadır. A. Toynbee, "sosyolojisinin büyük bir kısmını, burada, Türkiye'de belki vasıtalı olarak Ziya Gökalp'tan veya onun öğrencilerinden almıştır. Toynbee'nin 'toplum' yapısına dair birçok ana fikri Gökalp'ın fikirlerinin

benzeridir." Gerçekten Toynbee'nin 1914'ten beri Türkiye'ye sıkı ilgisi bilinmektedir.

Toynbee, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz istihbarat servisinde Türkiye masasında, daha sonra Paris Barış Konferansı'na katılan İngiliz heyetinde çalışarak çağdaş Türk tarihinin en hareketli devirlerini yakından izlemek imkânını bulmuştur. 1921'de Atina yolu ile Anadolu'da Yunan cephesine gelmiş, Bursa-İzmir arasında bütün cepheyi gezmiş, dönüşünde İstanbul'a uğramıştır. Bu seyahati sonunda yayımladığı kitapta (*The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, Londra, 1922) Türk-Yunan mücadelesini, geniş bir tarihi yorum içinde, kültürlerin çarpışması şeklinde anlatmaya çalışmıştır. Toynbee, medeniyetlerin birbirleriyle karşılaşmasının, insanlığın ilerlemesi veya başarısızlığa uğramasında daima hâkim bir faktör olduğunu vurguluyordu (Önsöz, VII-VIII). "Bir kimse herhangi çağdaş siyasî, ekonomik, dinî veya fikrî bir hareketi incelerse, hemen hemen bunun Batı'dan gelen bir tahrike (*stimulus*) karşı bir yanıt (*response*) veya bir tepki (*reaction*) olduğunu görecektir" (s. 5). (Toynbee, *A Study of History*'de *stimulus* yerine *challenge* terimini yeğleyecektir) Ona göre, Batı kültürünün bu etkisi hakkında Batı'da tam bir anlayışsızlık ve ihmal hüküm sürmektedir ve işte bu kayıtsızlık, Batı etkisini Yakındoğu'da yıkıcı, anarşiye götüren bir faktör haline getirmiştir. Ona göre, Batı-Anadolu'ya saldıran Yunanlılar emperyalistler durumuna düşmüş, Türkler ise Batı'nın milliyetçilik fikrinin savunucuları haline gelmiştir. İngiltere ise böyle bir durumda Yunanlıları desteklemiş, yani kendi temel prensiplerine ihanet etmiştir.

Toynbee, bu kitabında, tarihi mücadeleleri kültür/medeniyet mücadeleleri olarak anladığını açıkça belirtir. Burada çarpışan, ikisi de kuvvetle Batı medeniyeti etkisi altında bulunan iki medeniyet söz konusudur. Biri *Near East* (Yakındoğu) yani İstanbul ve etrafında gelişen Doğu Greko-Romen medeniyeti, öte tarafta *Middle East* (Ortadoğu) yani eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinin yıkıntıları üzerinde yükselen İslâmî medeniyettir. Yakındoğu medeniyetini Bizans yolu ile Yunanlılar, Ortadoğu medeniyetini ise Osmanlılar temsil etmektedir. Osmanlı medeniyeti, daha 16. yüzyıl sonlarında yaratıcılık gücünü kaybetmiştir. Bu medeniyetin çöküşünü o, şu sebeplere bağlar: Evvela

merkezî imparatorluğun dayandığı kullar ayaklanmış, ardından Osmanlılar, imparatorluklarına dahil öteki medeniyetleri eritemedikleri için o medeniyetleri temsil edenler başkaldırmışlardır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu çökmüş, fakat İslâmiyet ondan sonra da ayakta kalmıştır. Ona göre bu hal, dine dayanan medeniyetlerin, tarihte devletlerden daha sürekli ve asli bir role sahip olduklarını gösteren bir örnektir. Osmanlı toplumunda Batılılaşma akımı, 1774 Kaynarca Antlaşması'ndan sonra kendini göstermiş, fakat daima Şerîat tarafından duraklamalara uğratılmıştır. Bu devirdeki Batılılaşma da askerî-teknik alanını aşamamıştır. Burada zaten tam bir Batılılaşma beklenemezdi; Ortadoğu'nun Batılılaşma karşısında problemleri, Doğu Greko-Romen medeniyetinden çok daha çetrefil bir manzara gösterir. (Toynbee'nin bu görüşleri kuşkusuz eleştiriye açıktır. Türkiye'yi ziyaret ettiğinde SBF konferans salonunda kendisiyle tartışmamızı burada anmalıyım. Toynbee'nin görüşleri bugün Samuel Huntington tarafından gündeme getirilmiştir.)

Toynbee'ye göre Ortadoğu, boş bir alan değildir. Orada vaktiyle üstün nitelikler kazanmış bir medeniyet, İslâm medeniyeti canlı halde devam etmektedir. Batı medeniyeti ile uzlaştığı takdirde Ortadoğu medeniyeti, Yunan Ortodoks âleminden daha başarılı olabilir (s. 14). Toynbee daha sonraki eserlerinde bu görüşünü korumuştur (bkz. *Civilization on Trial*, 4. baskı, Londra, 1953, s. 204-212). Her iki medeniyet, modern dünyada hayatta kalmak için, Batı'nın büyük değer verdiği milliyet esasına dayanmak gereğine inanmış, yani yalnızca aynı dili konuşanlar bağımsız hükümran bir devlet teşkil etmelidir, esasını benimsemiştir; fakat Yakındoğu ve Ortadoğu'da bu prensip, o zamana kadar aynı bölgede sükûnet içinde beraber yaşayan milletleri birbirinin gırtlağına sarılmaya götürmüştür. Daha kötüsü, Batı'nın büyük devletleri, baş gösteren bu şiddetli rekabetleri kendi yüksek politika oyunlarında bir damataşı gibi kullanmak hatasına düşmüştür. Her iki taraf aynı Batılılaşma akımlarını izledikleri halde, birbirine karşı düşmanlıkları her zamankinden daha şiddetli bir hal almıştır. Batı'nın, kendisine daha yakın görünen Yakındoğu medeniyetini (Yunan Ortodoks âlemini), Ortadoğu medeniyetine karşı (Türk-İslâm âlemi) tutması, Ortadoğu ile Batı arasında uzlaşma ve dengeyi imkân-

sız kılabilir. Toynbee, bütün bu görüşlerini 1922 yılında ifade etmekteydi. (Bugün de sorulabilir: Yunanistan'ı destekleyen AB, Türkiye'ye karşı tutumu ile aynı sorun karşısında değil midir?) Daha sonraları millî Türk devletinin kuruluşunu, Atatürk devrimlerini izleyen Toynbee, bu gelişmeleri evrensel Batılılaşma hareketi bakımından dikkate değer bir örnek olarak incelemeye devam etti. Bu arada, Ziya Gökalp'ın fikirlerine ilgi göstermiş olması doğaldır.

1924'te Gökalp'ın ölümü üzerine onun fikirleri, Batı dünyasında M. Hartmann ve R. Hartmann'ın çevirileriyle ve J. Deny ve E. Rossi gibi oryantalistlerin incelemeleriyle daha iyi tanındı. Bu arada Ahmet Muhiddin, *Kultur Bewegung in Modernen Turkentum* (Leipzig, 1921) adlı eserinde Gökalp'a geniş yer ayırmıştı. Toynbee'nin, 1922'de yayımladığı adı geçen kitapta, Ziya Gökalp'ın izleyicileri Ahmet Emin'in *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* (New York, 1914) ve Tekin Alp'in *Türkismus und Pan-Türkismus* (Weimar, 1915) adlı eserlerini gördüğü anlaşılmaktadır (bkz. Bibliyografya, s. 373-374). Toynbee, kendi tarih görüşü üzerindeki etkileri anlatırken Spengler'den veya başkalarından bahseder (*Civilization on Trial*, s. 1-15), fakat Gökalp'ı hiç zikretmez. Toynbee, dikkatini medeniyetlerin doğuşu, gelişimi ve çöküşü meselesi üzerinde topladığını ve kültürler arasındaki farkları açıklamak için 19. yüzyılda moda olan ırk ve çevre etkenleri yerine, başka çözüm yolları aradığını belirtir. Hemen ilave edelim ki, o "*challenge and response*" teorisi ile yeni bir açıklama şekli getirdiği inancındadır. Özetle Toynbee, Yakındoğu ve Ortadoğu'da krizin gerçek sebebini, çöküş halinde iki medeniyetin Batı medeniyeti karşısındaki durumlarına ve bunun ortaya çıkardığı sorunlara bağlamaktadır.

Toynbee, yukarıda özetlediğimiz yorum şekillerini daha sonra, *A Study of History*'de (Londra, 1949) daha geliştirilmiş bir şekilde tekrarlayacak, *challenge and response* nazariyesini tarihin itici bir kuvveti olarak işleyecek, tarihi gelişmeleri medeniyetler arasındaki karşılaşmada görecek; başka bir deyişle, insanlık tarihini bir kültür dinamiği olarak yorumlayacaktır.

Gökalp'ın toplum, değişim ve gelişme (*development*) üzerinde temel görüşü, Toynbee'ninkine taban tabana zıttır. Gökalp'ın esas görü-

şü şudur: Toplum, doğada kendi kendine var olan, kendi kanunlarına bağlı apayrı bir realitedir. Toplum hayatı, fizyolojik yaşamın veya bireysel psikolojinin bir eseri değildir ve onunla açıklanamaz; aksine bireyin zihnî hayatı, davranışları, kültürü, bu realitenin, yani bireyin üstünde toplumsal vicdanın (*conscience collective*) bir eseridir. Gökalp, toplumsal realite hakkında bu çoğulcu görüşten hareket etmekle (bu soru üzerinde bkz. Necati Akder, "Ziya Gökalp'ta Tarih Anlayışının Felsefi Temeli", *Türk Kültürü*, sayı II, s. 11-14 ve sayı XII, s. 10-13), E. de Roberty, L. Gumplovicz, E. Durkheim, F. Oppenheimer, F. Tönnies gibi sosyologları birleştiren esas görüşü paylaşmaktadır (P. Sorokin, *Contemporary Sociological Theories*, Harper, 1928, s. 433-487).

Toynbee'ye göre, bireyin üstünde toplumsal bir realite olamaz veya toplumu biyolojik organizmalara benzer bir organizma saymak tamamıyla yanlıştır. Toplum birbirleriyle ilişki içindeki bireylerin faaliyetlerinden ibarettir. Toplum hayatı insanlar arasında bir ilişkiler sistemidir (*A Study of History, Abridgement of vol. I-VI* by D.C. Somervell, Londra, 1949, s. 211). Bu sosyolojik yorumu, esas itibariyle, Durkheim sosyolojisine karşı Max Weber sosyolojisinde buluruz. Toplumsal olgu bireyler arasında anlamlı ilişkilerden ibarettir; bireyler üzerinde egemen bir "ma'şerî vicdan" hayalden ibarettir.

Kültür ve medeniyetin niteliğine gelince, Gökalp daima temel sosyolojik görüşünü izleyerek, kültürü bireyin üstünde adeta organik bir realite sayar ve kültürü insanın iradî eseri olan medeniyetten kesin bir çizgi ile ayırır. Kültür; klan, aşiret, kavim gibi "doğal" toplumlarda o toplumu tutan ve birleştiren düşünce ve kuramların organik şekilde bütünleşmiş halidir. Bu düşünce ve kurumlar, genellikle birer değer yargısı taşır. Tamamıyla o topluma özgü olup sübjektif ve duygusal niteliktedir. Kültür, o toplumun özel kişiliğini ve o toplumun sosyal dayanışmasının temelini teşkil eder. Kültürün (Gökalp *medeniyet* kavramına karşı kültür için, daima Arapçadan aldığı *hars* terimini kullanır) kendi içinde gelişen doğal bir evrimi vardır. Kültür, dışarıdan zorla değiştirilemez. Bir organizma gibi dışarıdan kendi yapısına uygun medeniyet unsurlarını alır, sindirir, uygun olmayanları atar. İlkel doğal toplumlarda kültür, topluma hâkimdir ve onu bütün oluşturan *idealler, mefkûreler* oluşturmaktadır. Kültürün temel fonksiyonu,

belirli bir toplumun bireyler arasında dayanışmayı, yani bir toplum olarak bütünlüğünü ve devamını sağlamasıdır. Böylece kültür, temel bir sosyolojik olgudur.

Gökalp'ın bu kültür yorumunda, kültürü bir organizmaya benzeterek incelediği, onda organizmalara özgü bütün unsurları aradığı görülür. Kültür hakkında burada özetlediğimiz temel yaklaşımı o, her defasında bir yönünü açıklayarak çeşitli yazılarında tanımlamaya çalışmıştır (Gökalp'ın ciddi sosyolojik analizlerini popüler yazılarıyla karıştırmamak gerekir). Örneğin bir yerde ("Hars ve Medeniyet", *Yeni Mecmua*, No. 60, 1918, s. 142) diyor ki: "Bir cemiyetin bütün fertlerini birbirine bağlayan, yani aralarında tesanüt [dayanışma] husule getiren müesseseler, harsi müesseselerdir... Hars kendi kendine değişir, tekâmül eder, fakat zorla ne geriye ne de ileriye götürülemez. Milli hars herkesin razı olduğu bu tabii örflerin mecmuundan [toplamından] ibarettir."

Harsın esas unsuru olarak ele aldığı örf, gelenek üzerinde yazdıkları konu bakımından özel bir önem taşır ("Anane ve Kaide", *Türk Yurdu*, No. 39, s. 913; "Örf nedir?", *İslâm Mecmuası*, No. 4, 1914; *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, 1918, s. 14-19). Örf, bir toplum tarafından genelde benimsenmiş, "içtimai vicdan"a mal olmuş, bir davranış biçimidir. Topluma mal olması onun temel şartıdır. Bu karakteri ile örf, bazen sosyal onayı sağlayamamış âdetlerden veya yapay olarak konmuş kural veya kanunlardan ayrılır. Gökalp, böylece kültüre ait toplumsal tasavvurları (*representations collectives*) örf kavramı ile ifade etmektedir. Örfün doğuş şekli incelenirse, kültürün niteliği daha iyi anlaşılır. Dışarıdan gelen bir âdet veya kuruma karşı toplum, olumlu veya olumsuz bir tepki gösterir. Onu beğenir, alır veya reddeder, işte bu tepki, "ma'şerî vicdan"ın tepkisidir. Yabancı unsur kabul edilirken, değiştirilerek, o kültürün yapısına uygun bir hale sokularak ve anlamlandırılarak o topluma mâl edilir, sindirilir. Bundan şu önemli sonuç çıkar ki, tam bir kültürleşme (*acculturation*) bir kültürün bir milletten ötekine geçmesi, asla söz konusu olamaz.

Örf, canlı olarak yaşadığı bir toplumda bireyler üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Ona karşı gelenler üzerinde toplum tepki gösterir, bas-

kı yapar. İşte bu özellikleridir ki, örfün birey dışında kültürü bir bütün olarak temsil eden "ma'şerî vicdan"ın (toplumsal vicdan) bir öğesi olduğunu ispat eder. Belirli bir zamanda "ma'şerî vicdan"da yaşayan örflerin tümü, o toplumun kültürünü meydana getirir. Onları organik bir bütün halinde tutan "ma'şerî vicdan"dır. Gökalp'a göre, medeniyet, sosyal kökeni ve niteliği itibariyle kültürden ayrılır: "Medeniyet, usûlle yapılan ve taklit vasıtasıyla bir milletten diğer millete geçen mefhumların ve tekniklerin mecmuudur" (Osmanlı Batı'dan matbaa ve başka "medenî" teknik kurumları almış, fakat yaşatamamıştır. Taklit yeterli değildir. Bu kurumları doğuran ve yaratan sosyo-kültürel koşullar Osmanlı toplumunda mevcut olmadığı için devam edememiştir. Demek ki, medeniyet-kültür ayrılığı o kadar kesin değildir).

Medeniyet kavramına dahil ettiğimiz öğeler, bireylerin bilinçli eseri olarak doğar; taklitle yayılır, bir topluma veya bütün insanlığa mal olabilir. Duygusal değil, objektif niteliktedir. Herkes için aynı değeri taşır. Genelde fayda düşüncesine dayanır. Gözetilmediği takdirde ma'şerî (toplumsal) vicdanın tepkisi ile karşılaşmaz (sağlık kurallarını gözetmediğimiz zaman bundan ma'şerî vicdan incinmez, biz hasta oluruz). Gökalp'ın yaptığı çeşitli tanımlamalar, onun medeniyet hakkında görüşünü parça parça açıklamaktadır. "Harsları ve dinleri ayrı olan müteaddi cemiyetler arasındaki müşterek müesseselerin mecmuuna medeniyet" denir. Böylece medeniyetin en önemli yanı, uluslararası (*international*) olmasıdır. "Bir cemiyetin üst tabakasını başka cemiyetlerin üst tabakalarına rapteden [bağlayan] müesseseler medeni müesseselerdir. Bir nev'iden olan bunun gibi müesseselerin yekûnu medeniyet namını verdiğimiz mecmuayı vücuda getirir." ("Hars ve Medeniyet", *Yeni Mecmua*, No. 60, 1918, s. 142). "Hars, cemiyetlerin derûnî [iç] inkişâfından, medeniyet ise muhtelif harsların ihtilatından [karışımından] husule gelir" ("Harsla Medeniyetin Münasebetleri", *Yeni Mecmua*, No. 61, 1918, s. 162).

Sonuçta bir medeniyet, belirli coğrafi sınırlar içinde birçok kavmi ve devleti içine alabilir. Kültür grupları karşısında medeniyet grupları veya medeniyet daireleri vardır. Fakat burada işaret edelim ki, Gökalp, medeniyete daha sonraları, kültüre yakın özellikler tanımıştır. Ona göre, her medeniyet ayrı bir sisteme mensuptur. Başka bir mantı-

ğı, başka bir hayat görüşü vardır. Medeniyetler birbirleri ile karışmazlar, sahaları ve evrimleri ayrıdır. Mesela bugün bir İslâm medeniyeti, bir Budist medeniyeti, bir Avrupa medeniyeti vardır. Bir millet, tarihinin bir döneminde bir medeniyetin, bir başka döneminde başka bir medeniyetin mensubu olabilir. Böylece, Türkler Orta-Asya'dayken, Uzakdoğu medeniyet dairesine, İslâmi sultanlık devresinde Ortadoğu medeniyet dairesine, millet devrinde ise Batı medeniyet dairesine girmişlerdir. Batı medeniyeti içinde birbirinden ayrı ve bağımsız bir İngiliz kültürü, Fransız kültürü, Alman kültürü vardır. Gökalp'a göre birbirine zıt medeniyetler, aynı toplum içinde yan yana yaşayamaz ve uzlaşamaz. İki dinli bir birey olamadığı gibi (aynı örneği Huntington da verir) iki medeniyetli bir millet de olamaz. Gökalp'a göre medeniyet, kültür gibi dinî, ahlakî, hukukî, mukaveleli bediî (estetik), iktisadî, lisanî ve teknik hayatı içine alır.

Görülüyor ki, Gökalp böylece medeniyet tarifini genişletmiş, kültüre yakın bir yoruma gelmiştir. Burada dogmatik medrese İslâmiyet'iyle yerli ve tarihi kültürle kaynaşmış yerel "milli" bir İslâmiyet'ten haklı olarak söz edebileceğimizi de ayrıca belirtebiliriz. Bir İran İslâmiyeti; bir Türk İslâmiyeti vardır. Gökalp ayırt edici bir nokta üzerinde ısrarla durmuştur: Bütün bu öğeleri medeniyet sunî (yapay) olarak meydana getirir. Mesela bir Türk musikîsi vardır; yüzyıllar boyunca Türk kavminin ruhunda meydana gelmiştir. Bu musiki, milletin tümünü heyecanlandırır. Onun yanında teknik usûllerle meydana getirilmiş İslâm medeniyetine mahsus bir de klasik musikî vardır (bugün halk musikîsi ve sanat musikîsi diye ayırıyoruz). Milletin tümünü değil, bu teknik terbiyeyi almış belirli bir zümreyi heyecanlandırır. Edebiyatta, hukukta, lisanda ve başka alanlarda da aynı şeyi tespit etmek kolaydır. Medeniyet gruplarının; bir ma'şerî vicdanı, bir harsı yoktur. Osmanlı saray medeniyeti, halk kültürüne karşı İran ve Hint saraylarında egemen sınıfların ortaklaşa benimsediği yapay, kozmopolit "yüksek" bir kültürü temsil etmekteydi (dîvân edebiyatı, halk edebiyatı).

Kültür değişmelerine gelince, bir kültür dış etkiler altında kalır ve değişebilir. İlkin, "bir kavmin bütün şubeleri aynı dinin ve aynı devletin velayeti altında birleşerek umumî bir tesanüde tâbi olunca, hars da kısmilikten kurtularak tamamıyla kavmî bir mahiyet alır" ("Hars

ve Medeniyetin Münasebetleri", s. 162). Öbür yandan, komşu kavimlerle temaslar sonucunda yeni unsurların girmesi ile de bir kültür değişmez, fakat zenginleşir. Anadolu'da Türk halk kültürü, "yüksek" kozmopolit kültürden birçok öğe almış, fakat aslî karakterini asla kaybetmemiştir. Bu kültür alımı işinin nasıl olduğunu yukarıda örften bahsederken kısmen açıklamıştık. Burada ilave edelim ki, Gökalp, bir kültürde dış öğelerin benimsenmesinde şöhret ve nüfuzun, prestijin önemi üzerinde durur. Kültürün duygusal niteliği dolayısıyla, bu davranış (*attitude*), doğal olarak duygusal olacaktır. Bir kültürün başka bir kültür mensupları üzerinde meydana getirdiği hayranlık hissi, kültür alışverişinin ilk önemli şartıdır. Bu faktör çoğu zaman fayda düşüncesini bastırır. Osmanlılar Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü ancak Viyana Bozgunu yıllarında (1683-1699) kabul ettiler, Avrupalı öğeler prestij kazandı ve Batılılaşma başladı. Paşaların konaklarında alafranga döşenmiş bir oda yapmak moda oldu. Bugün Amerikan kültür öğeleri bütün dünyayı sardıysa, bu Amerikanizmin prestijli kültür düzeyine erişmesiyle açıklanabilir, yoksa içeriğinde, *intrinsic*, bir değer taşıdığı düşünülemez.

Gökalp'a göre, dinler gibi imparatorluklar da medeniyetlerin oluşmasına yol açmıştır. Bir kavim, fetihler yoluyla bir imparatorluk kurar, çeşitli kavimleri ve harsları bir egemenlik şemsiyesi altında toplar. Harsların karşılaşmasından ve karışmasından ülkede ortak bir medeniyet meydana çıkar. Bir hars, bazen bu medeniyet çevresinde çözülür, ortadan kalkabilir; fakat çoğu zaman halk arasında anadil ve örfler saklanır ve demokratlaşmanın ilerlediği, imparatorlukların parçalandığı zamanlarda bu harslar yeniden hayat bulur ve hars birliğine dayanan millete vücut verir (Osmanlı fethinde yüksek medeniyet kurumlarını kaybeden Balkan halkları, 18. ve 19. yüzyılda halk kültürlerinin canlanmasıyla millî kültürlerini yaratmış ve millî devletlerini kurmuşlardır).

Toynbee'ye gelince, o medeniyet ve kültür arasında bir farklılık görmez. Medeniyet, bir kültürel yapıdır (*cultural entity*). Ona göre teknoloji (sanat ve dine göre daha gevşek olmakla beraber) kültürel bir unsurdur. Batı'dan evvela silah tekniğini alan bir toplum (mesela Osmanlılar) zamanla Batı medeniyetini bütünüyle almak zorunda

kalacaktır (A.J. Toynbee, *Reconsiderations*, Londra 1963, s. 76-77, 110). Kültür sosyolojisi uzmanı A.L. Kroeber, Toynbee'nin bu fikrini eleştirmiş, onun medeniyetler (kültürler) arasında birbiriyle kaynaşamaz aykırılıkları görmezden geldiğini belirtmiştir. Gökalp, sağ olsaydı, kuşkusuz aynı eleştiriyi yapacaktı. Toynbee'ye göre, günümüzde oluşan en büyük tarihi olay, Batılılaşmanın bütün insanlığı içine alan ve çok hızla gelişen bir akım halini almış olmasıdır. (Bunu, teknolojik medeniyetin ezici üstünlüğünde aramalıdır.) Bunun sonucunda, yakın bir gelecekte bütün insanlık tek bir toplum haline gelecek ve tek bir tarih yaşamaya başlayacaktır. Bu da Fukuyama ve Huntington'un iddia ettikleri gibi "tarihin sonu"dur. Fakat böyle bir tablo, çok çiçekli rengârenk bir bahçenin tek çiçekli bir hale gelmesi gibi sevimsiz olacaktır.

Toynbee, kuşkusuz G. Tarde'ı ve Henri Bergson'u izleyerek, yaratıcı bireyi, medeniyetleri değiştiren temel dinamik faktör olarak görür: "Bütün sosyal yaratma faaliyetleri yaratıcı fertlerin veya hiç olmazsa yaratıcı azınlıkların eseridir" der. Göreneğe bağlı ve doğal olarak statik olan toplumu, alıştığı yoldan çıkarıp yeni bir doğrultuya yönelten kuvvet, yaratıcı bireydir. Birey ilkin toplumdan çekilir; sonra ruhî bir coşkunluk içinde uzletinden çıkarak topluma geri gelir ve onu yeni bir hayata yöneltir (Hazreti Muhammed, Gazâlî ve Buddha gibi). Görülüyor ki, Toynbee ve Gökalp, toplum, kültür ve medeniyet ve medeniyetler arası ilişki konularında kesin bir karşıtlık içindedirler (Toynbee yorumu, Atatürk reform yöntemini destekler; Gökalp ise bugünkü durumu açıklar gibidir).

Öbür yandan Gökalp'a göre, bir milletin kendi benliğini bulması, kendi hars ve medeniyetini tanıması, büyük millî felaketlere uğradığı zaman ortaya çıkan millî kahramanlar sayesinde olur. Millî önderler, millî ideali (mefkûreyi) keşfederler ve kişiliklerinde temsil ederler (bu sözleri aynen Atatürk'te bulacağız). Yaratıcı mefkûre ölmez, zamanla milleti ve millî harsı yaratır. Mefkûre, "yaratıcı hamle"yi (*elan vital*) içinde taşır ("Cemiyette Büyük Adamların Tesiri", *İçtimaiyat Mecmuası*, No. 2; "Ferd ve Şahsiyet", *Yeni Mecmua*, No. I). Gökalp'ın, Bergson'un kuvvetli etkisi altında kaldığı zamanlar olmuştur ve onu Toynbee ile buluşturan fikirler şüphesiz bu kaynaktan gelmektedir.

Fakat Gökalp, kahramanın ortaya çıkışını ve başarısını topluma, ma'şerî vicdana mal ettiği halde, Toynbee bunu bireyin iradesine ve taklide bağlar.

Toynbee, tarihi toplumları karşılaştırarak kültür değişimi hareketlerinin şekillerini saptamaya çalışmış, bir kültürün daha üstün bir kültür karşısında şu veya bu davranış şeklini gösterebildiğini, fakat bunun o kültürü yok olmaktan kurtaramadığını iddia etmiştir. Gökalp'a göreyse kültür ölmez.

Medeniyetle millet ve din arasındaki ilişkiler bahsinde de Toynbee ile Gökalp arasında benzerlikten çok ayrılık vardır. Yukarıda işaret etmiştik, Toynbee'ye göre, medeniyet ve kültür aynıdır ve bir medeniyet çeşitli kavimleri ve devletleri içine alabilmektedir. Ona göre, tarihî gelişmelerin gerçek değişmez birimi, millet veya devletler değil, medeniyetlerdir. Tarihi, millî tarihler şeklinde bölmek yapaydır. Devletler ise geçici kuruluşlardır (*Civilization on Trial*, s. 224). Ödevimiz tarihte meydana çıkmış olan medeniyetleri belirlemektir; Toynbee'ye göre bağımsız bir hayatı olup evrimini tamamlamış yirmi bir medeniyet gelip çatmıştır; konuyu karşılaştırmalı bir incelemeye tâbi tutmak, medeniyetlerin doğuşunu, yayılışını ve çöküşünü belirleyen sebep ve faktörleri bulmakla olur. Medeniyetler, doğal varlıklar gibi doğar, büyür ve ölürler. Bu yorumda Toynbee, Gökalp'a yaklaşmaktadır.

Toynbee'ye göre, bir medeniyet ölünce, onun yıkıntılarından yeni bir medeniyet doğar ("Medeniyet, kendi kendini yeniden yaratmaya çalışan bir varlık türüdür." *Trial*, s. 216, 222). Medeniyetin bu yenilenmesi, yeniden doğuşu sürecinde yüksek dinler, metamorfozu sinesinde hazırlayan bir koza vazifesi görürler. Mesela Hıristiyanlık, Greko-Romen medeniyeti ile Batı medeniyeti arasında bir geçiş-oluş devresini temsil eder. Medeniyetler dağılırken yüksek dinler doğar.

Toynbee, son defa *Reconsiderations*'ta eski görüşlerini, yapılan eleştiriler karşısında yeniden gözden geçirmektedir. Orada dine, insanlık hayatında daha bağımsız bir yer tanımaktadır. Diyor ki evvelce dini, medeniyete bağlı bir gelişme olarak kabul ediyordum. Bu, sosyal hayatın ilkel safhalarında bir dereceye kadar doğrudur. Fakat yüksek dinler, yalnız sanatı ve sosyal yapıyı değil, siyasî ve iktisadî teşkilatları da içine alan kendi başına yaratıcı bir kuvvettir (*Reconsiderations*, s.

77-78). Dinler medeniyetlerin anasıdır. Toynbee, burada önemli bir olguya parmak basmaktadır. Gökalp'ın söz ettiği millî kültürün alt tabakası saydığı örf ve âdetlerin oluşumu, Türk toplumunda yüzyıllar boyunca din etkisi altında meydana gelmiştir. Bu noktada Toynbee'nin yüksek dinlerde, Gökalp'ın kültüre, "ma'şerî vicdana" tanıdığı nitelikleri gördüğü söylenebilir. Toynbee'ye göre, çağımızda Batı medeniyetinin bütün dünya kültürlerini silip süpüren hızlı yayılışı her yerde şekilsiz kitleler yaratırken, bunun sonucunda bu kitleleri sinesinde toplayan ve yeni bir medeniyeti hazırlayan yeni bir dinin ortaya çıkmasını beklemek lazımdır (*Trial*, s. 28, 40, 225-263).

Toynbee, daha ileri giderek, dinlerin rolü hakkında mistik bir görüşü benimsemiştir. Ona göre, medeniyetler Allah'ın daha yüksek bir hayat şekli yaratma, daha mükemmeli meydana getirme iradesinin hayat sahnesindeki tecellileridir (*Trial*, s. 11-12). Bu görüşü son defa *Reconsiderations*'ta daha kuvvetle tekrarlayan İngiliz düşünürü, eski dinlerin tarih felsefesini benimsemektedir. Batı medeniyeti, yirmi defa başarısızlıkla tekrarlanmış olan insanlık yaşama tecrübesinin son girişimidir. Bu noktada Toynbee, artık geleceğe ait keşiflerde bulunan mistik bir tarih felsefecisidir ve millî kültürleri tamamıyla bir tarafa bırakarak gözlerini gelecek bir dine çevirmektedir. Batı kültür-medeniyetini benimsemeyi yaşam kavgasında hayatî önemde sayan aydınlar (Türkiye'de *İctihâd* dergisi etrafında toplanan Garpçılar ve Atatürk), Batılılaşmayı belli bir reçeteyi (N. Eisenstadt) veya bir "harita"yı (Şerif Mardin) izleyerek kendiliğinden olabilecek bir süreç gibi algılarlar. Ekonomik kalkınma planları, fabrikalar, demiryolları inşası, laik bir eğitim sistemi geleneksel toplumu modern Batılı toplum haline getirir inancındadırlar. Bazı gelişme teorisyenleri, bu türlü yukarıdan gelen hızlı ve zorlu bir çağdaşlaşma sürecini mümkün görürler.

Buna karşılık Gökalp, çağdaşlaşmanın, ancak uzunca toplumsal bir süreç içinde gerçekleşeceğine inanan sosyologlar arasında yer alır. Son defa Eisenstadt'ın gözlemi, klasik tek yönlü determinist bir çağdaşlaşma teorisine karşı, yeni gelişme teorisinin Gökalp'a hak verdiğini göstermektedir. Eisenstadt'a göre, "Modernleşmede çeşitli sosyo-demografik veya yapısal göstergeler, sadece geleneksel toplumun ne dereceye kadar çözülme yolunda olduğunu göstermekte, fakat ge-

leneksel karakterini aşmış bir toplumun ne dereceye kadar gelişmiş olduğunu ve nasıl bir toplum meydana geldiğini belirleyememektedir. Geleneksel ailenin, cemaat hayatının, hatta siyasî yapıların tahribi, çoğu zaman kargaşanın, sosyal çöküntünün, suçluluğun artması ve anarşiyle sonuçlanmaktadır" (*Doğu Batı*, III-10, Nisan 2000, 92).

Bugün, Türkiye'de kültür ve kimlik sorunları, hem Gökalp'a hem de Garpçılara hak verdirecek toplumsal-siyasî bir aşama göstermektedir. Gökalp'a göre, kültür temeline dayanan millet, "ma'şerîvicdan"ın ve toplumsal dayanışmanın en canlı ve kuvvetli olduğu toplum şeklidir. Atatürk devrimlerini eğitim, halkevleri, dil ve tarih tezleriyle yeni bir millet kültürü yaratmaya çalışarak pekiştirmek gereğini anlamıştı, çağımızda dinî zümre veya Batıcı zümre, millî kültür niteliğine sahip değildir. Gökalp 1913'te *Türk Yurdu*'nda *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* başlığı altında ünlü makalelerini yazdığı zaman bu inançtaydı. Bunları yazmaktan asıl maksadı da Türkçülüğün, diğer akımlar karşısında üstünlüğünü kanıtlamaktı. Balkan Savaşı faciasından sonra Türk milliyetçiliği tepkisel bir şekilde kendini göstermişti. 1913'te bir sosyolog olarak kendi rolünü, belirli bir zamanda "ma'şerî vicdan"a egemen olan akımı bulup ortaya çıkarmak ve ifade etmek şeklinde yorumlayan Gökalp, bu yazılarında milliyet esasının üstünlüğü üzerinde durmaktadır. Gökalp, din ve medeniyet bağlarını, açıkça milliyete bağımlı daha gevşek sosyal bağlar olarak görmekteydi. "Kavme, ümmete, devlete, vatana, aileye, sınıfa, hirfet ocağına ve ilah ... mensup ne kadar mefkûreler varsa, cümlesi millî mefkûrenin muavinleridir... İktisadiyat sahasında bile sınıf mefkûresi millet mefkûresinin bir tâbîidir" (*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 58-59).

Gökalp'a göre her millet canlılığını korumak için, millî hayattan doğmuş organik kurumları desteklemelidir. Millî gelenek, uluslararası nitelik taşıyan medeniyet ve din karşısında geriye çekilen bir unsur değildir. Millî kültür, milleti ileri götüren yaratıcı bir faktördür. Medeniyetten gelen öğeler, ancak ona aşılanmak suretiyle bir hayat ve gelişme imkânı kazanır; "adi taklitte olduğu gibi çürüyüp düşmez." Milletin ruhunda yaşayan canlı gelenekler, milleti bir bütün halinde tutar ve yükseltir. Buna karşı artık toplum bilincinde yaşamayan bir

medeniyet veya dine ait kurallar, ölü alışkanlıklar olarak devam eder ve milleti gelişme yolundan alıkoyarlar. Tutucu kesim, mevcut kuralların değiştirilmesine küfür nazarı ile bakar; buna karşı radikal devrimci, millî vicdana yabancı olup olmadığını düşünmeden birtakım yeni kurallar getirmeye çalışır. Gökalp'a göre her ikisi de kültürün gerçek yapısını ve dinamiğini göz önünde tutmamaktadırlar (*Türkleşmek*..., s. 14-15). Gökalp'ın bu gözlemleri, bugün içinde bulunduğumuz kültür ve kimlik sorunlarımızı bütün çıplaklığıyla gözlerimiz önüne sermiyor mu?

Görülüyor ki Gökalp millî kültürü, donup kalmış bir örfler örgütü saymamaktadır. Dinamik ve daima gelişme halinde bulunan millî kültür, Gökalp sosyolojisinin temel görüşüdür. On yıl sonra, 1923'te yazdığı *Türkçülüğün Esasları* adlı eserine aynı ruh hâkimdir. O, millî kültürün medeniyet karşısındaki durumunu, bugün için de geçerli şu satırlarla belirtmektedir: "Bir milletin fertlerini duygu birliğinden mahrum eden yahut işbölümüne mâni olan müesseseler, harsa münâfidir [karşıdır]... Bizde Levanten yahut kozmopolit namı verilen bir sınıf vardır ki ... medeniyet namı altında başka milletlerin millî harslarını yalan-yanlış taklide yeltenirler. Halk millî harsı bırakıp başka milletlerin harsını taklit eden bu sınıfı kendi cinsinden saymadığı gibi, bunlar da halkla zevken mütecanis olmayı nefsleri için zül addederler. Sanatkârlarımız 'usuller ve fenniyeler' [teknikler] almakla iktifa etsinler. Bize başka milletlerin zevklerini ve meşreblerini getirmeye sakın uğraşmasınlar. Hikâyecilerimiz de Avrupa'nın tekniğini öğrendikten sonra halk hayatını iyice tetkik etmeli, halk enmüczeclerini [örneklerini] doğru bir gözle görmelidirler. Bunun için de evvelemirde halkı can u gönülden sevmeleri lazımdır... Her milli hars, kendi istiklalini muhafaza edebilmek için beynelmilel medeniyeti temsil etmek ıstırarındadır" (*Hars ve Medeniyet*, s. 143). Zira biz "hars itibariyle hiçbir milleti kendimizden üstün göremeyiz. Bize göre, Türk harsı dünyaya gelmiş ve gelecek olanların en güzelidir. Binaenaleyh, ne Fransız kültürünün ne de Alman kültürünün mukallidi ve tâbîi olmamıza imkân yoktur" (*Türkçülüğün Esasları*, s. 93).

Gökalp, böylece millî kültürleri zamanla ortadan kaldıran bir enternasyonalizme hiçbir zaman inanmaz. Zira o zaman milletler, ruh ve

kişilikten yoksun şekilsiz kitleler durumuna düşer ve eski imparatorluklarda olduğu gibi, dünya yüzünden hâkim bir kültürün potasında erir giderler. Hâlbuki Gökalp'a göre, çeşitli kültürlerin dayanışma halinde yaşadığı bir insanlık, çeşitli doğrultularda gelişen, zengin kültürlü bir insanlık manzarası göstermelidir. Bugün UNESCO, *İnsanlık Tarihi* (bkz. *History of Humanity*, c. V, ed. H. İnalcık ve P. Burke, 1998) adlı büyük eseri yayınlarken, bütün kültürlerin eşitliği prensibiyle hareket etmiştir. Gökalp'a göre, esasen medeniyetler de kültürlerin karşılaşmasından ve karışmasından meydana gelir ve yükselir. Diğer yandan Gökalp'a göre, pozitif bilimlerin ve teknolojinin gelişmesinden doğan modern medeniyet, milletler arasında yayılarak yeni bir enternasyonalizm meydana getirmekte ve dine dayanan milletlerarası bağlılıklar yerine geçmektedir. Japonya ve Türkiye gibi milletlerin Avrupa medeniyetini benimsemeleri bu medeniyetin enternasyonal niteliğini kuvvetlendirmektedir (*Türkleşmek*, s. 10; "Hars ve Medeniyet", s. 19). Milletler kuşkusuz batılılaşacaktır ve öyle olmalıdır. Kendi sınırları içinde tutulduğu zaman medeniyet ve kültür arasında herhangi bir aykırılık da yoktur. Her millet kendi millî harsını titizlikle korumalı ve geliştirmelidir. Böylece milletlerden her biri belirli bir sahada ileri gider. "Bir medeniyet zümresine mensup olan millî harslar, beynelmilel işbölümünün meydana getirdiği medenî ihtisaslardan başka bir şey değildir. Harslar birbirine bakarak tekâmül ederler... Harslar itibariyle bütün milletlerarasında beynelmilel bir işbölümü, medeni bir tesanüt vardır" (*Yeni Mecmua*, No. 35, s. 163; *Türkleşmek...*, s. 24). Gökalp, ileriyi görerek, milletler arasında ortak bir örgütün meydana çıkmasını da beklemekteydi.

Bu karşılaştırmalı inceleme sonucunda diyebiliriz ki, Toynbee ile Gökalp ana fikirlerinde çoğu zaman bir aykırılık halindedirler. En çok yaklaştıkları nokta, medeniyete (kültür), tarihte (toplum hayatında) egemen bir rol tanımaları ve onda bir organizmanın niteliklerini görmeleridir. Organik benzetme, bizzat Zimmerman'ın belirttiği gibi 19. yüzyıl değişme sosyolojisinin ortak ana fikirlerinden biridir. F. Tönnies'in cemaat ve cemiyet (*Gemeinsehaft und Gesellsehatt*), Max Weber'in ve O. Spengler'in tipolojisi, kuşkusuz, Gökalp ile Toynbee'nin bazı esas fikirlerinin ortak kaynaklarıdır (Gökalp, Tönnies'in görüş-

lerini, herhalde yakından tanıdığı Fransız G. Richard'ın sosyolojisi vasıtasıyla öğrenmiş olmalıdır. E. Durkheim da açıkça mekanik ve organik dayanışma grupları nazariyesini Tönnies'ten almıştır). Gökalp, kendi çevresinde yaptığı dikkatli gözlemler sonucu, Durkheim'ın fikirlerine daha başka bir yorum ve kesinlik kazandırdığı gibi Toynbee'nin de tarihi medeniyetler teorisi ve din üzerindeki fikirleriyle Gökalp'tan esaslı surette ayrılmaktadır. Nihayet Zimmerman'ın, Gökalp'ın "toplumsal zamanı" göz önüne almadığı fikrini paylaşmak mümkün değildir. Gökalp, belki Toynbee'den daha açık şekilde kültürlerin kendine özgü bir iç evriminden söz etmektedir. O, sosyolojiyi temel araştırma konusu ve millî kültür araştırmalarının bir çeşit laboratuvarı yaparken, kültürün çeşitli alanlarında Türk örf ve kurumlarını meydana çıkarmaya ve Türklerin mensup oldukları medeniyet dairelerini dikkatle ayırt etmeye çalışırken, daima Türk toplumunun "toplumsal zamanı"nı göz önünde tutmaktadır.

Burada Gökalp ile Toynbee'nin sosyolojik temel fikirlerini karşılaştırmakla aslında, modern felsefe ve sosyolojinin iki büyük akımını karşılaştırmış oluyoruz. Gökalp, cemaat (*Gemeinschaft*) sosyolojisini, fonksiyonel-strüktüralizmi temsil ederken; Toynbee, Max Weber çizgisinde cemiyet (*Gesellschaft*) sosyolojisini izlemektedir. Gökalp, 1900-1924 döneminde Türk toplumundaki kökten değişimlerin etkisi altında fikirlerini geliştirmiştir. Birinci dönemde imparatorluğun birlik ve devamını güvence altına almayı amaç edinen İttihad ve Terakki ideolojisini benimseyerek, İslâm ve Batı medeniyeti ile gittikçe koyulaşan Türk milliyetçiliği akımlarını bağdaştırmayı denemiş, bunların birbirine zıt kavramlar olmayıp tek merkezli üç daire gibi birbirini kapsayan ve tamamlayan toplumsal realiteler olduğu tezini savunmuştur. Millî mücadele döneminde ise Gökalp, milletin ve millî kültürün tek ve gerçek sosyolojik realite olduğu fikri üzerinde durmuş, millî kahramanı (Mustafa Kemal'i) toplum vicdanını, milletin ideallerini (mefkûre) temsil eden aksiyon adamı olarak görmüştür. Fakat belirtmek gerekir ki, Gökalp'ta başlangıçtan beri, millî kültürün yok edilemez gerçekliliği ve millî kültürü, millî örf ve âdetlerin oluşturduğu tezi, onun toplum felsefesinin temel taşıdır. O kanunla (emirle) yapılan devrimlerin, toplumsal realitenin direnci karşısında kalacağını,

kültürün devamlılığı, değişmenin bir sosyolojik sürece bağımlı olduğu noktası üzerinde daima ısrarla durmuştur. Kültür ve medeniyet ayrılığını kabul etmeyen ve yukarıdan kanunlarla hızlı Batılılaşma gereğine inanan lider ile Gökalp anlaşamazdı. Atatürk, 1923'te İttihadcılar gibi Gökalp'ı Halk Fırkası'nın programını hazırlamakla görevlendirdi. Atatürk'ün Türk milliyetçiliğinin babası sayılan Gökalp'a derin saygısı vardı; fakat ona devrim hareketinde aktif bir rol vermedi.

Gökalp'ın temel görüşleri, özellikle Türk millî devletinin kuruluş döneminde kültür hayatımızda derin bir etki yapmış, ona yön vermiştir. Onun temel kavramlarını benimseyen Türk bilim ve sanat adamları; geleneksel Türk halk kültürünü, halk edebiyatını, tasavvuf ve tarikatları Türk folklor ve etnografyasını, halk musikîsini hararetle araştırmaya yönelmişler, millî varlığın temellerini bu doğrultuda görmüşlerdir. Gelecek kuşakta Mehmed İzzet, Fuad Köprülü, Pertev Naili Boratav, Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mümtaz Turhan, Osman Turan, Necati Akder, İbrahim Kafesoğlu, Adnan Saygun ve daha birçok bilim ve sanat adamı, araştırmalarını onun gösterdiği doğrultuda yapan fikir ve sanat adamlarıdır. *Halkevleri* de onun temel düşüncesinden doğmuş bir kurum sayılabilir. Lise öğretmenleri kendi bölgelerinde halk kültürü üzerinde araştırmalarını, *Halkevleri* dergilerinde yayımlamaya başlamışlardır. 1930'larda radikal Batılılaşma yöntemleri, total Batılılaşma, Anadoluculuk, İslâmcı derneklerin kuruluşu, Türk kültür ve toplum hayatında yeni doğrultular ve sentezlere yönelecek, Gökalp'ın öz fikirleri daha dar bir Türkçülük-Turancılık akımıyla özdeşleşecektir. Daha yakın bir tarihte, *Türk-İslâm Sentezi* teorisi temel görüşlerini Gökalp'tan almıştır.

[Ziya Gökalp'ın eserleri ve hakkında yazılan eserler için bkz. *Devlet-i 'Aliyye*'nin son cildinde yer alan "Kaynakça"daki "Ziya Gökalp Kaynakçası"]

1890-1914 Türk Aydınlanma Çağı: Garpçılar ve Türkiye Cumhuriyeti

Son araştırmalar ortaya koymuştur ki, II. Abdülhamid dönemi, siyasette Batı fikirlerine karşı olmakla beraber, kültür ve eğitim alanında büyük atılımların gerçekleştiği bir dönemdir. Sivil Batıcı eğitimin genelleşmesi, okulun, kitabın ve gazetenin etkisi altında aynı ilkeleri paylaşan bir kamuoyunun ortaya çıkması, Batılı zihniyette bir elitin oluşması, Mustafa Kemal kuşağını ve onun düşüncelerini anlamak bakımından birinci derecede önemlidir. Atatürkçülüğün eğitimde ve dünya görüşünde pozitif bilimi egemen kılmak, devleti halk egemenliğinin temeline oturtmak, toplumu sınıf kavgasından uzak bir halk ve bütün insanları eşit görmekten ibaret temel ilkeleri, onun gençliğinde aydınlar arasında yaygın fikirlerdir. Özetle Türk tarihinin Batı'ya, yeni bir hayat görüşüne yöneldiği son yüzyıllık gelişme, başka bir deyimle *Türk Aydınlanma Çağı*, Atatürkçülüğü açıklamak bakımından önemlidir. Böylece Atatürkçülük, Türk tarihinin doğal gelişiminin kesin, vazgeçilmez bir sonucu olarak görünmektedir. Bugün Türkiye demokrasisinde bu tarihî süreci geriye çevirme çabası, tarihin akışına ters düşer.

Tanzimat döneminin Batıcı, sivil eğitim projesi (Saffet Paşa'nın 1869 tarihli *Nizamnâme-i Ma'arif-i Umûmiye* tüzüğü), II. Abdülhamid döneminde 1880'li yıllarda uygulanmaya konmuş; 1908 yılına

kadar Hicaz dışında bütün vilayet merkezlerinde ve önemli sancak merkezlerinde lise düzeyinde *idâdîler* açılmıştır. Rüştiye ve idâdî mekteplerinde pozitif bilimlere öncelik veren "nizamcı, maddi terakkiyatçı, padişah ve milletine sadık" insanlar yetiştirme ilkesi benimsenmiştir. Bu eğitimden beklenen amaç, böyle bir laik eğitimle devletin müslim ve gayrimüslim tebaasını *Osmanlılık* ideolojisi çerçevesinde birleştirmekti.

Abdülhamid rejiminden kaçarak Avrupa ve Mısır'da faaliyette bulunan Jön Türkler, Meşrutiyet'in ilanı (1908) üzerine yurda dönerek yeni arayışlarında, serbest basında panislâmizmden milliyetçilik ve sosyalizme kadar her türlü fikir ve teoriyi serbestçe tartışmaya başladılar. Bu dönemde, Cumhuriyet devri ideolojisini hazırlayan gerçek bir Türk Aydınlanma Çağı'ndan, bir kültür rönesansından, bir devrim *intelleigentsia*'sından söz edilebilir. Şu açık bir gerçektir ki, Batıcı laik mekteplerde yetişen Mustafa Kemal ve onunla beraber yürüyen aydın subaylar, bu dönemde tartışılan fikirleri hayata geçirmek için ihtilalin ön safhasında yer almışlardır. Bu dönemde, Batı'nın pozitif bilimleriyle ve pozitivizmle tanışan tıbbiyeli bir aydınlar grubu, aşırı bir Batılılaşma akımını bir fikir hareketi olarak gündeme getirmişlerdir. Bu akımın önde gelen ismi Dr. Abdullah Cevdet idi. *Garpçılar* adını alan grupta, Kılıçzâde Hakkı gibi ileri gidenler ve Celâl Nûri gibi daha ziyade Avrupa emperyalizmini hedef alan ılımlı bir grup ortaya çıktı. Kuşkusuz, Garpçılık hareketi, Atatürkçülük ve bugünkü gelişmeleri anlamak bakımından son derece önemlidir. Tıbbiye gibi laik ve Batıcı birer irfan merkezi olan askerî mektepler, değişim, ihtilal isteyen yeni bir kuşak yetiştirmiştir. Bu kuşağın bir temsilcisi olan Atatürk, birçok fikrini bu kaynaktan almış ve onları uygulama alanına koymaya çalışmıştır.

Garpçıların temel düşünceleri şöyle özetlenebilir: Din, halkın anladığı biçimde alındığı takdirde, İsrâiliyyât denilen hikâyelere körü körüne inanmak ister. Garpçılara göre, bu şekilde yorumlanan bir İslâmiyet, çağdaş medeniyeti benimsemeye engeldir. Onlara göre, seçkinlerin dini ahlâktır. Onlar, hurafelerden arınmış "ilmî bir İslâmiyet" önerisinde bulunurlar. Modern ilme inanan Müslüman, bilgisiz bir Müslüman'dan yüz kere daha Müslüman'dır. Garpçıların, öteki gö-

rüşlerinden radikal biri de şudur: İslâm dini, 7. yüzyılda her şeyden önce Arabistan'da Arap toplumu için kurallar getirmiş olup, 20. yüzyılda bunlar bir toplum ve yaşam tarzı için yeterli değildir. Selâmetin yolu, güçlü olmak, zengin olmak, ilim ve kültür sahibi olmakla mümkündür. Ekonomik refahı sağlayamayan bir toplum için günümüzde hayat hakkı yoktur. Garpçılara göre, bize kadar gelen İslâmiyet, modern uygarlığa ayak uyduramaz. Başka deyişle, Batı'daki Protestanlık gibi, İslâmiyet'te de köklü bir reform gerekmektedir. Bu dünya, öteki dünyaya hazırlık için geçit değildir. 1908'den önce Abdülhamid döneminde, II. Meşrutiyet (1908) ve Balkan Harbi'nden (1912) sonra, nihayet 1923'te Cumhuriyet'in ilanını izleyen dönemde, İslâm ve çağdaşlaşma hakkında gittikçe daha aşırı fikir akımları ve ayrılıklar ortaya çıkmıştır.

İttihad ve Terakki hükümeti, dine karşı aşırı görüşleri dolayısıyla I. Dünya Savaşı sırasında Garpçıların yayın organı olan *İctihâd*'ı kapattı. 1918-1922 yılları arasında Garpçıların etkisi çok sınırlı kaldı. Ulemâ Garpçıların Hz. Peygamber ile İslâmiyet'i hedef alan aşırı düşüncelerine karşı şiddetli bir tepki göstermekteydi. Öyle ki, Mekke Şerîfi Hüseyin, isyan hareketini haklı göstermek için *İctihâd* dergisinin İslâm'a karşı tutumunu ileri sürecektir. Onlara göre, din bireyin bir vicdan işidir. Ş. Hanioğlu'na göre, Garpçıların fikir ve tasarıları, Atatürk'ün din ve toplum üzerindeki Cumhuriyet dönemi siyasetine yön vermiştir. Garpçıların aşırı kanadında bulunan Kılıçzâde Hakkı'nın "Garplılaşma Planı," Atatürk tarafından TBMM'de geçirilen kanunlarla Cumhuriyet'e mâl edilmiştir (Kılıçzâde'nin kendisi ilk TBMM'nin bir üyesiydi). Kılıçzâde Atatürk'ten önce Latin alfabesinin alınmasını, kılık-kıyafette Batılı insan gibi giyinilmesini, fes yerine şapkanın kabulünü, tesettürün bırakılmasını, medreselerin kaldırılmasını önermiştir. Aşırı Garpçı fikirlerin organı olan *İctihâd* dergisi, 1932'de Hüseyin Cahit'in ölümü ile kesin olarak kapanmıştır. *İctihâd*, aydınlarca aranan ve okunan bir dergiydi. Hanioğlu'na göre, Garpçılar düşüncelerini siyasî bir ideoloji haline getirememişlerdir. Ancak Atatürk döneminde, bu fikirlerden birçoğu, milliyetçilikle bağdaştırılarak bir ideoloji konusu olmuş; serbest düşünce, ilim bu ideolojide merkezî bir yer kazanmıştır. (Bu konuda daha ayrıntılı

çalışmalarım için bkz. H. İnalcık, *Rönesans Avrupası – Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul, 2011 kitabının ikinci bölümü ve H. İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul 2016, s. 137 vd.)

Anadolu'da Milli Türk Devletinin Doğuşu*

Saltanatın (1 Kasım 1922) ve Hilâfetin Kaldırılması (3 Mart 1924)

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla herkes, hiç olmazsa, Türk millî varlığının korunması ümidine bel bağlamıştı. Mütareke bu amaca ulaşmak ve âdil bir barış elde etmek umuduyla imzalanmıştı. Bu arada Anadolu'nun çeşitli bahanelerle İtilâf Devletleri tarafından paylaşılıp bölge bölge işgal edilmesi ve nihayet Yunanlıların İtilâf Devletlerinin yardımıyla İzmir'e çıkması (15 Mayıs 1919) bütün yurtta ayaklanmanın başlangıcı oldu.

Durum 24 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM kürsüsünden verdiği söylevde anlatılmıştır. Mustafa Kemal, Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'un beyannamesinde vaat edilen "Milliyetler esasına müstenid âdilâne bir sulha nâil olmak" ümidiyle mütarekenin kabul edildiğini söylemiş ve kendisinin "Millî vicdanın yüksek iradesine uyarak milleti, müstakil vatanı güvenlikte görünceye kadar çalışmak ödeviyle İstanbul'dan ayrıldığını" vurgulamıştır. İtilâf Devletlerinin Türkiye'yi

---

* Bu bölüm ilk kez *Doğu Batı, Dün Bugün Yarın: İdeolojiler II*, 29 (Ağustos-Eylül-Ekim 2004)'te yayımlanmıştır.

parçalamak niyetleri şimdi tamamen açığa çıkıyordu. Lloyd George, Türkleri savaştan başka bir şey bilmeyen Amerikan yerlilerine benzetiyor, onların Anadolu'yu tamamen boşaltmaları gerektiğini ilan ediyordu. Avrupa'da Haçlı zihniyetinin bir ifadesi olarak bütün yazılarda yer alan bu Türk imajı, sonradan Mustafa Kemal'in Türk tarihine verdiği önemin ne kadar yerinde olduğunu kanıtlamaktadır.

İşgallere karşı bütün yurtta, batıda Yunanlılara, güneyde Fransızlara, doğuda Ermenilere karşı kendiliğinden başlayan direniş hareketleri, Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını göstermekteydi. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkar çıkmaz Mustafa Kemal'in gönderdiği beyannamelerde, milletin kendi iradesiyle kurtulacağı konusu üzerinde durması bu açıdan anlamlıdır. Millî ayaklanmayı örgütlemek için "müdâfa'a ve muhafaza-i hukuk-i millet ve memleket" adı altında örgütlenmeler başlamıştı.

Mustafa Kemal, 24 Nisan 1920 nutkunda durumu yorumlayarak, o zaman millî ayaklanmanın tam anlamıyla gündeme geldiğini, bu hareketin "millî vicdanın azim ve iradesinden doğmuş" olduğunu vurgulamıştır. Bu örgütlerden Mustafa Kemal'e gelen telgraflarda, kendisi, millet ve vatan hizmetine çağrılıyordu. "İşte!" diyordu Mustafa Kemal, "Ben milletimizin bu haklı talebi üzerine Amasya Tamîmi ile bu millî çağrıya yanıt verdim... Ve dedim ki, istiklâl-i millîmiz uğrunda bütün mevcûdiyetimle çalışacağımı temin ederim. Bu kutsal emel uğrunda milletle beraber nihayete kadar çalışacağıma mukaddesatım nâmına söz veririm." İşte böylece, Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal'in kişiliğinde ve etrafında, Anadolu halkı bağımsızlık savaşının önderini bulmuş oluyordu. Anadolu'da başlayan bu hareketlenme karşısında İstanbul'da saray, başka bir planın peşindeydi. İngilizler, kendi vesâyetlerini kabul eden halife-sultanın kişiliğinde Anadolu ile beraber Mekke-Medine ve Arabistan'ı içeren Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılabileceği ümidini veriyor ve sultanla beraber Damad Ferid Paşa Hükümeti böyle bir planı benimsiyorlardı. Böylece, Anadolu'da beliren ve tam bağımsızlığı amaç edinen millî kalkınma karşısında, Osmanlı hanedânı kendi varlığını İngiliz himayesinde sürdürebileceğini umuyordu. Bundan sonraki olaylar, Anadolu ile İstanbul arasında bu iki siyasetin çarpışması niteliğinde olacaktır.

O zaman İngiliz hükümeti, Hint Müslümanlarının protestoları karşısında, geçici de olsa, böyle bir siyasî taktik kullanmayı zorunlu görmekteydi. Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Müslümanlar, Hindistan'da *The Muslim League* adı altında bir örgüt kurmuştu. Bu örgüt gelecek barış antlaşmasında, Arabistan'ın, Mekke ve Medine'nin Osmanlı halifesi idaresinde bağımsız kalmasını isteyen bir karar almıştı. Kararda, halifenin bağımsızlığı Müslümanlar için dinî bir zarurettir, deniyordu. O zaman Hindistan'da *Hilâfet Hareketi* denen bu girişim, İngiliz hükümetini hayli kaygılandırmaktaydı. Halifeyi himaye altına almak suretiyle İngiliz hükümeti, bu girişimleri kendi kontrolü altına almak amacını gütmekteydi. Hilâfet hareketini, Gandhi de destekliyor ve "İngiliz başbakanı Müslüman isteklerinin haklı olduğunu kabul etmiştir" diyordu. Aynı zamanda, İngiliz hükümeti, halifenin İngiliz himayesini aradığı söylentilerini Türkiye'de yaymaktaydı.

Damad Ferid Hükümeti'nin hilâfeti, dolayısıyla Arabistan dahil imparatorluğu kurtarmak hayali, İngiliz hükümetinin bu siyasetinden kaynaklanmaktaydı; buna karşı Mustafa Kemal, Anadolu'da milletin "muhâfaza-i istiklâliyet-i millîye" için harekete geçtiğini, İngiliz himaye söylentilerinin asılsız olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Kayda değer ki, sadrazama gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal, imzasını "Üçüncü Ordu Müfettişi ve Fahrî Yâver-i Hazret-i Şehriyârî M. Kemal" şeklinde atmaktaydı. Başka deyimle, o bu zamanda sadrazam karşısında, kendisinin de padişaha yakınlığını ve rütbesini vurgulamaktaydı. Bu karşı siyasetler daha başlangıçta, halife-sultan ile Anadolu'da millî ayaklanmayı temsil görevini üzerine alan ve ilk TBMM'de kendisine *millî kahraman* unvanı verilecek olan Mustafa Kemal arasında uzlaşmaz siyasî ayrılığı ortaya koymaktadır. Türk milletini derinden sarsan olay, İzmir'e Yunan çıkartması olmuştur ve Mustafa Kemal bütün gücünü, bu saldırının ardında memlekette uyanan millî ayaklanmaya borçludur. İngiliz baskısıyla Mustafa Kemal'i İstanbul'a getirip millî ayaklanmayı bastırma girişimi üzerine, millî önder doğrudan doğruya sultana başvurdu. *Yâver-i hazret-i* şehriyârî unvanıyla gönderdiği telgrafta, padişah başta olarak, "Vatanı ve istiklâl-i devlet ve milleti ve hânedân-ı celilü'ş-şanınızın altı buçuk asırlık mübeccel târihini"

ancak Anadolu'daki millî ayaklanma kurtarabilir, diyor; sarayı son ziyaretinde İzmir olayının padişahı ne kadar mahzûn ettiğini ve kurtuluş üzerinde "ilhâmâtını" unutmadığını kendisine hatırlatıyordu.

15 Mayıs'ta Yunanlıların İzmir'e çıkıp Anadolu'yu istilaya başlamaları, sultanı birtakım vaatlerle oyalayan İngiliz politikasının ikiyüzlülüğünü ortaya koyuyor ve Anadolu'da önüne geçilemez millî ayaklanmanın önemini gündeme getiriyordu. Mustafa Kemal, 1920'de milletvekilleri önündeki nutkunda (kayda değer ki henüz Sakarya zaferinin kazanılmasına iki yıl vardır) milletin geleceğine yine milletin hâkim olma azmini özellikle belirtmekteydi. Bu görüş, 1919'da Amasya Tamîmi'nde de vurgulanmıştır. Mustafa Kemal, sultanın "ilhâmâtını" bu nutkunda şöyle açıklamaktadır: Padişah, Mustafa Kemal'i İstanbul'dan ayrılmadan önce saraya çağırmış ve "Boğaziçi'nde bulunan İngiliz zırhlılarının saraya müteveccih olan toplarını göstererek, görüyorsun demiş, ben artık memleket ve milleti nasıl kurtarmak lazım geleceğini tasavvurda tereddüde duçâr oluyorum. Ve ellerini kaldırarak, inşâllah millet mütenebbih ve mutayyakkız olur, bu vaziyet-i elimeden gerek beni ve gerekse kendisini tahlîs eder." Padişaha telgrafında Mustafa Kemal, kendisine verilen görevlerin yerine getirilmesine (vezâif-i mevdu'anın ifâsı) karşı padişahtan, İstanbul'daki hükümet adamlarının iftiralarına kulak vermemesini rica ediyordu. Belli bir tarihe kadar Mustafa Kemal, Anadolu'daki harekâtın daima "mesned-i hilâfeti" ve milleti kurtarma ödevine yönelik olduğunu vurgulayacaktır. Burada, belli bir tarihteki koşullara göre, Mustafa Kemal'in nasıl bir siyasî ustalıkla durumu idare ettiğini, 1920 Nisan'ında meşru hükümeti Ankara'da kendi kontrolü altına alıncaya kadar, sultanı nasıl kullandığını tespit etmek tarihçi için ilginçtir.

Atatürk, millî direnişi bütün yurt kapsamında birleştirme çabasıyla Müdâfaa-i Hukuk örgütlerinin yayılmasına hız veriyor; güneyde, doğuda ve batıda yerel silahlı çatışmaları bir yönetim altında toplayarak düzenli bir millî mücadele cephesi kurmaya çalışıyordu (Ankara'da 20. Kolordu Ali Fuad Cebesoy, doğuda 15. Kolordu Kâzım Karabekir kumandasında, İtilâf Devletleri kontrolü dışında kalmış ordu birlikleriydi). İstanbul'da toplanması öngörülen Meclis-i Mebusân için yapılan seçimlerini Müdâfaa-i Hukuk grubu kazanmıştı. Bu, Mustafa

Kemal için İstanbul Hükümeti'ne karşı kazanılmış bir zafer anlamına geliyordu. Başka deyişle, millet Anadolu'da millî direniş hareketini bütünüyle desteklemekteydi. Mustafa Kemal, meclisin İstanbul'da toplanmasına karşıydı. Muhalifleri ise orada serbest hareket edebilecekleri ümidiyle onun bu isteğine karşı durdular. Meclis-i Mebusân 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Kemal'e bağlı genç mebuslar grubu, Sivas Kongresi'nde alınan kararları onaylattılar ve meclis Türk vatanının sınırlarını ve bağımsızlığını tespit eden Mîsâk-i Millî'ye and içti. Meclisin bu tutumu, açıkça İtilâf Devletlerine karşı bir meydan okuma anlamına geliyordu. İşte bunun üzerine bazı mebuslar tutuklandı ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali resmiyet kazandı.

16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali, bir yıl önce 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkması üzerine kendini gösteren millî ayaklanma gibi bütün yurtta derin yankılar uyandırdı. Ve Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde başlayan millî bağımsızlık hareketini güçlendirdi. İstanbul'daki Meclis-i Mebusân ve sultan hükümeti, işgal güçlerinin kontrolü altındaydı. Kaçabilen milletvekilleri Ankara'ya sığındılar. Bundan sonra, seçilen yeni milletvekilleri İstanbul'dan gelenlerle beraber Ankara'da TBMM'ye vücut verdiler (23 Nisan 1920). Bundan sonra devletin yeni merkezi Ankara'ydı.

Mustafa Kemal, bu meclis tarafından başkanlığa ve hükümetin başına getirildi. Kayda değer ki, yeni meclis, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) adını aldı. Böylece, fiilen millî iradeye dayanan yeni millî devlet doğmuş oluyordu. TBMM üstünde başka bir güç olmadığı vurgulanarak bu gerçek belirtiliyordu. "Sultan-halife baskıdan kurtulduğu zaman Meclisin düzenleyeceği esaslar içinde durumunu alır" ifadesiyle, fiilen millî egemenlik esası da ilan ediliyordu. Bundan sonra meclisin ve hükümetin meşru başkanı Mustafa Kemal, fiilen bir devlet başkanı olarak göreve başlamış bulunuyor, gelen elçiler kendisine bir devlet başkanı gibi muamele ediyorlardı. TBMM'yi oluşturan 390 üyeden 233'ü asker ve memur; 47'si din adamı; kalanlar çiftçi, tüccâr ve aşiret reisiydi. Mustafa Kemal'i destekleyen çoğunluk, aydınlardan oluşmaktaydı. Bunların 54'ü de askerî bürokratlardandı.

Bu meclisin önemli işlerinden biri, anayasanın tadil edilerek 20 Ocak 1921 anayasasının yayımlanması olmuştur. Anayasanın ilk tasarısını,

13 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal hazırlayıp meclise sunmuştu. "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" maddesi en başa temel prensip olarak konuyor, kurtuluş mücadelesini sağlıklı bir şekilde yürütmek üzere yasama ve yürütme güçleri meclisin kendisinde toplanıyor, milletvekillerini meclis seçiyordu. Yedinci maddede, "Ahkâm-i şer'iyyenin tenfizi" meclise ait bir prensip olarak tespit edilmişti. Bu maddeyle, bir anlamda hilâfet yetkileri meclise aktarılmış sayılabilir. Bununla beraber Meclis, "hilâfet ve vatan ve milletin istihlâsı ve istiklâlinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar... in'ikâd eder" denmekteydi.

Mustafa Kemal'in yeni mecliste, hâlâ makam-ı hilâfeti kurtarma politikasını sürdürmesi, Anadolu halkını ve Hindistan'da Müslüman hilâfet liderlerini yanında tutmak için zorunlu gördüğü bir taktikten ibaretti. Bununla beraber, şimdi Damat Ferid'e karşı meşru gücünü TBMM'ye dayandıran Mustafa Kemal, sert önlemler almaya başladı. Evvela, şeyhülislâm Dürrîzâde'nin millî hareketi halifeye karşı isyan olarak niteleyen fetvâsına (11 Nisan 1920) karşı 5 Mayıs'ta Ankara Müftüsü Rıfat, bir fetvâ çıkararak Anadolu Millî Hareketi'ni İslâm adına onayladı. Bu gelişmeler karşısında Damad Ferid Hükümeti, gerçek gücünü kaybediyordu. Ankara hükümetini açıkça bir isyan biçiminde yorumlayarak, Dürrîzâde'nin fetvâsına göre, "Hâinlerin devlete karşı ayaklandığı ve katllerinin meşru olduğu" ilan ediliyor ve bu fetvâ, İngiliz-Yunan uçakları tarafından Anadolu'da halkın üzerine atılıyor, TBMM hükümetine karşı halk açıkça isyana kışkırtılıyordu.

Gelişmeleri dikkatle izleyen İtilâf Devletleri, 24 Nisan 1920'de San Remo'da barış taslağını hazırlayarak bir an önce İstanbul Hükümeti ile işi bitirmeye çalışıyordu. Bu taslağı, Sadrazam Tevfik Paşa reddetmiş, fakat öteki hükümet üyeleri onaylamışlardır. Buna göre 10 Ağustos 1920'de Sevres Antlaşması resmen imzalanmıştır. İngiliz desteği ile saray ve hükümeti, bu antlaşmayı Türk milletine kabul ettirmek için haince bir kampanya açmaktan çekinmemiştir. Mustafa Kemal idama mahkûm edildiği gibi, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Hilâfet Orduları harekete geçmiştir. On yıldır cepheden cepheye koşarak kanını dökmüş Türk halkı tabiî ki barış arzusundadır. İstanbul'a göre, Ankara hükümeti onları yeniden sonu belirsiz yeni bir savaşa götürmektedir. Memlekette ikilik; hilâfet ve millî hükümet yanlıları

arasında ayrılık vardır. Birçok yerde, askerden kaçanlar olmuştur. Meclis ve hükümet başkanı Mustafa Kemal, bu güç koşullar altında duruma hâkim olmak için insanüstü bir gayret göstermektedir, işgal altında olmayan yerlerde ordudan terhis kaldırılmıştır. Memleketin çeşitli bölgelerinde kendiliğinden ortaya çıkan yerel güçleri, Kuvâ-yi Milliye'yi, TBMM'ye bağlamak üzere Mustafa Kemal buralara komutanlar göndermiş ve millî bir ordu kurmaya başlamıştır.

Sevres Antlaşması'nı uygulamaya koymak ve buna engel olan Anadolu Millî Hareketi'ni bertaraf etmek üzere İtilâf Devletleri, haziran ayında Yunanlıları geniş ölçüde yeni bir saldırı hareketine teşvik etmişlerdir. Bursa dahil, birçok önemli merkez düşman eline düşmüştür. Düşman, Ankara üzerine yürümüş ve Sakarya ırmağına kadar ulaşmıştır. Mustafa Kemal çok güç bir durumdadır. Mecliste, kendisine karşı suçlamalar ve saldırılar yapılmaktadır. Nihayet millî önder, meclise millî bir ordu düzenlenmesi gereğini kabul ettirir. Millî hareket karşıtı güçleri bastırmak için İstiklâl Mahkemeleri adı altında olağanüstü yetkilerle ihtilal mahkemeleri kanunu çıkarılır. Halktan para ve eşya toplamak üzere yeni olağanüstü kanunlar meclisten geçirilir. Ve dünyaya karşı 8 Eylül 1920'de bir beyanname çıkarılarak "Türkiye halkı emperyalizmin egemenliği ve zulmü altındadır" sözleriyle, yapılan mücadelenin dünyadaki bütün esir milletler adına yapıldığı ilan edilir. Bu beyanname, özellikle Hindistan'da Müslümanlar ve Hindular arasında, İngiliz hükümetini telaşlandıran direniş hareketlerini teşvik etmiştir.

Cumhuriyetin Evreleri

Burada, Mustafa Kemal önderliğinde bağımsızlık savaşının tüm aşamalarını gözden geçirmek olanaksızdır. Bağımsızlık savaşı, Atatürk ve Cumhuriyet Türkiyesi, ancak Osmanlı Devleti ile toplumunun son iki yüz yıllık tarihî gelişimi, başka bir deyişle "uzun süreç" kapsamında açıklanabilir.

Osmanlı Devleti'nin son iki yüz yıllık değişim ve dönüşümü, 1923'te Cumhuriyetin ilanı ile noktalanmıştır. 1700-1923 dönemi, bu radikal devrimle son bulur ve Türk tarihi yeni bir oluşum içine girer.

Bugün Türkiye, bu yeni dönemin "uzun süreci" içindedir. Atatürk devrimi ve tek partili dönem (1919-1946), Demokrat Parti önderliğinde liberal tepki ile belirlenen çok partili dönem ve darbeler (Demokrat Parti ve onu devam ettiren partiler, 1960, 1971, 1980 askerî darbeleri), gelenekçi-İslâmcı tepkinin güçlendiği dönem (Refah Partisi, 1996-1997) ve içinde bulunduğumuz dönem bu sürecin başlıca dönüm noktalarıdır. Bu yeni sürecin, ne zaman köklü bir dönüşümle noktalanacağını kestirmek güçtür. Kesin olan şey, içinde bulunduğumuz sürecin dinamizmini Atatürk devriminin belirlediğidir. Türk tarihinin bu yeni dönemine dinamizmini veren büyük liderin kişiliği, Atatürk devriminin felsefesi ve getirdiği dönüşümün gerçek tarihî karakteri, bu yazının konusu olacaktır. Toplumumuzda Atatürk devrimi ile ona karşı ortaya çıkan tepkinin dramatik bir boyuta eriştiği bugün, iki tarafın görüşlerini karşılaştırmak da tarihçi için bir sorumluluktur.

Bu sürecin incelenmesinde, tarih metodolojisi izlenmelidir. Başka bir deyişle, her olay ve gelişim kendi tarihî koşulları içinde değerlendirilmelidir. Atatürk'ün kişiliğinin, sözlerinin, kararlarının, devrimlerinin, yeni kurum ve kuralların belli bir zamanda belli koşulların etkisi altında nasıl ortaya çıktığının ve nasıl belli bir biçim ve yön aldığının, objektif bir şekilde açıklanmasına çalışılmalıdır. Tarihî süreci ve koşulları göz ardı eden kimi yazarlar için 1919'da Erzurum Kongresi'ndeki Mustafa Kemal, 1923'te Cumhuriyeti ilan eden Gâzi, daha sonra devrimleri gerçekleştiren CHP başkanı aynı adam değildir. Bu yüzden de sözde tarihçiler yazılarında çelişkilere düşmüş ve anlaşılır, mantıklı bir anlatım getirememişlerdir. Atatürk ve Atatürk devriminin tarihini yazmada, şu aşamaların ayrı ayrı belirlenmesi gereklidir.

Birinci aşama, kuşkusuz, Mustafa Kemal'in millî direnişi örgütleme, TBMM'yi açma ve Sakarya zaferiyle sonuçlanan aşamadır. Tarihte unvanlar, kişilerin ve devletlerin kendileri hakkında semiyotik algılamalarını en anlamlı biçimde yansıtan belgelerdir. Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da padişahın ve hükümetin onayıyla Samsun'a çıktığı zaman sadece Osmanlı Devleti'nin bir paşasıdır. İstanbul'daki halife-sultanı, milleti ve yurdu yabancı istilasından kurtarmak için başlayan hareketin örgütleyicisi olarak kabul edilir. Sonra İngiltere'ye baş eğen İstanbul Hükümeti, onu ihtilalci girişimleri dolayısıyla bütün

resmî görevlerinden azleder. Fakat o yine, Anadolu'da daima Mustafa Kemal Paşa olarak saygı görür. Ve şimdi onun unvanı, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri Heyet-i Temsiliyesi Reisi'dir.

23 Nisan 1920'de TBMM'de kendisine, o zamana kadarki etkinlikleri dolayısıyla teşekkür için verilen takrirde "Harb-i Umûmi'de gösterdiği cesaret-i askeriyye ve medeniyye, bilhassa mütarekeyi müteakip vatan ve milletimiz demir çember içerisine alındığı bir sırada istihkâr-i hayat ederek en evvel meydan-i mücâhedeye atılan ve şu sûrede bugünkü millî varlığımızın husûlüne sebep olarak bi-hakkın milletimizin minnettarlığını celb eyleyen *millî kahramanımız* Mustafa Kemal Paşa hazretleri" diye anılmıştır. Mustafa Kemal Ankara'da topladığı TBMM'nin, ilk başkanı ve hükümet başkanı seçilir. Hâkimiyet-i Milliye prensibi ile meşruluğunu ilan eden ilk meclisin yapısı, gerçekten demokratik niteliktedir. Bu mecliste farklı görüşlere sahip gruplar oluşmuştur.

İttihadcılar, Mustafa Kemal'in ezelî rakibi Enver Paşa'yı çağırıp başa geçirmek düşüncesindedirler. Meclis başkanlığı seçiminde Mustafa Kemal'in 110 oy almasına karşı, Celâleddin Ârif Bey 109 oy almıştır. Mustafa Kemal'in etrafındaki grup, Müdâfaa-i Hukuk mensupları olup ileride Halk Fırkası'nı oluşturacaklardır. Vatanın kurtuluşu ortak kaygı olduğundan, bütün bu gruplar, zaman zaman sert bir muhalefet göstermelerine rağmen, sonunda birleşip Mustafa Kemal'e güven gösteriyor ve istediği yetkileri veriyordu. Mustafa Kemal bağımsızlık savaşının en bunalımlı günlerinde, düşmanı Sakarya üzerinde durdurup geri attığı zaman (23 Ağustos-3 Eylül 1921) TBMM ona, *gâzi* unvanı ile *müşîrlik* (mareşallik) rütbesi verir. Kendisine bundan sonra, ölümüne kadar *Gâzi Paşa* diye hitap edilir. *Gâzilik*, 11. yüzyıldan beri Türkler için en kutlu unvandır. Anadolu'yu Bizans İmparatorluğu'ndan alıp yurt yapan, orada Batı'nın Haçlı ordularına karşı yüzyıllarca savaşan ve sonunda Yunanlıları öne sürerek Anadolu'yu paylaşmaya kalkışan Avrupa emperyalist kuvvetlerini Sakarya'da durdurup geriye atan, hep o gâzi Türklerdir. Sakarya, gerçekten Mustafa Kemal'in ve yeni Türk devletinin tarihinde kesin bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Mustafa Kemal'in vatan kurtarıcı önderliğine kimse karşı gelememiştir. O zaman Kafkas sınırında bekleyen Enver Paşa bu zafer

üzerine beklemeyi bırakıp gitmiştir. Sakarya'dan sonra bütün dünya, Anadolu'da yeni bir Türk devletinin yükseldiğini kabul etmeye başlamıştır. Bu tarihten az sonra Sovyet Rusya hükümeti, Kars'ta yeni devletle bir antlaşma yapmıştır (13 Ekim 1921). İngiltere ile Yakındoğu'nun paylaşılmasında anlaşmazlığa düşen Fransa da, gelişmeler üzerine Ankara hükümetini tanıyarak, Ankara İtilâfnâmesi'ni imzalamıştır (20 Ekim 1921).

İkinci aşama, Sakarya'dan Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar süren aşamadır. Bu dönem, Mustafa Kemal idaresinde Yunan ordusuna karşı-saldırı hazırlıklarının yapıldığı (4 Şubat-6 Ağustos 1922), Büyük Taarruz ve Başkumandan Meydan Muharebesi'nin kazanıldığı (26-30 Ağustos), İzmir'in Yunan işgalinden kurtarıldığı ve düşmanın denize döküldüğü (9 Eylül) dönemdir. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, *halâskâr gâzi* (vatan kurtarıcısı gâzi) unvanıyla nüfuz ve gücünün bir başka doruk noktasına ulaşır. Bu büyük zaferler, düşmanla uzlaşan sarayı hain durumuna düşürür ve millî hareketin haklılığını ortaya çıkarmış olur. Mustafa Kemal idaresindeki TBMM, 1 Kasım 1922 toplantısında saltanatın hilâfetten ayrılması ve kaldırılmasını kabul eder. Böylece altı yüz yıllık Osmanlı hanedânı tarihe karışmıştır. Bunun ardından hanedândan Abdülmecid, TBMM tarafından halife seçilir (bu olay hakkında aşağıda ayrıca bilgi verilecektir). Aynı dönemde İsmet Paşa başkanlığında bir heyet, Lozan'a hareket ederek İtilâf Devletleriyle barış görüşmelerine başlar (22 Kasım 1922).

Üçüncü aşama, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından (24 Temmuz 1923), Cumhuriyet'in ilanı (29 Ekim 1923) ve hilâfetin kaldırılmasına (3 Mart 1924) kadar geçen aşamadır. Bu aşamada yeni Türk devleti, tüm dünyaca resmen kesin olarak tanınmıştır. Yeni devletin, millet egemenliğine dayanan Türkiye Cumhuriyeti biçiminde kurulması, Mustafa Kemal'in 1919'dan beri düşlediği bir amaçtı. Anadolu'da millî bir Türk devleti kurma tasarısının böylece tam olarak gerçekleşmesi, kuşkusuz Türk tarihinde büyük bir devrimi ifade eder. *Halâskâr gâzi*, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk *reis-i cumhuru* (Cumhurbaşkanı) olarak siyasî gücünün doruğuna ulaşmıştı. Onun için şimdi, yeni devleti Batılı devletler modeline göre kurmak, Türkiye halkını çağdaş bir toplum haline getirmek için karizmatik kişiliğini kullana-

rak bir dizi *inkılâbı* gündeme getirmesi zamanı gelmiştir. Başka deyişle, büyük asker şimdi, bir devlet kurucusu işlevini üstlenecektir. O, inkılâpların planlamasını, daha 1922 Aralık ayında Halk Fırkası'nı kurmayı kararlaştırdığı zaman tespit etmişti.

Hilâfetin Kaldırılması: Büyük Devrim

Bu aşamada, devrimlerin başlangıcı olarak büyük önemi olan olay, hilâfetin kaldırılmasıdır. Bağımsızlık savaşında kendisiyle beraber olan eski silah arkadaşları, Rauf, Refet ve Kâzım Karabekir, hilâfetin kaldırılmasına karşı cephe almışlar, gerçekte onun bütün devlet iktidarını kendi tekeline almasına karşı çıkmışlardır. O zamana kadar, Mustafa Kemal başta olmak üzere bu paşalar, *kolektif* bir liderlikle bağımsızlık savaşını yürütmüşlerdi. Artık sıra Mustafa Kemal'in radikal devrimlerini uygulamak için tam ve mutlak bir iktidara sahip olmasına gelmişti. Bunun için, başlangıçtan beri en çok güvendiği yakın arkadaşları İsmet, Fevzi ve Kâzım (Özalp) paşalarla birlikte bir devrim kadrosu kurdu. Onlarla ve mecliste kendisine bağlı Müdâfaa-i Hukuk grubu ile beraber, Cumhuriyet'in ilanı, hilâfetin kaldırılması gibi devrim kanunlarını bir bir meclisten geçirmeyi başardı. Bütün bu devrimlerin meşru ve kalıcı niteliği, ancak kayıtsız şartsız egemen TBMM'nin kararlarıyla güvence altına alınabilirdi. Bu devrim stratejisi, ancak onun gibi hem karizmatik bir kişilik sahibi, hem hitabeti ve ikna gücü kuvvetli bir lider tarafından gerçekleştirilebilirdi. Mustafa Kemal, daha 1923 yılı başlarında tasarladığı radikal devrimleri meclisten geçirmek için Müdâfaa-i Hukukçuları siyasî bir parti, Halk Partisi olarak örgütleme gereğini duydu ve gelecek seçimlerde TBMM'de çoğunluğu kazanmak için yurt içinde bir propaganda gezisine çıktı. Belli başlı Anadolu şehirlerinde yaptığı konuşmalar, onun çağdaş Türk devletini ve toplumunu yaratma konusundaki düşüncelerini açıklamaktadır.

Hilâfet, Hindistan ve Türkiye

Türk devriminin en derin etki yaptığı ülke, Hindistan'dır. Bu büyük ülkede gerek Müslümanlar, gerek Hindular, İngiliz koloni idare-

sine karşı özerklik ve bağımsızlık hareketlerinde, Türkiye'de gelişen olaylardan ilham almışlar ve Türkiye ile dayanışma halinde bulunmuşlardır.

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere hükümetinin savaş sonunda özerklik verme vaadi üzerine onlar, İngiltere'yle işbirliği yoluna gitmişler, fakat hükümet sözünü tutmayınca, Türkiye'de emperyalizme karşı yapılan mücadeleye destek vermişlerdir. 1920 yazında Yunanlıların Ankara'yı almak ve millî hükümeti ortadan kaldırmak için giriştikleri genel saldırı karşısında Mustafa Kemal, Asya memleketlerini emperyalizme karşı ortak mücadeleye çağırmıştı (8 Eylül Beyannamesi). Hindistan-Türkiye ilişkilerini bu dönemde ayrıntılarıyla araştıran Hintli Müslüman tarihçi M. Sâdık'a göre,[1] "Türk devrim hareketi, Hindistan'da millî bilinçlenmenin başlangıcını gösterir." Sâdık, İngiltere'ye karşı Türk ve Hint bağımsızlık mücadelesinin sıkı ilişkisini belirterek der ki: "Türk bağımsızlık hareketine Hintliler o kadar tabiî ve içten bir ilgi gösterdiler ve bu ilgi Hindistan'da gerek aydınlar gerek halk arasında o kadar açık ve güçlü bir şekilde ifadesini buldu ki, bu iki hareket bir kader birliği gibi birbirine bağlantılı görülüyordu." Öte yandan Hindistan, geleneklerle o kadar yüklü bulunuyordu ki, Hint toplumunun değişiminde de, Atatürk devrimleri örnek alındı. Türk devrimleri, Hindistan'da her kesime; aydınlara, tutucu İslâmcılara, reformcu devrimcilere ve seküler devlet isteyen devrimcilere örnek olacak biçimde her çeşit öğeyi içeriyordu. Hindistan'daki özel koşullar dolayısıyla, Hint Müslümanları arasında İslâmiyet, millî kimlik ve millî uyanış için en önemli kaynak olmuştur. Bu sebeple, siyasî-millî hareket, Osmanlı hilâfetine bağlı olarak bir Hilâfet Hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan Mustafa Kemal devrimi, yalnız Müslümanlar için değil, Hindu aydınları için de bir ilham kaynağı olmuştur. Sâdık'a göre, "Türk devriminin kolonyalizm karşıtı hareketi kadar, dinî taassuba karşı tutumu da Hint özgürlük hareketine, özellikle Hint aydınlarının millî, seküler ve ilerici fikirlerine ilham kaynağı olmuştur."

Türkiye ve Hindistan'daki mücadeleler, birbiriyle aynı doğrultuda gelişerek başlıca üç aşamada incelenebilir. İlkin, II. Abdülhamid'in panislâm ideolojisi etkisi altında Hindistan'da Hilâfet Hareketi başla-

mış, II. Meşrutiyet döneminde bu ilgi devam etmiş ve nihayet Mustafa Kemal'in millî bağımsızlık savaşı etkisi altında niteliğini değiştirerek doruk noktasına ulaşmıştır. Panislâmist hareket, İngiliz hükümetinin Osmanlı halifesini, Müslüman tebaası üzerinde kullanma girişimi biçiminde ortaya çıkmış, sonraları Abdülhamid'in *ittihâd-i İslâm* fikrini İngiltere kolonilerinde bu hükümete karşı geniş bir propaganda aracı olarak kullanması şeklini almış; Afrika'da, Hollanda Endonezyası'nda ve özellikle Hindistan'da bağımsızlık hareketlerine öncülük etmiştir. Hint Müslümanları, İngiltere'ye karşı siyasî mücadelelerinde halifeyi kendilerinin gerçek dinî ve siyasî önderi olarak tanımışlar, böylece Hilâfet Hareketi özerklik ve millî kimlik için bir ideoloji, bir Amerikalı tarihçinin deyimiyle bir *proto-nasyonalizm* hareketi haline gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya hükümeti, savaş sonunda özerklik vermek vaadiyle, Müslüman ve Hintli askerleri Irak cephesinde Türklere karşı kullanmıştır. Fakat savaştan sonra bu vaat yerine getirilmeyince, Müslümanlar İngiltere'ye karşı Osmanlı halifesini ve Türkiye'yi destekleme politikasına dönmüşlerdir. O tarihte Hint Müslümanları, gelecek barış anlaşmasında Osmanlı halifesinin bağımsızlığı, Arabistan, Mekke ve Medine'nin bağımsız Osmanlı idaresi altında kalması isteğiyle eylemlere kalkışmışlardır. Hindistan'da Hilâfet Hareketi denilen bu dinî-siyasî girişim, ilkin İslâmî ideolojiyi esas almakla beraber zamanla siyasî, millî bir hareket halinde gelişmiştir. Böylece, *The Muslim League, Câmîatü'l-Ulemâ, The All India Khilafat Conferance* gibi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. O zaman Hindistan'da 70 milyon kadar Müslüman vardı. Bu halk için, halifeye bağlılık, bir din-kültür kimliği ifade ediyor ve siyasî-millî bilinci güçlendiriyordu (Sâdık, s. 52). Böylece onlar, Türkiye ve halifenin kaderiyle ilgili sorunlarla yakından ilgilenmeye başladılar. Kongreler toplayarak, sömürge hükümetine karşı beyannameler yayınlayarak, yapılacak barış antlaşmasında Osmanlı Devleti lehine kararlar alınmasını isteyerek, Türkiye'nin kaderiyle yakından ilgilendiler.

Özetle, Hilâfet Hareketi, tüm Hindistan'da kurtuluş hareketlerinin başlangıcı olmuştur. Özerklik için çalışan başlıca İslâmî Örgüt, *The Muslim League*, Gandhi'nin liderliğinde aynı amaçla harekete geçen Hindularla işbirliğine gitti ve Hindistan'da özerklik için ortak bir mü-

cadele yürütüldü. 1919 Aralık ayında Amritsar'da Hindularla Müslümanların yaptıkları toplantıda Gandhi, Müslümanların davalarını desteklediğini ilan etti; Hilâfet Kongresi toplantısında, barış koşulları Türkler aleyhinde olursa, Britanya hükümeti ile her türlü işbirliğini durduracaklarını söyledi (Sâdık, s. 58). Hilâfet Hareketi, zamanla halk kitlelerine mâl olarak siyasî-millî bir ayaklanmaya dönüştü ve Britanya'yı ciddi şekilde kaygılandıran bir boyuta ulaştı. Oysa Britanya hükümeti, Anadolu'da başlayan millî hareketi bastırmak için gerekirse Hindulardan ve Müslümanlardan asker toplamayı düşünüyordu. Britanya halkı ve sömürgeler, yeni bir savaşa karşıydılar. İşte bu koşullar altında, Hindistan'daki Müslüman ve Hindular, Britanya ile işbirliği yapmama, *non-cooperation* kararı almış, dolayısıyla Anadolu'daki millî hareketi desteklemişlerdir.

15 Mayıs 1920'de Britanya hükümeti, Osmanlı Devleti ile antlaşma için ağır barış koşullarını ilan edince, Hint Müslümanları ve Hindular protesto hareketlerine giriştiler. Bu barış koşulları değiştirilmezse, İngiltere hükümetiyle her türlü işbirliğine son vereceklerini ilan ettiler. *Câmiâtü'l-Ulemâ* örgütü fetvâ yayınlayarak, orduda ve polis kuvvetlerinde Müslümanların hizmet etmesini haram ilan etti. Öteki İslâm örgütleri, *The India National Congress* ve *The Muslim League* bu kararı onayladılar (Eylül 1920). Bu tarihte Müslümanlar, halifenin yanı sıra açıkça Mustafa Kemal'i desteklemeye başladılar; ümitlerinin Ankara'da olduğunu gördüler (Sâdık, s. 64-65). Halife-sultanın Sevres Barışı'nı imzalaması üzerine (10 Ağustos 1920) Hint Müslümanları gözlerini tamamen Ankara'ya çevirdiler. Hilâfet Hareketi lideri Muhammed Ali, Roma'ya gitti ve İtalyan dışişleri aracılığıyla Ankara ile temasa geçti.

Hindistan'da protesto hareketleri, halk kitle hareketleri haline dönüştü. Şimdi Mustafa Kemal, emperyalizme karşı mücadelenin kahramanı olarak görülüyordu (Sâdık, s. 108). 1921 yazında Yunan ordusunun Anadolu içerilerine doğru ilerlemesi Ankara hükümetini bunalıma sürüklemişti. Hindistan'da bu durum heyecan yarattı. Şayet Britanya, Türk-Yunan savaşında tarafsız kalmazsa, İslâm'a karşı savaş durumuna gelir, deniyordu. İngiliz mallarına karşı boykot başladı. Müslümanlar kendi aralarında *The Angora Fund*'ı kurarak para top-

lamaya giriştiler; öbür yandan, Mustafa Kemal'e katılmak için gönüllülerin toplanmasına karar verildi; Dakka'da küçük bir grup, askerî talimlere başladı.

All India Khilafat Conferance'de, Ankara'nın İslâm çıkarlarını bıraktığı tenkit edildi, fakat Ankara'yla mesafe açılmadı. Lucknow Toplantısı'nda (Şubat 1921) Mustafa Kemal'i destekleme kararı alındı.

Mustafa Kemal'in Yunan ordularına karşı zaferi üzerine 1922'de Hindistan'da Hilâfet Hareketi tavsamış ve İngiliz sömürge hükümeti ile işbirliğini terk etme kararından vazgeçilmişti. Aynı zamanda, Müslüman-Hindu işbirliği de kaybolmaya yüz tutmuştu. Bununla beraber, Hint Müslümanları Türkiye davası için her zamanki gibi, yakın bir ilgi duymaktaydılar. Fakat şimdi dava, onlar için hilâfetten çok, emperyalizme karşı mücadele biçiminde algılanıyordu. Hatta İslâmcı *Câmiâtü'l-Ulemâ* örgütü, hilâfetin Osmanlı hanedânının tekelinde olmadığını, İslâm dünyasının yeni bir halife seçmesi gerektiğini ileri sürdü. Şimdi Hint Müslümanları, ortak düşman Britanya'ya karşı Mustafa Kemal'in zaferini İslâm'ın bir zaferi gibi yorumluyor, bütün İslâm dünyasının ona şükran borcu olduğunu ifade ediyorlardı (Sâdık, s. 113). Ankara'nın, İslâm'da reform için bütün İslâm dünyasını bir toplantıya çağıracağı ümit ediliyor; Mustafa Kemal Asya'da özgürlük hareketinin lideri olarak selamlanıyordu. Fakat Hint Müslümanları yeni Türkiye'nin gerçek niteliğini yakından bilmiyorlardı.

Hilâfetin kaldırılmasından iki yıl önce, 14 Kasım 1922'de Lozan Konferansı'na giderken İsmet Paşa, Hint Müslümanlarının temsilcilerine şu beyanatta bulunmuştu: "Hintlilerin istediği gibi, halifenin İslâm'ın mukaddes makamları Mekke ve Medine üzerinde egemenlik iddiası, Türkiye'nin Arabistan'da egemenliğini devam ettirmesi şeklinde yorumlanacaktır; bunu da ne Araplar ne de dünya kabul edecektir; kaldı ki, Türkiye millî devletinin böyle emperyalist bir iddiada bulunması söz konusu olamaz; biz öbür Müslüman milletlerin de özgürlüğünü candan isteriz. Aynı zamanda dinî bakımdan hilâfete bağlıyız ama hilâfeti bir siyasî araç olarak kullanmayız." İsmet Paşa, öte yandan, Lozan görüşmelerinde Hintlilerin desteğini yararlı gördüğü için şunu da ilave etti: "Biz hilâfetin koruyucusuyuz [hatırlanmalı ki, o zaman Abdülmecid İstanbul'da halife bulunuyordu]. Gerekir-

se, hilâfetin hukukunu korumak için savaşmaya dahi hazırız." İsmet Paşa aynı zamanda, Hindistan Merkez Hilâfet Komitesi'nin desteğine teşekkür etmiştir. Sonunda, Hint Komitesi bütün İslâm dünyasının şimdi gözlerini Türkiye'deki yeni kuvvete çevirdiğini ifade etmiş, Türkiye devletinin hilâfet makamını koruyacağını memnuniyetle gözlemlediğini bildirmiştir.

Aynı tarihlerde İstanbul'da Halife Abdülmecid, *Tanin* gazetesine verdiği beyanatta, "İrade-i milliye ile bugün işgal ettiğim bu makamda... dinin şerefini milletinin şevketinde bulan her vatandaş gibi, ben de hayatımın olanca zevk ve mefharetini bu şeref ve şevketin ittihadında arayacağım" diyordu. Meclis'e gönderdiği telgrafta kullandığı unvan şudur: "Halife-i Müslimîn Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn Abdülmecid bin Abdülaziz."

Hilâfetin kaldırılmasına kadar (3 Mart 1924) Türk-Hint ilişkileri halifenin bağımsızlığını destekleme konusu üzerindeydi. Saltanatın kaldırılmasından sonra Hint Müslümanları, Abdülmecid'in meclis tarafından halife seçilmesini İslâm geleneğine uygun bulmuşlardır. O zaman Mustafa Kemal'e *seyfü'l-islâm, mücâhid-i hilâfet* gibi unvanlar verildi. Fakat Cumhuriyet'in ilanı ve reisicumhur unvanıyla bir devlet başkanının seçilmesi üzerine, halifenin durumu Hint Müslümanları için ciddi bir sorun olarak ortaya çıktı. Hint Müslümanları için hilâfet, İslâm'ın siyasî bağımsızlığının ve gücünün simgesi sayılıyordu. Hindistan'da İngiltere hükümetinin bir yanlısı olarak tanınan Ağa Han'ın, halifenin siyasî durumunun korunması iddiasıyla yazdığı mektup, Ankara hükümetine erişmeden bazı İstanbul gazetelerinde yayımlandı. Bu olay, Ankara hükümetini hilâfete son verme kararına götürmüştür (3 Mart 1924).

Atatürk Türkiyesi ve İslâm Dünyası

Çanakkale ve Sakarya zaferleri, yalnız Türkiye ve Yakındoğu tarihinde değil, dünya tarihinde derin yankıları olan büyük olaylardır. Ve bu zaferlerin kahraman siması Mustafa Kemal Atatürk'tür. 1881'de Selânik'te dünyaya gelen Makedonyalı çocuğun, kısa hayatında bir büyük askerî deha, emperyalist dünyaya meydan okuyan milliyetçi

bir lider, altı yüzyıllık bir saltanatı tarihe gömen bir ihtilalci ve yeni bir devletin kurucusu olacağını o zaman kimse kestiremezdi. Sakarya ve Lozan, Asya'da Batı emperyalizmine karşı uyanış ve mücadelenin hareket noktasıdır. Mustafa Kemal'in önderliği altında Anadolu'da millî ve seküler bir cumhuriyetin ortaya çıkması, bütün İslâm dünyasını temellerinden sarsan gelişmelerin başlangıcıdır. İtilâf Devletlerine yenik düşen milletler arasında, galiplerin dikte ettiği ağır barış koşullarını reddeden ve eşit koşullarla onları yeni bir barış imzalamaya zorlayan ilk millet Türklerdir. Bu başarı, Almanya'da derin yankı uyandırmış ve kuşkusuz II. Dünya Savaşı'na giden yolda yeni gelişmelere yol açmıştır.

İslâm devletleri arasında Mustafa Kemal'in emperyalizme karşı mücadelesini heyecanla izleyen ilk Müslüman devleti Afganistan'dır. Afganistan, Anadolu'da millî Türk devletini erkenden tanıdı ve bir dostluk anlaşması imzaladı (1 Mart 1921). Afgan kralı Amanullah Han, Türkiye'deki gelişmeleri hayranlıkla izleyerek, milletini çağdaş bir toplum yapmak için Atatürk'ü örnek aldı ve 20 Mayıs 1928'de Ankara'ya geldi. Dönüşünde, birçok Türk aydınını ve uzmanını memleketine çağırdı. Fakat İran'da olduğu gibi Afganistan'da da, Atatürk çizgisinde modern bir devlet yaratma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu dönemde bu ülkelerin başarısızlığı, çağdaşlaşma doğrultusunda Osmanlı Türkiyesi gibi uzun bir geçmişi ve deneyimlerinin olmaması, fikrî bir aydınlanma süreci geçirmemiş olmaları ve toplumda kabile geleneğinin güçlü olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Amanullah Han gibi İran'da Rıza Şâh Pehlevi de Atatürk'ü örnek alarak modern bir devlet yapısı kurma girişiminde bulunmuş, fakat oğlu zamanında Batılılaşma, mollaların tepkisine yenik düşmüştür. Mustafa Kemal, Rıza Şâh'ın Ankara ziyaretine (16 Haziran 1934) özel bir önem vermişti.

Rıza Şâh'ın oğlu döneminde, 1962 Ekim'inde, şâh hükümeti kadınlara oy hakkı tanıyan yerel meclisler kurmaya çalıştığı zaman, camilerde ve medreselerde protestolarla karşılaşmış ve bu girişim durdurulmuştur. O zaman Humeynî, bu konunun kadınların iffetiyle uzlaşmaz olduğunu, gayrimüslimlere tanınan eşitlik hakkının, memleket ekonomisini emperyalistlerin kontrolü altına vermek anlamına

geldiğini iddia ediyordu. Şâh, ertesi yıl toprak reformunu ilan edince, Humeynî aynı suçlamaları tekrarlayarak hücuma geçti. Humeynî'yi *bâzârî* denilen esnaf, geleneklere bağlı halk kitleleri desteklemekteydi. Onlar, sanayileşme ve kapitalist ekonominin gelişimi ile beraber saray yandaşlarının bu alanları tekelleri altına alması karşısında, kendilerini dışlanmış hissediyorlar ve bu çeşit bir çağdaşlaşmaya karşı çıkıyorlardı. Bernard Lewis'e göre,[2] İran'da İslâmî hareket ideolojik hazırlanma, dikkatli bir planlama ve geniş halk kitlelerinin desteğiyle sonunda başarılı bir karşı-devrim gerçekleştirebilmiştir.

Bu memleketteki gelişmelere karşın Atatürk, çağdaş Türk toplumu tasarısını seküler bir eğitim sistemi ile genç kuşaklara mal etmesini bilmiş, devrimlere yasal ve kurumsal bir çerçeve kazandırmış ve bunları merkeziyetçi aydın bir bürokrasinin eline vermiştir. Başka deyişle Atatürk, devrimlerini sistemli bir şekilde halk egemenliğine dayanarak, halk için gerçekleştirdiği imajını verdiği halde, Afganistan ve İran'da reform, kişisel patrimonyal bir egemenliğin eseri olarak gündeme gelmiştir. Bu iki memlekette, halk kitlelerinin beklentilerini, devrimci-gelenekçi İslâmî kurumlar üstlenmiştir. İran'daki gelişmeler, bugün Türkiye'deki gelişmeler bakımından dikkatle incelenmeye değer. Biz, 1979 yılında şâhın düşmesinden altı ay önce İran'daydık. Tebriz'de Kapalıçarşı'yı gezerken çarşıya bitişik bir medreseye uğradık. Orada sarıklı ulemâ ile konuştuk. Bu din adamları, şâh rejimine şiddetle karşı gelmekteydiler. Kendilerine nereden maaş aldıklarını sordum. "Biz," dediler, "şâhtan bir tek kuruş almayız. Geçimimizi vakıflarla idare ederiz, ona hiçbir şey borçlu değiliz."

Arap ülkelerinde, Mısır, Irak ve Suriye'de darbe hareketleriyle işbaşına gelen askerî bürokrasiler, genellikle Atatürk örneğini benimsemekle beraber, devrimi halk egemenliği çerçevesinde, demokratik kurumlar temeline oturtamamışlardır. Türkiye'nin başarısı buradadır, serbest seçimler bunu kanıtlamaktadır.

Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşme Problemi*

1922 Lozan Konferansı'ndan delegelerimiz eşsiz bir zaferle ayrıldılar. Fakat orada müzakereler açıldığı zaman Batılı devletler Türkiye'ye eşitlik hakkı tanımak istemiyorlar; bilhassa Türkiye'nin bir İslâm devleti olduğu noktası üzerinde duruyorlardı.

Aynı tarihte Mustafa Kemal, Türk milletine şu sözlerle hitap ediyordu: "*Memleket behemehal asrî, medenî, müteceddid olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır.*" O günden beri modernleşme, Türkiye için bir hayat davası, mücadelemizin ana meselesi olmuştur.

Modernleşme kavramı, içinde kendiliğinden bir değer hükmü taşıyan kavramlardandır. Gerçekte bir medeniyetin diğerine üstünlüğü hakkında bir hüküm vermek için hiçbir objektif ölçü yoktur. Sosyoloji modernleşme kavramını, ileri-geri medeniyet, gelişme ve ilerleme gibi değer hükümlerinden sıyırarak kültür değişimi kavramı içinde değerlendirir. Bu da Malinovski'nin genel tarifini kabul edersek, "Bir toplumun mevcut düzenini yani toplumsal, maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe çeviren bir süreçtir (*processus*)."

Türkiye'nin Batı medeniyetini benimsemeye çalışması toplumsal bir olaydır. Bir kültür değişimi olayıdır. Fakat bu değişme, Türkler tarafından bir modernleşme yani daha gelişmiş, daha ileri sayılan bir

---

* Bu bölümün ilk yayını: "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Belleten*, XXVII (1963), s. 625-632.

sosyal düzen tipine geçiş olarak düşünülür. Belirli bir davranışı (*attitude*) ifade eder.

Bununla beraber medeniyet ile kültür arasında fark gören bir kısım sosyologlara göre, medeniyet unsurları içinde öyle bir kategori vardır ki, nitelikleri gereği bir değer hükmü taşımaz. Bunlar başlıca maddî-teknolojik unsurlardır. Mesela bir toplumdaki din, ahlak ve âdetlerin diğer toplumlardakinden üstün olduğu, nesnel bir ölçüye göre tayin edilemez; ama elde etme araçları, teknoloji ve hatta yönetim şekilleri alanlarında nesnel ölçüler kullanmak mümkündür. Mesela, makineleşmiş tarımın sapanla yapılan tarımdan ileri olduğundan kimse şüphe etmez. Büyük Türk düşünürü Ziya Gökalp ve ondan önce Namık Kemal ve arkadaşları bu düşüncedeydiler.

Ancak kültürle medeniyet arasında kesin bir ayrılığı mümkün göremeyen sosyologlar bazı itirazları ileri sürerler: Mesela geleneksel bir toplumda tarım tekniği, gıda vesair ihtiyaçları karşılayacak bir araç olarak düşünülmez; tarımla ilgili faaliyetler ve aletler dahi doğrudan doğruya dinî-sihrî bir anlam taşır ve tarım faaliyeti adeta bir ayin niteliğindedir. Ekonomik fayda amacı tamamen geri plana atılmıştır. Başka bir deyimle ***kâinata bakış tarzı*** medeniyete bir bütün olarak şekil vermektedir. Temel hayat görüşü, bütün medeniyet unsurlarına şekil ve anlam veren prensiptir. Kültür-medeniyet, insanın toplumla ve kâinatla ilişkilerinde belli bir yorumlama ve değerlendirme sistemidir ve organik bir bütün teşkil eder. Sonuç olarak, modernleşmede en önemli olay, ***hayat görüşü*** ve ***davranışlarda*** meydana gelen değişmedir.

Öyle sanıyorum ki bu noktalar, konuyu tartışmada bizim için hareket noktaları teşkil edecektir. Hemen işaret etmek isterim ki, Atatürk'ün radikal modernleşme fikri, yani yalnız maddî ve teknik unsurlarda değil, Türk toplumunda davranışları belirleyen hayat görüşünde topyekûn modernleşme kararı, bu son görüşün ışığı altında tamamıyla haklı görünür. Atatürk'e kadar Türkiye'de, bilhassa geleneksel toplumun direnişi sebebiyle, modernleşmenin yalnız teknikte ve usûllerde mümkün ve arzu edilir bir şey olduğu görüşü hâkimdi.

Türkiye'de modernleşme hareketi yüzyıllarca gerilere uzanır. Fakat topyekûn modernleşme, hayat görüşünde modernleşme kavramı ile

Türkiye gerçek modernleşme yoluna girmiştir. Atatürk'ün radikalizmi, yalnız bir derece farkı değil, bir nitelik farkı doğurmuştur.

Türkler tarihleri boyunca ileri medeniyetleri benimsemekte daima büyük esneklik göstermişlerdir. Burada Budist Uygur medeniyetini, Yahudi Hazarları, nihayet İslâm kültürünün kabulünü hatırlatmak yeter. Osmanlılar, tarihlerinin başlangıcından itibaren Batı'nın kendileri için gerekli araçlarını almakta tereddüt etmemişlerdir. *Anonim Tevârih*'te, Âşık Paşazâde tarihindeki şu sözler 15. yüzyılda Türkiye'de âdetlerde meydana gelen "Frenkleşmeye" karşı geleneksel toplumdaki tepkiyi göstermektedir. O diyor ki: "Şimdiki zamanda sakallarını kendi elleriyle keserler [...] bu sakal kırkmak âdeti [...] Frenkten kalmıştır. Frekten, cünüplü âşıklar almışlar. Bu yerlere Frenk gelmeğe başlayıcak andan aldılar. Şimdiki zamanda [...] avratlar bile saçın keserler ve erler sakallarını keserler."

Fatih Sultan Mehmed, şüphesiz devrin en "modern" hükümdarlarındandı. Ülkesini devrin en ileri ülkesi yapmak azmindeydi. Bir taraftan Doğu'dan gökbilimci ve matematikçi uzmanı Ali Kuşçu'yu ve büyük edebiyatçı Molla Câmî'yi ülkesine çağırıyor, diğer taraftan Batı'dan hümanist Ciriaco d'Ancona'yı ve ressam Bellini'yi sarayına davet ediyordu. İmparatorluğun maliye işlerini bir Napolili Yahudi'nin, Yakup Paşa'nın eline vermişti. Fatih Galata'da Floransalıların ziyafetlerine katılmaktan çekinmezdi. Gelişme ve ilerleme ihtiyacını şiddetle duyması, bu maksatla geleneği kırarak her vasıta ve unsurdan faydalanmaya çalışması, onun modernizmi hakkında hiç şüphe bırakmaz.

Daha sonraları, 1555'te Busbecq şunları yazıyordu: "Dünyada hiçbir millet Türkler kadar faydalı bir icadı benimsemekte gönüllü değildir. Mesela, bizim küçük toplarımızı ve diğer icatlarımızı derhal kabul etmişlerdir."

Fakat 16. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlılar her şeyde en ileri millet oldukları düşüncesine vardılar. Artık değişmek değil, muhafaza etmek kaygısına düştüler. Böylece Osmanlı kültürü *klasizmini* yapmış; başka ifadeyle kaideleşmiş, kalıplaşmıştı. Osmanlıların davranış biçimi artık etkileşim, değişim ve yenileşme ihtiyacı olarak ancak şiddetli bir gereklilik, bir savunma ihtiyacı, yani fayda düşüncesiyle 1699'da kendini gösterecektir. Bu yöneliş, sanıldığı gibi yalnız askerî teknikte de-

ğil; zevklerde ve hayat felsefesinde ve bilhassa Batı medeniyetine karşı bakışta da değişiklik meydana getirdi. Artık Batı beğeniliyor; onun başarıları karşısında hayranlık duyuluyordu. Bir zorunluluk olarak kabul edilen Batı askerî tekniğinden, 19. yüzyılda devlet yönetiminde ve yönetim tekniklerinde taklide geçildi. Aynı dönemde edebiyatta ilk defa Batılı hayat görüşü de aydınlar arasında yayılmaya başladı. İşte Atatürk'ü bütün bu uzun tarihî gelişme hazırlamıştır. Fakat 20. yüzyıl başında Ziya Gökalp'ta bile modernleşme, daha ziyade yalnız Batı ilim ve teknolojisini alma şeklinde anlaşılıyordu.

Modernleşmede Atatürk reformları topyekûn bir ihtilaldir. O, Batı'yı hayat felsefesi ile ve onun bütün sembolleri ve değer hükümleriyle benimsiyordu. 1925'te diyordu ki: "*Medenîyim diye Türkiye Cumhuriyeti halkı zihniyetiyle medenî olduğunu ispat ve izhâr etmek mecburiyetindedir... Aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medenî olduğunu göstermek mecburiyetindedir.*" 1927'de de, "*Yaptığımız* ve *yapmakta olduğumuz inkilâpların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkaliyle medenî bir heyet-i içtimâiye haline isâl etmektedir. İnkılâbımızın umde-i asliyesi budur.* " "*Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak bu, zihniyetimizdeki tebeddüldendir. Artık duramayız. Behemehal ileri gideceğiz.*"

Zihniyet değişikliği, topyekûn değişme, işte bu kelimelerle Atatürk'ün radikal devrimci modernleşme düşüncesinde ifadesini bulmaktadır. Malinovski'nin tâbiriyle gaye, Türk toplum düzenini, yani sosyal, maddî ve manevî medeniyetini Batı medeniyeti tipine çevirmektedir. Türkiye'yi Batılı bir millet yapmaktadır. Modernleşme Atatürk tarafından *asrîleşme, muasır medeniyet seviyesine erişme* veya *garplılaşma* terimleriyle ifade olunmuştur.

1924 Şubat'ında dedi ki: "*Medeniyete girmek arzu edip de Garp'a teveccüh etmemiş devlet hangisidir?*" Şüphesiz modernleşme, zorunlu olarak Batılılaşma değildir. Bugün birçok milletler, mesela Araplar modernleşmek istediklerini, fakat Batılılaşmak istemediklerini ilan etmektedirler. Bu fikirde olanlar Batı kültürünün mayasında tarihî Hıristiyan kültürünü bulurlar ve ondan insanî ve aklî olan bilim ve teknolojiyi ayırt etmek isterler. Ziya Paşa daha 1869'da, "*Avrupalıyı taklit ile ileri gitmek dâiyesinde bulunduğumuz halde Avrupa'da cârî*

olan riâyet-i kanun ve icrâ-yi ahkâm-ı mükâfat ve mücâzât ve terakki-i sanayi ve tevsî-i ticâret ve temin-i hukuk usul-i meşrevet-i milliye gibi esbâb-i terakkîden hiçbirini taklit etmeyip fakat tiyatro yapmak, baloya gitmek, zevcesini kıskanmamak, tahâretsiz gezmek misillû şeylerde tatbik-i harekete çalıştığımızı" ve ahlâk-i milliyeyi bozduğumuzu yazıyordu. İşte bugün Müslüman memleketlerin bazılarında aynı düşünceyi görmekteyiz.

O halde Batı medeniyeti gerçekte nedir? Kültür ve medeniyet konularında olduğu gibi bu meselede de ancak bir yorumlama söz konusu olabilir. Batı medeniyetini yorumlayanların bazıları onu, evvela topyekûn Batı'ya özgü tarihî gelişmelerin doğurduğu, toplumsal bir kompleks şeklinde görürler. Buna karşı başkaları, modern Avrupa'nın doğuşunda belirli bir unsurun ağırlık noktası teşkil ettiğine inanırlar. J. Burckhardt'tan gelen bir akıma göre, modern Avrupa *Rönesans* ve *Reform*'dan doğmuştur. Bu hareketler, insanın geleneklere isyanı, bireyin düşünme, tapma ve yaratma çabalarında, bağımsız serbest gelişme iradesini temsil eden klasik kültürde, bu ihtiyaca bir destek ve örnek bulmuştur. Böylece, yeni bir çağ, yeni bir Avrupa doğmuştur. Antik Yunan klasik kültürünü hareket noktası olarak alan bireyin üstünlüğü, modem Avrupa kültürünün kaynağı ve temelidir.

Burada hemen ilave edelim ki bu yorum tarzı Türkiye'de revaç bulmuştur. Modernleşme bir Türk hümanizminin doğuşuna bağlanmıştır. Bu akıma bağlı olarak bazıları, *rasyonel düşünceyi* Batı medeniyetinin temel ilkesi olarak belirtirler ki ve derler ki, Batı kültürünü Doğu kültüründen ayıran başlıca özellik, Batılı insanın eski Yunanlı gibi insana ve kâinata nesnel bir gözle bakabilmesindedir. Olayları objektif bir şekilde gözlemleme ile rasyonel bir sisteme bağlama kabiliyetidir. Modern insan, devlet hayatından özel yaşayış tarzına kadar her şeyi *rasyonel* bir şekilde düzenlemeye çalışır. Buna karşı Doğulu her şeyi mistik, ilahî bir sebebe bağlar. Onun gözünde Tanrı ile her hadise arasında doğrudan doğruya bir ilişki vardır. Bu sebepten Doğulu, olayları kontrol iradesini kendinde görmez. Hâlbuki Batılı insan doğal ve toplumsal çevresini kontrol gücünü kendinde görür. Onun içindir ki Batılı, Doğulu ile temasında onun davranışlarını *irrational, fatalist* [kaderci] olarak nitelendirir.

Atatürk diyor ki: "Dünyada her şey için, maddiyat için maneviyat için muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde bir mürşid aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir." "Memleketler muhteliftir, fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi için de bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lazımdır."

Atatürk'e göre her hareketimize bilimsel düşünce, kültüre şekil veren en temel ilke ve bir hayat görüşü olarak hâkim olmalıdır. Batı medeniyeti, bu insanî-evrensel ilkenin sonucu olduğu için birdir. Bunun içindir ki o, devlet ve toplum hayatında, dünyevî yaşayışımızda, mistik ve ilahî temele dayanan her türlü kurumun hâkimiyetine son vermedikçe modernleşmenin mümkün olamayacağına inanıyordu.

Türkiye'nin bilimsel düşüncenin yerleşmesiyle modernleşeceği fikri üzerinde son elli yıl içinde, özellikle iki Türk düşünürü etraflı bir şekilde durmuşlardır. Aydın Sayılı'ya göre çağımızın el ileri ve en medenî toplumları bilimsel düşünceye bağımlı toplumlardır. Zira bilim, toplumsal şartları aşan nesnel niteliğiyle gelenekleri bertaraf eder, topluma değişim ve dinamizm getirir.

Mümtaz Turhan ise, medeniyet ve kültür arasında nitelik farkı bulan sosyologlara katılır ve gerçek Batılılaşmayı bilimsel düşünce ve teknolojiden bekler. Ona göre Batı medeniyeti, "Tamamıyla rasyonel ilişkilerin bir sonucudur." Esas unsurları da bilim, teknik, hukuk ve özgürlüktür. Bir kültür olarak Batı kültürünü benimsemek olanaksızdır. Fakat Batı medeniyetinin temel öğelerini, bilim ve tekniği benimsemek mümkündür. Modernleşme de budur. Bu sebepten eğitimi yaygınlaştırma, bilimsel düşünceyi benimsemiş âlim ve uzmanların sayısını artırmak modernleşmeye götüren en kısa yoldur.

Max Weber de rasyonelleşmeyi Batı medeniyetinin en belirli vasfı olarak görür ve Batı devlet kavramı üzerinde durur. Ona göre rasyonel devlet, Batı medeniyetine özgü bir kavramdır. Batılı modern devlet toplumu, kitlenin refah ve saadeti gayesiyle rasyonel bir tarzda örgütleyen, toplulukların tarım, sanayi, ticaret ve insan yapısıyla faaliyetlerini yakından denetleyip düzenleyen, planlaştıran bir devlet tipidir. Doğulu devlet, bunun tersine, her şeyi doğaüstü kuvvetlere bırakan, toplumsal aktivasyonu mistik kaynaklı bir hukuka dayandıran bir

idare şeklini temsil eder. Modern devlet, toplumu temellerinden kavrayan ve değiştiren bir kuvvettir. Geleneksel toplum ise işleri kadere bırakan devlettir.

İktisat tarihçisi Cunnigham, modern devletin doğuşundaki şartları araştırır ve modern devletin, kilisenin ekonomik hayat ve hukuka müdahalelerini sınırladığını, laik bir hukuka dayanan fazlasıyla merkezileşmiş bir yönetim yapısı kurduğunu ve toplum içinde etkinlik alanını genişlettiğini belirterek Weber ile birleşir. Böylece, modern Batı toplumunun ana niteliğini, onun ekonomik yapısında gören görüşe gelmiş bulunuyoruz.

Bunlar, modern devleti bilhassa bir *refah devleti* olarak anlamaktadırlar. Modern toplum yapısı, mistik ölçülerle değil, nesnel ekonomik ve toplumsal ölçülerle tayin edilmektedir. Böylece modern bir toplumun nitelikleri ve koşulları şunlardır:

1. Halkın çoğunluğunun ihtiyaçları çok çeşitli, hayat standardı ve nüfus başına gelir miktarı, okuma-yazma oranı yüksek;
2. İş bölümü ve toplumsal farklılaşma ilerlemiş olduğu gibi toplumsal hareketliliği en yüksek derecede ve bunu sağlayan haberleşme, ulaştırma araçları çok gelişmiş;
3. Bilime dayanan teknoloji bütün üretim kollarını kontrol ediyor, insan ve hayvan gücü yerine doğadan kazanılan kuvvetlerinin kullanımı gelmiş;
4. Emek karşılığı üretim oranı yüksek, gereksiz ekmek ve servet israfı önlenmiş.

Bugün modernleşmiş toplum karşısında, gelişmemiş geleneksel toplum kavramı ortaya çıkmıştır. Revaçta olan bir ekonomik gelişme teorisine göre, gelişmemiş toplumların en göze çarpan özelliği, nüfus artışı oranına karşı yetersiz gelir artışı ve bunun sonucunda sürekli bir fakirleşmedir. Düşük hayat standardıyla beraber sermaye birikiminde yetersizlik, ilkel ihtiyaçların tatminine yönelik basit bir yaşama tarzı, gelenekçilik, geri kalmış toplumların başlıca karakterleri arasındadır. Modern toplumla geleneksel toplum arasında en büyük fark ilerleme temposundadır.

Atatürk, daha 1923'te Türkiye'nin modernleşmesinde refah devleti gayesini göstermişti. O tarihte İzmir'de toplanmış olan İktisat Kongresi'nde söylenmiş olan şu sözler onundur: "*Bence halk devri, iktisat devri mefhumuyla ifade olunur. Öyle bir iktisat devri ki, onda memleketimiz mamur olsun, milletimiz müreffeh olsun ve zengin olsun... Fakrı fazilet bilmek felsefesine de iktisat devri hitam versin...*"

1937'de daha açık olarak, "Büyük davamız en medenî ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu teşebbüste başarı ancak planla ve rasyonel tarzda çalışmakla olur. Milletimizi en geniş refah vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız" demektedir.

Atatürk devrinde rasyonel devlet, ekonomik-sosyal hayatla eğitimde ve kültürde belirli bir hedefe göre düzenleyici devlet uygulamasına girişmiştir. Toplumun temellerine kadar inen bir devlet faaliyeti, tümüyle rasyonel yöntemlere ve rasyonel bir hukuka dayandırılmak istenmiştir. Fakat bugün gözlenmektedir ki, Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye, hâlâ gelişmemiş memleketler arasındadır. Kapsamlı modernleşme gerçekleşmemiştir. Bugün bir dönüm noktasına gelmiş bulunuyoruz. Durum şudur [bu yazı 1963'te yazılmıştır]:

İktisadî problem, modernleşme buhranının esas konusu olmakta devam ediyor. Türkiye gelişmemiş ülkeleri tehdit eden bir kısırdöngü içindedir. Rekor seviyede bir nüfus artışına karşılık gelir yeter derecede bir kalkınmayı sağlayacak miktarda artmamakta, sürekli bir fakirleşme ve bundan doğacak toplumsal ve siyasî tehlikeler memleketi tehdit etmektedir. Son kalkınma planımıza göre, Türkiye'de nüfus başına gelir modern toplumlardan on defa düşüktür. Okuma yazma bilmeyenler yüzde 61'dir. Şehirlerde konutların yüzde 30'u oturulamayacak seviyededir. Karasaban miktarı 1948'den 1958'e ancak yarım milyon artmıştır. İktisatçıların geri toplumlar için kullandıkları hangi ölçüyü kullanırsak kullanalım Türkiye'yi 1963'te gelişmemiş bir toplam olarak bulacaksınız.

Bu durumun sebebi nedir?

Türkiye'de rasyonel devlet, Batı'dakinden farklı bir şekilde ortaya çıkmış ve tamamıyla uygulanamamıştır. Modernleşme Batı'da uzun bir gelişim sonucu aşağıdan, kitlenin geleneksel toplumu değiştirmesi şeklinde olmuş; Türkiye'de ise devletin ve aydın bir zümrenin devrim

hareketi olarak yukarıdan gelmiştir. Bu durum, toplumsal ve siyasî gelişmemizde (siyasî darbe girişimlerinde) mücadele ve buhranlarımızda büyük bir rol oynamış görünmektedir. Eğitim nimetlerinden yoksun, mistik zihniyete sahip, gelenekçiliğin hâkim olduğu toplumda, modernleşmeye karşı bir direnme kendini göstermiş ve kitlenin oy sahibi olduğu siyasî iktidar mücadelesi devrinde ise siyasetçiler sadece bu akımdan yararlanmayı denemişlerdir. Gelenekçilik teşvik olunmuş ve kitlenin muhafazakâr duyguları aydınlara karşı bir düşmanlık haline getirilmeye çalışılmıştır. Türkiye bugün [1963] bu gerçekleri açıkça tespit etmiştir ve yeni bir atılım ile rasyonel modern devleti kurmak çabası içindedir.

1962 anayasamız ve ekonomik kalkınma hamlemiz Atatürk'ün millî demokratik refah devleti yolunda, yani gerçek modernleşmede, kesin bir ileri atılmayı ifade eder. Bu atılımın başarıya ulaşması, hiç şüphesiz bu devletin kudret kaynağı olan millî dava heyecanını hep beraber duymakla ve bütün milletin bu hedefe doğru birlik halinde yürümesi ile mümkün olacaktır.

EKLER

Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1230-1924)

1230	Sultan I. Alaeddin Tuğrul Bey'i Söğüd'e Uc gâzisi olarak tayin eder
1302	Osman Gâzi İznik'i kuşatır; Bizans ordusunu Bapheus'ta (Hersek Ovası) yenip denize döker; beyliğin kuruluş yılı 1303
1303	Menteşe Türklerinin Efes'i fethi; Bizans hizmetindeki Katalanların Batı Anadolu'da harekâtı
1304	Osman Lefke, Akhisar, Mekece, Geyve'yi fetheder
1305	Orhan Gâzi Karaçepüş ve Karatigin'i fetheder
1308	Aydın Türkleri Birgi'yi fetheder; son Selçuklu sultanı II. Mesud ölür
1313	Saruhan Türkleri Manisa'yı fetheder
1324	Osman Bey'in ölümü; Orhan'ın tahta çıkışı
1326	Bursa ve ovadaki Bizans kalelerinin fethi
1327	Orhan bilinen ilk gümüş akçasını bastırır
1329	Orhan Pelekanon'u (Eski Hisar) fetheder; III. Andronikos'un ordusunu bozguna uğratır (1 Haziran)
1331	İznik'in fethi (2 Mart)
1332	Aydın Beyi Umur'un ilk Balkan seferi
1333	Orhan İzmit önünde; Bizans imparatoru yıllık haraç ödemeyi kabul eder

1335 İlhanlı-Moğol hanı Ebu Said'in ölümü; Anadolu beylerinin bağımsızlığı
1337 İzmit'in fethi
1341-47 Bizans'ta iç savaş
1344 İzmir'de Haçlı kalesi
1345 Orhan Karesi Beyliği'ni ülkesine katar
1346 Sultan Orhan İmparator Kantakuzenos'un kızı Thedora ile evlenir
1352 Sultan Orhan Cenevizlilerle ittifak antlaşması imzalar; Şehzade Süleyman Bizans müttefiki olarak Sırplara karşı sefere çıkar
1352-54 Süleyman Paşa Trakya'da fetihler yapar; Gelibolu'da yerleşir
1353-60 Ceneviz-Venedik savaşı; Sultan Orhan Ceneviz'le ittifak kurar
1354 Gelibolu'da yerleşme (2 Mart); Ankara'nın fethi; İmparator Kantakuzenos'un tahttan ayrılışı (10 Aralık)
1355 Sırp Kralı Stefan Duşan'ın ölümü (20 Aralık); Sırp İmparatorluğu'nun parçalanması
1355 Süleyman Paşa'nın ölümü; şehzade Halil'in tutsaklığı; Bizans'la barış
1357 Şehzade Murad Trakya'da fetihleri sürdürür
1361 Şehzade Murad ile Lala Şahin Edirne'yi fetheder
1362 Orhan'ın ölümü; I. Murad'ın tahta çıkışı; Anadolu'da ayaklanma
1363-65 Bulgaristan'da Osmanlı fetihleri; Filibe'nin düşüşü
1364-66 Bizans-Bulgaristan savaşı; Osmanlı-Bulgar ittifakı
1366 Papa'nın Osmanlılara karşı savaş ilanı; Savoylu VI. Amadeo'nun Gelibolu'yu alması; Karadeniz'de harekâtı
1369 İmparator V. İoannis'in Haçlı seferi için Papa'ya gitmesi
1371 Sırp prensleri Vukaşin ve Uglyeşa'nın ordusuna karşı Çirmen zaferi (26 Eylül); Sultan I. Murad'ın Kara-Biga'yı fethi
1372-73 Balkan devletleri ve Bizans'ın Osmanlı yüksek egemenliğini tanımaları; Andronikos ve Şehzade Savcı'nın isyanları (bahar)
1376 IV. Andronikos Osmanlı-Ceneviz desteğiyle imparatorluk tahtını ele geçirir (12 Ağustos)

1377 IV. Andronikos Gelibolu'yu Osmanlılara geri verir
1375-80 Germiyan ve Hamid-ili'nin Osmanlı ülkesine katılması
1379 V. İoannis Paleologos'un Osmanlı desteğiyle Bizans tahtına oturması
(Temmuz)
1378-81 Ceneviz-Venedik savaşı
1383 Serez'in fethi (19 Eylül)
1385 Sofya ve Niş'in fethi; Sırp kralı haraçgüzârlığı kabul eder
1386 I. Murad Karaman-ili'ni istila eder; Frenk-Yazusu savaşı
1387 Selânik'in fethi (Nisan); Evrenos Mora'da (Eylül)
1388 Sırp-Boşnak ordusunun Ploçnik baskını (27 Ağustos); Kuzey Bulgaristan'da Osmanlı yerleşmesi
1389 Kosova Meydan Savaşı (15 Haziran); Sultan I. Murad şehit düşer; I. Bayezid tahta çıkar
1389-90 Sultan I. Bayezid'in Batı-Anadolu fetihleri
1390 Karamanlılara karşı zafer
1391 Antalya ve Alanya fethi; Üsküp'ün işgali; Osmanlılar Kuzey Arnavutluk'ta
1392 Osmanlılar Kastamonu ve Amasya'da; Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin'in saldırısı
1393 I. Bayezid Balkanlar'da; Paleologlar ve Balkan prenslerini Karaferye'de (Verrai) huzurunda toplaması
1394-96 I. Bayezid Konstantinopolis'i kuşatır
1394 Teselya fethi; Mora'ya akınlar
1395 I. Bayezid'in Erdel ve Eflak seferi; Argeş savaşı (17 Mayıs); Eflak Osmanlı egemenliğini tanır; Bulgaristan kralı Şişman'ın idamı (3 Haziran); Venedik, Macaristan ve Bizans'ın Osmanlılara karşı ittifakı
1396 Haçlı ordusunun Balkanlar'ı istilası; Nigbolu meydan muharebesi (25 Eylül)
1397 I. Bayezid Karaman'a karşı sefere çıkar ve Karaman-ili'nin ülkeye katar
1398 Vidin'in ve Kadı Burhaneddin ülkesinin Osmanlı Devleti'ne katılması
1399 I. Bayezid Memlûklere ait Malatya ve Elbistan'ı fetheder; (10 Ağustos) Timur'un Sivas'ı yağmalaması

1400	II. Manuel Paleologos yardım için Avrupa'da
1401	Bayezid Erzincan'da
1402	Timur'a karşı Ankara Savaşı (28 Temmuz); Timur'un İzmir'i alışı
1403	Sultan Bayezid Akşehir'de intihar eder (8 Mart); Timur yarlıglar gönderip Osmanlı şehzadelerini ve Anadolu beylerini imparatorluğuna bağımlı kılar; Sultan Bayezid oğulları arasında iç savaş; Süleyman Çelebi ile Bizans ve Latinlerle antlaşmalar; Selânik ve Gelibolu'nun terki (Ekim)
1406	Saltanat için Emir Süleyman ile Çelebi Mehmed arasında savaş
1410	Emir Süleyman'ın Bayezid oğlu Musa'ya karşı Rumeli'de zaferi (15 Haziran)
1411	Çelebi Mehmed Süleyman'ı bertaraf eder (Şubat), gelip Konstantinopolis'i kuşatır (yaz)
1412	Rumeli'de yerleşen Musa'ya karşı Çelebi Mehmed ile II. Manuel arasında antlaşma (Temmuz)
1413	Çelebi Mehmed'in Rumeli'de Musa'ya galebesi (15 Temmuz); Osmanlı ülkesinin birleştirilmesi; Karamanlıların Bursa'yı kuşatması ve yağması
1414	I. Mehmed'in Konya kuşatması; Hamid-ili'nin Osmanlı ülkesine katılması
1415	I. Mehmed'in Batı-Anadolu seferi; Aydın-İzmir bölgesinin ülkeye katılması (yaz); Venedik ile çatışma
1416	I. Bayezid'in oğlu Mustafa Rumeli'yi ele geçirir; Venedikli amiral Loredano Gelibolu'ya saldırıp Osmanlı donanmasını yakar (29 Mayıs); Şeyh Bedreddin'in isyanı (yaz) ve idamı (18 Aralık); Eflak Voyvodası Mircea'nın Silistre ve Deliorman'ı işgali (güz); Sultan Mehmed'in Çandarlı Beyliği'ni işgali
1417	I. Mehmed'in Karaman'ı istilası (güz); Kırşehir ve Niğde'yi ülkesine katması
1418	Çelebi Mehmed'in Canik seferi
1419	Mircea'ya karşı sefer; Yergögü'nün fethi
1421	I. Mehmed'in ölümü; II. Murad Bursa önünde (Mayıs); Bizans yardımı ile Çelebi Mustafa'nın Rumeli'yi ele geçirmesi

1422	Mustafa Anadolu'da, Ulubat karşılaşması; Rumeli'ye kaçış; Edirne'de idam edilmesi (Ocak); II. Murad Konstantinopolis'i kuşatıyor (2 Haziran-6 Eylül); kardeşi küçük Mustafa'nın Anadolu beyleri ile birlikte isyanı
1423	II. Murad'ın Mustafa'yı (Düzme Mustafa) yenmesi ve idam ettirmesi; Mustafa'yı destekleyen Germiyan ve Karamanlıların geri çekilmesi; Turahan Bey'in Mora akını (Mayıs)
1423-30	Venedik Selânik'te yerleşir; Osmanlı-Venedik savaşı
1424	Osmanlı-Bizans barış antlaşması
1425	II. Murad İzmir Beyi Cüneyd'i ortadan kaldırır; Menteşe ve Teke'nin Osmanlı Beyliği'ne katılır
1427	Sırp Despotu Stefan Lazarevic'in ölümü (19 Temmuz); Macarlar Belgrad'da; Osmanlılar Güvercinlik'te; Sigismund Yergögü'nü ele geçirir; Karamanlılar Hamid-ili'nde
1428	Osmanlı-Macar barışı
1429	Timurlu Şahruh Han Azerbaycan'a girer, Anadolu'yu tehdit eder
1430	Osmanlılar Selânik'i Venedik'ten alır (29 Mart); Yanya fethi
1432-33	Arnavutluk'ta isyan
1434	Eflak, Sırbistan ve Bosna'da Macar müdahalesi
1435	Şahruh Doğu-Anadolu'da
1437	II. Murad Hamid-ili'ni Karamanlılardan geri alır; Sigismund'un ölümü
1438	II. Murad'ın Erdel (Transilvanya) seferi
1439	II. Murad Sırbistan'da Semendire'yi alır ve Sırp devletine son verir; Bosna kralı sultana haraçla bağlanır
1440	Belgrad kuşatması, başarısızlık
1441-42	Janos Hunyadi'nin Erdel'den Osmanlıları çıkarması
1443	Hunyadi Balkanlar'ı istila eder; Zlatitsa (İzladi) savaşı (25 Aralık); Kuzey Arnavutluk'ta İskender Bey isyanı
1444	Macar-Osmanlı barışı (12 Haziran); Sırp despotluğunun yeniden kurulması; Osmanlı-Karaman barışı (Yenişehir, Ağustos); II. Murad'ın oğlu II. Mehmed lehine tahttan çekilişi; Varna Savaşı (10 Kasım)

1446	II. Murad'ın yeniden tahta çıkışı
1448	II. Murad'ın Arnavutluk seferi; II. Kosova Savaşı (17-19 Ekim)
1449	II. Murad'ın Eflak seferi; Yergögü'nün geri alınması
1450	II. Murad'ın İskender Bey'e karşı ikinci seferi
1451	Sultan Murad'ın ölümü (3 Şubat); II. Mehmed'in tahta cülusu (18 Şubat); Karamanlılara karşı sefer (Mayıs-Haziran); Venedik (10 Eylül) ve Macaristan'la (20 Kasım) barış antlaşmaları
1452	Rumeli Hisarı'nın inşası (Ocak-Ağustos); Bizans'a savaş ilanı
1453	Konstantinopolis kuşatması ve fetih (6 Nisan-29 Mayıs); Cenevizlilerinin Galata'yı teslimi (1 Haziran); Çandarlı Halil'in idamı
1454	Venedik ile barış (18 Nisan); Sultan Mehmed'in Sırbiye seferi; Osmanlı donanması Karadeniz'de; Karadeniz'de Ceneviz kolonilerinin haraca bağlanması
1455	Bogdan'ın haraçla Osmanlı sultanına bağımlı olması (5 Ekim); Fatih'in Sırbiye'ye ikinci seferi
1456	Fatih'in Belgrad kuşatmasında başarısızlığı; Trabzon Rum imparatoru haraca bağlanır
1458	Mahmud Paşa'nın Sırbiye seferi; Fatih Mora'da
1459	Sırbiye'de Semendire'nin (Smederovo) teslim olması (Haziran); Amasra'nın fethi; Papa II. Pius'un Haçlı seferi ilanı; Mora'nın ülkeye katılması
1461	Fatih Kastamonu Candaroğulları Beyliği'ni ve Trabzon imparatorluğunu ülkeye katar
1462	Fatih Eflak'da (yaz)
1463	Venedik'e karşı savaş ilanı; Fatih Bosna'yı işgal eder; Macar kralı Yayçe'de (16 Aralık)
1464	Mora'nın yeniden Venedik'e karşı istilası (bahar); Fatih Yayçe önünde; Karaman Beyi İbrahim'in ölümü; Karaman'da iç savaş
1466	Fatih'in İskender Bey'e karşı seferi; Elbasan kalesinin inşası
1467	Fatih'in İskender Bey'e karşı ikinci seferi; Dulkadir Beyi Şahsuvar'ın Osmanlı himayesine girmesi; Memlûklerle rekabet

1468 Arnavutluk'ta İskender Bey'in ölümü (17 Ocak); Fatih'in Karaman fethi (yaz); Toros Dağları'nda Türkmen direnişi
1469-74 Karaman-ili'ne seferler
1469 Enez ve Yeni-Foça'ya saldırı
1470 Fatih'in Egriboz fethi (11 Temmuz)
1471 Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Hıristiyan devletlerle ittifakı; Alanya emîrinin ittifaka katılması
1472 Uzun Hasan'ın Tokat yağması; Akkoyunlu ve Karamanlı kuvvetlerinin Karaman'ı işgali; Memlûklerin Dulkadir Beyi Şehsuvar'ı idamı
1473 Başkent (Otlukbeli) savaşı (11 Ağustos)
1474 Erdel'e Osmanlı akınları; Arnavutluk'ta Venedik'e karşı İşkodra kuşatması
1475 Kırım-Ceneviz kolonilerinin fethi; Kırım Hanlığı'nın Osmanlı üstün egemenliğini tanıması
1476 Macar kralı Corvinus Bögürdelen'i (Şabac) alır (15 Şubat); Fatih Bogdan'ı istila eder; Macarlara karşı sefere çıkar
1477 Rumeli Beylerbeyi Süleyman'ın İnebahtı (Lepanto) kuşatması; Osmanlı akıncıları Venedik karşısında
1478 Uzun Hasan ölür (6 Ocak); Fatih İşkodra karşısında; Arnavutluk'ta Akçahisar'ın teslim alınması (6 Haziran); Venedik karşısında Friuli'ye Osmanlı akını
1479 Venedik'le barış (25 Ocak); Erdel ve Macaristan'a Osmanlı akınları; Karadeniz'de Anapa, Kopa ve Taman'ın fethi
1480 Mesih Paşa kumandasındaki donanma Rodos'u kuşatır; Gedik Ahmed Paşa İtalya'da Otranto'yu fetheder
1481 Fatih'in ölümü (3 Mayıs); II. Bayezid tahta çıkar (20 Mayıs); Bayezid ile Cem arasında Yenişehir Savaşı (20 Haziran); Otranto'daki Osmanlı işgal kuvvetinin Napoli kralına teslim olması (11 Eylül)
1482 Cem Sultan ve Karamanlı Kasım'ın II. Bayezid'e birlikte karşı koymaları; Cem Sultan'ın Rodos'a sığınması (26 Temmuz); Rodos şövalyeleri ile Sultan Bayezid arasında Cem hakkında antlaşma (Eylül); Gedik Ahmed Paşa'nın idamı (Kasım)

1484 II. Bayezid'in Bogdan seferi; Kili ve Akkerman'ın ülkeye katılması

1484-91 Mısır'daki Memlûklu Devleti ile savaş

1495 Cem Sultan'ın Roma'da ölümü (25 Şubat)

1496 Osmanlılar Karadağ'da; Lehistan kralı Bogdan'ı işgal eder; Lehistan-Macaristan ittifakı

1497-99 Lehistan ile savaş

1499-1503 Venedik ile savaş

1499 Navarin'de Osmanlı deniz zaferi (12 Ağustos); İnebahtı'nın (Lepanto) fethi

1500 Macaristan savaş ilan eder; İran'da Şah İsmail hâkim; Toroslar'da Karamanlı aşiretlerin isyanı

1503 Venedik ile barış (10 Ağustos)

1504 Şah İsmail Irak ve Bagdad'ı İran'a katar

1507 Şah İsmail Osmanlı toprakları üzerinden Dulkadir üzerine yürür

1511 Şah İsmail yandaşı Teke Türkmenlerinin ayaklanması (Mart); Osmanlı ülkesinde iç savaş

1512 Şehzade Selim'in babası II. Bayezid'i tahttan indirmesi (24 Nisan); Sultan Bayezid'in ölümü (26 Mayıs)

1512-13 Sultan I. Selim'in kardeşlerini, Anadolu'da Şah İsmail taraftarlarını bertaraf etmesi

1514 Sultan Selim ile Şah İsmail'in Çaldıran'da karşılaşması (23 Ağustos)

1515 Yeniçerilerin karşı koyması (Şubat); Kemah kalesinin alınması (19 Mayıs); Dulkadir Beyliği'nin ülkeye katılması (Haziran)

1516 Diyarbakır'ın ülkeye katılması (Nisan); Doğu Anadolu'da Sultan Selim'in Türkmen valilerine karşı Kürtleri ayaklandırması; Sultan'ın Memlûk ordusunu Merc-i Dâbık'da yenilgiye uğratması (24 Ağustos); I. Selim Halep'te

1517 Reydaniye Meydan Savaşı (22 Ocak); Kahire'de Kölemen sultanı Tuman Bey'in harekâtı; Mekke şerîfinin Sultan Selim'i tanıması (17 Temmuz)

1520 I. Selim'in ölümü (21 Eylül); I. Süleyman'ın tahta çıkışı (30 Eylül)

1521 Belgrad'ın fethi (29 Ağustos); Suriye'de Kölemen Canberdî Gazâli'nin yenilgisi ve idamı (Şubat)
1522 Dulkadir hanedânına son verme; Rodos'un papaya bağlı şövalyelerden alınması (21 Ocak)
1523 Pargalı İbrahim'in veziriâzamlığa getirilmesi
1524 Mısır'da Ahmed Paşa isyanı (Ocak)
1525 Veziriâzam İbrahim Paşa ve Nişancı Celalzâde Mısır'da (24 Mart-14 Haziran); Mısır Kanunnâmesi
1526 Mohaç Meydan Savaşı (29 Ağustos); I. Süleyman Budin'de (10 Eylül); Janos Zapolya'nın Macaristan krallık tahtına oturtulması (10 Kasım)
1527 Avusturya Arşidükü Ferdinand Budin'e girer
1529 Sultan Süleyman Budin'de (8 Eylül); Zapolya'nın Budin'de krallık tacı giymesi (14 Eylül); Sultan Süleyman'ın Viyana kuşatması (26 Eylül-16 Ekim)
1531 Avusturyalıların Budin'i kuşatması (Aralık)
1532 I. Süleyman'ın Avusturya seferi; Andrea Doria'nın Koron'u ele geçirmesi (8 Ağustos)
1533 Ferdinand'la barış antlaşması (22 Haziran); Babaorucca (Barbaros) Hayreddin Paşa'nın *kapudan-i derya* olarak atanması; Tunus'un fethi (Ağustos); Mora'da Koron kalesinin geri alınması (12 Eylül); İran'a karşı savaş ilanı (Ağustos)
1534 Tebriz'in fethi (13 Temmuz); Gilan (Geylan) sultanının Osmanlı sultanını tanıması; Sultan Süleyman Bagdad'da
1535 Sultan Süleyman Tebriz'e döner (bahar); İmparator V. Karl Tunus'ta (21 Temmuz)
1536 Sultan Süleyman İstanbul'da (8 Ocak); Veziriâzam İbrahim Paşa'nın idamı (5 Mart)
1537 Venedik'e savaş ilanı; Sultan Süleyman Arnavutluk'ta; Güney İtalya'ya (Apulia) Osmanlı akını (Temmuz); Korfu kuşatması (25 Ağustos); I. Süleyman İstanbul'da (1 Ekim)
1538 Sultan Süleyman Bogdan'da (yaz); Güney-Bogdan'ın (Bucak) ülkeye katılması (4 Ekim); Mısır Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın Hindistan'da Portekiz kalesi Diu'yu kuşatması (4 Eylül); Hayreddin'in Preveze Deniz Zaferi (29 Eylül)

1539 Castelnuovo'nun fethi (10 Ağustos)
1540 Venedik'le barış (2 Ekim); Menevişe (Monemvasia) ve Anabolu'nun (Nauplia) teslim olması; Macar kralı Zapolya'nın ölümü; Avusturyalıların Budin'i kuşatmaları
1541 Sultan Süleyman'ın Avusturya seferi; Süleyman Budin'de; Budin Beylerbeyliği'nin kuruluşu (2 Eylül); İmparator V. Karl'ın Cezayir önlerinde bozgunu (20 Ekim)
1543 Fransız-Osmanlı donanmasının Nice'i kuşatması (20 Ağustos); Sultan Süleyman Macaristan'da; Valpova, Peç, Şikloş ve Estergon'un fethi
1544 Vişegrad'ın fethi
1545 Sultan Süleyman ile Ferdinand arasında ateşkes antlaşması
1547 Osmanlı-Habsburg barış antlaşması; antlaşma Venedik'i, papayı ve Fransa kralını kapsar (1 Ağustos)
1548 Sultan Süleyman'ın İran seferi; Van fethi (25 Ağustos)
1549 Sultan Süleyman Gürcistan'da; İstanbul'a dönüş (12 Aralık)
1551 Osmanlıların Erdel'de fetihleri; Kapudan-i Derya Turgut Reis'in Trablusgarp'ı işgali (14 Ağustos)
1552 Temeşvar'ın (Temmuz) ve Banat'ta çeşitli kalelerin fethi; Hürmüz'de Osmanlıların Portekizlilere karşı başarısız harekâtı; Rus Çarı IV. İvan'ın Kazan'ı istilası; Osmanlı kuvvetlerinin Egri'de başarısızlığı (Ekim); İran'a karşı savaş; Sultan Süleyman Karaman-ili'nde; Ereğli'de oğlu Şehzade Mustafa'nın idamı; Nahcivan ve Erivan'ın fethi (yaz); Rusların Ejderhan'ı (Astrahan) alması
1553 İran'a karşı savaş ilanı (29 Mayıs)
1556 Süleymaniye Camii'nin açılış merasimi (16 Ağustos)
1556-59 Macaristan'da Avusturyalılarla savaş
1559 I. Süleyman'ın şehzadeleri Selim ve Bayezid arasında savaş (Mayıs); Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması (Kasım)
1560 İspanyollar Cerbe'de; Kapudan-i Derya Piyale Paşa'nın Cerbe'yi ele geçirmesi (31 Temmuz)
1561 Şehzade Bayezid'in İran'da idam edilmesi (25 Eylül); Azak'a Kazak saldırısı
1562 İmparator Ferdinand ile barış antlaşması (1 Temmuz)

1565 Malta kuşatması (20 Mayıs-11 Eylül)
1566 Szigetvar Kuşatması (5 Ağustos-7 Eylül); kale düşmeden önce Sultan Süleyman'ın vefatı (6 Eylül); II. Selim'in tahta çıkışı (24 Eylül); Sakız adasının işgali
1567 Yemen'de Zeyd-i Mutahhar'ın isyanı
1568 Avusturya imparatoru ile barış antlaşması (17 Şubat)
1569 Rusya'ya karşı sefer; Don-Volga kanalı girişimi; Ejderhan'ın (Astrahan) kuşatılması (Eylül)
1570 Rusya Çarı ile barış görüşmeleri; Uluc Ali'nin Tunus'u geri alması (Ocak); Büyük Kıbrıs seferi; Lefkoşe'nin fethi
1571 Osmanlılara karşı Papalık, İspanya ve Venedik arasında Mukaddes İttifak'ın kurulması (20 Mayıs); Magosa'nın fethi (1 Ağustos); İnebahtı savaşı (7 Ekim)
1572 Kırım Hanı Devlet Giray'ın Rusya seferi ve Moskova'yı yakması; Osmanlı Devleti'nin Valois hanedânından Henry'nin Lehistan tahtına geçmesini sağlaması; Don Juan'ın Tunus'u ele geçirmesi (Ekim)
1573 Venedik'le barış antlaşması (7 Mart); Avusturya imparatoru ile barışın yenilenmesi (3 Ekim)
1574 Koca Sinan Paşa'nın Tunus'u geri alması (24 Ağustos); II. Selim'in ölümü (12 Aralık)
1577 İmparatorla barışın yenilenmesi (1 Ocak)
1578 Veziriâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın katli; İran'a karşı savaş (bahar); Çıldır'da Lala Mustafa Paşa'nın zaferi (10 Ağustos); Gürcistan, Şirvan ve Derbend'in Osmanlı ülkesine katılması; Fas'ta Alkazar Savaşı (4 Ağustos)
1579 İran'ın karşı saldırısı
1582 Azerbaycan'da Kur ırmağı üzerinde Osmanlı yenilgisi
1583 Osman Paşa'nın Beştepe'de zaferi (6 Haziran)
1585 Osman Paşa'nın Tebriz'e girişi (Eylül)
1587 Şâh Abbas'ın İran tahtına çıkması
1588 Osmanlıların Karabağ'ı fethi
1589 İstanbul'da yeniçeri isyanı (3 Nisan)
1590 İran'la barış antlaşması (21 Mart); imparatorla barışın yenilenmesi (29 Kasım)

1591-92	Yeniçeri isyanları
1593	İstanbul'da sipâhi isyanı (27 Ocak); Sinan Paşa veziriâzam; Sısak'ta Osmanlı yenilgisi (20 Haziran); Avusturya ile savaşın başlaması (güz); Sinan Paşa Macaristan'da; Veszprem fethi (13 Ekim)
1594	Sinan Paşa Yanıkkale'yi alır; Eflak voyvodası Mihai'nin isyanı
1595	Habsburglarla Eflak, Bogdan, Erdel arasında Osmanlı'ya karşı ittifak (Ocak); Sultan III. Murad'ın ölümü (16 Ocak); III. Mehmed'in cülusu (27 Ocak); Sinan Paşa Eflak'ta (Ağustos); Sinan'ın geri çekilmesi (Ekim); Avusturyalılar İstolni-Belgrad ve Vişegrad'da (8 Eylül); Mihai Dobruca'da
1596	III. Mehmed'in Macaristan seferi; Egri kalesinin alınması (23 Eylül); Haçova Meydan Muharebesi (26 Ekim); Anadolu'da Celâlî isyanları
1598	Avusturya ordularının Yanıkkale (Raab) (29 Mart) ve Veszprem'i geri alması; Budin'i kuşatmaları; Mihai'nin Nigbolu'ya saldırısı
1599	Avusturya ile barış görüşmeleri; Karayazıcı Urfa'da (Temmuz); Mihai Erdel'e kaçar
1600	Kanije'nin fethi (Eylül)
1601	Mihai'nin ölümü (19 Ağustos); Ferdinand'ın Kanije önünde yenilgisi (18 Kasım)
1603	Sipâhi isyanı (Ocak); Şah Abbas'ın Tebriz'i geri alması (21 Ekim); Sultan III. Mehmed'in ölümü (22 Aralık); I. Ahmed'in tahta çıkışı (23 Aralık)
1604	Şah Abbas'ın Erivan, Şirvan ve Kars'ı alması; Arşidük Matthias'ın Budin'i kuşatması
1605	İstvan Bocskai'in Macaristan kralı ilan edilmesi; Osmanlıların Estergon'u fethi
1606	Szitvatorok'da Osmanlı-Habsburg barış antlaşması (20 Kasım)
1607	Veziriâzam Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'da Celâlîlere karşı seferi; Canbulâd oğlu Ali Paşa ve Ma'noğlu Fahreddin'in yenilmesi (23 Ekim)

1610 İran seferi; Tebriz yakınında Acı Çay savaşı (11 Kasım)
1612 İran'la barış antlaşması
1613 İçki yasağı
1614 Erdel'de Bathory Gabor prens olur (1 Temmuz); donanmanın Malta akını (8 Temmuz); Kazakların Sinop baskını (Ağustos); İran'a karşı sefer
1616 İskender Paşa'nın Bogdan seferi (17 Nisan); Erivan kuşatması (11 Eylül);
1617 Sultanahmed Camii'nin açılışı; Osmanlı-Leh barış antlaşması (27 Eylül); Zaporog Kazakları'nın akınları; I. Mustafa'nın tahta çıkışı
1618 Mustafa'nın tahttan indirilmesi; II. Osman'ın cülusu (26 Şubat); Serav'da Osmanlı bozgunu (10 Eylül); Osmanlı-Safevî barış antlaşması (26 Eylül); İran yılda 100 yük ipek verecek
1620 İskender Paşa'nın Lehistan seferi (20 Eylül-7 Ekim)
1621 II. Osman'ın Lehistan seferi (29 Nisan); Hotin kuşatması; barış antlaşması (6 Ekim); II. Osman'ın İstanbul'a varışı (25 Ocak); Yeniçeri ayaklanması (18 Mayıs); Sultan Osman'ın tahttan indirilmesi; I. Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkışı (19 Mayıs); Davud Paşa'nın sadrazam oluşu, Sultan Osman'ın katli (20 Mayıs); sipâhilerin ayaklanması
1623 Anadolu'da isyan (Mart); Kazakların bozguna uğratılması (1 Ekim); Abaza Mehmed Paşa isyanı (17 Kasım); I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi, IV. Murad'ın cülusu (10 Eylül)
1624 Şah Abbas'ın Bagdad ve Irak'ı istilası (Ocak); Kırım'da Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın isyanları (Mayıs-Temmuz); Kazakların Boğaziçi'ne akını, Yeniköy'ü yağmalayıp yakması (20 Temmuz); Abaza Mehmed Paşa'nın teslim oluşu (3 Eylül)
1625 Hafız Ahmed Paşa'nın Bagdad seferi (Mayıs-Temmuz); Karadeniz'de Kazaklara karşı başarı (Ekim); Abaza Mehmed Paşa'nın ikinci ayaklanması
1626 Şah Abbas Bagdad önünde (29 Mart); Osmanlıların geri çekilişi (3 Temmuz)

1627 Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum'da kuşatılması (15 Ekim-25 Kasım)

1628 Veziriâzam Hüsrev Paşa'nın Erzurum kuşatması (5 Eylül-22 Eylül); Abaza Mehmed'in teslim oluşu (22 Eylül)

1629 Veziriâzam Hüsrev Paşa'nın Bagdad seferi (10 Haziran-14 Kasım)

1630 İran'a karşı Çemhal'da Osmanlı zaferi (14 Temmuz); Bagdad'ın kuşatılması (5 Ekim-14 Kasım)

1632 Veziriâzam Hafız Ahmed Paşa'nın yeniçeriler tarafından katli (10 Şubat); yeniçeri zorbalarının saraya baskını (12 Mart); IV. Murad'ın devlet işlerini eline alması (8 Haziran)

1633 Büyük İstanbul yangını (2 Eylül); kahvehanelerin kapatılması, tütün yasağı (16 Eylül); Van'a İran saldırısı (15 Ekim); Veziriâzam Mehmed Paşa'nın İran seferi (15 Ekim); Şeyhülislâm Ahîzâde'nin idamı (7 Kasım)

1634 IV. Murad'ın Lehistan seferi için Edirne'de kalması (15 Nisan-27 Temmuz); içki yasağı (5 Ağustos); Abaza Mehmed Paşa'nın idamı (23-24 Ağustos); Lehistan'la barış antlaşması (Eylül)

1635 IV. Murad'ın İran seferi (10 Mart-27 Aralık); Revan kuşatması (26 Temmuz); şehrin teslim alınması (8 Ağustos); IV. Murad'ın Tebriz'e girişi (11 Eylül)

1636 Revan'ın İranlılarca geri alınışı (1 Nisan); Erdel'de Szalonta bozgunu (3 Ekim)

1637 Doğu Seferi (17 Şubat-12 Haziran); Azak kalesinin Kazaklarca zaptı (5 Temmuz); IV. Murad'ın Bagdad seferi (8 Mayıs); Sakarya şeyhinin idamı (22 Haziran)

1638 IV. Murad'ın Bagdad kuşatması (15 Kasım-24 Aralık); Bagdad'ın teslim alınması (24 Aralık)

1639 İran'la Kasr-i Şirin Antlaşması (17 Mayıs)

1640 IV. Murad'ın ölümü (8-9 Şubat); I. İbrahim Osmanlı tahtında (9 Şubat); Büyük İstanbul yangını (30-31 Ağustos)

1644 Sultanzâde (Mihrimah Sultan'ın torunu Ayşe Hatun'un oğlu) Mehmed Paşa sadrazam (31 Ocak)

1645 Girit seferi (19 Nisan); Hanya'nın teslim alınışı (19 Ağustos); yeniden İstanbul Büyük Yangını (26-27 Haziran)

1646 Venediklilerin Bozcaada'yı işgali (7 Nisan); Gâzi Deli Hüseyin Paşa'nın Resmo (Rethymno) kuşatması (6 Ekim-20 Ekim)

1647 Kandiya kalesinin abluka altına alınması (7 Temmuz)

1648 Kandiya kuşatmasının başlaması (26 Mart); Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alışı (24 Mayıs); Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi; IV. Mehmed'in tahta çıkışı (8 Ağustos); Sultan İbrahim'in katli (18 Ağustos); Sultan İbrahim'in kanını isteyen sipâhilerin Sultanahmed olayı; yeniçeri ocağı zorba ağaları diktası (28 Ekim); Cinci Hoca'nın idamı (29 Ekim); Celâlî Kara Haydar'ın idamı (12 Kasım)

1649 Lübnan Marunîleri üzerine Fransız himayesinin kabulü (28 Nisan); sipâhi zorbalarından Gürcü Abdünnebi'nin isyanı (7 Temmuz)

1650 Venedik donanması tekrar Çanakkale Boğazı önünde (15 Mart); Girit'e erzak ve mühimmat gönderilemeyişi

1651 Ege'de Osmanlı donanmasının Nakşa (Naxos) bozgunu (15 Haziran); Esnaf ayaklanması (21 Ağustos); Kösem Sultan'ın katli (2-3 Eylül); Yeniçeri ağalar cuntasının sonu (3 Eylül)

1652 Tarhoncu Ahmed Paşa veziriâzam (20 Haziran); malî islahatların başlaması

1654 Çanakkale Boğazı açıklarında Venedik donanmasına karşı zafer (16 Mayıs); Ukrayna Kazak Hetmanı Hmelnitski'nin Osmanlı himayesine girme girişimi

1656 Deli Hüseyin Paşa veziriâzam (28 Şubat); Yeniçeri-Sipâhi isyanı (Vak'a-i Vakvakiye) (4 Mart); Venedik donanmasının Osmanlı donanmasına karşı ezici zaferi (26 Haziran); Bozcaada'nın Venedik tarafından işgali; İstanbul tehlikede; Köprülü Mehmed Paşa'nı dikta yetkileriyle veziriâzam oluşu (15 Eylül); sipâhi zorbaların kıyımı

1657 Venedik donanmasına karşı zafer (10 Temmuz); Bozcaada'nın geri alınışı (31 Ağustos); Kâtip Çelebi'nin ölümü (24 Eylül); Köprülü'nün Erdel (Transilvanya) seferi (23 Haziran); Rakoczy'nin kaçışı (1 Eylül)

1658 Anadolu valilerinin Abaza Hasan önderliğinde ayaklanması (13 Kasım)
1659 Anadolu beylerbeyilerinin idamı (16-17 Şubat)
1660 Avusturyalılarla birleşen Rakoczy'e karşı zafer; Erdel'de Osmanlı egemenliğinin yeniden kurulması (23 Mayıs); tekrar Büyük İstanbul Yangını (24 Temmuz); Macaristan'da Varat'ın fethi (27 Ağustos)
1661 Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümü (29-30 Ekim); Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın veziriâzam olması (30 Ekim)
1662 Kemeny Yanoş'un cezalandırılması; Erdel'de Osmanlı egemenliğinin yeniden kurulması (23 Ocak)
1663 Avusturya'ya karşı savaş ilanı (12 Nisan); Uyvar kuşatması (17-18 Ağustos) ve kalenin teslim alınması (24 Eylül); Novigrad'ın fethi (3-4 Kasım)
1664 Avusturyalıların Szigetvar Kuşatması (25 Ocak); Fazıl Ahmed Paşa'nın Yeni-kale'yi fethi (30 Haziran); Saint-Gotthard Meydan Savaşı (1 Ağustos); Vasvar Barışı (10 Ağustos)
1665 Topkapı Sarayı yangını (24 Temmuz)
1666-69 Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit seferi (15 Mayıs); Kandiya'nın teslim olması (27 Eylül 1669); Girit adasını Osmanlı'ya bırakan Osmanlı-Venedik barış antlaşmasının imzalanması (5 Eylül 1669)
1672 Lehistan'a karşı savaş ilanı (4 Haziran); Kamâniçe kuşatması (18 Ağustos); Bucaş Barış Antlaşması (18 Ekim); Podolya üzerinde Osmanlı egemenliğinin kurulması; Zaporog Kazaklarının (Ukrayna) Osmanlı-Kırım himayesi altına girişi; Leh kralının haraca bağlanması
1673 Jan Sobieski'nin Hotin zaferi (10 Kasım)
1674 IV. Mehmed'in Ukrayna seferi (16 Haziran); Kazak Hetmanı Doroszenko'yu Rusya'ya karşı himaye; Çihrin kalesinin ele geçirilmesi (14 Eylül)
1675 Libav (Lemberg) önünde Leh başarısı (24 Ağustos)
1676 Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümü (2-3 Kasım); Merzifonlu Kara Mustafa'nın veziriâzam oluşu (4-5 Kasım); Şeytan İbrahim'le Sobieski arasında savaş; Zurawna Barış Antlaşması

(27 Ekim); Podolya ve Ukrayna'da Osmanlı egemenliğinin kuruluşu

1677 Hetman Doroszenko'nun Rusya ile birleşmesi; Osmanlı'nın Hmelnitski'yi Hetman tayin etmesi; Rusya'ya karşı savaş ilanı; Osmanlı kuvvetlerinin Ukrayna'dan çekilişi

1678 Ukrayna-Rusya'ya karşı sefer ilanı; Kara Mustafa Paşa'nın ve Kırım hanının Çihrin fethi (21 Ağustos)

1680 Özü nehri ağzında kale inşası

1681 Rusya ile Radzin (ya da Bahçesaray) Barış Antlaşması (11 Şubat); Fransız donanmasının Sakız'a saldırısı (24 Temmuz)

1682 İmre Thököly'nin (Tökeli İmre) Osmanlı himayesinde Orta-Macar kralı atanması (9 Ocak); Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın Orta-Macar'da Kaschau (Kaşa) kalesini fethi (15 Ağustos); Avusturya'ya savaş ilanı (12 Ekim)

1683 IV. Mehmed Belgrad'da; Merzifonlu Kara Mustafa'nın Viyana kuşatması (14 Temmuz-31 Ağustos); Osmanlı yenilgisi ve geri çekiliş (12 Eylül)

1684 Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya, Venedik, Lehistan arasında papanın da takdisiyle Mukaddes İttifak'ın kuruluşu, ordunun Budin'de toplanması (22 Eylül); Ciğerdelen (Parkany) zaferi (7 Ekim); Estergon'un düşmesi (1 Kasım); Kara Mustafa'nın idamı (15 Aralık)

1684 Avusturya orduları Budin önünde (15 Temmuz); Venedik'in savaş ilanı (15 Temmuz); Kral Sobieski'nin Kamaniçe önünde bozgunu (26 Eylül); Preveze'nin düşmesi (28 Eylül)

1685 Lehistan'a karşı Bojan zaferi (10 Ekim)

1686 Venedik'in Navarin'i alması (15 Haziran); Avusturyalıların Budin'i (2 Eylül) ve tüm Macaristan'ı işgali; Rusya'nın Mukaddes İttifak'a katılışı

1687 Mohaç'ta Osmanlı bozgunu (12 Ağustos); Sobieski'nin Kamaniçe'den geri atılması (3 Eylül); Osmanlı ordusunda isyan, ordunun İstanbul üzerine yürümesi (5 Eylül); Atina'nın Venediklilerce işgali (25 Eylül); Sultan IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi; II. Süleyman'ın cülusu (8 Kasım); Egri kalesinin düşüşü (14 Ocak)

1688 Kırım ordusunun Sobieski'ye karşı Kamaniçe önünde zaferi (14 Ağustos); Macaristan, Erdel ve Bosna'daki kalelerin Avusturya ordusu tarafından işgali; Belgrad'ın düşüşü (8 Eylül)

1689 Kırım Hanı Selim Giray'ın Urkapı önünden Rus ordusunu geri çekilmeye zorlaması (30 Mayıs); tüm Müslümanların savaşa çağırılması (*nefîr-i âm* ilanı) (6 Haziran); pâdişâh Sofya'da (25 Haziran); Fethü-l'İslâm ve Orsova kalelerinin geri alınması (Temmuz); Macaristan'da Batucina bozgunu (30 Ağustos); Niş bozgunu (24 Eylül); Köprülü Fazıl Mustafa Paşa veziriâzam (25 Ekim)

1690 Kaçanak'ta Selim Giray'ın zaferi, padişah tarafından karşılanması (23 Şubat); Kanije'nin düşmesi (11 Temmuz); Fazıl Mustafa Paşa'nın Avusturyalılara karşı seferi (13 Temmuz); Thököly'nin Erdel voyvodalığına getirilmesi (21 Ağustos); Belgrad'ın geri alınması (8 Ekim)

1691 II. Süleyman'ın ölümü, II. Ahmed'in cülusu (22 Haziran); Salankamen Meydan Muharebesi, Fazıl Mustafa Paşa'nın şehit düşmesi (19 Ağustos)

1692 Varat'ın düşüşü (12 Haziran); Venedik'in Girit'te Hanya'yı kuşatması (18 Temmuz)

1693 Belgrad'da düşmanın püskürtülmesi (12 Eylül)

1694 Avusturyalıların Varat'ı kuşatması (12 Eylül); Sakız adasının Venediklilere teslim olması (21 Eylül)

1695 II. Ahmed'in ölümü, II. Mustafa'nın cülusu (6 Şubat); Venedik donanmasına karşı Koyun-Adaları'nda deniz zaferi; Sakız'ın geri alınması (18 Şubat); padişahın Avusturya'ya karşı seferi (30 Haziran); Lippa (Lipva) fethi (2 Eylül); donanmanın Midilli açıklarında Zeytin-Burnu zaferi (18 Eylül); padişahın Lugoş zaferi (22 Eylül); Rus Çarı I. Petro'nun Azak önünden geri çekilmesi (13 Ekim)

1696 Azak kalesinin düşmesi (6 Ağustos); padişahın Olaş zaferi (27 Ağustos)

1697 Zenta Meydan Muharebesi'nde Osmanlı bozgunu (11 Eylül)

1698 Karlofça'da barış görüşmelerine başlanması (20 Ekim)
1699 Avusturya, Venedik ve Lehistan ile Karlofça Barış Antlaşması (26 Ocak); Macaristan ve Erdel Avusturya'ya; Banat Osmanlı Devleti'ne; Mora, Dalmaçya, Ayamavra adası Venedik'e; Kamaniçe, Ukrayna ve Podolya Lehistan'a bırakılıyor.
1700 Rusya ile İstanbul Barış Antlaşması (14 Temmuz)
1702 Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ni devlet içinde büyük nüfuz sahibi haline gelişi
1703 Râmi Mehmed Paşa veziriâzam (24 Ocak); ordunun isyanı (Edirne Vakası); II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi; III. Ahmed'in cülusu (22 Ağustos)
1709 Poltava'da çara yenilen (3 Temmuz) İsveç Kralı V. Karl'ın Osmanlılara sığınması; Baltacı Mehmed Paşa veziriâzam (18 Ağustos)
1711 Çar Petro ile Prut Savaşı (19-21 Temmuz)
1712 Rusya ile Prut Barış Antlaşması (16 Nisan)
1713 Rus-Osmanlı barışının kesinleşmesi (24 Haziran); Bender'de kalan İsveç Kralı V. Karl'ın (Demirbaş Şarl) memleketine gönderilmesi (19 Eylül)
1714 Venedik'e karşı savaş ilanı (8 Aralık)
1715 Venedik eline geçen Ege adalarının geri alınması (Haziran); Mora'da harekât (Ağustos); Girit'te Suda kalesi fethi
1716 Avusturya'ya karşı sefer (24 Nisan); Varadin bozgunu; Silahdar Ali Paşa'nın şehâdeti (5 Ağustos); Temeşvar'ın düşmesi (20 Ekim)
1717 Belgrad'ın düşmesi (18 Ağustos)
1718 Nevşehirli İbrahim Paşa veziriâzam (9 Mayıs); Avusturya ile Pasarofça Barış Antlaşması (21 Temmuz)
1719 Büyük İstanbul Depremi (25 Mayıs); Büyük İstanbul Yangını (21-22 Temmuz)
1723 İran'da Safevi hanedânının sonu; Osmanlıların Doğu seferi; Gürcistan'da fetihler (Temmuz); Rusların Kafkasya'da ilerlemeleri; Kermanşah'ın Osmanlı tarafından işgali (15 Ekim)
1724 Hoy kalesi fethi (6 Mayıs); Osmanlı Devleti ile Rusya ara-

sında İran'ın paylaşılması antlaşması (13-24 Haziran); Hemedan'ın fethi (31 Ağustos); Revan'ın fethi (3 Ekim)

1725 Tebriz'in fethi (3 Ağustos); Gence'nin fethi (4 Eylül); Lûristan'ın işgali (6 Eylül)

1726 Eşref Han'ın hilâfet iddiasıyla İran'daki Osmanlı fetihlerinin geri verilmesi hakkında başvurması, padişahın "hilâfet bölünmez" cevabı (12 Mart); matbaanın açılması üzerine karar

1727 İran'la Hemedan barışı (4 Ekim); İbrahim Müteferrika matbaasının açılması

1730 İran'da Nadir Şah'ın ortaya çıkması (2 Temmuz); III. Ahmed'in Doğu Seferi (3 Ağustos); Patrona Halil İsyanı (28 Eylül); III. Ahmed'in saltanatı bırakması; I. Mahmud'un cülusu (1-2 Ekim); Patrona Halil İsyanının bastırılması (15 Ekim)

1731 İran'da Kermanşah'ın geri alınması (30 Temmuz); Topal Osman Paşa veziriâzam (10 Eylül); İran'da fetihler: Urmiye (11 Ekim), Tebriz (4 Aralık)

1732 Osmanlı-Safevî barış antlaşması (10 Ocak); Hekimoğlu Ali Paşa veziriâzam (12 Mart)

1733 Nadir Şah Bagdad önünde Topal Osman Paşa'nın Bagdad zaferi (19 Temmuz)

1736 Rusya'ya karşı savaş ilanı (16 Haziran); Osmanlı-İran barışı (17 Ekim); Rus ordusunun Kırım'a girip Bahçesaray'ı yakması

1737 Hekimoğlu Ali Paşa'nın Avusturya ordusunu Banyaluka'da yenilgiye uğratması (4 Ağustos)

1738 Osmanlıların Avusturya ordusuna karşı zaferi (15 Ağustos); Kırım Hanı Sefa Giray'ın Rus generali Münich'i yenilgiye uğratması (8 Ağustos)

1739 Osmanlıların Hisarcık (Krozka) Boğazı zaferi (22 Temmuz); Belgrad'ın geri alınması (1 Eylül); Rusların Hotin'i teslim alması, Bender'e saldırısı (Ağustos) Osmanlı-Rus barışı (7-18 Eylül); Avusturya ve Rusya ile Belgrad Barış Antlaşması (18 Eylül): Azak tarafsız bölge; Karadeniz'de Rus donanınası olmayacak, Kırım Tatarları Rus topraklarına akın yapmayacak, Hotin geri verilecek

1743 Nadir Şâh'ın saldırısı (29 Mayıs); şâhın Musul'u kuşatması (27 Eylül)
1744 Şâhın Kars'ı kuşatması (9 Ekim)
1745 Şâh'ın Kâgâverd zaferi (23 Ağustos)
1746 Osmanlı-İran barışı (4 Eylül)
1754 I. Mahmud'un ölümü, III. Osman'ın cülusu (13 Aralık)
1755 Nuriosmâniye Camii'nin açılışı (5 Aralık)
1757 Ragıp Paşa veziriâzam (11 Ocak); III. Osman'ın ölümü (29-30 Ekim); III. Mustafa'nın cülusu (30 Ekim)
1763 Koca Ragıp Paşa'nın ölümü (7-8 Nisan)
1764 Lâleli Camii'nin açılışı (9 Mart)
1765 Muhsinzâde Mehmed veziriâzam (28 Mart)
1766 Büyük İstanbul depremi (22 Mayıs)
1768 Lehistan için Rusya'ya savaş ilanı (8 Ekim)
1769 Kırım hanının Rusya'ya akını (31 Ocak); Rusya seferi (27 Mart); Hotin Savaşı (1 Mayıs-12 Ağustos); Hotin'in Ruslarca işgali (21 Eylül)
1770 Rus donanması Akdeniz'de; Mora'da isyan (9 Nisan); Rus donanmasının Çeşme önünde Osmanlı donanmasını yakması (6-7 Temmuz); Kartal bozgunu (1 Ağustos)
1771 Rus ordusunun Kırım'ı işgali (24 Haziran); Özü kuşatması (2 Ağustos); Yergöğü zaferi (12 Eylül)
1772 Bükreş barış müzakereleri (9 Kasım)
1773 Mısır'da Cin Ali Bey isyanı (1 Mayıs); Silistre zaferi (29 Haziran); Rus ordusunun Bulgaristan'ı istilası; Varna'da Rusların püskürtülmesi (20 Ekim)
1774 III. Mustafa'nın ölümü, I. Abdülhamid'in cülusu (21 Ocak); Küçük Kaynarca'da Rusya ile barış antlaşması (21 Temmuz); Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığının tanınması: Halife-sultan ile dinî bağları korunacak; Kuzey-Karadeniz'de Kerç, Yenikale, Azak Rusya'ya bırakılacak; Rusya ile kapitülasyon ayrıcalıkları tanınacak, Hıristiyan kiliseleri korunacak.
1776 İran'la savaş (2 Mayıs); Musul tarafında başarılı harekât
1779 Rusya ile Kırım üzerinde Aynalı kavak Tenkîhnâmesi (21 Mart); Osmanlı Rus rekabeti sonucunda Kırım'da başsızlık

1782 Halil Hamid Paşa veziriâzam (31 Aralık); reformlar

1783 Rusların Kırım'ı istilası ve hanlığın ortadan kalkması (9 Temmuz); Rus zadegân sınıfı tarafından Kırım topraklarının yağması; Kuzey-Karadeniz ülkelerinin Rusya'ya ilhakı

1787 Rusya'ya savaş ilanı; II. Katerina Kırım'da; Rusya-Avusturya arasında Osmanlı ülkesinin bölüşülmesi üzerinde görüşmeler; Rus himayesi altında Bizans'ın canlandırılması tasarısı; Dalmaçya'nın Avusturya'ya bırakılması planları

1788 Avusturya'nın savaş ilanı (9 Şubat); İsveç'in Rusya'ya karşı savaş ilanı; Özü kalesinin Ruslarca ele geçirilmesi (17 Aralık)

1789 I. Abdülhamid'in ölümü (6-7 Nisan), III. Selim'in cülusu (7 Nisan); Osmanlı-İsveç ittifakı (11 Temmuz); Fokşan bozgunu (1 Ağustos); Buza bozgunu; Potemkin Akkerman'da (22 Eylül); Avusturyalılar Belgrad'da (8 Ekim)

1790 Osmanlı-Prusya ittifakı (31 Ocak); Yergöğü'de Ruslara karşı Osmanlı zaferi (8 Haziran); Kilia'nın Ruslarca işgali (30 Ekim); İsmail kalesinin düşmesi (22 Aralık)

1791 Maçin'in düşmesi (10 Temmuz); Avusturya ile Ziştovi Barış Antlaşması (4 Ağustos); Belgrad'ın Osmanlılara geri verilişi, Orsova'nın bırakılması

1792 Rusya ile Yaş Antlaşması (9 Ocak): Kırım, Taman yarımadası, Özü, Turla'ya kadar Karadeniz kıyılarının Rusya'ya bırakılışı

1793 Askerî reform; Nizâm-ı Cedîd'in kuruluşu (24 Şubat)

1797 Vidin'de Pazvandoğlu isyanı, Rumeli'de Dağlı eşkıyası; Necd'de Vahhabî isyanı

1798 Napoléon Bonapart Mısır'da (2 Temmuz); Napoléon'un Mısırlılara Beyannamesi (2 Temmuz); Rahmaniye Muharebesi (13 Temmuz); Ehramlar Muharebesi (21 Temmuz); Abukîr'de Amiral Nelson'un Fransız donanmasını yok edişi (1 Ağustos); Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya savaş ilan edişi (2 Eylül)

1799 Osmanlı-İngiliz savunma antlaşması (5 Ocak); Napolyon'un Akka önünde yenilgisi (18 Mart); Abukîr zaferi (25

Temmuz); Napoléon'un Mısır'dan ayrılışı (22 Ağustos); İngilizlere Karadeniz'de ticaret serbestliği tanınması (30 Ekim)

1800 İyon Denizi'ndeki Cezâir-i Seb'a Cumhuriyeti'nin Osmanlı himayesi altına girmesi (21 Mart)

1801 Fransızların Mısır'ı boşaltması antlaşması (27 Haziran)

1802 Osmanlı-Fransız barış antlaşması (25 Haziran)

1803 Vahhabîlerin Hicaz'ı işgali (Nisan-Mayıs)

1805 Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğine atanması (8 Temmuz); Osmanlı- Rus ittifakı (24 Eylül)

1806 Üsküdar'da Nizâm-ı Cedîd ordusu (2 Haziran); Sırp isyanı, Belgrad'ın düşmesi (13 Aralık); Rusya'ya savaş ilanı (22 Aralık)

1807 İngiliz donanması İstanbul önlerinde (20 Şubat); Vahhabîler'in Hicaz'ı ele geçirmeleri; İskenderiye'nin İngilizlere teslim olması (20 Mart); Nizâm-ı Cedîd'e karşı Kabakçı İsyanı (25 Mayıs); III. Selim'in tahttan indirilmesi (29 Mayıs); IV. Mustafa'nın cülusu (29 Mayıs); Osmanlı-Rus ateşkesi (25 Ağustos); İngilizlerin İskenderiye'yi boşaltması (14 Eylül)

1808 Âlemdar Mustafa Paşa İstanbul'da; saray baskınında III. Selim'in şehit edilmesi; IV. Mustafa'nın tahttan indirilişi (28 Temmuz); II. Mahmud'un tahta çıkması (28 Temmuz); Âlemdar veziriâzam; Sened-i İttifak (29 Eylül); Sekban-i Cedîd (14 Ekim); yeniçeri isyanı; Âlemdar'ın şehâdeti (15 Ekim); IV. Mustafa'nın katli (15-16 Kasım); sekban-yeniçeri arasında savaş; Büyük İstanbul yangını (10 Kasım); İstanbul'da anarşi (17 Kasım); Osmanlı-İngiliz barış antlaşması (5 Aralık)

1809 Osmanlı-İngiliz gizli savunma antlaşması (5 Ocak); Ruslarla savaşın yeniden alevlenmesi (Kasım)

1810 Cihad-i ekber ilanı (25 Haziran); Tuna üzerindeki Rusçuk'un düşüşü (27 Eylül)

1812 Rusya ile Bükreş Barış Antlaşması (28 Mayıs); Mehmed Ali Paşa'nın Vahhabîlerden Medine'yi geri alması (2 Aralık)

1813 Mehmed Ali Paşa Mekke'yi geri alması, Vahhabîlerin tüm Hicaz'dan çıkarılması (23 Ocak); Sırp isyanının bastırılması, Karayorgi'nin Avusturya'ya kaçması (3 Ekim)
1814 Bizans'ı ihya için Rum Etniki Eteriya Cemiyeti'nin kuruluşu, patrikin de cemiyete üye olması
1815 Eyaletlerde âyânın temizlenmesine girişilmesi; sultanın merkezî otoritesinin yeniden kuruluşu
1820-1822 Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı harekât
1821 Bogdan'da İpsilanti Rum ayaklanması ve Rus çarını çağırması (6 Mart); Mora'da Yunan isyanı (12 Şubat); Rum Ortodoks patrikinin idamı (22 Nisan)
1822 Tepedelenli'nin katli (24 Ocak); Yunanlıların bağımsızlık ilanı (13 Ocak); Sakız isyanı ve bastırılması (23 Mart-18 Nisan)
1823 Osmanlı-İran barış antlaşması (28 Temmuz)
1824 Mısır'dan İbrahim Paşa'nın Mora isyanını bastırmaya çağırılması (1 Nisan); Mehmed Reşîd Paşa'nın serasker olarak Mora'ya hareket edişi (13 Kasım)
1825 Mora Rum isyanının bastırılması (24 Şubat)
1826 Misolonghi'nin zaptı (22-23 Nisan)
1827 Atina'nın zaptı (5 Haziran); Rusya ile Akkerman Antlaşması (7 Ekim); Avrupalıların müttefik donanması Navarin önünde Osmanlı donanmasını yakması (20 Ekim); ilk buharlı gemi
1828 Rusya'ya karşı savaş ilanı (26 Nisan)
1829 Yunan devletinin kuruluşu (15 Ağustos); Rusya ile Edirne Antlaşması (14 Eylül): Tuna ağzı bölgesi, Anapa, Poti, Ahıska, Ahılkelek kaleleri Rusya'ya bırakılıyor, Gürcistan'da Rus egemenliği tanınıyor; Rusya'ya ağır savaş tazminatı ödenecek; Rusya Eflak-Bogdan'ı boşaltacak
1830 Osmanlı padişahı bağımsız Yunan devletini tanıyor (24 Nisan); Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması (7 Mayıs); padişahın Rumeli'de dolaşması; Fransa'nın Cezayir'i işgali (5 Temmuz); Sırbistan'ın özerkliği (29 Ağustos)
1831 *Takvim-i Vekayi*'nin yayına başlaması (1 Kasım)

1832 Sisam'ın özerkliği (10 Aralık); Mısır'da Mehmed Ali isyanı, Mısır ordusuna karşı Konya Muharebesi (21 Aralık); Mısır kuvvetleri Kütahya'da (2 Şubat); Rusya'nın gönderdiği filonun Boğaziçi'nde demirlemesi (20 Şubat)

1833 Osmanlı-Rus savunma antlaşması: Hünkâr İskelesi Antlaşması (26 Haziran-8 Temmuz): Osmanlı Devleti Boğazlar'ın Rusya lehine yabancı gemilere kapanmasını kabul eder; Avusturya-Rusya arasında Doğu Sorunu üzerinde antlaşma (6-18 Eylül)

1834 İngilizlere Fırat nehri üzerinde seyrüsefer izni verilmesi (29 Aralık)

1838 Başvekâletin kurulması ve ilk başvekil olarak Mehmed Emin Rauf Paşa'nın seçilişi (30 Mart); Osmanlı-İngiliz ticareti üzerinde Baltalimanı Antlaşması (16 Ağustos)

1839 Mısır ordusunun Nizib Zaferi (24 Haziran); II. Mahmud'un ölümü, Abdülmecid'in cülusu (1 Temmuz); Koca Hüsrev Paşa veziriâzam (2 Temmuz); Hain Ahmed Paşa'nın donanmayı Mısır'a kaçırması (3 Temmuz); Gülhâne Hâtt-i Hümâyûnu ile Tanzimat döneminin başlaması (3 Kasım)

1840 Mısır sorununu çözmek için büyük devletler arasında Londra Antlaşması: Beyrut'a çıkarma (15 Ekim); Mehmed Ali Paşa'nın imtiyazlı Mısır valisi kabul edilmesi; Avusturya, İngiltere, Prusya arasında Londra Konvansiyonu (15 Temmuz-17 Eylül) üzerine Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla sağladığı Boğazlarda tek taraflı himaye hakkından vazgeçmesi

1841 Avrupa devletleri arasında Boğazlar Antlaşması (13 Temmuz)

1843 Orduda islahat; vilayetlerde redif askeri uygulaması

1845 Cebel-i Lübnan sorunu; idâdî mekteplerin açılması

1846 Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'u ziyareti (19 Temmuz); Mustafa Reşid Paşa veziriâzam (28 Eylül)

1847 Maarif-i Umumiyye Nezâreti'nin kuruluşu; Memleketeyn (Eflak-Bogdan) sorunu; Baltalimanı Antlaşması (1 Mayıs); Mehmed Ali Paşa'nın ölümü (1 Ağustos)

1849 Avrupa ihtilallerinden kaçan mültecilerin Osmanlı Devleti tarafında kabulü (25 Aralık)

1851 Encümen-i Daniş'in açılması (18 Temmuz)

1853 Rusya'dan Prens Menşikov'un İstanbul'a gelişi, Rusya'nın Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde himaye iddiaları (28 Şubat); Nesselrode'nin notası; Rusların Eflak-Bogdan'ı işgali (3 Temmuz); İngiliz ve Fransız donanmaları Beşike Körfezi'nde hazırda beklemesi (25 Haziran); Rusya'ya savaş ilanı (4 Ekim); Osmanlıların Olteniça zaferi (5 Kasım); Ahıska bozgunu (26 Kasım); Rusların Sinop baskınıyla Osmanlı donanmasını yakması (30 Kasım)

1854 İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'de (3 Ocak); Eflak ve Bogdan'ın boşaltılması için Rusya'ya ültimatom (27 Şubat); Yunan başıbozuklarının Teselya ve Epir'e girişi ve Osmanlı-Yunan ilişkilerinin kesilmesi (Ocak-Şubat); İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yardım sözü vermeleri (12 Mart); Rusların Dobruca'yı istilası, Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya savaş ilanı (27 Mart), Müttefik donanmasının Odesa'yı bombalaması (22 Nisan); Müttefik kuvvetlerinin Yunanistan'a çıkışı (5 Mayıs); Silistre kuşatması (15 Mayıs-25 Haziran); Osmanlı ordusunun Bükreş'e girişi (6 Ağustos); Müttefiklerin Kırım'a asker çıkarması (14 Eylül); Alma zaferi (20 Eylül); Avusturya kuvvetlerinin Eflak-Bogdan'a girmesi (20 Eylül); Sivastopol kuşatması (25 Eylül 1854-9 Eylül 1855); İnkerman zaferi (5 Kasım); Eflak-Bogdan hakkında Avusturya ile Batılı devletlerin anlaşması (2 Aralık)

1855 Karadeniz'deki Rusya limanlarının abluka altına alınması (15 Ocak); Sardunya Krallığı'nın ittifaka katılması (26 Ocak); ilk Osmanlı istikrazı (borçlanması; 28 Haziran); ilk telgraf hattının açılışı (9 Eylül); Kılburun zaferi (17 Ekim); Kars'ın düşüşü (28 Kasım)

1856 Süveyş Kanalı inşasına dair kesin sözleşmenin imzası (5 Ocak); Viyana Protokolü (1 Şubat); Abdülmecid'in İslahat Fermanı ile (18 Şubat) gayrimüslim tebaaya yeni imtiyaz-

lar tanınması; Paris Barış Antlaşması'nın Kırım Savaşı'na son vermesi (30 Mart); Osmanlı ülkesinin bölünmezliği ve bağımsızlığını İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın bir antlaşmayla tanımaları ve güvence altına almaları (15 Nisan)

1858 Koca Reşid Paşa'nın ölümü (7 Ocak); 1856 İslahat Fermanı'yla Hıristiyan tebaaya verilen imtiyazlara karşı protestolar; Cidde'de Fransız ve İngiliz konsoloslarının katli (15 Temmuz); Eflak-Bogdan'ın özerkliğinin kabulü (19 Ağustos)

1859 Kuleli Vakası; Jan Couza'nın Memleketeyn'de (Eflak-Bogdan) prens seçilmesi

1860 Lübnan Vakası: Dürzîler ile Marunîler arasında çatışma; uluslararası müdahale (5 Eylül)

1861 Lübnan'ın bir Hıristiyan mutasarrıf idaresinde bağımsız bir sancak haline getirilişi (9 Haziran); Sultan Abdülmecid'in ölümü, Abdülaziz'in cülusu (25 Haziran); Ali Paşa dördüncü kez sadrazam (6 Ağustos); Fuad Paşa sadrazam (22 Kasım)

1862 Belgrad Vakası (15 Haziran); Karadağlıların Ömer Paşa tarafından yenilgiye uğratılması (23 Ağustos); İşkodra Barışı (31 Ağustos); bazı kalelerin Sırbistan'a bırakılması (8 Eylül)

1863 Sadrazam Fuad Paşa'nın istifası, Kâmil Paşa sadrazam (5 Ocak); Abdülaziz'in Mısır seyahati (1 Haziran)

1864 Memleketeyn'in birliği (28 Haziran); İngiltere'nin İyon Adaları'nı Yunanistan'a devretmesi (5 Haziran)

1866 Mısır hidivliğinin babadan oğula geçmesinin kabul edilişi (28 Mayıs); Girit isyanı: Yunanistan'la birleşme kararı ve Müslümanların kalelere sığınması (2 Eylül)

1867 Âlî Paşa sadrazam (11 Şubat); Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve meşrutiyet projesi (24 Mart); Abdülaziz'in Avrupa'ya hareketi (21 Haziran)

1866-68 Girit'te isyan

1868 Osmanlı-Yunan ilişkilerinin kesilmesi (Aralık); Girit idaresinde reform (15 Şubat); Şura-yi Devlet'in kuruluşu (1 Nisan); yabancı uyruklulara mülkiyet hakkı tanınması (9 Haziran); Yunanistan'a ultimatom verilmesi (12 Aralık); Osmanlı-Yunan savaşı

1869 Fuad Paşa'nın ölümü (12 Şubat); Girit hakkında Paris konferansı; Yunanistan'la antlaşma (18 Şubat); Süveyş Kanalı'nın açılışı (19 Kasım)

1870 Beyoğlu yangını (5 Haziran)

1871 Londra Antlaşması (13 Mart); Karadeniz'in tarafsızlığının kalkması (13 Mart); Sadrazam Âlî Paşa'nın ölümü (7 Eylül); Şinasi'nin ölümü (13 Eylül); Mahmud Nedim sadrazam (8 Eylül)

1872 Midhat Paşa'nın ilk sadrazamlığı (30-31 Temmuz); üç imparator arasında Berlin buluşması; Avusturya ve Rusya arasında Osmanlı karşısında *status quo*'nun devamı hakkında anlaşma (6-12 Eylül)

1873-77 Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Avusturya ile temas kurması; Çar Aleksandr'ın Berlin ziyareti (18 Mayıs 1875)

1875 Hersek'te (13 Nisan), Bosna'da ve Bulgaristan'da (2 Mayıs) Hıristiyan köylü isyanları (Temmuz); talebe-i ulûm gösterileri (10 Mayıs); Berlin memorandomu (13 Mayıs); Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı (30 Haziran); Karadağ'ın savaş ilanı (2 Temmuz); Sırbistan'ın işgali (Temmuz-Ağustos); Avusturya ve Rusya arasında Reichstadt Antlaşması (8 Temmuz); Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma projesi; Alexinatz'da Sırp bozgunu (1 Eylül); İngiltere'de Osmanlı aleyhtarlığının yükselişi, Rus ultimatomu (31 Ekim); İstanbul konferansı (12 Ekim); Midhat Paşa sadrazam (23 Aralık)

1876 Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, V. Murad'ın cülusu (30 Mayıs); Sultan Abdülaziz'in ölümü (4 Haziran); meşrutiyet tartışmaları (8 Haziran); Çerkes Hasan Vakası (15-16 Haziran); V. Murad'ın tahttan indirilmesi, II. Abdülhamid'in cülusu (31 Ağustos); Rusya'nın ultimatomu (31 Ekim); İstanbul Tersane Konferansı (23 Aralık); Kânûn-i Esâsî'nin hazırlanması; Meşrutiyet'in ilanı (23 Aralık)

1878 Midhat Paşa'nın azli ve sürgüne gönderilmesi (5 Şubat); Meclis-i Meb'usan'ın açılışı (19 Mart); Rusya'nın savaş ilanı (24 Nisan); Teselya'da isyan; Yunanistan'a savaş ilanı (2 Şubat); Osmanlı-Rusya Ayastefanos Barış Antlaşma-

sı (3 Mart); İngiltere ile Kıbrıs Konvansiyonu (4 Haziran 1878-Şubat 1879); Ali Suavi olayı (20 Mayıs); Berlin Antlaşması (13 Temmuz)

1880 Ziya Paşa'nın ölümü (18 Mayıs)

1881 Fransa'nın Tunus'u işgali (12 Mayıs); Yunanistan'ın Tesel-ya'yı ve Epir'in bir kesimini ilhakı; Düyûn-i Umûmiye İdaresi'nin kuruluşu (20 Aralık)

1882 İngiltere Mısır'da: Tel-el Kebir savaşı (13 Eylül)

1883 Sudan'da Mehdî direnişi (Kasım)

1884 Midhat Paşa ve Mahmud Celâleddin Paşa'nın katli (6-7 Mayıs)

1885 Rumeli-i Şarkî vilayetinde ayaklanma (18 Eylül); Abdülhamid Bulgaristan'a savaş açması üzerine Bulgaristan'a İngiliz desteği, Rusya'nın tarafsız kalışı, Sırbistan'ın Bulgaristan'a savaş ilanı (13 Kasım); Sırp yenilgisi (27 Kasım); Bulgaristan Rumeli-i Şarkî'yi ilhakı (18 Eylül)

1886 Bulgaristan-Osmanlı antlaşması (1 Şubat); Almanya-Avusturya ve İtalya arasında Üçlü İttifak'ın yenilenmesi (20 Şubat); büyük devletlerin Osmanlı ülkesinde *status quo*'nun korunmasında anlaşması (12 Aralık)

1888 Namık Kemal'in vefatı (2 Aralık)

1891 Ahmed Vefik Paşa'nın ölümü (1 Nisan)

1864 İstanbul depremi (10 Temmuz)

1895 Ermeni teröristlerinin eylemlere başlaması, memlekette Ermenilere karşı genel tepki; İngiliz müdahalesi, Rusya'nın tarafsızlığını ilanı

1895-96 İstanbul'da Ermeni gösterileri (26 Ağustos-3 Eylül) ve Osmanlı Bankası Vakası (26 Ağustos); İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı önüne gelişi (17 Ekim); Rusya'nın İstanbul'u işgal projesinin gündeme gelmesi

1896 Girit isyanı ve Yunanistan'ın isyana müdahalesi (Şubat); Girit'in ilhakı girişimi üzerine Büyük Devletlerin müdahalesi (Şubat-Mart); Halepa Paktı'nın uygulanması (3 Temmuz)

1897 Yunanistan'a savaş ilanı (17 Nisan); Sırbistan ve Bulgaristan'ın savaşa katılma kararını büyük devletler önler; Os-

manlı taarruzu (18 Nisan); Yunanistan'ın geri çekilişi (25 Nisan); Balkanlar'da *status quo*'yu korumak üzere Rusya-Avusturya antlaşması (30 Nisan); Osmanlı ordusunun Atina'ya yürüyüşü: Dömeke zaferi (12 Mayıs); büyük devletlerin aracılığıyla barış (4 Aralık); Teselya'nın Yunanistan'a bırakılması, Yunanistan'ın dört milyon altın tazminat ödemesi, Girit'in özerkliğinin kabulü (18 Aralık)

1900 Gâzi Osman Paşa'nın ölümü (4-5 Nisan); Fransız-İtalyan antlaşması: Fransa Fas'ta, İtalya Trablusgarp'ta serbest (14 Aralık)

1901 Fransız donanmasının Midilli'ye saldırısı (5 Ekim)

1902 Makedonya'da Selânik'te Manastır ve Kosova vilayetlerinde kargaşa (21 Eylül) (bu bölgelerde Müslüman nüfusu üç milyon)

1903 Büyük Makedonya ayaklanması (2 Ağustos-25 Kasım); büyük devletlerin müdahalesi Mürzsteg Programı (22 Ekim), reformlar

1904 V. Murad'ın ölümü

1905 II. Abdülhamid'e Ermeni suikastı: Yıldız'daki Bomba Olayı (21 Temmuz)

1908 Çar ve VII. Edward arasında Reval Buluşması, II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz); Makedonya'da barış ve büyük devletlerin paylaşma planlarının son bulacağı ümidi; Avusturya Bosna-Hersek'i ilhakını ilanı (5 Ekim); Yunanistan Girit'in ilhakını ilanı (6 Ekim); Meclis-i Mebusân'ın açılışı (17 Aralık): 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah mebus

1909 31 Mart Vakası (13 Nisan); Tevfik Paşa sadrazam (13 Nisan); Ermenilerin çıkardığı Adana Vakası (14 Nisan); Hareket Ordusu İstanbul'da (23-24 Nisan); Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi (27 Nisan), V. Mehmed Reşad'ın cülusu (27 Nisan)

1910 Çeragan Yangını (19 Ocak); Arnavutluk'ta isyan (1 Nisan); Bâb-i Âli Yangını (4-5 Ocak); Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati (5 Haziran)

1911 Trablusgarp için İtalya'ya karşı savaş (23 Eylül-4 Ekim)

1912 Meclis-i Mebusân'ın feshi (18 Ocak); Rum işbirliğiyle İtalya'nın 12 Ada'yı işgali (24 Nisan-20 Mayıs); Said Paşa'nın istifası (16 Temmuz); İttihad ve Terakki iktidarının sonu; Balkan Harbi'nin başlaması (8 Ekim); Bulgar ordusunun Çatalca önlerine gelişi (15-19 Kasım); Çatalca Ateşkesi (3 Aralık); Saint-James Barış Konferansı (16 Aralık); Selânik'in Yunan ordusuna teslim olması (8 Kasım); İtalya ile Trablusgarp için Ouchy'de barış antlaşması imzalanması (15 Ekim); Kosova'da Sırp zaferi (22 Ekim); Arnavutların bağımsızlık ilanı (28 Kasım); Yunan donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukası (17 Aralık); Lozan Konferansı'nın kesilmesi (6 Ocak); Balkan harekâtının yeniden başlaması, Edirne'nin düşüşü (26 Mart)

1913 İttihad ve Terakki komitesinin Bâb-i Âli baskını; Mahmud Şevket Paşa sadrazam (23 Ocak); Londra Barışı ile Balkan Savaşı'nın son bulması (30 Mayıs); Mahmud Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran); Edirne'nin geri alınışı (21 Temmuz); İstanbul Antlaşması (29 Eylül); Liman von Sanders'in İstanbul'a gelişi (14 Aralık)

1914 Enver Bey Harbiye Nâzırı (3 Ocak); Vilâyât-i Şarkiyye Islahatı için büyük devletlerle sözleşme (6 Şubat); kapitülasyonların tek taraflı kaldırılması (9 Eylül); Avusturya-Macaristan ile gizli ittifak (2 Ağustos); *Göben* ve *Breaslau*'nun *Yavuz* ve *Midilli* adlarını alarak Karadeniz'e geçip limanlarını bombalaması üzerine Rusya'nın savaş ilanı (4 Kasım); Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi

1915 Cemal Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerinin Mısır seferi; Kanal bozgunu; müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalışmaları; Çanakkale Savaşları; Doğu-Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin iç bölgelere tehciri (27 Mayıs); Evrak-i Nakdiyye çıkarılması, gümrük resmi oranının yüzde 30'a yükseltilmesi

1916 Hicaz ve Mekke'nin kaybı; Tevhid-i Meskûkât Kanunu

1917 Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması (25 Mart); Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesi (6 Nisan); Yıldırım Orduları Grubu'nun kurulması; Irak ve Suriye cephelerinin çöküşü; Rusya'da komünist ihtilali; çarlığın sonu

1918 Sovyet Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart); Sultan Reşad'ın vefatı ve Vahideddîn'in tahta çıkması (3 Temmuz); Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi (2 Ekim); Sadrazam Talat Paşa'nın istifası, Ahmed İzzet Paşa'nın sadareti (8 Ekim); Mondros Mütarekesi (30 Ekim); Almanya ve Avusturya'nın savaştan çekilmeleri (3-4 Kasım); İzzet Paşa'nın istifası, Tevfik Paşa'nın sadareti (8 Kasım); İtilâf Devletleri donanmalarının İstanbul önlerine gelerek şehri işgali (13 Kasım)

1919 Damat Ferid Paşa'nın sadareti; Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin iktidara gelmesi (4 Mart); Yunan ordusunun İzmir'e çıkması, Batı-Anadolu'da ilerlemeleri (15 Mayıs); Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilmesi (19 Mayıs); Erzurum Kongresi (23 Temmuz); Sivas Kongresi (4 Eylül); Damat Ferid'in istifası, Ali Rıza Paşa'nın sadareti (2 Ekim); Amasya Mülâkatı (22 Ekim); Mîsâk-i Millî'nin ilanı (29 Kasım)

1920 İşgalci İtilâf kuvvetlerinin İstanbul'daki resmi binalara girmeleri, Meclis-i Mebusân'ın dağıtılması ve kapatılması, mebusların Anadolu'ya kaçmaları, ele geçirilenlerin İngilizler tarafından sürülmesi (16 Mart); Ferid Paşa'nın sadareti (5 Nisan); Ferid Paşa hükümetinin Mustafa Kemal Paşa'yı idama mahkûm etmesi ve askerlikten tardı (11 Mayıs); İstanbul Hükümeti'nin Sevres Antlaşması'nı imzalaması (10 Ağustos); Gümrü Antlaşması (2-3 Aralık)

1921 Londra Konferansı: Anadolu hükümetinin tanınması (27 Ocak-12 Şubat); II. İnönü Zaferi (31 Mart); Sakarya Meydan Muharebesi (3 Eylül); Fransa ile barış (20 Eylül)

1922 Büyük Taarruz ile işgalci Yunan kuvvetlerinin yok edilişi (27 Ağustos); Büyük Zafer: Yunan başkomutanının esir

edilmesi (30 Ağustos); İzmir'in kurtarılışı (9 Eylül); Mudanya Mütarekesi (11 Ekim); Saltanatın kaldırılması (1 Kasım); Sultan Vahideddîn'in yurtdışına kaçması, Abdülmecid Efendi'nin halife seçilmesi (16 Kasım)

1923 Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz); Ankara'nın başkent olarak ilanı, Cumhuriyet'in ilanı (29 Ekim)

1924 Hilâfetin kaldırılması ve Osmanlı hanedân mensuplarının yurtdışına çıkarılmaları (3 Mart)

Belgeler

I

Rumeli Müşîri Ahmed Zekeriya Paşa'ya hüküm;
evâil-i Cemâziyelâhir 1254/1838 Ağustos sonları

(BOA, Mühimme Def. No: 253, s. 10).

ردیف منصوره ایالت روم ایلی ایالتی مشیری وزیرم احمد زکریا
پاشا أجلالەیه ومشیر مشار الیهك ید ادارەسنده کائن محلارك قضاة ونوابنه
وویودکان واعیان ووجوه مملکت وبالجمله ایش ارلرینه حکم : بیاندن
مستغنی اولدیغی اوزره ممالك محروسة الممالك شاهانەمده ساکن و متوطن
کافهٔ اهالی ورعیت حضرت ظلیسات ملوکانەمه ودیعهٔ جناب رب عزت
وطرف اشرف پادشاهانەمدن دخی محللرنده بولنان مأمورین وحکام و وجوهه
امانت اولارق لیل و نهار اقدم افکار خیریت دثار ملوکانەم زیر سایهٔ هماوایهٔ
شهریارانەمده مستظل و محمی اولان اعلا و ادنی بالجمله اهل اسلام و رعایانك
ازهر جهت حمایت و صیانت واثار رنجش وتعدیدن وقایتلریله زمان معدلت
اقتران جهاندارانەمده بالوجوه آسوده حال و کمال حضور و امنیتله مستریح
ومطمئن البال اوللری اسبابنك استحصالی قضیهٔ خیریسنه مصروف ایدوکی
رهین بداهت و ذکر اولنان مأمورین وحکام و وجوه مملکت دخی دائما
اشبو دقیقەلری کوزەدرك و طریقهٔ انیقهٔ انصاف وحقانیتدن ایرلمیەرق
هرحالده فقرا و ضعفا وعجزهٔ رعایا اوزرلرینه بسط جناح رأفت وشفقت
ایله طرف مستجمع المجد و الشرف شهریارانەم ایچون هرکسدن دعوات
خیریه استجلابنه اهتمام و دقت ایلملری جملهسنه فریضهٔ ذمت مأموریت و

متحتم عهدهٔ صداقت و درایت ایکن الحالة هذه روم ایلی جانبنده
اولان محللرك اکثر وجوه ومتعینانی اصلا بو اصول مرغوبه‌یه رعایت
ایتمیه‌رك مملکتلرنده بولنان رعایایی کندو عبد مشترالری حکنده طوتوب
چفتلك خدمتلرنده وسائر امور وخصوصلرنده جبراً بلا اجرت قوللانمق
بریسی اولدیغی چفتلکدن ایریلوب بر آخر چفتلگه و یاخود غیری کار وکسبه
گتمك مراد ایلدکده صالیورلمامك و امور تزویج و تزوجنه واجرای
مابینلرینه بیوجه مداخله ایلمك مثللو مظالم وتعدیاته اجتسار اوزره اولدقلری
بو دفعه تحقیقکردهٔ پادشاهانه‌م اولوب * عصر باهر النصر ملوکانه‌مده کرك
اهل اسلام و کرك رعایا هیچ فرده او مقوله خلاف رضای باری حال وحرکت
وقوعی بر وجهله تجویز اولنمیه‌جغی ظاهر وعلی الخصوص عهد قریبده تنظیم
ایله هر طرفه نشر واعلان اولنان جزا قانوننامهٔ همایونم احکامنه بالوجوه
منافی ومغایر اوله‌رق بعد ازین بو مثللو حرکته جرأت ایدن ایشیدیلور ایسه اول
کسه حقنده قانوننامهٔ مذکور احکامنك اجراسنی کندوسی دعوت ایتمش
اوله‌جغندن بلا امحال تأدیبات لایقه‌سنك اجراسنه ابتدار اولنمق اوزره لازم
کلانلره تنبیهات اکیده‌نك اعلانی خصوصی دار شورای باب عالی ومجلس
و الای احکام العدلیه‌ده تنسیب اولنمش و بونلردن بشقه بعض محللرده رعایا
قزلرندن ایستدکلرینی ادعیاء اصل مسلمان اولور دیه‌رك اهل اسلامدن مراد
ایلدکلری کمسنه‌لره جبراً تزویج ایلمك مثللو وضع وحالات وقوعبولمقده
اولدیغی روایت اولنوب فی الحقیقه هدایت ربانی ایله حائز شرف باهرهٔ
اسلامیته التجا و دخالت ایدنلر اولور ایسه انلر مستثنا اولمق اوزره اویله
اسلامیتی شرعاً تحقق وتبین ایتمیانلرك جبراً شوکا بوکا عقد و تزویجی

* 1837 Nisanı'nda II. Mahmud Bulgaristan'da ayaklanma girişimi üzerine Varna-Şumnu-Silistre-Ruscuk yoluyla Tırnova'ya gitmiştir (Esad Efendi'nin *Takvim-i Vekayi*, sene 1252, defa 149'da çıkan seyahatnamesi; ayrıca Lûtfi, *Tarih*, c. V, s. 90; Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara: 1943, s. 27-28).

خصوصی دخی رضای میامن اقتران ملوکانه‌مك خلافنه بر کیفیت بولنمش
اولدیغنه بناءً کرك اشبو خصوصلك و کرك بالاده محرر سائر تعدیات
واقعه‌نك منع خصوصنه ارادهٔ مراحم عادهٔ ملوکانه‌م تعلقیله اولبابده شرف
افزون صحیفهٔ صدور اولان خط همایون ابهت‌مقرون شهریارانه‌م منطوق منیفی
اوزره روم ایلیده کائن بالجمله مشیران عظام وفریقان کرام وسائر اقتضا
ایدنلره وصایای مشروعه‌یی حاوی بشقه بشقه اوامر شریفه‌م تصدیر واهالی
و فقرا خدمت مباشریه مصارفنه دوچار اولمامق ایچون هر محلده مشیر و فریق
و والیلرینك قپو کتخدالرینه بعض ایجاب ایدن محللرده محصل و ویوده‌لرك
مدیر امورلرینه تسلیماً ارسال و تسییر اولنمش ومشیر وفریق و والیلر
وسائرلری دخی اشبو اوامر جلیلهٔ ملوکانه‌می قضا بقضا اعلام ضمننده
طرفلرندن تعیین ایده‌جکلری ادملرك مصرفلرینی کندو یدلرندن رؤیت
ایدرك بو وسیله ایله اهالی و رعایادن بر آقچه و بر حبه التماسنه اعتنا و
دقت ایلملری تنبیهی دخی درج و تذکیر قلنمش اولنمغین اشبو فرمان جلیل
العنوان شاهانه‌م دخی اصدار وسنکه مشیر مشارالیه سن قپو کتخدا که
تسلیماً تسیار اولنمشدر ایمدی وصول فرمان عالیشانمده صورت ارادهٔ معدلت
افادهٔ جهاندارانه‌می زیر اداره‌کزده کائن محللرك وجوه و ضابطاننه و سائر
لازم کلنلره اطرافیله تنبیه و تفهیم برله بعد ازین ودیعهٔ جناب کبریا
اولان عجزهٔ رعایایه هیچ کسنه طرفندن بیوجه اثار تعدی ورنجیده وقوعه
کلمامسی ورعایای مرسومه دخی حقلرنده ارزان قلنان اشبو مرحمت وشفقت
سنیهٔ شهریارانه‌مك قدر و شکرینی بیله‌رك کندو عرض و ادب
وکار و کسبلریله مشغول اولوب خارج از طور رعیت وضع وحرکتده
بولنمیه‌رق جمله‌سنك سایهٔ ابهتوایهٔ ملوکانه‌مده حمایت و صیانت و آسایش حال
و استراحتلری و سائلنك استکمالنه صرف رویت ایلیه‌سن وسزکه قضاة
و نواب وسائر مومی الیهم سز مضمون امرو فرمان ملوکانه‌م سز کذلك دخی مجزومکز
اوله‌رق موجب و مقتضاسیله عمل وحرکته جمله‌کزك بالاتفاق کمالیله اقدام و دقت

و بوندنصکره دخی او مقوله وجوه و سائرلری جانبلرندن کندو حالنده اولان
اهل عرض رعایایه بالاده بیان اولنان شیلر و سائر جهتلریله بر گونه جور
و تعدی وقوعی خبر النور ایسه اشبو اویغونسزلغه جسارت ایدن هرکیم
اولور ایسه اولسون برموجب قانوننامهٔ جزا حقنده لازم کلان تأدیبات
شدیدهنك عاجلاً اجراسنه ابتدار اولنهجغندن غیری او مثللو خلاف رضای
باری حرکته متجاسر اولنلر اخرتده دخی دوچار مسئولیت و عقاب اولهجقلرندن
شبهه اولمامغله اکا کوره طاورانیلوب هرحالده ایفای لوازم حقانیتکاری
و صداقته اهتمام و غیرت و مغایری وضع حرکت وقوعندن و بو ماده ضمننده
اهالی و رعایادن خدمت مباشریه نامی و نام آخر ایله بر آقچه و بر حبه
اخذ و تحصیلندن غایة الغایة حذر و مجانبت ایلمکز بابنده .

فی اوائل ج سنه ١٢٥٤

II

Abdülmecid'in cülûsunda eyaletlere gönderdiği ferman; evâil-i Cemâziyelevvel 1255/1839 Temmuz sonları.

(Bursa Şeriye Sicilleri, defter C. 540)

دستورون مکرمون مشیرون مفخمون نظام العالم مدبرو امور الجمهور
بالفکر الثاقب متممو مهام الانام بالرأی الصائب ممهدو بنیان الدولة والاقبال
مشیدو ارکان السعادة والاجلال المحفوفون بصنوف ملك الاعلی اناطولینك
صاغقولی یمین و یساریله نهایتنه وارنجه واقع مشیران و وزرای عظام ادام
الله تعالی اجلالهم و اعاظم الامراء الکرام و افاخم الکبراء الفخام اولوالقدر
والاحترام اصحاب العز والاحتشام المختصون بمزید عنایة الملك الاعلی فریقان
و میر میران کرام دامت معالیهم و اقاضی قضاة المسلمین اوالی ولاة الموحدین
معادن الفضائل والیقین رافعو اعلام الشریعة والدین وارثو علوم الانبیاء

والمرسلين المختصون بمزيد عناية الملك المعين موالى فخام زيدت فضائلهم
مفاخر القضاة والحكام معادن الفضائل والكلام قضاة ونواب زيدت فضلهم
و مفاخر الاماجد والاعيان متسلمين وويوده كان زيد مجدهم و مفاخر الاماثل
والاقران اعيان و سائر ضابطان و بالجمله ايش ارنلرى زيد قدرهم توقيع
رفيع همايون واصل اوليجق معلوم اولاكه جناب مالك الملك والملكوت
و صاحب العز والجبروت جل شانه وعم نواله ارادت عليه ازليه و مشيت
پر حكمت لم يزليه‌سيله بنم ذات شوكتسمات ملوكانه‌مى سلاله طاهره عثمانيدن
خلق و تكوين و اولوجهله بو دفعه بالوراثة والسعادة تخت عالى بخت عثمانى
و اريكه سلطنت جهانبانى‌يه اجلاس ايله امير المؤمنين و خليفه روى زمين
ايليه‌رك زمام مهام انام وعنان امور جمهور خواص وعوامى يد مؤيد جهاندارمه
توديع و تسليم بيورمغله بندخى عهده خلافت و ذمت امارت شهريارانمه
لازم و متحتم اولديغى وجهله ظل ظليل شاهانه‌مله مستظل ومحمى اولان
بالجمله اهالى وفقرا ورعايا و برايانك حسن همت وصيانت و كافه مظالم
وتعدياتدن و قايتلريله زمان ميامن اقتران تاجدارانه‌مده هركسك آسوده
نشين پستر استراحت اولملرى اسباين استحصاله صرف همت و عطف عنان
عزيمت ايتمكى جداً وحقيقةً حظوظ نفس نفيس و حضور خواب وجليس
همايونمه تقديم وترجيح ايتمش اولديغم مثللو طرف باهر المجد والشرف
جهاندارانه‌مدن ممالك محروسة المسالك شاهانه‌مه منصوب اولان مجموع ولاة
وحكام وضابطلر زير اداره‌لرنده بولنان قصبات و قرانك كمال آسايش
و امنيت و وديعه جناب رب العزة اولان اهالى وسكنه‌سنك هر حالده
ظلم واعتسافدن صيانت و وقايتلرى امرا همن كندولرينه فريضه ذمت مأموريت
و دارينده سبب عزو رفعت بيلوب كيجه وكوندوز بو دقيقه‌لره صرف افكار
و بذل وسع و اقتدار ايلملرى اقدم اعمال خيرة رسالة پادشاهانم اولمقدن ناشى
هر كون اشبو نيت خيرة آيت شاهانه و عزيمت صادقه و قويه پادشاهانه‌مك
قدر وشكرنى بيله‌رك دعاى دوام عمرو شوكت وقوام شان شكوه سلطنته

ازدل وجان اشتغال و مواظبت وعلى الخصوص جوهر ايمان واسلام ايله
متحلى و نور توحيد ايله قلبلرى منور و متجلى اولان هر برمؤمن و موحده
فرض عين اولديغى اوزره اوقات خمسه‌يى كما امرالله تعالى ادايه دوام و مداومت
ايلملرى مترتب ذمت ديانت اولديغى دركار وازجمله اداى صلاة مفروضه‌يى
قيام واهتمام ماده‌سى نور خلافت مسند پادشاهانه‌مده بغايت ملتزم امور دينيه‌دن
اولوب شويله كه اشبو صلاة مفروضه‌يى عمداً تارك اولنلر حقلرنده ظاهرجه
حد شرعى اقتضا ايلديكى مثللو هر قنغى بلاد و محلده اولور ايسه اولسون او
مقوله‌لر نعوذ بالله تعالى من قبل الرحمن انواع مصائب الهيه و مجازات معنويه‌يه
دوچار اوله كلدكلرى وارسته‌ٔ قيد وتذكار اولديغندن اومقوله امور دينيه‌ده
قيدسزلق وبالنى مرتكب وتارك صلاتلكه مكترب اولنلره روى مسامحه
كوسترمك وعباد مسلمينك امر معروف و نهى عن المنكر احكامنى اجراده
تكاسللرينه ضابطان طرفلرندن جواز و برلمك صورتلرينه بروجهله وهيچ بر
وقتده رضاى سعد اقتضاى شهنشاهانه‌م اولمديغى وصلاة مفروضه‌يى جماعتله ادايه
مداومت دخى سنت سنيهٔ حضرت سيد المرسلين اولديغى جهتله فيمابعد كافهٔ
اهل اسلام أذان محمدى قرائت اولنديغى كبى ايشنى براغوب جوارنده اولان
جوامع ومساجده بالعزيمه صلاة مفروضه‌يى جماعتله ادا ايلملرى و بو امر اهمه
ولاة وضابطان و ولاة طرفلرندن دائما ومستمراً اعتنا ودقت اولنه‌رق نماز
وقتى اولديغى كبى ذقاقلارده جامعه كيتمه‌مش ادملر كوردكلرى حالده سببن
سؤال ايله بلا عذر تارك اولديغى آكلاشلدقده اول شخص هركيم اولورايسه
اولسون حقنده شرعاً اقتضا ايدن تعذير اجرا قلنمسى والحاصل الصلوات
عمادالدين مضمون شريفى اوزره صلوات خمسه اركان جليلهٔ دين محمدينك
اسامى اولمق ملابسه‌سيله بوندن بويله هر بر محلده تقييدات كامله اجراء وابقاء
و جوامع ومساجد معموره‌نك على الدوام طهارت ونظافت اوزره طوتلمه‌سنه
خدمه ومأمورلرى طرفلرندن زياده دقت و اعتنا اولنمسى و بونلردن ماعدا
مجرد ازادهٔ فقرا وعباد و استحصال اعمار بلاد نيتيله مقدملردن تحت نظامه

ادخال ایله جمله‌یه اعلان و تنبیه و ارالق ارالق اوامر علیه نشریله تأکید اولنمش
اولدیغی وجهله بعد ازین ممالك اناطولی و روم ایلیده حسب الایجاب بر محلدن
بر محله عزیمت ایدن مشیران و وزرا و فریقان و متسلمین و خدمه و مباشرین
واردقلری و بیتوتت ایلدکلری محللرده کندولرینه و کرك سوار اولدقلری
حیوانلرینه مقتضی اولان یم و ییه‌جك و مالزمهٔ سائره‌لرینك کندو آقچه‌لریله
آلوب و رکوبلریچون اقتضا ایدن کرا حیواناتی اجرت معینه‌سیله چقاردوب
فقرادن یالکز بر صودن باشقه مفت و مجاناً نسنه مطالبة ایله‌مامالری وولاة
ومتسلمین طرفلرندن مسوتده تعبیر اولنور بی اصل مزور دعوالر ایله
با بیورلدی قضالره مباشر تعیین اولنمامسی و مصالح صحیحه ضمننده بیورلدی
و مباشر ارسالی ایجابنده دخی کوندریله‌جك مباشرلرك مصارف ضروریه‌لریچون
اقتضا ایدن خدمت مباشریه‌لری محلنه و مصلحتك تحملنه کوره حد اعتدالده
اویدوریله‌رق اندن زیاده بر آقچه النمامسی و مزور دعوی ظهورنده خدمت
مباشریه بر موجب فتوای شرعیه مدعی متمرددن تحصیل اولنمسی وهیچ بر
محلده فقرا و اعیاندن جریمه نامیله بر اقچه وحبه النمامسی و دفاتر توزیعاته
مملکت مصارفندن بشقه بر اقچه ادخال اولنمیوب دفاتر مذکوره نظامی
موجنجه التی ایده بر دفعه جمله معرفتیله محللرنده تنظیم و بو طرفه تقدیم
اولنه‌رق بعد التدقیق رخصتی حاوی صدور ایده‌جك اوامر علیه‌مده محرر
مقداردن زیاده نسنه تحصیلنه جرأت اولنمامسی و قضالره اعیان نصبی وقوعنده
شروط و نظامی وجهله اهالی طرفین اولمیه‌رق هرکیمی انتخاب ایدرلر ایسه
اول کمسنه اعیان نصب اولوب ولاة و متسلمین وسائرلری طرفلرندن جائزه
نامی ونام اخر ایله نصب اولنان اعیاندن و کرك جانب ولایتدن بر اقچه
آلنمامسی و اعیان اوله‌جق کمسنه‌دن بروجه حقانیت امور مملکتی رؤیت ایلمسی
و اعیان و وجوه مملکت اولنلر اهالی وفقرانك دائما رفاه حاللرینی کوزه‌ده‌رك
فرد آفریده‌دن ظلماً بر اقچه و بر حبه اخذ و انقریه صورتیله کمسنه‌یی
استخدام اتمامالری وحاکم الشرع اولنلر طرفلرندن دخی کندولرینه مخصوص

اولان خرجدن ماعدا اقچه مطالبه‌سی وقوعبولان دعاویٔ مزوره ایچون مدعی علیه‌دن محصول دفع نامیله نسنه اخذی مثللو وضع و حالت وقوعه کلمامسی والحاصل کافهٔ مأمورین وحکام وسائرلری اوته‌دنبرو معین اولان عائدات ومقننالری هر نه ایسه اکا قناعتله زنهار وزنهار بالاده اتیان اولنان وسیله وبهانهٔ سائره ایله فقرا و ضعفادن بر اقچه و بر حبه مطالبة و تحصیل اولنمامسی واکر اشبو تنبیهاته عدم دقتله مأمورین وحکام ووجوه سائره‌دن بریسی اهالی وفقرا حقنده مقدار ذره ظلم وتعدی‌یه جسارت ایدرو اهالیدن شخص واحد بلا موجب غیر کسنه‌یه رنجیده و تعدی ویاخود کندو مصلحتندن بشقه وظیفهٔ ذمتی اولمیان مملکت امورینه مداخله مثللو وضعه تصدی ایلرایسه لدی التحقیق حقلرنده لازم کلان مجازات شدیده‌نك بلا امهال اجرا قلنمسی خصوصلرینه ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه‌م تعلق ایدرك وصایای مشروحه‌یی حاوی آناطولینك دیکر قوللریله روم‌ایلنك دیکر اوچ قولنه بشقه بشقه اوامر جلیلهٔ ملوکانه‌م تصدیر وتسییر قلنمش اولمغله سزکه مشیران ووزرا و فریقان مشار و موالی وقضاة و نواب وسائر مومی الیهم سزسز دخی اشبو فرمان جلیل العنوان پادشاهانه‌می زیرحکومت واداره‌کزده کائن هر بر قضاده جامع شریفلرده بالجمله وجوه و اهالی جمع اولنه‌رق جمله‌سی حاضر اولدقلری حالده علناً فتح وقرائت ومضمون منیفنی جمله‌کز کرکی کبی مطالعه ولازم کلانلره بیان و اشاعت برله علی الدوام انفاذ واجراسی امر اهمنه مزید اقدام وغیرت و زمان میامن اقتدار جهاندارانه‌مده هیچ فردك کسنه طرفندن بر گونه ظلم وتعدی وقوعه کتورمیه‌رك دنیا و آخرتده نجات وسلامت حالکزی موجب اولاجق افکار وحرکاته کمالیله اهتمام و دقت و بو خصوصلر ایچون ممالك محروسهٔ شاهانه‌مه غایت خفی اولارق ادملر ارسالیله هر بر محلك کیفیتی دائما تجسس و تحری قلنه‌جغندن اکر بر محلده خلاف رضای شاهانه‌م اهالی وفقرایه مقدار ذره ظلم وقوعی خبر آلنور ایسه متجاسر اولان کوچك و بیوك هرکیم اولور ایسه اولسون بلاامان عقوبت شدیده‌یه مظهر اولاجقلرین

هر کس جزماً و یقیناً بیلوب اکا کوره عمل وحرکته نزل ما حصل وسع
و قدرت و اولوجهله جانب معالیت مناقب شهر یارانهم ایچون جمله‌دن استجلاب
دعوات خیریه‌یه صرف رویت ایلمکز فرمانم اولمغین اعلاماً وتنبیهاً و اخطاراً
وتأکیداً اشبو امر جلیل القدرم اصدار و صدراعظم تاتارلرندن قدوة الاقران
محمد زید قدره ایله تسیار اولنمشدر ایمدی کیفیت معلومکز اولدقده بر وجه
مشروح موجب ومقتضاسیله عمل وحرکته بالاتحاد زیاده اهتمام و دقت
واهالی وفقرا و عامهٔ رعایا و برایادن حقلرنده مشمول اولان اثار مراحم
و اشفاق سنیه‌دن تشکراً لیلاً و نهاراً دوام عمر و دولت وقوام فرو شوکت
شاهانه‌م ادعیهٔ خیریه‌سی و کندو حاللرنده کسب وکار و تجارت ومنافع
زراعت وحراست ایله مشغول اوله‌رق الی ماشاءالله تعالی ممالك محروسهٔ
شاهانه‌ملك کوندن کونه اسایش ومعموریتی وسایلنك استحصالنه جمله طرفندن
سعی و غیرت اولنمسی اخص مطلوب پادشاهانه‌م اولمغله اکا کوره طورانولوب
هرحالده انفاذ امروفرمان ملوکانمله ایفای لوازم کار گذاری و صداقته
کمال اعتنا ودقت وخلاف وضعی تجویز ایله دارینده دوچار مؤاخذه و ندامت
اولمقدن نفسکزی صیانت و تاتار مرقومه امثالی وجهله بهر قضادن قرقر غروش
خلعت و بریلوب اندن زیاده بر اقچه و بر حبه اعطاسندن مجانبت ایلمکز
بابنده فرمان عالیشانم صادر اولمشدر بیوردمکه (aslında bir kelime açık)
وصول بولدقده بو بابده وجه مشروح اوزره شرفیافتهٔ صدور اولان فرمان
واجب الاتباع ولازم الامتثالمك مضمون اطاعت مقرونیله عمل وحرکت
ایلیه‌سز شویله بیله‌سز علامت شریفه اعتماد قیله‌سز تحریراً فی اوائل شهر
جماذی‌الاول لسنة خمس وخمسین ومأتین والف

قسطنطنیه محروسه

III

Kâni Efendi'nin mütesellimlik emri; 1255 Receb sonları/1839 Ekim başları.

(Şeriye Sicilleri, defter C. 540).

افتخار الاعالى والاعاظم مستجمع جميع المعالى والمفاخم المختص بمزيد
عناية الملك الدائم معتبران رجال دولت عليه‌مدن اولوب خداوندكار سنجاغى
متسلملكى محول عهده‌سى قلنان كانى بك دام علوه و مفاخر القضاة والحكام
معادن الفضائل والكلام لواء مزبورده‌ده كائن ذكور آتى قضالرك قضاة ونوابى
زيد فضلهم توقيع رفيع همايون واصل اوليجق معلوم اولاكه بو دفعه عواطف
عليهٔ جناب پادشاهانه‌مدن خداوندكار سنجاغى متسلملكى سنكه مير
مومى اليه سن عهدهٔ صداقتكه احاله اولنمش و مقاطعات خزينه‌سندن مضبوط
اولوب لواء مزبورده‌ده واقع مع ناحيهٔ كته نفس بروسه و ميخاليجق
و كوكجه‌طاغ ويار حصار و مدانيه ويكيشهر بروسه قضالرى و ويوده‌لقلريله
داخللرنده كائن التزامات ايكيوز اللى درت مارت واللى بش محرمى سنه‌لرينه
وقضاء هاء مرقومه كبران جزيه لرى مذكور اللى بش سنه‌سى محرمنه محسوباً
معلوم المقدار بدلات وثمرات ومنافع وصراف تعهديله سلفك دركاه معلام
قپوجى باشيلرندن افتخار الاماجد والاكارم الحاج مصطفى مجده‌نك عهده‌سنه
محول بولنمش اولوب بناءً عليه اصول و امثالى اوزره متسلملك مذكورك
امور ماليه‌سى سلفكه عائد اولمق وامور ضبطيه ايله برابر بر منوال محرر
سلفك طرفنه راجع امور ماليه‌سى طرفكدن امانةً اداره اولنمق اوزره سنتين
مرقومتين بقيهٔ مدتيله خصوصات ضبطيه وسائره‌سنك شيمديدن عهده‌كه
احاله‌سى بالتنسيب لازم كلان اوامر شريفه‌نك اصدارى خصوصنه ارادهٔ عليهٔ
شاهانه‌م تعلق ايتمش و كيفيت معلومى اولارق بينكزده تسويه‌سىٔ مقتضى محاسبه
وسائره‌سنك اجراى اقتضاسيله بو طرفه عودت ايلمسى ضمننده سلفكٔ
مومى اليهه خطاباً ديكر امر شريفم تصدير وتسيير قلنمش اولمغله سندخى فرموده‌ٔ

سنیه‌م اوزره بوطرفدن حرکت و محل مزبوره مواصلت برله سلفك٭ مومی الیهك
ذکر اولنان سنه‌لر بقیه مدتنك خصوصات ضبطیه معاً امانةً اداره
ومومی‌الیهك صراف متعهد اولدیغی مارالبیان بدلات و ثمرات ایله اموال
سائره‌نك غیراز تسلیمات قصورینی خزائن شاهانه‌مه و اصحاب التزامات وسائره‌یه
کماکان ادا و تأدیه ایتمك اوزره قضاهاء مزبوره‌ده اولان مطلوبات صحیحه‌سنی
بالتحصیل پیدرپی صراف مرسومه جانبنه ارسال و اطاله اولنمسی خصوصنه
بذل نقدینه٭ غیرت ایلمك فرمانم اولمغین مخصوصاً امر عالیشانم اصدار و اعطا
اولنمشدر ایمدی کیفیت اراده٭ سنیه٭ شاهانه‌م منطوق امرشریفمدن معلومك
اولدقده برمنوال مشروح عمل وحرکت برله انفاذ امرعالیشانمه جد تام وسعی
مالا کلام ایلیه‌سن وسزکه قضاة ونواب مومی الیهما سزدخی موجب ومقتضای
امر منیفمه عامل اولوب خلاف گونه حرکتی تجویزدن توقی و مباعدت ایلمکز
بابنده امر عالیشانم صادر اولمشدر بیوردمکه حکم شریفمله (bir kelime açık)
واردقده بو بابده بروجه مشروح شرفیافته٭ صدور اولان اشبو امرشریف
جلیل الشان واجب الاتباع و لازم الامتثالمك مضمون منیفی برله عامل اوله‌سز
شویله بله‌سز علامت شریفه اعتماد قله‌سز تحریراً فی سلخ شهر رجب لسنة
خمس وخمسین ومأتین والف قسطنطنیة المحروسه‌م

IV

Tanzimat tedbirleri hakkında Kocaeli Müşîri Mehmed Akif, Hüdavendigâr Sancağı'nda İsmet Paşa ve muhassıl Kâni Bey'e ve kadılara gönderilen ferman; 1255 Zilka'de sonları/1840 Ocak sonları.*

(Bursa Şeriye Sicilleri, defter C. 540)

توقیع رفیع همایون واصل اولیجق معلوم اولاکه ممالك محروسه٭
شاهانه‌مده ساکن ومتوطن اولان کافه٭ اهالی وتبعه ورعایا وعجزه‌نك سایه٭

* Lûtfi'nin *Tarih*'inde (c. VI, s. 152-56) bu belgeye ait verilen kopya farklıdır. R. Kaynar da bu fermanın Ankara müşirine gönderilen bir suretini BOA'daki Tanzimat defterlerinden alarak Türk alfabesiyle yayınlamışsa da bazı yerleri atlamıştır. Burada Bursa sicillerindeki suret tam olarak yer alıyor. Bunu tamamlayan 15 Safer 1256 tarihli ilmühaber için bkz. A. Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, II, İstanbul: 1330, s. 39-42.

معدلتوایهٔ جهاندارانهمده ازهر جهت رفاه حال وامنیت وحضور باللری
وسائلنك استکمالی شرائط ممدوحهٔ خلافت وشیمهٔ مقبولهٔ انصاف ومعدلت
اقتضاسنجه ذاتاً و حقیقةً اقدم افکار خیریت آثار ملوکانهم اولدیغنه مبنی
تأدیهسی مترتب ذمت اهالی وتبعه اولان مرتبات مخصوصه و تکالیف معینه
وسائر لازم التسویه بولنان مصارفات واقعهدن ماعدا سائر مواد ظلمیهنك
هر طرفدن دفع وامحاسیله ممالك محروسهٔ پادشاهانهمك صورت ادارهسی
قوانین شرعیه ونظامات مقتضیه تحتنه بالادخال مملکتلردن چیقمقده اولان
ویرکو وسالیانه مادهسنك بتوفیقه تعالی مجرد استحصال رفاه واستراحت
عباد [1] و استکمال معموریت ممالك و بلاد نیت خالصهسیله هرکسه خیرلو
ومنفعتلو اولاجق وجهله برحسن اصوله [2] قنولهجغی کیفیتی کچنلرده بالاالری
خط همایون [3] موهبت مقرون شاهانهمله موشحاً اصدار وهر محله نشر وتسیار
اولنان اوامر علیهٔ ملوکانهمده بیان واشعار قلنمشیدی بو اثناده اشبو
خصوص خیریت منصوصك صورت اجرائیهسی مجلس والای احکام
عدلیهمده وکلا و وزرای عظام وعلمای اعلام و رجال دولتعلیهٔ ابدا تساممدن
لازم کلانلر حاضر اولدقلری حالده بالدفعات مطالعه و تذکر وهر بر طرفی
کرکی کبی تأمل و تفکر اولنوب چونکه اشبو ویرکو مادهسنك یولسزلغه
واهالی و تبعهنك راحتسزلکنه اصل سبب ومنشائی [4] ممالك محروسهٔ شاهانهمده
الیوم جاری اولان التزامات اصول مضرهسی اولوب یعنی مرتبات معینهٔ
دولتعلیهمدن ومصارفات سائرهٔ مملکتدن زائد اهالیٔ بلاد وعجزهٔ عباددن
پك چوق اقچه چقوب حالبوکه بو مقوله زائد اولارق اخذ و تحصیل اولنه
کلان [5] مبالغ ایسه نه خزائن جلیلهٔ شاهانه ونه بر کونه اسباب معموریت

[1] Lûtfi ; استحصال و استراحت عباد
[2] Lûtfi : بر اصول حسنه تحتنه
[3] Lûtfi : خطوط همایون
[4] Lûtfi : اصل سبب و برن شیٔ
[5] Lûtfi : اولنان ; اولنه کلان

ممالك محروسهٔ پادشاهانه‌مه منفعت و فائده‌سی اولمیوب همان ملتزم گروهی
اللرینه کچه‌رك تلف اولمقده و سنه بسنه بو مادهٔ ردیهٔ ظلمیه و تجربیبه [6]
آرتمقده اولدیغندن ابتداء امرده بوکا بر چاره بولنه‌رق صورت حسنه‌یه تحویل
اولنمدقجه لایقیله حمایت اهالی وتبعه قضیه‌سی [7] حاصل و اسباب مطلوبهٔ
معموریت ملکیه مرتبهٔ کماله واصل اوله‌میه‌جغی آکلاشیلمش اولدیغنه بناءً
بعد ازین بو مقوله مواد ظلمیه رفع و امحا ایله خزائن جلیلهٔ شاهانه‌مدن مضبوط
کافهٔ مقاطعات وسائر التزاماتك مقطوعیت وجهله ملتزملر عهده‌لرینه احاله‌سی
خصوصی فسخ و الغا اولنه‌رق اشبو ویرکو ماده‌سنك خزائن شاهانه‌م مرتباتنه
وسائر تعیینات مخصوصنه [8] خلل کلمامك وزیر حکومت سلطنت سنیه‌مده
بولنان بالجمله صنوف تبعه‌یه بر کونه زائد ظلم وتعدی وقوعه کتورلمامك
شرایط قویه ونظامات مؤسسه‌سیله هر بر محلك محصولات ارضیه وتجارت
موقعیه و احوال حقیقیه‌سنه یعنی معاف وغیر معاف وخواص و اوقاف سیاناً
اولمق اوزره [9] هرکسك حال و اقتدار واموال و املاکنه و اراضی وعقارنه
کوره بروجه تعادیل ترتیب وتخصیصیله تحصیل اولنمسی [10] خصوصی دردست
مذاکره ومطالعه اولارق بتوفیقه تعالی بوندن صکره‌جه بومادهٔ خیریه‌نك
حسن حصول واجراسی الطاف الهیه دلالتیله مأمول قوی ایسه‌ده بادئ مستقل
مظالم وتعدی اولان شو التزامات اصول مضره‌سنك [11] سایهٔ معدلتوایهٔ
سلطنت سنیه‌مده اول بأول اهالئ ممالك اوزرلرندن رفعیله تنظیمات خیریه
حقنده درکار اولان نیات مخصوصهٔ شاهانه‌مك اثار خیریت نثاری اعلانیله برابر
مقدمهٔ تنظیمات اولارق بوبابده تحقیقات لازمه وتحصیل معلومات ایجابیه‌یه

6 Kaynar: tecrübiyye.

7 Lütfi ve Kaynar : قضیهٔ خیریه‌سی

8 Lütfi: مرتبات مخصوصه‌یه ; Kaynar: muayyenat-ı mahsusaya.

9 اولمق اوزره ..... معاف Lütfi' de yok.

10 Lütfi: بروجه تعدیل ویرکولری تحصیل اولنمسی

11 Lütfi: مأمول ایسه‌ده بادئ بربادئ ملك و دولت و باعث فقر اهالئ ملت اولان التزامات اصول ظلمیه و ردیه‌سنك

باقلمق و اشبو [12] التزامات اصولنك فسخی جهتیله یرینه تأسیس اولنه‌جق اصول
جدیدهٔ حسنه‌یه تطبیقاً تحصیلی لازم کلن مرتبات سلطنت سنیه‌مك وسائر
واردات واقعه‌نك صورت اخذ و تحصیلی تحریر املاك و نفوس ایله بر
رابطهٔ معتدله و دائرهٔ مضبوطه‌یه قونلمسی تحقیقات مقتضیه و علی الخصوص
بو مادهٔ خیریه ایچون ممالك محروسه‌مدن جلب اولنمقده اولان بعض
وجوه اهالینك واقع اولاجق افادات موقعیه‌لرینه تطبیق اولنمق اهم والزم
کورندیکنه نظراً وضع اولنه‌جق اصول جدیده‌نك اجراسی حسب المصلحة [13]
براز ایامه موقوف اولوب حال بوکه بمنه تعالی اللی آلتی سنه‌سی مارت ومحرمی
بغایت تقرب [14] ایتمکده واموال مرتبه‌نك [15] تحصیلی موسمی کلمکده اولدیغندن
بشقه‌جه اتخاذ اولنه‌جق [16] نظامات جدیده‌دن طولایی [17] الحالة هذه طشره‌لرده
بولنان وویودکان (Voyvodegân) وسائر ملتزمینك مأموریت سابقه‌لری
بالطبع منقضیه اولمق لازم کله‌جکندن هم بر وجه محرر اصول مأموریه‌سنه
مباشرت ایتمك وهم ده قرار تنظیمات مقتضیه‌یه قدر وقت کچوب ده مرتبات
مخصوصه و مصارف واقعه جهتلریله [18] خزائن جلیلهٔ شاهانه‌مك اصول
اداره‌سنه سکته کلمامك ایچون بعده تعدیل و تبیین اولنه‌جق مرتباته [19] محسوباً
وهر بر محلك ایجابات موقعیه‌سنه تطبیقاً ممکن مرتبه علی الحساب پشینات
آقچه‌سی توزیع و تحصیل وخزائن مذکوره‌یه تقسیم اولنمق اوزره بو طرفه
تسییله دقت ایلمك ایچون شیمدیدن [19] ممالك محروسهٔ پادشاهانه‌مده کائن

[12] Lûtfi: ایجابیه‌یه تشبث اولنمسی و اشبو
[13] Lûtfi: تطبیقاً اجرا قلنمسی مقرر اولمسه نظراً وضع اولنه‌جق اصول جدیده‌نك تأسیسی حسب المصلحة.
[14] Lûtfi; مارت و محرمی تقرب ایتمکده
[15] Lötfi: اموال میریه‌نك
[16] Lûtfi ve Kaynar: بشقه اتخاذ اولنه‌جق
[17] Lûtfi: نظامات جدیده اقتضاسنجه
[18] Lûtfi: مصارفات واقعه‌دن طولایی
[19] Lûtfi: مرتباته محسوباً ویریلان تعلیمات اقتضاسنجه هر بر محلده وضع و تشکیل قلنه‌جق مجلسلر اعضاسیله بالمذاکره ایجاب حال و موقعنه تطبیقاً شمدیدن ممکن مرتبه علی الحساب پشینات.

سنجق وقضالره طرف اشرف سلطنت سنیه‌مدن اقتضاسنه کوره محصل
اموال نامیله مستقیم ومجرب الاطوار ودرایت وصداقتی بدیدار برر مأمور
مستقل انتخاب و تعیین و یانلرینه لزومی مقدار کتبه ترفیق اولنه‌رق ویدلرینه
شیمدیلك تعلیمات کافیه ویریله‌رك محل مأموریتلرینه اعزام قلنمسی ومحصلین
مومی الیهمك بمنه تعالی محللرینه وصوللرنده بعد الیوم معاف وغیر معاف
وخواص واوقاف سیان طوتلمق اوزره برموجب تعلیمات تعیین ویرکو
خصوصنه مبادرت[20] ومذاکرهٔ تسویهٔ امور مملکت ایچون برر مجلس ترتیب
ایله کندوسی و برابر بولنان ایکی نفر کاتبلر و حاکم و مفتی و بر عسکر ضابطی
و وجوه مملکتدن درایتکار و مجرب الاطوار درت نفر وا کر اول محلده رعایا
بولنور ایسه متره‌پولید وایکی نفر قوجه‌باشی که جمعاً اعضاسی اون اوچ نفردن
ترکیب اولنه‌رق مجلس مذکوره هفته‌ده ایکی اوچ کون تعیینیله جمله‌سی بر لشوب
کرك مصالح مقتضیه وکرك امور ملکیه‌نك بینلرنده بالمذاکره مستقلاً قلمه
آلنه‌جق شرایط اصوله تطبیقاً اجرای اقتضالرینه مباشرت اولنمسی وکرسیٔ
لواده بولنان مشیران کرامم رئیس مجلس اولمق لازم کله‌جکندن مشیران
مشار الیهم اوقات معینه‌ده بالذات حاضر اولمق اوزره کرك اول مجلس وکرك
سائر قضالرده تأسیس قلنه‌جق مجالسه اعضا نامیله مأموریتی اقتضا ایدنلر اهالیٔ
بلده‌نك کندو منتخب ومختارلری اولان کسنه‌دن اوله‌رق اشبو مجلس ریاستی دخی
فرضا بر محلده فریق بولنوبده ریاسته قابلیتی نزد دولتعلیه‌مده محقق ومجزوم
ایسه ریاستك اکا احاله‌سی وماعدا محللرده دخی اعضای مجلس هرکیمی
انتخاب ایدر ایسه انك رئیس مجلس تعیینیله اشبو مجلسلرك هیئتلری اون اوچ
نفردن عبارت اولمسی ومحصل اموال اولنلرك اقامت ایده‌جکلری قضالردن
بشقه قصبات و قراده وضع اولنه‌جق کوچك مجلسلر اعضاسنك دخی ایجابنه
کوره ترتیبیله مصالح واقعه مذاکره ومطالعه وقرار ماده مضاف اولدیغی

[20] Lûtfi: محللرینه وصوللرنده برموجب تعلیمات تحریر املاك و نفوسه مبادرت
Bundan sonra Lûtfi muhtasar ve çok farklıdır.

بیوك مجلسه انها وافاده قلنمسی و هر بر محلك امور ضبطیه‌سی ایالت وسنجق عشیر و فریقلری پاشالر معیتلرنده عساكر نظامیه بولندیغی حالده طرفلرندن تعیین اولنه‌جق عسكری ضابطان و نفراتی معرفتلریله اجرا ایتدیریله‌رك عساكر مذكوره‌دن لزومی مقدارینك امور تحفظه مأموریتلری وماعداسنك محصل اموال بولنانلر معیتلرنده استخدام ایله معاش وتعیینلرینك نظامی وجهله تسویه وبعض محللرده عساكر نظامیه یوغیسه‌ده ردیف نفراتی اولدیغندن اویله اولان محللرك دخی حال و جسامتنه كوره امور ضبطیه و تحفظیه‌سنده نمقدار عسكر استخدامی لازمكلور ایسه كندو قضالرینك مرتب اولان ردیف نفراتندن ترتیب و مناوبه‌لری مجلسجه تبیین اولنه‌رق اكا كوره صورت استخداملری تعدیل و مدت مناسبه‌ده تبدیل اولنمسی و بونلرك مناوبه‌لری هنكامنده عساكر موظفه مثللو امور تحفظیه وتحصیلیه‌ده قوللانیله‌رق كار و كسبلرینه بقه‌میه‌جقلرندن مدت مناوبه و استخداملرنده معاش وتعیینلرینك اصل عساكر موظفه معاش وتعیینه تطبیقاً محصللق اموالندن تأدیه وایفا والبیسه مقتضیه و مواد ضبطیه وسائر امور نظامیه‌لری تعلیمنامهٔ مذكورك بوخصوصلره دائر اولان بندنده تصریح وبیان اولدیغی وجهله تنظیم و اجرا و طیارات دنیلان جرائم مادهٔ مكروهه‌سنك و بی اساس اولارق ویوده‌لر زماننده ارالق توزیعلرنده النه كلن برطاقم مصارفاتك ومشیران و ولاة وسائرلری طرفلرندن كلان مباشرلره ویرلدی دنیله‌رك تحصیل اولنه كلان خدمت مباشریه‌نك و بونلره مماثل نابمحل مبالغ وتمتعات ظلمیه و اهالی و عسكری وسائره‌دن جرم و قباحتلری ظهور ایدنلر حقلرنده حبس وتأدیب وضرب وتجریم مثللو معاملهٔ جاریه تنظیمات خیریه اصول مستحسنه موافق صورتله تبدیل وتنظیم اولنمق لازم كله‌جكندن او مقوله‌لرك جرم و قباحتلری مجلسلرده مذاكره وتحقیق ایله مقتضای شرعیسی نوجهله ایسه اویله‌جه اجرا و معاذالله تعالی قتل وسرقت وسائر بو مثللو فضاحته جسارت ایدنلر اولور ایسه او مقوله‌لرك كیفیاتی مجلسلر طرفندن درسعادتمه اعلام

وانها قلنمسى و بروجه بالا أهالئ ممالك شاهانه‌ملك ويركو ماده‌سى قرار لاشنجيه
قدر خزائن شاهانه‌م مصارفات متفرقه ومتفرعه‌سى تسويه اولنمق اوزره
ايلروده هركسك حصه‌سنه اصابت ايده‌جك تكاليف ايجابيه‌سنه محسوب شرطيله
مجلسجه بالمذاكره اهالى‌نك حصهٔ ويركوسندن اولارق اقتضا ايدنلردن ايجابى
مقدار على الحساب اقچه‌سى اخذ وتحصيل وسريعاً دربار شوكتقراريمه ارسال
وتوصيل ايله اشبو پشينات آقچه‌سى تخمين صورتيله وعلى الحساب طريقيله
اوله‌جغندن ايلروده يعنى ويركوى ممالكك تعيين و تثبيتنده بر شخصدن
آلنه‌جق پشين آقچه ويركوسنه توافق ايدر ايسه ذمتى ابرا و تجاوز ايدر ايسه
زياده‌سى محصلين مومى اليهم جانبندن صاحبنه رد واعطا اولنماسى و ممالك
محروسهٔ شاهانه‌مدن مرور و عبور ايدن مأمورين ومسافرينك مأكل ومساكن
مصارفى اهالئ ممالك سلطنت سنيه‌مه تحميل اولنمقده و عدم تقيد مناسبتيله
منزل خصوصنده دخى نظامنه منافى بر طاقم تعديات وقوعبولمقده اولديغندن
بيمنة الله تعالى شروع اولنمش اولان قوانين شرعيه وتنظيمات خيريه‌نك مأثر
جليله‌سندن اولمق اوزره اشبو اللى آلتى سنه‌سى مارتى ابتداسندن اعتباراً
شيمديلك جاده قضالرنده بولنان منزل خانه‌لر اسكان مسافرينه الويرديكى
حالده هم مسافرخانه وهم منزل خانه و ايچلرندن الويرميانلر اولور ايسه بر
مناسب محل مسافرخانه اتخاذ اولنه‌رق دولتعليه‌م طرفندن صورت اداره‌سنه
رابطه ويريلنجيه قدر تعليمنامهٔ مذكوره ده مندرج صور نظاميه‌سنه تطبيقاً
اداره ايتديريلوب اول اصول اوزره قواص و تاتاردن تا وزراى عظامه
وارنجه كافهٔ مأكولات وسائره بهاسى و منزل وكرا حيواناتى اجرتله تماماً
كندولرندن النه‌رق بوندن طولايى اهاليدن بر آقچه و بر حبه چقامق اوزره
بو خصوصك دخى بر منطوق تعليمات اجراى اقتضاسنه باقلمسى و بتوفيقه تعالى
اللى آلتى سنه‌سى مارتندن التزامات اصول رديه‌سى امحا اولنه‌جغى جهتله
مشيران فخام و فريقان كرامك سنهٔ سابقه اموالندن قضالر اوزرنده ظهور
ايده‌جك بقايالرى خزائن شاهانه‌م اموالى ديمك اولديغندن اومقوله بقايانك

دخی اول باول محاسبه‌لری معرفت شرع شریف و مجلسلر معرفتی وجمله اتفاقیله
بروجه حقانیت رؤیت اولنه‌رق ایچلرنده فقط بغیر حق جریمه وسائر جهتله
مبالغ ظلیمه بولنور ایسه تعدیل و تنقیح ایله ماعداسنك برآن اول یرلو
یرندن تحصیل و بوطرفه تسییلنه مسارعت و عتیق بقایالرك دخی جهته جهته
تأدیه‌سی خصوصنك جمله اتفاقیله برحسن اصوله ربطنه دقت اولنمسی و رعایای
دولت علیه‌مك جزیهٔ شرعیه‌لرینك صورت تحصیلی حقنده بو دفعه ویریلان
فتوای شریفه مقتضاسنجه هر بر لوا وقضانك بوطرفده خزینهٔ عامره‌م
قیودنجه اصناف ثلاثه اعتباریله لازم کلان جزیهٔ شرعیه‌لرینك مقداربنی مبین
اقتضا ایدن دفترلری تعیین اولنان محصللره اعطا ایله محللرینه واردقلرنده هر بر
قضا وقرانك حصهٔ قدیمه‌لرینی تفریق ایدوب رعایا قوجه باشیسی و وکیللرینی
جلب ایله اول قضا وقرایه باشحاصهم واحوالهم هر نه مقدار اقچه اصابت ایدر
ایسه جمع و تحصیل ایله طوپدن طرف دولتعلیه‌مه کوندرلمك اوزره محصللره تسلیم
ایتملرینی تنبیه ایله اهل ذمت دخی جزیهٔ شرعیه‌لرینی یکان یکان ویروب
و تأدیه‌سنه قوجه باشیلرینی وکیل ایدوب اولوجهله وکیللری یدلرندن تحصیل
اولنمسی و مسافرت طریقیله بر محلدن دیکر محله کیدوب کلان رعایانك حین
عزیمتلرنده کفیللر آلنوب اموال جزیه‌لری اصل کندو قضالرنده تحصیل قلنمسی
وتنظیمات ویرکو ماده‌سی قرارندنصکره کافهٔ تبعه ورعایانك مترتب
ذمتلری اولان ویرکوی سنویلری اخذ اولندیغنی مبین یدلرنه ممهور سند
اعطاسی اقتضا ایلدیکی مثللو تجارت ویاخود سائر جهتله اخر محله نقل ایدوب
برسنه ویا دخی زیاده قالوب متوطن حکمنه کیره‌جك بولنان افراد رعایانك
جزیه وتکالیف سائره‌لری نقل ایلدیکی محلده النمسی و بو دفعه طوتیلان اصول
وجهله مرور وعبور ایدن رعایانك او مقوله ویرکولری کیتدیکی محلدن ویا
کیده‌جکی یردن النمسی و قبطیان حقنده دخی بو اصوللك اجراسی لازم کلوب
انجق بللو قبطیلرك اکثریسی طوپدن برر محلده اسکان ایتمیوب ایچلرنده
کوچبه اولدیغندن طوپلیجه بولنان محللر قبطیانی جزیه‌لری چری باشیلری

معرفتلريله كفيله ربط اولنمدقجه رخصت تذكره‌سی اعطا اولنمامسی
والحاصل تعليمات مذكوره‌ده محرر موادك مركز لايقنده تنظيم وتسويه‌سيله
باعون وعنايت باری هرطرفده كمال اسايش وامنيت حصوليله معموريت
ممالك وانحا اسباب لازمه‌سنك اجرا واستحصالنه باقلمسی ومشيران وفريقان
مشار ومحصلين وسائرمأمورين مومی اليهمك معاش وماهيه‌لری محصللق
اموالنه داخل اوله‌رق تحصيل واعطا اولنه‌جغی جهتله بونلر ايچون زنهار
وزنهار اهالئ تبعه‌دن بر اقچه وبر حبه التماسی وقرار مذاكرات واقعه
ومتفرعات مصالح مقتضيهٔ سائره‌يه دائر تعليمات مفصلهٔ لاحقه بوندن بويله
بالتنظيم تسيار وفقط بعض مسافهٔ بعيده‌ده بولنان محللره يتشديريله‌ميه‌جكندن
بوسنه‌لك انلر استثنا وتأخير ايله قصور اناطولی وروم ايليده اولدقجه جوار
ومناسب يرلرده مواد مشروحه‌نك اجرای اقتضالرينه ابتدار قلنمسی ذكر
اولنان مجلس احكام عدليه‌مده اتفاق آرا ايله قراركير اوله‌رق خصوصات
محرره‌نك اولوجهله اجرالری نزد مراحوفر شهريارانه‌مده دخی بالتنسيب
اولبابده صحيفه پيرای صدور اولان خط همايون شوكتمقرون ملوكانه‌م
موجبنجه محال سائره‌يه تعيين اولديغی مثللو خداوندكار سنجغنده كائن نفس
بروسه وكته وجبل عتيق واطره‌نوس وجبل جديد قضالرينه دخی سنكه
محصل مومی اليه سن دركاراولان درايت واستقامت واهليت ولياقتك حسبيله
طرف اشرف پادشاهانه‌مدن سن مأمور وتعيين قلنمش اولديغك مثللو كرسئ
لوا مجلس رياستی دخی مشير مشاراليهه احاله اولنمش اولمغله مقتضای
مأموريت ولازمهٔ كاركذاری وصداقتك اوزره معيتكه مأمور وتعيين اولنمش
اولان كاتبلر ايله ارسال اولنان تعليمات سنيه‌مى فريق مشار اليه وبالجمله وجوه
مملكت وسائر لازم كلنلر مواجهه‌سنده اشبو امر عاليشانمی تعقيباً قرائت
ومفهومنی هركسه اعلان واشاعت برله مواد مندرجه‌سنك جمله اتفاقيله
بلطفه تعالی حرف بحرف اجرای اقتضالرينه بدأ ومباشرت وبروجه بالا
بوندن بويله تحصيص اولنه‌جق ويركو ومرتبانه محسوباً مطلوب اولنان

على الحساب مبالغك مجلس معرفتى و اهالىٔ مملكتك اتحاد رأى و موافقتى ايله
مقدارينى قطع و ترتيب و بالتخصيص خلول وقته مبنى جزيهٔ شرعيه‌نك
برابرجه تحصيليله پيدرپى درسعادته سوق وتسييرنه مسارعت و تعليمات
مذكوره‌نك حاوى اولديغى نظامات حسنه‌يه منافى و رضاى معدلت ارتضاى
ملوكانه‌مك خلافى حالات وقوعندن و متفرعات مأموريتك اولان مواده
ذره نما قصور و رخاوت و نا ملايم وضع و حركتى تجويزدن غاية الغايه
توقى و مباعدتله ذات خلافتسمات ملوكانه‌مه وديعهٔ جناب خدا اولان
اهالى و رعايانك مطلوب معدلت مصحوب شهريارانه‌م اوزره حمايت
و صيانت و بالوجوه آثار رنجش و تعديدن وقايتلريله جمله‌سندن جناب سنى
المناقب تاجدارنه‌م ايچون استجلاب دعوات خيريه‌يه مزيد اعتنا و دقت
ايلمكٔ فرمانم اولمغين مأموريتكى حاوى مخصوصاً اشبو امر جليل القدرم
اصدار وتسيار اولنمشدر امدى كيفيت معلومك اولدقده برمنوال محرر عمل
و حركتله سندن مأمول اولان اثاركار كذارى وحميتى كاملاً اجرايه بذل وسع
ومقدرت وخلافنه حركتله معاذالله تعالى نفسكى قانون جزايه القادن زياده
اتقا و مجانبت ايليه‌سن وسزكه كاتبلر مومى اليهما سز سز دخى طرف دولتعليه‌مدن
بالانتخاب محصل مومى‌اليهه ترتيب قلنمش اولديغكز حسبيله مقتضاى
مأموريت و صداقتكز اوزره عهده‌كزه احاله اولنان خدماتك بالاده محرر
تنبيهات و اعطا قلنان تعليمات سنيه‌م اقتضاسنه تطبيقاً محصل مومى‌اليهله بالاتفاق
حسن اجرا و ايفاسنه مبادرت و متفرعات مأموريتكز اولان خصوصاتك
جمله‌سنده ادنى درجه تكاسل ورخاوت ومغاير امرورضاى شاهانه‌م وضع
وحالت وقوعندن بغايت احتراز و اجتناب اوزره اوله‌سز وسزكه مشير مشار
و نائبلر و سائر مومى‌اليهم سز مأمور مومى‌اليه طرف دولتعليه‌مدن بالانتخاب
ذكر اولنان قضالره محصل نصب وتعيين و برمنوال محرر امور ماليه‌سنك
تحصيلى بر وجه استقلال عهده‌سنه احاله و تفويض اولنديغى بجز ومكز اولدقده
اصول مأموريتكه دائر برموجب تعليمات سنيه‌م اجرا ايده‌جكى كافهٔ خصوصاتده

طرفکزدن لازم کلان معاونت ومظاهرت کاملەنك اجرا و ایفاسنه جملەکزڭ
بالاتفاق کمالیله اهتمام و دقت وخصوص مزبورك بو وجهله اجراسندن مقصد
اصلئ شاهانەم آنجاق اهالی و تبعەنك حسن حمایت و صیانت و تخفیف بار
و ثقلتلری قضیهٔ خیریەسندن عبارت اولوب انشاءالله الرحمن بوندن بویله
جملەسی سایهٔ مراحموایهٔ جهانداراتەمده کمال رفاه واستراحتله اسوده حال
وحکام و وجوه وضابطان مملکتدن بو مادەلرك بو وجهله حسن تسویه
وتنظیمی خصوصنده ابراز معاونت وحقانیت ایلیانلر هرحالده توجهات سنیهٔ
ملوکانەمه مظهریتله نائل آمال اولەجقلری بدیدار اولدیغی مثللو عکس حرکته
اجتسار ایدنلر بولنور ایسه دنیا و اخرتده مجازات شدیدەیه گرفتار اولەجقلرنده
اصلا شبهه اولمامغله شو امراهمده جملەکز طرفندن کوکل برلکیله اقدام
و غیرت اولنەرق کرك حمایت وصیانت اهالی وتبعه مادەسنده وکرك خزائن
شاهانەنك کسر ونقصاندن محافظه و وقایەسی خصوصنده فوق الغایه صرف
ما حصل وسع و قدرت ایلمکزڭ قطعی مطلوب ملوکانەم ایدوکی ومفهوم امر
و اراده سنیهٔ شاهانەمی یاکلش اکلیوبده و بونجه مظالم عدیدەنك اوزرکزدن
رفعیله تخفیف بارکرانکزڭ خصوصنده ارزانی قلنان معدلت سنیەمك قدر و
شکرینی بیلمیوبده اموال مرتبهٔ میریەدن ومصارف ضروریهٔ ولایتدن کرك
بو دفعه علی الحساب طریقیله تحصیلی لازم کلەجك وکرك بوندن بویله اصول
اعتداله تطبیقاً وتحقیقات واقعه وتدقیقات مقتضیەیه توفیقاً اتفاق آرا ایله
قرارلاشدیریلاجق حصهٔ ویرکویی ویرمامك ویاخود وجوه ومعتبران مملکتدن
بولنانلر قدرتنه گوره اوزرینه اداسی لازم کلان تکالیفی ویرمکده برگونه
تردد ایله کندو ویرەجکلرین عجزهٔ اهالی‌یه تحمیل ایتدیرمك سوداسنده و
ومعافیت داعیەسنده بولنان اولور ایسه جسارت ایدنلر حقنده جزا قانونتنامەسنه
تطبیقاً مجازات شدیده اجراسنده دقیقه فوت اولنمیەجغی دخی معلومکزڭ اولدقده
اکا کوره کیفیتی هرکسك گوش هوشنه کوزلجه تلقین وتفهیم برله هرحالده
اجرای امر وفرمان ملوکانەمه بالاتفاق صرف جهد و دقت ومغایر رضای

شاهانه ومنافئ تنبيهات پادشاهانهم وضع وحالت وقوعندن حذر و مجانبت ايلمكز
بابنده فرمان عاليشانم صادر اولمشدر بيوردومكه (bir kelime açık) وصول
بولدقده بو بابده وجه مشروح اوزره شرفيافته صدور اولان فرمان واجب
الاتباع ولازم الامتثالمك مضمون اطاعتمقرونيله عمل وحركت ايليه سز شويله
بيله سز علامت شريفه اعتماد قيله سز تحريراً في اواخر شهر ذى القعدة الشريفة لسنة
خمس وخمسين ومأتين والف

قسطنطنية المحروسة م

V

Esham Kavâimi ile yapılacak ödemelere dair ilmühaber (karş. Lûtfi, *Tarih*, VI, s. 127-29); 26 Cemâziyelâhir 1256/25 Ağustos 1840

(BOA Mühimme defteri, no. 254, s. 1).

معلوم اولديغى ومجلسده مذاكره قلنديغى اوزره شوآرالق خزائن جليله
شاهانه مك دركار اولان مصارفات كثيره سى و نقود موجوده سنك قلتى
جهتيله تشبث اولنان استقراض ماده سنك حصولنه قدر لزومى اولان آقچه نك
تداركى لازمه دن و اشبو مصارفات كثيره يه كفايت ايده جك آقچه نك اوته دنبرو
استحصالى حيز امكانده اولمديغندن ايجابى لدى التأمل مقدملرده اولديغى
مثللو شمديدخى وقت وحاله كوره رواجى اولمق و النوب ويرلمسنده
سهولت بولنمق اوزره اسهام قوائمى ترتيبى مقتضى كورولوب اكرچه ماليه
خزينه سندن شمديكى حالده طقوزز سنه لكنه سهم قائمه سى ويرلكده ايسه ده
اسكى اسهام قوائمى اصولنه خلل كلمامك و بر ترتيب مخصوص اولمق و ايستيانلر
عهده سنه برات ايتديرمك و بدلرنده سهم قائمه سى بولنانلرك فائضلرى ويرلمك
اوزره تسهيلاً للمصلحة سكزر سنه لكنه تنظيمنده اخذ و استيفا قلنمق اوزره
بو صورتك اجراسى دفع مضايقه يى موجب اولديغنى و اكرچه عساكرك معاش

و ماهیه‌لرینه و بعض ارباب احتیاجك معاشی اولنارہ معاشلرینه محسوباً اسهام قائمه‌سی ویریله‌مز ایسه‌ده بندكان سلطنت سنیه‌نك مخصوص اولان معاشلرینك نصفنی نقداً و نصف دیكرینه اسهام قوائمی اعطا اولنمسی و بعض مصارفاتكدخی ممكن اولابیله‌جكنه كوره قوائم مذكوره ایله اولشدیرلمسی تنسیب اولنمش وكیفیت حضرت شاهانه‌دن لدی الاستیذان اراده‌ٔ سنیه‌ٔ ملوكانه دخی بو وجهله شرفصدور بیورولمش اولمغله موجبنجه اقتضاسنك اجراسی خصوصنه همت بیورلمق بابنده بیاض اوزرنه مصحح صادر اولان فرمان عالی موجبنجه واردات محاسبه‌سنه قید ایله اقتضا ایدن محلاره علم وخبرلر تحریر اولنمق فرمان سامی بیورلمغین موجبنجه قید اولنوب سائر اقتضا ایدن محلاره علم وخبرلری ویرلمش اولمغله بر منوال محرر كیفیت معلوم اولمق ایچون دیوان همایون قلمنه اشبو علم وخبر ویرلدی.

فی ٢٦ ج سنه ١٢٥٦

VI

Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması (karş. Lûtfi, *Tarih*, VI, 88-89); 7 Şevval 1256/2 Aralık 1840

(BOA Maliye no. 13663, s.4-5).

رتبه‌ٔ ثالثه رجالندن و آمدیٔ دیوان همایون خلفاسی منحیزانندن اولوب بودفعه طرف اشرف سلطنت سنیه‌مدن قبریس جزیره‌سنه محصل نصب و تعیین قلنان محمد طلعت دام مجده‌یه و تیمارلی سواری عساكر منتظمه‌ٔ شاهانه‌م میرالایلرندن جزیره‌ٔ مذكوره امور ضبطیه مأموری مصطفی بك زید اقباله‌یه و جزیره‌ٔ مذكوره‌ده كائن قضالرك نائب ومفتیلری زید علمهمه واعضای مجلس جزیره زید قدرهمه حكم كه رجال دولت علیه‌مدن قبریس جزیره‌سی محصلی بولنان عثمان بكك بو دفعه محصللق مذكوره‌دن عزلیله یرینه مستقیم

و درایتکار و اصول تنظیمات خیریه‌یه وقوف و معلوماتی اشکار برینك انتخاب
و تعیینی لازم کله‌رك سنکه مومی‌الیه سن میانهٔ امثال و اقرانکده اوصاف
مذکوره ایله متصف و او مقوله مهام ومصالح سنیه‌مك حسن رؤیتنه وایفاسنه
مقتدر و واقف بولنماك حسبیله محصللق مذکوره مأموریتك خصوصنه ارادهٔ
سنیهٔ ملوکانه‌م تعلقیله اولبابده امرهمایون شوکتمقرون شاهانه‌م سنوح وصدور
ایلمش و اکرچه جزیرهٔ مزبوره‌ده تنظیمات خیریه اصولنك اجراسی مؤخراً
واقع اولان انهایه مبنی بمنه تعالی اللی یدی سنه‌سی مارتی حلولنه قدر بالتوقیف
شیمدیلك اصول سابقه‌سی وجهله اداره اولنقده اولوب فقط اول أمرده حسن
تسویهٔ امور ومصالح واقعهٔ مملکت ایچون تأسیسی لازم کلان مجلس جزیره
سلفك میر مومی الیه معرفتیله ترتیب قلنمش ایسه‌ده مجلس مذکور اعضاسی
اصولی وجهله یعنی اهالی ورعایانك اتفاق وانتخابلریله نصب وتعیین اولنمامش
اولدیغندن کرك مجلس مذکورك تنظیمات خیریه اصولنه تطبیقاً اتفاق وانتخاب
اهالی و قرعه اصول شرعیه‌سنك اجراسی ایله مجدداً تنظیم و تسویه‌سی و کرك
سائر بعض خصوصات واقعه‌نك رؤیت و تحقیقی ضمننده مجلس احکام
عدلیه‌م قراری وجهله مالیه خزینهٔ جلیله‌سی طرفندن سنکله بالرفاقه مخصوص
مأمور دخی کوندریله‌رك اولبابده دیکر امرشریفم تصدیر قلنمش اولمغله محصللق
مذکوره مأموریتکی حاوی اشبو امر جلیل القدرم دخی اصدار و یدیکه
اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلومك اولدقده مقتضای مأموریت و لازمهٔ
مهام آشنائی و درایتك اوزره سریعاً بو طرفدن حرکتنه و جزیرهٔ مزبوره‌یه
واروب اول باول لفقوشه قصبه‌سنده کائن بیوك مجلسی تنظیمات خیریه حقنده
مؤسس اولان تعلیمات سنیه‌م مؤداسنه توفیقاً منوال محرر اوزره مجدداً بالتنظیم
سالف‌الذکر امر شریفمده محرر مواد سائره‌نك دخی انضمام رأی و معرفتك
وشرع شریف ومأمور مومی‌الیه معرفتی و مجلس مذکور اتفاقیله کما ینبغی
اجرا وتسویه‌سنه اهتمام و دقت و سلفك میر مومی‌الیهك حین مأموریتندن وقت
انفصاله دکین تحصیلات و مصروفاتنك لازم کلان محاسبه‌سنی دخی رؤیت

ایدرك اقتضا ایدن ممضی دفترین با مضبطه و اعلام مأمور مومی‌الیه تسلیماً
دربار شوکتقرارمه ارسال وتقدیمه مباشرت وجزیرهٔ مزبوره‌ده کائن سائر
قضالر مجلسلرینی دخی کذلك اتفاق وانتخاب اهالی وقرعه اصول شرعیه‌سنك
اجراسی ایله مجدداً ترتیب و تنظیم برله هر برمهام و مصالح واقعه وکرك مال
مقطوع وسائر مصارفات مرتبه و مقتضیهٔ مملکتی کله‌جك مارته قدر اصول
سابقه اوزره مجلسجه بروجه حقانیت رؤیت و تمشیتله مال مقطوع مذکورك
بوسنه‌لك سابقی وجهله یرلو یرندن تحصیل و مالیه خزینهٔ جلیله‌سی طرفنه
ارسال وتوصیلنه و بمنه تعالی مارت خلولنده ذکر اولنان تنظیمات خیریه
اصول وفروعنك کاملاً اجراسیله جزیرهٔ مذکوره‌نك هرحالده حسن
اداره‌سی اسبابنك استحصالنه مبادرت و اهالی ورعایاسنك سایهٔ مراحموایهٔ
جهاندارانه‌مده ازهر جهت صیانتلری امراهمنه لیل ونهار بذل بازوی لیاقت
و جزیرهٔ مزبوره‌ده بولنان مستأمنانك برتقریب املاك تملکیله ایجاب ایدن
تکالیف مملکتی ویرمکده تردد ایتمکده اولدقلری تحقیق اولنوب حالبوکه
مستأمنانك ممالك محروسه‌مده املاك تملك ایلملری عهداً ممنوع ایکن اولطرفده
بولنانلرك برر تقریب اللرینه کچمش اولان املاکدن بووجهله ویرکو ویرمکده
ترددلری واهی وعلی الخصوص بونلرك ویره‌جکلری ویرکو یالکز عهده‌لرنده
بولنان املاك واراضیدن دیمك اولدیغی ظاهر و بدیهی ایدوکنه ممالك محروسهٔ
شاهانه‌مده کائن کافهٔ املاك و خواص و اوقاف و معاف و غیرمعاف سیان
طوتیلوب جمله‌سندن ایجاب ایدن اعشار شرعیه‌لریله حاصلات و تمتعات واقعه‌لرینه
کوره ویرکوی سنویلرینك اخذ وتحصیلی تنظیمات خیریه اقتضاسندن اوله‌رق
هر برمحلده اولجه اجرا قلنمقده اولدیغنه مبنی جزیرهٔ مزبوره‌ده تنظیمات
مزبوره‌نك حین اجراسنده دخی بو امر مهمه کمالیله اعتنا و دقتله کرك مستأمن
وکرك سائر هر کیمك عهده‌سنده اولور ایسه اولسون کافهٔ املاك و مناستر
وسائر محللره مخصوص اوقاف و معاف وغیر معاف سیان طوتیله‌رق جمله‌سنی
مجدداً تحریر وترقیم ایله هرکسدن حال وتحمل وتمتعلرینه کوره ایجاب ایدن

ویرکوی سنوبلرینك تماماً اخذ و تحصیلی اولوجهله لوازم حقانیتکاری ونصفتك
ایفا و استکمالی خصوصلرینه بذل حمیت والحاصل متفرعات مأموریتك اولان کافهٔ
خصوصاتك قوانین مؤسسهیه تطبیقاً محور لایقنده رؤیت واجراسنه صرف
مقدرت و مواد لازمه و مصالح واقعهنك ضبطیه مأموری مومی الیه و سائر اعضای
مجلس ایله بالاتفاق کوزلجه تسویه و تمشیتیله جانب جلیل المناقب شهنشاهانهم
ایچون جملهدن دعوات خیریه استجلابته صرف رویت و هرحالده سندن مأمول
اولان درایت وحمیت لوازمنی کاملاً ابراز ایله ایفای حسن خدمت و استقامته
مزید سعی و غیرت وقوانین مؤسسه و تنبیهات محررهنك خلافی وضعی تجویزدن
مباعدت ایلیهسن وسزکه ضبطیه مأموری و نائب و مفتیلر وسائر مومی الیهم سز
مأمور مومی الیه طرف دولت علیهمدن بالانتخاب جزیرهٔ مزبورهیه وجه محرر
اوزره مخصوص محصل نصب وتعیین و ادارهٔ امور مالیهسی عهدهسنه احاله
و تفویض اولندیغی سزکلنخی مجزومکز اولهرق کافهٔ امور مأمورهسنده
اصول مذکوره وجهله حسن تنظیم و تسویهسی خصوصنده طرفکزدن لازم
کلان معاونت ومظاهرتك کاملاً اجرا و ایفاسیله هرحالده ابراز لوازم یکجهتی
واتفاقه اهتمام ودقت و قانوننامهٔ همایونم احکام منیفهسنه منافی وامر
ورضای شاهانهمك خلافی وضع وحرکت وقوعندن زیاده حذرو مجانبت
ایلمکز بابنده . فی ۷ س ۲۵۶

VII

Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması; 7 Şevval 1256/2 Aralık 1840 (BOA Maliye no. 13663, s. 5-6).

رتبهٔ ثالثه رجالندن وامدئ دیوان همایونم خلفاسی متحیزانندن اولوب
بودفعه قبریس جزیرهسنه محصل نصب اولنان محمد طلعت دام مجدهیه
وتیمارلوسواری عساکر منتظمهٔ شاهانهم میرالایلرندن جزیرهٔ مزبوره امور

ضبطيه مأموری مصطفی بك زيد اقبالەيه و ذكر آتی خصوصاتك رؤيت
و تسويەسنه ماليه خزينهٔ جليلەسی طرفندن مخصوص مأمورو تعيين قلنان
خواجكان ديوان همايونمدن و واردات محاسبەسی كتبەسی متحيزانندن محمد انيس
زيد مجده وجزيرهٔ مزبورەده كائن قضالرك نائب و مفتيلری زيد علمهمه
و اعضای مجلس جزيره زيد قدرهمه حكم كه

بتوفيقه تعالی استكمال رفاه و اسايش احوال عباد و استحصال اسباب
معموريت ممالك و بلاد نيت خالصەسيله ممالك محروسهٔ شاهانەمك اكثر محللرنده
اجرا و تأسيس اولنان تنظيمات خيريه اصول معدلتشمولنك قبريس جزيرەسنده
دخی اجراسی ضمننده رجال دولت عليەمدن عثمان بك بوندن اقدم محصل
نصب و تعيين اولنمش و مؤخراً اللی التی سنەسنه محسوباً جزيرهٔ مزبورەده اصول
مذكورەنك اجراسی موسمی كذاران ايتدی ديو مير مومی اليه طرفندن انها
وقوعنه مبنی فقط بو سنەلك امور ماليەسی اصول سابقەسی وجهله اداره اولنمق
و اول امرده وضعی لازم كلن مجلس مملكتك برموجب تعليمات سنيەم اهالی
و رعايانك معتمد و منتخبلری اولان اعضادن ترتيبيله حسن ادارهٔ امور
مملكت و حمايت و صيانت عجزهٔ رعيت خصوصلرينه اعتنا و دقت قلنمق اوزره
اجرای تنظيمات سائرەنك سنهٔ آتيەيه توقيفی خصوصنه مساعدهٔ سنيەم ارزان
قلنمش ايسەده اشبو اصوله رعايت اولنميەرق اسلام و رعايادن بعض نااهل
كمسنەلر بر تقريب مجلس مذكور اعضالغنه دخول ايتمش و حتی جزيرهٔ
مرقومه قوجه باشيلرندن هاجی كركری و ابيدو نام ذميلر اوتەدنبرو اموال
فقرايی ديلەدكلری كبی مأكل اتخاذ اتمشلر ايكن انلر دخی خود بخود مجلس
مذكوره اعضا تعيين قلنمش اولديغندن بشقه مير مومی اليهك وكيلخرجی
بولنان كمسنه رعايادن بر آشجی يی بغير حق ضرب ايدرك مرسوم متأثراً هلاك
اولمش اولديغی و سائر جهتلرله دخی اهالی و فقرايه مظالم و تعديات
وقوعبولقده ايدوكی بو دفعه جزيرهٔ مزبورەدن دربار شوكتقرارمه كلمش
اولان معلوم الاسامی رعايا ايله سائر ارباب وقوف مجلس احكام عدليەمده

افاده و اخبار ایلمش اولدقلرینه و بو صورت بالوجوه رضای معدلت اقتضای
شاهانه‌مه منافی و قوانین مؤسسه‌نك خلافی بر کیفیت بولندیغنه مبنی میر مومی الیهك
عزلیله یرینه درایت و استقامتله متصف وتنظیمات خیریه اصول معدلتشمولنه
واقف بندکان سلطنت سنیه‌مدن برمناسبی محصل نصب و تعیین و مالیه خزینهٔ
جلیله‌سی طرفندن یاننه برمأمور ترفیق اولنه‌رق جزیرهٔ مذکوره‌یه وصوللرنده
اول باول لفقوشه مجلسنك تنظیمات خیریه حقنده مؤسس اولان تعلیمات سنیه‌م
مآل ومؤداسنه تطبیقاً اتفاق وانتخاب اهالی وقرعه اصول شرعیه‌سنك اجراسی
ایله مجدداً تنظیم و تسویه‌سیله بعده قوجه‌باشیلر مرسومان کرکوری و ابیدونك
معرفت شرعشریف و مجلس مذکور ومأمور مومی الیه معرفتی ایله لازم کلان
محاسبه‌لری رؤیت اولنوب کیفیت و کمیتی ومیر مومی الیه حقنده رؤیت اولنان
مواد مشتکانك و کرك ذکر اولنان اتجی ماده‌سنك دخی وجه شرعی اوزره
تدقیق و ظاهره اخراجیله‌کنه وحقیقتی با مضبطه واعلام بو طرفه بیلدیرلمسی
واشبو کله‌جك مارت ابتداسنده جزیرهٔ مذکوره‌ده دخی اصول تنظیمات
خیریه‌نك کاملاً اجراسنه مباشرت قلنمسی خصوصلری سالف الذکر مجلس
احکام عدلیه‌مده قرار کیر اولمش واولوجهله اجرا وتسویه‌سی خصوصنه
ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه‌م تعلقیله اولبابده شرفریز سنوح وصدور اولان امر همایون
شوکتمقرون پادشاهانه‌مله دیکر صدور ایدن فرمان عالیشانم موجبنجه جزیرهٔ
مزبوره محصللغی سنکه مومی الیه‌سك عهدهٔ اهلیتکه احاله وتفویض ومواد
مذکوره‌نك دخی منوال محرر اوزره رؤیت وتسویه‌سی ضمننده مالیه خزینهٔ
جلیله‌سی طرفندن مأمور مومی الیه درکار اولان درایت واستقامتی جهتیله
مخصوص بالانتخاب یانکه ترفیق قلنمش ولفقوشه نائبیله جزیرهٔ مزبوره باش
پسقپوسی حقلرنده دخی بعض مرتبه قیل وقال وقوعبولمش اولدیغندن انلرك
دخی عزل و تبدیللریله یرلرینه اخر مناسبلرینك تعیینی خصوصنه دخی ارادهٔ
سنیه‌م تعلق ایدرك مقتضالری دردست اجرا بولنمش اولمغله بمنه تعالی اولطرفه
وصوللرنده بالاده بیان اولدیغی وجهله اول امرده لفقوشه مجلسنك مأمور

مومى‌اليه معرفتى وجمله اتفاقيله منوال محرره اوزره تنظيم وتسويه‌سنه مبادرت
وبعده مرسومان كركرى وابيدونلك اقتضا ايدن محاسبه‌لرينى كذلك مأمور
مومى‌اليه معرفتى وشرعشريف و مجلس مذكور معرفتلريله اهالى ورعايادن
لازم كلنلر حاضر اولدقلرى حالده بروجه حقانيت يكان يكان بالرؤيه كيفيت
وكميتنى وميرمومى‌اليه حقنده وقوعبولان اشتكانك و كرك اشبو ماده‌سنك
دخى وجه شرعى اوزره مجلسجه تدقيق وظاهره اخراجيله صحت وحقيقتنى
مأمور مومى‌اليه معاودتيله با مضبطه واعلام دربار معدلتقرارمه انها و اشعاره
مسارعت واشبو حلول ايده‌جك مارتده جزيرهٔ مذكوره دخى اصول تنظيمات
خيريه‌نك ديكر امرشريفمده مندرج تنبيهات اقتضاسى وقوانين وتعليمات
سنيه‌م مؤداسى اوزره كاملاً اجراسى اسبابنك استحصالنه صرف رويت ايلمك
فرمانم اولمغين اعلاماً وتنبيهاً اشبو امر جليل القدرم اصدار ومأمور مومى‌اليه
يدينه اعطا اولنمشدر ايمدى كيفيت معلومك اولدقده بروجه مشروح عمل
وحركتله انفاذ و اجراى امرعاليشانمه كماليله اهتمام و دقت ايليه‌سن ومنكه
مأمور مومى‌اليه‌سن سندخى مقتضاى مأموريت ولازمهٔ كاركذارى ودرايتك
اوزره محصل مومى‌اليه ايله بالرفاقة اوجانبه واروب بالاده بيان اولنان
خصوصاتك منوال محرر اوزره صادقانه ومستقيمانه رؤيت وتسويه‌سيله لازم
كلان ممضى دفتريله اعلام ومجلس مضبطه‌سنى بالاستصحاب بوطرفه عودت
واولوجهله تكميل امرمأموريت وايفاى لازمهٔ كاركذارى ودرايته اقدام
ودقت وسزكه ضبطيه مأمورى وسائر مومى‌اليهم سز مضمون امر وفرمان
ملوكانه‌م سزكدخى مجزومكز اولارق موجب ومقتضاسنك اجرا وايفاسى
خصوصنه جمله‌كز بالاتفاق زياده اعتنا وصرف مقدرت وخلافى وضع وحالت
وقوعنى تجويزدن غايت الغايه حذر ومجانبت ايلمكز بابنده .

فى س ٧ سنه ١٢٥٦

VIII

Eski vergi muafiyetlilerinin halkı kışkırtmasına dair; 20 Safer 1257/13 Nisan 1841

(BOA, Bâb-i Âsafî defterleri, no. 370, s. 37).

آیاش مجلسنه

ایکیوز اللی آلتی سنه‌سنه محسوباً تخصیص بیوریلان سکز یوك بوقدر بیك غروش ویرکو هرکسك املاك وحیوانات وحاصل اولان تجارت و تمتعاتنه کوره بروجه تعدیل و تسویه بالتوزیع ایکی دفعه که علی الحساب بعد المحسوب قصوری تحصیل اولنمقده بولنمشکن سابقده تکالیف ویرمیانلردن اسامیسی مضبوط چند نفر اشخاصك قصبهٔ مزبوره اهالیسیله اطراف قرا اهالیسنی بالافساد جمهوره ابتدار ایلدکلرنده قصبهٔ مزبوره جوار دستارلی قریه‌سی اهالیسندن اولوب ایاش قصبه‌سنده ساکن امیر بك نام کمسنه قریهٔ مزبوره عزیمت ایدرك مختار بولنان کندواوغلی علی نام کمسنه ایله قریهٔ مزبوره اهالیسنی بالاغفال قریهٔ مرقومه‌نك ثباتنه دائر مقالات ایرادیله اطراف قرایه خبر والنه بش امضالو کاغد ارسال ایلمش اولدقلرینی احتساب مأموری ایاش مجلسنه لدی الاخبار مرقوم علی وقریهٔ مرقوم امامی مجلسه جلب ایله کیفیت استفسار اولندقده مرقوم علی اسناد اولنان تحریرات و کاغد ارسالنی انکار و مرقوم امام دخی مرقومان طرفلرندن اویله برتذکره کندوسی یازمش اولدیغنی اقرار ایتمش اولدیغندن همان مرقوم علی محبسه القا و پدری امیر بك دخی فساد مزبوره بروجه محرر سبب اولماسه بیله منعنه مقتدر اولدیغی حالده ظهور جمهوره دها رواج ویرمسی کندوسنی متهم ایدرك لاجل التأدیب درسعادته اسرا قلنمش وحادثهٔ مذکوره سبب اولان چند نفر اشخاص هنوز اله گچامش اولدیغندن اخذ و گرفت اولندقده ایکی نفری دخی ارسال قلنه‌جغی بیانیله اوغلی مرقومك صورت مجازاتی استیذانی متضمن توارد ایدن مضبطه ایله ضبطیه مأموری سعادتلو

طیار پاشا طرفندن با تحریرات انها وبیان اولنقدن ناشی کیفیت مجلس والای
احکام عدلیه‌یه لدی‌الحواله مرقوم امیر بك و اوغلنك انها اولندیغی اوزره
سؤ حرکتی واولوجهله ایقاض فتنه‌یه جسارتی متحقق اولدیغی صورتده
فی‌الحقیقه امثالنك ترهیبی ایچون تأدیبلری اقتضای حکم قانوندن بولنمش ایسه‌ده
هنوز مرقوملك اون بش امضالو دیو کوندردیکی محرر اولان کاغد قریه امامنك
مرقومان طرفندن یازوب مجلسده اقرار ایتدیکی اولوب یالکز بونکله مرقوملك
تأدیبنه حکم قلنمق مغایر الاصول حقانیت اوله‌جغی عیان بولنمش و میر مرقوملك
کندوسی بوطرفده محبوس اولوب اوغلی دخی الحالة هذه محلنده محبسده
بولنمش ایدوکندن مرقوملك بو طرفده اوغلنك او لجانبده حبسده توقیفلریله
جنحه و قباحتلرینك کرکی کبی ظاهره اخراجیله بوراده اقتضاسنه باقلمسی
مناسب اوله‌رق اولوجهله مرقوملر حقنده بر موجب قانوننامهٔ همایون اجرای
جزا اولنمق اوزره مرقوم وکرك اوغلنك جنحهٔ واقعه‌لرینك بالاطراف
اشعاری واورش قریه‌سی ماده‌سنه باعث اولارق اخذ وگرفت وایکی نفری
کوندریله‌جکی اشعار قلنان اشخاص هنوز أله کتوریله‌مامشیدر انلرك دخی
کیفیتنك لایقیله تحقیقیله با مضبطه اشعاری خصوصی مجلس والای مذکورده
تنسیب و مجلس عالیٔ عمومیده دخی تذکر وتصویب قلنمش اولمغله اولوجهله
اقتضاسنك اجراسی خصوصنه مبادرت ایلمکز بابنده شقه .

فی ۲۰ ص سنه ۱۲۵۷

IX

Ulemanını karantina aleyhine halkı ayaklandırması;
20 Safer 1257/13 Nisan 1841

(BOA, Bâb-i Âsafî defterleri, no. 370, s. 38).

بوندن اقدم اماسیه قرنتنه هکجنك اهلاك واعدامی فسادینه بادی اولدقلری
اسناد اولنوب مقدمجه لاجل الاستنطاق درسعادته جلب اولنان علمادن چند نفر

ایله اعضای مجلسدن معلوم الاسامی ادملر و اصل مؤدیٔ جمهور اولدیغی شهادت
اولنان پیاسلی زیاده حلیم افندی ایله فساد مذکورك تحدثنه مجاسرتلری اسناد
اولنان اشخاص و طبیب مرقومك قاتلی اولدقلری روایت اولنمش اولان ایکی
نفرك مجلس احکام عدلیه‌ده دفعاتله لدی الاستنطاق ذکر اولنان علمادن چند
نفرك اشبو مادهٔ فسادده مدخللری اولدیغی بعدالثبوت افاده قلنمش ایسه‌ده
مومی الیه پیاسلی زاده‌نك فساد مذکورك وقوعنی بلنده بچاق اولدیغی حالده
جمهورده داخل بولنوب اهالی قراینی دخی اضلال و افساده طلبه‌دن حسن
نام کسنه‌یی کوندرمش اولدیغندن ..

فی ۲۰ ص ۱۲۵۷

X

Konya ferîkine ve Çamardı muhassılına vergilerini vermeyip ayaklanmış olan reâyanın paylanması hakkında; 26 Safer 1257/29 Mart 1841

(BOA, Bâb-i Âsafî defterleri, no. 370, s. 48).

چام آردی قضاسنه تابع مشلی قریه‌سی رعایاسی حصه‌لرینه اصابت ایدن
ویرکو ایله مترتب عهدهٔ ذمتلری اولان جزیهٔ شرعیه‌لرینی اداده مخالفت
و خلاف رضا اوضاعه جسارت ایتمش اولدقلرندن حقلرنده معاملهٔ تأدیبیه‌نك
اجراسی با مضبطه استدعا اولنمش و رعایای مرسومه‌نك اولوجهله ویرکولرینی
اداده مخالفت و سلاحلانوب ضبطیه نفراتنه هجوم مثللو حرکاته جرأتلری
بالوجوه منافیٔ اداب رعیت و حقلرنده مجازات ایجابیه‌یی دعوت دیمك اوله‌رق
بوخصوصده تأدیب و تربیه‌لری لازم کلمش و قضاء مزبور قونیه‌یه قریب
و جوار بولنمش اولدیغندن کیفیتك طرف سعادتلرینه بالاشعار رعایای مرسومه‌یه
اول امرده نصح و پند اولنه‌رق قبول ایتمدکلری تقدیرده قوهٔ جبریه ارائه‌سیله
اسباب تأدیب و تربیه‌لرینك استحصالی و ذات سعادتلریله بالمخابره اقتضای حالك
اجراسنه مبادرت ایلمسی خصوصنك دخی قضاء مزبوره محصلنه تحریر

واشعاری مجلس احکام عدلیه‌ده بالمذاکره تنسیب و مجلس عالیٔ عمومیده
تصویب اولنه‌رق خاکپای همایون حضرت شاهانه‌دن لدی الاستیذان اولوجهله
اقتضاسنك اجراسی خصوصنه ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه متعلق بیورلمش ر ۹۰
و کیفیت محصل مومی الیهه یازلمش اولمغله ذات سعادتلری دخی اقتضای حاله کوره
حرکت یعنی رعایای مرسومه‌یه اول امرده نصح و پند اولنه‌رق قبول ایتمدکلری
حالده قوهٔ جبریه ارائه‌سیله اسباب تأدیب و تربیه‌لرینك استحصالی خصوصنه
همت ایلملری سیاقنده شقه

فی ۲٦ ص سنه ۱۲۵۷

XI

Ankara'da bir âyânın vergi yüzünden kışkırtmaları hakkında, 27 Safer 1257/20 Nisan 1841

(BOA, Bâb-i Âsafî defterleri, no. 370, s. 53).

آنقره‌یه مضاف قصبهٔ بالایه تابع یکی شیخ قریه‌سی اهالیسندن اولوب
چوق وقت ناحیهٔ مزبوره اعیانلغنی بالتحصیل هر بر خصوصی انقریه اولارق
بلا اجرت اهالی‌یه رؤیت ایتدیرمکه الیشمش و بو آنه قدر بر آقچه تکلیف
ویرمامش اولان یاغجی اوغلی ابراهیم نام شخص تنظیمات خیریه اقتضاسنجه
معاف و غیر معاف سیان اوله‌جغنی و عهده‌سنده بولنان کلیتلو املاکندن جمله
ایله برابر ویرکو آلنه‌جغنی تیقن و جزم ایله بولندیغی قریه ایله سائر بعض
قرا اهالیسنی تحریك و افساده ابتدار و بلا اسلحه درتیوز مقدار فقرایی آنقره
جوارینه جلبه اجتسار ایتمش و جمعیت مذکوره تدابیر حکیمانه ایله طاغدیله‌رق
بعد المحاکمه اولوجهله تبین ایدن جنحه‌سنه مبنی مرقوم یاننه قواص ترفیقیله
بو طرفه کوندرلمش اولدیغی و حقلرنده سوء ظن اولنه‌رق حبسه القا اولنان
چند نفر اختیارلرك دخی حاللری تحقیق و محاکمه‌لری اجرا اولنه‌جغی خصوصی

با مضبطه واعلام افاده اولنمش اولديغندن كيفيت مجلس والای احكام عدليه يه
لدى الحواله مرقوم ابراهيم دخى درسعادته كلمش اولديغندن مجلس احكام
عدليه يه جلب ايله استنطاق اولندقده عزو اولنان فساد و جمهور ماده سنى انكار
ايله فقط آنقره دن بر كاتب كله رك تمتع و تجارت ارامیوب بیكده يكرمى بش
غروش ويره جككز [ديمش] صكره يوزده يكرمى درت حسابيله ويركو طرح
اولنمش اولمسيله فقرا حالنى افاده ايچون محصله واردقلرنده بنى چاغردب اصلا
سؤال وجواب اولنمقمزين وقرائنك محصله كتملرندن طولايى برشيدن خبرم
اولمقسزين بورايه كوندرديلر و بن سنه سابقه ده طوپى برسنه ده بيك بشيوز غروش
قدر ويركو ويركن بوسنه ايكى بيك درتيوز غروش دوشه يور واملاكمى قرق بيك
وتمتعمى اون بيك غروش اعتبار ايتمشلر و براشكجى مقوله سنك بر ايكى مركبندن
بشقه نسنه سى اولميوب سنين سابقه ده التمش غروش ويرركن بوسنه يوز اللى
ايكيوز غروش ويركى تخصيص اولنمش در مجلسجه برشى سؤال ايتمديلر شهرده
خانمده ايكن چاغرتديلر ايكى ساعت قدر تفنكجى باشنك اوطه سنده توقيف
ايدوب صكره آقشامه يقين باركيره اركاباً ايكى نفر قواص ترفيقيله
بو طرفه كوندرلديكنى افاده ايتمش وهر نصل ايسه اقتضا ايدن شاهدلرك
جلبيله مرقومك تكرار مجلس والاده دعواسنك كورولمسى اقتضاى قانوندن
بولنمش اولديغنه بناءً اولوجهله اجراى اقتضاسنه باقلمق اوزره سالف البيان
حقلرنده سؤظن اولنه رق حبسه القا اولنان اشخاصك دخى محاكمه سيله
كيفيتلرينه دائر ورود ايده جك خبره انتظاراً مرقوم ابراهيم كفيله آلنه رق
بو جانبده توقيف قلنمش ايسه ده خيليجه وقت كچوب الحالة هذه اشخاص
كيفيتلرينه دائر بر خبر ظهور ايتمامش اولديغندن بوندن بويله مصلحت
كرويه قالمامق و بر منطوق قانون جزا مرقومك محاكمه سى خصوصى اجرا
اولنمق لازم كلان ايكى نفر شاهدلرك بو طرفه سرعت ارسالى و اسراسى وديكر
اشخاصك كيفيتلريدخى نوجهله اولمش ايسه با مضبطه واعلام ايضاحاً
اشعارى خصوصى مجلس والاى مذكورده تنسيب قلنمش اولمغله اولوجهله لازم

کلان ایکی نفر شاهدلرك بو طرفه سرعت ارسال واسراسی و دیکر اشخاصك
کیفیتلریدخی توجهله اولمش ایسه کیفیتك با مضبطه توضیحاً اشعاری
خصوصنه مبادرت ایلما کز سیاقنده شقه .

فی ۲۷ ص سنه ۱۲۵۷

XII

Adapazarı meclisinde müfti ile diğer meclis üyeleri arasında anlaşmazlık, 28 Safer 1257/21 Nisan 1841

(BOA, Bâb-i Âsafî defterleri, no. 370, s. 57).

اذمید مجلسنه : آطه‌بازاری مفتیسی ولی الدین افندی خلاف شرعشریف
فتوا اعطا و بعض مجلسده مذاکره‌سی کذاران ایدوب اهالی‌یه کیتممسی
لازم کلن موادی افشا ایلمك مثللو حالاته ابتدار ایتمکده اولدیغندن بحثله
مومی‌الیهك عزلیله یرینه دیکرینك نصبی خصوصی قضاء مزبور اهالیسی
و مجلس طرفندن با محضر و مضبطه انها و استدعا اولنمش اولدیغندن تحقیق
ماده ضمننده مفتی مومی الیه ایله مجلس مذکور اعضاسنه حاجی عثمان اغا
و املاك کاتبی کسبی افندی و چند نفر قریه مختارلری بو طرفه جلب ایله
مجلس والای احکام عدلیه‌یه بالحواله لدی الاستنطاق مقلما انها اولندیغی
وجهله مفتیٔ مومی الیه مجلسده اولان مذاکراتی قهوه‌خانه‌ده و بربر دکاننده
فاش ایلدکدن بشقه سکودلی قریه‌سی اهالیلرینه ودخی سزك وبرکولرکز
دها نقصان ایکن زیاده مطلوب اولنیور دیو اختلاله ویرمش اولدیغی
مومی‌الیه کسبی افندی وسائرلری مفتیٔ مومی الیهك مواجهه‌سنده تقریر وافاده
ایلدکلرنده مفتیٔ مومی‌الیه کلیاً انکار و بوصره‌ده مجلس صندوغنك اچیلوب
قپانمسنده جمله اعضانك رأیی منضم اولمق لازم ایکن برایکی کشینك بیننده
اچیلوب قپانمقده وتحصیلاتدن شوکا بوکا اقچه اعطا قلنمقده اولدیغی و
آرالق توزیعاتی دخی زیاده اولمش ایدوگی بیان وتذکار ایتمش ومرقوملر

دخی بو خصوصی انکارده بولنمش ایسه‌ده سیاق حاله نظراً مجلس مذکورده
بعض مرتبه تسیبانه حرکت وقوعی آکلاشلمش ومفتیٔ مومی الیهك بعض
مرتبه مناسبتسز تفوهاتی اولمش ایسه‌ده ذاتنده صافدلجه اولمسندن نشأت
ایتمش و بو صورتله طرفین حقلرنده قانوننامهٔ همایونه تطبیقاً برحکم و جزا
ترتب اتمامش اولدیغندن روایت اولنان صندق ماده‌سی صحیح ایسه بو کیفیت
اعضای مجلسه موجب تهمت اولاجغندن تحقیق ماده ضمننده مجلس مذکورك
صندق امینی واعضادن برقاچ کشینك اذمید مجلسنه جلبلریله اوراده صندق
محاسبه‌سنه باقیله‌رق کیفیت نوجهله ایسه با مضبطه واعلام بو طرفه
بیلدیرلمسی و مفتیٔ مومی‌الیهك دخی عزلیله یرینه دیکر مناسبنك تعیینی
خصوصی مجلس والای مذکورده تنسیب وتصویب اولنمش اولمغله مفتیٔ
مومی الیهك یرینه دیکرینك نصب و تعیینی جانب فتوا پناهی‌یه حواله اولنمش
اولمغله بر منوال محرر صندق امینی و اعضادن برقاچ کشینك جلبیله صندق
محاسبه‌سنه باقیلارق کیفیتك با مضبطه واعلام انهاسی خصوصنه مبادرت
ایلمکز سیاقنده شقه.

فی ۲۸ ص سنه ۱۲۵۷

XIII

Nâiblerin maaşları ve tayinleri hakkında;
11 Şaban 1257/28 Eylül 1841

(Bursa Şeriye Sicilleri c. 540).

محروسهٔ بروسه قاضیسی عزتلو فضیلتلو افندی حضورلرینه
تسلیمات فائقه ابلاغیله نموده قلنور که تنظیمات خیریه اجرا بیوریلان محللرده
حکومت شرعیه‌یه مأمورقلنان نواب افندیلره محصللق مالندن ویرلمکده اولان
ماهیه معاشلرك اعطاسندن صرف نظرله مقدملرده جاری اولدیغی مثلاورسم
قسمت و تحته محصولی یعنی حاصلات محکمه ایله ادامه ایتدیریله‌رك موجب تحریر

اولان ترکه‌لردن و معرفت شرعله وقوع بولان تحصیلاتدن غروش باشنه برر
پاره رسم قسمت ورسم تحصیل آلنه‌رق ویریلان اعلامات وحجج ومراسلات
و اذننامه وکشفیه وحضریه وسائر سندات شرعیه‌دن رسوم معتاده‌سی نوابه
عائد اولوب اهل اسلام ورعایادن موجب تحریر اولان ترکه‌لرینی تحریرده
ورثه طرفندن مخالفت وقوعنده مأمورین جانبلرندن اجراسنه اهتمام ودقت
اولنمسی خصوصی مجلس والای احکام عدلیه‌ده قرار ویریله‌رك اولوجهله
تسویه‌سنه اراده سنیه جناب شاهانه متعلق بیورلمش و کیفیت برمنوال مشروح
مشیران کرام و دفترداران ومحصللردن اقتضا ایدنلره جانب نظارت مالیه‌دن
تحریر و اشعار قلنمش اولمغله اشبو اللی یدی سنه‌سی شعبان غره‌سندن اعتباراً
ذکر اولنان نواب معاشلری قطع اولنوب بعد ازین بالاده محرر اولدیغی اوزره
حاصلات محکمه هرنه ایسه محصللر طرفندن النیوب حکام شرعه عائد اولاجغن
و تنظیمات خیریه اجرا بیوریلان قضالر متصرفلرینك ماهیه‌لری کماکان
درسعادتده خزینهٔ جلیله‌دن اعطا بیوریله‌جغندن توزیع خصوصندن دولایی
سابقلرده النوکلان خرج امضا و اکرامیه متروك اولمغله نائب بولنان طلب
ایتمیوب شمدیکی اصوله کوره جانب میریه عائد اولاجق ویرکودن حکام شرع
ایچون دفتره دخی برشی ادخال اولنمیه‌جغی و بالکز نائب تعیینی خصوصنده
الحاقیت اولمیوب ایجاب و اقتضاسی اوزره بعض قضانك بربرینه الحاقی و بعضاً
افرازی مسند فتوا پناهیدن اجرا اولنه‌جغن و بو صورتده قضا نائبنك حقنده
اشتکا یاخود کندی استعفا ایدرك تبدیلی وقوعنده مراسله‌سی رأس قضا طرفندن
ویریلمیوب درسعادتده معرفت فتوا پناهی ایله تعیین ومتصرفی طرفندن اسمنه
تصریحاً مراسله اعطا قلنه‌جغن بیان و اعلانی ضمننده اشبو مکتوب تحریر
اولنمشدر بمنه تعالی لدی الوصول کیفیت معلومکز اولدقده برمنوال محرر
عمل وحرکته دقت ایلمکز مأمولدر فی ۱۱ س سنه ۵۷

الفقیر مکی زاده مصطفی عاصم
عفی عنها

XIV

Tanzimat'ın tadili hakkında; evâil-i Receb 1258/
1842 Ağustos ortaları

(BOA, Mühimme defteri, no. 255).

وکلای فخام سلطنت سنیه‌مدن سابقا امور خارجیهٔ دولت علیه‌م ناظری اولوب بو دفعه طرف اشرف پادشاهیدن ذکر آتی خصوصه بالانتخاب مأمور و تعیین قلنان مشیر فطانتسمیرم محمد صادق رفعت پاشا وممالك روم ایلیده تنظیمات ملکیه اجرا اولنان ایالات مشیرلری اجلالهمه ودفتردارلر زید علوهمه وقائمقاملر ادام مجدهمه و نائب ومفتیلر زید علمهمه وقضالر مدیرلری واعضای مجالس وسایر ایش ارلری زید قدرهمه حکم که بیاندن مستغنی اولدیغی اوزره ذات خلافتسمات ملوکانه‌مه من قبل الرحمن مودوع اولان کمال رحم ورأفت ووفور معدلتکاری و نصفت اقتضاسنجه دائما مراد مکارم اعتیاد پادشاهانه‌م مجرد اعمار ملك وملت واستحصال امنیت وآسایش تبعه و رعیت قضیهٔ خیریه‌سندن عبارت وبو مرام محاسن انجامك قوه‌دن فعله اخراجی متحتم ذمت همت ملکدارانه‌م ایدوکی رهین رتبهٔ بداهت اولدیغنه بناءً بوندن اقدم ممالك محروسهٔ شاهانه‌مه تنظیمات خیریه اصول معدلتشمولی وضع وتخصیص وبعده ملکاً وملةً بعض ارکان و فروعاتنده مشاهده قلنان تصعیبات ومشکلات اتفاق آرای وکلای فخام ایله تنقیح وتعدیل برله مبانیٔ اصلیه‌سی یکٔی باشدن تأسیس و تنصیص اولنمش ومتفرعاتندن اولمق اوزره بر برینه سمت وجوار اولان سنجاقلر برلشدیریله‌رك مناسبتی وجهله ایالتلر ترتیبی و بونلرك هر برینه وزرای عظامه‌مدن معتدل ومجرب الاطوار وصدق واستقامتلری بدیدار مشیرلر نصب وتعیین قلنمش اولمق ملابسه‌سیله مشیران مشار الیهم دخی مقتضای مأموریت و لازمهٔ غیرت وحمیتلری اوزره اشبو مؤسس اولان تنظیمات ملکیه‌نك تفرعاتندن بولنان کافهٔ مواد ومصالحی محور لایقنده رؤیت وتسویه‌یه التزام ودقت ایلیه‌جکلری واضحاتدن

ومقدمجه ایجاب و اقتضاسنه کوره قضالره ترتیب و تخصیص قلنمش اولان ویرکو مؤخراً واقع اولان مستدعیاته مبنی مرحمةً بالتدقیق تنزیل و تعدیل برله وهر بر قضانك ویرکوسی تمام حق اعتدال ونصابن بولارق کرکی کبی قرارلشمش وکسنه‌یه قطعیاً شودر دیه‌جك محل قالمامش اولدیغندن بوبابده بر نوع اشتغاله حاجت اولمیوب فقط وارداتك خزینهٔ جلیله‌یه آغرجه ورودی جهتیله تحقیق وروایت اولندیغنه کوره بعض محللرده اشبو قرارکیر اولان ویرکونك دقت ورویتله تحصیلنه خصوصا اهالیدن مجرد کندو مرام ومقصودلرینی استحصال امنیه‌سیله سکته ویرنلر اولمغله بو مقوله‌لر هم اهالیٔ بلادی افساده وهم ده تأخر تحصیلاته سبب اولارق طوغریسی تأدیبه مستحق اولانلرندن بوماده حقنده کرکی کبی تدقیقات و تحقیقاته مبادرت و اومثللو حالاتده اجرای تأدیبات لازمه‌لری ضمننده کیفیتلری انها واشارت اولنمق لازمه‌دن وبوخصوصدن طولایی مروی اولان اویغونسزلغك دخی دفعیله نزد همایون ملوکانه‌مده ملتزم اولان ازدیاد رفاه وراحت تبعه واستکمال اصول تنظیمیه و ادارهٔ امور ملك ورعیت خصوصلری فرائض مالیه‌دن بولنمق جهتاریله هر نه قدر سایهٔ معدلتوایهٔ پادشاهیده مواد لازمه‌نك استحصال حسن صورتی کافهٔ بندکان سلطنت سنیه طرفلرندن اجرا اولنمقده اولمجغی وارستهٔ قید واشتباه ایسه‌ده خصوصات محرره‌نك صور اجرائیه‌لرینی و مقدما امانةً اداره اولنمقده اولان اعشار شرعیه‌نك تحصیلاتنده بعض تلفات وقوعبولمقده اولدیغندن هم تلفاتك اوکنی کسدیرلمك وهمده وجوه واهالی حقنده بر نوع تمتع و باعث تجارت اولمق اوزره او مقوله اعشارك محللرنده مدیر و وجوه و اهالی‌یه مقطوعاً احاله‌سی مقرر اوله‌رق اکثر محللرده سنهٔ سالفه بدلاتی وجهله درعهده‌لری اجرا قلنمش ایسه‌ده بعض محللرده هنوز لایقیله اجرا اولنمامش اولدیغندن بونلر[ك] دخی سبب وحکمتنی و تنظیمات مذکوره اقتضاسنجه اقسام معلومه‌یه تقسیم ایله اثمنه قرار ویرلمش اولان ویرکو وکمرك وخزینه وزجریه مثللو واردات اموالك اداره واحاله‌سی صورتنی وپشینات وبقایانکدخی

تحصیل ونا تحصیلی کیفیتی لایقیله واطرفیله اکلایوب بعده اکا کوره مشیران مشار الیهم ایله بالاتحاد اجرای اقتضاسنه صرف رویت وعلی الخصوص باعث عمرانی بلاد وسبب ازدیاد رفاه عباد اولان امر زراعیه وحراثیه خصوصلرینه احاله نظر دقتله هر بر محل اهالی ورعایاسنی اقتضاسی وجهله حراثت و زراعت واکتساب کار ومنفعته ترغیب وتشویقه مبادرت وشاید ایچلرندن مغایر امر ورضاء شاهانهم بر نوع تعدی کورنلری بولنور ایسه درحال مشیران مشار الیهمك انضمام معرفتلریله بالتدقیق وبالتحقیق اصلاح احوال مأمورین ایله استکمال واسایش اهالی وتبعه امر اهمنه صرف مقدرت ومنوال محرر اوزره هر بر محلده برلشمش وقراولاشمش اولان ویرکو ماده‌سندن قیل وقال پیداسیله افساد اهالیه متجاسر اولنلر کیملر ایسه بالاطراف تحری و تحقیق [ایله] اومقوله‌لرك حقلرنده لازم کلان تأدیبات شدیده ومجازات لایقه‌نك اجراسنه ابتدار اولنمق اوزره کیفیتی تفصیلاً درسعادتمه انها واشعاره مبادرت والحاصل داخل دائره تنظیمات اولان وکرك تفرعاتندن بولنان بالجمله مواد وخصوصاتك اقتضاسنه کوره محل مشیرلریله بالمذاکره مرکز لایقنده تسویه وتنظیمیله راحت وحضور تبعه وامنیت واسایش ممالك حقنده اداره حسنه ومرضیه هر نوجهله حاصل اولمق ممکن ومیسر اولور ایسه اجراسنه ومحال مرقومه‌ده موجود بعض معتنا قلاع خاقانیه‌مك درونلرنده موجود مهمات وسائره‌سنك واستحکامات مقتضیه‌سنك محل مأموری ایله برلکده مذاکره وتدقیقیله حقیقت کیفیتی بوطرفه اشعار و دفاتر لازمه‌سنی داخی تقدیم وتسیار ابتدیرلمسی صورتنه نثار نقدینه قدرت ایلمك اراده خیریت افاده‌سیله جانب جلیل المناقب ملوکانه‌مدن بر مأمور تعیین واعزام قلنمسی لازم کلمه‌رك سنکه مشیر حیتمیرم مشار الیهسن سن فطانت ورویت ومهام آشنائی وحیت ایله متصف اصول اداره ملکیه‌یه واقف وکلای فخام سلطنت سنیه‌مدن بولندیغکه مبنی سنك روم ایلی طرفندن و مشیران عظامدن مجلس والای احکام عدلیه رئیسی اسبق دستور وزیرم حسیب پاشا اجلاله‌نك

دخی اوصاف مذکوره ایله اتصاف جهتیله اناطولی جانبنه مأموریتکز خصوصنه ارادهٔ اصابتعادهٔ ملوکانهم تعلقیله اولبابده امر همایون شرکتمقرون شهنشاهانهم شرف سنوح و صدور اولمش اولمغله مجبول ومفطور اولدیغك کمال کاردانایی و درایت وغیرت ورویت مقتضاسی و یدیکه ویریلان تعلیمات سنیهم اقتضاسی اوزره همان بو طرفدن حرکت و اجرای اسباب مأموریتکه شروع ومباشرت ایله ذات عفتسماتندن مأمول ومنتظر شاهانهم اولدیغی و بروجه تفصیل بیان قلندیغی وجهله داخل دائرهٔ مأموریتك اقتضا ایدن محللرده گشت وگذار ایله مشیران مشارالیهم ایله بالاتفاق اجرای لازمهٔ مأموریته بذل جدو مکنت ایلمك فرمانم اولمغین تنبیهاً و اهماماً ومأموریتکی افهاماً دیوان همایونمدن مخصوصاً اشبو امر جلیل القدرم اصدار و اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلوم فطانتملزومك اولدقده بروجه مشروح عمل وحرکتله ایفای مقتضای مهام آشنایی وفطانته مزید اهتمام و صرف رویت وخلاف حالات وقوعنی تجویزدن مباعدت ایلیهسن وسزکه مشیران مشار ودفتردار وسائر مومیالیهم سز مضمون امر وفرمان پادشاهانهم سزکدخی مجزومکز اولهرق موجب ومقتضاسنك اجراسی خصوصنده بالاتحاد زیاده اقدام و صرف مقدرت و مغایری وضعی تجویزدن حذر ومجانبت ایلمکز بابنده .

من اوائل رجب سنه ۱۲۵۸

Berlin Antlaşması (1878)

Kongreye Katılan Devletler: Osmanlı Devleti, Rusya Çarlığı, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Almanya.

Not: Bu sırada İngiltere, Osmanlı Devleti'ne Kıbrıs'ın kendisine bir üs olarak verilmesi koşuluyla kongrede Osmanlı Devleti'ni savunacağını açıklaması üzerine Osmanlı Devleti İngiltere'nin bu isteğini kabul etmek zorunda kaldı.

Berlin Antlaşması'nın Esas Maddeleri

1) Ayastefanos Antlaşması'yla kurulan Bulgar Krallığı üçe ayrıldı:

a) Asıl Bulgaristan: Osmanlı Devleti'ne vergi veren bir prenslik haline getirildi.

b) Makedonya: İslahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.

c) Doğu-Rumeli: Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacak, ancak Hıristiyan bir vali tarafından yönetilecek.

2) Sırbistan, Romanya, Karadağ bağımsız olacak.

3) Bosna-Hersek Osmanlı toprağı sayılacak, yönetimi geçici olarak Avusturya'ya bırakılacak.

4) Kars, Ardahan ve Batum Ruslara, Doğu-Beyazıt Osmanlılara verilecek.

5) Teselya Yunanistan'a verilecek.

6) Ermenilerin oturduğu yerlerde ve Girit adasında islahatlar yapılacak.

7) Osmanlı Devleti Rusya'ya 60 milyon altın savaş tazminatı verecek.

Antlaşmanın Sonuçları ve Önemi

1) Osmanlı Devleti'nin dağılma süreci hızlandı.

2) Bu antlaşma ile İngiltere de Osmanlı topraklarının paylaşılmasına katıldı. Bu yüzden Osmanlı dış politikasında İngiltere'den boşalan yeri Almanya almaya başladı.

3) Ermeni meselesi ilk defa uluslararası bir antlaşmada yer aldı, Ermeni meselesi Ermenilerin değil Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen devletlerin meselesi olarak ortaya çıktı. Berlin Antlaşması, Ermeni meselesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

4) Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda en çok toprak kaybettiği antlaşmadır.

5) Anlaşmadan en kârlı çıkanlar, Bosna Hersek üzerinde haklar elde eden Avusturya ve Kıbrıs'ı üs olarak alan İngiltere'dir.

* * *

Berlin Kongresi mazbataları ve Berlin Antlaşması'nın izleyen sayfalarda yer alan nüshaları, *Berlin Kongresi Protokollarının Tercümesi; Berlin Mu'ahedenamesi; Ayastefanos'da Mukaddimât-i Sulhîye*, Matbaa-i 'Amire, İstanbul: H 1298/M 1881'den aktarılmıştır. Bu kaynakta yer alan bölümler şunlardır:

I. Ayastefanos'ta Akdolunan Mukavelenâme-yi Sulhiyye

II. Kıbrıs Ceziresi'ne Dair Devlet-i 'Aliyye ile İngiltere Devleti Beyninde Akdolunan Mukavelenâme "Hukuk-i şâhâneme asla hâlel gelmemek şartıyla muhadenâmeyi tasdik ederim" (I. Dünya Savaşı ilanı ile beraber İngiltere işgali altındaki Kıbrıs'ı imparatorluğa ilhak ettiğini ilan edecektir).

III. Berlin'de Toplanan Kongre Mazbatası

IV. Yunan Meselesine Dair Mukavelenâme Aslı

Berlin Antlaşması: Osmanlıca Orijinal Metin

۲٤۹

برلین معاهده نامه‌سی

ذات شوکتسمات حضرت پادشاهی ایله حشمتلو المانیا ایمپراطوری و پروسیا قرالی وحشمتلو اوستریا ایمپراطوری وچه و مجارستان قرالی واصالتلو فرانسه جمهوریتی رئیسی وحشمتلو بریتانیای کبیر وایرلانده ممالك مجتمعه‌سی قرالیچه‌سی وهندستان ایمپراطوریچه‌سی وحشمتلو ایتالیا قرالی وحشمتلو روسیه ایمپراطوری حضراتی شو صوك سنه‌لر وقوعاتندن واياستفانوس مقدمات صلحیه‌سیله ختام بولان محاربه‌دن متولد مسائلی اوروپانك آسایش وانتظامنی وقایةً فی ۳۰ مارت سنه ۸۵٦ تاریخیله پارس معاهده نامه‌سی احکامنه توفیقاً حل و فصل ایتمك ارزوسنده اولدقلری جهتله اولبابده برقونغره عقدی بینلرنده اتفاق حصولنی تسهیله مدار مستقل اوله‌جغنده متحداً قرار ویره‌رك بو ایش ایچون طرف اشرف حضرت پادشاهیدن نافعه ناظری دولتلو علکساندر قره‌طئودوری پاشا ومشیر دولتلو محمد علی پاشا و المانیا ایمپراطوری نزدنده فوق العاده و مرخص بیوك ایلچی بولنان عطوفتلو سعدالله بك افندی حضراتی وحشمتلو المانیا ایمپراطوری وپروسیا قرالی حضرتلری طرفندن پروسیا هیئت وکلاسی رئیسی والمانیا باش وکیلی پرنس اوطون بیسمارق و خارجیه ناظری موسیو برنار ارنست دو بولوو وفرانسه جمهوری نزدنده فوق العاده ومرخص بیوك ایلچی اولوب باویرا دولتی باش مابینجیلکی عنوانی حائز بولنان پرنس شارل ویقتور دوهوهنلوهه شیلنغفورست پرنس دورایتیبور وقورووه وحشمتلو اوستریا ایمپراطوری وچه ومجارستان قرالی حضرتلری جانبندن سرای ایمپراطوری وامور خارجیه ناظری ومشاور خاصی اسپانیا اعیانندن فلد مارشال قونت ژول اندراشی چیق شنت کرالی وقراز ناهورقه والمانیا ایمپراطوری نزدنده فوق العاده ومرخص بیوك ایلچی بولنان مشاور خاصی ومابینجیسی قونت لوئی قارولی روناچی قارولی وایتالیا قرالی نزدنده فوق العاده ومرخص بیوك ایلچی بولنان مشاور خاصی بارون هانری دو هایمرله واصالتلو فرانسه جمهوری رئیسی طرفندن اعیاندن وانجمن معارف اعضاسندن خارجیه ناظری ویلهم هانری وادینغتون و المانیا ایمپراطوری نزدنده فوق العاده ومرخص بیوك ایلچی بولنان اعیاندن شارل رایمون

(طونه) نك ساحل يمينى بوينجه كيدوب اورادن (رومانيا) الكاسنه الحاق اولنان (مانغليه) نك جهت جنوبيه سندن قره دكزه طوغرى يورييه جكدر قره دكز بلغارستانك خط شرقيسنى تشكيل ايدر جنوباً (هوجه كويى) (سلام كويى) (ايواجق) (قوليبه) (صو جولق) نام قريه لر قربنده بولنان چاينك منصبندن مجراسى بوينجه چيقاجق ومنحنيا (دلى قامچق) واديسندن چكوب (دلى قامچق) ى (چنكى) نك يوقارى يسنه طوغرى ايكى بچق كيلو مترو مسافه ده تجاوز ايلدكدن صكره (بلينه) و (كميدالق) لك جنوبندن و (حاجى محله) نك شمالندن مرور ايليه جك و (تيكنلك) و (آيدوس بره جا) ارهسنده واقع برنقطه ده تپه يه چيقوب (قوتل) لك شمالندن (قرين اباد بالقان) و (بره زيو يقه بالقان) و (قزان بالقان) ندن (تيمور قپو) يه قدر تپه لردن كيده جكدر .

(بيوك بالقان) لك باشلى سلسلهٔ جبالنى طوتوب (قوزيقه) زروه سنه دكين تكميل او جبالدن كيده جك واورادن بالقانك تپه سنى براقوب برى بلغارستانه وديكرى روم ايلى شرقى يه براقيلان (برتوب) و (دوطانس) قريه لرى اراسندن (طوزلى دره) يه قدر جنوبه طوغرى اينه جك و (طوپول نيقا) چايى ايله التصاق ايلديكى نقطه يه دكين بودره نك و بعده (پتريسدوو) قريه سى قربنده (سيپو وصكيو دره) ايله تلاقى ايتديكى نقطه يه قدر دخى (طوپول نيقا) چاينك مجراسنجه كيده جك و بو نقطهٔ تلاقينك يوقاروسنده روم ايلىٔ شرقى يه ايكى كيلو مترولك برمنطقه براقه رق (سيپو وسكيو دره) و (وقامه نيقا) نام دره لر اره سنده خط انقسام مياه بوينجه چيقوب و (بونجاق) ارتفاعنده جنوب غربى يه چوريلوب طوغريجه اوستريا اركان حرب خريطه سنك سكز يوز يتمش بشنجى نقطه سنه واصل اوله جقدر .

خط حدود (اهتمان) دره سنك جهت عليا سنى خط مستقيم اوزره قطع ايده جك و (بوغدينا) و (قره اولا) اراسندن بالمرور (چامورلى) ايله (حاجيلر) بيننده (اسكر) (وماريقا) دره لرينى تفريق ايدن خط انقسام مياهه وارهجق وخط مذكور بوينجه (ولينا موغيلا) تپه لرندن و بشيوز اوتوز بر اشارتلى پكيدن و (ازمايليقاووره) و (وسومناتيقه) دن

دولاقرو و ادوشور بر قونت دوسن و اليه وخارجيه نظارتندن پولتيقه شعبه سى مديرى اولوب دولت مستشارى وبرنجى صنف مرخص اورته ايلچيلك عنوانني حائز بولنان موسيو فليقس اييوليد دسپرس وحشمتلو بريتانياى كبير و ايرلانده ممالك مجتمعه سى قراليچه سى و هندستان ايمپراطوريچه سى حضرتلرى جانبندن مجلس خاص اعضاسندن واعياندن ديوان محاسبات رئيسى و انكلتره باش وكيلى قونت بنژامن ديسرائلى بيقونسفيلد و يقونت هوغندن و مجلس خاص اعضاسندن و اعياندن خارجيه ناظرى روبراتور تالبو غاسقوئن ماركى ده ساليسبورى قونت ده ساليسبورى و يقونت غرانبورن بارون سيسيل و المانيا ايمپراطورى نزدنده فوق العاده ومرخص بيوك ايلچى بولنان مجلس خاص اعضاسندن لورد اودو ويلهم لوئپولد روسل وحشمتلو ايتاليا قرالى حضرتلرى جانبندن خارجيه ناظرى اعياندن قونت لوئى قورتى و المانيا ايمپراطورى نزدنده فوق العاده ومرخص بيوك ايلچى بولنان قونت ادوار ده لونى وحشمتلو روسيه ايمپراطورى حضرتلرى جانبندن دخى باش وكيل پرنس علكساندر غورچاقوف وانكلتره قراليچه سى نزدنده فوق العاده ومرخص بيوك ايلچى بولنان سوارى جنراللرندن و شوراى دولت اعضاسندن ياور حربى قونت پيه ر شووالوف و المانيا ايمپراطورى نزدنده فوق العاده ومرخص بيوك ايلچى بولنان مستشار خاصى موسيو پول دوبريل مرخص تعيين اولنمش اولدقلرندن مشار اليهم اوستريا ومجارستان دولتنك تكليفى و المانيا دولتنك دعوتى اوزرينه برلينده بالاجتماع حامل اولدقلرى رخصتنامه لرى يولنده ومنتظم كورلمش وبينلرنده تيناً اتفاق حاصل اولمش اولديغندن شرائط آتيه يه قرار ويرمشلردر

برنجى ماده بلغارستان ذات حضرت پادشاهينك تابعيتى تحتنده ممتاز وويركو ويرر برامارت ايدلمشدر بوخرستيان حكومتى وبرملى عسكرى اولهجقدر

ايكنجى ماده بلغارستان امارتى آتيده محرر اراضى يى شامل اولهجقدر

بلغارستان حدودى شمالا (اسكى صربستان) حدودندن (سلستره) نك شرق طرفنده بر اوروپا قومسيونى جانبندن تعيين اولنه جق برنقطه يه قدر

(رادوچینا) طاغنه چیقه‌جق و (دویقنجی) قریه‌سنی صربستانه (وسناقوس) قریه‌سنی بلغارستانه براقه‌جقدر .
(رادوچینا) طاغی تپه‌سندن غربا (سپیروووق) بالقانندن و (ستاره پلانینا) دن بالقان تپه‌لرینی کچه‌رك (قولاسه‌یلجوه قوقه) قربنده اسکی صربستانك حدود شرقیه‌سنه واورادن دخی بو حدود بوینجه طونه‌یه قدر کیده‌جك و (راغوو یچه) ده طونه‌یه ملاقی اوله‌جقدر .

حدود مذکوره دول معظمه طرفندن منصوب اعضادن مرکب بر اوروپا قومیسیونی معرفتیله محلنده تعیین اوننه‌جقدر .
شوراسی مقرردرکه اولا بو قومیسیون دولت علیه‌نك روم ایلی شرقی بالقانی حدودینی تحکیم ایتمك خصوصنده‌کی لزومی نظر اعتنایه اله‌جقدر .

ثانیاً صماقو اطرافنده اون کیلومترولق بر نصف قطرده استحکام انشا اولنمیه‌جقدر .
اوچنجی ماده بلغارستان پرنسی اهالی طرفندن سربستجه انتخاب ودولتلرك موافقتیله جانب باب عالیدن تصدیق اولنه‌جق واوروپا دول معظمه‌سنك خاندان حکمداریلری اعضاسندن هیچ بری بلغارستان پرنسلکنه انتخاب ایدیله‌میه‌جکدر .
پرنسلك منحل اولدیغی حالده یکی پرنس عینی صور وشرائطله انتخاب اولنه‌جقدر .
دردنجی ماده بلغارستان اعیانندن (طرنوی) ده طوپلنه‌جق بر مجلس پرنسلك انتخابندن اول امارتك نظامنامهٔ اساسیه‌سنی تنظیم ایلیه‌جکدر .
بلغارلرك ترك وروم وروماینالو وسائر اقوام ایله مخلوط اولدقلری محللرده بوقوملرك انتخاباته ونظامنامهٔ اساسینك تنظیمنه متعلق شیلرده حقوق ومنافعی کوزه‌دیله‌جکدر .
بشنجی ماده بلغارستانده حقوق عمومیه‌نك اساسی آتیده محرر ماده‌لردن عبارتدر .
بلغارستانده اختلاف دین ومذهب هیچ کیمسه ایچون حقوق ملکیه و پولتیقه‌دن استفاده‌ده وخدمت عمومیه ومأموریت وشرفه نائلیتده ویا هر

صوفیه سنجاغنك (سیوری طاش) و (چادر تپه) اره‌سنده واقع خط ادارەسنه ملاصق اوله‌جقدر

(چادر تپه) دن جنوب غربی‌یه دونه‌رك برطرفدن (مستاقره صو) ودیکر طرفدن (استروماقره صو) اره‌سنده‌کی خط انقسام میاه اوزره (تیمور قپو) و (اسقوف تپه) و (قاضی مزار بالقان) و (اجی کدك) دینیلان (رودوب) طاغلری تپه‌لری بونجه (قاپتنیق) بالقانه قدر کیدرك صوفیه سنجاغنك اسکی حدود ادارەسیله برلشه‌جکدر

(پتنیق) بالقاندن دخی (ریسقاره قا) و (بیستریقاره قا) وادیلری اره‌سنده‌کی خط انقسام میاه بونجه (وودینقا پلانینا) تسمیه اولنان طاغ دستکندن (استروما) نهرینك (ریزقاره‌قا) ایله تلاقی ایلدیکی نقطه‌ده (استروما) وادیسنه اینه‌رك (براقلی) قریه‌سنی دولت علیه‌یه براقه‌جقدر اورادن (ژالشنیقه) قریه‌سنك جهت جنوبیه‌سنده یوقاری‌یه طوغری چیقارق الك کسدرمه یولدن (جیتقا) تپه‌سنده (غوله‌ما پلانینا) سلسلهٔ جبالیه‌سنه واصل و بوراده صوفیه سنجاغنك اسکی حدود ادارەسنه ملاقی اوله‌جق وشو قدرکه (صوهاره‌قا) چقورینی کاملا دولت علیه‌یه براقه‌جقدر (جیتقا) طاغندن دخی حدود غربیه (قارونا یابوقه) طاغلرندن صوفیه‌نك اسکی خط ادارەسی بونجه (اکری‌صو) و (لیپنیقه) چقورلرینك اوست طرفندن بچه‌رك (قرنی وزه) طاغنه طوغری کیده‌جك و (بانیا پولانا) تپه‌لرینه چیقوب (قرنی وره) طاغنه واصل اوله‌جقدر

(قرنی وزه) طاغندن دخی (ستره شر) و (ویله غولو) و (مشید پلانینا) تپه‌لرندن (استروما) و (موراوه) اره‌سنده‌کی خط انقسام میاه بونجه کیدرك (غاچینا) و (فرنه تراوا) و (دار قوسقه) و (درەنیقه پلان) و بعده (دشمانی قلادانق) دن (سوقوهٔ بالا) و (موراوا) خط انقسام میاهنه ملاصق اوله‌جق و (استول) نام محله کیدوب اورادن اینه‌رك صوفیه‌دن (پیروت) ه کیدن طریقی (سکوسا) قریه‌سنك جهت شمال غربیه‌سنده بیك مترو مسافه‌ده قطع ایده‌جك وخط مستقیم اوزره (ویدیج پلانینا) یه واورادن (قوجه بالقان) سلسلهٔ جبالیه‌سنده واقع

طقوزنجی ماده بلغارستان امارتنك جانب باب عالیدن مؤخراً كوستریله جك بانقدیه تسلیم ایتمك صورتیله تأدیه ایلیه جكی ویركوی سنوینك مقداری تشكیلات جدیده نك ایلك اجرا اولندیغی سنه نك آخرنده اشبو معاهده یی امضا ایدن دولتلر بیننده بالاتفاق تعیین اولنه جقدر بو ویركو اراضی امارتك واردات متوسطه سی اوزرینه وضع ایدیله جكدر
بلغارستان دولت علیه نك دیون عمومیه سندن برحصه المق لازم كله جكندن دولتلر ویركویی تعیین ایتدكلری وقت نسبت محقانه ده امارتك اوزرینه براقیله بیله جك قسم دیونی دخی پیش نظر اعتنایه اله جقلردر

اوننجی ماده بلغارستان اشبو معاهده تصدیقنامه لرینك مبادله سی تاریخندن اعتباراً وارنه وروسجق تیمور یول قومپانیاسنه قارشو اولان تكالیف وتعهداتجه دولت علیه عثمانیه مقامنه قائم اوله جقدر اولكی حسابلرك تسویه سی باب عالی ایله امارت وقومپانیا اداره سی بیننده بالاتفاق ویریله جك قراره تعلیق اولنمشدر
بلغارستان امارتی كذلك كندی طپراغی اوزرنده بولنان تیمور یول خطلرینك اكمال والحاقی وایشلدلمسی ماده لرینه دائر باب عالینك كرك اوستریادولتنه وكرك روم ایلی تیمور یوللری ایشلدیجی قومپانیاسنه قارشو عقد ایلمش اولدیغی تعهداتی درعهده ایده جكدر بومسئله لرك تسویه سی ایچون لازم كلان مقاولات عقد مصالحه یی متعاقب اوستریا ایله باب عالی وصربستان و بلغارستان امارتلری بیننده عقد اولنه جقدر

اون برنجی ماده عساكر عثمانیه ارتق بلغارستانده اقامت ایتمیه جك واسكی قلعه لرك جمله سی امارت مصارفیله برسنه ظرفنده وممكن ایسه دها اول هدم ایدیله جكدر
حكومت محلیه بونلرك هدمی ایچون درحال تدابیر لازمه اتخاذ ایده جك ویكیدن قلعه لر انشا ایتدیرمیه جكدر باب عالی كندی مالی اولوب الافرانقه كانون ثانینك اوتوز برنجی كونی عقد اولنان متاركه موجبنجه تخلیه ایلمش طونه قلعه لریله شمنی ووارنه قلعه لرنده قالان ادوات حربیه واشیای سائره یی ایستدیكی كبی استعماله حقی اوله جقدر

زده اولور ایسه اولسون اجرای حرفت و صنعتده نااهل طوتلمقلغه و محروم ایدلمکلکه سبب عد اولنمیه جقدر .

بلغارستانده یرلولره و اجنبیلره سربستی و اجرای آیین و مذهب تأمین اولندرق کرك جماعات مختلفه نك سلسلهٔ مراتب اوزره ترتیبنده و کرك رؤسای روحانیه لریله اولان مناسباتنده برکونه ایقاع موانع اولنمیه جقدر .

التنجی ماده   بلغارستان نظامنامهٔ داخلیسی تنظیم و اکمال اولنجیه دکین بر روسیه قومیسری معرفتیله موقتاً اداره اولنه جق و بر عثمانلی قومیسریله اشبو معاهده یی امضا ایدن سائر دولتلر طرفندن مأمور قونسلوسلر دخی اشبو ادارهٔ موقته نك صورت جریاننه نظارت ایتمکده روسیه قومیسرینه معاونت ایلیه جکلردر   قونسلوسلر ارەسنده بر اختلاف ظهورنده مصلحت اکثریت آرا ایله قرار ویریله جك و بو اکثریت ایله روسیه و یاخود عثمانلی قومیسری ارەسنده اختلاف آرا وقوعبولور ایسه او حالده دول معظمه نك استانبولده مقیم ایلچیلری قونفرانس هیئتنده طوپلانەرق اعطای رأی ایلیه جکلردر .

یدنجی ماده   ادارهٔ موقته مدتی اشبو معاهده نك تصدیق تاریخندن اعتباراً طقوز آیدن زیاده تمدید اولنەمیه جقدر .

نظامنامهٔ داخلی اکمال اولندیغنده همان بلغارستان پرنسنك انتخابنه مباشرت ایدیله جك و پرنس نصب اولندیغی متعاقب نظامنامهٔ جدید مرعی الاجرا اولمغه و امارت مختاریتندن کاملا استفاده ایتمکه باشلیه جقدر .

سکزنجی ماده   دول اجنبیه ایله باب عالی بیننده عقد اولنوب الیوم مرعی الاجرا اولان تجارت و سیر سفائن معاهده لریله بالجمله مقاوله و نظامنامه لر بلغارستان امارتنده ابقا اولنمشدر . انلرك احکامنجه هیچ بر دولت حقنده موافقت ایتمزدن اول برکونه تبدیل و تغییر وقوعبولمیه جقدر   امارت داخلندن کچن امتعه دن بلغارستانده هیچ بر (ترانسیت) رسمی استیفا اولنمیه جقدر .

بالجمله دولتلرك تبعه و تجارینه اوراده مساوات کامله اوزره معامله ایدیله جکدر .   معاهدات عتیقه و تعامل ایله وضع اولندیغی وجه اوزره تبعهٔ اجنبیه نك معافیات و امتیازاتیله قونسلوسلرك حق قضا و حمایه لری علاقه دارانك موافقتیله تعدیل اولنمدقجه تمامیله مرعی الاجرا قاله جقدر .

نقطه‌یه دکین بودره نك و بعده (پتریسه‌وو) قریه‌سی قربنده (سمو وسکیو دره) ایله تلاقی ایلدیکی نقطه‌یه قدر دخی (طوپول نیقا) چاینك مجراسنجه کیده‌جك و بونقطهٔ تلاقینك یوقاروسنده روم ایلیٔ شرقی یه ایکی کیلو متروللق برمنطقه براقه‌رق و (سمو وسکیو دره) و (قامه‌نیقا) نام دره‌لر اره‌سندن خط انقسام میاه بوینجه چیقوب و (بونچاق) ارتفاعنده جنوب غربی یه چوریلوب طوغریجه اوستریا ارکان حرب خریطه‌سنك مکز یوز یتمش بشنجی نقطه‌سنه واصل اوله‌جقدر

خط حدود (اشتان) دره‌سنك جهت علیاسنی خط مستقیم اوزره قطع ایده‌جك و (بوغدینا) و (قره اولا) اره‌سندن بالمرور (اسکر) و (چامورلی) و (حاجیلر) بیننده (اسکر) و (مارقا) دره‌لرینی تفریق ایدن خط انقسام میاهه واره‌جق وخط مذکور بوینجه (و ایناموغیلا) تپه‌لرندن وبشیوز اوتوز بر اشارتلی یکیددن و (ازمایلقا دره) و (سومنانیقه) دن صوفیه سنجاغنك (سیوری طاش) و (چادرتپه) اره‌سنده واقع خط اداره‌سنه ملاصق اوله‌جقدر

روم ایلی حدودی بلغارستان حدودندن (چادر تپه) طاغنده آیریلوب بر طرفدن (ماریقه) ایله اورایه دوکیلان صولرك و دیکر طرفدن (مستاقره صو) ایله اورایه دوکیلان صولرك اره سنده واقع خط انقسام میاه بوینجه کیده‌جك و (دسپوت) طاغلری تپه‌سندن (قروشووا) طاغنه طوغری (بوطاغ ایاستفانوس معاهده‌سنده‌کی خطك نقطهٔ حرکتیدر) جنوب و جنوب شرقی استقامتلرینی الە‌جقدر

(قروشووا) طاغندن ایاستفانوس معاهده‌سنده تعیین اولنان خطه تابع اوله‌جق یعنی (قره بالقان) سلسله‌سیله (کولاهی طاغ) و (اشك چپلو) و (قره قولاق) (ایشیکلر) طاغلرندن مستقیماً جنوب شرقی‌یه طوغری ایه‌رك (اردا) چاینه ملاقی اوله‌جق ودولت علیه‌ده قالان (املە صالی) قریه‌سی قربنده کائن برمحله قدر بوچایك مجراسی بوینجه کیده جکدر

بومحلدن (بش تپه طاغ) ك تپه‌سنه چیقوب بوینجه کیتدکدن صکره اینه‌جك و (جسر مصطفی پاشا) نك یوقاریسنده بش کیلو مترو مسافه‌ده واقع بر نقطه ده (مریچ) ی کچدکدن صکره شمال طرفنه طوغری

اون ایکنجی ماده اسلام وسائردن املاك صاحبی اولوب ده امارتك خارجنده اتخاذ مسکن ومأوی ایده جك اولنلر بواملاکلرینی یاالتزامه ویره رك ویاخود دیکرلری معرفتیله اداره ایتدیره رك محافظه ایده بیله جکلردر

عثمانلی و بلغارلردن مرکب برقومیسیون املاك میریه وموقوفه نك باب عالی حسابنه صورت فراغ و استعمالنه متعلق ایشلرك جمله سنی و بونلرده برایلیشکی بولنه جق افرادك مصالحنی ایکی سنه ظرفنده تسویه یه مأمور اوله جقدر

بلغارستان اهالیسندن ممالك سائرۀ شاهانه ده سیاحت و یا اقامت ایده جکلر مأمورین وقوانین عثمانیه یه تابع اوله جقلردر

اون اوچنجی ماده بالقانلرك جنوب طرفنده «روم ایلی شرقی» نامنی اله جق ومختاریت اداره شرائطیله طوغریدن طوغری یه حکومت پولتیقیه وعسکریۀ پادشاهی تحتنده قاله جق برایالت تشکیل اولنمشدر بوایالتك برخرستیان والیسی اوله جقدر

اون دردنجی ماده روم ایلی شرقی شمال وشمال غربی جهتندن بلغارستان ایله محدود اولوب خط آتی داخلنده کی اراضی یی شامل اوله جقدر

خط حدود قره دکزدن بدأ ایله (هوجه کویی) (سلام کویی) (ایواجق) (قوابه) (صوجولق) قریه لری قربنده بولنان چایك منصبندن مجراسی بوینجه چیقاجق و منحنیا (دلی قامچق) وادیسندن کچوب (دلی قامچق) ی (چنکی) نك یوقاروسنه طوغری ایکی بچق کیلو متره مسافه ده آشدقدن صکره (بلیبه) و (کمالق) ك جنوبندن و (حاجی محله) نك شمالندن مرور ایلیه جك و (تیکنلك) ایله (آیدوس بره جا) ارهسنده واقع برنقطه ده تپه یه چیقوب (قوتلی) ك شمالنده (قرین آباد بالقان) (پره زویچه بالقان) (قزان بالقان) دن (تیمورقپو) یه قدر تپه لردن کیده جکدر (بیوك بالقان) ك باشلی سلسلۀ جبالنی طوتوب (قوزیقه) زروه سنه دکین تکمیل اوجبالدن کیده جك واوراده روم ایلینك حدود غربیه سی (بالقان) ك تپه سنی براقوب بری بلغارستانه ودیکری روم ایلی شرقی یه ترك اولنان (پیرتوب) و (دوچانسی) قریه لری اره سندن (طوزلو دره) یه قدر جنوبه طوغری اینه جك و (طوپول نیقا) چایی ایله التصاق ایتدیکی

﴿ ٢٥٩ ﴾

اون يدنجى ماده روم ايلىٔ شرقى واليسى دولتلرك موافقتيله بش سنه ايچون باب عالى طرفندن تعيين اولنه جقدر

اون سكزنجى ماده اشبو معاهده نك تصديقنامه لرى مبادله اولنديغنى متعاقب روم ايلىٔ شرقينك امر تنظيمنى باب عالى ايله بالاتفاق مذاكره ايتمك ايچون براوروپا قوميسيونى تشكيل اولنه جقدر . بوقوميسيون اوچ آى ظرفنده ولايتلره متعلق نظامات مختلفه يى واستانبول قونفرانسنك سكزنجى مجلسنده وقوعبولان تكليفاتى نقطهٔ حركت اتخاذ ايدرك واليك اقتدار ووظائفنى وايالتك ادارهٔ ملكيه وعدليه وماليه سنى تعيين ايليه جكدر . روم ايلىٔ شرقى ايچون قرارلشديريلان ماده لرك جمله سى برفرمان عالى يه درج اولنه رق بوفرمان جانب باب عاليدن نشر واعلان ودولتلره تبليغ ايديله جكدر .

اون طقوزنجى ماده اوروپا قوميسيونى امر ترتيب جديدك اكمالنه دكين ايالتك امور ماليه سنى باب عالى ايله متفقاً اداره يه مأمور اوله جقدر .

يكرمنجى ماده دولت عليه ايله دول اجنبيه بيننده نه درلو اولور ايسه اولسون عقد اولنمش ويا اولنه جق هر نوع معاهدات ومقاولات وصورتسويهٔ دوليه عموم ممالك شاهانه مثللو روم ايلىٔ شرقيده دخى مرعى الاجرا اوله جقدر . نه حالده بولنور ايسه بولنسونلر اجنبيلرك حائز اولدقلرى معافيات وامتيازاته ايالت مذكوره ده دخى رعايت اولنه جقدر . باب عالى سربستىٔ آيين ومذهبه دائر اولان قوانين عموميهٔ دولتى ايالت مذكوره ده اجرا ايتدرمكلكى تعهد ايدر .

يكرمى برنجى ماده حكومت سنيه نك روم ايلىٔ شرقيده كى تيمور يوللرهٔ متعلق اولان حقوق وتعهداتى تماميله محافظه وابقا اولنمشدر .

يكرمى ايكنجى ماده بلغارستانده وروم ايلىٔ شرقيده اقامت ايده جك روسيه عسكرى التى پياده فرقه سيله ايكى سوارى فرقه سندن مركب اوله جق وجمله سى اللى بيك كشى يى تجاوز ايتميه جكدر . ومصارف واقعه سى اقامت ايتديكى مملكت طرفندن تسويه اولنه جقدر .

(دمیر خانلی دره) ایله (مریج) ه دوکیلان کوچك صولرك ارەسندەکی خط انقسام میاه بوینجه (کولەلر بایر) ه قدر شماله طوغری کیدەجك واورادن شرقا (سقار بایر) ه کیدوب اورادن دخی (بیوك دربند)ه طوغری کتمك اوزره (طونجه) وادیسندن کچەجك و(بیوك دربند) ایله (سوجاق)ی شمالده براقەجقدر (بیوك دربند) دن شمالاً (طونجه)یه دوکیلان صولرك وجنوبا (مریج) ه دوکیلان صولرك ارەسندەکی خط انقسام میاه بوینجه روم ایلئ شرقیده قالان (قایبلر) تپەسنه قدر کیدەجکدر و (مریج) ك جنوب طرفیله (بلورن) و (الاتلی) قریەلرندن طوغریجه قره دکزه دوکیلان صولر ارەسنده (المالی) قریەسنك جنوب طرفندن کچەجك و(قرالق) ك شمال طرفندن و(ووسنا) و (زوواق) تپەلری (دوقا) صوینی (قاره قاش) صولرندن تفریق ایدن خط بوینجه کیدەرك بوایکی نهر ارەسندن قره دکزه منتهی اولەجقدر .

اون بشنجی ماده ذات حضرت پادشاهینك بوایالتك براً وبحراً حدودینی بوحدود اوزرنده استحکاملر انشا و عسکر اقامه ایدرك مدافعه اسبابنی استحصاله حقی اولەجقدر روم ایلئ شرقیده انتظام داخلی محلی ملبس عسکری طرفندن مظاهرت اولنور بر یرلو جاندارمه معرفتیله محافظه اولنەجقدر .

ضابطان طرف شاهانەدن تعیین اولنەجق اولان بوایکی صنف عسکرك ترکیبنده محلنه کوره اهالینك منسوب اولدیغی مذهبه اعتبار اولنەجقدر .

ذات حضرت پادشاهی حدودك محافظەسنده باشی بوزوق وچرکس کبی غیر منتظم عسکر استخدام ایتمامکلکی تعهد ایدر بوخدمتی ادا ایدەجك عساکر منتظمه هیچ برحالده اهالینك اونده اوتورمیەجق و داخل ایالتدن کچرایکن اوراده اقامت ایلمیەجکدر .

اون التنجی ماده ایالتك امنیت داخلیه و خارجیەسی تهدید اولندیغی تقدیرده عساکر عثمانیەیی جلبه والینك حقی اولەجق وشوملحوظ اولان حالك وقوعنده باب عالی اولبابده ویریلان قراری واسباب موجبەسنی استانبولدەکی سفرای اجنبیەیه بیلدیرەجکدر .

یکرمی بشنجی ماده بوسنه وهرسك ایالتلری اوستریا دولتی طرفندن عسکر اقامه‌سیله اداره اولنه‌جقدر اوستریا دولتی صربستان ایله قره طاغ اره سنده جنوب شرقی استقامتنجه (متروویچه) نك ارته طرفنه قدر ممتد اولان (یکی پازار) سنجاغنك اداره سنی درعهده ایتمك ارزوسنده بولنمدیغندن اورانده اداره‌ٔ عثمانیه باقی قاله جقدر . مع مافیه اصول جدیده‌ٔ پولتیقیه ایله طرق مخابراتك سربستی وامنیتی تأمین ایچون اوستریا دولتی (یکی پازار) لك هر طرفنده عسکر بولندرمق وعسکری وتجارت یوللری یاپمق صلاحیتنی محافظه ایدر اوستریا دولتی ایله حکومت سنیه ایشك تفرعاتنی ایلروده بالاتفاق قرارلشدیره جقلردر .

یکرمی التنجی ماده قره طاغك استقلالی کرك حکومت سنیه وکرك بواستقلالی هنوز تصدیق ایتمامش اولان سائر دول متعاهده طرفلرندن تصدیق اولنمشدر .

یکرمی یدنجی ماده دول متعاهده شرائط آتیه ده متفقدرلر

قره طاغده اختلاف دین ومذهب هیچ کیمسه ایچون حقوق مدنیه وپولتیقیه‌دن استفاده ده وخدمت عمومیه ومأموریت وشرفه نائلیتده ویا هر نوع‌ده اولور ایسه اولسون حرف وصنایع مختلفه‌نك اجراسنده نا اهل طوتلمقلغه ومحروم ایدلمکلکه سبب عد اولنمیه جقدر . قره طاغده بولنور واجنبیلره سربستی واجرای آیین ومذهب تأمین اولنه‌رق کرك جماعات مختلفه‌نك سلسله‌ٔ مراتب اوزره ترتیبنده وکرك رؤسای روحانیه‌لریله اولان مناسباتنده برکونه ایقاع موانع اولنمیه جقدر .

یکرمی سکزنجی ماده قره طاغك حدود جدیده سی بروجه آتی تعیین اولنمشدر .

خط حدود (قلوبوك) لك شمال طرفنده واقع (ایلینوبرو دو) دن حرکتله هرسکده قالان (غرانشاروو) یه طوغری (ترهبینیچقا) اوزرینه اینه جك وبونده بوجانك (چیهلیقا) چایی ایله برلشدیکی محلك اشاغیسندن برکیلومترو مسافه‌ده واقع نقطه یه قدر مجراسی بوینجه چیقه جق واورادن لك قیصه برخط ایله (ترهبینیچقا) اطرافنده اولان تپه‌لره واصل اوله جقدر بعده (پیلا تووا) قریه‌سنی قره طاغده براقه‌رق بوقریه‌یه طوغری متوجه اوله جق و (صومنیا - پلانینا) ایله (چوریلو) تپه‌سی اره سنده واقع

عساكر مقيمه روسيه ممالكيله يالكز روسيه ورومانيا حكومتلرى اره سنده عقد اولنه جق برمقاوله موجبنجه رومانيادن دكل قره دكزليمانلرندن و(وارنه) و (بورغاز) دن دخى اختلاط ايليه جكلر واوارده مدت اقامتلرى ايچون لازم كلان ديو يلرى تنظيم ايده جكلردر . روسيه عسكرى روم ايلى شرقيده و بلغارستانده اشبو معاهده نك تصديقنامه لرى مبادله اولنديغى تاريخدن اعتباراً طقوز آى اقامت ايليه جكلدر .

روسيه دولتى كندى عسكرينك رومانيادن مرورى و بوامارتك كاملا تخليه سى ماده سنى بوندن صكره اوچ آى ظرفنده اكمال ايتمكلكى تعهد ايدر .

يكرمى اوچنجى ماده دولت عليه كريد جزيره سنك بيك سكز يوز التمش سكز سنه سى نظامنامهٔ داخليسنى حقلى كوريله جك تعديلاتى ادخال ايدرك تماميله اجرا ايتمكلكى تعهد ايدر

بومعاهده ده كندولرى ايچون تشكيلات مخصوصه تعيين اولنمامش اولان سائر روم ايلى ايالات شاهانه سنده دخى كريده ويركوجه اعطا اولنان معافيات مستثنا اولمق اوزره اكا مماثل واحتياجات محليه يه موافق نظامات ياپيله جقدر

باب عالى هر ايالتده اشبو نظامات جديده نك تفرعاتنى بالذاكره ترتيب ايتمك واكثر اعضاسى يرلو اهاليدن مركب اولمق اوزره مخصوص قوميسيونلر تشكيل ايده جكدر .

مذكور قوميسيونلرك نتيجهٔ مذاكراتى اوله رق تنظيم ايديله جك تشكيلات لايحه لرى باب عالينك نظر تدقيقنه عرض اولنه جق و باب عالى دخى بونلرى موقع اجرايه وضع ايچون اقتضا ايدن امر عالى وفرمان كبى اوراقى نشر ايتمزدن اول روم ايلئ شرقى ايچون تشكيل اولنان اوروپا قوميسيونيله استشاره ايده جكدر .

يكرمى دردنجى ماده دولت عليه ايله حكومت يونانيه برلين قونغره سنك اون اوچنجى مضبطه سنده بيان اولنان تصحيح حدود ماده سنجه اتفاق ايده مدكلرى تقديرده المانيا وفرانسه واوستريا وانكلتره وايتاليا وروسيه دولتلرى مكالماتى تسهيل ايچون كنديلرينه تكليف وساطت ايتمك حقنى محافظه ايدرلر .

بروجه بالا تعيين اولنان حدود موجبنجه بو اراضينك جنوب طرفنده واقع الكالر (درلسنيجو) داخل اولمق اوزره (بويانه) يه قدر دولت عليه يه اعاده اولنه جقدر .

(اليسپيچ) قصبه سی حدودك تعريفات مفصله سنده كوستريلان اراضينك خط شمالیسنه قدر دالماچيايه الحاق اولنه جقدر (بويانه) اوزرنده قره طاغ ايچون سير سفائن تماماً وكاملاً سربست اوله جقدر بو نهرك بوينجه استحكاملر انشا اولنميه جق واشقودره موقعنك مدافعهٔ محليسيچون لازم اولان استحكامات مستثنا اولوب بو استحكامات اشقودره شهرندن التی كيلو مترودن اوته يه كتميه جكدر .

قره طاغك نه حرب كميسی ونه ده حرب بيراغی اولميه جقدر .

(بار) ليمانی ايله بتون قره طاغ صولری هرملتك سفن حربيه سنه مسدود اوله جقدر .

قره طاغ طوپراغی اوزرنده كول ايله ساحل دريا اره سنده واقع استحكاملر هدم اولنه جق وبومنطقه داخلنده يكی استحكاملر انشا اولنميه جقدر كرك (بار) ده وكرك قره طاغ ساحلی بوينده ليمان و قرانتينه ضابطه سی اوستريا دولتی طرفندن محافظهٔ سواحله مخصوص اوفق كميلر واسطه سيله اجرا اولنه جقدر .

قره طاغ دالماچياده مرعی الاجرا اولان قانون بحری يی قبول ايليه جكدر .

اوستريا دخی قره طاغك سفائن تجاريه سنی قونسلوسلری معرفتيله حمايه ايتمكلكی تعهد ايدر .

قره طاغ اراضیٔ جديده سی داخلنده بر عادی يول و بر تيمور يولی انشا و اداره ايتمكه حق وصلاحيتی خصوصنده اوستريا ايله بالاتفاق قرار ويره جكدر .

بو يوللر اوزرنده تمامیٔ سربستیٔ اختلاط تأمين اولنه جقدر .

اوتوزنجی ماده اسلام وسائره دن قره طاغه الحاق اولنان اراضی داخلنده املاكی بولنوبده امارت خارجنده تمكن ايتمك ايستيانلر املاكلرينی التزامه ويره رك ويا ديكرلری معرفتيله اداره ايتديره رك محافظه ايده بيله جكلردر .

كيمسه نك املاكی نظاماً منفعت عموميه ضمننده اولمدقجه وبهاسی اولجه تأديه ايلمدكجه النميه جقدر .

عثمانلو وقره طاغلو اعضادن مركب برقوميسيون املاك ميريه وموقوفه نك

چكیده قدر (پیلاث - قوریتو - راقو) بولندن ممكن مرتبه التی كیلو مترو بعد مسافه‌ده طوروه‌ق اوزره شمال استقامتنجه تپه‌لردن كیده‌جك ومذكور چكیددن و (راتقوویچو) قریه‌سنی (هرسك) ه براقه‌رق بو قریه‌دن (اورلین) تپه‌سنه قدر شرقه متوجه اوله‌جقدر . بو نقطه‌دن اعتباراً خط حدود (راوونو) یی قره طاغه براقه‌رق (له‌پرچینك) و (وولوجاق) زروه‌لرینی چكمك اوزره طوغریدن طوغری‌یه شمال وشمال شرقی طرفندن ایلرولیه‌جك وبعده الك قیصه برخط ایله (پیوا) اوزرینه اینوب و (پیوا) یی چوب (قیریوتقا) و (ندونیا) اره‌سندن (تارا) یه واصل اوله‌جقدر بو نقطه‌دن (موچتووان) ه قدر (تارا) بوینجه چیقاجق واورادن (چیچقو جزرو) یه قدر .... بو محلدن اعتباراً (شه كولار) كوینه قدر اسكی حدود ایله قاریشه‌جق واورادن یكی حدود (موقرا - پلانینا) تپه‌لرندن كیدرك (موقرا) كویی قره طاغده قاله‌جق وبعده باشلی سلسلهٔ جبالی ویو طرفدن (ایم) ودیكر طرفدن (درینا) ایله (سیونا) اره‌سنده‌كی خط انقسام میاهی طوته‌رق اوستریا اركان حربی خریطه‌سنك ایكی بیك یوز التمش التی اشارتلی نقطه‌سنه واصل اوله‌جقدر . خط حدود بر طرفدن (قوچی - دره قاو ویچی) عشیرتی ودیكر طرفدن (قوچقه - قراژنه) ایله (قله مانتی) و (كوریدی) عشیرتلری اره‌سنده واقع حدود حاضره ایله (پودغو ریچه) اووه‌سنه قدر قاریشه‌جق واورادن (قله‌مانتی) و (كوریدی) و (خوطی) عشیرتلرینی ارناودلغده براقه‌رق (پلونیقه) اوزرینه متوجه اوله‌جقدر .

اورادن حدود جدیده (قوریقا - طوبال) نام اطه‌جق قربنده كولی چكه‌رك طوغریجه تپه‌نك زروه‌لرینه واصل اوله‌جق واورادن (مه‌كرت) و قالیمت اره‌سنده‌كی خط انقسام میاهی تعقیب ایدرك (مه‌قوویج) ی قره طاغده براقه‌جق و (وندیك) كورفزینه (كوریچی) دن اینه‌جكدر .

خط حدودك شمال غربی جهتی (سوجانا) و (زوپستی) كویلری اره‌سنده ساحلدن چكن و (وه‌رسوتا - پلانینا) اوزرندن قره طاغ حدود حاضره‌سنك جنوب شرقی نقطهٔ منتهاسنه واصل اولان برخط ایله تشكل ایده‌جكدر

یكرمی طقوزنجی ماده (بار) ایله سواحلی قره طاغه شرائط آتیه تحتنده الحاق اولنمشدر .

مختلفه‌نك سلسلهٔ مراتب اوزره ترتيبنده و كرك رؤساى روحانيه‌لرى ايله
اولان مناسباتنده بر كونه ايقاع موانع اولنميه‌جقدر

اوتوز التنجى ماده   صربستان آتيده محرر دائره داخلنده كى اراضى‌يى
اخذ ايده‌جكدر

حدود جديده شمديكى خطى تعقيب ايدرك (درينا) نك (صاوه) ايله
برلشديكى محلدن نهرك و مجراسى بوينجه چيقه‌جق و (مالى — ايزوورنيق)
و (صاقهار) ى امارته براقه‌جق و (قوپاونيك) ه قدر صربستانك
اسكى حدودى بوينجه كيده‌جك و اسكى حدوددن (قانى اوك) تپه‌سنده
آيريله‌جقدر اورادن ابتدا (قوپاونيك) ك طاغ دستكندن و بر طرفدن
(ايبار) و (سيت نيقا) دره‌لرى وديكر طرفدن (طوپليقا) دره‌سى
اره‌سنده‌كى خط انقسام مياهى تشكيل ايدن (ماريقا) و (ميرداره‌پلانينا)
تپه‌لرى طريقيله (نيش) سنجاغنك خط غربيه‌سنى تعقيب ايدرك (پره‌پلاس) ى
دولت عليه‌يه براقه‌جقدر بعده (بره‌ونيقا) و (مه‌ده‌وجا) اره‌سنده‌كى
خط انقسام مياه طريقيله جنوبه دونه‌رك (مه‌ده‌وجا) چاينى تكميل صربستانه
براقه‌جق و برطرفدن (قريوا) و (ره‌چه‌قا) وديكر طرفدن (پولژانيقا)
و (ترنيقا) و (موراوا) اره‌سنده‌كى « خط انقسام مياهى تشكيل ايدن »
(غوجاق پلانينا) تپه‌سنى (پولژانيقا) زرروه‌سنه قدر تعقيب ايليه‌جكدر
بعده (قارپينا — پلانينا) طاغ دستكندن متوجه اولوب (قوانسقا) نك
(موراوا) ايله برلشديكى محله قدر كيده‌جك وبونلرى كچوب (قوانسقا)
چايى ايله (زرادوس) قربنده (موراوا) يه دوكيلان چاى اره‌سنده‌كى خط
انقسام مياه بوينجه چيقوب (تورغوويچ) اوستنده (پلانينا — ايليجه) يه
واصل اوله‌جقدر بو نقطه‌ده (ايليجه) تپه‌سنى (كوجلك) طاغنه قدر
تعقيب ايده‌جك وخريطه اوزرنده ١٥١٦ و ١٥٤٧ رقميله اشارت اولنان
نقطه‌لردن و (يابلينا — غورا) دن كچه‌رك (قيرنبوويچ) طاغنه منتهى
اوله‌جقدر

(قيرنبوويچ) طاغندن اعتباراً خط جديد بلغارستان خطيله قاريشه‌جقدر
يعنى

خط حدود (استوروما) و (موراوا) اره‌سنده‌كى خط انقسام مياهى

باب عالی حسابنده اولنه‌رق صورت فراغ و استعماله‌ دائر ایشلری و انلرده افراد اهالینك ایلیشکی بولنور ایسه بو مثللو مسئله‌لری اوچ سنه ظرفنده تسویه ایلیه‌جکدر ·

اوتوز برنجی ماده قره طاغ امارتی استانبوله وممالك عثمانیه‌نك لزوم کوریله‌جك سائر محللرینه قره طاغ مأمورلری نصب اولنمق ماده‌سنه طوغریدن طوغری‌یه باب عالی ایله بالذات کره قرار ویره‌جکدر ·

ممالك عثمانیه‌ده سیاحت و یا اقامت ایدن طاغلولر حقوق مللك قواعد عمومیه‌سنه و طاغلولره متعلق وضع اولنان عادات وتعامله کوره قوانین ومأمورین محلیهٔ عثمانیه‌یه تابع اوله‌جقلردر ·

اوتوز ایکنجی ماده قره طاغ عسکری امارتك حدود جدیده‌سی خارجنده الیوم اللرنده بولنان اراضی‌یی معاهدهٔ حاضره تصدیقنامه‌لرینك مبادله‌سندن اعتباراً یکرمی کون ظرفنده و ممکن اولدیغی حالده دها اول تخلیه ایتمکه مجبور اوله‌جقلردر ·

عساکر عثمانیه دخی قره طاغه ترك اولنان اراضی‌یی ینه یکرمی کون ظرفنده تخلیه ایده‌جکلردر شوقدرکه مواقع مستحکمه‌یی ترك ایتمك و ذخیره ومهماتی چیقارمق ودرحال اخراجی قابل اولمیان ادوات حربیه وسائره‌نك دفترینی تنظیم ایلمك ایچون کندولرینه علاوة اون بش کون دها مهلت ویریله‌جکدر ·

اوتوز اوچنجی ماده قره طاغ معاهدهٔ صلحیه ایله کندوسنه ویریلان اراضیٔ جدیده ایچون دیون عمومیهٔ عثمانیه‌دن برحصه المق لازم کله‌جکندن استانبولده مقیم دول اجنبیه سفرالری بونك مقدارینی باب عالی ایله متفقاً براساس عادلانه تعیین ایلیه‌جکلردر ·

اوتوز دردنجی ماده دول متعاهده صربستان امارتنك استقلالنی بنداً تیده بیان اولنان شرائطه ربط ایله تصدیق ایدرلر ·

اوتوز بشنجی ماده صربستانده اختلاف دین ومذهب هیچ کیمسه ایچون حقوق ملکیه وپولتیقیه‌دن استفاده وخدمت عمومیه و مأموریت وشرفه نائلیتده ویا هر نه‌ده اولور ایسه اولسون اجرای حرفت وصنعتده نا اهل طوتلمقلغه ومحروم ایدلمکه سبب عد اولنمیه‌جقدر صربستانده یرلولره واجنبیلره سربستی واجرای آیین و مذهب تأمین اولنه‌رق کرك جماعات

اوتوز طقوزنجی ماده   اسلامدن صربستانه الحاق اولنان اراضی داخلنده املاکی بولنوبده امارت خارجنده تمکن ایتمك ایستیانلر املاکارینی التزامه ویره‌رك ویا دیکرلری معرفتیله اداره ایتدیره‌رك محافظه ایده بیله‌جکدر

عثمانلو وصربلو اعضادن مرکب برقومیسیون املاك میریه وموقوفه‌نك باب عالی حسابنه اوله‌رق صورت فراغ واستعمالنه دائر اولان ایشلری وانلردن افراد اهالینك ایلیشکی بولنور ایسه بومثللو مسئله‌لری اوچ سنه ظرفنده تسویه ایلیه‌جکدر

قرقنجی ماده   دولت علیه ایله صربستان اره‌سنده برمعاهده عقد اولننجه‌یه قدر ممالك عثمانیه‌ده سیاحت ویا اقامت ایدن صرب تبعه‌سنه حقوق ملل قواعد عمومیه‌سنه کوره معامله اولنه‌جقدر

قرق برنجی ماده   صرب عسکری امارتك حدود جدیده‌سی خارجنده بولنان اراضی‌یی معاهدهٔ حاضره تصدیقنامه‌لرینك مبادله‌سندن اعتباراً اون بش کون ظرفنده تخلیه ایتمکه مجبور اوله‌جقلردر

عساکر عثمانیه دخی صربستانه ترك اولنان اراضی‌یی ینه اون بش کون ظرفنده تخلیه ایده‌جکلردر شوقدرکه مواقع مستحکمه‌یی ترك ایتمك وذخیره ومهماتی چیقارمق ودرحال اخراجی قابل اولمیان ادوات حربیه وسائره‌نك دفترینی تنظیم ایتملك ایچون کندولرینه علاوة بر اوقدر دها مهلت ویریله‌جکدر

قرق ایکنجی ماده   صرب امارتی معاهدهٔ حاضره ایله کندیسنه ویریلان اراضیٔ جدیده ایچون دیون عمومیهٔ عثمانیه‌دن برحصه المق لازم کله‌جکندن استانبولده مقیم دول اجنبیه سفراسی بونك مقدارینی باب عالی ایله براساس عادل اوزرینه تعیین ایلیه‌جکلردر

قرق اوچنجی ماده   دول متعاهده رومانیانك استقلالنی آتیده محرر ایکی بندده تعیین اولنان شرائطه ربط ایله تصدیق ایدرلر

قرق دردنجی ماده   رومانیاده اختلاف دین ومذهب هیچ کیمسه

﴿ ٢٦٦ ﴾

(استرايمچر) و (ويلاوغولو) و (مجد - پلانينا) تپه‌لرندن تعقيب ايدرك
(غاچينا) و (غراناتراوا) و (درقوشقا) و (درانيقا - پلان) وبعده
(ده‌چاني غلادانه) لك طريقيله بوقارو (سقووا) و(موراوا) اره‌سنده‌كي
خط انقسام مياهه واصل اوله‌جق وطوغريجه (اوستول) اوزرينه
كيدوب واورادن اينوب (سكوجا) قريه‌سنك شمال غربيسندن بيك مترو
مسافه‌ده (صوفيه) طريقني (پيروت) ده قطع ايده‌جكدر وخط مستقيم
اوزره (ويتليج - پلانينا) اوزرينه و اورادن (قوجه بالقان) سلسله‌ٔ
جبالندن (رادوچنيا) طاغي اوزرينه چيقه‌رق (دووا كينسى) كويني
صربستانه و (سناقوس) كويني دخي بلغارستانه براقه‌جقدر
(رادوسينا) تپه‌سندن شمال غربي‌يه طوغرى (سيپ رووه‌لك بالقان)
و (استارا - پلانينا) طريقيله بالقانلرك تپه‌سني صربستانك (كولاچيچي
جووا كوغا) قربنده‌كي اسكي حدود شرقيه‌سنه قدر واورادن ينه بواسكي
حدود بونيجه طونه‌يه‌قدر كيدوب طونه‌يه (راقوويجه) ده ملاقي اوله‌جقدر
اوتوز يدنجي ماده بكي متاوله نامه‌لر عقد اولنجه‌يه قدر امارتك ممالك
اجنبيه ايله اولان مناسبات تجاريه‌سنك شرائط حاضره‌سندن هيچ برى
تبديل اولنميه‌جقدر
صربستان داخلندن كچن امتعه‌دن بركونه (ترانسيت) رسمى اخذ
اولنميه‌جقدر
تبعهٔ اجنبيه‌نك معافيات و امتيازاتيله قونسلوسلرك حق قضا و حمايه‌سى
امارتله علاقه‌دار اولان دولتلر اره‌سنده بالاتفاق تعديل اولنمدقجه اليوم
بولنديغي وجه اوزره مرعى الاجرا قاله‌جقدر

اوتوز سكزنجي ماده صربستان امارتي بودفعه الديغي اراضى اوزرنده
انشا اولنه‌جق تيمور يول خطلرينك اكمال والصاقى وايشلدلسى ماده‌لرينه
دائر باب عالينك كرك اوستريا و كرك روم‌ايلى تيمور يوللرى ايشلديجى
قومپانيه‌سنه قارشو عقد ايلش اولديغي تعهداتى درعهده ايده‌جكدر
بو مسئله‌لرك تسويه‌سيچون لازم كلان مقاولات همان معاهدهٔ حاضره‌نك
امضاسنى متعاقب اوستريا ايله باب عالى وصربستان و كندى حصه‌سى
ايچون دخي بلغارستان امارتي بيننده عقد اولنه‌جقدر

الtنجی ماده   دولت عثمانیه ایله رومانیا ارەسنده قونسلوسلرك امتیازات ووظائفنی تعیین ایدر برمعاهده عقد اولنجەیه دکین ممالك عثمانیه دەسیاحت ویا اقامت ایدن رومانیا تبعەسی ورومانیاده دخی سیاحت و یا اقامت ایدن عثمانلو تبعەسی سائر اوروپا دولتلری تبعەسنه تأمین اولنان حقوقدن مستفید اولەجقلردر

اللی برنجی ماده   امور نافعه ده وسائر بویولده اولان تشبثلرده رومانیا ترك اولنسان اراضی ایچون باب عالینك حقوق ووظائفنی درعهده ایلیەجکدر

اللی ایکنجی ماده   دول متعاهده اوروپا منافعندن اولمق اوزره تصدیق ایدیلان طونه سربستیٔ سیر سفائننه اعطا اولنمش تأميناتی تزیید ایچون تیمور قپولردن طونه بوغازلرینه قدر نهر بوینده بولنان بالجمله قلاع واستحکاماتك هدم اولنمسنه ویکی قلعه واستحکاملر یاپلمامسنه قرار ویرمشلردر ضابطهٔ نهریه یه قدر وکمرك خدمتنه مخصوص اوفق کیلردن ماعدا تیمورقپولردن اشاغی طونه اوزرنده هیچ برحرب سفینەسی سیر وسفر ایدەمیەجکدر مع‌هذا دوللرك طونه بوغازلرنده بولنان قره غول کیلری (قلاص) ه قدر چیقه بیلەجکلردر

اللی اوچنجی ماده   رومانیا طرفندن دخی اعضا بولندیریلەجق اولان طونه قومیسیونی مأموریتنده ابقا اولنمشدر   وبو مأموریتی قرەدەکی حکومتدن کاملا مستقل اولمق اوزره شمدیدن صکره قلاصه قدر اجرا ایلیەجکدر وحقوق وامتیازات ومعافیات ووظائفنه متعلق اولان معاهدات ونظامات وسندات احکامی تصدیق ایدلمشدر

اللی دردنجی ماده   قومیسیون ایچون تعیین اولنان مدتك انقضاسندن برسنه اول دوللر قومیسیونك حکمی تحدید و یاخود ادخالنه لزوم کورەجکلری تعدیلاتی اجرا ایچون اتفاق ایلیەجکلردر

اللی بشنجی ماده   سیر سفائنه وضابطهٔ نهریه یه وتیمورقپولردن قلاصه قدر اجرا اولنەجق نظارته متعلق نظامنامەلر ساحلدارانك مرخصلری معاونتیله اوروپا قومیسیونی طرفندن بالمذاکره ترتیب اولنەجق وطونه‌نك قلاصدن اشاغیسی ایچون یاپلمش ویاپیلەجق نظاماته تطبیق ایدیلەجکدر

ایچون حقوق ملکیه و پولتیقیه‌دن استفاده‌ده و خدمت عمومیه و مأموریت و شرفه نائلیتده و با هر نره‌ده اولور ایسه اولسون اجرای حرفت و صنعتده نا اهل طوتلمغه و محروم ایدلمکلکه سبب عد اولنمیه‌جقدر

رومانیاده یرلولر واجنبیلره سربستی واجرای آیین ومذهب تأمین اولنه‌رق کرك جماعات مختلفه‌نك سلسله‌ٔ مراتب اوزره ترتیبنده وکرك رؤسای روحانیه‌لریله اولان مناسباتنده برکونه ایقاع موانع اولنمیه‌جقدر

تجار وسائره‌دن بالجمله دول اجنبیه تبعه‌سنه رومانیاده دین ومذهب باقلیه‌رق مساوات کامله اوزره معامله اولنه‌جقدر

قرق بشنجی ماده رومانیا امارتی (بسارابیا) الکاسنك ١٨٥٦ تاریخلی پارس معاهده‌سی احکامنجه روسیه ممالکندن افراز اولنوب غربا (پروت) نهری وجنوبا (کیلیا) قنالی و (اسکی استانبول) بوغازی ایله محدود اولان پارچه‌سنی روسیه ایمپراطوری حضرتلرینه اعاده ایدر

قرق التنجی ماده طونه (دلتا) سنی تشکیل ایدن اطه‌لر ایله (یلان) اطه‌سی و (کیلیا) و (سنه) و (محمودیه) و (ایساقجی) و (طولجی) و (ماچین) و (باباطاغی) و (خرسوه) و (کوستنجه) و (مجیدیه) قضالرینی حاوی اولمق اوزره (طولچی) سنجاغی رومانیه‌یه الحاق اولنمشدر ٠

رومانیا امارتی اندن بشقه «سلستره» نك شرق طرفندن باشلیوب «منغالیا» نك جنوب طرفندن قره‌دکزه منتهی اولان برخطه قدر « دوبریجه » نك جنوب طرفنده اوقع الکایی الور

خط حدود بلغارستانی تحدید ایچون تشکیل اولنه‌جق اوروپا قومیسیونی معرفتیله محلنده تعیین اولنه‌جقدر

قرق یدنجی ماده تقسیم میاه وصید ماهی مسئله‌سی حکم اولنمق اوزره طونه قومیسیونه عرض اولنه‌جقدر

قرق سکزنجی ماده امارت داخلندن کچن امتعه‌دن برکونه (ترانسیت) رسمی اخذ اولنمیه‌جقدر

قرق طقوزنجی ماده قونسلوسلرك امارتنده‌کی حمایه‌یه متعلق امتیازات و وظائفنی تعیین ایچون رومانیا طرفندن مقاوله‌نامه‌لر عقد اولنه‌بیله‌جکدر حقوق مکتسبه امارتیله علاقه‌دار اولان دولتلر بیننده متفقاً تعدیل اولنمدقجه مرعی الاجرا قاله‌جقدر

سربست برلیان یاپمق افکارنده اولدیغنی بیان ایدر

التمشنجی ماده   ایاستفانوس معاهده‌سنڭ اون طقوزنجی ماده‌سی موجبنجه روسیه‌یه ترك اولنان (الشکرد) وادیسیله (بایزید) شهری دولت علیه‌یه اعاده اولنه‌جقدر

باب عالی ایران حدودینی تحدیده مأمور وانکلیز وروس اعضادن مرکب مختلط قومیسیونڭ طرفندن تعیین اولندیغی وجه ارزره (قطور) شهری واراضیسنی ایرانه ترك ایدر

التمش برنجی ماده   باب عالی اهالیسی ارمنی بولنان ایالاتده احتیاجات محلیه‌نڭ ایجاب ایتدیکی اصلاحاتی بلا تأخیر اجرا وارمنیلرڭ چرکس وکردلره قارشو حضور وامنیتلرینی تأمین ایتمکی تعهد ایدر واره صره بوبابده اتخاذ اولنه‌جق تدابیری دولتلره تبلیغ ایده‌جکندن دول مشارالیهم تدابیر مذکوره‌نڭ اجراسنه نظارت ایلیه‌جکلردر

التمش ایکنجی ماده   باب عالی سربستیٔ آیین ومذهب قاعده‌سنی وسعت کامله اعطاسیله برابر محافظه وابقا ایتمك ارزوسنده بولندیغنی بیان ایلدیکندن طرفین متعاهدین اشبو بیان اختیاریی سند اتخاذ ایدرلر ممالك عثمانیه‌نڭ هر طرفنده اختلاف دین ومذهب هیچ کیمسه ایچون حقوق ملکیه وپولتیقیه‌ده وخدمت عمومیه ومأموریت وشرفه نائلیتده بالجمله حرف وصنایعك اجراسنده مانع اولمیه‌جقدر   ودین ومذهبه باقلمیه‌رق محکمه‌لر حضورنده جمله‌سنڭ شهادتی قبول اولنه‌جقدر

سربستی واجرای آیین ومذهب جمله‌یه تأمین اولنه‌جق وجماعات مختلفه‌نڭ سلسلهٔ مراتب اوزره ترتیبنده ورؤسای روحانیه‌لری ایله اولان مناسباتنده برکونه ایقاع موانع اولنمیه‌جقدر

هر ملتدن اوروپا وآسیا ممالك عثمانیه‌سنده سیاحت ایدن رهبان وزوار عینی حقوق وفوائد وامتیازاتدن مستفید اوله‌جقلردر   ممالك عثمانیه‌ده مقیم قونسولوسلرڭ وپولتیقه مأمورلرینڭ کرك بالاده ذکر اولنان اشخاصی وکرك محال مبارکه وسائره‌ده کائن تأسیسات دینیه وخیریه‌یی رسماً حمایه ایتمك حقلری تصدیق قلنمشدر

فرانسه‌نڭ استحصال ایتمش اولدیغی حقوق صراحةً محافظه اولنوب محال مبارکه (استاتوقو) سنه اصلا خلل کتورلمیه‌جکی مقرردر (اینه‌روز)

﴿ ٢٧٠ ﴾

اللی التنجی ماده طونه قومیسیونی (تیلان) اطه‌سی اوزرنده‌کی فنارك محافظه‌سنی تأمین ایچون اقتضا ایدنلرله اتفاق ایده‌جکدر

اللی یدنجی ماده تیمور قپولرك وشلاله‌لرك سیر سفائنه ایقاع ایلدیکی موانعك دفعنه مخصوص عملیاتك اجراسی اوستریایه حواله اولنمشدر نهرك بوجهتنه ساحلدار اولان حکومتلر عملیات مذکوره ایچون طلب اولنه بیله‌جك بالجمله تسهیلاتی اعطا ایلیه‌جکلردر عملیات مذکوره‌نك مصارفنی قپامق ایچون موقت بر خرج المق حقنه دائر فی ۱۳ مارت سنه ۱۸۷۱ تاریخلی لوندره عهدنامه‌سنك التنجی بندی احکامی اوستریا لهنده ابقا اولنمشدر

اللی سکزنجی ماده باب عالی روسیه ایمپراطورینه آسیاده (اردهان) و (قارص) ولیمانیله برابر (باطوم) اراضیسنی واسکی روسیه حدودیله آتیده محرر خط ارهسنده بولنان بالجمله اراضی یی ترك ایدر

حدود جدیده ایاستفانوس معاهده‌سنده تعیین اولنان خط موجبنجه قره دکزدن (قوردا) نك جنوب غربیسنده واقع برنقطه‌یه و (ارتوین) جنوبنه قدر قره‌دکزدن حرکتله خط مستقیم اوزره (چوروق) چاینه قدر ممتد اوله‌جق و بوچایی کچوب و (اشلسمیشه) نك شرق طرفندن مرور ایدوب خط مستقیم اوزره ایاستفانوس معاهده‌سنده تعیین اولنان روسیه حدودینه (ناریمان) لك جنوب طرفنده‌کی برنقطه‌ده واصل اولمق ایچون جنوب طرفنه خط مستقیم اوزره کیده‌جك و (اولتی) شهرینی روسیه‌یه براقه‌جقدر (ناریمان) قربنده اشارت اولنان نقطه‌دن شرقه چوریلوب روسیه‌ده قاله‌جق اولان (تیرنیك) دن کچه‌رك (وبنك چایی) نه قدر ایلرولیه‌جکدر (باردوز) ه قدر بوچایی تعقیب وبعده (باردوز) ه و (یکی کوی) ی روسیه‌یه براقه‌رق جنوبه طوغری متوجه اوله‌جقدر (قره اورغان) کوینك غرب طرفنده‌کی برنقطه‌دن (مجنکرد) اوزرینه متوجه اولوب خط مستقیم اوزره (کوسه طاغ) زروه‌سنه طوغری یوریه‌جك وشمالده (راقس) ه دوکیلان صولر ایله جنوبده (مراد) صوینه دوکیلان صولرك ارهسنده‌کی خط انقسام میاه بوینجه اسکی روسیه حدودینه قدر کیده‌جکدر

اللی طقوزنجی ماده حشمتلو روسیه ایمپراطوری باطومی تجارته مخصوص

(ایاستفانوسده عقد اولنان مقدمات صلحیه)

عنایت باری ایله

« بز »

(الکساندر ثانی)

که عموم روسیه‌نك ایمپراطور و حکمدار مطلقی یز

و« مسقو »و« کییف »و« ولادیمیر»و« نووغرود »و« قزان »و« اژدرهان »
و« لهستان »و« وسبریا »و« قریم » و کورجستان چاری یز و « پسقوف »
پادشاهی یز و « اسمولنسق » و « لیتوانیا » و « وولین » و « پودولیق »
و« فنلاند » غراندوقی یز و « استیلاند » و « لیفلاند » و « قورلاند »
و « شمیغالیق » و « سموکین » و « بلستوق » و « قورلیق » و « تویر »
و « یوغور » و « پرم » و « یاتقه » و « بلغاریا » الی آخره پرنسی یز
و « نووغرود » و « نیزووا » و « ذملیا » و « چرنیقوف » و « ریازان »
و « پولتاوا » و « روستوف » و « باروسلاو » و « بلوزر » و « اودار »
و « اوبدار »و« قاندیا »و« پتیسق »و« مستسلاو » وعموم قطعات شمالیه
پادشاهی وغراندوقی یز و« ایور »و« قارتالین »و« قبارطای»و« ارمنستان»
و« چرکزستان » و« طاغستان » امراسنك آمری و پادشاهی یز ونوروج
قطعه‌سنك حکمدار مشروعی وولی عهدی یز و « شیلزویق — غولشتاین »
و « استارمارین » و « دیدمارش » و اولدنبوروغ غران دوقی یز الی آخره
بز اشبو نامه ایله اعلان ایدرزکه عظمتلو پادشاه عثمانیان ایله بیننزده حاصل
اولان اتفاق اوزرینه طرفین مرخصلری اشبو بیك سکز یوز یتمش سکزنجی
سنهٔ میلادیه‌سی شباط رومیسنك اون طقوزنجی ومارت افرنجیسنك اوچنجی
کونی ایاستفانوس قریه‌سنده عیناً زیرده محرر مقدمات صلحیه‌یی
امضالمشلردر

پاپاسلری هر قنغی مملکتدن کلمش بولنور ایسه بولنسونلر بوندن اولکی املاك وفوائدلرنده محافظه اولنه جقلر وبلا استثنا حقوق وامتیازاتجه مساوات کامله دن مستفید اوله جقلردر

التمش اوچنجی ماده   فی ۳۰ مارت سنه ۱۸۵٦ تاریخیله پارسده وفی ۱۳ مارت سنه ۱۸۷۱ تاریخیله لوندره ده عقد اولنان معاهده لرك معاهدهٔ حاضره ایله الغا ویا تعدیل اولنمیان احکامی ابقا ومحافظه اولنمشدر

التمش دردنجی ماده   اشبو معاهده نامه تصدیق ایدیله جك وتصدیقنامه لری اوچ هفته ظرفنده وممکن اولدیغی حالده دها اول برلینده مبادله اولنه جقدر تصدیقاً للمقال مرخصان مشار الیهم اشبو معاهده نامه یی امضا وکندی ارمه لی مهرلریله تمهیر ایلمشلردر

معاهدهٔ حاضره بیك سکز یوز یتمش سکز سنه سی تموزینك اون اوچنجی کونی برلینده عقد وتنظیم اولنمشدر

تا (بروقلتی) طاغنك الك يوكسك تپه‌سنه قدر ممتد اوله‌جق وبو محلدن دخی (بيسقاشيق) طاغی تپه‌سندن طوغريجه (ايپسنی هوتی) كوانه كيدرك و (ايپسنی هوتی) و (ايپسنی قاستراتی) يی ايكی‌يه بوله‌رك اشقودره كولندن چكوب (بويانه) يه منتهی اوله‌جق و (بويانه) نهری تالوكندن يعنی الك درين محلندن دكزه قدر كيده‌جكدر (نيقشيك) و (غاچقه) و (اشپوز) و (پودغوريچه) و (ژابلياق) و (بار) قره‌طاغده قاله‌جقدر

دولت عليه ايله قره طاغ امارتی طرفندن دخی اعضا بولندرمق اوزره تشكل ايده‌جك بر اوروپا قوميسيونی خريطهٔ عموميه‌يه ايكی مملكتك منافع وامنيت متقابله‌سنجه محق ولازم عدايليه‌جكی تعديلاتی محلنده بالاجرا امارتك حدود قطعيه‌سنی تعيين ايليه‌جك وايكی مملكته دخی بوتعديلاتدن طولايی اراضيجه لزومی تصديق اولنه‌جق بدللری اعطا ايده‌جكدر (بويانا) نهرينك سير سفاينی ماده‌سی دائما دولت عليه ايله قره طاغ بيننده برطاقم اختلافاته سببيت ويرمش اولديغندن سالف الذكر قوميسيون بوماده حقنده مخصوص برنظامنامه قبول ايله‌جكدر

ايكنجی ماده دولت عليه امارتك استقلالنی قطعياً تصديق ايليه‌جكدر علی الخصوص درسعادتده وممالك محروسهٔ شاهانه‌نك لزوم كوريله‌جك بعض محللرنده قره‌طاغ مأمورلرينك بولندرلسی وطرفين ممالكنه التجا ايدن مجرمينك اعاده‌سی وممالك محروسهٔ شاهانه‌ده سياحت ويا اقامت ايدن قاره‌طاغلولرك حقوق ملل قواعدينه وطاغلولر حقنده موضوع اولان اصوله كوره قوانين ومأمورين سلطنت سنيه‌يه تبعيت ايتمسی خصوصلرنده دولت عليه ايله امارت بيننده جريان ايده‌جك مناسباتك شكل وماهيتی ايلروده روسيه دولتيله دولت عليه وقره طاغ امارتی بيننده بالاتفاق تعيين اولنه‌جقدر دولت عليه ايله قره‌طاغ حدودنده بولنان اهالينك مناسباتنه وحدود مذكوره اوزرنده‌كی مواقع مستحكمه‌يه متعلق مسائلی حل وتسويه ايچون دولت عليه ايله امارت بيننده برمقاوله‌نامه عقد اولنه‌جقدر اتفاق حاصل اولميان ماده‌لر روسيه واوستريا دولتلری طرفندن حكم صفتيله حل اولنه‌جقدر دولت عليه ايله قره‌طاغ بوندن بويله ترك اراضی‌يه متعلق مطالب جديده‌دن مستثنا اوله‌رق كندو بينلرنده بركونه اختلاف ومنازعه ظهور ايدرايسه اختلافات واقعه‌لرينك فصل وتسويه‌سی خصوصنی روسيه ايله اوستريا

﴿ ٢٧٤ ﴾

﴿ مقدمات صلحیه ﴾

ذات شوکتسمات حضرت پادشاهی و حشمتلو روسیه ایمپراطوری حضرتلری مملکت واهالیلرینه نعم صلح واسایشی اعاده وتأمین ایتمك و یکیدن ظهور ایده بیله جك هر کونه قاریشقلقلرك وقوعنی منع ایتمك ارزوسنده بولندقلرندن مقدمات صلحیه یی قرار اشدیرمغه و عقد وامضا ایلمکه طرف اشرف پادشاهیدن مرصع نشان عثمانی یی و برنجی رتبه دن مجیدی نشاننی وسائر اجنبی نشانلرینی حامل اولان خارجیه ناظری صفوت پاشا ایله برنجی رتبه دن مجیدی نشاننی وایکنجی رتبه دن نشان عثمانی یی وسائر اجنبی نشانلرینی حامل اولان برلین سفیری سعدالله بك و ایمپراطور حضرتلری جانبندن دخی مرصع علکساندری نوسکی نشاننی ودها سائر روسیه واجنبی نشانلرینی حامل اولان یاوران حرب ایمپراطوریدن وفریقاندن وشورای دولت اعضاسندن قونت نیقوله اغناتیف ایله سنت آن نشانك برنجی رتبه سنی ودها سائر روسیه واجنبی نشانلرینی حائز اولان موسیو علکساندر نلیدوف تعیین اولنمشدر مشار وموی الیهم یولنده منتظم کوریلان اعتمادنامه لرینی بعد التعاطی مواد آتیه یه قرار ویرمشلردر

برنجی ماده دولت علیه ایله قره طاغ بیننده علی التوالی ظهوره کلان منازعاته نهایت ویرمك ایچون قره طاغ حدودی زیرده محرر قید احترازی ایله مربوط خریطه موجبنجه بروجه آتی تصحیح ایدیله جکدر شویله که قره طاغ حدودی (دوبروستیچا) طاغندن بدأ ایله درسعادت قونفرانسی طرفندن کوستریلان خط اوزرنده (بیلکه) دن کچه رك (قورینو) یه قدر ممتد اوله جق واورادن (غاچقه) یه (مستوکیاغاچقه) قره طاغه عائد اوله جقدر و (پیوا) و (تاره) نهرلرینك نقطهٔ تلاقیسنه طوغری کیدرك (درین) نهرینك (لیم) چایی ایله ملاقی اولدیغی نقطه یه قدر شمالا یوقارویه چیقاجقدر امارتك حدود شرقیه سی دخی (لیم) چایندن (پریپول) ه قدر کیدرك (روزای) دن (بیحوروروزای) قره طاغه براقیله جق و (سوقاپلانینا) یه طوغری ممتد اوله جقدر خط مذکور (روغوروو) و (پلاوا) و (غوزینیه یی) ایچرویه طوغری الدقدن صکره (اشایب) و (یاقلن) دن جبال متسلسله بوینه طوغری و (قوپریونك و بابا دره) و (بورورە) طاغلرینك تپه لرندن دخی ارناودلق حدودی بوینه کیدرك

مركب برقومیسیون روسیه قومیسرینك انضمام معاونتیله اوچ آی ظرفنده
حدودك خریطهٔ قطعیه‌سنی محللرنده تنظیم و (درین) اطه‌لرینه متعلق
مسائلی دخی صورت قطعیه‌ده فصل وتسویه ایلیه‌جكدر اشبوقومیسیون
صربستان ایله بلغارستان بیننده‌كی حدودك تحدیدیله مشغول اولدیغی زمان
بونده بربلغار مأموری دخی بولندیریله‌جقدر

دردنجی ماده صربستانه الحاق اولنه‌جق اراضیده املاكی اولوبده
امارتك حدودی خارجنده اقامت ایتمك ایستیان مسلمانلرك املاكی بشقه‌لرینه
اداره والتزام ایتدیرمك اوزره عهدهٔ تصرفلرنده قاله‌جقدر اعضاسی
اسلام وصربلودن مركب اولمق وبر روسیه قومیسری دخی بولنمق اوزره
تشكیل اولنه‌جق قومیسیون مسلمانلرك علاقه‌دار اولدقلری املاكك
معاینه‌سنه دائر بالجمله مسائلی ایكی سنه ظرفنده قطعیاً وبلا استیناف حل
ایده‌جكی كبی املاك میریه وموقوفه‌نك صورت تركنی وبواملاكجه علاقه‌دار
اولنلرك منافعنه متعلق مسائلی دخی اوچ سنه ظرفنده تسویه ایلیه‌جكدر

دولت علیه ایله امارت كندی بینلرنده جریان ایده‌جك مناسباتك شكل
وماهیتنی تعییناً طوغریدن طوغری‌یه برمعاهده نامه عقد ایدنجه‌یه دكین
ممالك شاهانه‌ده اقامت ویا سیاحت ایده‌جك صرب تبعه‌سی حقنده حقوق
ملل قواعد عمومیه‌سی موجبنجه معامله اولنه‌جقدر
صرب عسكری بالاده محرر دائره داخلنده اولیان اراضی‌یی مقدمات صلحیه‌نك
عقدی تاریخندن اعتباراً اون بش كون ظرفنده تخلیه ایتمكه مجبور اوله‌جقدر

بشنجی ماده دولت علیه رومانیانك استقلالنی تصدیق ایدر رومانیا بعدما
طرفین بیننده قرارلشدیریله‌جق تضمیناته حقنی درمیان ایلیه‌جكدر
دولت علیه ایله رومانیا بیننده طوغریدن طوغری‌یه عقد معاهده اولنجه‌یه
دكین رومانیا تبعه‌سی ممالك شاهانه‌ده اوروپا دولتلری تبعه‌سنه تأمین
اولنان بالجمله حقوقه نائل اوله‌جقلردر
آلتنجی ماده بلغارستان دولت علیه‌یه ویركو ویرر واداره‌سی خرستیان
بر امارت ممتازه هیئتنه وضع اولنه‌جقدر
بلغارستان امارتنك حدود قطعیه‌سی روم ایلینك روسیه اردوسی طرفندن

دولتلرينه حواله ايده جكلر ودولتين مشار اليهما دخى حكم صفتيله متفقاً
ايشه برقرار ويره جكلردر
قره طاغ عسكرى بالاده محرر دائره داخلنده اولميان اراضى يى مقدمات صلحيه نك
امضاسى تاريخندن اعتباراً اون كون ظرفنده تخليه ايتمكه مجبور اوله جقدر

اوچنجى ماده صربستانك استقلالى تصديق اولنمشدر حدودى مربوط
خريطه موجبنجه (درين) ك تالوكندن يعنى الك درين محلندن باشلايه رق
(كوچك ازورنيق)ى و(زاقار)ى صربستانه براقه جق و (استوپلاق)
قربنده (دەزەوو) چاينك منبعنه قدر اسكى حدود بوينجه كيده جكدر
واورادن يكى حدود مذكور چايك خط جريانى اوزرندن (راستنا) چاينه
قدر كيدوب اورادن دخى مذكور (راسقا) چاينك خط جريانى
اوزرندن (يكى پازاره) قدر ممتد اوله جقدر (يكى پازار) دن (مكينجى)
(وترغوويشت) قريه لرى قربندن جريان ايدن چايك منبعنه قدر كيده جكدر
(بوزوپلانينا) چايندن (ايبار) واديسنه يوريوب (ريبانيق) كويى
جوارنده مذكور چايه منصب اولان ايرمق بوينجه كيدوب بعده (ايبار)
و (سيتنيخبار) و (ولاب) چايلرى ايله (باتينچه) دره سنك خط جريانى
اوزرندن بوايرماغك (غراپاسينجاپلانينا) ده بولنان منبعنه قدر كيده جكدر
واورادن (قريوا) و (ترنيچا) صولرينى تفريق ايدن تپه لر اوزرندن
والك كسدرمه يولدن مذكور (ترنيچا) چاينه (ميو واچقا) ايرماغنده
ملاقى اوله جق ومذكور (ميو واچتا) ايرماغنك يوقاروسنه چيقوب
و (ميوواچتا پلانينا) يى چكوب (قاليمانژى كويى جوارنده (موراوه) يه
طوغرى تكرار اينه جكدر بونقطه دن اعتباراً (موراوه) بوينجه (استايقو
وچى)قريه سى جوارنده (ولوسينا) نهرينه قدر اينوب مذكور(ولوسينا)
و (لين بزردا) چايلرى ايله (كوكاويج) ايرماغى بوينجه چيقارق
(سوقاپلانينا)دن چكوب (نيشاوه) يه قدر (ويريلو) چايى بوينجه كيدرك
ومذكور چايدن (قروپاچ) كوينه قدر اينوب اورادن دخى الك كسدرمه
يول ايله (قارول پاره) نهرينك جهت جنوب شرقيسنده قديم صرب
حدوديله برلشوب (طونه) يه بونهرك بوينجه كيده جكدر (اطه قلعه سى)
بالتخليه هدم وتخريب ايديله جكدر دولت عليه وصرب مأمورلرندن

(صيجاق دره) طريقيله (سركت) كوينه قدر كيده جك وتپه لردن طوغريجه (حاكم طابيه) سنه طوغرى كيدوب اوراده قره دكزه منتهى اوله جقدر وساحل دريادن (مانغليا) قربنده ايريلوب و (طولچى) سنجاغنك حدود جنوبيه سى بوينجه كيدوب (راسوره) اوزرندن طونه يه منتهى اوله جقدر

يدنجى ماده   بلغارستان بكى اهالى طرفندن سربستجه انتخاب ودول معظمه نك موافقتيله جانب دولت عليه دن تصديق قلنه جقدر دول معظمه خاندان حكمرانيسى اعضاسندن هيچ برى بلغارستان بكى انتخاب اولنه ميه جقدر

بلغارستان بكلكى منحل اولديغى زمان يكى بكك انتخابى بنه او اصول وشرائط اوزره اجرا اولنه جقدر   بلغار معتبرانندن مركب قلبه ويا طرنوده تجمع ايده جك بر مجلس بكك انتخابندن اول بر روسيه دولتى قوميسرينك تحت نظارتنده ودولت عليه قوميسرى حضورنده بيك سكز يوز اوتوز تاريخنده ادرنه معاهده سندن صكره طونه امارتلرنده وضع اولنان امثاله توفيقاً بلغار ادارۀ مستقبله نظامنامه سنى ترتيب وتنظيم ايليه جكدر

بلغار ايله اسلام وروم واولاح وسائره قاريشق اولان محللرده انتخاباتده ونظامنامۀ داخلينك امر تنظيمنده اهالئ مرقومه نك منافع وحقوقى بحق نظر اعتباره النه جقدر

بلغارستانده اصول جديده نك وضع وتأسيسيله بونك اجراسنه نظارت ايتمك خصوصى ايكى سنه مدتله بر روسيه دولتى قوميسرينه حواله اولنه جقدر اصول ادارۀ جديده نك تأسيسى تاريخندن اعتباراً برسنه ختامنده روسيه دولتيله دولت عليه واوروپا قابينه تولرى بيننده اتفاق حاصل اولديغى تقديرده اوروپا قابينه تولرى عند الايجاب مار الذكر روسيه دولتى قوميسرى رفاقتنه طرفلرندن دخى بر مأمور مخصوص تعيين ايده بيله جكلردر

سكزنجى ماده   عساكر شاهانه ارتق بلغارستانده اقامت ايتميه جك واسكى قلعه لرك جمله سى مصارفى محلى حكومتى طرفندن تسويه اولنمق اوزره هدم ايديله جكدر   دولت عليه كندوسنك مالى اولوب الافرانقه كانون ثانينك اوتوز برنجى كونى عقد اولنان متاركه موجبنجه تخليه ايدلمش طونه

﴿ ٢٧٨ ﴾

تخلیه‌سندن اول روسیه و عثمانلی اعضاسندن مرکب بر قومیسیون معرفتیله
تعیین و تحدید اولنه‌جقدر بو قومیسیون تعیین حدود امرنده حدود
عمومیه‌جه محلنده اجرا اولنه‌جق تعدیلات خصوصنده اساس مصالحه
موجبنجه اکثریت اهالینك ملیتی قاعده‌سنه وفق تخطیط اراضیجه اولان
مقتضیاته واورالرده متمکن اهالینك منافع فعلیه‌سنه وآمدشدلری اقتضاسنه
رعایت ایلیه‌جکدر

بلغارستان امارتنك وسعتی مربوط خریطه‌ده صورت عمومیه‌ده تعیین اولنمش
اولدیغندن بو خریطه تحدید قطعیده اساس اتخاذ اولنه‌جقدر بلغارستان
حدودی صربستانك حدود جدیده‌سندن آیریله‌رق (قره‌طاغ) دینیلان
سلسلهٔ جباله دکین (ایوزانیه) قضاسنك حدود غربیه‌سی بونجه کیده‌جك
وغرب طرفنه چورلدیکنده (قومانوه) و (قوچانه) و (قالقان دلن)
قضالرینك حدود غربیه‌سی بونجه (قوراب) طاغنه قدر واورادن
و(لزچیچا) چایی اوزرندن بونك (قره‌درین) نهریله تلاقی ایلدیکی نقطه‌یه
قدر کیده‌جکدر (درین) دن وبعده (اوخری) قضاسنك (لینا) طاغنه
طوغری اولان حدود غربیه‌سندن جنوبه طوغری یوریوب (کوریجه)
و(استاروه) قضالرینك (قراموس) طاغنه قدر کیدن حدود غربیه‌سی
بونجه کیده‌جك واندنصکره (کسریه) کواندن (موغلیجه) یعنی (قره‌جه‌اووه)
چاینه واره‌جق وبو چایك خط جریانی اوزره کیده‌کدن و (یکیجه) نك
جنوب طرفندن (واردار یکیجه‌سی) چکدکدن صکره (واردار) منصبندن
و (غالیقو) دن (پارته) و (سرای کویی) نام قریه‌لره طوغری واورادن
(بشیك) کولنك اورته‌سندن و (ترومه) یعنی (قره‌صو) چایی منصبنه
کیده‌جك وساحل دریادن (بوروکول) ه دودها اوته‌ده شمال غربی استقامتنجه
(رودوب) که دسپوت سلسلهٔ جبالندن (چالتپه) طاغنه طوغری کیده‌جك
و(قره‌بالقان) دن (قوروشوه) طاغنه قدر و(اشك قولاغی) و(چپللو)
و (قره‌قولاق) و (ایشکلر) طاغلرندن (اردا) صوینه قدر کیده‌جك
وینه بلغارستان حدودی اورادن (چرمن) شهری استقامتنجه تحدید اولنه‌رق
و (ادرنه) شهرینی جنوبده براقه‌رق (سکودلی) و(قره حمزه) و(ارناود
کویی) و(اقارجی) و(اینرجی) کویلرندن (تکه‌دره) سنه قدر کیده‌جك
و(تکه‌دره) سی و(چورلی‌دره) سی بونجه (اوله‌برغوسی) نه و(اورا) دن

مشکلات ویاقاشلقلرك منع ظهوری ایچون شو مقاوله نامه نك تاریخ تصدیقندن
اوچ آیه قدر دولت علیه ایله بلغارستان اداره سی بیننده مخصوص بر نظامنامه
قلمه النه رق صلاحیت مذکوره نك شرائط اجرائیه سی تعیین اولنه جقدر بونك
حکمی یالکز عساکر منتظمهٔ عثمانیه یه شامل اولوب عساکر غیر منتظمه
ایله باشی بوزوقلر وچرکسلرك کلیاً خارج طوتیله جغی مقرردر دولت علیه
امارت داخلندن پوسته سنی چکورمك و برده تلغراف خطی دخی قوللانمق
حقنی محافظه ایده جك وشو ایکی ماده دخی بالاده محرر مدت ایچنده و بنه
او صورتله تسویه ایدیله جکدر

اون برنجی ماده املاك صاحبی اولوبده امارتك حدودی خارجنده اقامت
ایده جك اسلام وسائره نك املاکی بشقه لرینه اداره والتزام ایتدیرمك اوزره
عهده تصرفلرنده قاله جقدر اعضاسی اسلام وبلغار اوله رق روسیه
قومیسرلرینك تحت نظارتنده وباشلوجه مجمع ناس اولان مرکزلرده تشکیل
اولنه جق قومیسیونلر اسلام وسائره نك علاقه دار اولدقلری املاکك
معاینه سنه دائر بالجمله مسائلی ایکی سنه ظرفنده قطعیاً ولایتغیر صورتده حل
ایده جکدر بوکا مماثل قومیسیونلر املاك میریه وموقوفه نك صورت فراغ
واداره واستعمالنه متعلق بالجمله خصوصاتی دولت علیه نك حسابنه اوله رق
ایکی سنه ظرفنده تسویه یه مأمور اوله جقدر بالاده محرر ایکی سنه مدتك
انقضاسنه دکین اراثلیان بالجمله املاك بالمزایده فروخت اولنه رق اثمان
حاصله سی وقوعات اخیره ده مصاب اولان کرك اسلام وکرك خرستیان
ایتام وارامللرك امر اداره واعاشه سنه تخصیص اولنه جقدر

اون ایکنجی ماده طونه اوزرنده بولنان قلعه لرك جمله سی هدم ایدیله جك
وبعدما بونهرك سواحلنده مواقع مستحکمه وروما نیا وصربستان وبلغارستان
صولرنده دخی سفاین حربیه بولنمیه جقدر شوقدر که معتاد اولان قره غول
واپورلریله ضابطهٔ نهریه یی محافظه یه وکرك ایشلرینده مأمور اولان اوفق
کیلر بوندن مستثنادر طونه مختلط قومیسیونك حقوق ووظائف وامتیازاتی
حالیله ابقا اولنه جقدر

اون اوچنجی ماده دولت علیه سنه بوغازینی تکرار آچوب کرك احوال
حربیه دن وکرك طونه جه سیر سفاینك تعطیلندن طولایی دوچار خسار اولان

قلعه‌لریله شمنی ووارنه قلعه‌لرنده قالان مهمات حربیه واشیای سائره‌یی ایستدیکی کبی استعماله صلاحیتی اوله‌جقدر

انتظام وامنیت واسایش محلی‌یی محافظه‌یه کافی اولمق اوزره مقداری مؤخراً دولت علیه وروسیه دولتی بیننده بالاتفاق تعیین اولنه‌جق اولان برملت عسکری کاملا تشکیل اولنجه‌یه قدر روسیه عسکری داخل مملکتده اقامت وعندالایجاب قومیسره معاونت ایلیه‌جکدر   عسکرك اقامتی ایچون دخی تقریباً ایکی سنه مدت تعیین اولنه‌جقدر روسیه اردوسی ممالك شاهانه‌یی تخلیه ایلدکدنصکره بلغارستانده اقامه ایدیله‌جك اولان التی پیاده‌فرقه‌سی وایکی سواری فرقه‌سندن مرکب روسیه عساکر مقیمه‌سی اللی بیك کشی‌یی متجاوز اولمیه‌جق وامر اعاشه واداره‌لری بولندیغی مملکته عائد اوله‌جقدر بلغارستان عساکر مقیمه‌سی روسیه ممالکی ایله یالکز رومانیادن دکل اکر مدت اقامتده لازم کلان دپویلری ترتیب ایده‌بیلورلر ایسه قره دکز لیمانلرندن وارنه وبوغازدن دخی اختلاط ایلیه‌جکلردر

طقوزنجی ماده   بلغارستانك مؤخراً دولت علیه‌نك کوستره‌جکی بانقه واسطه‌سیله دولت علیه‌یه اعطا ایده‌جکی ویرکوی سنوینك مقداری اداره‌ٔ جدیده‌نك ایشه باشلادیغی برنجی سنه‌نك نهایتنده دولت علیه ایله روسیه ودول سائره بینلرنده بالاتفاق قرارلاشدیریله‌جق وبو ویرکو دخی امارتی تشکیل ایده‌جك بالجمله ممالکك برقاچ سنه‌لك وارداتنك حد متوسطی اوزرینه وضع وتعیین اولنه‌جقدر بلغارستان دولت علیه‌نك وارنه وروسجق تیمور یول قومپانیاسنه قارشو اولان تکالیف وتعهداتینه کندوسیله دولت علیه ومذکور قومپانیا بینلرنده ایشی قرارلشدیره‌رق درعهده ایده‌جکدر امارتك داخلندن کچن سائر تیمور یوللره متعلق مسائلك تسویه‌سی کذلك دولت علیه ایله بلغارستانده تشکل ایده‌جك حکومت وداخلی تیمور یول قومپانیه‌لری بینلرنده بالاتفاق حاصل اوله‌جق قراره تعلیق اولنه‌جقدر

اوننجی ماده   دولت علیه امارتك اوته طرفنده واقع ولایتلره کوندره‌جکی ویاخود اورالردن جلب ایلیه‌جکی عسکر ومهمات وذخیره‌یی بلغارستانك تعیین اولنه‌جق یوللرندن کچورمکه حق وصلاحیتی اوله‌جقدر فقط احتیاجات حربیه‌سنی تأمین ایله برابر بو صلاحیتك استعمالنجه هر کون

﴾ ٢٨٣ ﴿

اون یدنجی ماده دولت علیه وقوعات اخیره‌ده مدخلی اولان تبعه‌سنه کاملا وتماماً عفو عمومی اعطا ایدر بوندن طولایی حبس ویا نفی ایدیلان اشخاصك جمله‌سی درحال صالیویله‌جکدر

اون سکزنجی ماده دولت علیه دولتین متوسطین قومیسرلرینك قطور شهرینك تصرفنه متعلق بیان ایلدکاری مطالعه‌یی جداً پیش نظر اعتنایه الەرق ایران حدودینك امر تحدید قطعیسنی اجرا ایندیرمکی تعهد ایدر

اون طقوزنجی ماده روسیه ایمپراطوری حضرتلرینك طلب ودولت علیه‌نك دخی تأدیه‌سنی تعهد ایلدیکی تضمینات حربیه ایله روسیه‌نك اوغرادیغی ضایعات آتیده محرر حسابلردن مرکبدر

اولا طقوز یوز ملیون روبله (اردونك اداره‌سی مهماتك نقلی وادوات حربیه سپارشاتی) کبی وقوعبولان محاربه مصارفنه مخصوصدر

ثانیاً درتیوز ملیون روبله مملکتك سواحل جنوبیه‌سنه واخراجات تجارتنه وصنایعه وتیمور یوللره ایقاع اولنان خساراته مخصوصدر

ثالثاً یوز ملیون روبله بحسب الاستیلا قفقاسیه‌ده ایدیلان ضررلره مخصوصدر

رابعاً اون ملیون روبله ممالك عثمانیه‌ده بولنان روسیه تبعه‌سنك وتأسیساتنك اوغرادیغی ضرر وزیانه مقابلدرکه جمله‌سی برملیار درتیوز اون ملیون روبله ایدر

روسیه ایمپراطوری دولت علیه‌نك مشکلات مالیه‌سنی پیش نظر دقته الەرق وارزوی جناب پادشاهی‌یه امتثال ایلیه‌رك یوقاروکی فقره‌ده مندرج مبالغك قسم اعظمنی آتیده محرر اراضینك ترکی صورتیله تسویه‌یه موافقت ایلر

اولا طولجی سنجاغی یعنی (کلی) و(سنه) و(محمودیه) و(ایساقجی) و(طولجی) و (ماچین) و (باباطاغی) و (خرسوه) و (کوستنجه) و (مجیدیه) قضالریله (دلتانك) اطه‌لری و (ییلان اطه‌سی) ترك اولنه‌جقدر روسیه دولتی بوالکایی و (دلتانك) اطه‌لرینی کندی مملکتنه الحاق ارزوسنده بولنمدیغی جهتله بونلری (بسارابیا) قطعه‌سنك

٢٨٢

اشخاصه تضمينات اعطا ايتمكلكى درعهده ايدرك بو ايكى نوع مصارفه
قارشواق طونه قوميسيوننك كندوسنه ويره جكى پاره دن بشيوز بيك فرانق
تخصيص ايده جكدر

اون درنجى ماده   درسعادت قونفرانسنك ايلك اجتماعنده دولت عليه
مرخصلرينه تبليغ اولنان اوروپا تكاليفاتى دولت عليه ايله روسيه واوستريا
دولتلرى بينلرنده بالاتفاق قراراشديريله جق تعديلات ايله برلكده درحال
بوسنه وهرسكده اجرا اولنه جقدر وويركو بقاياسى طلب اولنميه رق مذكور
ولايتلرك واردات حاضره سى بيك سكزيوز سكسان سنه سى مارتى ابتداسنه
قدر مذهب وملتيته باقلميه رق وقوعات اخيره دن دوچار فلاكت اولان اهالى
ايله ملتجى فاميليارينه ويريله جك تضميناتك تسويه سنه و ممالكك احتياجات
محليه سنه حصر وتخصيص قلنه جقدر مدت مذكوره انقضاسندن صكره
سنوى حكومت سنيه يه عائد اوله جق مبلغك مقدارى ايلروده دولت عليه
ايله روسيه واوستريا دولتلرى بيننده آيروجه وبالاتفاق تعيين ايديله جكدر

اون بشنجى ماده   دولت عليه كريد جزيره سى اهاليسى طرفندن درميان
اولنان ارزويى نظر اهميته المغله برابر جزيرهٔ مذكوره نك بيك سكز يوز
التمش سكز سنه سى نظامنامهٔ داخليسنى مدققانه اجرا ايتمكلكى تعهد ايدر
شو مقاوله نامه ده كندولرى ايچون برادارهٔ مخصوصه تعيين اولنميان ارناودلق
وترحاله ايله روم ايليينك سائر يرلرى ايچون دخى اكا مماثل واحتياجات محليه يه
موافق بر نظامنامهٔ داخلى ياپيله جقدر اكثر اعضاسى يرلو اهاليدن مركب
اولمق اوزره تشكيل اولنه جق مخصوص قوميسيونلر هر ولايتده يكى
نظامنامه نك تفرعاتنى مذاكره ايدرك نتيجه سنى دولت عليه يه عرض
ايليه جكلردر   دولت عليه دخى بونلرى موقع اجرايه وضع ايتمزدن اول
روسيه دولتيله بركره استشاره ايده جكدر

اون التنجى ماده   ارمنستانده روسيه عسكرينك تحت استيلاسنده بولنوب
دولت عليه يه اعاده سى لازم كلان محللرك تخليه سى اورالرجه دولتينك
مناسبات حسنه سنه مضر قاريشقلقلره محل ويريله جكندن دولت عليه
ارمنيلرك متمكن اولديغى ايالتلرده منافع محليه نك ايجاب ايتديكى اصلاحات
وتنسيقاتى بلاافاتهٔ وقت اجرا ايتمكلكى وارمنيلرك كردلره وچركسلره قارشو
امنيتلرينى استحصال ايتمكلكى تعهد ايدر

موقعیه سنه و کرك حسن اداره یه متعلق ملاحظاته و مملکتك استراحتنی
تأمینه صالح شرائطه رعایت ایلیه جکدر
ثالثاً برنجی وایکنجی فقره لرده ذکر اولنان محللر روسیه یه برملیار یوز
ملیون روبله مقابلنده ترك ایدیله جکدر وممالك عثمانیه ده کی روسیه تبعه
وتأسیساته تخصیص ایدیلان اون ملیون روبله مستثنا اولدیغی حالده تضميناتدن
تصور قالان اوچیوز ملیون روبله نك صورت تأدیه سی وکوستریله جك
تأميناتی دولت علیه ایله روسیه دولتی بیننده بالاتفاق تنظیم اولنه جقدر
رابعاً ممالك شاهانه ده کی روسیه تبعه وتأسیساتنه مخصوص طلب اولنان
اون ملیون روبله تضمينات علاقه داران طرفندن وقوع بوله جق استدعالر
درسعادتده کی روسیه سفارتی طرفندن تدقیق اولنارق بابعالی یه حواله
ایدلدکجه تأدیه اولنه جقدر
یکرمنجی ماده دولت علیه روسیه تبعه سنك برقاچ سنه دنبرو معلقده
قالان بالجمله دعوالرینی دوستانه فصل وتسویه ایتمك وکندولرینه عند الایجاب
تضمينات لازمه اعطا وحقلرنده ویریلان اعلاماتی بلا تأخیر اجرا ایتدیرمك
اوزره تدابیر مؤثره اتخاذ ایلیه جکدر
یکرمی برنجی ماده روسیه یه ترك اولنان محللر اهالیسی بشقه محله کیدوب
اقامت ایتمك ایسترلر ایسه املاکلرینی صاتوب چکلمکده سربست ومختار
اوله جقلردر
وبو بابده کندولرینه اشبو مقاوله نامه نك تصدیقی تاریخندن اعتباراً اوچ سنه
مهلت ویرلمشدر مهلت مذکوره نك انقضاسنده املاکارینی صاتوب مملکتدن
چیقمامش اولنلر روسیه تابعیتنده قاله جقلردر

میری یه عائد اولان املاك غیر منقوله ویاخود محال مذکوره خارجنده کائن
میرانه مخصوص املاك موقوفه دخی اعضاسی اسلام وروسیه لودن مرکب
تشکیل اولنه جق برقومیسیون معرفتیله قرارلشدیریله جغی وجهله کذلك
اوچ سنه ظرفنده فروخت اولنه جقدر بوقومیسیون روسیه یه ترك اولنوبده
الیوم روسیه عسکری النده اولمیان قلعه وشهر وسائر محللرده بولنان ادوات
حربیه ایله مهمات ودولته عائد ذخیره واشیای سائره نك حکومت سنیه
جانبندن نه صورتله قالدیریله جغنی دخی تعیین ایلیه جکدر

۲۸٤

کندوسندن بیك سکز یوز اللی التی معاهده سیله افراز ایدیلان وجنوب طرفندن (کالی) قنالنك تالوکی یعنی الك درین یری و (اسکی استانبول) منصبیله محدود بولنان پارچه سیله مبادله ایلك صلاحیتنی محافظه ایدر صولرك تقسیمی و صیدگاهلر مسئله سی روسیه لی وروما نیالی اعضادن مرکب برقومیسیون معرفتیله مصالحه معاهده نامه سنك تصدیقی تاریخندن اعتباراً برسنه ظرفنده تسویه اولنه جقدر

ثانیاً (اردهان) و (قارص) و (باطوم) و (بایزید) ایله (صوغانلی) یه قدر اولان یرلر ترك ایدیله جکدر عمومی اعتبار یله خط حدود قره دکز ساحلندن ایریله رق (خوپه) چایی ایله (جوروق) چاینی تفریق ایدن طاغلرك تپه سندن و (آرتوین) شهرینك جهت جنوبیه سندن سلسلهٔ جبالدن چکه رك (الات) و (بشاجت) قریه لری قربنده واقع (جوروق) چاینه قدر کیده جك وبعده (دروه نیکسی کنکسی) و (خورجه زور) و (بیچکین طاغ) نام جبللرك تپه لرندن و (طورطوم) و (جوروق) نام چایلرك منصبلر ینی تفریق ایدن الك یوکسك تپه دن و (یایلا) و (هین) قربنده کی تپه لردن چکه رك (طورطوم) چایی اوزرنده واقع (وهین کلیسا) نام قریه یه منتهی اوله جقدر واورادن (سیوری طاغ) جبال متسلسله سندن (زیمان) کوینك جهت جنوبیه سندن چکه رك (سیوری طاغ) نام چکیده قدر کیده جکدر بعده جنوب شرقی جهتنه چوریله رك (زیوین) ه کیده جك واورادن (زیوین) دن (اردوست) و (خراسان) کویلرینه کیدن طریقك غرب طرفنه چکه رك (کیلیچمان) کوینه قدر (صوغانلی) طاغنك جنوب طرفنه میل ایده جك وبعده (شاریان) طاغنك تپه سندن کچوب (مراد چایی) نی کچیدنده کی (جور) نام موقعك جهت جنوبیه سنه اون «درست» قاله رق واصل اوله جقدر بعده (التا) طاغنك تپه سندن و (حوری) و (تاندروکسی) تپه لرندن (بایزید) وادیسنك جهت جنوبیه سندن کچه رك (قازلی) کولك جهت جنوبیه سندن اسکی (ایران) حدودینه التصاق ایلیه جکدر

روسیه ممالکنه الحاق ومربوط خریطه ده اشارت اولنان اراضینك حدود قطعیه سی روسیه لو وعثمانلو اعضادن مرکب برقومیسیون معرفتیله تعیین اولنه جقدر بوقومیسیون ایفای امور مأمور سنده کرك وضعیت

ارکاباً نقل اولنمق اوزره قره دکز ومرمره دکزی لیمانلرینه کوندریله بیله جکدر
اناطولی قطعه سی ایسه مصالحهٔ قطعیه نك عقدی تاریخندن اعتباراً التی ماه
ظرفنده تخلیه اولنه جق وروس عسکری قفقاسیه وقریم طریقیله عودت ایتمك
اوزره طربزوندن واپوره بنمکه مأذون اوله جقدر تصدیقنامه لرك
تعاطیسنی متعاقب امر تخلیه یه مبادرت اولنمق لازم کله جکدر

یکرمی التنجی ماده اشبو مقاوله نامه موجبنجه دولت علیه یه ترك اولنه جق
محللرده روسیه عسکری اقامت ایتدیکی مدتجه امر اداره اورالرك
استیلاسندنبرو نه حالده ایسه ینه او حالده قاله جق وروسیه عسکری کاملا
چکیلنجه یه قدر باب عالی اداره یه اصلا مداخله ایتمیه جکدر

دولت علیه یه اعاده اولنه جق محللره عساکر شاهانه نك دخولی ودولت
علیه نك اجرای حکومته مباشرتی انجق هر بر مملکت وقلعه روسیه
عسکری طرفندن تخلیه اولندقدن وقومانداان کیفیتی دولت علیه نك بونك
ایچون تعیین ایده جکی ضابطه خبر ویردکدن صکره وقوعبوله جقدر

یکرمی یدنجی ماده دولت علیه اثنای محاربه ده روسیه اردوسی ایله اولان
مناسباتندن طولایی متهم بولنان تبعه سی حقنده هیچ بر صورتله مجازات ایتمامك
وایتدیرمامکلکی تعهد ایدر روسیه عسکرینك ارقه سندن فامیلیاریله برابر
ترك وطن ایتمك ایسته یه جك بعض کسنه لرك عزیمتنه مأمورین دولت علیه
طرفندن مخالفت اولنمیه جقدر

یکرمی سکزنجی ماده مقدمات صلحیه نك تصدیقنی متعاقب اسرای حربیه
طرفیندن نصب وتعیین اولنه رق هوجه بك وسیواستپوله عزیمت ایده جك
مأمورین مخصوصه معرفتیله قارشواقلی اعاده اولنه جقدر دولت علیه
کندوسنه تسلیم اولنه جق اسرای حربیه نك مصارفنی مأمورین مومی الیهم
طرفندن تعیین اولنه جق حساب موجبنجه علی التساوی اون سکز تقسیط
ایله التی سنه ظرفنده تسویه ایده جکدر

دولت علیه ایله مملکتین وصربو قره طاغ بیننده اسرای حربیه نك اعاده سی
ینه بو اساس اوزرینه اجرا اولنه جق وفقط دولت علیه نك اعاده ایده جکی
اسرانك مقداری قره طاغك اعاده ایده جکی اسرانك مقدارندن لدی الحساب
تنزیل قلنه جقدر

يكرمى ايكنجى ماده   روم ايلى واناطوليده اقامت وياسياحت ايدن روسيه‌لو زوار ورهبان ملل سائره‌يه منسوب پاپاسلرك نائل اولدقلرى عينى حقوق ومعافيات وامتيازاتدن مستفيد اوله‌جقلردر

درسعادت روسيه سفارتيله ممالك شاهانه‌ده بولنان روسيه قونسلوسلرى زوار ورهبان مرقومه ايله كندولرينك محال مباركه وسائره‌ده كائن مستملكاتنى وتأسيسات روحانيه وخيريه‌لرينى رسماً حمايه ايتمك حق وصلاحيتنى حائز اوله‌جقلردر

عن اصل روسيه‌لو اولوب (آينه‌روز) ده اقامت ايدن راهبلره مستملكات ومعافيات قديمه‌لرى اعاده اولنه‌جق وكندولرينه عائد اولان اوچ مناستر ايله مشتملاتنده (آينه‌روز) ده‌كى سائر تأسيسات روحانيه ومناسترلره تأمين اولنان حقوق وامتيازاتدن كمافى السابق مستفيد اوله‌جقلردر

يكرمى اوچنجى ماده   ممالك شاهانه‌ده روسيه تبعه‌سنك تجارت وحقوق دعاويه وحال وموقعلرينه دائر طرفين متعاهدين بيننده مقدما عقد اولنوب محاربه‌دن طولايى فسخ والغا ايدلمش اولان بالجمله معاهدات ومقاولات وتعهدات اشبو مقاوله‌نامه ايله نقض ايديلان احكامى مستثنا اولمق اوزره ينه موقع اجرايه وضع اولنه‌جقدر   دولتين متعاهدين بالجمله تعهدات ومناسبات تجاريه‌لرنجه وسائره‌جه اعلان حربدن اول يكديگرينه قارشو بولندقلرى حاله رجوع ايده‌جكلردر

يكرمى دردنجى ماده   قلعهٔ سلطانيه ايله خليج درسعادت حال سفر وحضرده روسيه ليمانلرندن كلان وياخود روسيه ليمانلرينه كيدن بيطرف دولتلر سفائن تجاريه‌سنه آچيق قاله‌جقدر   بناءعليه دولت عليه بيك سكز يوز اللى التى سنه‌سى نيسانينك اون التيسنده پاريسده امضا اولنان بياننامه‌نك احكامى خلافنه اوله‌رق بعدما قره‌دكز وازاق دكزى ليمانلرى اوكنده اعتبارى برابلوقه وضع ايتمامكى تعهد ايدر

يكرمى بشنجى ماده   روسيه اردوسى ذات شوكتسمات حضرت پادشاهى ايله روسيه ايمپراطورى بيننده مصالحهٔ قطعيه‌نك عقدى تاريخندن اعتبارا اوچ ماه ظرفنده بلغارستان مستثنا اولمق اوزره روم ايلى قطعه‌سنى كاملا تخليه ايليه‌جكدر وقت قزانمق وروس عسكرى مدت مديده ممالك شاهانه وروماياده قالمامق ايچون عسكرك برمقدارى روسيه واپورلرينه وياخود استيجار اولنه‌جق ديكر واپورلره

﴿ ٢٨٩ ﴾

تصديقاً للمقال اشبو پروتقول ايكى نسخهٔ اصليه اولەرق تنظيم وامضا اولنمشدر

محل امضا	محل امضا
قونت ن . ايغناتيف نليدوف	صفوت سعدالله

بز اشبو مقدمات صلحيه‌يى كما ينبغى تدقيق ومطالعه ايتدكدن صكره قبول وتصديق ايتدك وبناء عليه اشبو ورقهٔ مخصوصه طرفمزدن امضا اولنەرق دولت مهريله دخى تمهير قلنمشدر . اشبو بيك سكز يوز يتمش سكز سنهٔ ميلاديه‌سى مارت رومیسنك دردى وجلوسمزك يكرمى دردنجى سنه‌سى تاريخلريله پترسبورغده تحرير ايدلمشدر

محل امضا	محل امضا
باشوكيل غورچاقوف	علكساندر

يكرمى طقوزنجى ماده   اشبو مقاوله‌نامه ذات شوكتسمات حضرت
پادشاهى وحشمتلو روسيه ايمپراطورى طرفلرندن تصديق اولنه‌جق
وتصديقنامه‌لرى اون‌بش كون ظرفنده وممكن اولورايسه دها اول پترسبورغده
تعاطى اولنه‌جق واشبو مقاوله‌نامه‌نك حاوى اولديغى شرائط مصالحه
معاهداتنده مستعمل اولان صورت رسميه‌يه نه‌وقت ونره‌ده ادخال اولنه‌جغى
دخى اوراده قرارلشديريله‌جكدر   انجق شوراسى مقرردركه طرفين
متعاهدين اشبو مقاوله‌نامه‌نك تصديق اولنديغى زماندن اعتباراً كندولرينى
رسماً مقيد ومكلف عد ايدرلر

تصديقاً للمقال طرفين مرخصلرى اشبو مقاوله‌نامه‌يى امضا وتمهير
ايتمشلردر

اشبو سند بيك سكز يوز يتمش سكزسنه‌سى شباطنك اون طقوزنجى ومارت
افرنجينك اوچنجى كونى ايا استفانوسده تنظيم اولنمشدر

محل امضا   محل امضا
ايغناتيف نليدوف   صفوت سعداه

بوكون يعنى بيك سكز يوز يتمش سكزسنه‌سى شباطنك اون طقوزنجى ومارت
افرنجينك اوچنجى كونى امضا اولنان مقدمات صلحيه مقاوله‌نامه‌سنك اون
برنجى ماده‌سنده اونودلان وماده مذكوره‌نك جزء متممى اولان فقره‌در

بلغارستان امارتى اهاليسندن اولوب ده ممالك محروسه‌نك سائر جهتلرنده سياحت
ويا اقامت ايده‌جك اولنلر قوانين ومأمورين سلطنت سنيه‌يه تابع اوله‌جقلردر

محل امضا   محل امضا
ايغناتيف نليدوف   صفوت سعداه

ذات حضرت پادشاهى ايله حشمتلو روسيه ايمپراطورى حضرتلرينك
مرخصلرى بولنان محررين امضا بوكون يعنى بيك سكز يوز يتمش سكز
سنه‌سى شباط روميناك اون طقوزى ومارت افرنجينك اوچى تاريخنده
ساعت بشى چاريك چكه‌رك ايا استفانوسده اصالتلو قونت ايغناتيف جنابلرينك
اقامتكاهلرنده بالتجمع ايكى نسخه اوزره تنظيم اولنان مقدمات صلحيه
مضبطه‌لرينى قرائت وتطبيق ايدرك زيرينه امضالرينى وضع وارمه‌لرينى
حاوى مهرلرله تمهير ايتمشلردر

1914'te Anadolu'da Etnik Gruplar*

Osmanlı İmparatorluğu Genelinde 1914 Yılı Nüfus Sayımı

Müslüman (Türk)	: 13.339.036
Rum (genel)	: 1.564.975
Ermeni (genel)	: 1.225.422
Toplam	: 16.129.433

Not: 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu genelindeki Ermeniler göçe tâbi olmamış, doğudaki iç kargaşayı önlemek için yalnız doğu bölgesindeki Ermeniler göçe tâbi olmuşlardır.

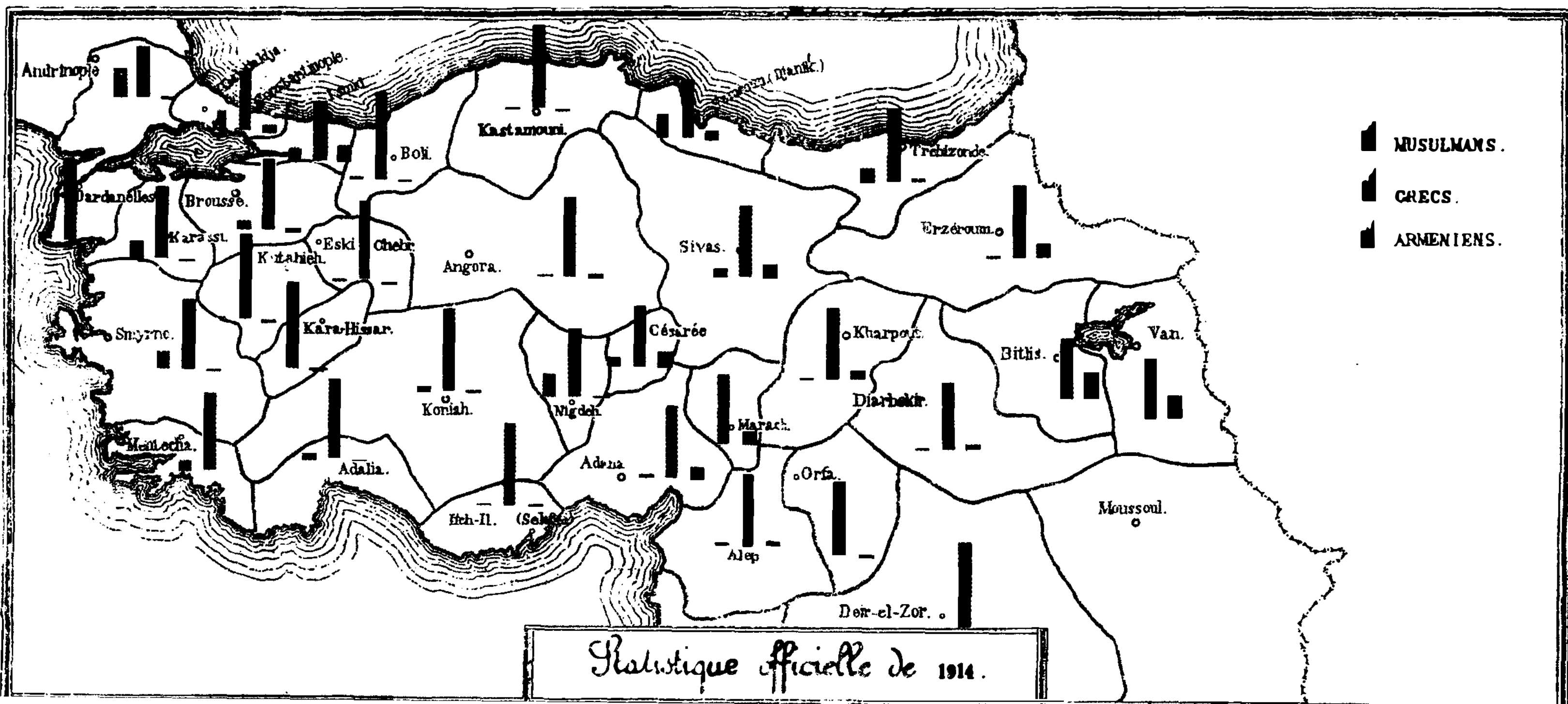
İstanbul'da 1914 Yılında Nüfus Sayımı

Müslüman (Türk)	: 560.434
Rum	: 205.752
Ermeni	: 82.880
Toplam	: 849.066

(Kaynak: ATASE Başkanlığı'ndan alınan izleyen sayfalardaki belge.)

* Belgeler ATASE'den Halil İnalcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi Müdürü Ali Işık tarafından tespit edilmiştir.

Proportions des populations musulmanes, grecques et arméniennes en Asie-Mineure d'après la statistique officielle d. 1914.

VILAYETS.	MUSULMANS	GRECS	ARMENIENS	VILAYETS.	MUSULMANS	GRECS	ARMENIENS	VILAYETS	MUSULMANS	GRECS	ARMENIENS
ANDRINOPLE.	360.411	224.680	19.773	DARDANELLES: (Sandjak.)	149.903	8.550	2.474	KONIAH.	750.712	25.150	12.971
ADANA.	341.903	8.974	52.650	DIARBEKIR.	492.101	1.935	65.850	KUTAHIA: (Sandjak.)	303.348	8.755	4.548
ADALIA: (Sandjak.)	235.762	12.385	630	DJANIK: (Sandjak)	265.950	98.739	27.319	MARASCH: (Sandjak)	152.645	34	32.322
ANGORA.	877.285	20.240	51.556	ERZEROUM.	673.297	4.864	134.377	MENTECHA: (Sandjak)	188.916	19.923	12
ALEP.	576.320	21.954	40.843	ESKI-CHEHR: (Sandjak)	140.678	2.613	8.592	NIGDE: (Sandjak.)	227.100	58.312	4.936
AIDIN: (Smyrne.)	1.249.067	299.097	20.287	ISMIDT: (Sandjak.)	226.859	40.048	55.852	ORFA: (Sandjak.)	149.384	2	16.718
BITLIS.	309.999	-----	117.492	ITCH-IL: (Sandjak)	102.034	2.507	341	SIVAS.	939.735	75.324	147.099
BOLI: (Sandjak.)	399.281	5.151	2.970	KARA-HISSAR: (Sandjak.)	277.659	632	7.459	TREBIZONDE.	921.128	161.574	38.899
BROUSSE.	474.114	74.927	60.119	KARASSI: (Sandjak.)	359.804	97.497	8.653	TCHATALDJA: (Sandjak)	20.048	36.791	842
CESAREE: (Sandjak.)	184.292	26.590	50.174	KASTAMOUNI.	737.302	20.958	8.959	VAN.	179.380	1	67.792
CONSTANTINOPLE.	560.434	205.752	82.880	KHARPOUT.	446.379	971	79.821	ZOR: (Sandjak.)	65.770	45	232

Mondros Silah Bırakışımı Sözleşmesi Metni Mondros, 30 Ekim 1918*

İngiltere Hükümetinin, Müttefikleriyle anlaşmış olarak, yetkili kıldığı İngiltere'nin Akdeniz Donanıması Başkomutanı Sayın Oramiral Sir Arthur Cough Calthorpe ile, Türk Hükümetinin yetkili kıldığı Donanma Bakanı Sayın Rauf Bey, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sayın Reşat Hikmet Bey ve Genelkurmay'dan Yarbay Sadullah Bey arasında kararlaştırılıp bağıtlanan silah bırakışımı koşulları:

1. Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçişin sağlanması; Çanakkale ve Karadeniz Boğazları kalelerinin Müttefiklerce işgal edilmesi.
2. Türk sularındaki tüm mayın tarlalarının, torpido kovanlarının ve öteki engellerin yerlerinin gösterilmesi ve bunların taranması ya da kaldırılması için, istemde bulunulunca, yardım edilmesi.
3. Karadeniz'deki mayınlara ilişkin eldeki tüm bilgilerin verilmesi.

---

* İ. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt: 1920-1945*, Ankara, 1983, s. 514-516.

4. Müttefik savaş tutsakları ve gözaltında bulundurulan ya da tutsak olan Ermenilerin tümünün İstanbul'da toplanarak, hiçbir koşula bağlı olmaksızın, Müttefiklere teslim edilmesi.
5. Sınırların denetlenmesi ve iç güvenliğin sağlanması için gerekli olan askerî birlikler dışında, Türk Ordusunun gecikmeksizin terhis edilmesi, (Birliklerin insan gücü ve konusu, daha sonra, Müttefiklerce, Türk Hükümetine danışılarak saptanacaktır).
6. Türk karasularında ya da Türkiye'nin işgalindeki sularda bulunan tüm savaş gemilerinin teslim edilmesi; Türk karasularında kolluk ya da benzeri amaçlar için gerekli görülebilecek belirli küçük gemiler dışında, anılan gemilerin gösterilecek Türk limanında ya da limanlarında gözaltına alınması.
7. Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması.
8. Şu sırada Türk işgali altında olan tüm limanların ve barınakların Müttefik gemilerince özgürce kullanılması ve düşman tarafından kullanılmasının önlenmesi, özdeş koşullar, ticaret ve ordunun terhisi amaçları için Türk sularında bulunan Türk ticaret gemilerine de uygulanacaktır.
9. Tüm Türk limanlarında ve tersanelerinde her türlü gemi onarımı kolaylıklarından yararlanılması.
10. Toros tünel sisteminin Müttefiklerce işgali.
11. Kuzeybatı İran'daki Türk Birliklerinin gecikmeksizin savaş öncesi sınırların gerisine çekilmeleri için daha önce verilmiş bulunan buyruk yerine getirilecektir.
    Kafkasların [Trans-Caucasia, Maverai Kafkas] bir bölgesinin Türk Birliklerince boşaltılması daha önce buyrulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılmasına, oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra, gerek görülürse, girişilecektir.
12. Türk makamlarının haberleşmeleri dışında, tüm telsiz telgraf ve kablo istasyonlarının Müttefiklerce denetim altına alınması.
13. Denizciliğe, askerliğe ve ticarete ilişkin her türlü gereçlerin yok edilmesinin önlenmesi.

14. Ülkenin gereksinimleri karşılandıktan sonra, Müttefiklere Türk kaynaklarından kömür, akaryakıt ve deniz gereçleri satın alma kolaylıkları gösterilmesi.
    Bu nesnelerden hiçbiri ihraç edilmeyecektir.
15. Kafkasya demiryollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de kapsamak üzere, tüm demiryollarında, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, Müttefik makamlarının bunları tümüyle diledikleri gibi kullanabilmeleri amacıyla, Müttefik Denetleme görevlilerinin yerleştirilmesi.
    Bu hüküm Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsar. Türkiye, Bakû'nun Müttefiklerce işgaline hiçbir biçimde karşı çıkmayacaktır.
16. Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta tüm garnizonların en yakın Müttefik komutanına teslim olmaları ve 5. Maddede öngörülen düzenin korunması için gerekenler dışında, tüm birliklerin Kilikya'dan çekilmesi.
17. Trablus ve Bingazi'deki tüm Türk subaylarının en yakın İtalyan garnizonuna teslim olmaları. Bunlar teslim olma buyruğuna uymazlarsa, Türkiye, bu subaylara ikmal gönderilmesini ve kendileriyle haberleşmenin kesilmesini sağlamayı yükümlenir.
18. Mısrata'yı da kapsamak üzere, Trablus ve Bingazi'de işgal edilen tüm limanların en yakın Müttefik garnizonuna teslimi.
19. Denizci, asker ve sivil tüm Almanların ve Avusturyalıların bir ay içinde Türk ülkelerinden çıkartılması; uzak bölgelerdekilerin de olanaklı en erken bir tarihte çıkartılması.
20. Beşinci Madde uyarınca terhis edilecek Türk Ordusunun, taşıtlarıyla birlikte, araç ve gereçlerinin, silahlarının ve cephanesinin kullanılış biçimi konusunda verilebilecek buyrukların yerine getirilmesi.
21. Müttefiklerin çıkarlarını korumak için Türk Donatım [İâşe] Bakanlığına bir Müttefik temsilcinin atanması. Bu temsilciye, işbu amacın gerektirdiği tüm bilgilerin verilmesi.
22. Türk tutsaklarının Müttefik Devletler buyruğunda tutulması. Askerlik çağı dışındaki Türk sivil tutsakların salıverilmesi konusu göz önünde tutulacaktır.

23. Türkiye bakımından Merkez Devletleri [Almanya, Avusturya] ile tüm ilişkilerin kesilmesi zorunluluğu.
24. Altı Ermeni ilinde [Vilâyatı sitte] karışıklık çıkarsa, Müttefikler bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar.
25. Müttefiklerle Türkiye arasında düşmanca eylemler 31 Ekim 1918 Perşembe günü, yerel saatle öğle vaktinde başlamak üzere, duracaktır.

Limni'de, Mondros limanında, İngiltere Krallığı'nın *Agamemnon* savaş gemisinde, 30 Ekim 1918'de, iki örnek olarak, imzalanmıştır.

Arthur Calthorpe

Hüseyin Rauf,
Reşad Hikmet,
Sadullah

Ulusal And (Mîsâk-i Millî) Metni
İstanbul, 28 Ocak 1920*

Aşağıda imzaları bulunan Osmanlı Millet Meclisi (Meclisi Mebusân) üyeleri, devletin bağımsızlığının ve ulusun geleceğinin, haklı ve sürekli bir barışa kavuşmak için katlanılabilecek özverinin en fazlasını gösteren aşağıdaki ilkelere eksiksiz uyulmasıyla sağlanabileceğini ve bu ilkeler dışında sağlam bir Osmanlı saltanatı ve toplumunun varlığının sürdürülmesinin olanak dışı bulunduğunu kabul ederek, şunları onaylamışlardır:

Madde 1. Osmanlı Devleti'nin, özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu, 30 Ekim 1918 günkü Silah Bırakışımı [Mondros Mütarekesi] yapıldığı sırada, düşman ordularının işgali altında kalan kesimlerinin [o sırada Hatay ve Musul bölgesi Türk egemenliği altında idi] geleceğini, halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerekir; söz konusu Silah Bırakışımı çizgisi içinde, din, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslâm çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem, ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle, birbirinden ayrılamayacak bir bütündür.

---

* İ. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt: 1920-1945*, Ankara, 1983, s. 517-518.

Madde 2. Halkı, özgürlüğe kavuşunca, oylarıyla anavatana katılmış olan üç il [Elviye-i Selâse yani Kars, Ardıhan ve Batum livaları] için gerekirse yeniden halkın serbest oyuna başvurulmasını kabul ederiz.

Madde 3. Türkiye ile yapılacak barışa değin ertelenen Batı Trakya'nın hukuksal durumunun belirlenmesi de, halkının özgürce açıklayacağı oya göre olmalıdır.

Madde 4. İslâm Halifeliğinin ve Yüce Saltanatın merkezi ve Osmanlı Hükümetinin başkenti olan İstanbul kenti ile Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü tehlikeden uzak tutulmalıdır. Bu ilke saklı kalmak koşuluyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda, bizimle birlikte, öteki tüm devletlerin oybirliği ile verecekleri karar geçerlidir.

Madde 5. Müttefik Devletler ile düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman hakların da özdeş haklardan yararlanması umudu ile, bizce de benimsenip güvence altına alınacaktır.

Madde 6. Ulusal ve ekonomik gelişmemize olanak bulunması ve daha çağdaş biçimde, düzenli bir yönetimle işlerin yürütülmesini başarmak için, her devlet gibi, bizim de gelişmemiz koşullarının sağlanmasında, bütünüyle bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşmamız ana ilkesi varlık ve geleceğimizin temelidir. bu nedenle siyasal, yargısal, parasal vb. alanlarda gelişmemizi önleyici sınırlamalara [Kapitülasyonlar] karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu ilkelere aykırı olmayacaktır.

NOTLAR

GİRİŞ: OSMANLI DEVLET VE TOPLUMUNDA YENİ DÖNEM (1700-1900) (Sayfa 3-20)

1 Mehmed Çelebi'nin Fransa sefaretnamesinin açıklamalı bir yayını için bkz. *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri*, haz. Şevket Rado, 6. baskı, İstanbul, 2016.
2 Faik Reşit Unat (yay.), *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi*, Ankara, TTK, 1943.
3 Rus Büyük Knyazı III. İvan 1500 tarihine doğru son Bizans imparatoru XI. Konstantin'in yeğeni ile evlenerek Bizans'ın vârisi olma iddiasını benimsemiştir.

DEVLET-İ 'ALİYYE'DE 17. YÜZYILDA İDAREDE VE MALİYEDE GENEL DÖNÜŞÜM (Sayfa 23-26)

1 1590-1640 arası dönemde Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin nedenlerini ele alan Osmanlı *risâleleri* veya *nasihâtnâmeler* üzerine henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu eserlerin bir listesi için bkz. Mehmed Tahir, *Ahlâk Kitâblarımız*, İstanbul, H. 1325 ve *Siyâsete Mute'allik Âsâr-i İslâmiyye*, İstanbul, H. 1330; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke*, Leipzig, 1927; A.S. Levend, "Siyâset-nâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* (1962), s. 184-194 ve "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *TDAY, Belleten* (1963), s. 89-115; K. Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin-New York, 1973, s. 6 ve 163. Bu "risâleler"in çoğu (M. 'Âlî, Hasan el-Kâfî, 'Aynî'Alî, *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, *Kitâb-i Müstetâb*, Koçi Beg, 'Azîz Efendi, *Hirzü'l-Mülûk*) birbirleriyle yakından ilgili olduğundan –teorik arka planları ortaktır ve daha önce söylenenlerin tekrarı şeklindedirler–, eserlerdeki fikir ve gözlemlerin özgünlüğünün doğru bir değerlendirmesi için her birinin karşılaştırmalı bir analizi gereklidir. Selânikî ve özellikle de M. 'Âlî (*Nushatü's-Selâtîn*), diğerlerine büyük ölçüde kaynaklık etmiş görünmektedir. Bu konuda karşılaştırmalı bir genel değerlendirme için bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, III, İstanbul, 2015, "İslahat Layihaları" bölümü, s. 117-180.
2 Bkz. H. İnalcık, "*Kutadgu Bilig*'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 259-271; H. İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul, 2016, "Orta-Asya Karahanlı Devlet Geleneği" bölümü, s. 13-30.
3 Neşet Ç. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944; aynı yazar, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, aynı yazar, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul, 1942; aynı yazar, *Sürgünler*, Ankara, 1951. 1930-1940'larda, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde, Halkevleri himayesinde, yerel tarihle ilgili orijinal malzeme içeren birçok kitap ve dergi yayımlanmıştır (bkz. H. Taner, *Halkevleri Bibliyografyası*, Ankara, 1950).

4 Mustafa Akdağ, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *DTCF Dergisi*, 3/IV (1945), s. 419-431; aynı yazar, "Celâlî İsyanlarının Başlaması", *DTCF Dergisi*, 4/I (1945), s. 23-50; aynı yazar, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *DTCF Dergisi*, 5/III (1947), s. 291-309; aynı yazar, "Celâlî Fetreti", *DTCF Dergisi*, 15/I (1958), s. 53-107; aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisâdî Vaziyeti", *Belleten*, XIII (1949), s. 497-571 ve 14 (1950), s. 319-418; aynı yazar, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, c. I, Ankara, 1959, c. II, Ankara, 1971; aynı yazar, *Celâli İsyanları*, Ankara, 1963; aynı yazar, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum, 1963; aynı yazar, "Türkiye Tarihinde İçtimâî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II (1949); aynı yazar, "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/3 (1964), s. 1-49.

5 *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, s. 447-470 (2. baskı, I, Paris, 1966, s. 535-542), çev. S. Reynolds, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. I, New York, 1972, s. 591-606.

6 M. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972.

7 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, s. 10 ve 43.

8 Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, s. 39-44.

9 H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, IV, Berlin, 1920; W.Y. Carman, *A History of Fire-Arms*, Londra, 1955; M. Roberts, *The Military Revolution, 1500-1660*, Belfast, 1956; D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, Londra, 1956 (bu eserin eleştirisi için, bkz. *Belleten*, XXI (1957), s. 501-512); Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Londra, 1937, s. 211-218. *De Militia Turcica*'nın yazarı şöyle der (s. 768): "Türkler kesinlikle yenilecekler; çünkü piyadeleri, birkaç yeniçeri taburu dışında beş para etmez ve düzenli sıralı mızraklı ve tüfekli (*arquebus*) asker alaylarına karşı koyamazlar." On sekizinci yüzyılın bitimine doğru Thomas Sherly de şöyle der: "*The mannor of the fightes that the Turkes vse are Straundge... the horse men haue for weapons a lance de gaye, a bowe, a semiterre... of the foote... the Janissarys doe vse a certeyne peyce that is as long as a muskette...*" (*Discourse*, ed. D. Ross. s. 7; ayrıca V. Parry ve H. İnalcık'ın makaleleri, *The Proceedings of the Conference on War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975.

10 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", *Belleten*, XXI/83 (1957), s. 501-512.

11 "Şimdiki hâl ise reâyânın ekserî kimi Acem vilâyetlerinde ve kimi Tatar Hân vilâyetlerinde ve kimi serhâd olan Rumeli vilâyetlerinde vatan ve karâr eylemişlerdir ve kimisi İstanbul ve Edirne ve Burusa ve sâ'ir bilâd-i a'zâmlarda hamınâl ve ehl-i sanâyi' ve ekâbir çiftçileri olmuşdur ve ba'zıları hôd kimi hünkâr kulu ve kimi celâlî ve eşkıyâlardan olub harâmîlik iderler" (bkz. *Kitâb-i Müstetâb*, yay. Y. Yücel, Ankara, 1974, s. 34). Bu "nasihatnâme"nin yazarı, "reâyâ olanlardan Etrâk ve Ekrâd ve *Çingâne* ve Tât ve A'câm el-hâsıl her isteyen"in (s. 54) –Osmanlı Devleti'nin temel kanunları çerçevesinde– o zamana kadar katî olarak kullara tahsis edilmiş olan askerî sınıf içerisine sızma yolları bulduğuna vurgu yapar (bkz. s. 7-8, 15 ve 66'daki metin; *krş. Koçi Beg Risalesi*, yay. A.K. Aksüt, İstanbul, 1939; ayrıca bkz. "Ghul m" *EI²*, II, s. 1085-1091). *Kitâb-i Müstetâb*, Osman döneminde (1618-1622) devlet kurumlarında meydana gelen ciddi boyutlardaki çürümeleri anlatmak ve sultana ülkede düzen ve refahın nasıl yeniden tesis edilebileceği konusunda tavsiyeleri sunmak üzere yazılmıştır. Bu kitaba göre, III. Murad devrindeki temel sorunlar şunlardı: Reâyânın askerîkurumları işgali, kulların itaatsizliği, Celâlî talanları, eyaletlerdeki anarşi ve kul sayısındaki kanunsuz artışlardan kaynaklanan bütçe açığı (özellikle bkz. s. 16). Fakat görünüşe göre, birçok

eyaletin Şâh Abbâs'a kaybı ve Anadolu'daki Celâlî karışıklıkları, yazarın çağdaşlarını en çok endişelendiren ve onu sultana karşı cesur ve açık yürekli hitabı konusunda harekete geçiren şeylerdi. Yazara göre, bu kötü durumun nedenleri, devletin eski ve iyi kanunlarının ihmal ve ihlâli, sultanın yüksek makamlara sadece dürüst ve ehil adamları yerleştirmedeki başarısızlığı ile devlet erkânındaki yozlaşmışlık idi. Bütün nasihatnâmelerde olduğu üzere, yazarın sorunlara yaklaşımı ve tahlili tamamen Ortadoğu'nun geleneksel devlet mefhumuna dayanmaktadır (bkz. İnalcık, "*Kutadgu Bilig*'de...", dipnot 2). Devletin adâleti sağlamadaki başarısızlığından kaynaklanan reâyânın ezilmesi ve neticesinde devlet gelirlerindeki azalma ile ordunun zayıflaması kitaptaki başlıca konulardır. Yazar belli ki *devşirme* kökenlidir (bkz. s. 55) ve maliye mensubudur (krş. s. 34-35). Kapı-ağasından özellikle bahsetmesi (s. 44), okuyucunun aklına *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'ın yazarını getirmektedir. Metnin Yücel yayını tam olarak tatmin edici değildir. *Kitâb-i Müstetâb*, Koçi Beg ile yakından ilintilidir ve onun tarafından bölüm bölüm kopyalanmıştır. III. Murad devrindeki vaziyetle ilgili olarak, Sinan Paşa'nın raporlarına hususi bir önem verilmelidir (bkz. S. Faroqhi, "Die Vorlagen (telhîse) des Grosswesirs Sinân paša an Sultan Murad III", *Doktora Tezi*, Philos. Fakultät, Hamburg Üniversitesi, 1967).

ASKERÎ TEŞKİLATTA DÖNÜŞÜM
(Sayfa 27-43)

1 Cengiz Orhonlu, *Telhîsler, 1597-1607*, İstanbul, 1970, s. 52, 56, 59 ve 71-72.

2 Sultana bir raporunda (bkz. Orhonlu, *Telhîsler*, s. 51-52) veziriâzam Macar cephesindeki durumla ilgili şunu der: "... Mart ayına dek Budin ile Peşte kal'alarında 5-10 bin tüfengçi gelüb dâhil olmaya el-'iyâzu billâh-i te'âlâ hâl müşkil olur ... ammâ bu cânibde 10.000 tüfenger asker kanda bulunur." Sultana bir başka raporda ise (Orhonlu, *Telhîsler*, s. 71-72) veziriâzam şöyle der: "Mel'ûnların askerleri ekser piyâde ve tüfeng-endâz olmağla asâkir-i islâmın ekseri atlu olub piyâdesi az olduğundan gayri tüfenge mu'tad üstâdları nadir olmağla hîn-i mukâbelede ve kal'â muhâsarasında azîm ızdırab çekilür," 1605'te veziriâzam sultandan Menteşe valisi Mehmed Beg'in "küllî tüfeng-endâz sekban ve cebelü ile sefer-i hümâyûna gelmesi"ni buyuran özel bir emir talep eder (Orhonlu, *Telhîsler*, s. 98).

3 Bu sayılar için bkz. Ayni Alî, *Risâle-i Vazîfe-horân*, İstanbul, H. 1280, s. 88 ve 117. Farklı dönemlerdeki *kapıkulu* askerlerinin (yeniçeri, sipâhi, cebeci, topçu, top taşıyıcı) sayısı şöyledir:

1451-1481	10-12 bin
1481-1520	12-16 bin
1520-1590	16-30 bin
1590-1630	30-70 bin
1630-1670	60-50 bin
1704	70 bin

Kitâb-i Müstetâb'ta (s. 14, 27 ve 63-64) şu sayıları bulmaktayız:

	I. Süleyman dönemi	II. Osman dönemi
Yeniçeriler	12 bin	35-40 bin
Sipâhiler	7-8 bin	19-20 bin

Ancak II. Osman dönemindeki 40.000 yeniçeriden yalnızca 10.000'i seferlere katılıyordu (*Kitâb-i Müstetâb*, s. 27-28).

4 1600'den itibaren Osmanlı yönetimi en iyi paralı asker birliklerini Bosna ve Arnavutluk'tan topladı ki, bu uygulamanın bu iki memleketin sosyal koşullarında güçlü bir etkisi olmuştur. Tüfekli Hıristiyan *pandur*'lar (*pandor*) ve Eflaklar, kumandanları *kneze* ve *prikümür*'ler ile birlikte 1605 seferinde kullanılmışlardı (bkz. Orhonlu, *Telhîsler*, s. 52). Bunların askerliği ile 17. ve 18. yüzyıllarda Balkanlar'da eşkıyalığın yayılması arasında bir ilişki var gibi görünmektedir. Balkanlar'da eşkıyalıkla ilgili D. Šopova, *Makedonija vo XVI i XVII vek.*, Üsküp, 1955; ayrıca *Turski dokumenti za aiduistvoto i aramistvoto vo Makedonija*, I-II, ed. A. Matkovski, Üsküp, 1961; B. Cvetkova, "Haidutstvoto v b lgarskite zemi prez XV-XVIII", *Istoričeski Pregled*, XXIV (1968).

5 Bkz. Ş. Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara, 1961, s. 175-179. 1589 tarihli bir fermanda (bkz. Özer Ergenç, "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya", *Doktora Tezi*, DTCF, Ankara Üniversitesi, Tarih bölümü, 1973, III. Bölüm, dipnot 87) şöyle der: "... hâlâ livâ-i mezbûrda bazı yaya-başılar ve yençeriler, yasakcı nâmı ile varmağın, (kâdılar) mîrlivâya müteallik umûrda müracaatı mîrlivâya itmeyüb anlara itmekle ahvâl-i fukarâ mükedder olmuşdur deyü arz itmeğin, imdî yaya-başılar ve yeniçeriler ancak ehl-i fesâddan hıfz için idi." Ergenç, kadı sicillerine dayanarak, yüzyılın sonuna doğru Orta-Anadolu şehir ve kasabalarında eşkıyalığın artmaya başlaması üzerine, bu bölgelerin devlete, koruyucu olarak kendilerine yeniçeri (*yasakcı*) göndermesi hususunda baskı yapmaya başladıklarını ortaya koyar. Yeniçerilerin gelişinden sonra eşkıyalar kendilerini çoğunlukla yeniçeri üniformalarıyla gizlemeye çalışırlardı. Yasakcıların yerleşmesinin ardından da kumandanları genellikle oturdukları şehir ya da kasabanın subaşısı olarak atanırdı. On yedinci yüzyılın ortasında, Evliyâ Çelebi ziyaret ettiği her şehir veya kasabada o bölgenin belli başlı kamu görevlileri arasında oranın zâbit, serdâr ya da çavuşunu yalnızca Ankara, Konya gibi önemli şehirlerde buldu (bkz. *Seyâhatnâme*, II, İstanbul, H. 1314, s. 428 ve III, İstanbul, H. 1315, s. 21). Aynı meseleyle ilgili Koçi Beg (s. 43, 51 ve 88): "Ve kurâ ve kasabâtı kabza-i tasarruflarına almışlardır. Begler beglik edemez. Hükkâm-i şeri'ât hükümet edemez, muhassıl-i emvâl tahsîl-i mâl edemez... Hiçbir kasaba ve şehir yoktur ki orada yasakcı yeniçeri olmasın."

6 Bkz. H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Colloquium on the Muslim World in the Eighteenth Century*, University of Pennsylvania, 1971; aynı yazar, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX/I (1969), s. 124-135.

7 Daha 17. yüzyılda bunun gibi olaylar meydana gelmişti (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 142, 194, 211 ve 219).

8 *Kethüda-yeri*ler, *cizye* ve ilgili vergilerin toplanmasını tekellerine aldıklarından bilhassa güçlülerdi (bkz. "Djizya", *EI2*, II, s. 562-566; ayrıca bkz. M. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", s. 557-561) ve 1600'deki isyanlar doğrudan bununla bağlantılı gibi görünmektedir (bkz. İnalcık, "Capital Formation", s. 123-124). *Nâimâ*'da (V, s. 164) eyaletlerdeki kethüda-yeriler "her biri azîm etbâ' u eşyâ ve kuvvet ü miknet sâhibi kimesneler olub birer vilâyeti tahrîb etmek ellerinden gelir dâhiyeler" olarak kaydediliyor. Evliyâ Çelebi (II, s. 396 ve 408) onları eyaletlerdeki paşa ve *beg*lerle kıyaslar. Ayrıca, saray kethüda-yerileri veya sipâhileri, *voyvoda* (hazineye ya da paşalara ait *hâs* gelirlerini toplayan mahallî temsilci) olarak eyaletlerin siyasî ve sosyal hayatında önemli bir rol oynarlardı.

9 Bkz. H. İnalcık, "Centralization and Decentralization."

10 *Sekban* ve *sarıca*, unvan olarak, genellikle beraber anılır. Sıradan sekbanların, organizasyon ve görüntü olarak yeniçeri birlikleri sekbanları ile bir miktar benzerlikleri var görünmektedir; sarıcalar ise basit levendlerdi (*krş. Nâimâ*, v, s. 280). Sekbanlar hem

piyade hem de süvari olarak kullanılıyorlardı. 1683-1699 Avusturya savaşında piyade olarak oldukça etkisiz oldukları anlaşıldı (bkz. Fındıklılı Mehmed, *Silâhdâr Târihi*, ed. A. Refik, İstanbul, 1928, II, s. 249). Sarıcalar zaman zaman II. Murad devrinde bir Uc beyi olan Sarıca Paşa ile ilişkilendirilirler (bkz. H. İnalcık, *H. 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, s. XVI).

11 *Reâyâ* arasından *'azeb, sekban* veya *cerehor* adı altında asker toplamayla ilgili bkz. P. Wittek "Zu einigen frühosmanischen Urkunden", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 56-57, ve c. 59-60'da özellikle erken dönem Osmanlı sultanları tarafından verilen beratlar; ayrıca bkz. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952, s. 183, 213, ve 380; *'azeb* alımlarıyla ilgili bir kanun için bkz. *Süleyman Kanûnnâmesi, TOEM* ilavesi, İstanbul, H. 1330, s. 59-61; bu belgenin 1501 tarihli bir kopyası şu eserin içinde yayımlandı: N. Beldiceanu, *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden, 1967 (bununla ilgili olarak bkz. H. İnalcık, "Süleyman the Lawgiver and the Ottoman Law", *Archivium Ottomanicum*, I [1969], s. 137). On altıncı yüzyılda, reâyâ arasından asker toplamak, beraberinde bazı önemli değişiklikler getirdi. Önceleri sefer sonrası reâyâ her zamanki hayatına devam etmek üzere evine dönerken, şimdi profesyonel asker olarak kalıyordu, ki bu hanedân mensupları arasındaki iç savaşlar sırasında ivme kazanmış bir akımdır. O dönemde sıradan halktan askere alınanlar genellikle *yevmlü* –yani günlük ücret alanlar– olarak adlandırılırlardı. Bunlar, sekbanların öncülleri olarak değerlendirilebilir (bkz. Akdağ, *Celâlîler*, s. 78 ve 114). I. Süleyman'ın bir fermanı (bkz. *Selânikî*, s. 75): "üstüne gelüb yazduğı leşker çift-bozan ra'iyyet tâ'ifesindendir, sen de ata biner tona kâdir ra'iyyetten yevmlü tâ'ifesin memleketten yazub."

12 On yedinci yüzyıl kanunlarına göre (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no. 15 ve 243; Mustafa Cezar, *Levendler*, İstanbul, 1965, s. 351-356), sekban bölüklerine asker alma ve bu bölüklerin teşkilatlanması şu şekilde gerçekleştiriliyordu: Yeniçeri çavuşları İstanbul'dan reâyâdan asker alımı konusunda kendilerine yetki veren sultan beratıyla birlikte her bir kadılıka gönderilirlerdi (yüzyılın sonuna doğru âyân mensupları bu görevde çavuşların yerini aldı). Askere yeni alınanlara, sefere hazırlanabilmeleri için, 1698'de 12 guruşa varan peşin bir ödeme –*bahşîş*– yapılırdı (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 243; krş. Cezar, s. 355-356). Maaş –*'ulûfe*– yerine de belli bir meblağ peşinen ödenirdi. Bu meblağ, günlük ücretin iki, üç, dört, hatta altı haftaya kadar uzayabilen, hizmette bulunulan günlerin sayısıyla çarpılması sonucu hesaplanırdı. Buna ilaveten, askerler kendi yiyecek istihkakları ile hayvanlarının yeminin nakdî karşılığı olan *ta'yînât* veya *zahîre-bahâ* alırlardı. *'Ulûfe* aylık iki buçuk guruş, *ta'yînât* ise bir guruşun sekizde biri kadardı. (*Guruş*-altın sikke oranı için bkz. dipnot 27.)

Sekbanlar, yeniçeri örneğine göre, genellikle her biri elli askerden (*yoldaş*) oluşan, bölük-başılar komutasındaki *bölük*lerden müteşekkildi. Bu bölük gruplarının başında da baş-bölük-başılar vardı. Anadolu'daki bütün *sekban bölükleri*, bölük-başılar gibi merkezî yönetim tarafından atanan, bir serçeşmenin komutası altına verilmişti. Bölük-başılar genel olarak kapıkullardan seçilirdi. Bölüğün sembolü bayrağı idi ve *bayrak-dâr* (bayrak taşıyıcı) bölükteki en rütbeli ikinci kişiydi. Sultan adına verilen yetkinin sembolü olan bayrağın geri alınması, o bölüğün feshi anlamına geliyordu (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 243). *Sekbanlık*, Osmanlı taşra sosyal ve idarî yapısında önemli bir rol oynuyordu. Kara-Yazıcı olayında olduğu gibi, sekbanların birlik duygusu (*esprit de corps*), ortak tehlike bölüklerin güçlerini birleştiriyor ve tek bir lider etrafında bir araya getiriyordu. 1688'den sonraki kritik dönemde, sekbanlar sık sık aslında "zaman-i kadîmden Dergâh-i Âlî yeniçerileri sek-

banlarından ifrâz ve mu'temed ve müeddi kul tâifesindeniz deyü sadaket ve istikamet ile hidmet eylemek üzre taşra hâkimlerinin yanına" verildiklerini iddia ediyorlardı (bkz. Akdağ, *Celâlîler*, s. 190-250). Çoğu, teşkilattaki asıl bozulmaya "Ekrâd ve Türkmân eşkıyâsının" kendi birliklerine sızmalarının neden olduğunu savunuyordu (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 243). Sekbanların, reform için bastırırken talep ettikleri garanti şu idi: "Seferden avdetlerinde bir ferdin harcın kesmeyüb ve bayrakları kapanmayub." Devlet, sonrasında sekbanlığı teşkilat olarak ortadan kaldırmayı amaçlasa da, bağımsız asker olarak sekbanlara yönelik böyle bir niyet taşımıyordu (bkz. Cezar, *Levendler*, s. 344-372).

13 Sekbanlığın genç köylülere bu kadar çekici gelmesinin nedenlerinden biri, vergilerden, özellikle de köylü nüfusa ağır gelen avârizden muafiyet sağlamasıydı (bkz. dipnot 77). Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde bile eşkıyalığa yönelmeleri kaçınılmaz olan başıboş, işsiz genç erkekler Anadolu toplumunda tanıdık bir tipti (bkz. Cezar, *Levendler*, s. 3-17; orduya *levend* toplamadaki kolaylık için bkz. *Nâimâ*, vs. 280; *levend* kelimesi için, ayrıca H. ve R. Kahane, A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, Urbana, 1958, s. 276).

14 Anadolu'da *Celâlî* çetelerinin ortaya çıkışının, kontrolsüz *tüfek* kullanımının yaygınlaşmasıyla doğrudan bağlantılı olduğundan emin olan devlet, belli aralıklarla, ateşli silahların genel kontrolü ve toplanması emrini veriyordu (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 171). 1559'da, Şehzâde Bayezid isyanı sırasında ateşli silahlara katı bir yasak getirilmek zorunda kalınması, bunların kanunsuz kullanımının gerçekte zaten yaygın olduğunu gösterir. Bir fermanda, haydutlara barut tedarik eden üreticilerin şiddetle cezalandırılacakları ilan ediliyordu (bkz. *Mühimme Defteri*, no: 27, s. 173, Başvekâlet Arşivleri, İstanbul).

15 Özellikle Macar cephesindeki etkinlikleriyle ilgili bkz. *Nâimâ*, I, s. 251, 257 ve 330-333. Fakat Koçi Beg (s. 38), kolayca kargaşa unsuru haline gelebileceklerini söyleyerek sekbanların kullanımını eleştirir.

16 1636'da sıradan bir tüfek 10 *guruş*, bir a t ise 36 *guruş* tutuyordu (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 217). Resmî kurda, bir *guruş*, bir altın sikkenin üçte ikisine eşitti (bkz. H. Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici", *TTB Dergisi*, I/2 (1964), s. 228-233). Ucuz hafif ateşli silahların denetimsiz bulunabilirliğinin geniş kapsamlı askerî, sosyal ve siyasî sonuçlarıyla birlikte devrimsel etkileri olmuştur.

17 Çoğunlukla Anadolu'yu etkileyen Celâlî yıkımları kırsal bölgelerde bilhassa yıkıcıydı. Akdağ, *Celâlîler* eserinde, arşiv belgeleri kullanarak, bu hareketin 16. yüzyılın başı gibi erken bir dönemde topraksız, âsî, başıboş köylülerin yağmalamalarıyla başladığını kanıtlamaya çalışır. Bundan başka, yüzyılın ortasında, I. Süleyman devrindeki şehzade isyanları nedeniyle meydana gelen ayaklanmalar sırasında ivme kazandığını, 1560 ve 1587 arasındaki dönemde *sûhte* (medrese öğrencileri) talanları şeklinde devam ettiğini ve en kritik safhasına sekban-Celâlî karışıklıkları şeklinde 1596-1610 döneminde girdiğini iddia eder. Akdağ'a göre (s. 145 ve 147) hareketin asıl arka planı "iktisâdî dengenin bozulmuş olması" ve neticesinde "kırsal bölgelerdeki levendlerin artan sayısı" idi. Huzursuzluk kendini ilk olarak, *ehl-i örf* (devlet memurları ve kapıkulu kökenli askerler) ile levend-sekbanlar arasında çatışma şeklinde gösterdi. Piyasada para azlığı, devalüasyon, tarımsal üretimde düşüş ve artan fiyatlar ile birlikte kötüleşen ekonomik koşullar, Anadolu köylüsünün o âna kadar benzeri görülmemiş bir şekilde levendleşmesi ve sekbanlaşmasına neden oldu. Akdağ'a göre (s. 121-125 ve 146), levendlerin sekban bölükleri halinde teşkilatlanması, Orta Anadolu'da 1580 civarında başladı ve 1596-1610 arasındaki Celâlî yıkımlarıyla sona erdi. Akdağ, bu

dönemin gerçekten de iki farklı döneme ayrılabileceğini ileri sürer: Sekban birliklerinin bağımsız olarak köyleri yağmaladıkları 1596-1603 arası dönem ve sekban birliklerinin daha büyük kuvvetler halinde birleşip şehirlere saldırdıkları 1604-1610 arası dönem. Akdağ'ın, o dönemin veya bölgenin bütünü için yaptığı bazı geniş kapsamlı genellemeleri, M. Cook'un *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* adlı eserinde yaptığı gibi sınanmalıdır. W.J. Griswold'a göre ("Political Unrest and Rebellion in Anatolia, 1605-1609", *Doktora Tezi,* University of California, Los Angeles, 1966), Celâlîler kapıkulu kökenli düşük rütbeli askerler tarafından "istidatlı bölüklere ayrılmış ... ortalıkta dolanan haydutlardı"; Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün Celâlî isyanlarının doğrudan bir sonucu olduğu teorisi abartılıdır. Griswold "Osmanlı sisteminde bozulma emareleri olmasına karşın bunlar, ne kaos ne de imparatorluk yapısının ölümcül biçimde parçalanmasının göstergesiydi" der. Canbulâdoğlu Ali Paşa'nın faaliyetleri üstüne yoğunlaşan Griswold, Canbulâdoğlu'nun, diğer Celâlî önderlerinin aksine, "Kuzey Suriye'de bir hanedân devleti kurma" şeklinde nihaî bir amacı olduğunu savunur (Kayseri bölgesindeki Celâlî yıkımları için bkz. R.C. Jennings, "The Judicial Registers [*Şer'î* Mahkeme Sicilleri] of Kayseri [1590-1630] as a Source of Ottoman History", *Doktora Tezi,* I. Bölüm, University of California, Los Angeles, 1972). Celâlî isyanlarının kritik dönemi 1609'da Murad Paşa'nın tasfiyesi ve sonraki sene Nasuh Paşa'nın âsîlerle uzlaşması ile sona erdi. Kırsal bölgelerdeki Celâlî isyanlarıyla eşzamanlı olmasına karşın, başkentteki kapıkulu ayaklanmalarıyla ilgili geniş çaplı çalışmalar henüz yeterince yapılmamıştır. Bu konudaki genel bir değerlendirme için bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II.

18 *Timar* sistemi için bkz. Ö.L. Barkan, "Timar", *MEB İA*; ayrıca bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, Londra-New York, 1973, s. 104-118.

19 1689 sekban reformu projesine göre valiler maiyetlerinde kendi durumları nisbetinde (*mansıblarının tahammülüne göre*) sekban kuvvetleri istihdam edecekti (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 243, s. 456).

20 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 72-80.

21 Bkz. Akdağ, *Celâlîler*, s. 250-257.

22 Aralarında en meşhurları Kara-Yazıcı Abdulhalîm, kardeşi Deli Hasan ve Kalendaroğlu Mehmed (1596-1609 döneminde), Abaza Mehmed Paşa (1623-1628), Cennetoğlu (1625), İlyas Paşa (1632), Gürcü Abdünnebî (1649), Varvar Ali Paşa (1648) ve Yeğen Osman Paşa'dır (1688).

23 1559'da *yevmlüler*in temel amacı, sarayın kapıkulu birliklerine dahil olmaktı (bkz. Turan, *Kanunî'nin Oğlu*, s. 175). Bunlar, kendinden menkul sahte yeniçeriler, *saplama yeniçeri* olarak adlandırılıyorlardı. Koçi Beg'e göre sayıları 300.000 idi. Eyaletlerdeki yasakcı yeniçeriler, bunları büyük bir kinle bulmaya ve ortadan kaldırmaya çalışıyordu.

24 Bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, III, "Koçi Bey'in IV. Murad'a Telhîsleri ve Risâlesi", s. 147-152.

25 Kara-Yazıcı'ya 1599'da katılan Hüseyin Paşa bu tür isyancı paşaların ilki sayılabilir. Fakat âsî paşaların eyaletlerde sekban kuvvetlerinin başı olarak ortaya çıkışları, ancak 1623'teki Abaza Mehmed Paşa ayaklanmasından sonradır. Abaza hakkında bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, II, s. 193-227.

26 Bkz. *Silâhdâr Târihi*, II, s. 295.

27 Bu dönem için bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, III, "Orta-Avrupa Sorunu", s. 181-235.

28 Yeğen Osman Paşa hakkındaki temel kaynak *Silâhdâr*'dır (c. II, s. 271, 354-376 ve 402-415); ayrıca bkz. Râşid, *Târih*, c. I, s. 506). Silâhdâr sultana verilen raporlardan

(telhîs) istifade etmiştir. Celâlîlerin klasik yurdu Sivas ve Bolu arasındaki bölgede, etkin bir Celâlî olan Yeğen Osman'ın emrinde yaklaşık 4000 sekbanı vardı. Avusturya savaşının kritik yıllarında, sultan tarafından, kendisine karşı gönderilen kuvvetlere başarıyla karşı koymuştu. İmparatorluk ordusuna katılması teklif edildiğinde, sancakbeyi yapılmış ve serçeşme unvanı verilirse Anadolu'daki bütün sekbanları toplayacağı sözünü vermişti.

29 Bkz. *Silâhdâr*, II, s. 355-356.

30 Hüseyin Paşa ve onun *il-eri*leri işbirliğiyle Anadolu'daki sarıca ve sekbanların izlenmesi (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 225).

31 Bkz. *Silâhdâr*, c. II, s. 451; ayrıca bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 225, 229 ve 237.

32 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 243, s. 464-467 ve *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 8.

33 Bkz. H. İnalcık, "Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R. Ward ve D. Rustow, Princeton, 1964, s. 52-53; aynı yazar, "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hattı", *Belleten*, XXVIII/9-10, (1964), s. 604-611.

34 1695 sonrası levend-sekban yıkımları için bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 11 ve 12.

35 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 18, Mart 1719 tarihli.

36 *Mîrî-levendât teşkilâtı* için bkz. Cezar, *Levendler*, s. 343-372; ayrıca Rumeli'de yirmi *bayrak* altında 1000 *mîrî-levendât* kaydı için bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 73, dipnot 3.

37 Bkz. Cezar, *Levendler*, s. 297-310; Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 212 ve 218-224.

38 H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *TTB Dergisi, II/3-4* (1967), s. 79-84; ayrıca bkz. U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L. Menage, Oxford, 1973 ve bu eserin tarafımdan yapılmış tenkidi için bkz. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 37 (1974), s. 696-698.

39 İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 81.

40 *Nefîr-i 'âm* çok acil durumlarda iç ve dış düşmanlara yönelik ilan ediliyordu. 1908'de yabancı bir gözlemci (E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, Ek I, Bükreş, 1889, s. 263), seferberlik ilanını, köylülerin seferberliğini, şöyle tarif ediyor: "*Le grand vizir organisa des bandes irregulières de paysans turcs et bulgares... organisés à peu près commes les guerillas espagnolles.*" *Nefîr-i 'âm* ilanı için şeyhülislâmdan bir fetvâ gerekiyordu (bkz. mesela, Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 290). Selçuklu ve erken Osmanlı devirlerinde reâyâ nüfustan ehil olanların şehirlerdeki ve kırsal bölgelerdeki kargaşaya yol açan unsurlara karşı teşkilatlandırıldığına dair yeterince kanıt mevcuttur. Kaynaklarda, bunlar *şehir başbuğları, il-başı, yigit-başı veya igdiş-başı* olarak adlandırılmaktadır (bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimâi Tarihi*, I, Ankara, 1959, s. 13-17; II, Ankara, 1971, s. 75 dipnot 1). I. Süleyman dönemi ve sonrasında, *il-eri*'ler çoğunlukla *levend-sûhte*lere karşı kullanıldılar ve artık 1574'ten başlayarak, il-eri Anadolu'da yerleşmiş bir kurumdu (bkz. Akdağ, *Celâlîler*, s. 61, 95 ve 103-107). Bazen de levend haydutlarına karşı mücadelede, aşiret güçleri il-erilerine tercih ediliyordu (Akdağ, *Celâlîler*, s. 459).

41 Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 122.

42 1588'de çağdaş bir tarihçi, Osmanlı maliye dairesinde bir memur olan Selânikî, bunu şu şekilde kaydeder: "Ve altun altmış akçeden yüz yiğirmi akçe bahâya çıkmak ve buna göre cümle narhlar tüccâr mâbeyninde iki bahâya i'tibâr olunmağla ve melbûsât

ve me'kûlât bu üslûb üzre ziyâdeye çıkmağla..." Hemen hemen aynı dönemde, maliye dairesinin bir başka memuru olan Mustafa Âlî, şunları yazmıştı: "Biri dahi narh-i rûzî hususıdur ki te'âdül ile icrâ olunmaması ve üzerlerine efâzil ve ehâliden muhtesib konulmaması edânînün ğanâsına ve ashâb-i silâhun iflâs ile 'anâsına sebeb olub rencber nâmına olan çift bozanlar renc-i fâkadan kurtulub levâzımları düzelmege ve fakr ile mün'akid olan ser-rişte-i ma'işetleri dest-i temevvül ile çözülmege başlar" (*Nushatü's-Selâtîn*, Fâtih Kütüphanesi, İstanbul, no. 3522, vrk. 5a). Gümüşün fiyatı üstünden genel fiyat endeksi 1585'te yüzde 16 artmıştı. Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century" adlı çalışmasında (*IJMES*, VI/1 (Ocak 1975), s. 3-28), fiyatlardaki bu ani yükselişi, esasen devletin yürüttüğü devalüasyonun bir sonucu olarak açıklamaya çalışır. Ancak, devalüasyon öncesi şu gelişmeler göz ardı edilemez ve edilmemelidir: Batı'dan gümüş istilâsı, döviz artışı ve 1575 gibi erken bir dönemde büyük Osmanlı şehirlerinde kendini gösteren bir olgu olan piyasadaki para kıtlığı.

43 Valilerin temsilcileri olarak görev yapan *mütesellim*, *voyvoda* ve *subaşı*lar genellikle bu soyguncuların ön saflarındaki kişilerdi. Bunlar, çoğunlukla uzakta muharebe cephelerinde olan beylerine parayı göndermeden önce kendilerine dolgun bir pay almak arzusuyla hareket ediyorlardı (bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 70-75).

44 Ayrıca, önceki dönemlerde valilerin askerî harcamalar için reâyâdan bu tür vergileri talep etmeleri sık sık görülüyordu. Bunları, devletin benzeri durumlarda başvurduğu, *avâriz-i dîvâniyye* türü olarak talep ediyorlardı. Fakat bu yolla yapılan suiistimaller nedeniyle, sultanlar paşaların bu tür vergiler koymalarını sultanın onayına bağladılar. Merkezî yönetimden bağımsız bir şekilde *reâyâ*'ya vergi yüklemek; bu tür kanunsuz vergiler *reâyâ*'yı toprağını terk etmeye sevk ettiği ve böylece devlet gelirlerinde ciddi kayıplara yol açmakla beraber ülke nizamında başka rahatsızlıklara sebebiyet verdiği için, sultanın hâkimiyetini ihlâl ve devlete zarar veren bir hareket sayılıyordu.

45 Metin ve analizi için bkz. İnalcık "Adâletnâmeler", s. 69-79.

46 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 13, 37, 104, 116, 143, 145, 146, 156, 159, 172, 215 ve 219.

47 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 215.

48 Meşhur örnekleri; 1607'de Yusuf Paşa (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 20-27, belge no: 16, 27, 30, 31 ve 32; ayrıca bkz. *Nâimâ*, II, s. 65-71), 1627'de İlyas Paşa (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 37-49, belge no: 67 ve 99) ve 1696'da Genç Mehmed Paşa'dır (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 108 ve 448, belge no: 232 ve 238).

49 Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 104-108.

50 İl-eriler için bkz. dipnot 50. 1578'de, bir sultan fermanı, Anadolu valisine, köylerde *yigit-başı*'lar kumandasında *il-eri* kuvvetleri teşkil etmesine izin vermektedir (bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, *Mühimme*, no: 35, s. 101).

51 Âyân kavramı, şehir ve kasabalarda önde gelen seçkinleri ifade ediyordu. Bu dönemde kapıkulu subayları ve vali vekilleri artık âyânların bir parçası haline geldiklerinden, bunlar da *serdâr* seçilebiliyordu.

52 İl-erilerin "mükemmel tüfenk-endâz" olmaları beklenirdi (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 185).

53 Bkz. *Silâhdâr*, II, s. 402 ve 414.

54 1625'te Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa, eşkıya Cennetoğlu'na karşı vilâyet-erlerine ve ahâlî-i memlekete (il-erilerine) öncülük etme emriyle *baş-buğ* olarak atandı. Buna karşılık, Cennetoğlu halkı, sultanın görevlilerinin zulmüne karşı savaşmak üzere kendi önderliğinde birleşmeye çağırdı (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*,

belge no: 46, 47, 225 ve 228). 1688'de, sultanın silâhşoru Süleyman Ağa'ya "Rakka beylerbeyi" unvanı verildi ve Anadolu'daki *nefîr-i 'âm* kuvvetlerinin baş-buğu yapıldı (bkz. Râşid, *Tâ'rih*, c. II, s. 37). *Baş-buğ* veya *baş ve buğ* unvanı, komutan, önder için kullanılan genel bir terimdir (kelimenin çeşitli kullanımları için bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 234, 309 ve 464).

55 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 220 ve 222.

56 Bkz. İnalcık, "Capital Formation", s. 124-135.

57 Bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, yay. T. Naff ve R. Owen, Londra, 1977.

58 1593'te, il-eri baş-buğu bir Mehmed Çavuş eşkıya ilan edilir (bkz. Başbakanlık Arşivleri, İstanbul, *Mühimme*, no. 71, s. 31). Akdağ *Celâlîler*'de (s. 106) 1584'ten sonra il-eriler arasından yeni kuşak Celâlî liderlerinin çıktığını savunur.

59 Bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization."

60 Bu açıklama için Tel-Aviv Üniversitesi'nden Dr. Avigdor Levy'e müteşekkirim.

61 1850'de Kuzey Bulgaristan bölgesi Vidin'deki âsî Bulgar köylülere karşı, yerel ağalar tarafından kumanda edilen düzensiz birliklerle ilgili bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943, s. 69-94.

62 Bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization."

MALÎ SİSTEMDE DÖNÜŞÜM VE SONUÇLARI (Sayfa 45-66)

1 1527'de, merkezî hazine nakit gelirlerinin yaklaşık beşte biri Dergâh-i Âlî'deki askerlerin maaşlarına harcanıyordu (7886 yeniçeri, 5088 sipâhi ve bunlara ek olarak *cebeci*, topçu ve top arabacıları). Hazine gelirlerinin yaklaşık yedide biri de donanma personeli maaşları ile kale garnizonlarına harcanıyordu (24.875 kişi, Suriye ve Mısır'dakiler hariç). Genel olarak değerlendirildiğinde, yıllık 277 milyon akçelik merkezî bütçenin 100 milyon akçesi askerî giderlere harcanıyordu (bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine dair Notlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, s. 282). O dönemde bütçe toplamı, eyaletlerdeki *timar* ve *hâs* sahiplerine tevcih edilen gelirler de dahil edildiğinde, 477 milyonu buluyordu (Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Dair Notlar", s. 277). 1609'da daimî ordu (sayıları 70.000; yeniçeriler, cebeciler, sipâhi, topçu ve top arabacıları) için 257 milyon akçelik bir meblağ tahsis edilmişti. 1611'de bir altın sikke genelde 120 akçeye eşit olduğundan, o dönemde askerlerin maaşları olarak ödenen toplam meblağ, altın olarak, iki kattan fazla artmıştı. Aşağıdaki tablo, merkezî hazinenin farklı tarihlerdeki gelirlerinin bir listesidir:

Yıl	Merkezî Hazine (*akçe* olarak)	(altın duka olarak)	Toplam Gelirler (*akçe* olarak)
1475 (I. de Promontorio de Campis)	____	1,8	____
1504 (A. Gritti)	____	5	____
1524 (Zeno)	____	4,5	____
1528 (Osmanlı muhasebe defterleri)	277 milyon	5	537 milyon (*evkaf* ve *emlâk* dahil)

1562 (Donini)	258 milyon	4,3	____
1591 (Kâtip Çelebi)	293 milyon	2	____
1648 (Kâtip Çelebi)	362 milyon	3	____
1660 (İFM 17, s. 193-347)	600 milyon	____	2.400 milyon
1670	612 milyon	____	____

Belli ki, devletin merkezî hazine için ek gelir sağlama çabaları, 1660'tan önce akçe yönünden kayda değer bir artış meydana getirmedi; altın yönünden sert düşüşü de engelleyemedi. Geleneksel Osmanlı vergilendirme sistemiyle ilgili bkz. "Dariba", *EI*[2], II, s. 146-148. Osmanlı bütçeleri için bkz. M. Genç ve E. Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul, 2006.

2 Enflasyon ve devalüasyonla ilgili kısma bkz.

3 1596'da koyun vergisi iki katına çıktığında, devlet başarısız bir şekilde timarlarda önceki oranı muhafaza etmeye çalıştı: İki koyuna bir akçe (Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten,* XIII, [1951], s. 551). Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun malî sıkıntılarıyla ilgili olarak Selânikî'nin çağdaş tarihi ile Âlî'nin *Nushatü's-Selâtîn*'i özellikle dikkate değer. İmparatorluğun malî politikaları üzerine Başbakanlık Arşivleri'nde, *Mâliye Ahkâm Defterleri, Kepeci Tasnifi* ve *Mâliyeden Müdevver Defterler*'deki belgeler orijinal ve önemlidir.

4 Osmanlı Devleti'nde ilk dönemde bu tür ek vergiler için bkz. P. Wittek'in "Zu einigen frühosmanischen Urkunden"; 15. yüzyıldakiler için bkz. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası* eserinde yayımlanan belgeler.

5 Genel olarak *nüzül* ve *avâriz-i dîvâniyye* ile ilgili bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Avâriz", *ME İA*, II, s. 13-19; ayrıca Akdağ, "Türkiye'nin İktisâdî Vaziyeti", s. 545-564 ve *Celâlîler*, s. 30-35; A. Su eska, "Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avâriz-i dîvâniye und die tekalif-i örfiye im osmanischen Reich wahrend des 17 und 18 Jahrh", *Südost-Forschungen*, XXVII (1968) s. 89-130; L. Güçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 67-134; Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 3 ve 37. Meseleyle ilgili arşivlerde mevcut geniş bir malzeme koleksiyonu hâlâ hakkınca değerlendirilmiş değildir (mesela, *Mâliyeden Müdevver* no: 6572, 539, 43, 5403, 4418 ve 17. yüzyılda no: 118). '*Avâriz* vergileri sonraki dönemlerde düzenli vergilere dönüştü. Bu vergiler başta aynî, hizmet biçiminde ya da nakdî yükümlülükler şeklinde geçici olarak uygulanıyordu. Devletin giderek artan ihtiyaçlarıyla birlikte daha sık toplanmaya başladı ve kademeli olarak nakdî toplanan düzenli vergiler şeklinde *bedel*lere dönüştürüldü. Yürürlükte oldukları dönemde, *nüzül* ve *sürsat*, *kürekçi* ve *avâriz-akçesi* bütün *avâriz* vergileri arasında en önemli üç vergi yüküydü. Bunların ilki, savaş döneminde ordunun iâşe masraflarını karşılamak için; ikincisi donanımaya kürekçi temini için; nakdî olan üçüncüsü de çeşitli hizmetler karşılığında konuyordu. Bu ikinci vergi yükü, 16. yüzyılın pahalı deniz seferleri sırasında özellikle ağırlaşmıştı (bkz. Colin Imber, "The Costs of Naval Warfare, The Accounts of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi Campaign in 1539", *Archvium Ottomanicum*, IV (1972), s. 203-216). 1566'da sefer döneminde bir kürekçi bedeli 1200 *akçe* (20 duka) idi; bu da her bir vergi hanesine 87 akçe vergi yükü anlamına geliyordu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme*, no: 6, s. 519). Yüzyılın sonunda bu rakam 2500 akçeye çıktı (Akdağ, "Türkiye'nin İktisâdî Vaziyeti", s. 555). On yedinci yüzyılda, artan kayıtlı tüfekçilerin maliyetlerini karşılamak üzere yeni bir nakdî vergi *tüfekci bedeli* uygulamaya konuldu (Başba-

kanlık Osmanlı Arşivi, *Mâliyeden Müdevver*, no: 9824). 1613'te, gayrimüslim vergi mükelleflerinden toplanan cizyeye 8 akçe bedel eklendi (*Mâliyeden Müdevver*, no: 9824, s. 35). 1606'daki İran seferi sırasında, nüzülün nakdî karşılığı her bir avâriz hânesi başına 1000 akçeye çıktı ve vergi mükelleflerinin direnciyle karşılaştı (Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 21). 1660'ta, bu verginin miktarı 200 akçeye sabitlendi (bkz. İktisat Fakültesi Mecmuası, XVII, s. 330). Kural olarak, savaş döneminde artan avâriz vergilerinin barış sağlanır sağlanmaz devlet tarafından kaldırılması gerekiyordu. Ne var ki bunlar çoğunlukla, genelde farklı adlarla alınmaya devam ediyordu. On yedinci yüzyılın başında avâriz vergileri tek bir düzenli vergi haline getirildiğinde, yüklenen meblağ, dokuz haneden oluşan her bir avâriz hânesi başına 2000 akçe idi. On sekizinci yüzyılda halkın ödediği temel vergiler *bedel-i nüzül, avâriz, imdâd-i seferiyye* ve *imdâd-i hazariyye* idi.

6 On yedinci yüzyılın ilk yarısında imparatorluktaki (Anadolu ve Rumeli) avâriz hanelerinin toplam sayısı (bir hane 3 ilâ 15 aileden oluşabiliyordu), 120.000 olarak belirlenmişti; bunların 20.000'i *çürük* (faydasız) olarak tanımlanmıştı. Kalanından elde edilen gelir 30.000.000 akçe şeklinde hesaplanıyordu. 1660'ta Anadolu ve Rumeli'deki *avâriz* hanelerinin sayısı 176.825 idi ve toplanan toplam avâriz vergileri ise (yani; *bedel-i nüzül, bedel-i kürekçi* ve *bedel-i sürsat*) 81.785.380 akçeyi buluyordu (bkz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII, s. 330-331).

7 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 21; ayrıca bkz. Akdağ, *Celâliler*, belge no: 33.

8 *Bkz*. H. İnalcık, "Centralization and Decentralization."

9 Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 38-52; Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", s. 556, 17. yüzyılda, savaş dönemlerinde nispeten artmakla beraber her bir avâriz hanesinden toplanan ortalama avâriz oranının 2000 akçe olduğunu tamin etmektedir.

10 Örnekler için bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 21, 192 ve 194.

11 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 38-52.

12 Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 116.

13 Bu 16. yüzyıldaki örnekleri için bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâi Tarihi*, II, s. 221. Sonraki yüzyıllar için bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 48 ve belge no: 35-37.

14 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 15.

15 Bagdad valisi Derviş Paşa'nın maiyetine on bin *levend* ve *iç-oğlanı* aldığı bildiriliyor (*Nâimâ*, VI, s. 24). Paşanın büyük gelir kaynakları ihtiyacıyla ilgili bkz. Orhonlu, *Telhîsler*, belge no: 18.

16 Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 69-72. Evliyâ Çelebi (II, s. 82) vali ve kadıların gelirleri olarak iki miktar bildirir; ilki "hakkı ile", ikincisi "zulm ile" toplanan. Genellikle, ikincisi ilkini üçte birle geçer (krş. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 104, 146 ve 188). 1482 gibi erken bir dönemde paşalar, taşrada dolanırken reâyâdan zorla aşırı vergi almaktan men edilmişlerdi (bkz. *Süleyman Kanûnnâmesi*, yay. M. Ârif, s. 68). Buna karşın, Evliyâ Çelebi (II, s. 406 ve 408) bize, köylülerin, paşa ve askerlerinin geleceği haberi üzerine evlerini terk edip kaçtıklarını anlatır.

17 *Mübâşiriyye*, toplanan verginin yüzde 8 ve 10'u oranında alınıyordu (Akdağ, *Celâliler*, s. 28).

18 Ayrıntı için bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization."

19 Evliyâ Çelebi, hizmetinde bulunduğu paşanın vekili olarak ziyaret ettiği yerlerin âyânlarından *pîşkeş*, *kudûmiyye* ya da *kademiyye* olarak neler aldığını açık yüreklilikle ve ayrıntılarıyla kaydeder (II, s. 334 ve 346 ile III, s. 85). Halep'in etkili paşası İbşir Paşa'ya verilen *pîşkeş* ile ilgili bkz. *Nâimâ*, V, s. 197-198.

20 1571'deki *resm-i kudûm* için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s. 215, madde 12.
21 Bir paşanın bir şehri ziyareti sırasındaki konaklamasının ayrıntılı bir tasviri için bkz. Evliyâ, II, s. 427; ayrıca bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 122 ve *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 29, 33 ve 102.
22 Bkz. İnalcık,"Adâletnâmeler", s. 75-79; ayrıca Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 134-139; bu ücretlerle ilgili bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 34, 51, 140, 165, 197-198, 200, 225, 250, 255 ve 258.
23 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 214, 215 ve 238 ve s. 457, dipnot 852.
24 Bkz. dipnot 122.
25 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 213.
26 Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 238.
27 Manisa ile ilgili bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 7-11 ve belge no: 2 ile *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 41. 1655'te, Manisa ileri gelenleri, şehri devlet görevlileri ile valileri ağırlama yükümlülüğünden muaf tutan yeni bir ferman talep etmek üzere İstanbul'a bir heyet göndermişti (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 147). Manisa'nın diğer birkaç vergiden de muafiyeti vardı (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 130). Anadolu şehirlerinin paşalar ve onların maiyetlerini ağırlamayı reddetmelerinin çok örneği vardır (bkz. Evliyâ, II, s. 350-450; ayrıca bkz. *Nâimâ*, VI, s. 24-25). Mesela 1602'de Konya sâkinleri Sefer Paşa ve sekbanlarını zorla şehir dışına sürmüştü (*Nâimâ*, II, s. 316). *Âyân* idaresinin bir çeşit "*espèce de république oligarchique*" izlenimi bıraktığı, Fransız seyyahların anlatılarından yararlanan M. Hadjijahi, "Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus" adlı eserinde (*Südost-Forschungen*, 20 (1961), s. 30-58) Rumeli'deki bazı şehir ve kasabaların özerk konumlarına vurguyla dikkati çeker.
28 Bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, Londra, 1977, s. 27-52.
29 Bkz. Râşid, *Târih*, I, s. 496; ayrıca bkz. *Silâhdâr*, II, s. 324-375.
30 Bkz. *Silâhdâr*, II, s. 262-263.
31 Bkz. *Râşid*, I, s. 498.
32 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 112-115.
33 Bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, Londra, 1977, s. 27-52.
34 *İş-eri* kavramı genel olarak herhangi bir kamu hizmetinde bulunanlar için kullanılırdı. *Mübâşir* kavramı da bazen iş-eri ile eşanlamlı kullanılırdı.
35 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 16 ve 39; imdâd-i seferiyyenin bir örneği için, belge no: 14.
36 Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 15.
37 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyanlık İddiaları", *DTCF Dergisi*, XXXIV (1966), s. 195-231 ve "Âyan Rejiminin Kuruluşu", *Doktora Tezi*, DTCF, Tarih Bölümü, Ankara, 1970 adlı eserlerinde valilerin, vazifesi imdâdiyye vergilerini toplamak haline gelmiş olan *âyânlara* ne kadar bağımlı duruma geldiklerini gösterir. Valilerin zayıflayan konumlarıyla ilgili ayrıca bkz. *Nâimâ*, VI, s. 141 ve Cevdet, *Târih*, VI, s. 49-51.
38 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 21.
39 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 21 ve 23.
40 Hilâfet dönemi İslâm Devleti'ndeki iltizâm ile ilgili bkz. C.H. Becker, *Islamstudien*, I, Leipzig, 1924 ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iltizâm için H. İnalcık, "Notes on

N. Beldiceanu's Translation of the Kanunnâme...", *Der Islam*, 43/I-II (Mart 1967), s. 139-157; ayrıca bkz. B. Cvetkova, "The Ottoman System of *İltizam* in Bulgaria in the Period of the XVI-XVIII Centuries", *Izv. na Ins. za bălgarska istorija*, XI/II (1960), s. 195-223. Osmanlı arşivlerinde iltizâm sistemi ile ilgili büyük miktarda malzeme bulmak mümkündür. Örneğin, 9824 numaralı *Mâliyeden Müdevver Defter*, *suver-i ahkâm* başlığı altında, aşağı Tuna bölgesindeki iltizâm meseleleriyle ilgili 1612-1617 yıllarından fermanlar ihtiva eder.

41 Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", belge no: V, s. 110-116.

42 Bkz. H. İnalcık, "L'empire Ottoman", *Rapports, First International Congress of South-East European Studies*, Sofya, 1966, s. 100; mâlikâne ile ilgili bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Sistemi", *Tebliğler, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi*, Ankara, 1973; ayrıca bkz. A. Su eska, "Mâlikana", *Prilozi za orientalnu filologiju*, VIII-IX (1958-1959), s. 111-142; ayrıca bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 7-11.

43 *Çiftlik* sistemi ile ilgili bkz. İnalcık, "Capital Formation", s. 124-132 ve "*Čiftlik*", *EI*[2], II, s. 32; ayrıca bkz. A. Su eska, "O nastanka ifluka našim zemljama", *Godišnjak drustva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI (1965), s. 37-57; Ch. Ganev, "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rural de la Bulgarie", *Etudes Historiques*, Sofya, 1960, s. 207-220; Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, III/4 (1944); R. Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südost-europa*, Leipzig, 1968; T. Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", *Journal of Economic History*, XIII (1953), s. 398-411. Osmanlı kaynakları arasında, özellikle Mora, Teselya (Tırhala, Yenişehir) ve Selânik bölgelerinin 17. ve 18. yüzyıl *Tapu Defterleri*, mesele hakkında kıymetli bilgiler içerir. Topkapı Sarayı Arşivleri'ndeki, Tepedelenli Ali Paşa'nın öldüğünde sahip olduğu çiftlikleri listeleyen bir kayıttan (no. D. 6685) dikkate değer bilgiler edinilebilir.

44 Bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 111.

45 Daha 1573'te, bir fermanda der ki; hâslar, parası olan deneyimli kişilere verilmeli yoksa çok açık ortaya çıkar (bkz. Başbakanlık Arşivleri, *Mühimme*, no: 23, s. 204).

46 Bkz. İnalcık, "Centralization and Decentralization", s. 29-52.

47 *Maktû'* sistemin erken uygulamaları için bkz. Barkan, *Kanunlar, I*, s. 480 (İndeks: *Maktû'*). Sistem bilhassa cizyede uygulanıyordu (bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 3, s. 172). Maktû'nun toplanması ve teslimi bazen mâlikâne olarak paşalar veya diğer nüfuzlu şahıslara veya dinî reislere, piskoposlara bırakılıyordu; bu durumlarda iltizâmdan pek farklı değildi (bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 7-15 ve özellikle belge no: 23, 39, 40, 51, 81 ve 83).

48 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 23.

49 Rumeli'de bu imtiyazlar sonucu, 19. yüzyılda milliyetçi ayaklanmaların önderleri olarak ortaya çıkacak olan koca-başılar, çorbacılar, knezeler ile ruhban sınıfı mensupları, giderek daha etkin bir hale geldiler. Şurası açık ki, maktû' sistemi eyaletlerdeki bazı topluluklarda bir dereceye kadar özerkliğin yolunu açtı. Âyânların yükselişinde oynadıkları önemli rol bakımından maktû' sistemi, Osmanlı yönetiminin âdem-i merkezîleşmesinde temel bir etken olarak kabul edilmelidir. Maktû' sistemi, ilkin adalar ve suriçi şehirler gibi sadece belli hudutları olan topluluklarda uygulanıyordu. Osmanlılar imparatorluklarının kuruluşundan itibaren, belli müstahkem şehirlere, adalara ve aşiret topluluklarına avâriz yükümlülüklerinden bağışıklık tanımayı politikaları haline getirmişler ve çoğu kez bunları toplu bir meblağ karşılığında bütün vergilerden muâf tutmuşlardı. Bu politika özellikle, devlet belli bölgelerin ya da özel statü sahibi

toplulukların sadakatini kazanmak istediğinde veya devlete sunulan hizmetler mukabelesinde uygulanırdı. Osmanlı idaresinde imtiyazlı statü sahibi olarak nitelenen bazı Balkan şehirleri, maktû' sisteminin yürürlükte olduğu yerlerdi (bkz. S. Novakovi, *Tursko carstvo pred Srpski ustanak 1780-1804*, Belgrad, 1906). Sultanlar şehirlere, özel *mu'âf-nâmeler* vererek bu şehirleri belli yükümlülüklerden muaf tutabiliyor ve sık sık da bunu yapıyorlardı. Böyle durumlarda, geriye kalan vergiler çoğu defa maktû'a çevriliyordu. Yunanistan'daki maktû' sistemi için bkz. N.J. Pantazapoulos, "Community Laws and Customs on Western Macedonia under Ottoman Rule", *Balkan Studies,* II/1 (1961), s. 1-22; ayrıca bkz. dipnot 99.

50 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 4, 5, 15, 23, 34-36, 80, 81 ve özellikle 93, s. 214-215.

51 Bkz. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge no: 5, 6, 16, 21, 37, 80-84, 118 ve özellikle 81; ayrıca bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki *Tevzî' Defterleri* ile ilgili emirler (Cevdet, Belediye no. 1).

52 1671 *mübâşir* gider listesi, bir *tevzî' defteri* olarak değerlendirilemez.

ÂYÂNLAR
(Sayfa 69-95)

1 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, New York-Washighton, 1973, s. 117-118.

2 Halil İnalcık, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt ve diğerleri, 2 cilt, Cambridge, 1970, c. I, s. 344-350.

3 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II/3-4 (1965), s. 124 (buradan itibaren *TTB D*).

4 Mustafa Naimâ Efendi, *Tarih-i Naimâ*, 3. baskı, VI cilt, İstanbul, h. 1281 [m. 1864], c. VI. s. 31; *Hirzü'l-Mülûk*. Topkapı Saray Arşivi, Revan no. 1612; K. Röhrborn, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin ve New York, 1973, s. 149-153.

5 Bu dönemdeki asi paşaların en meşhuru Abaza Mehmed Paşa idi. Bir diğeri de kariyerine Abaza'nın emrinde başlayıp sonrasında veziriâzam olan İbşir Paşa'dır: bkz. Naimâ, *Tarih*, c. II, vrk. 240, vrk. 306, vrk. 404-437; c. III, vrk. 196; c. VI, vrk. 38, 47, 67, 88, 98. Bir paşanın asi olmasına yol açan koşullar için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 10 cilt, İstanbul, h. 1314 [m. 1896], c. II, s. 382.

6 Şikâyet arzuhalleri için temel kaynak İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Şikâyât Defterleri koleksiyonudur: bkz. M. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955, s. 23. Kadı raporları hakkında bkz. M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944; M. Çağatay Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (buradan itibaren BOA), Maliyeden, No. 7499; Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 103; Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 14; Mehmed Raşid, *Tarih-i Osmanî*, 5 cilt, İstanbul, h. 1281 [m. 1865/6], c. II, s. 328.

8 Bunun iki örneği Karaosmanoğlu Hacı Mehmed ve Çapanoğlu Süleyman'dır, bkz. Raşid, *Tarih*, c. II, s. 328. Suriye'deki örnekler için bkz. H.L. Bodman, *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapel Hill, 1963, s. 36-37.

9 İlk örnekleri erken 17. yüzyıla kadar giden (ve bir tür savaş vergisi olan) *imdâd-i seferiye*, 1683-1699 arasındaki Avusturya savaşı sırasında sıklıkla toplandı. Önceleri mükellefler şehirli zengin tebaa, yani *âyân*lardı. Sonraları ise, yani 1700-1717 arasında, genel bir vergi türü haline gelmiş gibi görünmektedir. Devlet, bu vergiyi askerî idareciler için savaş zamanlarında diğer harçların yerine bir acil gelir kaynağı olarak getirmiştir.

10 Koçi Bey, *Risâle*, yay. haz. A. K. Aksüt, İstanbul, 1939, s. 22. 1625'te, Avrupalı seyyah P. della Valle, *Voyages*, Paris, 1661-1665: "*Birkaç yıldır* [yazarın vurgusu] Konstantinopolis'te yaygın bir uygulama haline gelen bu ani ve öngörülemez memur değiştirmeleri" ile ilgili olarak bu sistemin devlet memuriyetlerinin satışından kaynaklandığını düşündüğünü ifade eder. Daha sonraki dönemlerdeki vezir-valilerin perişan durumuyla ilgili bkz. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle: Risâle-i Terceme", *TTB D*, IV/7-8, (1967), s. 39.48.

11 Naimâ, *Tarih*, c. IV, s. 240; c. V, s. 198.

12 İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948, s. 150-157.

13 Osmanlı yönetim sisteminde görevden alınan memurlar, yeni bir görev beklerken genellikle unvan ve resmî statülerini korurlardı. 1651'de Halep'teki İbşir Paşa, valilerin bu kadar sık değiştirilmesi uygulamasından acı acı yakınır, Naimâ, *Tarih*, IV, s. 199.

14 Tayyib Gökbilgin, "Arpalık", *MEB İA*. Ulemâya verilen arpalık (askerîye mensubu olmayanlara verilen timar) hakkında bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965, s. 118, 121. *Hirzü'l-Mülûk*, 3. kısım ve Koçi Bey, *Risâle*, s. 38-40'ta bu uygulamanın bir eleştirisi vardır. Ayrıca bkz. Röhrborn, *Untersuchungen*, s. 18A, 82, 88, 104, 106 ve İ.M. Kemal, "Arpalık", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (*TTEM*), XVI-XVII (1926), s. 273-283.

15 Beylerbeyi ve Sancakbeyi temsilcisi olan subaşılarını, zeâmet sahibi subaşılardan ayırt etmek gerekir. Beylerbeyi ve Sancakbeyi subaşıları, belgelerde 1516 tarihinden itibaren karşımıza çıkmaktadır – bkz. İnalcık "Adâletnâmeler", s. 96, 98. Cezalar (*cerâim*) hakkında bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 79-84 ve Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973, s. 275-299.

16 C. Orhonlu, *Telhisler, 1597-1607*, İstanbul, 1970, s. 64, belge 77. Timarlı sipâhilerde olduğu gibi sancakbeyi ve beylerbeyilerin sekban ve sarıca birlikleriyle beraber kışları cepheden dönme zorunlukları yoktu.

17 İ.H. Uzunçarşılı, "Buyruldu", *Belleten*, V/19 (1941), s. 229-318 (bu tür bir *buyruldu* örneği için özellikle s. 305). Ayrıca bkz. Viyana, *Nationalbibliotek*, MS AF 331 8a.

18 *Tevzi' defteri* için bkz. Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 52-55.

19 1960'lı yıllardan bu yana yapılan yerel kadı arşivlerine dayalı çalışmalar, 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki yoğun iktidar çekişmelerine ciddi oranda ışık tutmaktadır. Anadolu'daki durum için bkz. Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, XXXIV (1966), s. 195-231; Yücel Özkaya, "Türkiye'de Ayan Rejiminin Kuruluşu", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara, 1970; Bosna için bkz. Avdo Suceska, *Anjani, Prilog izucavanu lokalne vlasti u nasim zemaljama za vrijeme Turaka*, Saraybosna, 1965; Bulgaristan için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli A'yânlarından Tirsinikli İsmail, Yılık-Oğlu ve Âlemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942; V.P. Mutafcieva, "L'Institution de l'ayanlik pendant les dernieres decennies du XVIII siecle", *Etudes Balkaniques*, II (1965), s. 233- 247; Suriye ve Lübnan için bkz. A.K. Rafeq, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut, 1970; H.L. Bodman, *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapell

Hill, 1963; A.H. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East*, ed. W. Polk ve R. Chambers, Chicago ve Londra, 1968, s. 41-68; A.H. Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the Eighteenth Century", *Studia Islamica*, VIII (1957), s. 89-122; K. Salibi, "The 1860 Upheaval in Damascus as seen by al-Sayyid Muhammed Abu'l-Su'ud al- Hasibi, Notable and Later Naqib al-Ashraf of the City", *Beginnings of Modernization in the Middle East*, yay. William R. Polk ve Richard L. Chambers, Chicago, 1968, s. 185-202; D. Sadat, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, XXXXIV (1972), s. 346-363; D. Sadat, "Urban Notables in the Ottoman Empire: The Ayan", *Doktora Tezi*, Rutgers University, New Brunswick, NJ, 1969.

20 Bu derece karışıklığın sebebi âyânların, âyân kökenli valilerle özdeşleşmesidir.

21 Bodman, *Political Factions*, s. 36, Halep'teki Fransız elçisi P.P. de Perdoriau'nun 8 Ekim 1770 tarihli raporundan alıntıyla.

22 Mütesellimlik makamı hakkında bkz. T.M. Yaman, "Mütesellimlik Müessesesine Dair", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1941), s. 75-105.

23 *Malikâne* sistemi hakkında bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi" (Haziran 1973, Ankara'da Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen Türk İktisat Tarihi Semineri'nde sunulan bildiri). Genç, 1675'te yürürlüğe giren iktisadî reformun sistemin asıl başlangıcı olduğuna inanır.

24 Bkz. Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 274-286'daki Saruhan mütesellimleri listesi; M. Çağatay Uluçay, *Manisa Ünlüleri*, Manisa, 1946.

25 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 44, 127, 133.

26 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 312, belge 127.

27 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge 127, 204, 216; Orhonlu, *Telhisler*, belge 77; Fındıklılı Mehmed, *Silahdâr Tarihi*, 2 cilt, ed. A. Refik, İstanbul, 1928, c. II, s. 259 (buradan itibaren *Silahdâr*).

28 Voyvodalık vazifesiyle ilgili en erken tarihli belge Topkapı Sarayı Arşivleri'ndedir. 1438 tarihli belge, no 6665.

29 Para cezalarının (*cerâim*) ve vergilerin toplanmasındaki suiistimallerle ilgili bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 110-111.

30 İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 123.

31 Merkezî yönetim, bu tür suiistimalleri engellemek için Rumeli'nin her bir *nâhiye*sinde vergi tahsilatı yapacak iki *kocabaşı* seçilmesini emretti, bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965, s. 502.

32 Âyânlar, kasaba ve şehirlerde olduğu kadar köylerde de mevcuttu. Merkezî konumdaki bir köyde oturup birçok köyü içine alan geniş bir bölgeyi kontrolünde tutan âyânlar vardı. Örnek için bkz. Mustafa Cezar, *Levendler*, s. 422-424.

33 Bkz. Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX/1 (1969), s. 97-140; Halil İnalcık, "İstanbul", *MEB İA*, maddesi; Suriye'deki şehirli ileri gelenler hakkında, E. Astor-Strauss, "L'administration urbaine en Syrie medievale", *Rivista degli Studi Orientali*, XXXI (1956), s. 73-128; İran'dakiler hakkında, A.K.S. Lambton, "The Office of Kalantar under the Safavids and Afshars", *Mélanges d'Orientalisme offerts à Henri Massé à l'occasion de son 75éme anniversaire*, Tehran, 1963, s. 206-218; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgungen und Horazmshahs*, Wiesbaden, 1964, s. 190; R.W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge, 1972, s. 35.

34 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 304. *Âyân-i vilâyet* terimi esas olarak eyaletteki askerî ve idarî yöneticileri içeriyordu. Uluçay'a göre, "zuamâ ve erbâb-i timar ve yeniçeri ve altı bölük halkı ve sayir dirlikli ve dirliksiz âyân-i vilâyet" terimin

kapsamına giriyordu. Eyaletlerde güvenlikten sorumlu ağalar bazen *zâbitân* terimiyle belirtiliyorlardı. *İş-eri* terimi ise kendisine geçici olarak bir kamu görevi verilmiş herkes için kullanılıyordu.

35 Âyânlardan bahseden kadı sicilleri için bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 374-375, 388, 402, 413, 433-435, 449; Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 119, 218, 246. Arzuhal ve benzeri diğer belge örnekleri için bkz. *Uluçay, XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 334 ve takip eden sayfalar ve *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 246 ve takip eden sayfalar. Özkaya'nın "Anadolu'da A'yânlık" çalışmasında yer alan 1719 tarihli Batı Anadolu'da Soma'daki *başâyân* seçimi ile ilgili belgede yer alan yerel âyânların isim listesi özellikle dikkate değerdir. Ayrıca Cezar'ın yayımladığı (*Levendler*, s. 502) *tevzi' defter*indeki isimler de önemlidir.

36 Naimâ, *Tarih*, III, s. 33.

37 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne askeri Kassâmına ait Tereke Defteri", *TTB D*, III/5-6, s. 339-341. *Tereke defterleri*nin (ölen kişilerin mirasına dair kadı tarafından tutulan kayıtları) gösterdiği gibi, ulemâ sınıfı mensupları Osmanlı şehirlerindeki loncalarda önemli ölçüde temsil edilmekteydiler. Barkan'ın çalışması dışında ayrıca bkz. İstanbul Belediye Kütüphanesi'ndeki *Ayasofya Evkâfı Defteri*, Cevdet Kitapları, no. 54, 1520 tarihli ve İhtisâb *Defteri*, no. 82. İstanbul'daki yüksek ulemâ sayısı yaklaşık 120 kadardı, bkz. *Silahdâr*, c. II, s. 246.

38 Bkz. H. İnalcık, "Istanbul", *EI2*.

39 Bu düşmanlığı, H. Hüsameddin'in yaptığı gibi (*Amasya Tarihi*, 4 cilt, İstanbul, 1927, c. III, vrk. 193) millî bir mücadele olarak veya Mustafa Akdağ'ın çalışmasında (*Celâlî İsyanları*, Ankara, 1963) teşebbüs ettiği gibi bir sınıf çatışması olarak resmetmekte açık bir abartı söz konusudur.

40 1686'da Beypazarı voyvodası Halil Ağa *sancakbeyi* yapıldı (*Silahdâr*, c. II, 248); Y. Özkaya, "Anadolu'da Ayânlık", s. 147'de Küçük Çelebizâde Asım'ın *Tarih*'inden alıntı yaparak (s. 441) bu olayı 1726 olarak tarihlendirir.

41 Burada kastettiğim, Batı-Anadolu'da Karaosmanoğulları örneğinde olduğu gibi eyaletlerde güçlü hanedânların yükselişidir, bkz. N.Ç. Uluçay, "Kara Osmanoğullarına Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları (TV)*, IX, s. 193-207; XII, s. 434-440; XIV, s. 117-26; Orta Anadolu'daki Çapanoğulları hakkında bkz. Süleyman Duygu, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*, İstanbul, 1953; B. Lewis, "Djanikli Ali Pasha", *EI*; daha küçük âyân aileleri hakkında bkz. Uzunçarşılı, "Kastamonu'da Tahmiscioğlu Vakası", *Tarih Semineri*, I (1937), s. 2; Cemal Tukin, "II. Mahmud devrinde Halep İsyanı", *TV*, I (1941), s. 4, II (1941), s. 8; Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *Tarih Dergisi*, III/5-6 (1953), s. 21-51; Münir Aktepe, "1727-1728 İzmir İsyanına Dair Vesikalar", *TD*, VIII (1956), s. 71-98. Halkevlerinde (bkz. Hasan Taner, *Halkevleri Bibliyografyası*, Ankara, 1944) yayımlanan değerlendirme yazılarında, birçok makale yerel âyân ailelerine yöneliktir. Bkz. H.T. Dağlıoğlu'nun 1937 ve 1942 yılları arasında Ün'de (Isparta) yayımlanan makaleleri; Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyanları*, İstanbul, 1940; Stanford Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1907*, Cambridge, 1971, s. 211-256. Son olarak, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yayımlanmamış fakat başvuru değeri taşıyan seminer makaleleri vardır: Türkan Tepe, "Mahmud II Devri İsyanları", No. 299 (1942); Güzide İnkaya, "Tekelioğlu İbrahim Bey'in İsyanı, 1812-1814", No. 312 (1942); Ayten Atalay, "Tahmiscioğlu İsyanı, 1832-1833", No. 565 (1956); Nuran Erdoğlu, "Ali Molla'nın İsyanı, 1811-1814", No. 573 (1956); Ayhan Salih, "Bilecik Ayan ve Voyvodası Kalyoncu Ali Ağa", No. 599 (1960); Çetin Börekçi, "Saruhan Mütesellimi Hacı Hüseyin Ağa ve Yılanoğulları", No. 653 (1963); Mahmut Şakir, "Payas Ayânı Küçük Alioğulları", No. 694 (1963).

42 Saraybosna ve Selânik'te Müslüman erkek nüfusun büyük çoğunluğu "yeniçeri" unvanı taşıyordu. Bkz. Hadzijahic, "Die privilegierten Stadte zur Zeit des osmanichen Feudalismus", *Südost-Forschungen*, XX (1961), s. 131, 145. Benzeri bir durum mesela Manisa gibi Anadolu şehirlerinde de söz konusuydu, bkz. Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 41.

43 *Silahdâr*, c. II, s. 306-307; Baron de Tott, *Memoires*, Londra, 1785, c. II, s. 144; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 64'te İzmit âyânlarının çoğunu "kereste bâzârgânları" olarak tanımlar.

44 İnalcık, "Capital Formation", s. 97-100.

45 İnalcık, "Capital Formation", s. 97-100.

46 Sadat, "Rumeli Ayanları", s. 346-363'te ve "Urban Notables" çalışmasında ve T. Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, XIII/4 (1953), s. 398-411'de 18. yüzyıl Avrupa'sındaki ticarî devrimin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *çiftlik* sisteminin gelişimine olan etkisine vurgu yaparlar. Öte yandan imparatorluğun buğday ithalatı hakkında, bkz. L. Güçer, *XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul, 1964. Pazara yönelik üretim yapan bu tür büyük ölçekli *çiftlikle*r Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir şey değildi. Önceki yüzyıllarda hem iç hem de dış etkenler *çiftlik* sisteminin yükselişini teşvik etmek üzere her zaman mevcuttu (örnekler için bkz. İnalcık, "Capital Formation" makalesi). Bu konuda şimdiye kadar yapılan araştırmalara bakarak, Avrupa'dan gelen ve giderek artan bir ihracata yönelik tarım ürünü talebinin, toprak mülkiyetinde ve *çiftlik* sisteminin yayılmasında değişiklikler meydana getirecek kadar önemli bir hale geldiğini iddia etmek mümkün değildir. *Çiftlik* hakkında daha fazla kaynakça için şu çalışmada yer alan bildirimin bibliyografyasına bakınız: "L'Empire ottoman", *Proceedings of the First International Congress of Southeast European Studies,* Sofya, 1969, s. 98-102.

47 Kadıların suiistimalleriyle ilgili bkz. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 75-79 ve Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge 292-295.

48 Bkz. "Kanunname", *Milli Tetebbular Mecmuası*, I/3 (1913), s. 541. Ancak aynı zamanda kadıların sayısındaki bu olağanüstü artış, bütün kadılara hizmet fırsatı vermek için yüksek bir görev değişimi oranını gerektiriyordu. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 45-53. Fakatgörevsüresiyleilgili kurallar tam anlamıyla uygulanmıyordu, bkz. Özer Ergenç, "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya", *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, DTCF, Ankara, 1973, s. 117.

49 Koçi Bey, *Risâle,* s. 36-37, 107.

50 Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge 140.

51 Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 92-5.

52 Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge 139, 143, 215.

53 Ankara'daki örnekler için bkz. Özkaya'nın doktora tezi "Türkiye'de Ayân", çeşitli sayfalar.

54 Hadzijahic, "Osmanischen Feudalismus", s. 138-140.

55 Hadzijahic, "Osmanischen Feudalismus", s. 139-140. Osmanlı loncalarının örgütlenmesinde yürütme kurulu *altılar* adı verilen altı seçilmiş üyeden oluşur.

56 Bodman, *PoliticalFactions*, s. 34-35.

57 H. İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVIII/12 (1964), s. 626, 634 vd.; ya da bu ciltte s. 104-....

58 Hadzijahic, "Osmanischen Feudalismus", s. 638. 1841'de merkeziyetçilik savunucularının sarayda iktidara gelmesiyle bu eğilim sona erdi.

59 Bkz. "Idjma", *EI*[2] ve "Bay'a", *EI*[2] maddeleri.

60 On dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı seçimlerinde dahi, ileri gelenlerin sonucu belirlediği geleneksel sistem takip edildi. Bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 633-634; S.J. Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Representative Councils, 1839-1876", *Near Eastern Round Table 1967-1968*, yay. R.B. Winder, New York, 1969, s. 53-142; R.H. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization*, s. 93-117; R. Devereaux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, 1963, s. 125. Halk temsilinin sistematik bir araştırması halen yapılmayı beklemektedir. Geleneksel yöntemler, Cumhuriyet döneminde yapılan seçimlere kadar Türk siyasetini etkilemiştir.

61 Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, 5 cilt, İstanbul, 1922, c. I, s. 557-643; G. Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I/1 (1970), s. 28-50.

62 Bu topluluk, *şehir kethüdası*, *muhtesib*, *kasab-başı*, *pazar* (*bazar*)-*başı*, diğer meslek üstadları ve *âyân*dan oluşmaktaydı. Bkz. Özer Ergenç, "Ankara ve Konya", III. Bölüm (17. yüzyıl başı).

63 Erken tarihli bir âyân arzuhali: BOA, Mühimme Defteri, no. 61, h. 996/m. 1587 tarihli. Bkz. C. Orhonlu, *Telhisler*, 1607 tarihli bir arzuhal için belge 180; Sultan'ın Bursa'daki toprak gelirlerine vekâlet görevine devam etmek üzere verilen bir arzuhal: BOA, Maliyeden, no. 7299, h. 1026/m. 1617 tarihli. Kadı sicilleri, 17. yüzyıl boyunca âyânların, merkezî yönetimin alacağı kararları etkilemek için yazdıkları arzuhal örnekleriyle doludur. Bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge 5 ve 104 (bir beylerbeyine karşı), 108 (bir voyvodaya karşı), 142, 219 (bir yeniçeri serdârına karşı), 21 ve 114 (vergi ve kanunsuz harçlara karşı). 1693'te âyânlar hâkimiyetinde ağır vergi yüküne karşı bir halk direnişiyle ilgili olan 234 numaralı belge özellikle dikkat çekicidir. On sekizinci yüzyılda bu tür dilekçe verme faaliyetleri âyân meclislerinde daha organize bir hal aldı. Bkz. İnalcık, "Saraybosna Şeriye Sicilleri", *TV*, II/9 (1942), s. 178-187; II/11 (1943), s. 372-384. Şehir âyânının valiye karşı direnişi hakkında bkz. Naimâ, *Tarih*, c. IV, s. 24-26, 1650'de Saraybosna'daki olay hakkında.

64 *Reis-i âyân* için bkz. Raşid, *Tarih*, c. IV, s. 60; *baş âyânlık* için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Tarihi*, *Tertib-i Cedid*, 12 cilt, İstanbul, 1884-1885, c. X, s. 210.

65 "Sultanın temsilcisi" veya "vekil" anlamındaki *kethüdâ* (kethuda-kathuda-kadhuda) için bkz. F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, 3. Baskı, Londra, 1947, s. 1014. Türkçede bu terim *kâhya* şeklini de almıştır. O.N. Ergin, *kethüdâ* kurumunu tanımlama girişiminde bulunan ilk kişidir; *Mecelle*, I, s. 1654-1668. Genel olarak Ortadoğu şehirlerindeki kethüdâlık kurumu ile ilgili bkz. dipnot 33.

66 *Silahdâr*, c. II, s. 325.

67 Örneğin, Edirne kethüdâsı İskender Çelebi zengin bir mültezimdi, bkz. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952, s. 127; 1600 yılları civarındaki Ankara kethüdası için bkz. Ergenç, "Ankara ve Konya", s. 221. Ankara, *şehir kethüdâsı*nın taşıdığı unvanlar aslen askerî sınıftan biri mi (*ağa* veya *çelebi*) yoksa tacir (*hevâce* veya *hoca*) ve sanatkâr mı olduğunu gösteriyordu, Ergenç, "Ankara ve Konya", s. 222.

68 Horst, *Grosselgungen und Horazmshahs*, s. 190; *Şeyhü'l-meşâyih*'in Suriye şehirlerindeki arabuluculuk örnekleri için bkz. Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967, s. 274; II. Murad zamanından kethüdânın görevlerini belirten bir belge: *Menâhicü'l-İnşa*, yay. S. Tekin, Roxbury, 1971, s. 24-25.

69 Öyle görünmektedir ki, *şehir kethüdâsı* kadı mahkemesinde hazır bulunmak durumundaydı ve şehir ahalisini "kethüdâlık" temsil etmekteydi; Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, belge 37, 51, 140, 250, 225, 258.

70 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c. V, s. 429.

71 Raşid, *Tarih*, c. V, s. 60; *Aynü'l-âyân* daha önceki dönemlerde yalnızca bir övgü hitabı olarak kullanılıyordu. Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 303; Cevdet, *Tarih*, c. X, s. 197. Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 130; Yurtdağı'ndaki Fazlı Ağa'nın 1723'te bölgenin vergileri için kefil olduğunu ifade eder. Yalnızca güç kullanarak hükmetme anlamındaki *tagallüb* (Arapça *galebe*'den gelmektedir), *baş âyân* makamını elde etmek ve o makamı elinde tutmak için çoğu âyânın kullandığı olağan bir yöntemdi. Bu nedenle, faaliyetleri onaylanmadığı zaman âyânlar için resmî yazışmalarda *mütegallibe* kelimesi kullanılmaya başlandı. 1812'de zümre olarak âyânlara *mütegallibe gürubu* deniyordu, Cevdet, *Tarih*, c. X, s. 87; tipik bir *mütegallibe âyân* için bkz. Mehmed Ataullah Şanizade, *Tarih*, 4 cilt, İstanbul, 1832, c. I, s. 137-139, 142-145, 149.

72 Bu tür bir ilâmın tam metninin bir kopyası için bkz. Özkaya, "Anadolu'da Ayânlık", belge 35.

73 B.S. Baykal, "Ayânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *TTB D*, I/2, (1964), s. 221.

74 Baykal, "Ayânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", s. 224-225 ve BOA., Mühimme Defteri, no. 182, 34b. O.N. Ergin, reformun "aralık aralık... fesh ve ibk" olduğunu söyler, *Mecelle*, I, s. 1658.

75 İ.H. Uzunçarşılı, "Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, V (1936); s. 213-267.

76 Bu buyruğun metni 1786 tarihli bir fermanda özetlenmiştir, bkz. Ergin, *Mecelle*, I, s. 1659.

77 Bu görüş, İ.H. Uzunçarşılı, "Ayân" maddesini *MEB İslâm Ansiklopedi*'sinde yazdıktan sonra revaç haline gelmiştir ve hâlâ bazı yazarlar tarafından kabul görmektedir.

78 Bkz. "Bay'a", *EI*².

79 BOA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye, no. 1409, 2265; ayrıca Ergin, *Mecelle*, I, s. 1658-1660.

80 Cevdet, *Tarih*, VI, s. 66; Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık*, s. 53-54.

81 1795 *fermânı*'nın metni *Takvim-i Vakayi* gazetesinin 23 Temmuz 1838 tarihli sayısında basıldı ve Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavâ'idi*, İstanbul, 1912, s. 124'te yeniden yayımlandı.

82 Burada kastedilen, âyânların, *bey* veya *paşa* olarak taşra idaresinde yönetimi doğrudan ele aldıkları dönem ya da 1808'de yönetimi kontrollerine aldıkları dönem değildir. Bkz. İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, yay. R. Ward ve D. Rustow, Princeton, 1964, s. 49-53; A. Boue, *Recueil d'itineraires dans la Turquie d'Europe*, Viyana, 1854, s. 212. Abdülmecid'in 1839'da tahta çıkışını ilan eden fermânda *âyân* kelimesini kullanması ilginçtir.

83 Amnon Cohen'in konuya önemli bir katkı yaptığı çalışması, *Palestine in the Eighteenth Century, Patterns of Government and Administration*, Kudüs, 1973.

SENED-İ İTTİFAK (1808): ÂYÂN REJİMİNİN DEVLET HUKUKUNA BAĞLANMASI (Sayfa 97-104)

1 Bkz. H. İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. E. Ward ve D.A. Rustow, Princeton, 1964, s. 42-63.

2 Bu belgelerin tıpkıbasımı ve çevriyazıları için bkz. yay. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğ-

lu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, genişletilmiş yeni baskı, İstanbul, 2011.

3 Kadı Paşa'ya davet mektubu, Cevdet, *Târih*, İstanbul, 1309, c. IX, s. 275-277. Çağdaş bir Fransız (Juchereau de Saint-Deny, *Revolutions de Constantinople*, c. II, Paris 1819, s. 189) bu belgeyi meydana getiren topluluğun, Âlemdar Mustafa Paşa tarafından imparatorluğu ıslah etmek üzere ilk tedbir olarak Avrupaî bir ordu kurmak için çağırıldığına işaret eder.

4 Cevdet, *Târih*, c. IX, s. 2-5.

5 "Sûret-i Sened-i İttifak", Cevdet, *Târih*, c. IX, s. 278-282, iyi bir özeti için bkz. B. Lewis, "Dustur", *EI2* c. II, s. 640-641.

6 Cevdet, *Târih*, c. IX, s. 6-8.

7 Meşveretten önce Kadı Paşa'ya gönderilen mektup, Cevdet, *Târih*, c. IX, s. 276.

8 Bkz. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *Tarih Dergisi*, III/5-6 (1951-52), s. 21-52; Ç. Uluçay, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955; A. Slade, *Records of Travels in Turkey*, Londra, 1833, c. I, s. 219-220; şu kaydı yapar: "They [âyân] were the protectors of reâyâs as well as Mussulumans, and, for their own sakes, resisted exorbitant imposts... Their crime ... was being possessed of authority not emanating from the Sultan." G. Perrot ise (*Souvenirs d'un Voyage*, Paris 1867, s. 388-378), Çapanoğulları hakkında şunları yazar; "Toute cette contrêe (Yozgat, Amasya, Tokat bölgesi) êtait mieux gouvernée, plus heurueuse et plus riche, sous la dominatian des Tchapan-oghlu, qu'elle ne l'est aujourdhui [yani 1867'de] sous le maine des délégués du pouvoir central. Déjâ d'autres voyageures ont fait le méme remarque pour d'autres contrées de l'empire. Ces souverain locaux, toujours menacés par des voisins jalous et par la haine du Sultan et de ses vizirs, devaient bien vite sentir qu'ils avaient tout avantage a s'attacher les populations et â menager la province."

9 *Yeni Mecmua*'dan naklen Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, I, İstanbul, 1922, s. 1662-1663.

10 Genç Osmanlılar, sultanın hiçbir kuvvetin frenleyemediği bu istibdadını görmüşler, onun için bir taraftan Avrupa'nın hürriyet idealini benimserken diğer taraftan geleneklere ve onları temsil eden sınıflara dayanmak istemişlerdir. Kuleli Vakası (bkz. Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937) bu bakımdan yorumlanabilir. Keza bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, s. 283-384. Fakat Sened-i İttifak üzerinde onun yorum tarzı (s. 148) bizimkinin tamamıyla tersinedir.

11 İlk uyarı Tepedelenli Ali Paşa'ya yapıldı (bkz. Cevdet, *Târih*, X, s. 252-254).

12 Derebeylerin gelişmiş ateşli silahlar karşısında âciz kaldıklarına bir misal olarak Rum-Kal'a'ya sığınmış olan bir derebeyinin tenkili için bkz. Cevdet, *Târih*, c. X, s. 146-147.

13 Bu devirde âyânın *te'dibi* için bkz. Cevdet, *Târih*, c. X, s. 117-18, 147-48, 181, 194, 197, 209-19, 233; c. XI, s. 23, 48. Keza yukarıda dipnot 8.

14 Cevdet, *Târih*, c. XI, s. 49.

15 Seyyidü'l-vüzera Hüsrev, Halet Efendi gibi Mahmud'un tam güvenini kazanmış olarak Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra imparatorluğu on üç yıl demir bir pençe ile tutmaktaydı. Otuz yıl Mehmed Ali'nin en büyük rakibi olarak onunla mücadele etmişti. Hüsrev'in devlet içindeki kudretli konumu için bkz. "Hüsrev Paşa" maddesi, *MEB İA*.

16 Bkz. Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 728-732, R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 115-120. 1838'de Reşit Paşa'nın tesiriyle başlıca vergi islâhatını öngören Tanzimat-i Hayriyye, Gülhâne Hat-

tı'na esas olmuştur. 16 Cemâziyelevvel 1254/7 Ağustos 1838 tarihli *Takvîm-i Vekâyi*'de yayımlanan "Tahrîr-i emlâk ve nüfûsile ta'yin-i vergi"ye ait nizamnâme, verginin servet esasına göre alınması ve vergide eşitlik, angaryanın kaldırılması, ölenlerin mallarına hükümetçe el konmaması gibi mühim esasları içeriyor ve ilkin Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında uygulanması düşünülüyordu. Fakat vergi tahsili için vaktin gecikmiş olması düşüncesiyle bu islâhat tecrübesinin ertesi seneye bırakıldığı ilan olundu.

OSMANLI-BATI DÜŞÜNCE TARİHİNDE DİMİTRİ KANTEMİR (Sayfa 107-110)

1 *Sulhnâme-i Râmî Mehmed Paşa*, Yazma, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 268, 1699 Karlofça görüşmelerini ayrıntılarıyla anlatır.

2 Dimitri Kantemir'in Türk musikîsine yaptığı hizmetler ve eserlerinden örnekler için bkz. İsmail Baha Sürelsan, "Kantemiroğlu ve Türk musikisi", *Dimitre Cantemir (1673-1723)*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1975, s. 73-108.

3 Bu eserin ilk İngilizce çevirisi için bkz. D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, Londra, 1734. Batı dillerinden yapılmış Türkçe bir çevirisi, Özdemir Çobanoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 2 cilt, Ankara, 1979, Kültür Bakanlığı Yayınları.

KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ, KÜRESELLEŞME (Sayfa 111-122)

1 B. Barber, *Science and the Social Order*, Glencoe, 1952; R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, 1949, kısım 4; G. Agoston, "Muslim-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Chretiens et Musulmans â la Renaissance*, yay. B. Bennassar ve R. Suzet, Paris, 1998, s. 293-303.

2 Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, çev. ve yay. Niyazi Berkes, New York, 1959; C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York, 1973, s. 97-125.

3 M.D. Sahlins, *Evolution and Culture*, Ann Arbor, 1960; E.E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood, 1962.

4 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, 23-82. Kitap, Osmanlıların Batı'dan aldıkları kültürel unsurlar konusunda iyi bir özet veriyor.

5 E.M. Albert, "Value Systems", *International Encylopedia of Social Sciences* (1968).

6 *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective*, yay. A. Appadurai, Cambridge, 1986.

7 G. Veinstein, *Le Paradis des Infideles*, Paris, 1981; F.M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York ve Londra, 1987.

8 K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Matbaa ve Kütüphâne (1776-1826)*, İstanbul, 1995.

9 A.A. Adıvar, *La Science chez les Turcs Ottomans*, Paris, 1939.

10 Bkz. *Gazavât-i Sultan Murâd b. Mehemmed Hân*, yay. H. İnalcık ve M. Oğuz, Ankara, 1978.

11 Çağlar Keyder ve diğerleri, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri*, İstanbul, 1993.

12 Bkz. H. Desmet-Gregoire, *Le Divan Magique, L'Orient turc en France au XVIIIe siecle*, Paris, 1994; L. Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge, 1983.

13 A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1994.

14 E.L. John, *The European Miracle*, Cambridge, 1981.

15 D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993, konu üzerinde; bkz. Sevim Tekeli, *16. Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat" Konstrüksüyonuna dair "En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*, Ankara, 1966.

16 *Le Divan Magique*, bkz. yukarıda dipnot 13.

17 Bu konuda kapsamlı bir kaynak çalışması için bkz. Stephane Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman, XIVe-XVIe siècles: bibliografie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Ankara, 1991.

18 E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, Floransa, 1839-1863; Aridre Laval, *Voyages en Levant pendant les XVI, XVII et XVIII siecles*, Budapest, 1897.

19 *Istanbul et les langues orientales*, yay. F. Hitzel, Paris, 1997.

20 C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, 1980.

21 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, c. I, İstanbul 1990; E. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, identity, and coexistence in the early modern Mediterranean*, Baltimore, 2006 (çevirisi: İstanbul'daki Venedikliler, çev. T. Ulaş, İstanbul, 2012).

22 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 32

23 *Christanity and Islam Under the Sultan*, I-II, Oxford, 1925.

24 *Romanie Byzantine et pays de Rûm turc, histoire d'un espace d'imbrication Greco-turque*, İstanbul, 1994: "Comment Comprendre que non seulement beaucoup de chretiens indigenes resisterent tres mollement aux envahissears mais qu'ils passerent meme par collectivites entierement â l'ennemi, collaborant avee ce dernier s'integrent activement a la societe des vainqueurs et leur manifestent meme parfois une fidelite sans faille â des moments de crise politique turque ou il leur aurait facile de se liberer de leur domination?"

25 Arnakis, G.G., "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical sources", *Speculum*, XXVI (1951).

26 M. Balivet, *Romanie*, s. 111-178.

27 On dokuzuncu yüzyılda Anadolu'da Rumlar üzerinde bkz., G. Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev. D. Evci, Ankara, 1997.

28 Karamanlı Rumlar üzerine özellikle Evangelia Balta'nın çalışmalarına bakılmalıdır.

29 *Garibnâme*, Ankara, 2001, s. 149.

30 G.G. Arnakis, "Gregory Palamas Among the Turks", *Speculum*, XXVI (1951), s. 104-118.

LÂLE DEVRİ (1718-1730) VE ZORBALAR EGEMENLİĞİ (Sayfa 123-131)

1 Bu konuda değerli edebiyat tarihçimiz Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu'nun *Nedim* adlı eseri (Ankara, 1988; *Nedim Divanı*, haz. A. Gölpınarlı) hocamız Gölpınarlı'nın Önsöz'de analizi, s. I-XXXIX.

2 Mazıoğlu, *Nedim*, s. 18; Fransa'dan getirtilen planlar için bkz. H. İnalcık - Günsel Renda, *Osmanlı Uygarlığı*, I-II, İstanbul, 2004.
3 Esin Atıl, *Levni ve Sûrnâme, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul, 1999; Ömer Koç ve Lâle Apa'nın giriş yazıları ve Ersu Pekin'in tasarımıyla, s. 29-30
4 Esin Atıl, *Levni ve Sûrnâme, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul, 1999; Ömer Koç'un sunuş yazısı.
5 Esin Atıl, *Levni ve Sûrnâme*, özellikle "Çağın Sanatsal Üretimi", s. 12-37.
6 A. Refik, *Lâle Devri*, İstanbul, 1932, s. 29.
7 A. Refik, *Lâle Devri*, s. 29.
8 A. Refik, *Lâle Devri*, s. 30.
9 A. Refik, *Lâle Devri*, s. 41.
10 A. Refik, *Lâle Devri*, s. 44.
11 Jean-Baptiste Van Mour, *Recueil de cent estampes représentant differentes nations du Levant*, Paris, 1712.
12 A. Refik, *Lâle Devri*, s. 73.
13 A. Refik, *Lâle Devri*, s. 74-75. Döneme ait şiirlerden örnekler için bkz. H. İnalcık, *Has-bağçede 'Ayş u Tarâb: Nedîmler*, Şaîrler, *Mutrîbler*, 2. baskı, İstanbul, 2015, s 314-326.
14 M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul, 1958, s. 125; *Abdi Tarihi*, haz. F.R. Unat, Ankara, 1943.
15 M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 149.
16 M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 149.
17 İbrahim Paşa'nın mal varlığı "on iki kîselik zolata ve dört bin sandık altın... ayrıca on iki sandık altın", M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 151.
18 M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 115.
19 Bu olaylar için M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 165-166.
20 M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 170, 180.
21 M. Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 172-174.

GÜLHÂNE HÂTT-İ HÜMÂYÛNU: TANZİMAT (Sayfa 135-146)

1 Bu fermanın tıpkıbasımı ve çevriyazısı için bkz. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*.
2 Daha 1789'da Eton (*A Survey of the Turkish Empire*, London 1789) diyordu ki: "The insecurity of property in Turkey is one very powerful cause of the ignorance and vices of its inhabitants."
3 Lütfi, *Târih*, VI, s. 93.
4 "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, I, s. 31-58.
5 Bkz. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 175-189.
6 Mektubun metni için bkz. F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, 1942, s. 275.
7 Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I-XII, yay. C. Baysun, Ankara, 1953, s. 1-8.
8 Bu okulların nitelikleri hakkında bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, İstanbul, 1940, s. 321-72.
9 Cevdet, *Tezâkir*, 18; Abdülmecid'in mektubu bkz. Lûtfi, VI, s. 92.

10 Yeni Osmanlıların Tanzimat karşısındaki tutumları hakkında bkz. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 283-359.

11 Örfî kanunlar hakkında bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII-2 (1958), s. 102-126.

12 İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", s. 104.

13 Abdülmecid sonradan, Tanzimat'ın bazı maddelerini değiştirmek için gönderdiği bir fermanda (evâil-i Receb 1258, Mühimme Defteri, No. 255) yapılan islahatı, "tanzimat usûlü" ve "usûl-i tanzimiyye" yani idareyi düzene koymak için ana kaideler şeklinde anlamaktadır.

14 İbrahim Müteferrika (*Usûlu'l-hikem fî Nizâmi'l-ümem*, y. 17-18, 35a) "nizâm-i cedîd ile acîbu'l-esâs bedî'u-l'bünyân ihdas eyledikleri nizâm-i cedîd-i ceyşiyye"den bahseder. Sultanın iradesine dayanan kanunların nizâmât ve bu işin tanzim şeklinde anlaşılması Fatih Kanûnnamesi'ndeki şu ifadede açıklanmıştır: "Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi" (*Kanunnâme-i Âl-i Osman*, M. Arif Neşri, TOEM zeyil, İstanbul, 1330, s. 23).

15 Bkz. H.A.R. Gibb, "Constitutional Organization", *Law in the Middle East*, yay. M. Khadduri ve H.J. Liebesny, Washington, 1955, s. 21-27; Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 94-106.

16 Lûtfî, V, s. 90.

17 Tanzimat zamanla taassubu yumuşatmıştır. Türkiye'ye Tanzimat'ın ilanı sırasında gelerek otuz yıldan fazla kalmış olan Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'e (*Among the Turks*, New York 1878, s. 320, 354) göre: "Every new law is an innovation ... Laws once held sacred, have passed away ... you can anywhere converse with Mohammedans on religious matters, with a freedom impossible thirty years ago ... the Moslems treat Christians with a respect he never did before."

18 Ceza kanunnamesi hakkında bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, s. 176-180.

19 *Takvîm-i Vekâyi'*, sene 1252, No. 149.

20 Cevdet, *Tezâkir*, s. 8-10.

21 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, s. 781-796.

22 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943, s. 12-16.

TANZİMAT'IN UYGULANMASI
(Sayfa 147-162)

1 Bir sureti Bursa Şer'iye Sicilleri, defter No. C. 540, s. 20b-21a; keza *Takvim-i Vekâyi*, No. 187; *Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 180-84. Tıpkıbasımı ve çevriyazısı için bkz. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*.

2 Bu fermanın bir sureti Bursa Şer'iye Sicilleri, C. 540, vrk. 3.

3 *Among the Turks*, New York, 1878, s. 48-57.

4 R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 264-271.

5 Bu tedbirleri topluca bildiren mühim belge 1255 Zilka'de sonlarında eyaletlere gönderilen fermandır. Bir sureti Bursa Şer'iye Sicilleri, N. C 540, 31a-32b; Lûtfi, *Târîh*, İstanbul, VI, s. 152-56, tarafından verilen kopya farklıdır. Keza R. Kaynar (s. 226-234) bu fermanın Ankara müşîrîne gönderilen bir suretini BOA'daki Tanzimat defterlerinden alarak Latin harfleriyle yayınlamışsa da, bazı yerleri atlamıştır. Biz burada Bursa sicille-

rindeki sureti tam olarak yayınlıyoruz (bkz. Ekler, no. IV). Bunu tamamlayan 15 Safer 1256 t. ilmühaber için bkz. A. Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, c. II, İstanbul, 1330, s. 39-42.

6 Tanzimat idarî-malî tedbirleri başlangıçta İstanbul'a yakın eyaletlerde uygulanmıştır. Fakat Taşoz adasında Rebî'ülevvel 1256/1840 Mayıs, Arnavutluk'ta (Yanya, Avlonya, Devline) 1257 yılı Mart ayından itibaren uygulanmıştır (Bkz. Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663 defter). Bununla beraber Gülhâne Hattı genel prensiplerinin her yerde geçerli olması istenmiştir.

7 Bursa Şer'iye Sicilleri, C. 540. İlmiyeyi vergi bakımından ilgilendiren tedbirler için bkz. A. Vefik, s. 39-42.

8 Bkz. Ekler belge No. IV.

9 Metin sureti, R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 254-58.

10 BOA, *Bâb-i* Âsafi *defterleri*, No. 370.

11 R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 13.

12 Lûtfi, *Târih*, VI., s. 93.

13 *Letters on Turkey*, Fransızcadan çev. Lady Eashope, Londra, 1856, s. 31.

14 Bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, s. 110-111.

15 Mukata'a geniş manasında, devlete ait, muayyen bir süre için miktarı kestirilen herhangi bir gelir kaynağı olup umumiyetle bu miktar üzerinden iltizâma çıkarılır ve mültezimler (eskiden âmiller) tarafından artırma yolu ile iltizâm olunurdu. Bunun yanında ikinci usûl, emanet usûlü olup bu gelir kaynağının devlet tarafından tayin olunan maaşlı bir memur, emîn vasıtası ile tahsilinden ibarettir. Âşar nisbeti vs. hakkında A. Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, II.; Meclis-i Muhasebe için *Lûtfi*, VI, s. 125.

16 Bursa Şer'îye Sicilleri, C. 540, s. 46.

17 Bu reform daha 1838'de tasarlanmıştı (yukarıda bkz. *Sened-i İttifak ve Gülhâne Hattı*, s. 611). Tanzimat-i Hayriye, II. Mahmud'un son zamanlarında hayli geniş ölçüde uygulanmaya da başlanmıştı. BOA'da 1254 yılına aid N. 253 Mühimme defterinde bu reformlar hakkında esaslı bilgiler mevcuttur. Karantina, müsâderenin kaldırılması hakkında yeni tedbirler, köylüleri korumak için birtakım idarî ve malî tedbirler, bu arada murabahanın önlenmesine dair kararlar, iktisadi hayatı canlandırmak için alınan tedbirler ve bilhassa yedd-i vâhid usûlü denilen tekellerin kaldırılması sayılabilir. O tarihte bir yeni ceza kanunnamesi de hazırlanmaktaydı.

18 On altıncı yüzyıldan beri tahta cülus eden her padişah, idarî ve malî suiistimalleri men eden ve yeni bir adâlet devri açmayı vaat eden adâletnâmeler çıkarmaya başlamışlardır. Bunun en eski ve meşhur örneklerinden biri III. Mehmed'in 1004/1596 tarihli adâletnâmesidir. Bkz: M. Uluçay, *XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, s. 163-69. Adâletnâmeler için ayrıca bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, I, s. 324-329.

19 Bunlar için bkz. Uluçay, *XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, s. 110-139 ve dizinde adı geçen resimler; keza onun, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s. 36-55. Anadolu'da halk hareketleri ve toplumsal şartlar hakkında C. Uluçay'ın yayınları, metinlerde bazı yanlışlar olmakla beraber, zengin malzeme ortaya koyan ilk eserlerdir.

20 Bkz. Ekler No. II ve IV.

21 BOA, *Mühimme defterleri*, No. 254 (H. 1256-58 yıllarını kapsar); keza, Maliye yeni seri, No. 13663.

22 1254 Cemâziyelâhir evâli tarihli ferman (Mühimme No. 253, s. 10) Metin için bkz. Ekler No. 1.

23 Bkz. Djizya, EI^2.

24 Bkz. Ekler, belge No. IV, s. 666 ve muhassıllara verilen talimat (A.Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, II, s. 7-32; R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 224-245).

25 Bkz. aşağıda, s. 635.

26 Aynaroz (Athos Dağı) Manastırlarının arazi gelirlerinin vergilendirilmesi amacıyla arazi sayımı ve vergilerinin artırılması hakkında BOA, Maliye yeni seri No. 13663, s. 93-94'te 22 Zilka'de 1257 tarihli ferman.

27 Bkz. Seçim nizamnâmesi sureti, R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 254-256.

28 Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, 2. baskı, Paris, 1867, s. 343-346.

29 Bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943, s. 76. Ekler, N. VI. VII.

30 Ziya Paşa, *Arzıhâl*, İstanbul, 1372.

31 Bu sırada yazılan yazılarda kazâ idare amirlerine kaymakam unvanı kullanılmakta idi.

32 Bkz. Lûtfi, *Târih*, TTK kütüphanesindeki yazma cilt IX.

33 Bkz. Ekler. No. XII.

34 BOA, *Bâb-i* Âsafî *defterleri*, No. 370, 20 Safer 1257 tarihli yazı Bkz. Ekler No. IX.

35 16 Safer 1257 t. yazı.

36 "Yalvaç kazası ahâlisinden ma'lûmü'l-esâmî eşhâs Tanzimat-i Hayriye usûl-i mehâsin-şümûlü iktizâsı üzere hisselerine isâbet eden tekâlîfin 'âdem-i i'tâsıyçün ahâliyi ifsâda ibtidâr eylemiş oldukları" (*A.g.e.*, s. 70, tarih: 4 Rebî'ülâhir 1257). Adapazarı müftisi "Söğütlü karyesi ahalilerine dahi sizin vergileriniz daha noksân iken ziyâde matlûb olunuyor deyü ihtilâle vermiş..." (20 Safer 1257) ve başka benzeri hadiseler için aynı defter.

37 Bkz. Ekler, No. XI.

38 Bkz. Ekler, No. V. İstikraz teşebbüsü için bkz. R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 283-291; buna ait belgeler 254 numaralı *mühimme defter*inde bulunmaktadır. Ayrıca bu defterde Tanzimat'ın diğer iktisadî girişimleri ve ticaret rejimi hakkında (gümrükler, 1838 ticaret anlaşmalarının uygulanması, Feshane ve diğer fabrikalar, Ereğli'de maden kömürünün işletilmesi, para ve kredi) aydınlatıcı belgeler vardır. Bu devirde Tanzimat'ın iktisadî-ticarî politikası için ayrıca bkz. F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, 1942. Gittikçe artan ticaret açığını altın ile ödemek zorunda kalan Bâb-i Âli, kâğıt paraya başvurduğu gibi madenciliği ve ziraatı geliştirerek memleket servetini artırmak gibi olumlu tedbirlere de başvurmuştur. Sadık Rifat Paşa ve Reşit Paşa bu devirde memlekete Avrupaî iktisat kavramlarını sokmakta idiler. Reşit Paşa, liberal bir iktisadî-ticarî politikanın memleketi kalkındıracağı inancında idi. Yeni Türkiye'nin iktisadî durumu için hayatî bir önemi olan bu devrin iktisadî tarihi hakkında, özellikle iktisadî düşünce hakkında Z.F. Fındıkoğlu'nın, S. Ülgener'in çalışmalarını ilk adımlar olarak önemle zikretmeliyiz.

39 Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. I-XII, yay. C. Baysun, Ankara, 1953, s. 6-9.

40 Reşit Paşa'nın azlinde Mısır meselesinin yeniden alevlenmeye belirtileri göstermesinin başlıca etken olduğu hakkında bkz. Cevdet, *Tezâkir*, s. 8-9; R. Kaynar, s. 382-86; *Lûtfi*, VII., s. 6-7.

41 *Mühimme defteri*, No. 255, Rebî'ülevvel 1258.

42 BOA, Maliye yeni seri, No. 13663, 10 Ramazan 1257 t. yazı.

43 Bkz. Ekler, No. XIV; karş. Lûtfi, VII., s. 35-53.

44 Muhassıllar ve adamları tarafından, yani doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan, der-anbâr edilen, âşar, yani aynî olarak toplanan toprak mahsulleri vergisi, birçok yerlerde araç yokluğundan pazara getirilip paraya çevrilememiş, silolar olmadığı için çürüyüp mahvolmuş ve neticede bu en mühim gelir kaynağında ciddi düzeyde bir düşüş olmuştu. Tabii bunun bütün sorumluluğu Reşit Paşa'ya yükleniyordu.

45 "Hem telefâtın önü kesdirilip ve hem de vücûh ve ahâli hakkında bir nev'i temettü' ve bâ'is ticâret olmak üzere," başka deyimle mültezim, âyân ve ağaların eskisi gibi devlet gelirine ortak olması için.

46 Hatırlanacağı üzere kazâ müdürleri birçok yerlerde eski âyân, yeni deyimle vücûh-i ahâlî idi. Fermanda iltizâm kelimesi yerine de *maktû'an ihale* terimi kullanılmıştır.

47 İzmir'de defterdârlık ihdâsı hakkında BOA, Maliye yeni seri, No. 13663, s. 46.

RUMELİ'DE REÂYÂ İSYANLARI
(Sayfa 163-172)

1 Bulgarlar arasında zengince ileri gelenler *çorbacı* adıyla anılırdı. Her mahallenin bir çorbacısı vardı. Çorbacı hakkında bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 68, not 3.
2 Bu subaşılar hakkında bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, dizin.
3 Niş kazâları ve köylerinin vergisi mühim ölçüde artmış değildi:
1253/ 1837'de üç yük 30.400 kuruş
1254/ 1838'de üç yük 25.000 kuruş
1255/ 1839'da dört yük kuruş
1256/ 1840'ta üç yük 79.000 kuruş
4 Alkollü içkilerden alınan bir resim, bkz. A. Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, s. 404.
5 Kocabaşılar Hıristiyan âyânı sıfatı ile eskiden beri *vergi*nin Hıristiyan mükellefler arasında bölüştürülmesinde, toplanıp sorumlulara tesliminde hükümetçe görevlendirilirlerdi. Onların çok defa bu işlerde yaptıkları suiistimaller reâyâyı aleyhlerine çevirmiştir. Eskiden Müslüman âyân ile bu kocabaşılar vergi işleri için kadı mahkemesinde toplanırlardı. Tanzimat'tan sonra ise yeni teşkil edilen büyük ve küçük meclislere dahil olarak aynı rolü oynamakta devam ettiler.
6 Bir Osmanlı memuruna göre âsîler 1500 kadardı. Fakat Müfettiş Ârif Hikmet Bey'e göre Niş, Leskofça ve Şehirköy kazâları hep birden ayaklanmışlardır (bkz. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 29).
7 *Lûtfi*, VII, s. 109-113.
8 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 32.
9 BOA, *İradeler*, sandık 13, 2420 sayılı irade.
10 BOA, *İradeler*, sandık 13, 2420 sayılı irade.
11 İrade No. 2424.
12 Lûtfi, *Târih*, VII, s. 116-120.
13 BOA, *İradeler*, sandık 13, No. 2420.
14 Vidin İsyanı hakkında. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 45-111.
15 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 91-92; R. Kaynar, 272-83.
16 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 90, not 4.
17 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 91.
18 Bosna'da angarya için bkz. H. İnalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/5 (1942), s. 38.
19 İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 95-96.
20 Batı'nın etkisiyle 1847'de alınan bir tedbir, kız çocukların da verâset hakkı kapsamına alınması, çiftlik sahiplerini aslında mirîye ait bu topraklar üzerinde tasarruf haklarını tam mülkiyete doğru götüren yeni bir adım teşkil etti (İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 98).

İDARÎ VE MALÎ BOZUKLUKLAR: VİDİN İSYANI VE YENİ REFORM KARARLARI
(Sayfa 173-178)

1 Arş, 24-2, İ. 66, 9 Ramazan 1266.
2 Arş, 28-6, İ. 90, 26 Ramazan 1266.
3 Arş, 26-4, İ. 132, 14 Ramazan 1266, Lâyiha.

4 İsyancılar, gönderilen nasihatçilere, "biz meclisin şikâyât istimaına razi değiliz" demişlerdi, (aynı lâyiha).

5 Arş. 20-2, İ. 17, 16 Şaban 1266, Meclis-i Has kararını kapsayan arz tezkiresi.

6 Bu bahisteki son bölüm bu gospodarlık konusuna ayrılmıştır.

7 Tanzimat'ın eyalet teşkilatı hakkında önceki bölümlere bakınız.

8 "Defterdar-i sabık saadetlû efendinin muamelât-ı acîbe ve hâkim ve milfti ve efendilerin ve âza-i meclisin taassubât-i garîbesi reâya-i merkûmeden ziyadece telefat vukuunu netice vermiş ve bu halde Âtufetlû Ziya Paşa hazretleri dahi âciz kalıp nüfuzuna halel gelmiş..." (aynı lâyiha).

9 Bir kısım âyân da kazâ müdürü olarak memleketin yönetimine el atmış bulunuyordu. Osmanlı yönetiminde kazâ müdürleri vali tarafından memleketin ileri gelenleri arasından seçilir ve memuriyetleri merkezden onaylanırdı. Şekib Efendi Vidin'e gönderilirken kendisine verilen ferman-i âlide özellikle bu kazâ müdürlerinden şikâyet edilmekte ve denilmektedir ki, "Hususiyle kazâ müdürleri buralardan zühul ve gaflet ve hilâf-i Tanzimat-i Hayriye ve mugâyır-ı nizâmât-ı adliye meslek-i nâ mergûba sâlik oldukları tahkik ve istihbar olunduğuna..." (*Lûtfi Tarihi*, c. IX, zeyil, Türk Tarih Kurumu yazmaları arasında).

10 Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266.

11 Hatırlanacağı üzere bu meclislerin kurulmasındaki amaç reâyânın "angaryada kullanılmamasına, elhasıl hiçbir türlü mezâlim ve taaddiyat vuku bulmamasına dikkat ve ihtimam etmekti."

12 Arş, 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266.

13 A.g. irade, komisyon mazbatası, Bkz. belge VIII.

14 Arş. 40-I, İ. 265, 3 Zilhicce 1266. Arz tezkiresi.

15 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, 100-101. Vidin sorunu ile devamlı olarak meşgul olan Meclis-i Vâlâ'nın, 1851 yılı başlarında bütün eyalet meclislerine yeni talimatnameler göndermesi de isyanın genel sonuçlarına bağlanabilir (Bu talimatnameler için bkz. *Takvim-i Vekayi*, yıl 1267, sayı 440).

16 Bkz. bu bölümde s. ....

17 Arş. 47-1, İ. 160, 8 Muharrem 1268, adı geçen Şekib Efendi'nin tahriratı. - Tam Vidin isyanı çıktığı sıralarda, cizye tahsilatının her eyalette yalnız reâyâ tarafından, her sene seçilen kocabaşılar eliyle yapılacağı yeni bir fermanla onaylanmıştı (Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, Paris, 1851, s. 186-191).

18 Çorbacı ifadesi genel olarak Bulgar burjuvazisine verilmiş olan addır. 1857'de Midhat Efendi (meşhur Midhat Paşa) Tırnova'ya gönderilerek çorbacıların statüsü belirlenmiştir; bkz. S.S. Bobçev, "Notes comparees sur les çorbacis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares", *Revue Internationale des Etudes balkaniques, IIIe Annee*, II (1938), s. 428. Bu nizâmnâmeden dört sene önce Tırnova köylerindeki çorbacı teşkilatına ait şu resmî kayıt özellikle dikkate değer: "Herkesin mâlûmudur ki Tırnova kazâsı karyeleri kaç mahalle ise her bir mahallenin çorbacısı vardır. Mahalle ahalisine o çorbacı buyurup onun itaatinden çıkmamak âdet-i kadîme-i me'lûfemizden bulunduğundan..." (Arş. 57-1, 17 Safer 1270, söz konusu Tırnova kaymakamının yazışmaları).

19 Bkz. S.S. Bobçev, "Notes comparees sur les çorbacis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares", s. 431.

20 Önceki valiler "Memalik-i Mahrûsenin hiçbir tarafında görülmeyen ve müdîr makamında bir kazânın kâffe-i kurâsına hükmeden knezler tayin ederek hükümeti bütün bütün işbu knezlere vermişler ve müdürler yalnız emval-i mirîyeyi tahsil için resmen bir memur bulunmuşlardır" (Arş. 62-1, İ. 98, 24 Receb 1273, adı geçen Meclis-i Vâlâ

mazbatası). Vidin reâyâsı başkneze adam başına senede 40 para vermekteydi (Arş. 24-2, İ. 66, 9 Ramazan 1266, söz konusu bazı reâyâların takriri). Bâb-i Âli için, Vidin'i yalnız ağaların elinden değil, bu knezlerin elinden de kurtarmak gerektiği ortadaydı.

21 *Aynı mazbata.*

22 N. Stanev, *Historie chronologique de la Bulgarie*, s. 80. - Tsolo (ج‍ولو) belgelerimizde Belgradcık başknezi olarak gösterilmektedir (*aynı lâyiha*).

23 "Re'âyâ-i merkûmenin menşe'-i harekât-i vâkı'aları *içlerinde bulunan rüesaların* rey ve tahrikiyle vuku'a gelmiş..." Arş. 35-7, İ. 193, Şevval 1266, a.g. Ziya Paşa'nın yazışması.

24 S.S. Bobçev, "Notes comparees sur les çorbacis", s. 441 vd.

25 M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vuku'at*, IV, s. 112. Aslında bu eski teşkilâtın da tamamıyla kaldırılmadığını belgelerden anlıyoruz (lâyiha).

26 Aynı lâyiha.

27 Arş. 42-1, 17 Rebiülevvel 1267, Rıza Paşa ve Nail Bey'in ortak yazışmaları.

28 Aynı irade, arz tezkiresi.

29 "Gospodarlık varidatı tahmin olunduğuna göre vergiye muadil ve daha ziyadece olacağından bu halde vergileri hemcivarları vergisinden yine ağır gelerek kat'â hoşnut olmayacaklarından..." (Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Nail Bey'in ortak tahriratı). Reâyânın subaşılara, papazlara, zabtiyelere, kneze verdikleri diğer vergileri de eklersek durumun ne kadar ağır olduğu daha iyi meydana çıkar.

30 Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, a.g. komisyon mazbatası. Bkz. belge VIII.

31 Aynı mazbata.

32 Söz konusu irade yazılarından, Vidin valisi atûfetlû Rıza Paşa hazretleri tarafından Raşit Efendi'nin kalemiyle gönderilen lâyihaya Meclis-i Vâlâ'da kırmızı kalemle yapılan derkenarlar.

33 Bkz. yukarıda s. 43.

34 Arş, 40-I, İ, 265, 3 Zilhicce 1266. Vidin sancağı Bulgar reâyâsı kullarının arzıhali tercümesi. Bkz. bel. 1. Bu arzıhalin ne sonuç verdiğini maalesef belirleyemedik.

VİDİN GOSPODARLIK DÜZENİ VE KALDIRILMASI (Sayfa 179-194)

1 Prof. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları", Ülkü, 61 (1938), s. 54; Ö.L. Barkan, "Türk toprak hukukunda Tanzimat ve 1274 tarihli arazi kanunnamesi", *Tanzimat*, I, 1940, s. 321.

2 "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", Ülkü, 63 (1938), s. 273.

3 J. Deny, "Timâr" maddesi, *Encyclopedia of Islam.*

4 On yedinci yüzyıl başlarında Rumeli Eyaleti, Mora'dan Akkerman'a kadar bütün Balkan yarımadasını sınırları içine almaktaydı. Eyalet merkezi Sofya ve Manastır'dı (bkz. Ayni Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i Dîvân*, 1018; Tasvir-i Efkâr baskısı, İstanbul, 1863, s. 11-12). Sonradan Mora ve Silistre eyaletleri kurulmuş, Rumeli sınırları gittikçe daralmıştır. 1834'te Rumeli, hemen hemen Batı Trakya, Makedonya, Arnavutluk ve Teselya'dan ibaret kalmıştı. Vidin, bu tarihte Niğbolu ile ayrı bir sancak oluşturmaktaydı (Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, çev. Hellert, CXVII, s. 56, 194). İki yıl sonra da Vidin'i bir eyalet olarak görüyoruz (Babinger, "Rumeli", *Encyplopedia of Islam*).

5 Rumeli, cebelüleriyle beraber 33.000 sipâhi çıkararak eyaletler arasında birinci gelmekteydi (*Ayni Ali risalesi*, s. 40). Üsküp eyaleti kanunnamesindeki şu madde Rume-

li'de miri arazinin genişliği hakkında başka kuvvetli bir kanıttır: "Rumeli'de reâyâ elinde olan *amme-i arazinin* hali budur (yani mirîdir)." Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları", Ülkü, 61 (1938), s. 58.

6 Ö.L. Barkan, *Tanzimat*, I, 326.

7 N. Stanev'e göre Tırnova'nın alınmasında Bayezid, egemenliğini kabul etmeyen 110 boyarı idam ettirdi (*Histoire Chro. de la Bulgarie*, 57).

8 Ö.L. Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", Ülkü, 63 (1938), s. 238.

9 N. Stanev, *Histoire chronologique de la Bulgarie*, Sofya, 1938, s. 57.

10 Krş. Ömer Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", Ülkü, 49-50-53 (1937). Genel olarak İslâm-Türk devletlerinde feodalizm hakkında bkz. M.F. Köprülü, "İslâm-Türk Devletlerinde Feodalizm", *Belleten*, V/19 (1941), s. 317-334.

11 Bu makalenin yazıldığı ve ilk yayınlandığı dönemde bir kısım iktisatçılar tarafından, tarımsal liberalizmin sakatlıklarına karşı bu Osmanlı arazi sistemini fazlasıyla andıran bir rejimin kuvvetle savunulduğunu hatırlatalım.

12 İmparatorluğun gerçek askerî gücünü timarlı sipâhisi sağlamaktaydı. On altıncı yüzyıl ortalarında timar ve zeâmetlerden 200.000 düzenli asker çıkmaktaydı (D'Ohsson, *Tableau generale de l'Empire Ottoman*, Paris, 1824, c. VII, s. 375). *Netayicü'l-Vuku'at*'a göre: 140.000'dir (c. II, 141). Bu zamanda ulufeli kapıkulu ancak 41.000 kadardı (Kâtip Çelebi, *Düsturü'l-amel li islâhi'l-halel*, 1063, *Tasvir-i Efkâr* baskısı, s. 131).

13 F. Grenard, *Grandeur et Decadence de l'Asie*, Paris, 1939, s. 128.

14 Aynî Ali'nin risalesi, s. 75.

15 Sonradan yapılan islahat nizamnamelerinde hep bu noktalara dikkat edilmiştir (örneğin bkz. nizamname-i timar ve zeâmet, Cevdet, c. II, s. 317 ve c. V. s. 289).

16 *Koçi Bey Risalesi*, yay. Ali Kemali Aksüt, İstanbul, 1939, s. 31.

17 *Düstûrü'l-âmel*, s. 131.

18 1564 tarihinde hazinenin açığı 66 yükten ibaretken (bir yük: 100.000 akça) 1650'de 1543 yüke çıkmıştır. Bu sırada ulûfeli askerin toplamı 100.000'e yükselmiş bulunuyordu (*Düstûrü'l-âmel*, s. 131-134).

19 M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-vukuat*, c. I, s. 177.

20 Timar sistemi o kadar bozulmuştu ki 1768'de Rusya ile savaş başladığı zaman orduda ancak 20.000 cebelü kalmıştı (D'Ohsson, VII, s. 376).

21 *Asım Tarihi*, c. I, s. 41. Koca sekbanbaşı lâyihası (*Hülâsatü'l-kelâm fi reddi'l-avâm*), *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* baskısı, s. 53.

22 Osmanlı arazi hukukunda mukata'a konusu ayrıca incelenmesi gereken önemli bir konudur. Bu konuda şimdilik şu incelemelere bkz: M. Sobemheim, "İkta'", *Encylopedia of Islam*, II, s. 489; Ö.L. Barkan, "Malikâne-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I/2 (1931), s. 119; İnalcık, "Tanzimat nedir?", *DTCF Dergisi*, I/1 (1940-41). Burada yalnız şuna işaret edelim ki devletin elinde mukata'a adı altında bulunan bir kısım arazi, çoğunlukla açık artırma ile kalıtsal ve sürekli bir kiracılık şeklinde şahısların tasarrufu altına verilirdi. Fakat toprağın gerçek mülkiyeti her zaman devlete aitti. Veraset hakkı yalnız erkek çocuğa tanındığından mukata'a sahibinin oğlu yoksa bu arazi *mahlûl* olur, yani devlet onu yeniden *icâre-i muaccelesi* karşılığında başka birisine ihale edebilirdi. Yukarıda bu gibi mukata'a mahlûllerinin yeniden ihale edilmesi söz konusudur. Bu yolla devlet bu mukata'a topraklarında devamlı bir gelir kaynağı bulmuş olacaktı.

23 Cevdet tarihi, VI, 58.

24 Bu şekilde eski bir temlikname örneği için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temliknâme ve Sasa Bey Ailesi", *Belleten*, XI-XII (1939), s. 389-399.

25 Ö.L. Barkan, *Tanzimat*, I, 414.

26 Mukata'a, mirî arazi olduğundan vakf edilemezdi. Halil Hamit Paşa'nın vakfa tahsis ettiği mukata'alar "canib-i miriyi sıyanet ve nizam-i müessesini vikaye maksadıyla... vakf-ı mezburdan ifraz ve hey'et-i ûlâsına irca' ile mezada çıkarılarak bey' olundu" (*Cevdet tarihi*, c. III, 133). Ayrıca bkz. Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, s. 335.

27 Kalan timar ve zeâmetler bile oldukça yüklü bir miktara varmaktaydı: 1831'de bütün timar ve zeâmetler devlete mal edildiği zaman sipâhilere tazminat olarak verilen devlet hisseleri o zamanki hesapla 60 milyon kuruşa yükselmiştir (J. Deny, "Timâr", *Encylopedia of Islam*).

28 Rüstem Paşa'nın birincisi 1544-1522, ikincisi 1555-1561 tarihlerine rastlayan iki sadrazamlığı vardır.

29 *Koçi Bey Risalesi*, yay. A. Kemali Aksüt, s. 63. Mukata'alarda iltizâm yöntemi hakkında, *Netayicü'l-Vuku'at*, I, s. 177; IV, s. 102. Çiftliklerin devlet eline geçip iltizâm yönteminin genişlemesine ve bunun tehlikeli sonuçlarına ilişkin ayrıca bkz. Cevdet Paşa, "Marûzat", *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuası*, 79, s. 107.

30 *Cevdet Tarihi*, I, s. 106.

31 Mukata'aların ihalesi doğrudan doğruya devlet memurları tarafından yapıldığı gibi mukata'aları iltizâmla alan mültezimler tarafından da yapılırdı. (Bu konudaki uygulamalara ilişkin bkz. Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266 ve ekleri.) 7 Cemâziyülevvel 1263 tarihli resmî bir bildiriyle mültezimlerin tapu temessükleri vermesi usûlü kaldırılarak temessüklerin, bundan sonra yalnız defterhaneden verilmesi kararlaştırılacaktır (Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, 359).

32 Söz konusu resmî tebliğle ilk defa olarak kızlara da verâset hakkı tanınmıştır. *Raşit Tarihi*'nde genellikle mukata'a ihalesi hakkında çok dikkate değer şöyle bir kayıt vardır: Buna göre 1695 tarihine doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde... "Vali ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dahil olan mirî mukata'atın ekser kurası rical-i devlet ve *âyân-ı memleket* uhdelerinde" idi. Her sene yeniden yapılan ihalelerin neden olduğu rüşvet ve suiistimallere son vermek için o zaman bunların "Mısr-ı Kahire karyeleri gibi" kaydı hayatla satılması ve erkek evladın açık artırmada da üstünlüğü gibi yeni şartlar konmuştur (*Raşit Tarihi*, II, s. 288).

33 Bu şekilde mirî araziye dayanan ağaların, imparatorluk sınırlarında gerçek bir sınıf meydana getirecekderecede kapsamlı bir hal alıp almadığı ve bunların durumları konusu, temelde derin ve kapsamlı incelemeler isteyen bir konudur. Biz yalnız Vidin'de mirî araziye dayanan ağalar rejimini analiz ederken burası için kesin bir yargıya varabilmekteyiz.

34 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, I, s. 1658. İzmir mollasına vesaireye hüküm.

35 Ömer Lütfi Barkan'a göre Balkanlar'da toprak meseleleri ayaklanmalara neden olmamış, isyanlar daha çok başka etkenler ve özellikle dış olaylar etkisiyle meydana gelmiştir (Ülkü, 61 (1938), s. 53 ve *Tanzimat*, I, s. 321). Bazı yabancı yazarlar ise tersine Balkanlar'da Türk egemenliğini daha başından itibaren reâyânın esareti üzerine kurulmuş bir Türk feodalitesi şeklinde tanımlamaktadırlar. (Örneğin bkz. J. Ancel, *Manuel historique de la Question d'Orient*; N. Stanev, *Histoire chronologique de la Bulgarie*, s. 61.) Bunun yüzeysel bir yargı olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Burada görülecektir ki Vidin isyanı, aslında *tarımsal-sosyal nedenlere bağlıdır ve bu sosyal durum da özellikle gerileme devrinde Osmanlı toprak rejiminde meydana gelen bozulma olayıyla ilişkilidir*. Bütün bunlar için daha geniş açıklamalar şu yazımızda: "Tanzimat nedir?", *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi*, 1940-41, s. 237-263.

36 "Belgradcık ve Lom ve Sahra nahiyelerinde kospitarlık namıyla bulunan köyağaları..." (Arş. 33-5. İ. 585, 13 Şevval 1266, Meclis-i Vâlâ'da tanzim olunan mazbata, bkz. belge VIII).

37 Bkz. Tarhuncu Ahmet Paşa lâyihası, A. Vefik, *Tekâlîf Kavaidi*, s. 332.

38 "Nevahi-i selase uhdesinde arazi bulunmaması Vidin sancağı serhadât-ı hâkaniyeden olup âhalî-i İslâmî dahi birkaç bin neferden ibaret olmasıyle mücerret kal'anın muhafazasına takayyüd ü ihtimam eylemelerine medar olmak için *her bir karye tapu ile birer ağaya verilmiş* bulunmasından neş'et edip..." (Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Mehmed Nail efendinin müşterek tahriratı).

39 "Belgradcık nahiyesinde olan mirî köylerin mübayaasına kurâ reâyâsı talip bulunmuş ise de mahall-i mezkûr Sırp ve Eflâk ve Nemçe memleketlerine hemcivar bulunduğundan kurâ-i mezkûrenin reâyâya füruhtu ilerde mazarratı mucip olacağına binaen... füruhtu icra olunan kurâ-i mezkûrenin ba'dezin ehl-i İslâm beyinlerinde alınıp satılması câiz olup hiçbir vakittereâyâya füruhtu tecviz olunmamak..." (Arş. 40-1, î. 265, 3 Zilhicce 1266, Altmış bir tarihinde şerefsudûr eden emirnâme-i sâmiye-i hazret-i sadaretpenâhi suret-i seniyyesi).

40 On dokuzuncu yüzyıl başlarında Koca Sekbanbaşı lâyihasında diyor ki, "Devlet-i 'Aliyyenin fi'l-asl mâl-i muaccele ile taliplerine verdiği mukata'a hakikat-i halde şer'an ve aklen hiçbir kimsenin mal-i mevrûsu olmadığı cümlenin malûmu olup hâlâ beratlarda dahi sarihtir" (*TOEM* yayını, s. 52). Tanzimat'tan önce Sahra nahiyesi dahilinde Blerada köyünün tapu senedine rastladık. Buna göre köyü alan kimse her sene voyvodasına "mukata'a-i zemin" olarak 120 akçe verecektir. (265 no'lu söz konusu irade eklerinden. Tanzimat'tan önceki bir senet.) Bu acaba timar sisteminde her yıl timar sahibine verilen *resm-i çifte* benzer yıllık bir kira mı oluyor?

41 Tanzimat'ın ilanıyla beraber Vidin reâyâsı, arazi kirasına karşılık sayılan angarya işlemekten geri durduğu zaman, ağaların buna itiraz şekli araziyi nasıl benimsemiş olduklarını göstermesi bakımından gayet dikkate değerdir. Diyorlar ki: "Kaffe-i tebaa-i saltanat-i seniyye emlâk ve arazisine ber vech-i serbestiyet malik ve mutasarrıf olarak kimse kimsenin bilâ bedel ve rıza arazisini zabt ve kendisi ziraat edemeyeceğini umûr-i bedihiyeden bulunmak cihetleri ile..." (265 no'lu adı geçen irade eki. Suret-i mazbata-i Meclis-i Vidin; mazbata tam Tanzimat'ın ilanı sıralarına rastlamaktadır). Aynı mazbatada ağaların elinde bulunan bu araziye "çiftlik" dahi denmektedir.

42 "Sahra ve Lom ve Belgradcık nahiyelerinde ba-tapu eshabı uhdelerinde bulunan çiftlikât arazisinde reâyâ îcaren ziraat etmekte..." (265 no'lu adı geçen irade eki. Suret-i cevâb-i âlî).

43 Satılan bu yirmi köyün isimleri ve muaccele miktarları, bkz. Arş . 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, ek.

44 265 no'lu adı geçen irade eki. "Altmış tarihinde şerefsudur eden emirname-i samiye-i hazret-i sedaretpenahi suret-i seniyyesi."

45 Aynı emirname.

46 Onuncu yüzyılda Bulgarlar arasında ortaya çıkan Bogomil mezhebi, insanın efendi için çalışmaya mecbur olmadığını söyleyerek köylüleri angarya aleyhine harekete getirmeye çalışmış ve köylüler, beylerin ezici baskısı altında bu esasları kolaylıkla ve geniş ölçüde benimsemişlerdir.

47 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", Ülkü, 49 (1937), s. 46.

48 Bilindiği üzere Vidin bu tarihlerde merkezi Sofya ve Manastır olan Rumeli eyaletine bağlıydı.

49 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", s. 44.

50 "Arazi-i merkume icaresine mukabil reâyâ-i mersûme senede bir iki mah esbab-ı araziye hizmet etmekte iken" (Arş. 40/1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266. ek. suret-i mazbata-i Meclis-i Vidin).

51 Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün bir köy veya kasaba tarafından ortak olarak kul-

lanılan meralar yanında, "arazi-i mirîye muamelesi gören ve tapu ile tasarruf edilip yalnız sahiplerinin hayvanlarının otlatılmasına mahsus olan mer'alar" da vardı ve "bilhassa son zamanlarda bu nevi mer'alar ve ormanlar çoğalmıştır" (Barkan, *Tanzimat*, I, s. 376). Elimizdeki bazı tapu senetlerinde, mirî köyleri alan ağaların, tarla ve bağlardan başka köye ait mera ve korular üzerinde de kullanım hakkı kazandıkları görülmektedir. Odun taşıma ve sürülerin mahsulünden bir kısmını verme yükümlülükleri buna bağlı olsa gerektir (265 no'lu adı geçen irade ekleri arasında bulunan senetlere bakınız). Ortaçağlardan beri Bosna'da da kmet toprak sahibine mahsûlden ayırdığı belirli bir hisseden başka otlak hakkı, ormanı varsa kereste hakkı verirdi.

52 Adı geçen mazbata.

53 Arş. 42/1, 17 Rebiyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Nail Bey'in ortak incelemesi.

54 Osmanlı İmparatorluğu'nda subaşı, genellikle belli bir bölgede halk ve timarlı sipâhi üzerinde polis hizmeti gören bir memurdu; yeri alaybeyinin altı idi. Gerileme devrinde imparatorluk kurumlarının bozulması sonucunda sipâhi kethüdaları şeklinde bir subaşı sınıfı görüyoruz. Örneğin 17. yüzyıl sonlarında Bosna'da sipâhiler mahsulden âşârı gönderdikleri subaşılar ile toplamaktadırlar (Bosna kadısı sicil defteri, sayfa 10a, belge 1, Türk Tarih Kurumu yazmaları arasında). Vidin'de ağaların adamları olarak gösterilen subaşılar da her halde bu kategoriye girmektedir.

55 Arş. 33/5, İ. 585, 13 Şevval 1266. Meclis-i Vâlâ dairesinde akdolunan komisyonda tanzim olunan mazbata, bkz. Belge VIII.

56 "Köyağalarının hizmetkârları köyün fukarasına sen şunu attın, eğri bastın diye beş kuruş, on kuruş, altı yüz kuruş; paşanın haberi olmadan köy subaşıları köyden tuz ile koyun, kuzu, arpa, sair ufak tefek" almaktadırlar (Arş. 24/2, İ. 66, 9 Ramazan 1266. Bk. bazı reâyâların takrirleri - Bulgarca aslı da saklıdır).

57 Bunu belgede geçen "bidâyet-i Tanzimat-ı hayriyede" ifadesinden ve alınan kararların 1257 senesi hasadından itibaren uygulama alanına konulmasından anlıyoruz (265 no'lu adı geçen irade eki. Suret-i mazbata-i Meclis-i Vidin).

58 Adı geçen mazbata.

59 Adı geçen mazbata.

60 Adı geçen mazbata.

61 Yani iki öküz başına demektir. Bu, başka bir belgede açıkça "Boynıca karyesinin ağası olan Yaşar ağa bir tek öküzü olanların mahsulünden yirmi beşer ve iki öküzü olanların mahsulünden ellişer ve dört öküzü olanlardan yüzer kıyye hınta ve arpa ve kokoroz" almaktadır, deniyor (Arş. 26/4, İ. 127, 10 Ramazan 1266, Layiha).

62 Bir araba odun yerine verilebilecek bedel de beş kuruş olarak tespit olunmaktadır (Arş. 26-4, İ. 132, 14 Ramazan 1266, a.g. layiha).

63 Zaten dışarıdan da bu yolda uyarılar eksik olmuyordu. Bosna için, "mezkûr angarya hususu hakk-ı arazi demek ise de hakikat-i keyfiyet herkesin malûmu olmadığından gayrı zaten dahi pek barid söz olduğundan Avrupa halkının dikkat-i nazariyeleriyle gazeteler dolusu sözlerin neşru ilanını müstevcib..." (H. İnalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikına Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları Mecmuası*, I/5 (1942), s. 381).

64 Belgede ağa köyleri ifadesi aynen kullanılmıştır (a.g. mazbata).

65 Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266, adı geçen Borilofca'ya ait senet sureti.

66 Sonradan hükümetçe de bu düzenleme için "bir nevi tahfif" ifadesi kullanılacaktır (Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266. a.g. Meclis-i Vâlâ dairesinde akdolunan komisyonda tanzim olunan mazbata, bkz. belge VIII).

67 Barkan, *Tanzimat*, I, s. 359.

68 Barkan, *Tanzimat*, I, s. 351-421.

69 Adı geçen mazbata.

70 Arş. 26-4, İ. 132, 14 Ramazan 1266, adı geçen layiha.

71 Bu durumagöre Müslümanlardan da baş knez tayin edildiği sonucuna varmak gerekiyor.

72 Voyvoda, hükümetin çoğunlukla yerel âyân içinden seçtiği kazâ müdürleridir.

73 Daha 1827 (H. 1243) tarihinde Vidin muhafızlığından alınan bir yazı üzerine hükümetin aldığı bazı kararlar, buradaki subaşılar hakkında bizi oldukça aydınlatmaktadır. Arz tezkiresinde deniyor ki: "Malûm-ı hümâyûn-ı mülûkâneleri buyrulduğu üzere Rumeli'nin ekseri kuralarında voyvoda ve kazâ âyânları tarafından birer subaşı ikame ve ik'ad olunarak her karyenin ahalisi ol subaşının ve rakip olduğu hayvanın yem ve yiyeceğini bilmünavebe ita eylediklerinden gayrı vakt-i hizmette tuzluk namıyla zahire vermek dahi âdet hükmüne girip hâlbuki bu subaşılar bir işe yaramadıklarından ve fukaradan ise âdet denilerek ol miktar şey çıkmakta olduğundan böyle olmaktan ise bunlar bir taht-ı rabıtaya bend ile başı bağlı bir nevi asker idâdına idhal olunması ve mesela ikisi üçü elli haneli kura ve bir karye itibar olunarak gerek böyle birkaç karyenin içtimaiyle olsun ve gerek müstakilen bir karye olsun elli haneye bir subaşı intihap ve tayin birle mutad üzere subaşılık umûru ol kimsenin marifetile idare ettirilerek ve ahalisi dahi vergi-i mutâdelerini veregeldikleri veçhile vererek bu veçhile dahi bir nevi süvari asker husule getirilmesi münasip"tir. Yine aynı belgeden anladığımıza göre bu şekilde Vidin, Niğbolu sancaklarında 600 subaşı kaydolunuyor ve ayrıca Vidin'e "Mârrü'z-zikr askeri güzelce zapt u rapt ile ahali fukarasına mutâddan ziyade şey mütalebesi ile taaddi ve renciş vukua gelmemesine aleddevam nezâret ve dikkat eylemesine dair tenbihat-ı lâzıma" gönderiliyor (Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, c. I, s. 904). Diğer taraftan yukarıda gördüğümüz gibi, bu subaşılar ağa köylerinde ağanın kâhyası durumuna geçiyorlardı.

74 Arş. 24-2, İ. 66, 9 Ramazan 1266. A.g. Bazı reâyâların takrirleri. İfadedeki bozukluk çeviridedir. Arşivde aynı evrak arasında bu arzıhallerin Bulgarca asılları da saklıdır.

75 A.g. irade melf. Rakoviça ve Gramada (   ) bölükbaşılarının arizası.

76 Bkz. yukarıda s. 47.

77 Bkz. yukarıda s. 53 ve sonrası.

78 J. Ancel genel bir şekilde diyor ki: "1804, 1821, 1848, 1876'da Balkanlar'ın her tarafında görülen isyanlar, neticede, köylülerin toprağı zapt etmek için yaptıkları zirai ihtilallerdir" (*Peuples et Nations des Balkans*, Paris 1930, s. 152). Bu isyanlar hakkında ayrı ayrı ayrıntılı çalışmalar yapılmadıkça böyle bir genel yargıya karşı daima şüpheli kalmak doğal bir hareket olur.

79 s. 75

80 Daha bu tarihten önce 1849'dan itibaren Bosna'da feodal rejimin değişmesi için girişimlerde bulunulduğunu biliyoruz (bkz. s. 13). On sene sonra da Bosna beyleri arazisinde özellikle angaryanın kaldırılmasını hedef alan önemli bir kanun çıkarılmıştır (bkz. Bosna çiftlikâtı hakkında nizamname, 14 Safer 1276, *Düstur*, 1,77).

81 Komisyon mazbatasına göre reâyâ temsilcileri "*Hazine-i Celilenin mürettebatı olan vergi ve cizye emvali hadd-i itidalde* bulunmasıyla eltaf-ı seniyye-i hazret-i padişahiye teşekkürden ve acz ü dehşet sebebiyle vukubulmuş olan hatalarının rehin-i aff-ı âlî buyrulması istidasından başka bir diyecekleri olmayıp fakat Belgradcık ve Lom ve Sahra nahiyelerinde öteden beri *kospitarlık namıyla bulunan köy ağalarının mezalim ve taaddiyat-ı mufritaları* nezd-i merahimvefd-i âlide dahi tecviz buyrulmıyacağından bu *ağalıkların külliyen kaldırılmasını*" istemişlerdir (bkz. belge VIII).

82 Adı geçen irade ek. Rıza Paşa'nın tahriratı.

83 Bu yöreyi ellerinde tutan ağalar ve adamları kaldırıldıktan sonra seçilmiş kazâ müdürleri ve düzenli zabtiye askerleri (jandarmalar) atanması düşünülüyordu. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi (s. 77) Tanzimat'ın uygulanması demek, burada devlet otori-

tesinin yeniden kurulması, düzgün yönetim ile beraber merkeziyetçiliğin güçlenmesi demekti. Böylece II. Mahmud devrinde âyânlara karşı başlayan mücadele, Vidin'e yüzyılın ortalarına doğru gelmiş oluyor.

84 Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266. Adı geçen Rıza Paşa tarafından Raşit Efendi'nin kalemiyle gönderilen layihaya komisyonca yapılan ilaveler.

85 Bkz. yukarıda s. 90.

86 Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266.

87 İdarî, malî düzenlemelere ait bu işler hakkında yukarıda s. 75 ve sonrası.

88 Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, Nail Bey ve Rıza Paşa'nın tahrirat-ı müşterekeleri ve Arş. 47-1, İ. 160, 5 Muharrem 1268, Rıza Paşa'nın Şekib Efendi'ye verdiği müzekire.

89 Nail Bey ve Rıza Paşa'nın a.g. tahriratları.

90 Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, adı geçen Nail Bey'in tahriratı.

91 Bkz. yukarıda s. 94.

92 Rıza Paşa ve Nail Bey, aynı zamanda, reâyâyı kışkırtan komitecilerin Anadolu'da uygun bir yere sürgün edilmesini de istemekteydiler (adı geçen yazışmalar).

93 Arş. 42-1.17 Rebiyülevvel 1267. Bu konuda ayrıca fetvâ da alındı. Arz tezkiresinde deniyor ki: "Arazi-i mezkûrenin olvechile reâyâ-i Devlet-i 'Aliyye'ye satılması Memalik-i Saltanat-i Seniyye'nin her tarafında merîyülicra olup usûle muvafık olması cihetiyle bunda mahzur-i şer'i olmadığı dahi taraf-ı fetvapenahiden ifade olunmağla..." (a.g. irade, arz tezkiresi). Burada sadrazamın, "kaffe-i Devlet-i 'Aliyye'nin sahib-i arazi" olduğu iddiası, noktası noktasına kabul edilemez. Şüphesiz Vidin'de büsbütün özel şartlar bulunmakla beraber, Rumeli'nin diğer sahalarında da toprak çoğunlukla, mirî arazi, evkâf veya büyük çiftlikler halinde yine doğrudan doğruya köylüye ait değildi. Esas olarak Vidin'de yapılan yeni düzenlemelerle de toprak reâyânın mülkiyetine geçmiyor, "gospodarlık arazisi ihsan olunmuyordu."

94 Bkz. yukarıda s. 87, not 2.

95 "Nevahi-i merkûmenin arazi-i mevcudesi nizamı mucibince mahlûlatı hazine-i celileye ait olmak ve vakten minelevkat ecnebi uhdesine geçmemek ve oradan defi iş'ar olunan müfsit makuleleri gibi eşhasa verilmemek..." üzere "ba tapu nevabi-i merkume ahalisine satılması..." (Arş. 42-1.17 Rebiyülevvel).

96 Arş, 44-2, İ. 1531, 1 Cemâziyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Nail Bey'in ortak tahriratları.

97 Arş, 44-2, İ, 1531, 29 Rebiyülahir 1267.

98 Nail Bey talimat gereğince hareket etmeyi başaramayacağını anlayarak istifa etmişti (*Lûtfî Tarihi*, c. IX, Tarih Kurumu yazmaları).

99 Rakoviça manastırı keşişi kışkırtmalara devam ettiğinden Aynaroz'a sürüldü (Arş. 43-1, İ. 690, 9 Rebiyülahir 1267).

100 Arş. 47-1, İ. 160, 8 Muharrem 1268, adı geçen Vidin Valisi Ali Rıza Paşa'nın kendi kâtibi hattıyla Şekib Efendi'ye vermiş olduğu müzekkire.

101 "Lom'un fukarası kendi taraflarından elli adam intihap ve Vidin'e irsal edip bunlar Vidin'e geldikte Meclis'te, biz padişahımızın toprağını satın almağa kadir değiliz, demişler..." Vali bulunan Zarif Paşa, tehdit ederek veya "göreceksiniz size çiçekli tapu vereceğiz" şeklinde çocukça sözlerle bunları yola getirmeye çalışıyordu (E.Z. Karal, "Zarif Paşaya ait vesikalar", *Tarih Vesikaları Mecmuası*, Plevne'den yazılan mektup). Şekib Efendi'nin şu kaydı da dikkate değerdir: "Gospodarlık arazisini reâyânın almamaları emrinde bazı taraftan tedabir-i hafiye-i hariciye icra olunmakta olduğu..." (Aynı yer, Şekib Efendi'nin layihası).

102 Zarif Paşa "Vidin vücuhundan kendisiyle görüşen adamlara buranın reâyâsı pek yüz bulmuş olduğundan usûl-i memleket çığırından çıkmış ise de ben bunu yoluna koyacağım, sizler müsterih olun yollu sözler söylemekte ve bu tavr u lisanı beyne'r-reâyâ

şüyû bularak bütün eyalet reâyâsını bila icab havfa düşürüb düşündürmektedir." (Şekib Efendi'nin a.g. layihası). Plevne'den gönderilen söz konusu mektupta da şunu okuyoruz: "Zarif Paşa'nın Vidin'e vusulünden sonra bu tarafın Müslümanları Zarif Paşa Bulgarları müfsittir diye kesecek diyorlar."

103 Çeşitli kaynaklardan gelen şikâyetler üzerine Bâb-i Âli Şekib Efendi'nin layihasını dikkate alarak Zarif Paşa'yı derhal görevden alıp yerine Belgrad muhafızı Vasıf Paşa'yı (Vidin isyanı başladığı zaman Niş valisiydi) Vidin valiliğine tayin etmiştir (6 Rebiyülahir 1268-29 Sonkânun 1852, aynı yer, arz tezkiresi).

19. YÜZYILDA GENEL DURUM: TOPRAK MESELESİ, 1848 AVRUPA İHTİLALLERİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU (Sayfa 195-205)

1 1841'de askerî düzenlemeler dolayısıyla yapılan bir nüfus sayımına göre, bütün bağlı ükeler de dahil olarak imparatorluğun nüfusu 36 milyon tahmin edilmekteydi. Özerk veya gevşek bağlarla bağlı yöreler (Eflâk-Bogdan ve Sırbistan 5 milyon, Afrika'da Osmanlı Devleti'ne bağlı sayılan yerler 5 milyon ve Asya'da bağlılıkları çok gevşek bazı yörelerin ahalisi) çıkarılırsa bu nüfus takriben 23 milyona inmektedir. İmparatorluğun yüzölçümüne bakarsak, bütün bağlı yerler dahil 4.721.341 km² idi. Doğrudan doğruya bağlı yerler ise 1.717.680 km² idi (N. Michoff, *La population de la Turquie et de la Bulgarie*, Sofya 1915, s. 144-145). Ubicini'ye göre 36 milyon nüfusun ancak 12 milyonu Türk'tür. Yedi milyon Slav'ın 4 milyonunu Bulgarlar teşkil etmektedir (A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie* Paris, 1851, s. 14). Muntazam istatistik olmadığı için bütün bu adetlerde yanlışlık oranlarının büyük olacağı göz önünde tutulmalıdır.

2 Bir alay birlikte Siverek'e giden Zarif Efendi'ye, oralarda çöl padişahı namını alan Millû aşireti reisi, "Sizin padişahınız bu çöllere karışmaz; fakat siz misafir gelmişsiniz ve seni göndermişler, eğer gelip ifade etmeye idin, cümlenizi harap edecektim" demişti (E. Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Belleten*, IV/16 [1940], s. 456; aşiretler hakkında ayrıca s. 466 vd.).

3 Tanzimat devrinde aşiretlerin iskânı hakkında bilhassa bak: Cevdet Paşa, "Maruzat", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, XV/10. Ayrıca, *Takvim-i Vekâyi*, sene 1266 defa 432.

4 Bunun için daha geniş izahat: Halil İnalcık, "Tanzimat nedir?", *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi*, 1940-41, s. 237-263.

5 Garplılaşma hareketi tarihi için Maarif Vekâleti'nin girişimiyle derlenen eser (*Tanzimat, I. Yüzüncü Yıl Dönümü Münasebetile*, İstanbul, 1940) değerli bir başvuru kaynağıdır – Engelhardt, bu Batı'ya yaklaşma hareketinde laikleşmenin, dinin devletten ayrılması cereyanının en aslî nokta olduğu kanaatindedir ("Türkiye ve Tanzimat", s. 7).

6 Gülhâne Hattı'nda padişah, *"ehl-i İslâm ve milel-i saire bu müsa'adat-ı şahanemize bilâ mazhar olmak üzere"* sözleri ile hukukta eşitlik ilkesini açıkça ifade etmişti. Bu esas, bütün teşkilat ve kanunlara hâkim olacaktı. On sene kadar sonra Sadrazam Koca Reşit Paşa, bir arz tezkiresinde şunları yazmaktadır: "Mevadd-ı hukukiyede herkes *yeksan ve seyyan* olarak kendi hukukunu bilip ondan vazgeçmemek ve diğer birisi hukukuna tasallut eylediği halde Tanzimat'tan sonra reâyâ arasında hoşnutsuzluk sükûn bulacağı yerde bilâkis gittikçe artmış ve reâyânın müsavatı prensibi de gittikçe büyük bir ehemmiyet kazanmıştır." 1856 İslahat Fermanı'nda artık doğrudan doğruya gayrimüslim tebaayı alakada eden sorunlar hattın esasını teşkil etmektedir.

Hattın bir yerinde, "*hukukca olan müsavat vezâifce olan müsavatı müştekim olduğundan*" sözleriyle bu islahatın temel taşı ifade olunmakta idi. Abdülaziz, 1868'de Şura-i Devleti açış nutkunda bizzat, "*Hangi mezhebde bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdırlar*" dedi. Şura-i Devlet ve bu nutuk, 1876 meşrutiyetinin öncüsü sayılabilirler; bu tarihte neşredilen Kânûn-i Esâsîde, Tanzimat'ın bu ana prensibi nihayet şu şekilde formüllendirilmiştir: "M. 8 - Devlet-i Osmaniye tâbiiyetinde bulunan efradın cümlesine *herhangi din ve mezhebden olurlarsa olsunlar* bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur."

7 Mesela angaryanın ilgâsı meselesinin reâyâ için ne kadar ehemmiyetli olduğunu ve bu islahatın nasıl yapıldığını için bkz. "Vidin Gospodarlık Rejimi ve Kaldırılması" bölümü.

8 Engelhardt'a göre, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bu eşitlik kuralı Avrupa ile yakınlaşma ve Avrupa'nın desteğini sağlamak maksadıyla kabul edilmiştir ("Türkiye ve Tanzimat", s. 6). Fakat yalnız bu maksatla değil, aynı zamanda istila etmek, vesayet altına almak isteyen aynı Avrupa'nın müdahalelerini önlemek, Balkan reâyâsının imparatorluk düzenine samimiyetle bağlanmasını temin etmek için kabul ve ilan edilmişti. Tanzimat'ın ilanında dış etkiler meselesi için bilhassa Prof. Cemil Bilsel'in şu makalesi dikkate değer: "Tanzimatın Haricî Siyaseti", *Tanzimat, I.* s. 664-669 ve s. 680-682.

9 Dikkate değer bir örnek olarak şunu zikredeceğiz: Tanzimat'ın ilanından üç yıl sonra (H. 1258) Rusya hükümeti, "Bulgaristan reâyâsıyla Bosna eyaleti reâyâsı haklarında gerek küçük memurlar ve gerek ehl-i İslâm ile Arnavutlar tarafından yeniden birtakım melazim ve ta'addiyat vukua" geldiğini ileri sürerek "Hıristiyan sekenesi beyninde âsâr-ı nahoşnudî ve muadatın ref ü izalesi zımnında (Devlet-i 'Aliyye'nin) kendi evamir-i seniyyesinin kâmilen icrası" hususunda uyarıda bulunmaktadır (Arş. 4/1, İ. 3, 18 Cemâziyülevvel 1258, Kont Nesselrode ile Rusya Maslahatgüzarı Titof arasındaki gizli yazışmadan; bkz. ekler, belge no. 2). Hâlbuki öte taraftan Rus casusları Balkanlar'daki kışkırtmalarını kesintisiz sürdürmektedir. Bu durum karşısında Bâb-i Âli herhangi bir müdahaleyi ve kışkırtmayı önlemek için "alelhusus şimdiki hale göre icra-i adâlet ve celb-i kulûb- i tebaa ve raiyyetle idare-i hükümet olunması daha münasip ve mültezem olacağına binaen zîr-i idare-i behiyyelerinde bulunan mahaller reâyâsının mümkün mertebe boş tutulup ve elden geldiği ve *şer'-i şerifin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i devlet-i aliyyenn hukuk-i nefs'ıye ve maliye ve ırziyyeler inden dolayı hüsnü himayet ve siyanet* olunup iğfalât-i vakıaya temayülden muhafaza" edilmeleri gereğini bütün valilere bildirdi (Arş. 7/1, İ. 6, 3 Receb 1259, Rumeli'de bulunan müşîrlere gönderilecek resmi yazının taslağı).

10 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 39 vd. Karşılaştır: Ö.L. Barkan, "Tanzimat Tedkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", İktisat Fakültesi Mecmuası, II/2 (1940-41), s. 295-302. Padişah 1256 yılı başında Meclis-i Vâlâ'ya gelip okuttuğu nutukta Hâtt-i Hümâyûn'dan "ihsan-i hümayunumuz olan hukuk ve imtiyazât" şeklinde bahsetmiştir (*Lûtfi Tarihi*, c. VI, s. 53).

11 Meclis-i Vâlâ'nın örgütlenmesi ve yetkileri hakkında bkz. *Takvim-i Vekâyi*, sene 1255, defa 187 ve 188- *Lûtfı Tarihi*, c. VI, s. 75; *Düstur*, 1282, s. 491, "Meclis-i Vâla'nın tertib-i aksamı ve vezaif-i umumiyesi hakkında nizamname." Meclis-i Vâlâ'nın işleyiş şekli ve nitelikleri, ileride olayları çözümlerken somut biçimde ortaya çıkacaktır (s. 77 vd.). Tanzimat devrinde yetişmiş bir fikir adamı olarak Namık Kemal, bu hareket hakkında kanaatini şöyle ifade etmektedir: "Tanzimat hükümetin istibdadını tadil etti; teşkilât-ı idarenin teşettütünü intizam ve ittihada tahvil eyledi..." (İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, s. 824).

12 Bak. *Lûtfi Tarihi*, c. VI, s. 93.

13 Tanzimat teşkilatı Rumeli'de Elviye-i Selâse (Yanya, Tırhala, Manastır) Anadolu'da Diyaribekir ve Erzurum'a ancak 1845'te kuruldu (*Lûtfî Tarihi*, c. VII, s. 13).

14 "Taşra mecalisine verilen talimat", *Düstur*, 1287, s. 486.

15 *Lettres sur la Turquie*, s. 31.

16 "Türkiye ve Tanzimat", s. 99.

17 *Netaiyicü'l-vukûat*, c. IV, s. 102.

18 Koçi Bey (17. yüzyıl ortalarına doğru) bu iltizâm usûlüne şiddetle hücum etmektedir. O, bu usûlün yayılmasını Kanunî Süleyman'ın sadrazamı meşhur Rüstem Paşa'ya atfetmektedir (*Koçi Bey Risalesi*, yay. Ali Kemalî Aksüt, İstanbul, 1939, s. 63). Gülhâne Hattı'nın ilanından üç ay sonra Tanzimat'a dair eyaletlere gönderilen "ferman-ı şâhânemde elyevm carî olan iltizâmat usul-i muzırrası"dır, deniliyordu. Fakat yeni usûlde de başarılı olunamayarak iki sene sonra tekrar iltizâm usûlüne dönülmüştür. Vidin isyanı sebeplerinden biri de mültezimlerin suiistimali olmuştur.

19 Cizye tahsilinde "Tanzimat-i hayriyye müteferriatından olmak üzere ... reâyâ-i Devlet-i 'Aliyye'nin bulundukları her bir kazâ hisse-i kadimeleri bitteferik reâyâ kocabaşısı ve vekilleri marifetiyle ol kaza ve kurâya ba eşhasihim ve ahvalihim her ne mikdar akça isabet eder ise bunlar marifetiyle cem ve tahsil ve toptan taraf-ı Devlet-i 'Aliyye'ye irsal ve tavsil olunması sureti karargir olan usul-i haseneden olarak keyfiyet bu veçhile isdar olunan evamir-i şerîfeye derc ve imlâ ve buna müteferri' şerâit-i muktaziyye muhassılin-i mumaileyhime ita olunan tâlimat-ı seniyyede dahi biletraf beyan ve inba kılınmış..." (*Takvim-i Vekayi*, sene 1255, defa 491). Bununla beraber Hıristiyan reâyâ, vergilerin eşitsizliğine karşı şikâyetten hiçbir vakit geri kalmamıştır. Avusturya idaresinde, Hırvatistan'da Sırpça olarak Bosna ve Bulgaristan'a dair çıkan makalelerden birinde şu satırlar dikkat çeker: "Hazret-i sultan padişah cümle tebaasının tesavi-i hukukunu Avrupa politikasına alenen vaid buyurmuşken reâyânın haracı cibayet ve tahsil olunsun diye Dersaadetten emirler isdar ederler. Hâlbuki Türkler teklifat-ı sairede dahi binnisbe reâyâdan ekall zimmet eda ederler ve bazı vergilerde hiçbir şey vermezler. İşte Türklerin tesavi-i hukuku bu minval üzeredir" (Arş. 14/1, İ. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, Melfuflarından, makalenin tercümesi).

20 Reâyâyı isyana yönelten etkenler arasında bu türden vergiler daima büyük bir rol oynamaktadır. Bunların nitelikleri hakkında fermandan çıkardığımız şu satırlar dikkate değer bilgiler içerir: "Tayyarat denilen ceraim madde-i mekrûhasıyla biesas olarak voyvodalar zamanlarında Aralık tevzilerinde alınagelen birtakım masarifatın ve kasaba ve kurada misafir için konak masarifi ve müşîran ve vülât ve saire taraflarından gelen mübaşirlere verildi denilerek tahsil olunagelen hizmet-i mübaşiriyyenin ve sair buna mümasil olan birtakım mebaliğin dahi külliyen ref ü izalesiyle... " (Ferman-ı 'alî sureti, *Lûtfî Tarihi*, VI, 156). Resmen ilgâ edilmekle beraber, Vidin isyanını incelerken göreceğimiz gibi, subaşılar, zabtiyeler ve sair memurlar, reâyâyı bu gibi birçok gayri kanunî vergilerle ezmeye devam ediyordu.

21 Arş. 14/1 İ. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, melf, Fransalû Offiçyallerin takriri.

22 Hicrî 1270 senesinde ayrıca bir Tanzimat Meclisi kurulmasına dair gönderilen bir hâtt-i hümâyûnda padişah idaredeki yolsuzluklardan şu şekilde şikâyet etmektedir: "Tanzimat-ı hayriyyenin mevadd-ı esasiyesi her ne kadar kesb-i istikrar etmişse de nizamât-ı müteferria henüz bir kararsızlık halinde bulunduğu cihetle usul-i idare-i mülkiyenin her şubesinde bir nevi noksan ve halel görünmekte ve bu hal ise maksad-ı sahiha vusule manî ve hail olmakta olduğundan artık şu ahval-i müşevveşenin islâhına kemaliyen tekayyüt ve ihtimamda bulunmak farz derecesine varmıştır..." (*Lütfi Tarihi*, c. IX, Türk Tarih Kurumu yazmaları arasında, Zeyil 20).

23 Bu hususta bak. *Tanzimat*, I, s. 223-439. Engelhardt diyor ki: "Ahval-i iktisadiye-i memleket son derece bais-i endişe olmasaydı Türkiye'nin nail-i teceddüt olacağına inanılabilirdi." ("Türkiye ve Tanzimat", s. 253).

24 Arş. 42/1, 17 Rebiyülevvel 1267, Arz tezkiresi.

25 Vidin'e isyan dolayısıyla gönderilen olağanüstü yetkili komiser Rıza Paşa, "havali-i mezkûre reâyâsına bir muhabbet-i vataniye hasıl olmak için kurâ-i mezkûre arazisinin bedelât-ı münasibe ve tapu ile emsali misllû tebaa-i mevcudeye deruhde olunması"nı tavsiye etmektedir (Arş. 33/5. İ. 585, Rıza Paşa'nın tahriratı). Diğer taraftan Bosna'da Tanzimat uygulamaları dolayısıyla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de hazırlanan bir raporda rastladığımız şu ifade de dikkate değer: "Tanzimat'tan murad-ı aslî menâfı-i hazinenin istihsali olmayıp mezalim ve taaddiyatın defiyle ahali ve tebaanın istikmal-i asayiş ve refah-i halleri kaziyesi"dir (Arş. 14/1, İ. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye mazbatası).

26 Kıymetli araştırmalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun arazi hukukunun ve toprak siyasetinin mahiyetini aydınlatan Prof. Ömer Lûtfî Barkan, Tanzimat devrinde toprak meselesini incelerken tek tek kanun maddeleri üzerinde çalışmış ve bu sahada Tanzimat toprak siyasetinin liberal düşünceye uygun mutlak bir mülkiyet rejimine doğru evrildiğini tespit etmiştir (*Tanzimat*, I, s. 321-421). Biz bu araştırmayla, hayata daha yakın belgeler üzerinde Tanzimat toprak siyasetinin diğer bazı özelliklerini ortaya çıkaracağız. Bundan başka ileriki sayfalarda Prof. Barkan'ın tahminlerinin aksine, reâyâ isyanlarının yalnız siyasî nitelikte olmadığını, bilhassa ziraî – toplumsal bir durumun sonucu olduğunu göstereceğiz.

27 Vidin için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de tanzim olunan bir lâyihada, "O makule ağalar fırsat buldukça bir taraftan zulüm ve taaddîlerini artırıp *reâyâyı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuşlar*"dır, denilmektedir (Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, Meclis-i Vâlâ dairesinde akdolunan komisyonda hazırlanan mazbata).

28 Arş: 10/1, Arz tarihi II Şevval 1262, Bulgaristan'ın en nazik bulunan Vidin eyaletine Hüseyin Paşa'nın memuriyeti ve ayrıntılarına dair (Bu zat meşhut Ağa Hüseyin Paşa'dır. Vidin'de ilk valiliği 1249 rebiyülevvelindedir - 1833 Temmuz).

29 Avrupa için Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla meydana çıkmış bir meseledir. Bu dağılışın derin ve hakikî sebeplerini araştırmak lüzumu geç anlaşılmıştır. Bu alandaki bazı kitaplarda, sistemsiz olmakla beraber bu dağılış tarihinin esas etkeni olan köylü sınıflarına ve arazi meselelerine oldukça mühim bir yer ayrıldığını görmekteyiz (Mesela bakınız: J. Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris, 1931; N. Iorga, *Histoire des Etats balkaniques*). Fakat şüphesiz bu alanda, sorunun önemini ve çetinliğini görüp anlamaktan başka, esaslı çalışmaların ortaya çıkması uzun zaman almıştır.

30 Avusturya idaresindeki Sırpların, 1848 ihtilalinde Macarlara karşı özerklik kazanmak için ayaklanmalarından ilham alan Bulgar komitecisi şunları yazmaktadır: "Avusturya Sırpları Macar'dan ayrılarak kendi kendilerine bir voyvodalık oldular. İnşallah teâlâ ikbalimiz olduğu halde bu günlerde o güneş bizleri dahi ısıtacaktır" (Arş. 24/2, İ. 66, 9 Ramazan 1266, Rumeli ordu-yı hümâyûnu müşiri devletlû Ömer Paşa'dan Niş ve havalisi hakkında serasker paşaya gönderilip sadrazamlığa sunulan resmi yazıdan).

31 Avrupa'yı ihtilaller sarmasıyla beraber, 13 Ağustos 1848'de (13 Ramazan 1264) Tanzimat'ın başı, Batıcı ve liberal Koca Reşit Paşa hükümetin başına getirilmişti.

32 Arş, 14/İ. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, arz tezkiresi.

33 Rusya Sırbistan'a gizlice 10.000 silah göndermişti. Bundan haberdar olan Bâb-i Âli hükümeti protestoda bulundu (Mezkûr irade).

34 Mezkûr irade.

35 Aynı tarihte bir Fransız subayı, sefaretine gönderdiği raporda diyor ki: "Eğerçi Sırpların Osmanlı aleyhinde şikâyâta hiçbir sebepleri yok ise de fakat hemcivar olan Bosna ile Bulgaristan sekenesinin Zat-ı Şâhânenin ehl-i İslâm'dan olan tebaası taraflarından gördükleri renciş ve ta'addiyâtı hikâye ile husumet-i kadîmeyi ikaz eylemeleri muhtemeldir" (Arş. 14/1, İ. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, mukaddemce Eflâk ve Bogdan ve Sırbistan taraflarına gidip avdet etmiş olan Fransalu offîçiyallerin Ceneral Opik'e (Aupick) vermiş oldukları takrirlerin hulâsasının tercümesi).

36 Mezkûr irade ve arz tezkiresi. Engelhardt'ın verdiği bilgiye göre, 1849 başlarında bir ihtiyat tedbiri olarak silahaltına çağırılan redif sınıfı ile ordu mevcudu takriben 50.000 kişi artırılmıştır ("Türkiye ve Tanzimat", s. 84).

37 1845-1846 senelerinde beylerin isyan hareketleri ve reâyâya yaptıkları zulümler hakkında bak: *Lûtfi Tarihi*, VIII, s. 465-472.

38 "Külliyât-ı Tanzimat'ın taahhuru şıkkını ihtiyar emr-i zaruri olup..." (Mezkûr irade).

39 Reâyânın minelkadim İslâm'dan gördüğü ve çekdiği ta'addiyat pek çok daire-i tahammülden hariç olmapla ye's ve fütürlarını istilzam ederek ikide bir ecanibe müracaatla şikâyet ve istiane eyledüklerine..." (Mezkür irade, Bosna valisi M. Tahir Paşa'nın resmi yazışması). Nitekim Rusya hükümeti daha 1842'de "Bosna reâyâsı hakkında gerek küçük memurlar ve gerek ehl-i İslâm ile Arnavutlar taraflarından yeniden birtakım melazim ve ta'addiyat yapıldığından" bahs ile bunların izale ve men'ini istemiştir (bkz. bu bölümde dipnot 9).

40 H. İnalcık, "Bosna'da Tanzimatın Tatbikine Dair Vesikalar", *Tarih Vesikaları Mecmuası*, c. V.

41 *Lûtfî Tarihi*, IX, Tarih Kurumu yazmaları arasında.

42 Ömer Paşa'nın hareketinden az sonra da "cesamet ve nezaket-i mülkiyesi cihetile sair bazı yerlerde olduğu misillû" Bosna'da da bir meclis-i kebir kurulmasına karar verildi (*Takvim-i Vekayi*, 19 Ramazan 1266, defa 428). Ömer Paşa 1750-51 kışında kuvvet kullanarak Bosna aristokrasisinin kuvvetini kırdı ve idareyi feodal karakterinden kurtararak burasını merkeze bağladı. Ömer Paşa Almanya Slavlarından idi. Orada mühendislik öğrenimi görürken Türkiye'ye gelip Müslüman olmuş ve askeriyeye katılmıştır. İlk önemli görevi Memleketeyn'e (Eflak ve Bogdan)1848 ihtilali dolayısıyla gönderilen ordunun kumandanlığıdır. Az sonra (1265 Receb - 1849 Mayıs) vezirlik rütbesiyle Rumeli müşîri tayin edilmiştir. Sicill-i Osmânî bundan sonra onun, Arnavutluk islahatına memur olduğunu yazarsa da (III, s. 602) o, bu tarihte Bosna islahatına gönderilmiştir. Bundan sonra Kırım Savaşı'nda başkumandanlığa getirilmiş, nihayet birçok büyük memuriyetten sonra 1871'de vefat etmiştir.

43 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, "İsyanda Rusların Rolü ve İngiltere" bölümü, s. 69-73.

44 Burada da ziraî-toplumsal mesele davanın esasını oluşturuyordu. Rumen köylüsü Macar beyi için senede 52 gün öküzlerle, 104 gün de kol gücüyle angarya işlemeye mecburdu (J. Ancel, *Manuel historique la Question d'Orient*, s. 133). Fransızların bu tarihlerde Eflak ve Bogdan'da yaptıkları tahkikata göre burada da "ahalî-i kurâ emlâk ve erazi istimlâkinde bilkülliye mahrum olmağla istediği gibi nakl-i bilmekâna ve ücret-i yevmiyelerinin fiyatını eshab-ı emlâk ile kat' etmeğe muktedir olmadıklarından bunlar bilfiil esir hükmünde bulunup..." (Arş. 14/1, İ. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, melf. Tuna nehri kıyılarındaki Eflak ve Bogdan ile Bulgaristan'ın durumlarına dair lâyihadır).

45 Bunların programında, millî bir irade ve bütün Rumenlerin birliği maddeleri yanında angaryanın kaldırılması en mühim noktalardan birini oluşturuyordu (J. Ancel, *a.g.e.*, s. 134).

46 *The Cambridge Modern History*, c. XI, s. 284.

47 *Lûtfı Tarihi*, c. VIII, s. 169, Tuna başbuğu miralay Salih Bey'den Vidin Valisi Hüseyin Paşa'ya gönderilen şıkka.

48 *Lûtfı Tarihi*, c. VIII, s. 520, Memleketeyn (Eflak ve Bogdan) sorununa dair Meclis-i Has mütalaalarını içeren tezkire-i maruza sureti.

49 *Lûtfi Tarihi*, c. VIII, s. 528, Eflak meselesine dair diğer tezkire-i maruza sureti.

50 Not 48'deki tezkire ile antlaşmayı karşılaştırınız.

51 1 Mayıs 1851'den itibaren Rus askerleri Tuna'nın sol sahilini terk etmeye başlamıştır (N. Iorga, *Histoiredes Etats balkaniques*, s. 330).

52 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, "İsyanda Rusların Rolü ve İngiltere" bölümü, s. 69-73.

53 Hatta Bulgaristan ile Bosna'nın çıkarları hakkında Sırbistan da Dersaadet'teki çabalarının boşa gittiğini görüp umutsuzluğa kapılarak o da Eflak ve Bogdan'da panslavist fikirlerle yöntemlerin başarılı olacağını, durumu giderek vahim bir hal alan Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın "kucağına varmağa tereddüt etmiyeceği" rivayet olunmaktadır. Bütün bu durum zaten uygunsuz olduğundan başka "Rusyalû" tarafından Eflak ve Bogdan memleketlerinin istilası karşısında durumun vehameti bir kat daha artmaktadır. Arş. 14/1, I. 46, 29 Rebiyülevvel 1265, Fransa elçisine gelen resmi yazıdan özetle.

İLK MEŞRUTİYET
(Sayfa 207-215)

1 Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, 1963, s. 23-25.

2 Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, 1963, yerli ve yabancı kaynakları kullanarak ilk anayasanın Mithat Paşa tarafından hazırlanması ve ilk meclisin faaliyeti üzerinde ayrıntılı bir araştırma olan Devereux'un kitabı, konu üzerinde değerli bir çalışmadır. *Armağan: Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978; A. Hilmi Yücebaş, *Mithat Paşa: Düşünceler, Hatıralar, Fıkralar, Şiirler*, İstanbul, 1944; B.S. Baykal, *Mithat Paşa: Siyasal ve İdarî Şahsiyeti*, İstanbul, 1964; Mithat Paşa, *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali*, İstanbul, 1949; A.H. Mithat, *Mithad Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı*, İstanbul, 1907; A.H. Mithat *Hâtıralarım, 1872-1946*, İstanbul, 2008.

3 Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, s. 46-51.

4 Meclis'in faaliyeti üzerinde Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, s. 101 vd.

5 Ahmed Mithad, Üss-*i İnkılâp*, II, s. 123.

6 *A.g.e.*, s. 123-137.

7 *A.g.e.*, s. 139.

8 *A.g.e.*, s. 146-147.

9 *A.g.e.*, s. 167.

10 *A.g.e.*, s. 281.

11 *A.g.e.*, s. 171.

12 *A.g.e.*, s. 185-186.

13 *A.g.e.*, s. 203.

14 *A.g.e.*, s. 209.

15 *A.g.e.*, s. 209-212.

16 *A.g.e.*, s. 212.

17 Metin için bkz. Ahmed Mithad, Üss-*i İnkılâp*, II, s. 553 vd.

18 Meclis-i Umumî'nin açılışında Sultan Abdülhamid'in gönderdiği nutukta, Kânûn-i Esâsî'nin prensipleri üzerinde durulmaktadır, Ahmed Mithad, Üss-*i İnkılâp*, II, s. 289-400.

19 Midhat Paşa ve biyografisi üzerinde bkz. Gökhan Çetinsaya ve Ş. Tufan Buzpınar, "Ahmed Midhat Paşa", *DİA*, s. 10-11; *Devr-i Hamid ve Sultan II. Abdülhamid*, I-V cilt, haz. M. Hülagü, G. Alan, Ş. Batmaz, Kayseri, 2011.

OSMANLI KÂNÛN-İ ESÂSÎSİ
(Sayfa 217-218)

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1866-1938): Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11-13.
2 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, s. 13.
3 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, s. 16.
4 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, s. 16.
5 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, s. 17.

OSMANLI'NIN AVRUPA BARIŞIKLIĞI: KAPİTÜLASYONLAR VE TİCARET
(Sayfa 221-246)

1 Haçlı seferleri üzerinde kapsamlı bir başvuru kaynağı: *A History of the Crusades*, yay. K.M. Setton ve M.W. Baldwin, 6 cilt, Madison, 1969-1989; ticaret ilişkileri üzerinde klasik bir eser: W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, 2 cilt, Fransızca çev. F. Raynaud, Leipzig, 1936.
2 Bkz. H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades", yay. K.M. Setton, *A History of the Crusades*, VI, Madison: 1989; A. Sevim ve E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, 1995; Kültür tarihi bakımından şu önemli eser: C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh, 1999.
3 Pegolotti'nin tacirler için yazdığı bu rehber ve benzerleri hakkında Pegolotti'nin kitabını yayımlayan A. Evans'ın (Cambridge, 1996) önsözüne bakınız.
4 H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Pricipalites in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinische-Forschungen*, IX (1985), s. 105-126.
5 M. Rossabi, *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West*, New York, 1992 (Türkçesi: çev. E. Uşşaklı, *Kubilay Han'ın Seyyahı: Rabban Savma ve Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, İstanbul, 2008).
6 A. Hamdani, "Colombus and the Recovery of Jerusalem", *JOAS, 99/I* (1979), s. 39-48.
7 A. Hamdani, "Columbus and the Recovery of Jerusalem", s. 39.
8 "II. Murad", *MEB İA*.
9 Bu konuda N. Iorga'dan sonra ayrıntılı bir tasvir için bkz. K. Setton, *The Papacy and the Levant*, c. I-IV, Philadelphia, 1986-1989.
10 F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton: 1978; Türkçe çevirisi, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul, 2002.
11 "His medieval faith impelled him to a modem solution: expansion. If the Turk could not be pried loose from the Holy Sepulchre, by ordinary means, let Europe seek new means overseas: and he, Christopher the Christ-bearer would be humble yet proud instrument of Europe's regeneration": aktaran A. Hamdani, "Colombus and the Recovery of Jerusalem", s. 39.
12 A. Hamdani, "Colombus and the Recovery of Jerusalem", s. 40
13 W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, c. I, Leipzig, 1936; I.V. Magalhaes-Godinho, *L'economie de l'empire portugais aux XV e et XVI e siecles*, Paris, 1969.

14 "Mehmed II", *MEB İA.*
15 R. Davis, *The Rise of Atlantic Economies*, New York, 1984; R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Londra, 1967.
16 Bkz. "İmtiyâzât", *EI²*.
17 Kate Fleet, "The Treaty of 1387 between Murâd I and The Genoese", *BSOAS*, LVI/1 (1993), s. 13-34; antlaşma *Mollama*'da yapılmıştır, bu ad *Yenişehir*'in Rumca adıdır. Yazar (s. 31) tayin edememiştir; keza K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge, 1999.

OSMANLI-AVRUPA İLİŞKİLERİNİN TARİHTEKİ BELİRLEYİCİLİĞİ (Sayfa 247-250)

1 Bu konuda en kapsamlı eser, K. Setton, *The Papacy and the Levant* (1204-1571), c. I-IV, Philadelphia, 1976-1984; D. Vaughan, *Europe and the Turk*, Liverpool, 1974.
2 S.A. Fisher Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, Cambridge, 1959; C.M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation 1578-1608*, New York, 1972; K.M. Setton, "Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies*, III, (1962), s. 133-168; Pannier, "Calvin et les Turcs", *Revue Historique*, 62 (1937), s. 268-286.
3 Ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Rönesans Avrupası*, İstanbul, 2011, s. 157 vd.
4 T. Stoijanovich, "Le Mais", *Annales* (Nisan-Mayıs 1951), s. 190-193.
5 H. İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, 4/17 (Kasım-Ocak 2001-2002), s. 9-34 ya da aynı makalenin gözden geçirilmiş baskısı için H. İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 2008, Ek II.
6 E. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, identity, and coexistence in the early modern Mediterranean*, Baltimore, 2006 (çevirisi: İstanbul'daki Venedikliler, çev. T. Ulaş, İstanbul, 2012); aynı yazar *Renegade Women: Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, 2011 (çevirisi: *Dönme Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet, Kimlik ve Sınırlar*, çev. D. Karakaya, D. Koç, İstanbul, 2012).
7 D. Gregorie, *Le Divan Magique*, Paris, 1998; konu üzerinde şimdi bkz. H. İnalcık, "Siyaset, Ticaret, Kültür Etkileşmesi", *Osmanlı Uygarlığı*, II, Ankara, 2003, s. 568-609.
8 N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies*, Kopenhag, 1972.
9 H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994, s. 367-379.
10 A.H. De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, Leiden: 1978; bu dönem Osmanlı-Hollanda ilişkileri üzerine bkz. B. Arı, "The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612", *Doktora Tezi*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, 2003; M. Bulut, *Ottoman-Dutch Economic Relations, 1571-1699*, Hilversum 2001.

AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE (Sayfa 251-267)

1 Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIV. Siecle, 1350-1420*, Paris, 1886.
2 Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi (Louis XIV et son projet de conquete d'Istanbul)*, Ankara, 2004, s. 53-60.

3 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 63.
4 Albert Vandal, *Les voyages du marquis de Nointel (1670-1680)*, Paris, 1900.
5 P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siecle*, Paris, 1896; K. Fukasawa, *Toilerie et commerce du Levant*, Paris, 1987.
6 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, Giriş, s. 3.
7 T.G. Djuvara, *Cent projects de partage de la Turquie (1281-1913)*, Paris, 1914, s. 163-171 (Türkçesi: *Türk İmparatorluğu'nun Paylaşılması Hakkında 100 Proje*, çev. P. Tacar, İstanbul, 2016); Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 63-65.
8 Djuvara, *Cent projects de partage de la Turquie*, s. 5.
9 Osmanlı Sultanı 1604 kapitülasyonunda, Capucinlere Türkiye'de misyonerlik müsaadesi vermişti.
10 XIV. Louis'nin genişleme politikasına karşı İngiltere ve Hollanda, Alman imparatorunun doğuda barış yapıp Batı-Avrupa işleriyle uğraşmasını daima temel bir politika olarak benimsemişler; Karlofça görüşmelerinde Osmanlı ile barışı imzalaması için Avusturya'ya baskı yapmışlardır.
11 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 120-121.
12 Djuvara, *Cent projects de partage de la Turquie*, s. 230-236.
13 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 99-100.
14 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 103-108.
15 G. d'Ortieres'le beraber gönderilen eksperlere 1685'ten itibaren verilen emirler Bilici tarafından yayımlanmıştır, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 129-165.
16 Belge, Bilici tarafından notlarla yayımlanmıştır. Bu belgeyle kıyaslanacak başka bir belge Fransız konsolosu Charles de Peyssonel'in eseri, *Traité de commerce dans La Mer Noire*, c. I-II, Paris, 1787, Karadeniz kuzey memleketleri üzerinde zengin ayrıntılar içerir.
17 "Les forces nécessaire pour brûler Constantinople suivant les instructions de sa Majesté" (Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 175); G. d'Ortieres, İstanbul'a ait bilgileri Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris, 1680'den aktarmıştır.
18 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 184.
19 "Il faudrait tout tailler en pieces", Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 185. Esir alınacak 12.000 kişi Fransız donanmasında forsa olarak Fransa'ya gönderilecek.
20 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 204.
21 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 295.
22 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 296.
23 Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, s. 308.
24 William Penn, *An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates*, London, 1693; W. Penn (1644-1718) o zaman İngiltere'de kovuşturmaya uğrayan Quaker mezhebine girmiş, hapse atılmıştır. Papa aleyhtarı; barışı, vicdan özgürlüğünü ve demokrasiyi savunan bir düşünür olarak bu alanda çeşitli risaleler yazdı. Bu düşüncelerle Amerika'da Pennsylvania kolonisini örgütledi. Dostu Kral II. James sayesinde, John Locke gibi siyasî tutukluları hapisten kurtardı. Penn, Amerikan kolonilerinin birlik halinde birleşmelerini öngören ilk planın yazarıdır (1696). 1701'de Pennsylvania için yazdığı Anayasa, 1776'ya kadar yürürlükte kalmıştır.
25 A. Çırakman, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unlightened Image of the Turks", *IJMES*, 33 (2001), s. 49-68.
26 Çırakman, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unlightened Image of the Turks", s. 49-68.
27 Çırakman, "From Tyranny to Despotism", s. 51-52; krş. H. İnalcık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers, I* içinde.
28 La Noue için bkz. Djuvara; öteki 17. yüzyıl gözlemcilerinin Osmanlı tiranlık rejimi üzerinde görüşleri için Çırakman, "From Tyranny to Despotism", s. 53-54; A. Çırakman, *From the "Terror of the World" to the "Sick Man" of Europe*, New York, 2001, s. 35-105.

29 Çırakman, "From Tyranny to Despotism", s. 56-64.
30 Çırakman, "From Tyranny to Despotism", s. 56-57.
31 Bkz. H. İnalcık, "Comments on Sultanism."
32 Bkz. Çırakman, *From the "Terror of the Word" to the "Sick Man" of Europe.*
33 Bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, s. 143-155.
34 Avrupa tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun rolü hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası ve Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul, 2011.
35 C.M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation*, New York, 1972.

AVRUPA VE DOĞU SORUNU (QUESTİON D'ORİENT) (Sayfa 269-273)

1 H. İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII (1948), s. 349-402.
2 H. İnalcık, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 2. baskı, İstanbul, 1996.

OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ (1768-1792) (Sayfa 275-284)

1 Bu ankette verilen cevapların topluca bir özeti, Prof. Enver Ziya Karal tarafından yayımlanmıştır (*Tarih Vesikaları Mecmuası*, sayı VI'dan itibaren).
2 Bezirgân-başızâde lakabıyla anılan Rasih Mustafa Efendi, kâtiplik mesleğinden ilerleyerek topçular kâtipliği, süratcı nâzırlığı, tezkirecilik hizmetlerinde bulunduktan sonar 1791'de rikab-ı hûmayun kethüdalığına getirilmişti. Moskova'ya elçi tayin olunduğu zaman bu son görevinden yeni ayrılmıştı.
3 Hafız Abdullâh Efendi sefaretnamesi (H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti: 1207-1208*, İstanbul, 1333 [1917], s. 24).
4 F. Clément - Simon, "*Un ambassadeur extraordinaire â Constantinople*", Revue d'histoire diplomatique, 1907, T, XXI, s. 27-28.
5 On sekizinci yüzyıl sonlarına ait bir Rus elçisine yapılacak merasimi anlatan ve Zarif Orgun tarafından yayınlanan *teşrifatname* (*Tarih Vesikaları Mecmuası*, VI, s. 406) muhtemel olarak bu tarihe aittir. Böyle olmasa bile yararlı bir karşılaştırma için esas teşkil eder.
6 III. Murad'ın 1582'de yarım milyon akça harcıyarak hazırlattığı muhteşem sünnet düğününde böyle ahaliyi ıslatmak suretiyle bir eğlence yapılmıştı (Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, c. VII, s. 106 vd.).
7 F. Clément-Simon, *Un ambassadeur extraordinaire a Constantinople*, s. 34.
8 H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti*, s. 31.
9 H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti*, s. 48.
10 Bu hâtt-i hümâyûnun tam bir sureti: H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti*, s. 48-50.
11 "Ben dahi Kırım'ı avn-i hakla teshir edinceye dek Moskovlu çenginden fariğ olmam" (Hâtt-i hümâyûn, H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti*, s. 6.
12 Devrinin en kuvvetli Osmanlı diplomatlarından olan Rasih Mustafa Efendi, Mosko-

va'dan döndükten bir müddet sonra dışişleri bakanlığına denk olan reisülküttâblığa getirilecektir (19 Ağustos 1796).

13 Reisülküttâbtan, Rasih Paşa'ya yazı sureti, H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti*, s. 79-81.

14 Hâtt-i hümâyûn sureti, H. Nedim, *Bir Elçinin Tarihçe-i Sefareti*, s. 63.

15 Katerina'nın mektubu sureti, H. Nedim, *Bir elçinin tarihçe-i sefareti*, s. 74-75.

16 Bu merasim için, *Abdullah Efendi Sefaretnamesi*'nde ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

17 Rasih Paşa'nın mektubu (sureti, H. Nedim, *Bir elçinin tarihçe-i sefareti*, s. 92-93).

1877-78 OSMANLI-RUS SAVAŞI, AYASTEFANOS VE BERLİN ANTLAŞMALARI (Sayfa 285-295)

1 Ayastefanos Antlaşması metni bkz. *Berlin Kongresi ve Protokolleri Tercümesi*, İstanbul, 1298, s. 273-289.

2 Konu üzerinde değerli bir araştırma eseri *War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, yay. M. Hakan Yavuz, Salt Lake City, 2011.

3 Bkz. *Berlin Kongresi ve Protokolleri, Kıbrıs Ceziresine dair Devlet-i Aliyye ile İngiltere Devleti Beyninde Akdolunan Mukâvelenâme*, s. 293-296.

4 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, İstanbul, Matbah-i Amire, 5 Recep, sene 98, 307 sahife, Antlaşmanın Osmanlıca metni için bkz. Ekler; "Berlin Antlaşması."

5 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 85.

6 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 118-125.

7 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 127.

8 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 142-144.

9 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 145.

10 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 165.

11 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 166.

12 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 169-171.

13 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 177 vd.

14 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 192 vd.

15 *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, s. 249-307, Ekler: Berlin Antlaşması.

16 Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*, İstanbul, 2001; *Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid*, c. I-V, Kayseri, 2011.

1878 BERLİN ANTLAŞMASI İLE RUMELİ'DE YENİ STATÜKO, BÜYÜK DEVLETLER VE II. MEŞRUTİYET (1878-1913) (Sayfa 299-305)

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Gelişmeler, Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, 2001; aynı yazar, *Hürriyet'in İlanı, II. Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, 1999, s. 46-47.

2 Balkan Savaşları hakkında bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. IX, Ankara, 1983.

3 A. İslâmoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet*, s. 95-96.

4 A.N. Ölçen, *Osmanlı Meclis-i Mebusân'ında Kuvvetler Ayrılığı ve Siyasal İşkenceler*, Ankara, 1982; A. İslâmoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet, 1908-1913*, İstanbul, 2004.
5 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Gelişmeler, Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, s. 54
6 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Gelişmeler, Kanun-i Esasîve Meşrutiyet Dönemi*, s. 55.
7 A. İslâmoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet*, s. 95-96.
8 İleride bkz. Ziya Gökalp.
9 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul, 2005.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE FİKİR HAREKETLERİ (Sayfa 307-310)

1 T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, 2001, s. 231-267; T.Z. Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul, 2003.
2 Bu hususta önemli bir ilk elden tanıklık kaynağı için bkz. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, yay. A.S. Ürgüplü, İstanbul, 2015.
3 Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, s. 233.

TURANCI TÜRKÇÜLÜK: İSMAİL GASPIRALI, YUSUF AKÇURA (Sayfa 311-316)

1 Jacob M. Landau, *Pan-Turkish: From Irrendentism to Cooperation*, Indiana University Press, 1995; A.E. Yalman, *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press*, New York, 1916; F. Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, çev. N. Yavuz, 2007; F. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, çev. F. Berktay, İstanbul, 1996; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, 19. baskı, İstanbul, 2014.
2 Enver Ziya Karal'ın Akçura ve kitabı hakkında geniş bir analizini şu kitapta bulmaktayız; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-i Siyaset*, Ankara, 1976.
3 Üç Tarz-i Siyaset, E.Z. Karal'ın önsözü, s. 6.
4 Hakan Kırımlı (yay.), *İsmail Gaspıralı İçin*, Ankara, 2004; aynı yazar, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara, 2010.
5 Hakan Kırımlı, *İsmail Gaspıralı*, Ankara, 2001, s. 18 vd.

ANADOLU'DA MİLLÎ TÜRK DEVLETİNİN DOĞUŞU (Sayfa 349-366)

1 Muhammed Sâdık, *The Turkish Revolution and the Indian Liberation Movement*, New Delhi, 1983.
2 *Islam in History*, Chicago, 1993, s. 396.

DİZİN